ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ВЛАСНИК

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

ЉУБОМИР МИЉКОВИЋ

ГОДИНА СЕДМА

КЊИГА ДЕВЕТНАЕСТА

СВЕСКА 73., 74., 75. и 76.-та.

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У КРАЉЕВСКО-СРПСКОЈ ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1888

Шта има у овој књизи, и где је што?

I Лепа књижевност.

1. Песме лирске, епске и драмске.

2. Приповетке, новеле и романи

II Наука

1. Расправе и чланци.

2. Прилози за историју.

а) *За историју српских ратова.*

НЕБО И ЊЕГОВ СКЛОП

Јавно предавање[1]) проф. Ђ. М. Станојевића.

Поштовани зборе,

Кад ми је пре неки дан, један члан грађ. касине изјавио жељу одбора, да спремим за вечерас једно предавање, морам признати, да сам се као почетник мало устезао, да изађем пред вас, већ навикнуте да слушате извежбане предаваче С друге стране, сам избор предмета задавао ми је не малу бригу. Наука о којој би вам могао предавати, врло је обилата занимљивим стварима, али те ствари постану занимљиве тек онда, кад се на занимљив начин представе, кад се научне истине, које обично изречене постану сувопарне, кад се велим те истине, изнесу у облику који се може слушати, који се може савладати и разумети. Јер ја не смем мислити да ћу вам моћи говорити о нечему што вам је непознато, те тиме изазвати вашу пажњу, Цело ће се предавање свести на то, да вам поновим, или ако оћете да се изразим речима једног мог пријатеља (како ми рече јуче,) „да подгрејем у вама већ стечена знања;“ и онда ви видите како мој задатак постаје још тежи, јер треба да вам, неизвежбан, говорим о стварима више или мање познатим, а да не изазовем досаду и дуго време. Ја не знам на коју би ме страну одвела та поворка мисли, да ми се не оте мисао на стихове једне наше народне песме у којој се пева наш устанак на дахије; песма вели да се то дешавало овде у Београду, недалеко од овог места, на Небојши кули. Крвници наши, зулумћари турски, седам дахија, приметили су као и сва раја неке чудновате прилике по небу; па

> «Сузе роне а прилике гледе,
> «Ала кардаш да чудних прилика,
> «Оно јолдаш по нас добро није.
> „Па од јада сви седам дахија,
> «Начинише од стакла тепсију,
> «Заграбише воде из Дунава,
> «На Небојшу вргоше тепсију,
> „У тепсију звјезде похваташе,
> «Да гледају небеске прилике,
> «Шта ће њима бити до пошљетка.“

[1]) Држано 12 Децембра 1887. у грађ. касини.

Учини ми се, да је врло згодна тема читати у звездама прошлост и будућност; а зар није занимљиво знати шта нам свака звезда својом појавом на небу прича? знати шта то значи те је једна звезда светлија од друге, те је једна једне, а друга друге боје, те се звезде негде покупише у веће или мање групе, а на другим деловима неба су расуте и једва их се види по гдекоја? За то се реших да се задржим на тим, заиста занимљивим питањима с том само разликом, што ће мо ми сва та питања да изврнемо. Ми нећемо читати у звездама оно што се нас тиче, већ оно што се на њих саме односи; у место да питамо под којом смо се звездом родили, ми ћемо да питамо под којим се условима она сама родила, па дакле да знамо њен састав; у место да тражимо да дознамо из звезда нашу судбу, ми оћемо да тражимо прошлост и будућност самих тих звезда, да питамо, од кад оне светле овако као што су сад, и докле ће оваке остати, то ће рећи, да питамо, како су оне постале, у коме су стању данас и шта ће с њима бити после нас? Ми оћемо да питамо шта су те светле тачке, или како их неки зову, та безбројна кандила која не гасећи се никад зраче своју светлост на нас и ван нас? Да нису приковане за какву сталну основу, и да л' на њој остају непомичне или се крећу, и ако се крећу, којим правцем, каквом брзином, докле, куда? Да ли су оне случајно разбацане без реда, без узајамних веза или постоје међу њима неки односи и какви? Какву улогу има у овом свету наше сунце, наша земља, ми сами; да ли смо ми нешто засебно и одвојено, или смо ми само један део и колики део овог видљивог света?...

Као што видите од један пут се осу читава поворка питања, које од кога занимљивије и важније. Али ако смо их могли поставити тако преко реда, не можемо преко реда на њих одговарати, јер има их међу њима, која ваља раније решити и која ће, једном позната, служити другима као основа. Сама природа ствари, коју оћемо да познамо гони нас, да почнемо сасвим из почетка, да до́знамо чега има на овом свету, што можемо угледати било непосредно голим оком, било оружани дурбинима; да се упознамо тако рећи са целокупним материјалом овога света, да видимо чега има у њему, и како је то у главноме распоређено, па тек онда да у њему издвајамо поједине одељке и групе, које ћемо на по се да изучимо, нешто овом приликом а нешто остављајући за други пут.

За све ствари које око себе видимо кажемо да су овде, на земљи или на небу. Ми ћемо за тренутак бар у мислима, оставити земљу на коју се можемо вратити кад год хоћемо, па погледати на небо и тражити да дознамо шта је то небо, чега има на небу, и како

је то што на небу нађемо распоређено, једном речи тражићемо да дознамо шта је то небо и какав је његов склоп.

Из споменака најстаријих народа дознали смо, како су они мислили о небу. Кад те споменике проучимо, ми тек онда видимо како је чудноват човек, и како се он развијао. Јер ако оћете да дознате развитак свести човекове, читајте је на небу; историја неба није ништа друго до историја људске сујете. Човеку је цео свет небески изгледао тако сићушан и мали, човек се у почетку тако наивно дивио самом себи и својој величини, да је сматрао себе у средини целог света, да је мислио, да је Бог створио цело небо и све звезде на њему, само ради свог јединог љубимчета, човека, да њему светле, да о њему бригу воде. Зар томе није довољан доказ онај стих из Библије где се вели: „И нека свијетле на своду небеском, да обасјавају земљу“ (М. I. 15), Тако су мислили не само Јевреји који су написали библију, него су тако мислили сви они народи који су живели пре Јевреја и од којих су они управо и примили у главноме све што је у библији написано. Имајући дакле такав појам о свету, они су мислили да је земља огромна, тешка гломазна, и непомична, да се на све стране пружа тако далеко да јој се крај не зна и да је над том пљоштом што се зове земља, сведено небо као свод, па се тамо негде далеко наслања на саму земљу. Треба ли вам већих доказа о сталности земљиној од онога где цар Давид вели „утврдио си земљу на темељима њезиним да се не помјести на вијек вјека“; или зар није сасвим јасно изречен појам о небу кад исти цар Давид пева: „Обукао си свјетлост као хаљину, разапео си небо као шатор“.? (Пс. 104).

По себи се разуме да тај појам о земљи и небу није измислио цар Давид, него да је и он то научио од старијих писаца индијских и финичанских. Што се ми позивамо на библију и у њој тражимо, како су стари мислили о небу и земљи то је само с тога, што је то најстарији писани споменик познат вама свима, и што је у самој ствари библија, као копија старијих споменика, представник свију ондашњих и старијих појмова о свету.

До сад смо дознали само како су стари мислили о облику неба, дакле да је као свод или шатор. Ако ми питамо какве је грађе било небо, то ћемо опет наћи у библији. Јер у књизи постања Мојсије вели:

„По том рече Бог нека буде свод посред воде да раставља воду од воде„

„И створи Бог свод и растави воду под сводом од воде над сводом; и би тако“

„А свод назва Бог небо. И би вече и би јутро, дан други.“

Ви видите сад какво је морало бити то небо; оно је имало да носи на себи велике количине воде, дакле морало је бити чврсто и јако па да ту воду одржи, која ће у извесним приликама и кад се отворе нарочити отвори падати на земљу као киша или залеђена као град, снег и т. д. Шта више један је калуђер у средњем веку причао да је на свом путу, тражећи земаљски рај, стигао до места где се чврсто небо наслања на земљу; па како су на том месту остале између неба и земље, веће или мање рупе, то се он провуче кроз једну од тих рупа, и виде чега има с оне стране неба.

Али не само богослови, већ и стари астрономи држали су да је небо чврст свод наслоњен на земљу. И они су мислили да земља не може остати у простору без икаква наслона и темеља; и они су држали да се ни звезде не могу саме собом одржати слободне, него да је небо чврст кристаласт свод за који су све звезде утврђене и приковане.

Поред тога што су стари држали да је небо чврст, кристаласт или стакласт свод, за који су звезде приковане, мислили су да нема само једног неба него више небеса, јер се често реч небо употребљава у множини. Тако се између осталога вели на једном месту у књизи Јова: „Јеси ли ти с њим (Богом) разапињао небеса, која стоје тврдо као саливено огледало“ (37, 18). Само се сви нису слагали о броју небеса. Стари су астрономи знали поред звезда које се зову непокретнима, још и за пет планета, осим месеца и сунца. И да би се сва та тела могла окретати око земље, ваљало је свако од њих затворити у једно небо у коме се могло котрљати око земље, а не пасти. Тако је Аристотело држао да има седам небеса, два за сунце и месец и пет за планете, и да су на осмом небу приковане звезде. Мухамед у корану вели да су небеса чврста и да их има седам; а наши црквени оци који су то предање пронели и одржали кроз цео средњи век, проповедали су, да су небеса од стакла и да су поређана у осам до десет слојева.

И у нашем народу мислило се да има више небеса, а нема сумње да већина и данас тако мисли. Доказ је томе она народна песма у којој се вели:

> Њој говори громовник Илија:
> „Сејо наша, Блажена Марија!
> „Утри сузе од бијела лица
> „Док ми овде благо подјелимо
> „Отић' ћемо Богу на диване
> „Молићемо Бога истинога
> „Нек нам даде кључе од небеса
> „Да затворим' седмера небеса“

Све то што смо до сад дознали можемо свести на неколико речи. Стари су мислили да је земља доњи а небо горњи део овога света; да је земља велика и непомична а да је небо полукружни покров од стакла или чега другог, да се наслања на земљу и да су за њ' приковане звезде. Обично су још сви држали да има више небеса, седам, осам до десет, наслагани једно на друго као оно љуске у црна лука, али у исти мах раздвојени једно од другог. Другим речима они су мислили да смо ми као у неком шатору, кога је покров једно или неколико небеса а патос земља. И да би зграда била потпуна, латински песници наместише изнад тих сводова што се зову небеса, изнад планета и звезда, олимпијска божанства и елегантни митолошки двор, у коме се управљало судбином целог човечанства.

Међутим шта је у ствари са тим питањем о небу? Је ли истина да је небо чврсто и наслоњено на земљу? Да ли их заиста има више и чега има у сваком од њих? Једном речи шта се данас зна о небу?

Пре но што одговоримо на та питања будимо на чисто са тим, шта ми називамо небом Не један пут сте ви посматрали, кад је дан ведар, ону огромну плаветну пучину, која се високо издиже изнад наших глава, нагиње се и заокругљује свуда око нас, па се најзад као наслања тамо далеко, докле наше очи могу да догледају. Јел' те да вам изгледа као да сте сели под какав велики плаветан покров, под шатор, како вели цар Давид. И ако пажљивије посматрате његову боју на разним странама приметићете одма, како је спрам сунца загаситије а на страни на којој је сунце, блеђе и отвореније. Погледате ли управо над главом, у зенит, видићете да тамо није онако обојено као кад спустите поглед на ниже дуж пољане у којој сте ви, према хоризонту; док је над главом више или мање отворене плаветне боје, то се плаветнило према хоризонту све више губи, док најпосле при дну пређе у сиву боју.

Кад једног истог дана посматрате небо из јутра, његова боја не ће бити иста и у подне, и док сунце зађе промениће се још више пута. У зору је исток румен, а у вече је запад; у подне нема црвенила никако. Погледајте небо сутра дан, нећете га видити онако, као што сте га видели дан раније; некад је небо натуштено и мутно, некад опет осветљено и сјајно. Они делови неба, који су данас били црвени као крв, сутра дан могу бити зеленкасто сиви а другог дана опет бели или румени, љубичасти. Оно дакле што ми називамо небом није увек једне исте боје, и ми сваког дана говоримо да је небо плаветно, да је небо црвено, натуштено, румено и т. д.

Тако изгледа небо кад се гледа из какве равнице. Попнимо се на какав висок брег; небо не ће бити онаке исте боје, као што смо га видели из низине. Ведро небо изгледа на високим бреговима загаситије плаветније боје; и ако се на ваздушним лоптама попнемо врло високо, више хиљада метара високо, онда је боја неба у толико загаситија, у колико се више пењемо. Планинци који живе на високим бреговима причају да је небо тако загасито и тамно да могу видети звезде на дану.

Тиме што смо се мало забавили око изгледа и боје неба, показали смо у исти мах и пут, којим се улази у траг природним појавама. Све што у природи видимо, сваку дакле природну појаву, ваља добро посматрати и проучити у свима њеним појединостима и што је могуће више, па онда тражити како те појединости једна од друге зависе, којим се редом јављају, тражити им узрока и т. д. једном речи, растумачити или објаснити целу појаву. Тако смо и ми посматрали небо са свију страна, и запитајмо сад, зашто је небо у разно доба разне боје и шта је то небо?

Наша је земља омотана са свију страна ваздухом којим дишемо, и који осећамо да нам зуји око ушију кад брзо трчимо, или који повија гране кад ветар дува. Нема места на земљи где не би било ваздуха. У ваздуху има много водене паре и то највише близу земље и у доњим слојевима ваздуха, а што се већма пењемо у висину у толико је има све мање. Кад ваздух гледамо у малој количини онда је он сасвим безбојан, од прилике онако исто као што и чаша воде изгледа сасвим бистра и без боје. Али ако погледамо воду у каквој реци или језеру, дакле кад гледамо много воде одједан пут, онда нам вода не изгледа више безбојна већ мало обојена на зелено или плаветно како где, и то тим зеленија што је има више. Чиста вода дакле није без икакве боје већ је обојена, и што нам у чаши изгледа сасвим безбојна, то је с тога што је има мало да би нам своју боју показала. Најлакше ће те се о томе уверити овако. Захитите чашу воде из реке која вам изгледа сасвим зелена; вода у чаши не ће бити зелена већ безбојна ма да сте је захитили из реке која је зелена. Исто то видимо и на парчету обична стаклета. Сва обична стакла на прозорима изгледају нам без боје јер су танка, али наслажите четири или пет таквих стакала једно на друго и погледајте скроз, видећете одма да ни су више без боје већ обојена зеленкасто, и што више таквих комада стаклета наслажете, тим ће им боја бити све зеленија. И стакло као и вода није без боје и бистро, него обојено на зелено само ми ту боју не видимо кад их немамо много и кад их гледамо у танком слоју.

Исто тако и ваздух изгледа нам безбојан у малој количини, а ако погледамо дебео слој ваздуха, онда он није више без боје, већ се обоји и то не зелено као вода и стакло, већ плаветно. Ето за то кад погледамо у висину, дакле кад гледамо много ваздуха од један пут, ми га видимо плаветног, а у обичној соби где нема много ваздуха, он нам изгледа без икакве боје. На разне је начине испитиван ваздух, и само кад је чист, т. ј. кад нема ничега другог у њему, он изгледа плаветан.

Али ваздух никад није чист; у њему има увек других гасова а највише водене паре, која испарава са река, мора, језера као и са земље, у којој има увек воде. Водена пара кад је има много не изгледа ни зелена као вода и стакло, ни плаветна као ваздух, већ црвена и тим црвенија што је више има.

Поред водене паре има у ваздуху још врло много прашине и то нарочито, близу земље и та прашина кад је има много изгледа сива као што сами знате кад каквог летњег дана погледате по друму пуном прашине.

Боја ваздуха око наше земље зависи од један пут и од самог чистот ваздуха, и од водене паре, и од прашине, и мењаће се према томе како се буде мењала количина водене паре и прашине у њему. У оним правцима где нема много водене паре и прашине, ваздух изгледа лепо плаветан; онде где има много водене паре да и она може да покаже своју боју, ваздух изгледа црвенкаст, а над самом земљом где увек има много прашине и ваздух увек изгледа сив. Кад се водена пара претвори у облаке, дакле кад је облачно, онда нам такође ваздух изгледа сив и беличаст. Кад се прашина издигне високо или кад су облаци врло дебели и густи, онда нам ваздух изгледа модар, таман и натуштен.

Мало час видесмо да је небо некада плаветно, некад румено, некад сиво а сад налазимо да се ваздух може показати у истим бојама како кад у њему има више или мање водене паре и прашине. И ако oћемо да останемо при томе да је небо час плаветно час друге неке боје, онда је то небо ваздух и ништа више, јер све те боје долазе од ваздуха и његових састојака. Према томе први одговор на питање: шта је то небо, био би овај: *Небо је ваздух који видимо*.

Јел' то све? — Није. — „Небо је ваздух који видимо," само онда, кад кажемо да је небо разно обојено, али ма да се ваздух простире високо над земљом опет и он има својих граница па га даље нестане. Па шта је тамо даље? Онда настаје безграничан простор, који се пружа на све стране, и тај се простор сад назива небом. Ето дакле какав је други одговор на питање шта је то небо?

Небо је безгранични простор у коме се налазе сва небеска тела, и сунце и месец и наша земља, и комете и све звезде, једном речи цео свет. У томе простору нема ваздуха па за то и не изгледа плаветан; у њему нема ни водене паре па за то није црвен; ни прашине нема по том простору еда би изгледао сив; небо изнад ваздуха, т. ј, право небо изгледа црно

Ви се сећате још, да смо нашли мало час, кад се пењемо на високе брегове или кад се испнемо високо у ваздух на ваздушним лоптама, да оданде небо изгледа загаситије. Сад знамо од куд то долази: јер пењући се високо све се више приближавамо том бескрајном простору који је црн и јер све мање изнад наше главе остаје ваздуха, који даје небу плаветну боју.

Кад дакле право небо није ништа више до бескрајни простор, онда од куд долази то да нам небо изгледа као полукугла, да нам изгледа као шупаљ покров који се високо издиже изнад наше главе па се тамо далеко наслања на земљу? Шта је томе узрок те се цео свет и данас вара о правом облику неба?

Сваки је од вас приметио, кад стане уз један низ засађених дрвета, једнако високих, да му оно дрво поред кога он стоји изгледа највише а она што су даља од њега, да су све краћа и краћа и на послетку, ако је низ врло дугачак, онда му последња дрва изгледају тако мала, као да су џбунови. Кад би једном линијом саставили све врхове тих дрвета, она би полазила са врха оног дрвета поред кога ви стојите, дакле врло високо, па би се све више и више спуштала ка земљи док би код последњих врхова изгледала као да додирује земљу; међу тим оно је и тамо исто толико високо над земљом, као и онде где сте ви, јер смо рекли да су сва дрва једне висине. Исто тако ако би гледали један низ облака који су сви на једној висини над земљом, вама би они облаци, што су над главом изгледали највиши, а они што су даљи од вас изгледали би све нижи. док би вам последњи и најдаљи изгледали као да су на самој земљи. И ако сад узмемо не само један низ облака, већ више њих и то на све стране, онда ће они облаци, што су нам изнад главе изгледати највиши, а што све даље гледамо, облаци ће на све стране изгледати све нижи док најпосле оне најдаље не видимо, као да су на самој земљи. Ми знамо да нам далека дрва, да нам далеки облаци изгледају нижи само с тога, што су далеко од нас; али наше око не води никаква рачуна о даљини, нарочито с тога, што тако велике даљине, кад су још у висини, не може да оцени. За то цео свет види једне облаке више а друге ниже и мисли да су они зато нижи, што су у самој ствари ближи земљи, међутим врло често ти далеки облаци могу бити виши од ових ближих, па нам опет

изгледају нижи јер су далеко од нас. Ето дакле зашто нам и небо изгледа шупље. Они слојеви ваздушни, који су над нашом главом и које ми видимо у плаветној боји изгледају нам високо уздигнути јер смо ми испод њих, као што нам и у низу дрвета, оно дрво изгледа највише, поред кога смо ми; на против они ваздушни слојеви који су даљи од нас (и који још узгред буди речено, мењају своју боју због водене паре и прашине) изгледају нам све ближи земљи у колико су од нас удаљенији, па се тамо негде далеко наслањају на земљу онако исто, као што нам и врх последњег дрвета у оном низу изгледа као де је на самој земљи. Ето како су стари посматрачи примили све то, што нам се само чини, за готово, па описали да је небо шупаљ покров, да је разапет над земљом као шатор и т. д. док међутим то су слојеви ваздуха, које ми видимо и који нам изгледају све нижи и нижи, јер су све даљи од нас.

Ето дакле сад знамо шта је то небо и зашто нам изгледа округло као свод. И кад нам ко рекне: небо је плаветно или црвено и т. д. одговорићемо му није истина; ваздух је плаветан, водена пара у њему чини те је црвен, прашина и облаци дају му сиву боју и т. д. Ако би ко, позивајући се на старе писце, хтео да доказује да је небо од чврстог кристала, да има више небеса наслаганих једно над другим, и да се сва наслањају на земљу, одговорићемо му, ни то није истина; ми знамо данас насигурно, да је небо бескрајни простор који се пружа око нас на све стране и у коме се налази и наше сунце и месец и све планете па и наша земља, и да сасвим слободно лебде по том простору без икаквих наслона, без икаквих темеља.*) Али рећи ће ко: она не може остати тако јер ће пасти.... куд ће да падне? На небу нема ни горе ни доле, ни лево ни десно, па онда не може бити говора ни о падању ни о пењању. Ми у самој ствари знамо да земља и не стоји мирно него се обрће око своје осе, него се окреће око сунца, него са сунцем заједно јури или ако вам се боље допада да рекнемо, пада кроз тај бескрајни простор што се зове небо ужасном брзином, шездесет пута већом но што је брзина топовске кугле, Прошло је већ хиљадама хиљада година од како наша земља јури по том простору том страшном брзином, а проћи ће још толико и још више година њенога путовања по васиони, а ми се нећемо ни за један корак приближити бездну тог простора који нема граница.

Није дакле истина да је земља доле а небо горе, као што се некада мислило; и земља је наша небеско тело као год што су и

*) Интересантно је да се зна да су и неки библијски писци држали да земља слободно лебди у простору јер *Јов* вели на једном месту; „Он је разастр'о сјевер над празнином и *земљу објесио ни на чем*“ (26,7.)

сва остала; и земља је па и ми смо с њом заједно на небу, јер кад би могли оставити нашу земљу па отићи на пример на месец, ми би оданде видели земљу на месечевом небу онако лепо, као што сад видимо месец на нашем небу. То би исто било кад би гледали земљу са ма које друге планете па и са сунца; земља се јавља онако исто на њиовом небу као што се те планете јављају нама на нашем небу. Дакле земља и небо ни су две ствари једна другој супротне као што се то некада мислило; и земља и ми сви с њом смо на небу; т. ј. у том огромном простору што се зове небо, налази се земља као кугла, без икаквих наслона и темеља као мали мехур од сапунице па лебди по њему као оно зрно прашине по нашем ваздуху,...

Занимаће вас да чујете како говори о небу наш први физичар, Атанасије Стојковић, почетком овога века:

„Оно што ми горе гледајући називамо небом, није кожа нити друго какво чврство вештество, нити има међу оним звездама ма чега, о што би човек главом ударити могао. Од једне звезде до друге јесте бесконачан простор у коме ничега другог, до неко ваздуху нашем слично вештество бити може.

„Узалуд ћеш ти дакле целу ноћ пред Богојављење у небо гледати, да ти се оно отвори, да би ти једну мерицу новаца искати могао — Небо је свагда отворено; свагда се може човек Богу молити; свагда ће он молитве његове — ако су разумне — услишити. Но новци се у небу не кују. За то није потребно чекати да се небо отвори. Труд и прилежање треба положити, треба радити кој оће да има мерицу новаца.“ (Фисика I. 160) — —

Овај кратки низ посматрања створио нам је сасвим други појам о небу и о положају наше земље у њему. Па сад, кад смо дознали да је наша земља небеско тело, те да смо и ми на небу, кад ћемо се дакле слободније по небу кретати и смелије по њему разгледати, испитајмо чега има још по небу поред нас, другим речима, покушајмо да дознамо какав је његов састав или његов склоп.

Ако на небо погледамо дању, и кад је ведро, угледаћемо само једно јако светило, сунце, које је својом светлошћу засенило сва остала небеска тела; и кад би били осуђени да нам сунце никад не зађе, кад би владао вечити дан, ми би без сумње били још гордији но што смо икад били, јер би рекли, Бог је створио сунце и нас или нас и сунце. Али чим сунце седне, на најпоступнији начин прелазимо од дана к ноћи, кад ноћ наступи, сасвим ведра и непомућена, онда се небо оспе ситним и веома светлим тачкицама које ми зовемо звездама, и за које су стари држали да су за небо прико-

ване. Кад их човек само погледа, како су неке светлије а неке слабије како су једне ове а друге оне боје, како неке трепере и дрхћу а неке опет светле мирном и благом светлошћу, онда би пре пристао да их само тако гледа и да им се диви но да их испитује и проучава. Машта се изгуби кад почне да тражи законе по којима су звезде распоређене, око се замори и смете кад почне да их броји ум се наједан пут заустави и тргне као пред каквом безднoм, кад само помисли колико је огроман простор по коме су звезде расуте, колико су недостижне без краја даљине, на којима су звездане станице подигнуте.

Ето тако лепо, богато и величанствено, а у исти мах и тако огромно, страшно и неиспитљиво изгледа звездано небо на први поглед. Ето зато су наши стари певали и хвалили сјај и величину небеса и у њима поставили престоле боговима и целој небеској војсци, јер су се зауставили на том првом погледу и на том првом утиску, који је у њима звездано небо изазвало. Али кад се чешће погледа на небо, кад се оно, што се није видело одма, загледа још једанпут, још више пута, кад се остави на страну све што је лепо и што усхићује, и кад се боље загледа у саму ствар, онда се види да тајне небеске нису недостижне, онда оно, од чега смо се плашили, постане примамљиво, онда се поступно улази у траг законима који звезданим небом управљају. Било голим оком, било наоружан разним справама, којим је умео да ојача свој видни орган, човеку испитивачу испало је за руком да скине један велики део онога застора, који је за собом скривао оно што се називало тајнама творчевим; дознао је велики део од онога, што је некада изгледало непојмљиво духу човековом. Бацимо се за тренутак и ми на тај бескрајни океан чуда у нади, да ако баш и не допремо до крајних његових обала, да ћемо ипак наћи много занимљивих појава, које ће моћи заситити наше и најживље уображење.

Ма да нам све звезде изгледају веома мале и као светле тачкице, ипак немојте мислити да су оне заиста мале и слабе светлости. Јер свака од њих, па била и најмања, јесте по једно сунце које светли својом светлошћу као и ово наше; неке од њих су светлије и веће од нашег сунца, друге су од прилике оваке као и наше сунце а неке су мање од њега. А што нам све звезде изгледају ситне и мале долази отуда, што су веома далеко од нас. Ви сви знате колико нам велико изгледа наше сунце виђено одавде са земље; међу тим има и других земаља на овом небу у коме смо и ми, и које виде то исто наше сунце веће и то не мало, већ много веће и то само зато, што су ближе до сунца но ми; исто тако има и таквих које виде наше сунце много мање но што га ми видимо, па најпосле

тако мало, као што ми видимо звезде. Кад би некако могли оставити нашу земљу па ићи све даље и даље од сунца, оно би се видело све мање и мање, и кад би отишли довољно далеко ми би га сасвим изгубили из вида; али би се онда приближили некој од оних звезда које нам онако сићушне изгледају, и она би нам онда изгледала већа но што је сад видимо. Да би добили бар приближан појам о даљини звезда, знате ли колико је далеко од нас најближа звезда после сунца? знате ли колико је далеко од нас месец, колико пак сунце? Ја сам већ спреман да ми кажете да не верујете па ма какву вам даљину навео, јер ви сумњате да је могуће измерити ту даљину; ја се надам да ће ми се указати прилика да вам покажем како се мере небеске даљине, за сад пак запамтите само ово: да се зна много тачније колико има одавде до месеца, но што и један инжињер у Србији зна, колико има од Београда до Ниша.

У нашем се народу мисли да ни месец па ни сунце нису баш здраво далеко. Ви се сећате оне народне приповетке где се прича како је једна жена тражила свог мужа, па тражећи га свуда, дошла код сунца да га упита за њ' а за тим и код месеца. Цео тај пут трајао је толико од прилике док је та жена поцепала гвоздене опанке. Ми данас знамо доста тачно колико би ваљало пешачити па стићи до месеца и до сунца. Да је она жена путовала дневно по 12 сати и прелазила сваког сата четири километра (мало мање но до Топчидера) она би стигла на месец после 22 године путовања, а на сунце тек после 8750 година. Да је дакле та жена пошла на пут за сунце, о рођењу Христовом, она сад не би још била на четвртини свога пута. Али пешачење је врло споро путовање, за то узмимо да путујемо жељезницом, и то брже но што путује наша државна жељезница од Београда до Ниша. У место да стигнемо у Ниш за 7 сати и 25 мин. као што то у ствари бива, узмимо влак који ће прећи тај пут само за 4 сата т. ј. који прелази 60 километара на сат (то још нису најбржи возови), и кренимо се на пут кроз небо. Ако путујемо том брзином без престанка, и дању и ноћу стићићемо на месец после 9 месеци путовања, а ако продужимо наш пут до сунца, стићићемо тамо после 300 година. Ето дакле колико је далеко сунце од земље: 300 година путовања жељезницом која путује два пут брже од садањег путничког воза између Београда и Ниша. А знате ли колико би ваљало путовати тим брзим возом одавде до прве звезде после сунца? Чисто не смем да вам кажем.. 145 милијуна година.... Најближа звезда после ове, три пут је даља од ње и требало би нам три пут 145 милијуна година путовања па да је достигнемо, али од целог оног безброја звезда, које видимо на небу нема ни једне, на коју би стигли пре 145 милијуна

година. Те су звезде сразмерно још врло близу, јер им даљину можемо одредити, али их има и тако далеких да су по 50, 100 и хиљаду пута даље од најближе звезде, па најзад и тако далеких, да им се даљина не зна.

Нема сумње да ћете сад имати други појам о звездама. Ни су то светле тачкице приковане за небо, него су то овака иста сунца као што је и ово наше, нека већа а нека мања од њега, али сва светле својом светлошћу и осветљавају може бити поред себе друга овака мрачна тела као што је наша земља. С друге стране ви схваћате зашто нам звезде, ма да су у ствари врло велика сунца, изгледају сићушне, јер видите како су ретко расејане по небу; ваља путовати жељезницом по 150, 200, 500 и т. д. милијуна година па стићи од једне до друге, а има их и тако далеких, да нам цела вечност не би била довољна да их достигнемо. На послетку ви можете себи од прилике замислити колико је дубоко небо, колико је огроман простор који ми небом називамо. Стари су Грци мислили да је небо на Олимпу, који је висок само коју хиљаду метара, а данас видимо да смемо путовати жељезницпм милијардама година, не бојећи се да ћемо игде главом ударити о небо.

А шта је било са земљом са које смо пошли и која остала иза нас? Кад смо дошли на месец, земља нам изгледа као велика кугла на месечевом небу, много већа но што нама изгледа месец (од прилике 14 пута већа) а на њеној површини може се лепо голим оком распознати сува земља од воде и видети сва већа полуолуострва и острва. Врло лепо изгледа земља виђена са месеца; лепше но што нама изгледа месец, јер ми на месецу видимо увек једну исту страну и једне исте појединости, док са месеца се види, како се земља окреће, јер непрестано промичу земљани предели, излазећи с једне стране из мрака и нестајући на другој страни. Нема сумње да се на месецу много пре знало да се земља окреће на што смо то дознали ми који на земљи живимо. Поред тога са месеца се земља не види увек цела. него некад као „срп“, некад као „прва четврт,“ као „пуна земља“ и „последња четврт,“ једном речи онако исто као што нама изгледа месец, с том само разликом, што кад је нама „пун месец“ њима је „нова земља“ а кад је нама „нов месец“ њима је земља „пуна.“

Продужимо наш пут према сунцу, земља ће нам изгледати све мања и мања; мало по мало па ће свију појединости нестати и кад дођемо на сунце, ми је видимо као лепу и велику звезду на сучевом небу; ако оћемо да видимо појединости на њеној површини, морамо гледати кроз дурбине, јер се голим оком више не виде. Кад са сунца пођемо даље, звезда која је била земља постаје све мања

и треба да путујемо још десет пута толико колико смо путовали од земље до сунца т. ј. 3000 година на железници, па да земљу сасвим изгубимо из очију. Ми губимо земљу из два разлога. С једне стране земља нам изгледа све мања и мања у колико се од ње удаљујемо и напослетку постане тако мала да је више не видимо; с друге опет стране земља гледана из далека, изгледа врло близу сунца и тако рећи потонула у његовим зрацима, који су много светлији од земље те се онда у њима изгуби и не види. Оба та узрока чине те земља после извесне даљине, која као што смо видели није тако велика, сасвим се изгуби и више се никако не види на целом путу који нам још остаје до прве и најближе звезде. Најглавнији пак закључак, до кога смо дошли овим путовањем јесте тај, да ни једна звезда, коју видимо на небу не зна да цела наша земља постоји, јер се оданде ни највећим дурбинима земља не види. Оне само могу знати за наше сунце, које њима изгледа као више или мање светла тачка, и управо онако као што нама изгледају звезде.

Нема сумње да ће многи од вас рећи, да није могуће знати да ће земље нестати из вида кад одемо далеко иза сунца, пошто нико до данас није тамо ишао па оданде гледао. Али ми и не морамо ићи на сунце па знати колика ће земља оданде изгледати, нити морамо путовати још даље па да је сасвим изгубимо. За то је рачун. Ви знате сви да кад је човек близу поред вас, онда га не само добро видите него га и познајете, јер можете разликовати његове поједине делове тела (нос, очи, косу и т. д.) по којима се управо људи и распознају. Али сигурно је да нема никога међу вама, који би могао познати човека на топчидерском брду, јер се делови тела, по којима се човек распознаје више не виде. Сваки од вас може бити може распознати да је то човек, и да га разликује од дрвета, куће и т. д. али опет велим нема никога па ма какав он вид имао, ко би могао одавде познати ко је тај човек. Е сад има ли кога који би одавде видео човека на Авали? или још даље? Одавде дакле не само да не познајемо људе на Авали, него их никако и не видимо. Ми знамо сад колико је далеко Авала; рецимо 13000 метара; исто тако знамо колико је велики један обичан човек 1·70 мет. и онда кажемо, да кад се један човек или ма какво тело од 1 метра и 70 ст. величине, удали на 13 килом. ми тог човека или то тело не видимо. Кад 13000 поделимо са 1·70 добићемо у округлој цифри 8000 и то значи, кад човека удалимо од прилике 8000 пута онолико колико је он велики, онда ћемо тог човека изгубити из очију. И ако узмемо да то што смо рекли за човека, вреди и за сва остала тела на земљи, која не светле својом светлошћу, него су осветљена дневном светлошћу као и човек, онда можемо рећи да ћемо свако тело

на земљи изгубити из очију кад се оно удали 8 хиљада пута своје величине.

Овај рачун не вреди за тела која сама светле на пр. за свећу, за електричну светлост и т. д. за њи би ваљало правити други рачун. Међу тим ми нисмо ни хтели тачно рачунати кад ће се неко тело изгубити за наше очи, него само да покажемо начин, и то од прилике, како се то рачуна. Јер на исти начин, као што смо рачунали за човека, рачуна се и кад ће земље, или месеца нестати у нашим очима кад одемо далеко. Пошто је земља много светлија од човека кад се гледа из далека, то земље не ће нестати кад се од ње удалимо само за 8000 пута њене величине него много више, од прилике нешто више од 100 хиљада пута, али је сигурна ствар, да кад се удалимо од земље више од 100 хиљада пута њене величине, она за нас не ће више постојати, јер се не ће више видети. Па како се данас доста тачно зна колико је велика земља, то ви видите да се може прилично лако наћи она даљина, на коју би ваљало отићи па да се земља не види. То је од прилике, као што сте видели 10 пута онолико колико смо далеко од сунца. У исти мах схваћате, зашто ни једна од оних безбројних звезда не зна ништа за нашу земљу, кад помислите, да треба отићи само 10 пута даље но што је сунце од нас па изгубити: земљу, а прва и најближа звезда после сунца, није само 10 већ 230.000 пута даље но што је од нас сунце.

Кад смо већ далеко одмакли од сунца, онда нам ни оно више не изгледа онако велико као одавде са земље, већ као врло светла тачка или звезда. Са те даљине дакле кад погледамо на небо, видећемо као и овде безброј звезда, и једна од тих звезда биће наше сунце за које ћемо знати да близу поред њега има још наша земља али коју више нећемо видети.

Ако оћете да имате бар приближну слику о томе, како су зведе расуте по бескрајном простору који зовемо небом, и о положају земљином међу њима, сетите се на ону слику, коју често видите, кад у замрачену собу упадне кроз какву рупу сунчев зрак и у коме видите безброј ситних зрнаца прашине, како се једна пењу, друга силазе и комешају на све стране. То значи да је цела соба пуна тих зрнаца, но које ми иначе не видимо, јер нису осветљена. Замислите само да је свако зрно те прашине једна звезда, једно сунце веће или мање од нашег, да је једно од тих зрнаца наша земља па ћете од прилике имати појма о небеској прашини, растуреној по бескрајном простору....

Али наше сунце није усамљено, него око њега има више тамних тела, која не светле својом светлошћу. Једно такво тамно тело

јесте наша земља, друго је месец, а има њих још и више, као што ћемо мало час видети. Из тога дознали смо да по небу има тела која светле својом светлошћу и за то се сва та тела зову сунца или звезде. Такво је самосветло тело и наше сунце као и све остале звезде. У другу групу долазе тела мрачна, тамна, која не светле својом светлошћу и која се зову *планете* или *луталице*. Тако су их назвали стари астрономи јер су још они приметили да се неке планете виде између звезда, па док су звезде непомичне и остају на једном месту, дотле се планете помичу с једног места на друго т. ј. лутају. Ми данас знамо да се планете помичу по небу али не можемо казати да лутају, јер се каже да неко лута кад не зна свог пута, међутим планете иду по тако сигурним путовима, да се немамо бојати да ће залутати. Једна таква планета јесте наша земља такво исто мрачно тело јесте и наш месец, а има их и других али све те планете остају близу нашега сунца, око њега се све окрећу, од њега једног зависе и с њим заједно чине један систем т. ј. једно цело.

Неке од тих планета су ближе сунцу а неке даље од њега. Што се тиче наше земље, можемо рећи да спада пре у оне што су ближе но у оне што су даље, јер је она трећа на реду пошав од сунца. Најближа планета до сунца, од прилике на првој трећини између сунца и нас јесте Меркур, који се врло ретко види у вече одма по заласку сунца или изјутра мало пре изласка. То је за то, што је врло близу сунца па се не може много од њега удалити, него тако рећи с њим леже и устаје.

На другој трећини пошав од сунца долази најлепша планета у целом нашем систему; јер нам се заиста показује као најсветлија на небу. Стари астрономи, иначе врло галантни, најлепше планете упоређивали су са најлепшим сторовима за које су знали, па зато се нећете чудити кад дознате, да та звезда носи онакво исто име, као и некадања богиња лепоте, и да се зове Венера. Венеру многи познају и код нас, јер се и она види или мало после заласка сунца или пре изласка, и својом јаком светлошћу лако пада у очи. Она се код нас зове вечерњача кад се види у вече, или зорњача кад се види у зору, или још и Даница кад се по који пут и врло ретко види дању поред сунца.

Трећа на реду је наша земља за коју смо рекли да треба путовати 300 година па стићи на сунце. Према томе да стигнемо са сунца на Меркур, ваља сто година путовања, са сунца на Венеру две стотине, а на земљу три стотине година. Са Венере се земља види

врло добро и као лепа звезда, само није онако сјајна као што је Венера за нас, али свакако једна од најлепших звезда на венерином небу.

После земље долази Марс, који се може са времена на време да види на нашем небу као не мање светла звезда, која се разликује од осталих својом црвенкастом — крвавом — светлошћу.

Од свију досадањих планета земља је била највећа; Венера је само мало мања од земље. Марс скоро за половину, а Меркуров пречник је тек трећи део земљиног пречника. Међу тим кад од Марса пођемо на идућу планету која се зове Јупитер, онда тек видимо колико је земља мала. Јупитер изгледа на небу као лепа сјајна звезда, и мање је сјајан од Венере, међу тим је тако велики, да би се од њега могло отесати 1400 земаља оваких као што је ова наша. Јупитер је највеће мрачно тело т. ј. планета у целом нашем систему.

После Јупитера долази најинтересантније тело које се икада видело на целом небу. То је Сатурно. Све досадашње планете, као и оне што ћемо после Сатурна споменути, виде се округле као лопте, као што је и наша земља, међу тим Сатурно, поред тога што је округао, омотан је још једним прстеном, који му даје особити изглед. Са Сатурна се земља више не види голим оком, док са Јупитера се једва могла распознати окупана сунчевим зрацима.

Кад споменемо још две планете Урана и Нептуна, које се голим оком не виде, и за које ни стари нису знали, завршићемо цео наш систем. По где које од тих планета имају пратиоце, неке једног а неке више, т. ј. друга, споредна мрачна тела, која се око њих окрећу. Меркур и Венера немају пратиоца, земља има свој месец, Марс има два таква месеца, Јупитер их има четири, Сатурно осам и т. д.

Осим ових осам главних планета и њихових пратилаца које до сад набројасмо, има још преко две стотине ситних између Марса и Јупитера. На послетку кад још додамо да има неколико комета које се правилно око сунца окрећу, а неколико стотина, које се појаве по један пут па се више не враћају, онда смо исцрпели у главноме све, што можемо да видимо око нашег сунца и у његовом систему.

Ја већ видим да вам је свима на уснама питање: како је то могуће да се планете, као тамна тела, и која не светле, виде на небу као сјајне звезде, неке као врло сјајне (Венера) друге опет мање сјајне (Марс, Јупитер, Сатурно). Јер ако су та тела тамна онда се не могу видети као звезде, а ако се виде, онда нису тамна,

Што се Венера, Марс и у опште све планете виде на небу као светле звезде ма да су у ствари тамна тела, то је отуда што

та светлост којом светле није њиова. Та тела нису *светла* него су *осветљена*. У овој соби само је ова лампа светло тело а све остале ствари у њој нису светле, па се опет виде, јер су осветљене. Тако исто дакле, као што видите ма коју од тих ствари, које саме собом не светле, тако исто видите и Венеру и све остале планете као осветљене, јер их је осветлило сунце, као год што ова лампа осветљује ове предмете. Најбољи вам је пример месец. Ми га час видимо пуног, час пола а час као срп а некад и никако; да месец светли својом светлошћу тога неби могло бити, али је месец тамно тело, и што га тако разно видимо, то долази отуд што му је час већи а час мањи део осветљен од сунца, и тај осветљени део ми видимо. Што нам се месец види као срп, није с тога што даље од српа нема месеца; на против месец је увек један и исти, само остали део ми данас не видимо, јер није осветљен а видећемо га сутра или прекосутра, кад га сунце осветли и нама покаже.

Ви видите дакле, да све планете које по небу видимо, добијају своју светлост од нашег сунца, све па и наша земља зависе једино од њега, јер нас оно загрева, јер без њега не би имали дана но вечиту ноћ, једном речи да смо и ми сами тако рећи делови сунца. И ма да је сунце врло велико, ипак је ретко ко загледао у његову површину да види како она изгледа. Па и ако нисам у стању да вам ни овом приликом покажем непосредно изглед сунчеве површине, ипак ће те моћи створити себи бар приближан појам кад прегледате ово неколико сунчевих фотографија, које су узгред буди речено, верније од оних које са вас снимају наши фотографи. Сунце се сад фотографише на више места редовно сваког дана, чим се појави, и по неколико пута на дан, а то с тога, што ни два дана сунчева површина не остаје иста, већ се врло брзо мења. Ово неколико фотографија сунчевих, које су снимљене у разно доба и које ни у колико не личе једна на другу, потврдиће вам то.

Према овоме што рекох о сунцу ви видите да би заслужило, да само њему посветимо једно вече, Па зато ћу се овде зауставити споменувши само, да је сунце врло велико и то толико, да би се од њега могло направити милијун и три стотине хиљада наших земаља.

Као год што је наше сунце, које можемо данас лако да фотографишемо и да испитамо, ето таква су од прилике и сва остала сунца т. ј. све остале звезде, које видите хиљадама по небу. Врло је могуће да ће нам се указати прилика да видимо да све звезде нису у свему једнаке са нашим сунцом, али је за сад довољно само да знамо да су све звезде сунца т. ј. да светле својом светлошћу.

Прилично је велики пут, који смо до сад прешли, а не мањи је и резултат до ког је наука дошла. Ви видите да је наука раз-

била она стаклена и кристална небеса, којима су стари астрономи хтели да ограниче овај свет; она је поскидала и расковала оне златне јексере што су за та небеса били приковани, и показала нам, да хиљадама сунаца или звезда лебди по том бескрајном простору који се зове небо. Једна од тих многих звезда јесте ово наше сунце, које сравњено са осталима, нити је највеће нити најсветлије па ни најтоплије, него чини прелаз од врелих и сјајних сунаца ка онима што се ладе и гасе. Око нашег сунца лебди и окреће се неколико стотина мрачних тела разне величине. Једно од њих јесте наша земља, која, као што смо видели, нити спада у највеће нити у најмање, него са Венером и Марсом стоји у средини између Јупитера и Сатурна, који су од њих више од хиљаду пута већи и оних ситних планета (између Марса и Јупитера) од којих су опет оне преко хиљаду пута веће.

Кад са овог небеског труна што се зове наша земља и на коме смо ми, погледамо на све звезде, нама се чини на први поглед као да су оне више или мање једнако расуте по целом небу. Али кад на небу нема месеца, који многе ситне звезде својом светлошћу надјача и погаси, онда видимо како се преко неба пружа као неки појас, беличаста и слаба светлост, која се зове *млечни пут* или *кумовска слама*. Са једног места види се само један њен део, али ако је погледамо и из јужних као и северних предела, видећемо да се њени крајеви тамо испод нас састају и цела кумовска слама изгледа, као један велики прстен. Баш с тога што нам кумовска слама изгледа као неки прстен, значи да она омотава са свију страна оно место на коме је наше сунце с нама, те да смо ми некако у самом том прстену. Ма на коју страну кумовске сламе погледали, ма који њен део испитивали, она нам се показује више или мање једнака, што значи да смо ми скоро подједнако удаљени од целог тог прстена т. ј. да смо од прилике у његовој средини. Дакле кумовска слама је огроман светао прстен и у средини тог прстена (и мало са стране) положено је наше сунце са целим својим системом, па зато нама, који смо у сунчевом систему, кумовска слама и изгледа овако као што је видимо.

Млечни пут изгледа нам „млечан“ кад га гледамо голим оком; али ако га посматрамо дурбином и то великим, онда пред нама видимо гомилу ситних звезда, густо збијених, које изгледају као једноставна беличаста светлост, кад их гледамо голим оком. Оно истина има места у кумовској слами, која нам и кроз дубине изгледају беличаста али то само показује да нам дурбини нису још довољно јаки, јер су на тим местима звезде много збијеније но на другом, где их можемо раздвојити. За то можемо у опште рећи да је цела

кумовска слама један прстен збијених звезда, скуп све самих сунаца. Има астронома који су бројали звезде у кумовској слами и нашли неколико десетина милијуна звезда у њој. Највећи део тих звезда скупљено је у самоме прстену, а само неколико њих, да се тако изразимо, расуто је на једну и другу страну његову; то су оне звезде које ми видимо ретко расуте по небу, на једну и другу страну кумовске сламе. Једна од тих расутих звезда јесте наше сунце. Оно је дакле с нама заједно, једна звезда из кумовске сламе; ми, т. ј. наше сунце са свима осталим звездама које на небу видимо чине једно цело са млечним путем, чине једну *звездану гомилу*, која изгледа као прстен. Кумовска је слама једна држава на небу, а поједине звезде у њој као и наше сунце су поједине породице у тој држави. Дакле наше сунце са својом системом представља једну породицу у држави кумовске сламе, а наша је земља према томе један члан сунчеве породице или један грађанин кумовске сламе.

Вйнимо се у мислима тако далеко у небо, да нам цела кумовска слама изгледа као мали прстен и то тако мали, да га већ више не видимо голим оком већ само дурбином. Лако би могли израчунати колико би ваљало далеко отићи: 10, 20 или 50 хиљада пута толико колики је пречник кумовске сламе. И кад заиста одемо тако далеко па са те даљине погледамо дурбином, онда нам цео млечни пут изгледа као беличаст, млечан прстен са неколико звезда у средини својој. Ето таквих прстенова ми видимо данас, гледајући одавде са земље кроз велике дурбине на небо. То значи да је сваки такав прстен по једна кумовска слама као што је ова наша, и пуна звезда као што су и ове које видимо у нашој кумовској слами. То значи да на небу није само ова наша кумовска слама са својим звездама, него да их има још и других, само их ми не видимо голим оком, јер су здраво далеко, али их видимо дурбином. То значи најзад, да се свет не свршава са најситнијим звездама које ми видимо голим оком, него да тамо далеко од нас има још не само појединих звезда него и читавих група звезданих и то оваких као што је ова група, коју видимо свакога дана на нашем небу и у којој се и ми сами налазимо.

Дурбином је виђено до данас врло много таквих беличастих тела, која се некад покажу сложене из хиљаде и милијуна звезда а некад и кроз највеће дурбине остану као проста беличаста маса. Неке од њих изгледају као прстен, неке су плочасте, друге кугласте, сочивасте и издужене, а некад сасвим неправилног облика. Кад се успе да се те беличасте масе по небу разложе на звезде, онда се оне зову „*звездане гомиле*“ а ако ни су састављене из звезда него су светли гасови, онда се зову „*небеске магле*“ или „*маглице*“.

Таких беличастих маса, таких млечних путова, па било да су разложене на звезде или не, виђено је до данас више од 6000, дакле више но што има звезда које се виде голим оком на целом небу.

Небеске магле и звездане гомиле су најдаља тела која су се могла до данас догледати и то само дурбином, јер се ни једна не види голим оком. И као год што нама те светле масе изгледају слабе и невидљиве голим оком, тако исто и наша кумовска слама, оданде гледана, изгледа као беличаст прстен слабе светлости.

Можете ли сад себи представити шта је то небо и чега има у небу, т. ј. какав је његов склоп? Није небо разастрт шатор изнад наших глава. Није небо кристалан покров што се тамо далеко наслања на нашу земљу. Нити има само једног неба, нити их има више наслаганих једно над другим. Небо није ни плаветни ни румени ваздух, који ми често и не знајући зовемо тим именом.

Небо је бескрајни простор, који се пружа на све стране и коме крај не можемо ни замислити. По томе небу, по томе бескрајном простору су разбацане, не без правила, више кумовских слама, више звезданих гомила и маглица но што ми видимо звезда голим оком на целом небу. У свакој од тих звезданих гомила има хиљадама и милијунима звезда т. ј. сунаца. Једна од тих звезданих гомила јесте наша кумовска слама у којој има више милијуна звезда. Једна од тих многих милијуна звезда јесте наше сунце. Врло је вероватно да око већине од тих звезда има већи или мањи број мрачних тела, која се зову планете; за неке звезде имамо разлога тако да мислимо, за неке не знамо ништа а за наше сунце знамо, да око њега има неколико стотина тих мрачних тела, већих и мањих ближих и даљих од њега. И једно од тих мрачних тела јесте наша земља.

Дакле цело звездано небо, колико ми са наше земље можемо догледати, и у коме има милијунима и милијунима звезда, јесте само једно острво у безграничном океану који се зове небо, то је тек једно село у великој васионској држави. Па кад још помислимо да ваља милијунима година путовати најбржом железницом те стићи са једне звезде на другу, онда тек видимо да је васиона много већа много пространија и много величанственија, но све што нам је наука до данас открила, но све о чему је и најразузданија машта могла да сања.

Још то није све. Све те звезде, којих смо милијуне видели само око нас, у нашој кумовској слами, све се те звезде крећу, ни једна није мирна ни уморна. За иста ствар чудновата, неочекивана, непојмљива али истинита. Свака од тих звезда креће се по небу тако брзо да топовска кугла, која се за нас креће огромном брзином, из-

гледа да је у миру према њиховом кретању. Сунце, земља, звезде, не крећу се брзином од 10, 50, 100, 500 метара у секунди; њихове се брзине рачунају на 50, 100, 500 хиљада метара сваке секунде. Све то лети, јури, пада, витла се и окреће нечувеним брзинама — а нама све то изгледа тако мирно, тако непомично, и тако сићушно, да смо могли за толике стотине година мислити, да смо ми средиште овога света, да смо ми у срцу васионе, и да је све то само нас ради створено....

СЕЉАНКА

РОМАН

Јанка М. Веселиновића

(НАСТАВАК)

IX.

Анђелија је вршила своје послове на задовољство свију; нарочито је Живана била њом задовољна. Нигде није стајала — свакад је посла налазила. Живана је се свуда њоме хвалила. Дођу жене из комшилука — кад је какав светачац — на посéло, а она не уме да је се нахвали. Једаред јој баба Симана рече:

— Ново сито о клину виси, Жико!

— Није то!.. Знам ја шта је — шта!.. Погледај јој око, погледај корак -- па види шта вреди!.. Не варам се ја!..

А да би Анђелија веселија била — испроси Станин отац Марко, Ику за Перу... Кад је то чула, ко да је се из нова родила. Вели Стани:

— Не бих била веселија да ми се мој отац доселио у Глоговац!..

Једног јутра — а то је на петнаест дана по свадби — викну чича Стеван Саву па му рече:

— Деде, море, опреми се, појаши коња па да одеш до у Салаш и да ми поздравиш пријатеља Илију, да га чекам у недељу, да ми дође „у пријатеље.“

Анђелији залупа срце живо. Та ево доћи ће јој бáбо и нана и... дал ће тетка?.. доћи ће и тетка сигурно... Па да их опет види, да их љуби у руку, да им каже: да се не брину јер је њој добро.

„О боже хвала ти!.. о боже хвала ти!“ — шапуташе она у себи.

Па по Сави поздравља по иљаду пута: и бабу, и нану, и чику, и тетку и стрину и снаје, и децу — ама све....

Тота дана ишла је ко у неком заносу. Мислила је само о својим укућанима.

„До сад је „браћа“ (Сава) већ стиг'о... Сад га нана једнако нуди да једе и пита: „па како моја Анђа; је ли здрава; јел се навикла?... О моја мајко!... Добро ми је, лепо ми је; пазе ме к'о да сам њихова, к'о да сам у њиховој кући одрасла. . али мајко моја, нема твоје неге, нема твога милостивног ока, нема твога загрљаја, нама твоје науке!... Овде гледе како радим — али ме не уче ни чему...“

Па јој срце зажели мајке. Пожели да још једаред буде девојка, да девује, да девује, да девује до смрти. Она је, истина, знала да је лудо од ње што то мисли, да то не може никад бити — али њој беше слатко мислити о том, и није се трудила да те мисли одагна од себе... Бегала је од укућана, тражила је посла у авлији — само да би била сама.

„Сад бих знала живети — мишљаше она — сад бих се знала владати!.. Казала бих Ики:“ врати „паре“ лудо једна!..“ па бих с њом и Стајом само друговала. Никад се не би нас три растајале! Или би биле код моје или код њихових кућа... А кад би ми ко дош'о да ме запроси — ја бих му казала: „иди ти подај твоје паре оној која оће да се удаје — ја нећу!..“ А кад би ми нана казала: „време је Анђо, ра̂но, да се и ти удаш,“ ја бих јој рекла: да оћу да останем у кући док су они живи; да оћу да је надгледам, да се, под старост, не вуче к'о гуја да себи воде довати...“

„Али би то био живот; ала би то била сласт... Устанем из јутра, умијем се, очешљам, одем у кућу да видим има ли кака посла — па ако нема — ја узмем Мариног Вилипа на руке па се с њиме играм. Он ми тепа: „тета, тета!., а ја га излупам по гојном телу, па га дам опет матери... Онда заређам те покупим перје кокошиње по авлији — па у вајат те узмем рад.. Пред вече се дигнем до Ике. Нана ме пита: „куд ћеш Анђо?“ „Оћу до Ике.“ — „Немојте ви, знаш!..“ — Не бери ти нано бригу!..“ Па онда до по ноћи не спававамо! Ту ти је шала, ту ти је смеј... Грлимо се, љубимо; Ика се прави мушко, па к'о долази те проси мене. Стаја ми бајаги, мати, а Ика је пита: — „Је ли ти ово ћерка?“ — „Јесте вала!“ — „Па кака је ово девојка — прави мушкобања?“ — „Таке су у мене ћери.“ — одговори Стаја. — „Да видим ја!“ — вели несрећна Ика па ми тури руку у недра... Смеј до неба...“

— О Анђо! — викну је Живана.

Она се трже. Била је готово заборавила шта је; али кад угледа Живану дође себи.

— Чујем мајко.

Иди-де, ћери, те донеси воде.

— Сад мајко.

Узе судове па пође на бунар. Уз пут хтеде да настави започете мисли — али оне је оставише. Као да одоше у ведро небо... Она је пробала на силу:

„Па, онда, онда Ика... па, онда, Стаја... Ика тури руку у недра, па“...

Прекинут нит!... Не беше више ни оне сласти; не подилазаше је мравци кад те речи изговори. Брбљала их је к'о мало дете — кад проговара — па кад што научи...

Дође јој криво и тешко. У прсима к'о да јој лежаше нешто, што би ваљало да издува; обузе је к'о нека зловоља...

Али кад се врати натраг — опет се узе смешити. Шта ће — мора!... Ко би се смео сад накомрштити? Живана би је по сигурно питала шта јој је — па шта да каже?..

Прође дан. Пред вече она нешто бараташе по авлији. Зачу се коњски топот... Брже боље отрча она те отвори капију.

Сава скочи с коња. Она притрча те ухвати коња за дизгине. Стрептила, је ко да ће чути најгоре гласове.

— Шта је „браћа“ — јесу ли здрави? — упита.

— Здрави су.

— Шта ради бабо?

— Здраво је.

— А нана?

— И она је здрава.

— А укућани?

— Сви су здрави и поздравили су те.

— Од бога им здравље!.. А оће ли доћи које?

— Доћи ће ти и отац и мати.

— А кад?

— Па у недељу — зар не знаш кад је тата каз'о?

— Вала богу само кад су здрави.

За вечером је Сава прич'о како су га лепо дочекали код пријатеља.

— Прија Смиљана, брате, — мани је! Кидисала једнако: ама једи пријатељу, ама пиј пријатељу!..“ Па мало, мало, па пита за снају: како је, слуша ли?

— А шта вели онај матори — грди ли? — упита чича Стеван.

— А, много ти којешта говори! — рече Сава.

— Бога ми има и коме!... Док му само одем — направићу пачариз по качари!

— Богме и он теби то исто прети!

— Имаће посла док нашој качари науди! — рече Нинко поносито.

— А шта вели прија Смиљана? — упита Живана.

— Она се сирота само снебива — одговори Сава. — Само о снаји. Вели: „кажи, пријатељу, прија Живани нека ми поучи Анђу у кућанском реду. Кажи јој да сам је молила по сто пута. Анђа је паметна — она брзо сприма!...“

Анђелији засузише очи.

— Немам је, вала, чему учити — она је њу изучила свему добром и ваљаном.... —

Дође и недеља. Анђелија уранила па успрема и уређује. Чича Стеван наређује да се прасе пече; Живана одређује које од живине да се закоље. Све се устумарало тамо и амо. А како и неће: кад треба дочекати „пријатеље“.

Чича Стеван — пошто је наредио шта треба радити — диже се до цркве и мејане да зовне попу — који због женидбе синовчеве није могао на свадби бити — и још неке своје пријатеље.

Анђелија га испрати дс капије па се опет врати у конак да намешта.

Кад је била готова дође Живана те прегледа је ли све у своме реду.

— Е, ћери, све је добро. Иди сад те се и ти обуци и уреди.

Око ручанице ето ти чича Стевана са попом и кметом. Њих Анђелија лепо дочека.

— Еда пријатеља? упита чича Стеван.

— Нема га још — рече Анђелија.

— А је л готов ручак?

— Готов је.

— Сад ће и он. Ајдемо попо, ајде Живко, ајдемо у конак.

Они одоше у конак а Анђелија у качару по ракију.

Служи она њима ракију — док тек викну Живана:

— Трчи, снајо, отвори капију; — ето ти оца!

Анђелија спусти чутуру на сто, поклони се и изађе на врата а одатле полети на капију.

У авлију улетише вранци чича Илијни. У колима сеђаше Смиљана и Спасенија у „закошарку“ а чича Илија сам држаше узде. Он се није мог'о одрећи своје старе навике да сâм кочијаши. Крај њега сеђаше Милисав.

Сви укућани беху изашли да дочекају госте. Чича Илија устави коње па с кола викну:

— Помаже бог!

— Бог ти помог'о!

Чича скочи с кола. Сава стаде пред коње, а Анђелија приђе те пољуби оца у руку.

— Жива била ћери!

— Нуто, нуто матороr како скаче — ко да је младић! — рече чича Стеван.

— Бога ми и јесам! Ето прије нек пресуди!... Како си?

— Вала богу!

И ту се изљубише.

Чича Стеван приђе колима а чича Илија се зарећа љубити: са Живаном, са попом (пошто је најпре рек'о; оче благослови!) са кметом, Нинком и другим укућанима. Младеж њега љубљаше у руку.

Смиљана и Спасенија изљубише се такође са свима осим само што су попу пољубиле у руку.

— Ајте у конак — рече чича Стеван.

— Ама има неких ствари у колима — рече чича Илија.

— Донеће се све!... Ниси, ваљда, дош'о у лоповско село!

— Па добро, добро!

Па се диже са попом и кметом у конак. Смиљана и Спасенија одоше са Живаном и Анђелијом у кућу, а чича Стеван нареди Сави да испрегне коње и одведе у ар.

Онда се и он врати у конак.

— Па, како пријатељу?

— Вала богу! — рече чича Илија.

— Је ли на дому све здраво и мирно?

— Све, богу вала!

У тај пар уђе Анђелија.

— Па како моја Анђа?

— К'о јабука! — рече чича Стеван.

— Слуша ли?

— Слуша.

— Чује, ваљда, све?

— Није, богме, него ти је к'о чела, Што уради — урађено је!

— Е нека, нека! То ми је мило чути! — рече чича Илија.

Анђелија наслужи ракију.

— Деде, ћери, па иди ти тамо мало матери, а овамо пошљи Миленију, — рече чича Стеван.

Анђелија наслужи свима, поклони се и изађе. Мало затим дође Миленија....

— Па како, пријо; уме ли моја Анђа да послуша? — упита Живану Смиљана.

— Уме, пријо.

— Је ли окумешна?

— Око свега! рече Живана.

— А ја сам је свему и учила. Велим: требаће јој.

— Имала си кога и учити!... Нека нам је жива и здрава па да се поносимо с њом!...

Смиљани куца срце а вркћу сузе.

— Само ти с њом, пријо, лепо....

— Са онаком се мора лепо....

— Вала богу! — рече Смиљана. Дан-ноћ само сам о њој мислила.... Велим млада је, — 17 година, пријо, сестро! — неће умети.... А оно, виш.... Е, нека, нека....

— А како се влада? — упита Спасенија.

— К'о маторка! — рече Живана. Увек је чиста. Кад гост дође дочека га к'о варошка. Па што највише волем то је: што није завезана врећа. Ама разговара к'о и ја!....

У тај пар уђе Анђелија.

— Зар ти ниси тамо? — упита Живана.

— Тата рече да тамо оде голубица, а мене посла овде.

— Е, добро, добро.

— Па, пријо, како су код куће са здрављем?.. пита Живана.

— Вала богу!

— Како снаје: слушају ли?

— Слушају — ја шта ће?

— Е, нека, нека.... Ајд, седите ви ту мало — идем ја горе, до пријатеља, да видим шта и он ради.

И оде.

Кад Анђелија оста на само с мајком и тетком — она пусти срцу на вољу. Очи јој се заблисташе од суза, попусти у оном крутом невестинском држању и сави мајци руке око врата.

— О нано, нано! — рече и заплака се.

— Шта ти је рано?! — упита Смиљана поплашено.

— Ништа нано.

— Како ништа — кад плачеш?

— Од радости нано.

— Да ти није рђаво овде? — упита Спасенија.

— Није тетка. Добро ми је, лепо ми је, пазе ме к'о своје — али сам се зажелела нане; много сам је пожелела.

— Немој плакати. Богу нека је вала кад ти је само добро!... А сад умиј се! Де, ја ћу ти полити.

И Спасенија узе кут'о, зајите воде из видрице и поли Анђелији.

— А сад буди мирна и гледај кака посла, па ћемо се довече наразговарати.

Из конака викнуше да се поставља. Анђелија оде постављати совру..

За време ручка разговарали су се о радовима; чича Стеван по мало и дираше чича Илију; чича Илија опет — са своје стране — не остајаше дужан — к'о пријатељи; попа причаше како је се намерио на добра пријатеља, како и њему његов пријатељ прети да ће му подвикнути једног дана: „срећна ти качара пријатељу попе!“

— А вала нека га нек подвикне — рече попа — али кад ја искупим неколико „жедних“ у његовој качари, видећемо шта ће бити!..

Кад се ручак сврши — Смиљана се диже те донесе дар. По реду, њена је дужност да кад ћери први пут у пôде дође, донесе дар свима укућанима од најмањег до највећег. И она је донела и све даривала.

После даривања Смиљана и Спасенија усташе иза совре и одоше Живани. Људи су седели и пијући разговарали. Анђелија је дворила и служила их пићем.

— Ама добри ти волови у отави под кућом — рече чича Илија.

— Jâ.

— Јавља ли се трговаца?

— Јавља.

— Па што не дâш?

— Не можемо да се погодимо — вели чича Стеван.

— Шта ти дају?

— Ајде види најпре па ћу ти казати.

И дигоше се сви те одоше у ливаду.

Жене разговарају о својим пословима. Живана прича каки је ред код ње у кући: прича им о Анђелији, о њеном раду и владању. Смиљана јој само благодари...

После вечере поседеше мало. Чича Илија потражи зета да га види. Миладин дође поцрвенео сав к'о рак кад се укува. Приђе старцу руци.

— Жив био! Па камо се ти, море, данас? — упита чича Илија.

— А, то ми је ратар! — вели чича Стеван — он једнако по градинама.

— Па како, море — а?

— Вала богу! — вели Миладин а оборио главу и гледа у носеве од опанака.

— А како ти снаша, слушате ли ви ваше старије?

— Хе, хе, хе!... слушамо — ја шта ћемо! — одговори стидљиво Миладин.

— А слушајте, боме, синко! Кад нећете свога старијег — ја кога ћете? Вама нема бољег пријатеља од ваших родитеља. Мени је врло мило да о вама лепу реч чујм... Пазите се, слажите се; па кад је и слога и пажња и вредноћа ту — онда и сам бог помаже. Сад сте млади — па радите да би зарадили да имате под старост да проблагујете.... Е, ајд, ајд, сад! Теби треба ра̂нити — ми можемо мало и поседети. Дан је за рад — а ноћ за одмарање...

Миладин га пољуби у руку па изађе. И они поседеше мало па онда се развиђоше сваки на своје легало.

Анђелија је ту ноћ спавала са матером у своме вајатићу. Смиљана јој је причала све што је од Живане чула, па ју је саветовала да и даље тако ради.

— Не бој се ти нано! Нећу ја осрамотити ни нашу кућу ни ни твоју седу косу! — рече Анђелија са поносом и поуздањем.

Онда је питала за укућане, за свако по на особ: од најмањег до највећег.... Прешло је пола ноћи кад су заспале....

Сутра дан пошто су ручали, чича Илија заповеди да му се упрегну коњи. Кад све би готово поздрави се са пријатељима, посаветова плачну Анђелију и Миладина, рече Смиљани и Спасенији — које нешто шапутаху Анђелији — да седају, па — пошто ове седоше — прекрсти се, узе узде. те седе и сам.

— Збогом пријатељу! збогом пријо!...

— Збогом пошли! — викнуше сви.

Он ошину ко̂ње и излети на капију коју Анђелија беше отворила....

После недељу дана и чича Стеван доби позив од пријатеља. Анђелији срце играше у грудима, Та видеће опет своју кућу и своје другарице!...

Прва субота која дође беше велики год за Анђелију. Поседаше у кола: чича Стеван, Живана, Дража и Анђелија — и одвезоше се у Салаш родитељима Анђелиним. Миладин — по реду — иде тек доцније и то сам.

Тамо су пили и веселили се; а за уздарје Анђелија је однела дар свима својим бившим укућанима...

X.

Прођоше лепи дани: наступи „позна“ јесен са великим кишама. Време беше гадно. Мрзи човека и из куће да изађе. А и како да га не мрзи?.... Влага озго — влага оздо; земља се расплинула од силне воде па пишти под ногама... По небу се витлају силни облаци; а „тмо̀ра“ (силна киша) сад удари — сад престане... Угледаш по неки пут крајичак плавог неба; срце ти заигра од ра-

дости, рекнеш: „вала богу“.... тек од једаред — облак га прикрије и однесе ти сву наду и радост.... Дође вече — оно се изведри. Тек само под запад видиш који облачак а и муњу где „меће.“ Кладиш се да ће сутра бити лепо време; показујеш ономе који ти спори трепераве звезде — а кад се тргнеш иза сна оно — пљусак!.... Да бог сачува!...

Коме год није нужде — не иде у таке дане никуд од куће; шта више ни из куће не излази. Сваки ти то заузме своје место око ватре, гледа весели пламен на огњишту и гадно време на пољу, Дуне по неки пут јачи ветар те врати дим — што је на бацу излазио — у кућу — он стење, склапа очи да их дим не окоље, говори непцима, загрцне се — али не оставља свога места... вели: „док се дима не надимиш — не можеш се ватре нагрејати.“

Тако је свуда по сеоским кућама — па тако је и у чича Стевана.

И они су сели око ватре те сметају редарама. Ко о чему оне се само туже на ружно време.

— Ала је ово јад! — вели Стеван.

— Баш, бога ми! вели Нинко.

— Е што јест — јест — поштенија је зима.

— Како није поштенија? Ухвати мраз, падне снег, а ти се утоплиш, па сув ти и опанак и обојак. Овако — куд год макнеш мораш бос — потрули обућа — вели Нинко.

— Донеси-де дијете још ракије!

Само Анђелију није мрзило изаћи. Она трчаше на све стране. Тражила је посла и где га нема — јер ништа није теже него дворити и стајати на једном месту.

Донесе — ракију и наслужи.

— Нека, дијете; дај чутуру амо — а ти гледај посла.

— Иди-де јетрвице донеси воде — рече Марта, која је била редара.

Анђелија оде на воду.

Тек што се вратила, а деца у соби дигоше ларму.

— Види — де, ћери, шта им је! — вели Живана....

— Јетрвице, донеси-де које дрво.

И тако у дугу дану.

А кад се у вече изда вечера, кад се старији огреју и оду да лежу, онда рад у руке — па до по ноћи.

Све је Анђелија радила... Са свима је била у миру и љубави. Са Мартом и Станом пазила је се к'о са сестрама; Миленију је поучавала у раду; била је спрам ње к'о старија сестра — те је тако — за кратко време — и постала њен повереник. Све, ама све, опри-

чала јој је Миленија; у ње не беше тајне пред Анђелијом... Децу је надгледала и миловала.

Дође јој по неки пут и тешко, али она сама у себи рекне: „Треба претрпети — није ово до века... Баш да видим могу ли! .“

И тада се опет насмеши.

У кући су о њој говорили: „Ово је злато; ово је божији дар!“ а у комшилуку: „ово је анђео!.. Баш је ова Живана срећна: што год снајâ имаде — све ваљане!..“ И сама баба Симана која једаред рече Живани за Анђелију; „ново сито о клину виси“ — увиде да је погрешила, и, што је најглавније, признаде своју погрешку јавно — што није никад дотле учинила — рекавши једног дана Живани:

— Е, Жико, ја погреших кад ти оно рекох за твоју Анђу!

— Е, признајеш ли?

— Признајем. Овако шта нисам у своме веку видела.

— Ето па види!

— Ама, је л увек овака?

— Увек.

— Ово ће бити или одвише срећно — или одвише несрећно! — вели баба Симана.

Анђелија је чула да је свуда хвале и тим се поносила.

„Оћу и од данас овако! Оћу да будем вредна, оћу да будем умиљата, оћу да будем поштена!.. Молим ти се господе не дај ми друге памети, и дај ми здравља!..“

Миладину је играло срце од радости. Он је толико волео свог оца и мајку, да није више ништа ни тражио. Кад год би она хтела да га мало боље услужи — а то је увек чинила кад је добила прилику да буде с њиме на само; иначе је беше стид, — он би рек'о:

— Нека, дијете, нека! Само ти гледај 'да си њима права — а за ме не бери бригу!.. Ја то могу све сам...

Право да кажем: првих дана она никако није ни мислила о Миладину. Њих двоје беху к'о два путника кад се сретну: гледе се, виде да су људи — и то је све... Док јој је на очима и мисли о њему; али како одмакне — к'о да га никако и нема. У души њеној не беше ни једног осећаја за њега; сва њена брига била је: да задовољи свекра и свекрву, за то је о Миладину слабо мислила.

Али, пошто је пребринула ту бригу, пошто је видела да је сви у кући лепо гледе — она је онда хтела још нешто... Чудна је душа човечија! Она никад није задовољна са оним што има: — за час зачама па и ако јој је добро.... Она, дакле, тражи промене тражи нових сластй...

Тако је и са Анђелијом.

Пошто се додворила старијим и пошто се умилила млађим — пошто је скинула тешки терет са душе, она хтеде и да воли и да је воле. Љубав је потребна души човечијој к'о што је потребан ваздух и лебац телу његовом....

Миладин беше наочито момче. Као благ ветрић на врућини, запа'не те здравље и снага његова; стас имађаше момачки а тело вито. На витом телу почиваше лепа глава осењена витом косом. Чело му беше ведро к'о небо у пролеће; око смеђе и сјајно, али сјај његов не бијаше дрско к'о из црног ока — него некако нежно; образи пуни и једри, усне мало испупчене к'о у каквог добричине.

Младост воле спољну лепоту — и Анђелија ју је заволела.

Миладин беше благ и добричина. Његова највећа жеља била је да задовољи оца и мајку. Ништа не беше под небом што он за њих не би учинио. Највише је се само онда радов'о кад су они радосни били — и он је заволео Анђелију што је оцу и мајци му на задовољство служила.

Ова два млада путника кроз живот — састала су се случајно на једној стази. Њихова цељ беше једна иста. Њихови путови беху једни исти... Они су се најпре спријатељили, па онда заволели. Заволели су се оном силном љубављу, оном вечитом љубављу која до гроба траје; а после смрти као цветак на гробу мирише и оживљава...

Нећу вам причати о оном што је било у вајату; није да не умем — него нећу. То ће знати сваки онај који је ожењен и свака она која је удата — и без мене; а који су нежењени и неудати — знаће за кратко време... та живот бар брзо пролази!..

Они су крили своју љубав и пред млађим и пред старијим. Кад год би морао Миладин коју реч са Анђелијом проговорити — у присуству укућана — он би оборио главу и поруменео; тако исто и Анђелија. Они се никад нису звали именом, него, Миладин је њу звао: *дијете*, а она је њега довикивала узвиком: *еј ти*, или: *о еј*!

— Дијете! зове те нешто Марта.

— Сад ћу! одговорила би Анђелија.

— Еј ти! зове те тата у собу.

— Ето ме сад — одговорио би он...

* * *

Прође „позна“ јесен. Небо се изведри. Мразеви учесташе; један није још попустио а други већ стег'о. По путу се поче већ дизати прашина. Беше суво и лепо к'о у пролеће — само беше ладно. Људи вуку дрва или „трапе“ поврће у трапове; жене износе раз-

боје из соба у којима треба зимовати, а стока бега под топле наслоне од зиме...

Једно јутро уранио чича Стеван пре свију и изађе на поље. Анђелија тумараше по кући.

— Јес' уранила снајо?

— Јесам тата.

— Охо́! ово дува баш!

— Зима је.

Чича изађе, па — кад се врати натраг рече:

— Имаћемо данас снега. Него ти снајо наложи добро вуруне.

— Оћу тата.

Свану.

Небо убелило к'о самртни покров; облаци се на њему сталожили па готово пали на земљу; „мацарац" (северац) уједначио па реже к'о брицачицом; врапци жалостиво цвркућу... Настала је тишина, она нѐма тишина, која увек предходи промени времена, и у којој ти сваки гласак јасније звучи...

На једаред поче оретко падати перо по перо, велико округло и изрецкано: чини ти се да звезде падају; мало по мало почеше падати ситније али чешће... док ѻсу...

— Снег, снег!..

Деца појурише на праг; старији се нагоше па гледају кроз процепљену артију на прозору... Свима срце радосније закуца; сви рекоше:

— Вала богу!..

А снег само падаше. Већ је убелио земљу; побелеше и кровови на зградама; само кућни кров још није с тога што је угрејан те је се на њему топио.

— Дај-де, дијете, мало снега овамо! — рече чича Стеван отворивши прозор.

Једно од деце додаде му.

— Сув к'о песак!.. Ала ће бити с'оника! — рече чича.

— То ће ваљати! — вели Нинко. — Моћи ће мо осећи и довући јапију.

— Моћи ћемо... Децо, у собу! Гле ти њих како јуре!

И чича Стеван гледаше задовољно како стопе дечије остављаху трага у снегу.

Не седи се чича Стевану никако код куће; све да му је да куда изађе.

— Ко је отиш'о да положи кравама? — пита он.

— Сава.

— Ко је отиш'о у лужњак свињама?

— Миладин.

— Снајо?.. Дај-де ми нађи мога коња (штап) да и ја куда макнем; никако ми се не седи код куће.

Снег веје како је богу воља. Чича умота главу шалом; на руке наби рукавице и узе штап. Анђелија га испрати...

Тога вечера окупише се код чича Стевана: Маринко Мандић, Живан, кмет, Дража и још неколико њих. Дошли да поседе и разговарају и да прекрате дугу ноћ „к'о цареву годину."

Анђелија је дворила и служила. Људи се разазурили к'о код својих кућа; дирају Дражу и шале се један с другим. Све то зачињаваху чутуром што је Анђелија додавала.

— Види-де, дијете, пада ли још снег! — рече чича Стеван.

Анђелија изађе, па кад се врати рече:

— Пада.

— Е иди сад донеси још пића. Оћу да пијем јер сам расположен... Само да неће скоро престати... Ала ће ово да буде с'оник!.. Деде, Дражо, јави једну. Волем ти гусле него тамбуру, а за „музуке" (ћемане) не марим никако.

Анђелија оде по пиће а Дража узе гусле, загуди, загуди па онда поче певати.

Пола ноћи је давно превалило. Дража једнако накарада: час пева уз гусле час задиркује све. Људи се смеју или слушају а Анђелија двори и служи. Чим нестане у чутури, она иде и точи. Кад год би се натраг вратила чича Стеван је пита:

— Падали још?

— Пада — одговорила би она.

— Ама што ти тако једнако распитујеш за снег? — упита чича Стевана Маринко.

— Не знаш како волем кад снег пада! — одговара чича.

— Ја знам и зашто волеш! — Вели Дража.

— Е, чик погоди!

— За то што је снег бео, а и ти си бео.

Сви се заценише од смеја.

— Море, оћемо ли кући? — рече кмет.

— Сад ћеш кмете. Дуга је ноћ: имаш кад и одспавати, — вели чича.

— Море није мени за нас. Ми сутра можемо и до ручанице, али ово дете...

— Млада је — нек двори.

— Е, брате, нисмо се ми џабе трудили. Нек нас и послуша мало — шта ће! — вели Дража.

— Треба и њој одспавати — рече кмет.

— Лако ћемо за то!... Деде ти мени дијете једну „варену."

— Што ће ти — бог те видео — зар не видиш да си пијан — рече му Маринко.

— К'о земља!

— Па што ће ти?

— Да се лечим.

— Зар „вареном?"

— Jà!

— Ко је то још видео?

— Видећеш и ти — јер и теби већ треба! Деде, снајо, среће ти!

Анђелија изађе смејући се. Спотакну угарке на огњишту — ватра плану. Она узе један лонац, усу у њега ракије и престави уз ватру. Онда оде тражити мед.

Живана изађе из собе.

— Шта радиш, ћери?

— Варим ракију мајко.

— Јеси л задремала?

— Нисам још.

— Добро се држиш! А шта ћеш ћери: сви знамо да није лако бити млâда. Три пут нокти преко зиме — с ногу спадају... Најтеже је у зиму....

И Живана оде у собу.

„Нек спадају, вала! — мишљаше Анђелија. Ништа није лако на овом свету; све је тешко што год човек ради, само ако оће да уради к'о што треба"....

Узвари ракију, усу у чашу и оде да послужи Дражу.

— Баш оћеш да пијеш? — пита Маринко Дражу.

— Бога ми, оћу!

И попи пуну чашу.

— Оћеш ли још? — упита Анђелија.

— Нећу више — доста је.

— Сад ћеш бити још пијанији! — рече му Маринко.

— Јок, богме! Сад сам баш трезан. Лепо осећам — кад пијем — како ми односи пијанство из главе. Сутра ме неће ни глава заболети — а ти ћеш бити к'о изломљен.

Поседеше још мало па се и они дигоше кућама.

— Ама људи — рече чича Стеван — најбоље ће бити да ви ноћите.

— Јок! — рекоше они.

— Помрчина је.

— Није; сад је од снега убелило па се види к'о у по дана — рече Дража — лаку ноћ!

— Лаку ноћ!

И одоше. Анђелија их испрати до капије, поклони им се и изљуби их у руку, па се врати у кућу да свекра намири.

— Дете моје, само ме покриј — па иди и ти спавати, већ је доцкан.

Анђелија га покри, рече: лаку ноћ, пирну у свећу и изађе.

Кад је у свој вајат дошла — Миладин је у велике спаво. Спусти се и она у кревет и заспа к'о заклана....

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

СЛИВНИЦА

XV

Други дан Пиротске битке.

(СВРШЕТАК)

Ама, рећи ће когод, ни пешадија шумадијске дивизије није 15-ог Новембра имала Бог зна какву борбу, то је било више »пуцкарање« као што се вели у релацији дивизије?...

За пакост имају у хартијама Нишавске војске неке цедуљице које противно доказују, а писане су за време саме борбе.

Тако пуковник Бинички у $4^1/_2$ *сата по подне* пише Команданту Нишавске војске:

„На левом крилу борба једнако траје. *Цела подручна ми дивизија ангажована је у борби.* X-ти пук, јако уморан после јучерашњих борби и повлачења са предстражне линије, напустио је јутрос, после кратког боја, предње положаје и повукао се у позадност доста растројен. *Остала два пука воде борбу од Нишора до пред сам Пирот.*[1]) Овај положај *без крајње нужде нећу напустити*, само молим да ми чешће јављате како стоји на десном крилу код моравске и дринске дивизије, јер изгледа да наши одступају а Бугари да доста нагло наступају."

„Раније сам био *наредио да* моје десно крило, *XI-ти пук наступа* споразумно *са дунавцима* (IX-им пуком) но како сада (у $4^1/_2$

[1]) Ово потврђују и рапорти мајора Ст. Грујића са Гњиланског виса У једноме стоји „у овом часу борба се води око села Градашнице; прилажем кроки" — У другоме стоји „наше лево крило је наслоњено на село Бериловицу $1^1/_2$ километар од Пирота ка Крупцу."

сата по подне?) на моме левом крилу *врло критично стоји*, јер су Бугари прикупили знатну силу и почели су да нападају на други позив, који већ бежи и са свим ће се разбећи,[1]) то сам принуђен да повучем десно крило више у лево и у назад те да ми отступница не би са свим отсечна била. Ако се одржим на левом крилу[2]) онда остаје положај садањи у нашим рукама, иначе мораћу да се повучем на положаје пред Темском“

Командант, пуковник,
Ст. Винички с. р.“

Овај рапорт шумадијског дивизијара за време борбе писан, са свим потире све оно што је казато у његовој релацији која је доцније на тенахни у Црноклишту дотеривана и компонована, јер из рапорта се види: да је се шумадијска дивизија држала читава два сахата даље, пошто је дринска већ била одступила, дакле да није Топаловићев извештај *о томе* био узрок повлачењу шумадијске дивизије, већ „*врло критично стање*,“ на левом крилу „целе, у борбу ангажоване“ дивизије, која не „пуцкара“ него се бије од Нишора до самога Пирота. И пошто је дивизијар у $4^1/_2$ сата још уверавао Команданта војске да *без крајње нужде* неће напуштати тај положај који се пружа до „самога“ Пирота, онда је логично, да је та крајња нужда за њега морала наступити, јер га ми видесмо на путу за Сопот где га изненађује и враћа на Нишор појава једног његовог пука. И онда није истина што се у релацији вели да „бугарски успеси нису ни постојали према шумадијској дивизији тога дана.“

Али ипак остаје једна светла тачка у радњи шумадијске дивизије тога дана, то је њена помоћ да Дунавци поврате Сарлак, услед чега је после наша војска повратила и држала Пирот докле г. Хорстиг није наредио да га понова и без узрока напусти.

Та лепа и сјајна епизода Сарлачка, заслужује да јој посветимо још неколико речи.

За време борбе на Сарлаку био је на њему и ађутант Дунавског дивизијара, потпоручик Боривој Драгашевић. Ево шта он пише своме Команданту у 10 сати пре подне:

„Код шумадијске дивизије непријатељ јако надире према себи у десно, а налази се на вису почев од вароши, у јачини ваљда једнога пука. Колоне његове позади не виде се, но само ланац, који средњу ватру осипа. Изгледа као да се бугарски ланац продужава у десно а не да се креће у десно. Шумадијска ватра је такође

[1]) А по релацији он се још синоћ услед експлозије у градићу разбегао.

[2]) А сам каже да ће се други позив са свим разбећи.

осредња, али без топовске. Шумадинци иду према себи у лево. Једна десетина XV пука сишла се с камењара доле у почетак вароши код пута који води из градића поред камењара. *Наше* „ура“ у градићу. У вароши и пред њом не видим ништа. Овди, где сам, налази се један батаљон IX-ог пука, који може да бије долину реке на овој страни и то тако да је равноодстојно са Шумадинцима. Наши напредују код градића. Наше гранате добро бију улаз вароши. Њихова ватра код Шумадинаца нарочито на продужавајућем крилу врло слаба. Код градића у вароши њихове пушке, но их мало има. Положај нашег XV и IX-ог пука врло добар и за одбрану и за напад са те стране вароши. Наш IX пук, који је овде где сам ја, спушта се, т. ј. напредује живо, и *са добрим успехом Шумадинаца*, може да се спусти у долину, и да с те стране уђе у варош. По ватри изгледа да непријатељ према Шумадинцима не напредује више, но му се десно крило повлачи, а лево га сачекује па да и оно одступи.“

Као што смо горе видели Шумадинци који су пуцали непријатељу у бок и олакшавали Дунавцима да поврате Сарлак имали су успеха, IX-ти пук сишао је доле и ушао у варош заједно са II-гим батаљоном VII-ог пука и са једним батаљоном I-ог пука и они би бар до мрака остали Господари Пирота да их г. Хорстиг није вратио, а то је велика штета — због визите г. грофа Кевенхилера, која би се учинила у Сукову, а не у Пироту.

Али шта је било, било.

Факт је да је пуцање Шумадинаца у бок Бугарима на Сарлаку помогло знатно да наша војска дође до свог најлепшег успеха тога дана, само штета што је то садејство Шумадинаца било са свим случајно, а не по плану г. Биничког, јер ми смо се уверили да није он *наредио целом XI-ом пуку* да *наступа* споразумно са IX-им пуком Дунаваца, као што стоји у његовом горњем рапорту од $4^1/_2$ сата по подне, већ је мајор Т. Поповић лутајући „без опредељења“ по бојишту *измолио* од Команданта IX-ог пука дозволу да са једном четом (потпоручика Саве Спасојевића) дејствује против непријатеља на Сарлаку, а после је мајор Цинцар-Марковић одредио још две своје чете поред Савине за исту цељ. Није дакле по заповести г. Биничког *наступао цео XI-ти пук*, већ су само три његове чете окренуле своју ватру на Сарлак.

Чудновато! Целокупна радња шумадијске дивизије у оба дана Пиротске битке своди се у главноме на бочни напад трију Миладинових чета из врбака Пиротског и Стевановићеве батерије у десни бок бугарских колона пред Пиротом, и на паљбу ових трију чета XI-ог пука против непријатеља на Сарлаку, и обе ове акције нису биле последица рачуна и воље дивизијареве, већ су потекле услед

приватне иницијативе једног очајног „Schlachtenbummler-а“ који је као стари војник хтео да не остане у битци беспослен гледалац, а као бивши начелник Пиротски није могао равнодушно да гледа пропаст своје резиденције!

Али доста, доста!..

Хајдемо пуковнику Топаловићу да видимо је ли он што радио данас из своје иницијативе, или је остало на ономе да он наређује само оно, што му предложи који дивизијар, или је остало на ономе да он не може ништа „кад је сигурно тако наредио Командант дунавске дивизије.“

Нарочито би ме интересовало знати да ли је I-ви пук моравске дивизије по иницијативи Команданта Нишавске војске отишао у помоћ дунавској дивизији, или је то учињено тек на молбу Дунаваца. Изгледа да је ово последње, јер ево какав је рапорт писао код села Гњилана у 9 сати и 10 минута пре подне пуковник Милован С. Павловић:

„Према усменом налогу капетана (?) г. Стев. Грујића, довео сам код села Гњила — на друму Пирот Ак-Паланка — I-ви активни пук, и од тог пука овог часа је употребљен 3-ћи батаљон да заузме положај пред постављеним батеријама. Ово је учињено с' тога што по достави шефа штаба дунавске дивизије, његове су трупе малобројне, малаксале и *са мало муниције*. XIV-ти пук остао је на десном крилу код дринске дивизије. Батерије I-ва и III-ћа пољске и половина треће брдске налазе се на путу акпаланачком где се одваја пут Пирот-Власотинце. — Према усменом наређењу које сада добих од шефа штаба г. ппуковника Миловановића кренут је и први батаљон I-ог пука, а други остаје у резерви.“ — —

Од остале многобројне преписке Команданта Нишавске војске тога дана — јер ми отворимо канцеларије и у сред битке — да поменемо само неколико депеша.

У 9 сати 14 мин. пре подне тога 15-ог Новембра телеграфисана је пуковнику Топаловићу „где буде“ овака депеша:

„Овог часа оде тамо аустро-угарски посланик Гроф Кевенхилер с налогом његове владе да иде у бугарски логор и да достави једно писмо бугарском кнезу. Изволте г. грофу створити могућност да свој задатак изврши.“

Гарашанин —

После пет минута телеграфише му се у стацију „Крушка“ ово:

„Молим јавите где да упућујем резервну муницијску колону? Поделио сам је на два дела. Где дакле један а где други да се

попље. (одавде до краја шифрирано:) За сада носи само аритиљеријску мунидију. Пешачке муниције што год дође упућује се све у Белу Паланку,

Начелник артиљерије, пуковник
Вогићевић«

У 3 сата 10 минута по подне јавља се не начелник штаба врховне команде већ „Министар војни“ Петровић (само тако) с оваком депешом Топаловићу:

„Његово Величанство Краљ Врховни Командант, свршивши нужне послове ради организације другог позива у Нишу, и пошиљања помоћи војсци која је у првој линији и којом ви командујете, пошао је данас у два сата по подне на бојно поље. Изволте ово обзнанити војсци и јавите у Белу Паланку, где ће се вечерас налазити и резултат данашње борбе.

„На друму Бела Паланка-Пирот, на згодној тачки пошаљите један вод коњаника који ће пратити аустроугарског посланика графа Кевенхилера.“

У 5 сати 45 минута јавља се и наш Тотлебен — потпуковник Магладенић с оваквом депешом „по вишој заповести:“

„Пошаљите одмах на Плочу, на вис између Моралије и Црвене реке један или два инжињерска депова са алатом, уз то ако је могуће и једну пионерску чету.“

О истој ствари има и једна депеша Врховнога Команданта из Беле Паланке у 8 с. 25 м. у вече, у којој се наређује Топаловићу да упути два инжињерска депова и две пионерске чете на Плочу — где ће примити заповести шта имају радити, потписану од пуковника Здравковића...

Као што видимо Краљ је већ у Белој Паланци. Он је тамо стигао у 11 сати ноћу. После 8 минута телеграфише Топаловићу:

„Сада сам овде.

„Известите ме у след вашег последњег извешћа какве сте наредбе за сутра издали?

„Напомињем (ово даље што је подвучено у шифрама) *највише штедњу пешадијске муниције*. Да није *десно крило много десно* пружено, и тим фронт ваш развучен? Но опет, ви познајете и ситуацију и терен, па према томе како најбоље знате, поступите, ово тек само вам напомињем.

„Известите ме где ће те се сутра налазити са штабом.

„Да ли је гроф Кевенхилер отишао из Понора и када је од прилике могао стићи у Пирот?“

(после 10 минута)

»Ако вам је за сутра не могуће упутити два инжињерска депова и две чете пионира, то јавите одмах и рапортујте за што? Разуме се, ако је каква потреба код вас, иначе учините по наређењу.«

Званични билетен овога дана послат је још у *4 сата* по подне и гласи:

»Бр. 15. *Бела Паланка.* Пошто је Њ. В, Краљ наредио у Нишу све што треба *за одбрану земље*, вратио се данас војсци која се бори код Пирота.

»Артиљерија наша учинила је сјајне успехе. Војска се добро држи.«

Међутим пуковник Топаловић није се могао задовољити са знањем о Пиротској битци, које је могао поцрпети из онога што је видео својим очима, и из лаконских цедуљица, које је примао за време саме борбе. Он је морао знати *тачно* шта је било, *и како му војска стоји после изгублене битке на Пироту*, не само због тога да би могао поднети тачан рапорт Краљу, него и због тога, шта му ваља и шта може наредити за сутра, ако случајно мисија грофа Кевенхилера остане без резултата.

Он је дакле тражио од свију дивизијара детаљно извешће, но добио их је тек сутра дан 16-ог Новембра. Но како она сва говоре о данашњој битци на Пироту, то ћемо их ми овде изложити, јер само тако ћемо добити приближно тачну слику другог дана Пиротске битке. Узгред ћемо из тих извештаја сазнати и друге врло карактеристичне детаље.

Тако н. пр, Командант шумадијске дивизије, својим рапортом од 16-ог Новембра из Црноклишта, јавља:

1. »Јучерања борба трајала је безпрекидно од сванућа па до мрака и подручна ми дивизија одржала се на позицијама Нишор — Пирот« а ми смо видели да је он пошао био у Сопот, да се он *вратио* на Нишор, тек пошто је предањ' искрснуо поручик Јанкура са рапортом да је X-ти пук под Нишором.

2. »Но услед одступања остале три дивизије наредио сам те се најпре повукло моје десно крило, XI и XII пук са једним брдским топом а у сами мрак повукло се и лево крило (X-ти пук и други позив)« а ми смо видели из Бинчковог сопственог рапорта од 15-ог Новембра у $4^1/_2$ сати по подне да *није тако* било, да о целом XII пуку нигде нема ни трага 15-ог Новембра, његову радњу не помиње ни дивизијар у својој релацији, нити га је видео мајор Т. Поповић у својим »прикључениjама« тога дана, као што се ни оно једно брдско топче не чује да је пуцало, јер би га бар Боривој Драгашевић опазио са своје опсервационе тачке на Сарлаку. Тако исто није се X-ти пук тек у мрак повукао, него га је г. Бинички био много раније

изгубио, па га у мрак случајно нашао, а о ранијем бегству другога позива има у релацији и у рапортима његовим за време борбе толико, да за цело нико неће веровати да је нужно било *нарећивати* у сами мрак том другом позиву да се повлачи.

3 „Трупе су заноћиле на висовима пред Темском, а пошто су јако заморене, а *већ неколико дана без хлеба и хране*, јер комора није могла долазити на позиције, и повукла се јуче сва на Бабину главу, *то сам наредио*; да ми се гро̄ трупа *концентрише пред Бабином главом*, предстраже остаће пред Црноклиштем, са наслоном на Станичане, по вашем наређењу, а чим се трупе приберу, нахране и одморе, заузећу најзгоднији положај унапред. И сам полазим на Бабину главу.

Командант, пуковник,
Ст. Винички с. р.

Овај рапорт најбоље доказује колико је *налорфана* званична релација која је доцније удешавана у Црноклишту, јер — узгред буди речено — тиха жеља г. Биничког да и сам оде на Бабину главу, остала је не извршена, и ако је био већ пошао са штабом, он је враћен у Црноклиште. Ово концентрисање главне шумадијске трупе *пред Бабином главом*, ово обећање, да ће се која позиција унапред моћи заузети тек пошто се трупе *приберу и нахране*, ово признање да су трупе неколико дана *гладовале*, све то најбоље доказује колико је истина у ономе што је такође г. Бинички потписао „да непријатељ 15-ог Новембра и није имао никаквог успеха према трупама шумадијске дивизије, и да су се оне повукле само за то, што је центар и десно крило отступило." — — —

Шумадијска дивизија одступила је дакле *растројена од непријатеља и глади.*

Хајдемо Дунавској. Да видимо извешће пуковника Хорстига о 15-ом Новембру. Ево како оно гласи:

„Бугари су напали у $6^1/_2$ часова на Сарлак. Град био напуштен по налогу (? чијем ?) у вече. На Сарлаку је био један батаљон XV пука; између овога и друма био је други батаљон XV-ог пука, а између друма и ливаде један батаљон VII-ог пука (јер му се други није вратио са предстраже код Суковог моста).

„Бугари су заузели Сарлак. У позадини био је IX-ти пук, који се био скупио, јер је дан пре био у борби пред уласком у варош. Пошто су Бугари били отерани с крша (ко их је отерао ?), била је уведена у борбу 2-га и 4-та батерија у првој линији, а позадини прва батерија. Први пук био је упућен у помоћ. По доласку овога форсирање изласка вароши и града. Батаљон Радаковићев био упућен између Сарлака и друма, 2-ги батаљон тога (I-ог) пука преко

Сарлака, а један у резерви заједно са XIX-им батаљоном. Успех. Један батаљон XV пука у варош упућен с тим да заузме градић са једном четом, 2-ги батаљон требао је да стоји код Пиваре. На вис упућена 3-ћа, а потом и прва батерија и IX-ти пук све под командом потпуковника Стокића. *Батаљони I-ог пука су повучени натраг* (? за што ?) Непријатељ није био пред овим трупама у вароши (дакле за то су повучене?) Ове трупе без узрока су напустиле (па за Бога *повучене* су ?) свој положај због непријатељских граната, и батаљон VII-ог пука одступио је, који је био упућен за време напада преко ливаде на ливијер варошки.[1]) Потписани био принуђен да Радаковићев батаљон упути горе на Сарлак, да одржи позицију. Друге су трупе једнако одступале, за ово време била испод пута Дринска дивизија, два батаљона IX-ог пука била горе спрам Сарлака више Гњила. У то време долази мајор Никодије Стевановић и јавља да пред 2-ом и 4-ом батеријом нема никакве пешадије, и да је трећа батерија изложена непријатељској *артиљеријској* ватри (за Бога, зар баш артиљеријској ?....) Наређено му је да повуче прву батерију, која није имала предмет гађања, а трећа да остане. При *одступању дринске дивизије* наредио је пуковник Топаловић одступање ових трупа у правцу на Суводол. Но IX-ти пук и два батаљона XV-ог пука су без мог одобрења одступили на висове Белаве, у место само једног батаљона. Ноћивање у Сувом долу. 2-ги батаљон (?) тек јутрос упућен горе за то што је синоћ већ било доцне. IX-ти пук бивак у Суводолу, XIX батаљон напред, један батаљон VII-ог пука између оба Суводола, са једном батеријом и коњицом; у позадности две батерије. *За трећу батерију Командант артиљеријског пука не зна где је*, али је одступила и она (тако, тако, наћиће се већ она !...) за губитке јавиће се кад се сазна.

Командант, пуковник,
П. Хорстиг с. р.

Кажу да има правило војне стилистике да војничке рапорте треба писати „кратко, јасно и разговетно."

Овај рапорт г. Хорстига истина није кратак али за то није ни мало разговетан. Јасно је из њега само то да је у глави Команданта дунавске дивизије и 16-ог Новембра исти хаос, који је владао за време јучерашње битке, он у овом рапорту противречи сам себи, не зна шта говори... Али најдражесније је да је после битке изгубио читаву једну батерију, за коју чак ни мајор Никодије као командант дунавског артиљеријског пука ни 16-ог Новембра не зна где је..

[1]) То је све о јунаштву мајора Ванлијића и његовог батаљона!

Извешћа о губитцима слао је Хорстиг делимично како их је добијао; у једноме вели:

„У јучерањој и прекјучерањој борби око Пирота учествовале су следеће трупе поверене ми дивизије: 14-ог Новембра: VII и IX пук, артиљерија и ескадрон. 15-ог Новембра VII, IX, XV пук, XIX батаљон, артиљеријски пук и ескадрон.

Губитци су били; 14-ог Новембра:

VII пук, нема извешћа

IX пук погинуло 5, рањено 66, нестало 169.

Арт. пук погинулих нема; рањено 3 и два коња

Ескадрон нема губитака.

Свега 14-ог Новембра: погинуло 5, рањено 69 војника и 2 коња, нестало 169 војника.

15-ог Новембра били су губитци: VII пук: погинуло 7 војника, рањено: мајор Ванлијић и 32 војника и 2 коња.

Нестало 106 војника.

IX пук: погинуо 1 а рањено 3 војника,

XV пук: не зна се тачно ништа.

Арт. пук: 2 војника.

Свега 15-ог Новембра погинуло 8 војника и 2 коња, рањено: 1 официр, 37 војника и 2 коња, нестало 106 војника.

За оба дана Пиротске битке; Погинуло је 13 војника, рањен 1 официр и 106 војника и 4 коња, нестало 275 војника.

Из VII-ог пука извешће је само из другог батаљона; а о првом не зна се ништа, јер је он 13-ог остао на предстражи код Чиноглаваца, па кад су га Бугари напали 14-ог отступио је правцем и отишао тамо, где ми ни до данас ништа о томе није познато, само се чује да је код шумадијске дивизије. За стање код XV пука може се рећи да је њих до 400 ван строја, које рањених, које погинулих и несталих, и то као што Командант пука извештава *из села која су Бугари већ заузели;* као да су Бугарима пребегли.

Пуковник **П. Хорстиг** с. р.

У другом свом извешћу о губитцима он јавља:

„Сад баш добих извештај губитака од Команданта XV пука. Према томе он има:

Позитивно погинулих	25	војника.
„ рањених	98	„
Нестало	522	„
Свега	645	војника.

Нестало је 7 коморџијских коња и 21 коњоводац.

Командант пука ипак вели да је између (оних) несталих највише који су ка Бугарима отишли, а који су родом из предела, који су Бугари заузели.“

И доиста ево какав је рапорт поднео командант XV пука своме дивизијару:

„Ова велика разлика јучерашњег и данашњег бројног стања није произашла само услед погинулих и рањених у јучерањој битци, но по извештајима батаљонских команданата највећи број нестао је варошана, Пироћанаца и војника из оних села, која су Бугари већ заузели. Сматрам за дужност да вам на ову околност обратим пажњу, јер ја сам и сам уверен да су исти својевољно одбегли Бугарима. Три варошанина ордонанса коњаника *пуковског штаба*, такође су одбегли Бугарима.“

Кад већ овде говоримо о овој жалосној ствари, кад већ не треба ништа да кријемо, да прибележимо још један факт: комесар I-ог телеграфског оделења, са два возара, послат 15-ог Нов. из Тиловца у оближња села да набави сена, нашао је на $1^1/_2$ сат у страну од друма поднаредника II-ог позива Димитрија Станојевића из Лича среза заплањског, округа нишког, са још 9 војника, који су побегли са бојишта. Командир тог телеграфског одељења, капетан Алекса Димитријевић ставио је те бегунце под стражу и послао их је Команданту Нишавске војске.

Сутра дан послао му је и Командант дринске дивизије тројицу сумњиве: Вељка Живковића, Раденка Златковића и Пејчу Николића, јер су се 14-ог Новембра нашли *између* стрељачких ланаца.

Интересантно је да се 16-ог Новембра и један бугарски војник, по имену Иван Лазаров предао предстражи I-ог батаљона XV-ог пука.

Али хајдемо даље да проучимо и остале извештаје о губитцима. Командант Моравске дивизије јавља из Шумља:

„При јучерањој битци код Пирота учествовала је подручна ми дивизија са II-им и XIV-им пуком, I-ом и III-ом батеријом тимочког арт. пука, трећом брдском батеријом и шумадијским артиљеријским пуком, и имала је следеће губитке:

а) *погинулих*; из I-ог пука 4, из XIV-ог пука 1, свега *5 војника*.

б) *рањених* из I-ог пука 4, из XIV-ог пука 17, из шумадијског артиљеријског пука један коњ, свега *21 војник* и 1 коњ.

в.) *Несталих*: код XIV п. 36 војника, опширнију релацију о раду поменутих трупа у овој битци поднећу доцније“ —

Остаје нам још извештај Команданта Дринске дивизије, који гласи:

„Јуче у 7 часова у јутру почела је борба са мојом дивизијом која се је на висовима од Стражишта и пред Пиротом налазила и

вођена је *успешно све док није добивен налог:* да дунавска дивизија попушта, и означен правац одступања.

„Скоро у исто време беше непријатељ жестоко напао на моје десно крило, где беху VI и XIV пук и где после успешне: (?) ноћне борбе наступи око 9 сати повлачење, услед чега, и борбе око Пирота (?) наређено је повлачење Блату и Костуру.

„У том повлачењу добивен је налог од Команданта Нишавске војске да зауставим одступање, јер на левом крилу Дунавска дивизија напредује.

„Услед овог задржим трупе на положају *Бари-Чифлик-Расница*, бранећи се и привлачећи на се оне трупе које су полазиле да нападају Пирот у десни бок наших трупа.

„Око $10^1/_2$ часова наше трупе *повлачаху* се из Пирота*) а непријатељ ојачан наступашe против мог положаја у јачини 2 пука са 2 батерије.

„IV и V-ти пук, који беху у равници држаху се добро, особито последњи који је ватру имао у рукама, али опасност са виса и повлачење трупа код Пирота учинили су да су *моје трупе одступиле око* $11^1/_2$ *часова* (пре подне) *с овог положаја.*

„Повлачење је било доста уредно. Да ово још правилније буде, зауставио сам трупе на левој обали Расничке реке, где су се боље прибрале и последње прихватиле.

„У $1^1/_2$ час, пошто су се и последњи прикупили, отступио сам на положај изнад Костура и Блата где се сада налази и то:

„На височима десно XIV и VI пук, на нагибу до њих IV пук и 4-та батерија, на седлу (центру) V-ти пук и остале три батерије; лево 1-ви батаљон I-ог пука до насипа. Положај је од чести утврђен. Заклони за батерије ископани.

„У јучерањим борбама било је око *300 губитака* (сам пети пук 117). Међу њима рањени поручик Никола Тодоровић и подпоручик Никола Илић из VI пука. Отишли у болницу поручици Милан Миловановић и J. Стефановић.

„Муниције у свима пуковима има око 120 метака на пушку, сем 30 сандука *који ће се добити* по јутрошњем налогу из резервне муницијске колоне.

„Стање трупа прилично је, али због малог оставшег броја официра *несигурно* (?)“

Да покушамо да из ових података саставимо суму наших губитака у дводневној борби око Пирота:

*) Ово је немогућно, јер ми смо видели да су прве српске колоне урнојирле поред апотеке пиротске тачно у 10 сати 25 минута.

Шумадијска дивизија не каже своје губитке, међутим на њеним завојиштима превијено је: 1 официр и 4 војника рањено 14-ог Новембра и 126 рањеника 15-ог Новембра [1]), свега за оба дана Пиротске битке из шумадијске дивизије рањен је *1 официр* (командант 3-ег бат. XI п.) *и 130 војника. Дунавској дивизији погинуло је* 38 војника *рањен 1 официр и 204* војника, нестало их 522.

Код моравске дивизије нашли смо да је *погинуло* 5, *рањено 21 војник* а нестало их 36.

Од дринских *300 изгубљених* људи, било је 235 [2]) рањеника остало долази на погинуле и нестале.

Дакле Нишавска војска изгубила је за ова два дана борбе на Пироту 1258 војника, од којих 558 долази на нестале, а *700 које мртвих које рањених*, међу којима 4 официра.

Наш пријатељ Лукеш према томе са свим је нетачно представио наше губитке на Пироту јер ево како он завршује свој поменути извештај:

„Срби рачунају губитке за оба дана борбе пиротске на 1023 које рањених које мртвих. Ту се рачуна око 40 официра. Мртвих ће бити за половину укупног броја дакле од прилике 500. Бугарски губитци мора да су у најмању руку двоструко толики. И Бугари су се добро борили. Оба противника у овој дводневној борби око Пирота отимали су се са све већим и све страснијим огорчењем око победе, Но при свем том *тек би трећи дан могао пресудити ко је победилац*, да дипломација не разводи завађену браћу. Бој првога дана трајао је од 9 сати пре подне до пола ноћи дакле 15 сати. Бој другога дана трајао је од 6 сати изјутра до 3 сата по подне. *Трећи дан борбе* (да је се продужила) *могао би се само завршити тоталним поразом или једне или друге стране.*"

Узевши у обзир крајњу изнуреност наших трупа које су се 14 дана узастопце или тукле или сумануто тамо и овамо маширале *гладне* и *босе*; узевши у обзир моралну депремираност целе војске, која је морала видети да непријатељ за своје непрекидне успехе има да благодари једино *крајњој несиособности дивизијских и главних штабова*; узевши у обзир да једној дивизији оста свега девет хиљада фишека пушчане муниције, да они из врховне команде непрестано траже највећу *штедњу муниције у рату*, и то у тренутку када има да се реши судбина и рата и државног угледа; узевши у обзир дезертирање из XV пука, — мени се чини да је лако по-

[1]) Историја српског војног санитета, књ. четврта, стр. 200—208.

[2]) Види Историју војног санит. књ. 4. стр. 228.

годити *која би* од зараћених *страна претрпела* тотални *пораз трећега дана Пиротске борбе*, да ову није прекинула мисија грофа Кевенхилера, који је Батенбергу изјавио да ће, ако одмах не прекине свака даља непријатељства, него буде даље продирао у Србију, наићи не само на српску, но и на аустријску војску...

И на Ђунису нас је 1876 спасао подобни ултиматум Русије, али од тога се нико није застидео у Србији. Ми смо се, шака људи, дигли да се бијемо за угњетену рају, сами противу целе силе отоманске царевине, издржали смо у тој неравној борби једног државног малишe противу једне велике силе европске, пуна четири месеца, и пали смо на бојишу часно и поштено, држећи још у руци заставу ослобођења своје угњетене браће.

Ђунис беше несрећа, али не беше срамота...

Али данас 16 Новембра 1885, кад гроф Кевенхилер подноси у Пироту (!) свој ултиматум ономе прајском потпоручику, кога је само наша неспособнст учинила јунаком и победиоцем — данас ваљда није остало ни једнога Србина који није поцрвенео од стида због тога.

* * *

Али да испричамо још оно мало што имамо причати до краја ове жалосне историје.

16-ог Новембра у 3 сата 30 м. по подне, Врховни Командант Краљ, на положају испред Понора, пише Команданту Нишавске војске:

„Овога часа посредовањем Његове Екселенције аустроугарског посланика, грофа Кевенхилера, који се вратио из главног стана бугарског, постигнут је између Врховних Команданата обеју ратујућих страна споразум: на основи земљишта, које свака од двеју војска за сада држи, прекидају се свака непријатељства. Према томе све трупе имају се држати на положајима, које сада заузимају; ни за један корак не треба да се макну, и ово се има најстрожије вршити."

Срећа те ова заповест није затекла шумадијску дивизију на положајима пред Бабином главом, јер је 16-ог Новембра у 7 сати 30 мин. у вече пуковник Топаловић добио овакав рапорт од г. Биничког:

„Ја се налазим на Бујином врху са истакнутим стражама на Кумановском вису, према Будим делу. Десно веза на Станичење. Даље стоји ми један батаљон на вису Стубал Темски, одакле прегледност дуж целе долине Темске (реке и села). Остале трупе концентришем све код Црноклишта дуж насипа до (ваљда од?) Пирота. Молим да ми се сва писма шаљу преко Црноклишта на Бујин врх".

Дакле веза између шумадијске и дунавске дивизије била је преко Станичења где је стајао један батаљон XV-ог пука, на предстражној линији од Бјелаве до Беговог моста, докле је допирало десно крило Шумадинаца.

Али оне речи у заповести Краљевој „да трупе не треба ни за један корак да се макну од положаја које сад заузимају" као да дунавска дивизија није баш строго узимала, јер она је на Будин делу оставила само једну чету под командом једног наредника или поднаредника. За време док су се водили преговори о примирију, Бугари... дођу и заузму Будин дел, а наша чета напусти га... Ово се може, истина на засебној артијици, али ипак прочитати у операцијском дневнику дунавске дивизије.

Ама зар она сматраше Будин дел за тако ситну ствар да на њему не оставља ни једног официра?..

IX-ти пук стајао је у В. Суводолу, са једним батаљоном у предстражама од Белаве па равницом до левог крила дринске дивизије, за коју смо раније видели како је стајала 16-ог Новембра.

Онај један батаљон VII-ог пука послат је по вишој заповести у Белу Паланку, да се сједини са батаљоном капетана Илије Стевановића, који је „у след ратних неприлика" био тамо одступио.

Артиљеријски пук, санитетска чета и ескадрон у Малом Суводолу. — —

Баш онда када је Краљ писао горњу заповест пуковнику Топаловићу, у Београду је штампано у „Српским Новинама" ово:

„*Званични билтен.*

Бр. 16. *Ниш* 16 Новембар, 9 сати 35 мин. пре подне.

„Јуче је борба код Пирота почела у 7 сати и трајала је до 3 сата по подне. Пирот, који је прекјуче био напуштен од нас, јуче је седми Престолонаследников пук узео на бајонет; но кад су Бугари поседи висове над Пиротом, морао се исти опет напустити. Трупе су све на синоћним положајима. Држање је војске изврсно. Рањени су мајор Ванлијић и потпоручик Милета Таушановић. У овој борби заробљено је до 100 бугарских војника.

„Генерал Лешјанин јавља да су јуче пре зоре, бугарске трупе, из Видина испале и напале га на целој линији. Том приликом дошло је било до бајонета. Непријатељ одбијен је на свима тачкама и сатеран је у град. По казивању самих заробљеника Бугари су имали огромне губитке. Наши губитци непознати су. Рањен је поручик Никола Протић. Бугари се непрестано предају у мањим гомилама".

Сутра дан 17-ог Новембра добио је шеф штаба Нишавске војске овакво писмо из Пирота:

Главна Квартира
на
Българската Армия
Отдѣлъ строевой
№ 1540.
17-й Ноемврй 1885
г. Пиротъ

Господине,

По заповѣдь на Главнокомандующия Негово Височество Государя ми, имамъ честь да се отнеся до Ваше то, почитаемий Господине, посредничество, за назначение то на едно или повече лица за споразумѣние съ ония които ще бѫдѫтъ назначени отъ тука по опредѣленіи уоловията за примиріе, което е естествено слѣдствие на приостановление то на неприятельства та (hostilitées).

Като Ви моля да благоволите и колико поскоро е възможно ме почетете съ единъ отговоръ, полузувамъ се отъ случая да Ви принеся моитѣ отлични почитания

Начальникъ щаба на Българска та
Армия, отъ Генеральния щабъ
капитанъ **Петровъ** с. р.«

До Господина Начальника на щаба на Кралевско Сърбската дѣйствующа Армія ипр. ипр. ипр.« — —

На ово је Кока одговорио овако:

Господине,

У одговору на ваше цењено писмо од 17 Новембра ове године № 1540, част ми је известити вас да нам је за сада не могуће послати лице за одређење услова за примирије, док не будемо добили директиве од Нашега Врховног Команданта.

Ми смо тражили упутство и чим га будемо добили, ја ћу бити тако слободан да вас известим кад ћемо се моћи споразумети и дан састанка.

Примите, Господине, уверење мог одличног поштовања.

17-ог Новембра 1885.

у Понору.

Начелник штаба сједињених
дивизија кр. срп. војске,
потпуковник **Коста Миловановић** с. р.

Начелнику штаба књажевско-бугарске војске, Г. капетану Петрову ипр. ипр.«

35 минута после пола ноћи између 17 и 18-ог Новембра примљен је у Нишкој телеграфској станици последњи званични билтен за »Српске Новине«.

Он гласи:

„Бр. 17. У времену када је влади Његовог Величанства Краља саопштен корак великих сила о престајању непријатељства између српске и бугарске војске, наша војска затекла се у положају око Пирота. Лево крило било је на Белави—Нишору, а десно изнад села Блата. Бугари, не водећи рачуна о саопштеном им кораку великих сила, напали су нас били 14-ог ов. м. са 50.000 пешадије и са око 100 топова на целој линији. Напад је био од стране Бугара врло јак. Наша војска била је 14-ог ов. м. напустила Пирот, па га је 15-ог опет на јуриш отела. Борба се водила и по самим улицама Пирота, који је 15-ог по подне и по други пут од наше војске напуштен без борбе за то што је положај вароши Пирота такав, да излази из одбранбене линије која је горе означена. Наша војска имала је наредбу да заузете положаје брани, ако буде нападнута, а да сама никако не напада. Она је своју дужност достојно и извршила, јер је скоро све положаје које је 14-ог ов. м. заузела и одржала и непријатеља на целој линији јуначки одбила

„На Тимоку стоје наше трупе на један до пола километра од тврђаве Видина, бомбардовање је продужавано јаком ватром. У два маха покушавала је цела посада видинска испад на наше трупе, и и оба пута били су Бугари одбијени. Том приликом многи су заробљени. Једно одељење Бугара које је од Арчер-Паланке било пошло Видину у помоћ, пресрела је наша војска и са свим га разбила. Цео крај видински од Тимока до Арчер-Паланке посела је наша војска.

„У оваквом стању затекле су се обе војске данас када је после подне утврђено да се непријатељстава обустављају на следећој основи: да свака страна задржи положаје на којима се затекла, а између команданата има да се одреди неутрална зона.“

* * *

Има још једно парченце артије писано 17-ог Новембра руком нашег познатог војводе Хорстига у Суводолу, у 9 сати 45 минута пре подне.

На том листићу пише Командант *српске* дунавске дивизије Команданту Нишавске војске ово:

„Барон Ридезл, управник двора Бугарскога кнеза, *који је јуче био овде у нашем логору*, молио је да се са њим састанем. Ради тога молим команданта за одобрење да ми изволи одредити место и начин овог састанка. Ја би био рад данас после подне да се са њим састанем.

Командант дунавске дивизије,
Пуковник
П. Хорстиг с. р.

Испод тога стоји написано руком пуковника Топаловића:

„Примљено 17 Нов. у $10^3/_4$ пре подне. Учињено питање Врховном Команданту".

Какав ли је био одговор?

Нема му трага.

Штета ако се пуковник Хорстиг није састао са бароном Ридезлом, јер би од овог његовог састанка са најбољим пријатељем и првим доглавником кнеза Батемберга, позитивно потекла нека велика срећа за српску војску.

Штета ако му није дозвољено...

Али можда ипак нису били тако без срца да му забране видети се са својим земљацима.

Ко зна? Можда му је дозвољено, ја то бар закључујем по једноме месту у Фон Хуновом опису Пиротске битке, из кога се види да су у бугарском главном стану знали где је г. Хорстиг. Али опет, то је г. Фон Хун могао доцније сазнати приликом честих одлазака наших изасланика за преговоре о примирију.

С овим је преговорима ишло врло траљаво. Ми смо их одуговлачили да би што боље организовали други позив и утврђења на Плочи и Нишу*) а Бугари су опет тражили тако много, како, осем Бугара, никаква друга ратна страна, ни после већих победа, не би имала образа тражити, тражили су као цену примирија да наша војска напусти опсаду Видина и целу видинску територију, а њихова војска да остане у Пироту док се мир не углави.

Видећи да се Срби и Бугари неће погодити ни за примирије а камо ли за мир, велике силе послаше своје војничке аташеје „на лице места" да они *одреде* услове примирија.

И они дођоше и *решише* овакве „*Услове примирија између бугарске и српске војске*";

„*Међународна војна комисија*, одређена да постави услове за примирије, које се има угладити између српских и бугарских трупа, пошто се упознала са ситуацијом обеју војсака од 28 (16-ог) Новембра 1885, као дана када су војне операције обустављене биле, и пошто је констатовала користи (les avantages) које је бугарско оружје задобило, *решила* је да поменути услови буду следећи:

*) Становништво вароши Ниша позвано је добошем да копа шанчеве на Плочи, и то тако, да је *владика нишки* г. Димитрије озбиљно питао надлежну власт: да ли према таквоме позиву треба и он да оде лично да копа на Плочи? И г. Спасић министар н. р. не беше са свим начисто са тим питањем.

Чл. 1. Примирије у Пироту закључено под данашњим (21) 9-ог Децембра 1885 има трајати до 1-ог Марта (17-ог Фебруара) 1886. Ако од сад па до реченога дана, мир, који би се имао закључити, не би био потписан, примирије се продужава по праву, а ако би се после 1-ог Марта прекинути имало, саопштење о томе мора се извршити најмање десет дана пре него што се непријатељства отпочну.

Члан 2. Трупе обеју ратујућих страна имају се повући са земљишта противничког, које су оне сада поселе.

Српске трупе прве ће се повући, тако да бугарско земљиште буде очишћено 25 (13) Децембра 1885 године.

Повлачење бугарских трупа са српскога земљишта има се свршити 27 (15-ог) Децембра 1885 у подне.

Понова заузеће земаљским трупама тако очишћеног земљишта може се извршити тек на пет дана по одласку противничких трупа, али административне власти могу се повратити одмах после реченог одласка. То исто важи и за персонал јавне безбедности, којих присуство може бити неопходно за одржавање реда и сигурности у земљи.

Члан 3. Политична граница између Србије и Бугарске, служиће као линија делимитациона између бугарске и српске војске, али дуж исте линије и на земљишту сваке од двеју држава, једна зона од три километра ширине остаће као неутрална за све време трајања примирија, тако да у исту не сме ући никакво одељење војске, изузимајући персонал јавне безбедности ради одржања реда, полиције и сигурности у земљи као и царинарско особље.

Члан 4. Повраћај заробљеника обеју ратујућих страна има се одмах извршити. Официри опуномоћени за потпис услова примирија, споразумеће се о томе. Исти официри и без одлагања уредиће питања односно извлачења ратног материјала, пренашања болесника и рањеника, као и све детаље, који би се имали решити.

Члан 5. Одмах се имају одредити делегати који ће преговарати у цељи да се мир закључи.

Пуковник Топаловић од српске и капетан Панов од бугарске стране, пошто су показали комисији и узајамно саопштили потпуно уредна пуномоћија, дата им од главних команданата српске и бугарске војске, извештени су о горе означеним условима, које је углавила међународна војна комисија, они су потписали и измењали међу собом два потпуно једнака егземплара овог документа.

Пирот, 21-ог (9-ог) Децембра 1885.

За Бугарску	За Србију
капетан **Панов** с. р.	**П. Топаловић** с. р.

Потписи чланова међународне комисије:

Гр. Ведел, Розенберг, Де Сал, Кет. Фразер, А. Черути, Барон Н. Каулбарс, Шакир.

Сутра дан потписали су Топаловић и Панов споразум за размену заробљених, рањених и болесних војника, по коме:

1. Размена заробљеника и оних болесника и рањеника, који могу да поднесу транспорт, има да се изврши до 30 Децембра 1885.

2. Тешки рањеници и болесници онда кад оздраве.

3. Размена ће се вршити код Цариброда и Брегова.

4. Најмање на 48 сати раније пре предаје заробљеника на граници, обе стране известиће дотичне пограничне власти о броју заробљеника који се имају предати.

10. Децембра 1885.

Пирот.

Капетан	Пуковник
Панов с. р.	**П. Топаловић** с. р.

Два дана пошто је истекао рок уговореноме примирју, дакле 19-ог Марта 1886. године писан је у Букурешту мир између Србије и Турске (!) као Господара Бугарске, по коме је повраћено оно стање између Србије и Бугарске, које је било пре 2-ог Новембра 1885!..

Владан Ђорђевић.

ДОБРОВОЉАЦ

ПЕСМА ЧЕТВРТА

Ноћни напад

1. Кад умре поп Сима, потреба наступи,
Да га когод други к'о писар заступи.
Ђака српских беше доста са свих страна:
Из Беча, из Граца, Загреба и Задра,
А било је доста и Београђана —
Све момчад на перу, а и сабљи кадра.
Свима беше мила судбоносна буна,
Ал Ива изабра Борића Тривуна.

2. Он је био правник у поносном граду,
Престоници српској — дичном Београду;
Сиромах је био, мучио се ђаком:
Учио је друге, па се издржав'о;
Беше чио, трезвен и услужан сваком —
Свак га је к'о вредна младића познав'о.
Вечито је трч'о те је зарађив'о,
Ал је опет школу тачно посећив'о.

3. На учењу беше најбољи међ свима,
А на добру први међу друговима.
Сваки је се вол'о и пазио с њиме;
Сваки је се њиме радо разговаро;
Сваком беше мило Борићево име;
Свакога је био добротом опчар'о.
Толко међу друштвом беше драг и мио,
Да је и председник „Побратимства" био.

4. А у том је друштву, на Великој Школи,
Сваки мог'о своје срце да утоли;
Свак је мог'о своје мисли да искаже;
Сваки је ту мог'о отворити груди,
Па да своје жеље и наде покаже,
Или да међ' друштвом вољу раду буди.
Ох! ту се и многе дивне мисли стекле,
А и речи лепе и братске изрекле.

5. Ту је младих Срба са свих страна било;
Ту се о јединству српском говорило;
То расадник беше милина и жеља;
То покретач беше српске мисли лепе;
То је био извор младићског весеља,
У ком жарке речи младо срце крепе;
Ту је Тривун вес'о браћу налазио —
Одатле је сретан кући одлазио.

6 Седео је махом крај Дунава тија,
Јер је у том крају јевтина кирија,
Те ту често ђаци сиромашни седе.
Нађу какву собу у скромноме куту,
Па свој ђачки пос'о у тишини гледе —
Нит су коме тешки, нит су ком на путу;
Никада им нико не нађе замерке —
Особито мајке што имају ћерке.

7. И наш Тривун беше комшилуку мио —
Вредан је и радан к'о кртица био.
Чим зима са снегом с црне земље мине,
Те се дрва својим заодену листом,
И пролеће лепо и пријатно сине,
Тривун је уживо на ваздуху чистом,

И, кад нема часа, он у врту ради,
Па, сам или с газдом; копа, сеје, сади.

8. А до тога врта — одмах иза плота —
Било је Јеврејче — у бога дивота,
Па, чим младог Тришу самога угледи,
Таки се и она по свом врту шета,
Ил на једној клупи близу плота седи,
Ил около плота немирно облета,
Па на Тришу баца очи пуне чара,
А у песми тихој срце му отвара.

9. И Триша је млади у песми ужив'о
Но није о њеним јадима ни снив'о,
Ал је се на плоту разговар'о с њоме
Добијо је од ње и по цветак који,
И, боље, у своме добу млађаноме,
Није крај ње мог'о к'о стена да стоји.
Доцније ни речи није много бир'о —
Кашто ју је, богме, по мало и дир'о.

10. А некад је с њоме и у самом мраку
Шапутао нешто у уском сокаку.
Али шта је тада међу њима било,
То су само они млади могли знати;
Тек, звезде су сјале, к'о да им је мило
На њихову љубав с неба погледати,
Јер звезде свем свету подједнако сјаје —
Мрзост се због вере код њих не познаје.

11. А и они беху ватрени и млади,
Па шта да им вера милости досади?
Та, доста је било мрзости у свету;
Доста због ње беше очаја и вaja —
Сада љубав треба да је у полету,
Да мражене људе једном вером спаја.
Та, и Христос није мржњу исповед'о —
И Христос је свуда љубав проповед'о.

12. Због ње је и страд'о. Па и они млади
Нису били мржњи већ љубави ради.
Ал залуд су они тако осећали,
Кад Јевреји стари нису такви били —
За праштање греха они нису знали;
И кад су младачку љубав потпазили,
Планули су гњевом, ал у себи, кришом,
Тек су после много мотрили за Тришом.

13. И Зумбулу младу — тако име беше
Јеврејчету лепом — силно прекореше.
Никада јој више не даше изаћи,
Да се не би могла састати са Тришом.

Али су се опи опет знали наћи,
Па по коју речцу прозборити кришом.
Но једнога дана и та срећа мину —
Зумбулу послаше роду у Бељину.

14. И тамо је младу живу закопаше —
За неког је старог Јеврејина даше.
Оста Трипа тужан — исели се таки,
Да не гледа кућу, што му јаде ствара,
Мрзак му је био и Јеврејин сваки,
Па узе стан други чак на крај Врачара.
Ђацима и тамо становање прија —
И тамо је доста јевтина кирија.

15. Ту се тужан лати да разгони бригу,
Па све своје мисли окрете на књигу.
Ал љубав од књиге много јача беше,
Па се није мог'о опростити јада.
У том се у Босни бунити почеше,
Те му јаде једва родољубље свлада.
Он је био Бошњак — из Крајине родом —
Гино је за Босном и њеном слободом.

16. Па кад буна плану, њега мину туга,
Те сакупи вес'о неколико друга,
Све чилих и младих плаховитих ђака,
За које је знао шта им срце мори —
Све својих земљака, полетних Бошњака,
Па се с њима ватрен брзо договори:
Да се таки у бој за слободу дигну,
Не би л' могли Босни у помоћ да стигну.

17. Па весели узму неку карту малу,
Те је развију по старом асталу,
И у жељи стану журно бележити,
Шта ће бити српско, ако среће буде.
Ако им бог хтедне жеље испунити;
Ако рат свуд букне к'о што они жуде;
Ако срећни часи по Српство наступе,
Те сви Срби листом у крвав бој ступе.

18. И, кад су подвукли српско место свако,
Граница је српска потекла овако:
Од Арада града, па до Сегедина,
Па одатле даље до вароши Баје,
Па преко Печуја до тока Дравина —
Одатле на Пакрац, па док Купе траје;
Њом се после пружа све до Карловаца,
А за тим низ Сење у море се баца.

19. Преко мора сиња у град Драч прелеће,
Одатле се опет Елбасану креће,

Па преко Костура на Србицу пођe,
А одатле морем до Солуна стигне,
Па више Солуна крај Сереза прође —
После се уз Струму до Софије дигне.
А за тим низ Искар у Дунаво слази,
Па до Милановца Дунавом долази.

20. А с Дунава плава на север се диже,
Па идући право, до Мориша стиже,
И Моришем иде до града Арада;
Ту се након дугог путовања смири,
Показавши најпре докле српство влада,
И докле се српско осећање шири —
Показавши лако, шта би српство било,
Кад би се сабрало и уједнило.

21. Кад су тако српске земље прегледали,
Један су другога с миљем погледали,
И срце им чудно осећање свлада.
Замишљаше Српство велико и славно,
А над њиме само један владар влада,
И Србин се слави к'о што није давно.
У тој су помисли пуни среће били,
Ко да су јединство српско доживили.

22: Па се онда дигну Влајковића кући —
Кажу да су ради с Турцима се тући.
Влајковић се тада о устанку стар'о,
Па их лепо прими и трошак им даде,
А после се с њима дуго разговар'о,
Те их својим збором опчарати знаде;
Најпосле се с њима опрости весело,
И очински сваког пољуби у чело.

23. А у том се зачу свирка од клавира
И његова ћерка српски марш засвира.
Они, к'о да вита задобише крила.
Усхићени, жарки, своме стану дођу,
И како је сутра зора забелила,
Ратоборни Сави на обалу пођу.
Ту су многи ђаци искупљени били,
Те су се са њима братски опростили.

24. „Делиград" се крете и засече воду,
А војничка банда засвира на броду,
И они, уз клике свога друштва мила,
Машући шеширом, отплове уз Саву —
Срца су им пуна свих милина била.
Сваки је већ био прегорео главу.
И опет су сретни у крвав бој ишли,
Певајућ' док нису белом Шапцу пришли,

25. А када се торањ поносити виђе,
И стари град Заслон на видик изиђе,
Банда опет јекну, и они, уз клике,
Отпеваше громко бојну песму дивну,
Како »радо иде Србин у војнике,«
Да се свети своме душманину кивну.
А свет на обали пун радости кликну,
Па громко и сложно бурно »ура!« викну.

26. У Шапцу су свуда мили гости били —
Ту су целу нојцу певали и пили;
А сутра у зору опет даље пођу,
И то исто вече пређу преко Дрине,
Па кроз српска места побуњена прођу.
Те се маше шуме горе и планине.
Ту нађоше Иву и његову чету,
Па се стану бити за слободу свету.

27. Ал је међу свима Триша први био,
У свакој се борби јуначки борио;
А кад борба мине, онда је ужив'о,
Кад је око њега устаника било,
Па кад им је ватрен с поносом казив'о,
Чиме је се некад српство узносило,
Те га је и Ива заволео с тога,
И сад га је уз'о за писара свога.

28. Триша му је пис'о књиге на све стране,
Да се Срби дижу на старе душмане;
Шиљао је писма по горама свима,
По којим је храбрих устаника било
(Ива је се много договар'о с њима,
Како би се Српство јадно слободило)
А многа је гора под оружјем била,
Те је око себе рају соколила.

29. Љути је се бојак у велико био,
Барјак је се српски поносито вио
И на Мотајици и око Рисовца
И око високе горе Пастирева
И Црног Потока и око Тишковца,
А и на Грмечу крв се већ пролева.
Па и на Козари српска сабља севну,
А и на Прологу према белом Хлевну.

30. Са свима се Ива братски договар'о,
И о устаничкој срећи разговар'о,
И развиј'о жеље и поносне наде,
Како би се Босна могла да уреди,
Ако јадној раји бог и срећа даде,
Да цареву војску у Босни победи.

Са мислима таким и Триша и Ива.
Често и сан лаки ноћу растерива.

31. Једне тихе ноћи све у стану спава,
Нигде нема гласка, нигде нема јава.
Само Триша будан ситне звезде гледи,
Како по сред таме без месеца сјаје:
Нека часом сине, а нека пребледи,
По некој се светлост и не распознаје.
За дуго је Триша у небеса глед'о,
А тужној се некој мисли беше пред'о.

32. К'о расуте звезде и Српство је цело —
И оно се јадно расуло, разнело;
И његове силе леже разбацане;
И његова светлост по негде се сјаји,
А негде се тужна кани да издане..
Па се и угаси или се притаји.
А какво је небо, кад и месец сине?
Шта би били Срби, да се уједине?

33. И кад би у сјају под једним владаром
У слободи новој пошли стазом старом —
Када би им старо име засијало ?...
Такве му се мислу врзле по памети;
Али му је каткад срце уздрхтало,
И када се дана београдских сети;
По неке је мисли и Бељини слао,
Па је и на неког тамо помишљао.

34. Док у једном зачу лаки тутањ неки,
Као неки топот потмули, далеки.
Приже уво земљи и послуша мало,
И заиста, опет топот неки зачу,
И када је за тим мало постојало,
Чу опет тутњаву, али јоште јачу,
Те се таки диже четовођи своме,
Да га обавести о свему овоме.

35. Ива беше будан, па кад Триша стиже,
Те му каза шта је, он се земљи приже —
И, занаго, и он неки тутањ зачу —
К'о да неки коњи по даљини јуре;
Слуш'о је тутњаву све јачу и јачу —
К'о да се коњици преко поља журе;
А у једном опет сва тутњава преста,
Као да је негде испод земље неста.

36. За мало се Ива у премишљај даде,
Па ћутом иза сна стан будити стаде —
Ал се у том зачу пуцњава пушака,
Те по тихој ноћи страховито јекну,

А гора се трже из свог санка лака,
Па на пуцањ страшан к'о бона одјекну.
Покликоше таки и Триша и Ива —
Дош'о беше часак да се крв пролива.

37. Турци беху пошли по ноћноме мраку,
И послали напред извидницу лаку,
Да види шта раја у логору ради:
Да л' уз гусле гуди или браве пече,
Ил се слатким санком уморена слади.
Извидница таки логору потече,
Па се брзо врати и Турцима јави,
Да у српском стану влада покој прави.

38. Охрабрени Турци брже боље пођу,
Па тајом и кришом до планине дођу.
Ту коњици лаки сви са коња сиђу,
Па с пушком у руци у планину пођу —
Мислили су у њу лако да униђу,
Али, кад у нади до потока дођу,
Опази их стража, те пушке опали,
И неколко првих нападача свали.

39. Но остали Турци у гору потеку,
Ал их устаници у жељи претеку.
Чим је пушка пукла, сав се логор диг'о —
Сваки је се прен'о и оружја маш'о;
У часу је сваки до потока стиг'о,
И при севу пушке Турадију наш'о.
Циктале су љуте пушке с турске стране,
Ал се Срби стану из горе да бране.

40. Али један Турчин, људескара јака,
Користи се велом поноћнога мрака,
Па Србима с леђа у планину зађе,
И једноме бору Крадимице пође,
Па, када за бором једног старца нађе,
Он му с леђа ћутке тихим кроком дође.
Заклео се беше, да ће главу дати,
Ако живог Влаха ту ноћ не ухвати.

41. И кад је уз борца неугледан стао,
Он га је за руке с леђа дочепао:
Хтеде, да га свлада и са собом води,
Па да се по Босни својом славом хвали,
И да своме ћефу и беснилу годи —
Али за ту славу беше јоште мали,
Јер Вукалу старом — њега нап'о беше —
И сребрне власи снагу не узеше.

42. Те се само дрну, трже и осврну,
Па с Турчином лупи о земљицу црну —
А када је старац по Турчину пао,
Није имо када да оружје тражи;
Није се за бојном пушком осврта̄о;
Ни сабљу не може гневан да потражи;
Није му се рука ни силаја такла —
Већ зубима старац душманина закла.

43. И док млади Лука с једног виса, стрча,
Па Вукалу старом у помоћ дотрча,
Турчин је већ мртав под Вукалом био,
Ал га он ни мртва није остављао,
Него му је крвцу испод грла пио,
И синове своје дрхтав помињао.
А после се опет своме бору врати,
И убојну пушку по среди довати.

44. Јечала је гора од пушчаног треса,
А дим је се диз'о до самих небеса,
И звезде се саме сакрише од страха —
На гору је била пала густа тама,
Проламана јеком људскога уздаха,
Просецана севом пушчанога плама;
А барутни мирис напараше таму,
Као свети тамјан у слободе храму.

45. Дуго се из горе тако пушкараше,
Докле најзад Турци узмицати сташе.
Видели су били, да не могу ништа,
Док се Срби држе планине и горе,
Па тражише за се бољега бојишта —
Хтели су се с њима у пољу да боре;
Хтели су да Србе, у сред ноћне таме,
Из заклона горског на раван измаме.

46. А када се поља и равнине лате,
Да се својих брзих хатова дохвате.
Ал им Триша беше пре за леђа заш'о,
И с тридесет друга пресек'о пољану,
Па кад им је на њој и хатове наш'о
Срби с турских коња Турке клати стану. —
Прежалише Турци своје коње многе,
Уздаше се само још у своје ноге.

47. Ал се Срби пусти у потеру дали,
Па их с коња сабљом, а и ножем клали.
Секли су их тако, док зора не свану,
Те блиставо сунце на небо изађе,
Па осветли зраком крваву пољану,
И трупине турске на ледини нађе.

А што још на дану у животу оста,
Све то српским робљем у тренутку поста.

48. Изведоше робље, да му Ива суди,
А њему се сретном надимаху груди.
Погледа по робљу: неки чалме нема;
Неки од стра̂ пао, па на земљи клечи;
Неки се већ богу на истину спрема;
Неки рањен клеца па од бола јечи;
А неки пун гнева по Србима гледа —
И робом би хтео, да им заповеда.

49. Гледа, Иво, гледа, а поглед му сине —
„Ето," рече, слике турске царевине!
„Јест, тако ће она сатрвена бити,
Кад слобода јарка свему Српству гране;
Кад се српски барјак стане свуда вити;
Кад победа српска буде на све стране;
Ал док дотле дође, треба јунак бити —
Крвца се душманска мора реком лити."

50. Па поносно викну: „нек се Српство свети!"
Ал к'о да се у том нечему присети —
Ману само руком, па полако рече:
„Крви је се српске и сувише лило:
Није слава у том, да крв само тече;
Доста је по Босни погибија било:
Одлазите с миром! нећу ваше главе —
Многи ми се снови већ у крви даве,

51. Тако рече Ива, а робље је пало,
Те пред њиме црну земљу целивало.
А после се сретно преко поља вину,
И за час га тили у даљини неста,
А Ива је за њим глед'о у даљину,
Глед'о па се није помицао с места:
И докле је тако у даљину глед'о,
Занесен се беше некој сети пред'о,

52. Чудна му се мис'о по памети вила,
Грозна му је слика пред очима била:
Неки костур страшан, изломљен и труо,
Из гроба се ладна са грмњавом диз'о:
И Ива је уздах и јецање чуо,
А с коштаних уста вапај се подиз'о:
И сада се дигох, да милости просим —
Милост, јер крв српску не могу да сносим!

Вл. М. Јовановић.

АНА КАРЕЊИНА

Роман Лава Толстова

(наставак)

VI

На питање Облонскога, зашто је управо дошао, Љовин је поцрвенео, и то га је једило, јер му није могао да каже: „дошао сам да просим твоју свастику“, макар да је управо за то и дошао. Љовини и Шчербацки беху старе, племићке московске породице, и живљаху увек у слози и пријатељству. Свеза та још се јаче утврдила за време ђаковања Љовинова. Он се заједно спремао и заједно ступио на универзитет са младим кнезом Шчербацким, братом Доли и Кити. За то време Љовин је често долазио код Шчербацких, и заволео их. Ма како чудновато изгледало, тек Константин Љовин је заволео баш саму кућу, породицу, а нарочито женску половину породице Шчербацких. Сам Љовин није запамтио своје матере, а једина сестра његова беше старија од њега. Тако је он тек у кући Шчербацких познао живот старе племићске образоване и поштене породице, за коју дотле смрћу својих родитеља никад није ни знао. Сви чланови те породице, нарочито женски, изгледаху му као заклоњени неком тајанственом, појетском завесом, и он не само да им није налазио никаквих махна, него су му под том појетском завесом, изгледале као најузвишенија и најсавршенија створења. Он није разумевао, ни зашто су те три госпођице морале говорити наизменце једног дана енглески, а другог француски, ни зашто су редом свирале на клавиру, ни зашто су долазили учитељи француске литературе, музике ,цртања и играња, ни за што су се, у одређено време, све три госпођице са M-lle Linon, извозиле на колима, на Тверски булвар, у атласним бундама — Доли у дугачкој, Наталија у краћој а Кити у сасвим краткој, тако да су јој вириле мајушне ножице у затегнутим црвеним чарапама; ни зашто су се баш, у пратњи лакеја са злаћеном кокардом, морале шетати Тверским булваром — све то и много што шта друго, било му је савршено непојамно, али њему је све то било, да не може бити лепше, и управо га је та тајанственост и заносила.

За време свога ђаковања у мало што се није заљубио у најстарију Доли, но она се ускоро уда за Облонскога. Потом се поче заљубљивати у средњу. Он као да је óseћао да се мора заљубити у једну од сестара, само није био на чисто, у коју управо. Но и Наталија тек што је ступила у свет, уда се за дипломата Љовова.

Кити је била још шипарица, кад је Љовин сврпио универзитет. Млади Шчербацки, ступивши у маринску службу, утопи се у источном мору, и тако се Љовин, поред свега свога пријатељства са Облонским ређе виђао са Шчербацкима. Но кад је ове године пред зиму долазио у Москву, и посетио Шчербацке, Љовину је већ било сасвим јасно, у коју му је од њих трију било управо суђено да се заљуби.

Ништа простије, рекао би, него да он, у својој тридесет другој години, од добре породице, доброга стања, запроси кнегињицу Шчербацку; по свој прилици неби имали ништа против њега. Ну Љовин је био заљубљен, и Кити је за њ' била тако неко надземно савршенство, а он сâм опет такав јадник, да није смео ни помислити, да би и у њеним и у његовим очима био за њу прилика.

У такој недоумици задржи се два месеца у Москви. Није било дана кад је неби видео. Наједанпут одлучи да од свега тога не може бити ништа, и врати се у село кући.

Љовин је дошао до уверења, да је у очима родбине незгодна и недостојна прилика за лепу Кити, и да га сама Кити не може волети. У очима родбине он није имао никаквога одређеног положаја у друштву, а међутим су му другови већ били — неко пуковник и крилни ађутант, неко професор, неко директор банке и железнице, или председник суда као Облонски; он пак (Љовин је добро знао какав је морао изгледати у очима света) не беше ништа друго до обичан поседник, коме све занимање беше да пати стоку, да бије тице и да подиже зграде на имању. Једном речи он беше обичан млад човек без икаква талента, човек дакле, који се, по општим појмовима, занимаше само оним, чиме се занимају људи, који иначе не беху ни за какав други посао.

А сама тајанствена дивотна Кити — није могла ни волети њега, човека, који, по самом његовом нахођењу, нити је био леп, нити је иначе у чему год био виђен и уважен, него беше обичан, прост човек. Осим тога, он је налазио сметње својој љубави према Кити и у самим пређашњим односима својим према њој — односима одрасла човека према детету — а услед дружбе са њезиним братом допуштао је још и којекако, да га неко, као обична ружна, добра човека, може још и волети као пријатеља. Али да га може волети љубављу, као што беше његова према Кити, за то је требало бити леп човек, и што је главно — необичан човек.

Он је слушао како жене често могу да заволе обичне, ружне, просте људе. Ну он у то није веровао знајући, како сâм воле само жене лепе, тајанствене и необичне.

Ну, после двомесечнога усамљенога живота на селу, он дође до уверења, да то не беше више љубав његове прве младости; да му она не даваше мира ни покоја; да не могаше живети у неизвесности: хоће ли она да му буде жена или неће, да то питање мора пресећи, и да очајање његово и страх због непристанка, беше глупо уображење, без икаква основа. И он дође у Москву тврдо одлучив да је запроси, и да се њоме ожени, ако пристану. Или... он и не помишљаше о томе, шта ће бити с њиме ако га одбију.

VII

Приспев јутрењим возом у Москву, Љовин одседне код свога старијега брата по матери, Кознишева, и пошто се пресвукао, упути се право к њему у кабинет, у намери, да му све исприча, и да га упита за савет: Но брата не затече сама. Код њега беше некакав професор философије, који нарочито беше дошао из Харкова, да се објасни о несугласици, што се беше појавила између њих двојице, о неком велеважном философском питању. Професор је нешто жестоко писао против материјалиста. Сергије Козничев је пажљиво пратио ту полемику, и прочитав последњу расправу професорову, послао му је у једном писму своје примедбе, пребацивајући му да је учинио материјалистима многе уступке. И професор похита одмах да се објасни. Повела се беше реч о модерном питању: има ли границе између психолошких и физиолошких појава радње људске, и где је та граница?

Сергије Ивановић дочека брата својим обичним ласкаво-хладним осмехом, и упознавши га с професором, продужи разговор.

Човечуљак у наочарима, ниска чела, застаде мало, колико да се поздрави са Љовином и даље продужи разговор, не обраћајући на њ' никакве даље пажње. Љовин седе у нади, да ће професор отићи, ну ускоро га заинтересова њихов разговор.

Љовин је у часописима читао расправе, о којима се водио говор. Као природњака са универзитета, њега занимаше развитак природних наука, којима је знао основе. Ну он никад није покушавао да научне проналаске и извођења о постању човека као животиње, о рефлексима, о биологији, о социологији — доведе у везу са питањима о значају живота и смрти по њега самога, питањима, која су му се у последње време наметала све чешће и чешће.

Слушајући братов разговор са професором, њему се чињаше, као да они мешају научна питања са другима, и да су се неколико пута чак и примакли тим питањима. Ну кад год би се и примакли главној ствари, они би се поступно опет од ње одмицали. На тај

начин, они би се изгубили у ситним поделама, изузетцима, цитатима, позивању на ауторитете, тако, да је он једва и могао разабрати, о чему се управо и разговарало.

— Ја не могу допустити, рече Сергије Ивановић обичном својом јасношћу и речитошћу: — нити се и како могу сложити с Кајсом, да све моје представе о спољњем свету долазе од утисака. Сам основни појам о бићу, ја никако нисам добио помоћу осећања; пошто и нема специјалног органа за саопштавање таквога појма.

— Да, али ће вам на то одговорити и Вурст и Кнауст и Припасов: да ваше сазнавање о бићу потиче из свију осећања скупа, и да је то сазнавање бића резултат осећања. Вурст чак правце тврди, да, чим нема осећања, нема ни појма о бићу.

— А ја велим сасвим напротив.

Ту се опет учини Љовину, да се они, дошав до ствари, опет од ње одмакоше, па науми да стави питање професору.

— На тај начин и нема никаквог више бића, чим моја осећања престану, чим умрем?

Професор с досадом и болно дирнут овим прекидањем, презриво погледа необичнога питача, који му изгледаше више налик на лађара него на философа, па се окрете Сергију Ивановићу, као да би запитао: шта тај ту трабуња? Ну Сергије Ивановић, који ни издалека није говорио с толиком натегом и тако једнострано као професор, само се насмеши. Он је одмах био готов и да одговори професору, и да у исто време појми просту и природну тачку гледишта, с које беше управљено питање. И он рече:

— У то питање ми немамо права да улазимо.

— Немамо података, потврди професор, и продужи своја разлагања. Не, рече он — ја велим, као што то правце тврди и Припасов, да, ако је осећање и основано на утисцима, ипак ваља строго делити та два појма.

Љовин и не слушаше више. Он само чекаше да професор оде.

VIII

Пошто оде професор, Сергије Ивановић окрете се брату.

— Врло се радујем што си дошао. Хоћеш ли се дуго бавити? Како твоја економија?

Љовин је знао да се његова економија слабо тицаше Сергија Ивановића, и да га је питао само хотећи му указати пажњу, па зато му и одговори само о продаји шенице и о новцима.

Љовин је хтео да говори брату о својој намери да се жени и да га упита за савет. Он се на то беше доиста тврдо одлучио. Но

саставши се с братом, и после разговора његова с професором, а нарочито после онога и нехотичног протекторског тона, с којим му је брат разабирао о економији (материнство им је било неподељено, и Љовин је управљао деловима обојице) Љовин увиде, да му никако није могућно говорити с братом о својој одлуци да се жени. Он осећаше да му брат неби ту ствар ни узео онако, како би он желео.

— А како је са вашим земством? упита Сергије Ивановић, који се јако интересовао за земство, и придавао му особити значај.

— Ја вере ми не знам...

— Како то? Та ти си члан управе.

— Нисам више, иступио сам. одговори Љовин. Више и не идем на састанке.

— Штета! — рече Сергије Ивановић намрштено.

Љовин, да би се оправдао, поче причати шта се све радило на састанцима у његовом срезу.

— Тако је то увек! прекиде га Сергије Ивановић — таки смо ти ми Руси. Можда је то и добра црта наша, да увиђамо своје махне, ну ми претерујемо, и тешимо се само иронијом, која нам је увек на језику. Али ја ти ипак велим, дај ти другоме коме народу таку установу као што су наша земства — Немци и Енглези извојевали би њима себи слободу, а ми се само смејемо.

— Шта да радим? рече Љовин постиђено, То беше мој последњи покушај. Али што не иде не иде. Нисам способан.

— Није да ниси способан, него ти не гледаш тако на ствари.

— Може бити, снуждено одговори Љовин.

— А знаш ли да је брат Никола опет овде?

Никола беше старији брат Константина Љовина, и рођени брат Сергија Ивановића. Беше то права пропалица и увек у рђавом друштву, а са браћом беше у завади.

— Шта велиш? упрепашћено повика Љовин. Одкуд знаш?

— Прокопије га је видео на улици.

— Кајем се и што сам ти то казао, рече Сергије Ивановић, машући главом, своме узбуђеном брату. — Распитао сам где станује и послао сам му меницу његову коју сам за њ' Трубину исплатио. А ево шта ми одговара:

И Сергије Ивановић пружи брату писмо.

Љовин узе читати: „молим најпокорније, да ме оставите на миру. То је све што тражим од своје љубазне браће. Никола Љовин.“

Прочитав писмо, Љовин држећи га у руци и спуштене главе, стајаше пред Сергијем Ивановићем.

У души његовој борила се жеља да заборави брата, са уверењем, да то ипак не би било племенито.

— Он очевидно хоће да ме вређа, продужи Сергије Ивановић — али ме не може увредити, и ја бих му од свега срца помогао, ну знам да му се не може помоћи.

— Може бити да је и тако, ну ја осећам, особито у овај пар — али то је друга ствар — ја осећам да не могу мира имати.

— То већ не разумем, рече Сергије Ивановић. Ја само једно знам: стрпљења! После свега тога шта је Никола урадио од себе, ја сам већ друкчије стао гледати на оно, што се зове подлост и неваљалство... Ти све знаш, шта је починио...

— Ах, ужасно, ужасно, рече Љовин.

Лакеј Сергија Ивановића даде Љовину адресу Николину. Љовин одмах науми да иде к њему, но, промисливши се, остави да оде пред вече. Да би се успокоио, требало му је пре света свршити ствар, ради које је и дошао у Москву. Отишав од брата, Љовин се упути у суд Облонскоме, и, разабравши за Шчербацке, он похита тамо, где су му казали да ће наћи Кити.

IX

У четири сата Љовин, сав узбуђен, одвезе се у зоолошку башту и упути се на лед, где се клизало. Знао је насигурно да ће је тамо наћи, јер је спазио њихова кола, где чекају у поворци.

Беше ведар, студен дан. На уласку, у поворци, стајаху каруца, саонице, жандарми. Шешири у налицканих посетилаца одсеваху према сунцу. Свет се тискаше на улазу и по почишћеним стазама, а између руских кућица украшених свакојаким дрворезом; старе китњасте брезе, у којих се гране беху повиле од силнога снега, изгледаху као обучене у нову свечану одећу.

Љовин, гредом, говораше у себи: „само мирно, шта је? шта ћеш? умукни будаласто срце моје.“ Ну залуду покушаваше да се утиша. Познаник неки, поздрави га, ну Љовин није га ни познавао. Беше већ дошао до клизавице. До ушију му већ допираше весели кикот и звекет ланаца, на којима се спуштаху и дизаху сонице. Он приђе ближе, и угледа је међу толиким светом што се тоцињаше.

По неком унутрашњем узбуђењу, радости и страху, он је знао да је ту и она. И доиста она стајаше на противној страни на леду, и разговараше се са неком госпођом. Ни у њеној одећи, ни у њеном држању не беше, рекао би, ништа особито, ну Љовин је ипак у толиком свету угледа, као ружу посред корова. „Да ли да јој приступим?“ — помисли: Место на коме она стајаше, чињаше му се као неприступна светиња, и он, од силнога узбуђења, у мало што се не врати. Требало је муке да се савлада, те да размисли, да

може и он, као и други свет да приђе и да се тоциља. И он приступи, не смејући је за дуго погледати као у сунце, које и видиш макар да га не гледаш.

На леду, тога дана, беху све сами познаници. Ту беше и правих мајстора на тоциљању, и почетника који се невешто придржаваху столица, и деце, и постаријих људи, који се клизаху из хигијенских обзира; сви они беху за Љовина прави срећни изабраници, јер беху ту, близу ње. Па ипак они се забављаху за свој рачун, достизаху је, престизаху је, разговараху се с њоме. Равнодушни према њој, они беху весели на равноме, глатком леду и лепоме времену.

Никола Шчербацки, рођак њезин, у кратком жакету и тесним панталонама, с клизаљкама (коньки, Schlittschuhe) на ногама, сеђаше на столици, и угледав Љовина, повика:

— А, ево првога рускога вештака на леду. Јесте ли одавна дошли? Хајде, мећите клизаљке.

— Нисам их понео, рече Љовин чудећи се толикој дрскости Николиној пред њом, и не губећи је из вида ни за тренутак, ма да је не гледаше. У то се она пови, и бојажљиво укочивши своје мајушне ножице у високим ципелама, полете право Љовину. За њом јураше некакав деран у руском оделу, очајнички машући рукама и сагибајући се земљи. Ана се не клизаше сасвим сигурно по леду, и махаше бојажљиво рукама. Угледав Љовина, она га одмах познаде, и осмехну се. По том обрте, пође право Шчербацкоме, и ухватив га чврсто за руку, осмејиваше се на Љовина. Она му изгледаше лепша но икад.

— Јесте ли одавна овде? упита она, пруживши му руку.
— Хвала, рече кад јој он подиже мараму, што јој испаде из муфа.

— Ја? синоћ... данас то јест... одговори Љовин, једва од узбуђења схвативши њезино питање — хтео сам да дођем код вас, рече, и сетивши се на мах, у каквој је намери хтео доћи, збуни се и поцрвене — нисам знао да умете тако вешто да се клизате.

Она га пажљиво погледа, као да би хтела погодити узрок његовој забуни.

— Ваша похвала много вреди. Овде се већ зна да сте ви најбољи мајстор на леду, рече она, отресајући маленом ручицом снег са муфа.

— Јесте, некад сам то страсно волео. Хтео сам да будем прави умстник.

— А ја бих рекла, да сте ви у свему страстни — Баш бих радо видела како се ви клизате. Хајд метните клизаљке, па ћемо заједно.

„Заједно! Је ли то могућно?“ помисли Љовин, погледавши је. И пође да метне клизаљке.

— Од кад вас нема, рече послужитељ, придржавајући му ногу и намештајући клизаљке — После вас и нема правог мајстора. Хоће ли бити добро, рече, притезајући кајише.

— Добро је, добро, само брже молим те, одговори Љовин, сав блажен. „Ах, говараше у себи, то се зове живот, то је срећа Заједно, рече она, заједно. Да ли да јој сад кажем? Ну баш се сад и бојим да јој кажем, јер сам ето срећан, срећан макар и у нади. А кад бих јој казао?... Али мора бити, мора бити! Шта се ту бојати!“

Љовин устаде, скиде горњи капут вину се по глаткоме леду, лако и неусиљено. Он јој приђе бојажљиво, но она га осмели осмехом својим.

Она му пружи руку, стежући је све јаче, што су брже летели.

— С вама бих се врло брзо научила, некако се с вама не бојим, рече му она.

— И ја сам сасвим сигуран, кад сте ви поред мене, рече он, но поплаши се сам својих речи, и поцрвене. И доиста, чим је то изрекао, лице се њезино помрачи, као кад сунце зађе за облаке, и Љовин познаде ту промену на њезином лицу. Она се даде у мисли, и чело њезино натушти се.

— Ви сте се нешто сневеселили? У осталом ја немам никаква права да вас то питам, додаде брзо.

— За што?... што бих била невесела, рече хладно, и одмах додаде: — Јесте ли видели M. lle Linon?

— Нисам.

— Идите к њојзи, она вас јако воле.

„Шта ће то рећи? Ја сам је морао увредити. Смилуј ми се Господе!“ помисли Љовин и упути се старој францускињи, што сеђаше на столици.

Она га поздрави као старога пријатеља с пријатељским осмехом, тако, да јој се виђаху лажни зуби.

— Расте, младеж, расте, рече она, указујући очима на Кити, него идите, идите. Јелте да се Кити добро клиза?

Љовин похита девојци. Она више не беше онако строга. Погледаше га опет доброћудно и ласкаво. Ну Љовину се она ипак учини замишљена и спокојна. Он се чисто растужи. После разговора о старој гувернанти, и о њеним чудноватим навикама, она га узе питати о његовом животу на селу.

— Зар вам одиста није досадно на селу? рече она.

— Није, јер сам у великом послу, одговори он, умирен и сам спокојним тоном, којим му она говораше.

— А хоћете ли дуго овде остати?

— То не знам одговори он и не мислећи више шта говори. Њему паде на памет, да ће и опет отићи не свршивши ништа ако и даље продужи тако безначајан разговор.

— Како то да не знате?

— Не знам. То од вас зависи, рече он, и поплаши се сам својих речи.

Да ли зато, што није чула ове његове речи, или што их није хтела да чује, она као да се спотаче, посрте, потом прође мимо њега. Она приђе г-ђици Linon, рече јој нешто, потом се упути кућици да скине клизаљке.

„Боже, шта урадих! Господе Боже, помози и научи ме!“ мољаше се Љовин, и као да осети потребу да се разгали, силно полете, кружећи по леду. У тај пар неки младић, вешт клизач, излете из каване с цигаром у устима. Спустивши се шумно низ степенице, он се савршено слободно спусти на лед.

— Ах, то је нешто ново, рече Љовин, и одмах се упути горе, да се и сам спусти низ степенице.

— Чувајте се, чувајте се! повика Никола Шчербацки.

Љовин се спусти на ниже, одржавајући рукама равнотежу. На последњем ступњу, спотаче се, и додирнув лед руком, исправи се, и смејући се оде даље.

— „Ваљан човек,“ помисли Кити, и пошав са г-ђицом Linon смешкаше се на њега, као на брата кога воле. „Да ли сам, мишљаше она, доиста скривала, да ли то доиста беше неупутно? Веле: кокетерија. Ја га истина не волем, ну он је ипак тако пријатан и добар човек. Само да оно не рече?....“

Угледав Кити с матером где полазе, Љовин, сав запурен, застаде и замисли се. Потом скиде клизаљке, и пошав за њима, стиже их на изласку из баште.

— Радујем се што вас видим, рече кнегиња — ми примамо, као обично четвртком.

— Дакле данас?

— Биће нам врло пријатно, рече кнегиња сухо.

Та хладноћа кнегињина не допаде се Кити, и она похита да је ублажи. Она окрете главу и рече смешећи се:

— До виђења.

У тај мах, Степан Аркадијевић, весео и задовољан, ступи у башту. Ну пришав пуници, он јој снуждено и збуњено одговори на питања о здрављу Долином. Опростивши се с пуницом, он се успрси, и узе Љовина под руку.

— Ну, хоћемо ли? — Све сам о теби мислио, и јако се радујем што си дошао, рече, значајно га гледајући право у очи.

— Хајдмо, хајдмо, одговори блажени Љовин, коме још једнако звучаше у ушима слатки глас: до виђења, и који још једнако помишљаше на онај мили осмејак.

— Хоћемо ли у гостионицу „Енглеску“ или у „Ермитаж.“

— Сасвим ми је свеједно.

— Е онда хајдмо у „Енглеску“ рече Степан Аркадијевић. Он је изабрао „Енглеску“ нарочито зато, што је тамо био више дужан него у „Ермитажу.“ И према томе налазио је, да неби било лепо да ту гостионицу избегава — имаш ли кола? Врло добро, онда моја нека иду.

Целим путем пријатељи су ћутали. Љовин је непрестано мислио о томе: шта је могла значити она промена израза на лицу њозином; он час увераваше себе, да има наде, час опет с очајањем увиђаше, да је та нада неоснована. А међутим он осећаше да је постао са свим други човек, и ни налик на онога, какав беше пре онога осмеха и оних речи: *до виђења!*

Степан Аркадијевић међутим састављаше путем јеловник.

— Волеш ли ти рибу, упита Љовина, путем.

— Шта? трже се Љовин — рибу? Јест, јест, *страшно* волем рибу.

X

Улазећи с Облонским у гостионицу, Љовин је опазио неки особити израз на лицу и у целом понашању Степана Аркадијевића, израз некога прикривенога задовољства. Облонски скиде горњи капут и упути се у трпезарију. За њим иђаху послужитељи у фраковима и са сервијетама. Поздрављајући се лево и десно с пријатељима и познаницима, он приђе бифету и узе чашу ракије и комадић рибе. За бифетом сеђаше францускиња сва у чипкама и тракама. Облонски јој рече тако нешто смешно, да она прсну у смех. Љовин и не хтеде узети ракије. Беше му одвратна та францускиња, која као да све беше од туђе косе, poudre de riz и vinaigre de toilette. Као од каквог нечистог места он се окрете од ње. Беше сав блажен успоменама на Кити, и његове очи блистаху се осмехом пуним среће и задовољства.

— Овуда, Ваша Светлост, овде вас нико неће узнемиривати, говораше стари један послужитељ — изволите Ваша Светлост, рече и Љовину, у знак поштовања према Степану Аркадијевићу.

И за тили час пребаци чист чаршав преко стола — привуче кадифене фотеље, па са сервијетом и јеловником у руци, стаде пред Степана Аркадијевића очекујући заповести.

— Ако Ваша Светлост жели засебну собу, одмах ће бити... кнез Галицин с неком дамом. Добили смо свежих шкољака.

— А! шкољака.

Степан Аркадијевић замисли се.

— Да ли да променимо план Љовине? рече, показујући прстом на јеловник. И он се уозбиљи — ваљају ли шкољке? Отвори очи!

— Фленсбуршке су, Ваша Светлост, а остендских немамо.

— Фленсбуршке, фленсбуршке, само ако су скорашње.

— Јуче смо их добили.

— Шта велиш? Да почнемо од школака, па да променимо и цео план.

— Мени је све једно. Мени би најмилија била чорба с купусом, али знам да тога овде нема.

— Желите ли чорбу à la Russe? упита послужитељ надневши се над Љовином, као дадиља над дететом.

— Не, без све шале, избери шта хоћеш. Ја сам био на леду, страшно сам огладнео. Немој мислити, рече приметив неко незадовољство на лицу Облонскога, да ми се неће допасти твој избор. Ја волем да поједем што лепо.

— Него. И то спада у задовољства на овом свету, рече Степан Аркадијевић — Е па онда брате ми си мој, дајдер ти нама дваjестак — тријест шкољака; потом супу с корењем...

— «Printanière!« рече слуга, ну Степан Аркадијевић очевидно не хтеде да зове јела француским језиком.

— Супу с корењем, разумеш. Потом рибе с густим сосом, затим... розбиф, само да буде добар. И пилића и воћа.

Послужитељ је знао обичај Степана Аркадијевића да јела никад не назива француским именима, па их није ни понављао пред њим, но тек после понављаше за свој рачун целу наруџбину по француском јеловнику:

„Soupe printanière, Turbot sauce Beaumarchais, Poulard à l' estragon, Macedoine de fruits!« — Потом му пружи карту за вина.

— Шта да пијемо?

— Што год хоћеш, само не много; шампањскога, рече Љовин. Служитељ оде, и после пет минута врати се, с чинијом пуном шкољака, које беху отворене, а на седефским љускама, и са флашом у руци.

Облонски отвори сервијату, закачи је за прслук, и навали на шкољке.

— Нису рђаве, рече, скидајући шкољке са седефских љусака, сребрном виљушком, и једући једну за другом — Нису рђаве, понови погледајући својим влажним, светлим очима час Љовина, час послужитеља.

И Љовин јеђаше шкољке, ма да би му слађе пао хлеб са сиром. Он се дивљаше Облонскоме. Чак и послужитељ сипајући шампањер у чаше, и намештајући своју белу кравату, с очевидним задовољством посматраше Степана Аркадијевића.

— Теби као да шкољке нису по вољи? рече Степан Аркадијевић испив своју чашу — или ниси расположен? А?

Он би рад био да се Љовин развесели. Ну Љовин истина не беше невесео, али му некако нелагодно. Некако му беше непријатно ту у гостионици, где се ручавало „с дамама;" огледала, осветљење послужитељи, све га је то непријатно дирало. Бојаше се да не оскврни оно, чиме му душа беше испуњена.

— Ја? Доиста нисам расположен, рече он. А осим тога, све ми је некако неугодно. — Ти не знаш како мени, сељаку, све то изгледа некако необично, исто као и нокти у оног господина, што сам га видео код тебе.

— Јест, видео сам како су ти јако пали у очи нокти сиромаха Гриневића.

— Не иде, па не иде, одговори Љовин — Представи само себе на моме месту; ми сељаци старамо се како да радимо рукама; с тога обрезујемо нокте, и по кадкад засукујемо и рукаве. А овде напротив људи пуштају нокте да расту што дужи. и вешају о запонке ваздан којешта, да не могу ни да макну рукама.

Степан Аркадијевић насмеши се весело.

— То значи да за њих и нису груби послови. Они раде умом...

— Може бити. Али то је ипак све за мене необично и чудновато, као год што ми је и то необично и чудновато, што ми, сељаци, ручамо на двоје на троје, само да радимо свој посао, а ми овде ето ваздан развлачимо, и да би што дуже јели, почели смо са шкољкама...

— Наравно, одговори Степан Аркадијевић. У томе и јесте цељ образованости, да из свега створи уживање.

— Ну ако је у томе сва цељ, то ја волем и да останем дивљак.

— Па ти си и онако дивљак. Сви сте ви Љовини дивљаци.

Љовин уздахну. Он се сети брата Николе. Беше му тешко и он се намршти. Ну Облонски окрете други разговор.

— Ну, хоћемо ли вечерас ићи нашима, то јест Шчербацкима? рече, одгурнув празне љуске, и машивши се за сир, значајно погледајући Љовина.

— Ја ћу, ићи зацело, одговори Љовин — макар да бих рекао, да ме је кнегиња без воље позвала.

— Ах, којешта! така јој је нарав.. Дај донеси супу!.. така јој је нарав, знаш, grande dame, рече Степан Аркадијевић — И ја ћу доћи, само најпре морам грофици Бониној на певање. Зар ниси прави дивљак? Чиме сад да се извиниш, што си онако изненада отишао из Москве? Шчербацки опет окупили питати мене, као да ја то морам знати. А ја знам само то: да ти радиш, како нико на свету не ради.

— Тако је, рече Љовин тихо и узбуђено — право кажеш, прави сам дивљак. Али не с тога што сам онда отишао, него што сам сада дошао. А дошао сам...

— О срећни човече! прихвати Степан Аркадијевић, упревши очи у Љовина.

— По чему то?

— Познајем ја заљубљене људе по очима. Бадава, имаш среће!

— А теби је божем рђаво?

— То не, али пред тобом је будућност а код мене је садашњост — па и то да Бог сачува!

— А зашто?

— Та није како треба. Него да не говорим о себи, и онако не могу све да ти испричам, рече Степан Аркадијевић — Дакле зашто си дошао у Москву?

— Погађаш ли? одговори Љовин, не скидајући очију са Степана Аркадијевића.

— Погађам, али не могу први да почнем разговор о томе. Већ и по томе ти видиш да погађам, рече Степан Аркадијевић, лукаво смешећи се.

— Па шта велиш? упита Љовин дршћућим гласом и сав узбуђен. Како ти се чини?

Степан Аркадијевић лагано испи своју чашу, не скидајући очију са Љовина.

— Ја? рече Степан Аркадијевић — ништа боље не би желео! То би било сасвим како ваља.

— И ти баш тако велиш? Ти добро знаш о чему говоримо? рече Љовин упревши очи у Степана Аркадијевића. — Држиш да би то могло бити?

— Држим да би. А као што не би?

— Не, ти баш на сигурно мислиш, да би то могло бити? Не, не, кажи како мислиш! Али ако ме одбију?.. и ја сам чак уверен...

— По чему то мислиш? рече Степан Аркадијевић, смејући се његовој узбуђености.

— Све ми се тако предсказује. То би било страшно и за мене и за њу.

— Та оно већ за њу нема ту ништа страшно. Свака девојка воле кад је просе.

— Јест, свака, али не и она.

Степан Аркадијевић насмеши се. Он је одмах разумео Љовина. Одмах је видео да он све девојке дели у две врсте: у једну врсту долазе све девојке на свету осим ње, и оне имају све људске слабости; у другу врсту долази она једина, јединствена и савршена.

— Чекај, узми соса, рече он задржав руку Љовинову, који одгурну сос.

Љовин сасвим покорно усу себи соса, али не даде јести Степану Аркадијевићу.

— Чекај ти, ти чекај рече он — знаш ли да је то за мене питање живота и смрти. Никад о томе ни с ким нисам говорио. И ни с ким и не могу да говорим, осим с тобом. Истина, нисмо ни налик један на другог: други укус, други поглед, друго све; али ја знам да ме ти волеш, и да ме разумеш, и за то те и ја веома волем. Али тако ти Бога буди ми сасвим искрен.

— Ја ти кажем само како мислим, рече смешећи се, Степан Аркадијевић — И још ћу ти нешто више рећи. Моја је жена - врло чудновата. — Степан Аркадијевић уздахну сетивши се своје свађе са женом, па поћутав мало продужи: — Она уме да предсказује. Она скроз позна људе; а нарочито где се тиче женидбе и удаје. Она је на пример предсказала да ће се Шаховскаја удати за Брентељна. Нико у то није веровао, а тако је и било. И она је на твојој страни.

— Како то?

— Тако. Она вели да ће Кити насигурно поћи за тебе.

— Она то вели! кликну Љовин — Кажем ја увек, твоја је жена дивотна! Него махнимо се тога разговора, рече уставши са столице.

— Добро, добро, седи. Но Љовин се не могаше скрасити. Он пређе два — три пут преко собе, стискајући очи да би сакрио сузе, па тек онда седе.

— Разуми добро, рече он, то никако није љубав. Ја сам био и заљубљен, али то није то исто. Ма каква спољна сила овладала је мноме. Ето, ја сам и сам увидео, да од тога не може ништа бити,

и отишао сам из Москве. За мене то беше срећа, које и нема на земљи: па ипак, ја сам се борио са собом, и увидех најпосле, да ми без ње нема живота. И сада треба да се одлучим...

— Па што си отишао из Москве?

— Ах чекај! Ах, колико је ту мисли! Слушај само. Ти и не знаш, шта си учинио од мене тим питањем. Ја сам толико срећан да саи чак са̂м себи одвратан; на све сам заборавио. Данас сам чуо, да ми је брат Никола.. знаш он је овде.. чак сам и на њега заборавио. Мени се чини да је и он сам срећан. То је да човек излуди. Али има једна ствар, која је ужасна... Ето ти си се оженио, ти то мораш осећати... ужасна је то ствар, кад се ми матори људи, који смо век свој провели не у љубави него у греху, на једанпут приближимо каком чистом, невином створењу; то је одвратна ствар, и човек се осећа недостојним. —

— Ну, па ти ниси баш такав грешник.

— Па ипак, рече Љовин ипак...

— Шта му знаш, одговори Степан Аркадијевић, такав ти је овај свет.

— Ја се тешим само оном молитвом, која ми вазда беше на срцу: опрости ми не по заслугама мојим, него по милосрђу твоме! Тако ми ваљда и она може опростити. (НАСТАВИЋЕ СЕ)

БУГАРСКЕ ШКОЛЕ ПО МАКЕДОНИЈИ

Од Х3+5.

I.

Управа и организација бугарског просветног покрета у Македонији. Противници тога покрета.

Сав готово уређен нови бугарски народни живот почиње се од установљења Бугарске Ексархије у Цариграду. После дугачке борбе са грчком патријаршијом, која је настала после кримског рата, установљење Бугарске Ексархије или самосталне Бугарске народне црквено-просветне организације у Турском царству, свршило се проглашењем Султановог берата од 28 Јануара 1870, којим је основана Ексархија. Ексархија је прва по мислима бугарских патриота обележила границе бугарској народности које су се после још већма раширене показале у Сан. Стефанском миру, Ексархија је начинила приступ у историју кнежевине Бугарске, Ексархија је имала да послужи за

ширење имена, просвете и тежњи бугарских. Ексархија је, и после установљења кнежевине остала да чува, и даље јединство пређашњих граница и пређашњих планова и да служи као вођ и средиште оним Бугарима који нису ушли ни у кнежевину Бугарску ни у автономну провинцију Источну Румелију. Ми Срби могли бисмо разумети значење Ексархије за бугарски народни развитак, да се нешто одржала пећска патријаршија, и да је после васкрснућа Србије она наставила своју управу и свој некадашњи рад у Турској. Нема мерила којим би се могле обележити политичне, просветне и националне користи од изгубљене патријаршије за српски народни развитак у Турској царевини, особито после ослобођења, које је у исти мах и одвојење Србије од осталих српских земаља у Турској, као што се не може довољно нажалити тесногрудост грчке патријаршије и немарљивост наших ондашњих црквених представника.

У члану десетом султанскога берата од 28 Јануара 1870 о установљењу Ексархије стоји: да се у Бугарску Ексархију узимљу епархије: Рушчучка, Силистријска, Шуменска, Трновска, Софијска, Врачанска, Ловечка, Видинска, *Нишка*, *Пиротска*, *Ћустендилска*, *Самоковска*, *Велеска*. Ове последње особитим словима наштампане, потпадале су некад под српску пећску патријаршију. Оставићемо са свим на страну, шта је бератом дато Бугарима у Источној Румелији, где је земљиште, због тамошњег грчког становништва, дељено међу Бугарском Ексархијом и грчком патријаршијом. Али за нас је од ванредне знатности друга алинеја у члану X којим се обележава област Ексархије. Она гласи од речи до речи овако: „*Осим тих наведених и побројаних места, ако у другим епархијама православни становници, било сви, било барем већином од две трећине, потраже да се у духовним пословима потчине Бугарској Ексархији, па ако се то потврди и пред влашћу, и те ће се епархије уступити Ексархији.* Али пошто то треба да буде само драгом вољом целокупнога или барем две трећине становништва у тим епархијама, сви они који би тога ради сејали неред и раздор међу становништвом узеће се под закониту одговорност „и биће кажњени“.

Велес у Македонији већ је био дат Ексархији. Овим речима у десетом члану отворило се широко поље за агитацију у осталој Македонији. Оним речима та се агитација самим ферманом отворено изазивала.

И доиста агитација се одмах почне у епархији скопљанској и охридској, прва отворена и од значења бугарска агитација у тим крајевима Македоније. Брзо се дотера до пописа и гласања, путем једне царско-турске комисије, која је зато нарочито била изаслана од Порте. И како је било много оправданих тужби на грчке вла-

дике од старих времена, и како је уз бугарске ексархијске владике ишао словенски језик у црквама, општи Србима, Бугарима и Русима, и како је с њима долазила црквено — просветна народна управа, и како се, на послетку, у раду саме царско-турске комисије видело, да ни Порта није томе противна, није чудо што је народ у скопљанској и охридској епархији изјавио да прима ексархијску управу и бугарске владике. У години 1872 буду постављене бугарске владике у Скопљу и Охриду, с одобрењем Портиним. За бугарскога владику у Скопљу тада је био постављен Доротеј, а у Охриду Натанаил, обојица бугарски патриоти, који нису хтели да чују за име српско на оним крајевима. Бугари су у то време, с руском дипломацијом иза леђа знали још да се представе као савезници Портини против експансивних тежња Србије и Грчке у Турској.

Значај друге алинеје члана X Султанског фермана о установљењу Бугарске Ексархије није умакао грчкој патријаршији, особито кад се видело како се пошло к извршивању без икаквог закашњавања. Грчка патријаршија је брзо видела, да се простору њене власти тим путем дижу највеће опасности. За то она одмах за тим сазове сабор и прогласи за шизматике све бугарске духовне старешине и цео народ који је под њима. На ту одлуку сабора, на коме није био заступљен сав православни свет, него само источне управо грчке владике из турскога царства, Бугари уложе протест. У томе протесту они су са своје стране објавили, да је одлука о одлучењу Бугара и њихових духовних начелника незаконита и неканонична из ових разлога: 1. за то што сабор који је одлуку донео није био васељенски, него месни; 2. за то што су Бугари одлучени а нису били пред сабор позвани да се бране, и није саслушано што би они могли рећи у своју одбрану; 3. За то што је бугарски народ одлучен, из узрока који није био у ствари. Ово стање међу Бугарима и Грцима, или боље међу васељенском (грчком) патријаршијом и бугарском народном црквом стоји и данас. Већина осталих православних самосталних цркава нису дале свога гласа у томе питању.

Кад је 1876 настао рат међу Турском, Србијом и Црном Гором и кад се и Бугарска почела кретати. Порта, настојавањем патријаршијских кругова, који су се тим приликама умели користити, тргне натраг оно што је 1872 по другој алинеји члана X фермана о ексархату учинила за скопљанску и охридску епархију. Она позове натраг бугарске владике из Скопља и Охрида, и те епархије се опет формално поврате под власт грчких владика. Тиме је Порта у ствари обуставила вредност друге алинеје члана X, о којој смо горе говорили.

И осим опште борбе међу Патријаршијом и Ексархијом, Ексархија је одмах после рата почела радити да поврати бугарске владике у Охрид и Скопље, и да опет поврати вредност члана X. Непрестано се о томе настојава. Имају данас и посвећене бугарске владике, које чекају да добију берате, те да с места пођу на своја опредељења. Порта берате непрестано отказује, а Ексархија не заборавља то питање и вреба прилику, у којој би га могла протурити, спремна да га с места изврши. Али осим патријаршије, која непрестано брани своја права, у овоме су питању противни ексархијским тежњама и Грчка и Србија, прва заштићавајући патријаршију као грчку народну установу, а друга заштићавајући своје сународнике у скопљанској и охридској епархији од побугаравања, које иде упоредо са ексархијском управом.

Али ма да је Турска тргла натраг берате које је 1872 дала скопљанском и охридском бугарском владици, Ексархија се држи оне изјаве народне и истиче како су се тада »македонски Бугари одрекли патријаршије и признали бугарску Ексархију за своје духовно старешинство.« За то је у години 1880 Ексархија по целој Макекедонији све председнике црквено-школских општина прогласила за своје наменике, а у самој Ексархији је образовала особито одељење под именом „Школског попечитељства«, које се брине о бугарским школама у Македонији и располаже на њих одређеном сумом из буџета бугарске кнежевине, за коју не знамо колика је управо, али се држи да износи на 600.000 франака. Кад се узме, да ово „Школско попечитељство« живо ради, да му нико озбиљно не смета, и да су већ од 1870 по свима већим македонским местима организоване црквено-просветне бугарске општине, које и сад раде,[1]) може се замислити с коликом снагом и дан данас бугарска пропаганда ради у Македонији, и колика је организована сила служи. Одсуство бугарских владика у Скопљу и Охриду једва што мења ово стање ствари, при познатој истрајности, коју Бугари увек показују у својим предузећима, и као појединци и као народ, и при познатој сложности свију и најзавађенијих и најудаљенијих њихових група у овоме питању националног раширења.

Да би наши читаоци још боље видели како у ствари изгледа оно што смо довде по историјском реду постајања навели, показаћемо им овде у нацрту целу организацију садашње бугарске пропаганде у Македонији.

[1]) Свака црквена општина у Македонији носи у печату покрај имена места и име «бугарска црквена општина«.

Покрај законитих патријаршијских владика у епархијама Македоније уређена је читава добро организована црквена управа Бугарске Ексархије, која изиграва и скоро са свим засењава патријаршијску управу. С главом у самој Ексархији, као што је горе напоменуто, та је управа у појединостима у самој Македонији организована овако.

У свима македонским епархијама Ексархија држи своје протојереје, који имају добре плате. Они се налазе у Охриду, у Дибри, у Скопљу, у Велесу, у Битољу и у Солуну.

Уз протојереје је свуда уређен мали црквено-школски савет, који управља свима црквеним и просветним пословима епархије. С тим својим саветом а покрај живих грчких владика ови протојереји управо врше дужност бугарских владика скоро у потпуности.

Они се старају о распореду свештеника и о њиховим парохијама.

Они бирају клирике који ће се рукоположити на упражњена свештеничка места, и упућују их у Цариград на рукоположење ексарху. Они после те клирике као рукоположене свештенике уводе у дужност у парохији у коју је који одређен.

Они врше сву црквену и дисциплинску власт над свештенством.Ваља забележити, да је у Солуну ова протојерејска служба поверена архимандриту Козељеву и да је он врши.

Уза сваког протојереја налази се још и *наменсик*, лице које може бити и грађанског реда. Овај наменсик је члан црквено-школског савета, он је помоћник протојереју, нарочито за кореспонденцију с општинама из дотичног округа. Наменсике придаје и плаћа црквено-просветна општина онога места, у коме се налази ексархијски протојереј. Као што се види, они су као неки одасланици или представници грађанства или народа.

У коме месту има и средња школа, директор и економ школе такође су лица која се призивају у епархијски црквено-просветни савет, и имају гласа у њему.

Отпор свему овоме налази се с једне стране у прирженицима Србије и у приврженицима грчкога народа и грчке патријаршије. Привврженици Србије црпу своје симпатије из старих традиција, из сродности језика (јер у македонском дијалекту има половина српских а половина бугарских особина) и из данашњих веза са Србијом. Традиције долазе из српске владе у Македонији, која се почиње (и ако с прекидима) још из XII века, продужава (опет с прекидима) кроз XIII век, а постаје општа и стална у XIV веку (у ком су веку и Турци Македонију скоро целу из српских руку узели). Македонија је позорница првога српског јунака Краљевића Марка. Влада се српска

у црквеној управи српске пећске патријаршије одржала, особито у северној Македонији, до у другу половину XVIII века. Отуда македонске народне умотворине чине већим делом целину са српским народним умотворинама. Сродност језика тражи нарочиту студију. Узгред можемо толико казати да се старо словенско *жд* и *шт*, по коме је Ђ Даничић делио језике словенске, у македонском говору *редовно* одмењује српским гласовима *ђ* и *ћ*, тако да је у Македонији бугарско *жд* и *шт* на тим местима непознато. По том се македонска акцентуација знатно дели од бугарске, а више наслања на српску косовско-моравску акцентуацију. Цела фонолоѓија македонска има такође много сродних закона са српском фонологијом, и са српском се фонологијом слаже (што је врло знатно) у свакој тачки, у којој се с бугарском фонологијом разилази. У лексичком погледу нема много разлика ни међу српским и бугарским, али и опет где се год македонски од бугарскога лексички разликује, подудара се са српским, а то је подударање често врло знатно наспрам бугарскога. Данашње као и старе везе са Србијом састоје се у силној комуникацији македонског становништва, које иде на зараду у Србију, и у сваком је месту познато. То долази отуда, што су путови Македоније на север најотворенији према Србији, и што су земље својом географском пластиком једна с другом везане. Нов железнички пут од Солуна к Београду неће бити без утицаја на ове везе.

Привржениции Грчке састоје се из Грка, који се у јужној Македонији јављају у чешћим насељима, а у средњој и северној имају знатне положаје по варошима. Симпатије за Грчку долазе још из старих веза са грчком просветом и трговином, најстаријом у овим крајевима, и из љубави коју сваки народ гаји према својим старим везама, међу којима на првом месту стоји и васељенска патријаршија. Краљевина Грчка као држава много чини да ове везе сачува и да своје сународнике свуда по Македонији потпомогне. Књижевност и интелигенција грчка марљиво се старају да традиционалне везе свога народа са Македонијом одрже и данас. Као лекари, професори, учитељи, железнички чиновници, трговци, Грци имају и осим патријаршијских представника многе везе с Македонијом, где је њихов језик и данас много познат. Грчка црквена управа својом познатом поквареношћу управо је највише учинила да се у Македонији отвори толико широко поље бугарскоме упливу. Али то су последице, које се могу много жалити, али се не могу поправити.

Везе какве нема данас међу пријатељима Србије и Грчке у Македонији. Али се опет опажа, нарочито за Грке и њихове пријатеље, да по самом инстинкту борбе свуда у Македонији тегле Србима и и српским пријатељима Њихове би везе могле бити и веће, кад не

би одвратност према слабостима и неоправданим погрешкама грчке-црквене управе била тако огромна. Јер та је одвратност била, па и данас је најјачи савезник Бугара у њиховој пропаганди по Македонији.

Најпосле има још један појав који се не може испустити из очију. То је тежња Маћедонаца, да остану сами себи, која тражи пут по средини свију горе поменутих тежења. И ова је тежња почела да се буди, нарочито из супротности међу бугарским и македонским говором, и међу бугарским и македонским карактером, од времена кад је бугарска пропаганда почела са сувише наглости и оштрине да удара на особине македонске у име пан-бугаризма. Чак међу плаћеним професорима бугарских средњих школа по Македонији налази се људи у којима се буде ове тежње управо онако као што се види међу Малорусима против унирформитета руског. Није без значаја, и не може се објаснити никаквим лаке врсте разлозима познати факт, да су у пролеће 1885 године после бугарских јавних зборова за Македонију следовали одмах јавни зборови Македонаца у Србији, у којима су учешћа узели сви Македонци који у Србији бораве. Јаче кретање извешће још у већој светлости ове струје, које сад још дају истом прве знаке живота.

То су у најкрупнијим потезима етнографско-историјске групе, или струје, које имају да се мере у Македонији. Спрам тог нацрта показаћемо овде у каквом су се стању у прошле две школске године находиле бугарске школе по Македонији.

II

Бугарска гимназија у Солуну.

Бугарска велика гимназија у Солуну има значај врховне или највеће школе за бугарску просвету у Македонији. Она је основана после ослобођења Бугарске и од пресудног је значаја по црквено-просветни бугарски покрет у Македонији, јер је она данас његов најјачи извор, покретач и ослонац. Сви они, који знају каква уплива има просвета на народни живот, и који разумеју по каквим се она законима шири, разумеће шта значи ово неколико речи главне карактеристике.

Бугарску гимназију у Солуну издржава Бугарска Ексархија у Цариграду новцем Кнежевине Бугарске. Како је кнежевина у последње време запала у унутрашње трзавице, говорило се да новац не тече тако уредно, ма да изгледа да та оцена није поуздана.

Мудро држање бугарског екçарха г. Јосифа[1] у садашњим политичким бугарским приликама много умањава рђаве последице које би иначе садашња бугарска политичка ситуација могла имати на бугарске народне интересе у Турској. Гимназији су у осталом својим зајмовима свагда на руци бугарски трговци.

Местом гимназија се налази сад у непосредној близини руског консулата у једној пространој кући на два горња боја са једним доњим (rez-de-chaussée); има довољно простране слушаонице, пријемну собу за госте, кабинете, спаваонице и трпезарију, јер сви ученици станују и хране се у кући осим оних који би били родом из саме вароши. Овима се последњим допушта, да могу као екстерни у школу само на предавање долазити. Ексархија се стара за кућу, за наставничке плате и за неопходни школски трошак. Ученици плаћају нешто за своје издржавање у кући и за храну.

Гимназија има седам разреда, у којима је 188⁶/₇ школске било уписано 293 ученика. Ево из којих су предела Македоније били родом ти ученици:

Из Солунског предела	60
» Воденског »	10
» Кукушког »	10
» Струмниког »	5
» Демир-Хисарског	9
» Мелничког	7
» Сереског »	4
» Драмског »	3
» Петричког »	3
» Зъхнинског »	4
» Разлошког »	10
» Неврокопског »	16
» Егри-Паланке и Џумаје	9
» Скопља и Куманова	12
» Тетовског предела	5
» Дибре »	8
» Охридског »	24
» Битољског »	10

[1] Ексарх бугарски г. Јосиф рођен је 1840 у Калоферу. Учио се у своме родном месту, по том у царској медицинској школи у Цариграду, у француској школи у Бебеку (где је био и ученик за се и учитељ за бугарски језик), по том у Паризу (од 1864 до 1870) где је учио књижевне и правне науке. По повратку у Цариград, где је једну годину дана уређивао књижевни часопис *Читалиште*, примио је духовни чин. Може се казати да је човек потпуно спреман за високо место које му је поверено.

Из Прилепског предела	. . . .	25
» Велеског	. . . .	32
» Костура и Хлерина (Флорине)	. . . . .	27

Али нису сви ови свршили школу. На крају 1886|7 школске године било је у тој гимназији 267 ученика, и по разредима било их је

у I	разреду	. . . .	16
» II	»	. . . .	38
» III	»	. . . .	37
» IV	»	. . . .	45
» V	»	. . . .	64
» VI	»	. . . .	36
» VII	»	. . . .	31

Прво коло ученика који су гимназију свршили изашло је о Петрову дне 1886 године и разишло се да заузме учитељска места по Македонији. Главни правац који се овим младим људима од њихових наставника препоручује у овоме је: да се не мешају нити у унутрашњу бугарску, нити у Турску или какву год политику, већ да све своје силе посвете раду и настави. Овај се правац даје као лек или предохрана од неприлика које могу школском животу досађивати. Ко погреши или остави свој пут, оставља му се да сам сноси како зна што је на се навукао, и то му се напред казује. У овом хладном и смотреном програму има много силе, а још више гарантија за успех. [1]) Али број ученика по разредима показује, да гимназија не задовољава, јер је уписивање, с почетка врло јако, ишло на мање. Неуређен и нејасан бугарски књижевни језик, којим гимназија има да ради против македонског народног дијалекта, наилази на препреке и изазивље отпор, с којим ће бугарска пропаганда имати више посла него што се мисли, а на који се у почетку није много рачунало. Напред је на свом месту већ напоменуто, каква осећања буде разлике међу бугарским дунавско-балканским дијалектима, који су узети за основ књижевнога бугарског језика, и међу македонским народним говором, који има свој засебан карактер.

[1]) Међу тим садашње бугарско стање није оставило без утицаја ни солунску гимназију, ма да се она имала да држи поменутога мудрог правила. И наставници и ученици пристали су неки за русофилима а неки за националистима бугарским. То је у Јануару 1888 довело до промене директора, тако да је управа гимназије из руку русофила прешла у руке националиста. Пошто се покрет пренео и међу ученике испало је да је већина ученика VII разреда (њих 18) била русофилска а мањина (њих 5) за народну странку. Оних осамнаест русофила тога ради је истерано, и у VII разреду је остало са.ı само петорица.

У гимназији ради 15 професора или наставника. Све су млади људи, васпитани већином у Русији. Гдекоји су још и сад руски поданици. Кабинети су такође довољно снабдевени, тако да се и јестаственица и физика и хемија предају с потребном очигледношћу и експериментима.

Наставни план чине ови предмети:

1. Закон божји.

2. Бугарски и старо-бугарски (тако они зову што ми зовемо старо-словенски) језик.

3. Логика и психологија.

4. Математика (т. ј. Аритметика, Алгебра, Геометрија и Аналитична Геометрија.)

5. Општа историја и географија.

6. Јестаственица.

7. Физика, хемија и космографија.

8. Дескриптива (ваљда географија ако не буде дескриптивна геометрија.)

9. Цртање више и ниже и краснопис.

10. Страни језици: турски, француски, латински и грчки.

Распоред по часовима нисмо могли добавити.

III

Бугарска виша женска школа у Солуну.

Упоредо с гимназијом, која је управо семинар за учитеље, основана је мало касније и Виша женска школа, којој је задатак да подиже образовање међу женскињем и да спрема бугарске учитељке за Македонију.

Виша женска школа смештена је у истоме крају Солуна, неколико минута даље од гимназије. Има сад пет разреда и броји 63 ученице. На крају 1886|7 школске године ученице су те овако биле подељене по разредима:

у I разреду било их је	10
» II » » » »	21
» III » » » »	11
» IV » » » »	15
» V » » » »	6

Наставница било је 5 управо као класних учитељака. Главне научне предмете предају професори гимназије. Вишој женској школи на расположењу су збирке и кабинети гимназије.

Уређење је мало различно од гимназије. Ближих података немамо, али је за ову школу углед тражен у женским руским гимназијама.

Деца су, као и у гимназији, из разних крајева Македоније. Примају се у Вишу женску школу као и у Србији деца која су свршила основну школу. Наставнице су такође школоване у Русији. Управитељка говори добро руски и француски. Ученице станују и хране се у школи.

Ближих података о уређењу школе немамо.

IV

Бугарска средња настава по варошима и варошицама у Македонији.

Као што ће се видети из ниже наведених података, план је да се и по главним местима Македоније оснују гимназије као што је гимназија у Солуну.

Већ се успело да се четвороразредне ниже гимназије подигну у Битољу, Скопљу, Прилипу, Велсу, Штипу и Водену.

По скопљанској нижој гимназији, која нам је најбоље позната, може се најбоље видети, како су уређене остале или како се тежи да се уреде.

Скопљанска нижа гимназија уређена је као пансионат, и у њој ученици станују у школи. Одбор један, у ком су протојереј, благајник и економ пансионата имају право да одлучују која и чија деца да се приме у пансионат, која бесплатно, која са плаћањем половине, а која са плаћањем целога одређеног улога за издржавање ученика. Тај улог у скопљанском пансионату износи цео за школску годину 12 лира турских (460 динара). У прошлој школској години било је највише деце за коју су њихови родитељи плаћали цео улог.

Предмети су они исти који и у великој гимназији, али како имамо од пријатеља списак предмета у појединостима, изложићемо га овде на ново. Тако се у нижој бугарској гимназији у Скопљу предају ови предмети:

1. Наука хришћанска (Катихизис, Свештена Историја, Служба божија.)
2. Бугарски језик (Граматика и Стилистика).
3. Географија (отачаствена [1])
4. Географија општа (I, II и III део).
5. Стара историја бугарска.
6. Општа историја.
7. Антропологија.
8. Ботаника, Минерологија, Зоологија.
9. Физика и хемија.

[1]) ? Турског царства или Бугарских земаља?

10. Аритметика.
11. Алгебра.
12. Геометрија (по два писца, по Козељеву и по Карадражову).
13. Турски језик,
14. Француски језик.

Наставници су плаћени 1800 до 2300 динара на годину.

Изложивши овако у главним потезима уређење ниже бугарске гимназије у Скопљу прегледаћемо сад, по штампаним службеним подацима саме Ексархије[1]) бројно стање нижих гимназија у Скопљу, Велесу, Штипу, Прилипу, Битољу и Водену.

Тако је нижа гимназија у Скопљу имала 133 ученика (у I разреду 50, у II — 35, у III — 26, у IV — 22 ученика) са 5 наставника.

Нижа гимназија у Велесу имала је 74 ученика (у I разреду 38 у II — 16, у III — 14, у IV — 6) и 5 наставника.

Нижа гимназија у Штипу имала је 102 ученика и 4 наставника. Распоред по разредима није забележен у ексархијској штампаној статистици.

Нижа гимназија у Прилепу имала је 97 ученика (у I разреду 55, — у II — 25, у III — 0, а у IV — 8 ученика) са 4 наставника.

Нижа гимназија у Битољу имала је 106 ученика (у I разреду 36, у II — 28, у III — 22, у IV — 22 ученика) са 6 наставника.

Нижа гимназија у Водену имала је 19 ученика (у I разреду 7 у III разреду 8, у IV — 4, не види се за што нема II разреда) и 4 наставника.

Осим ових четвороразредних нижих гимназија, има још по Македонији троразредних, дворазредних и једноразредних нижих гимназија, које би се све временом имале развити у потпуне ниже гимназије.

Троразредне ниже гимназије су у Кукушу (средишту унијата у Македонији) и у Серезу.

У троразредној нижој гимназији у Кукушу било је 25 ученика (у I разреду 12, у II — 8 а у III — 5) и три наставника.

У троразредној нижој гимназији у Серезу било је 30 ученика (у I разреду 10, II — 6, а у III — 14 ученика) и два наставника.

Дворазредне или једноразредне ниже гимназије имају Бугари у Гуменџи, у Неврокопу, у Мелнику, у Петричу, у Плевњи, у Криворечкој Паланци, у Тетову, у Охриду, у Хлерину (Флорини), у Ембору, Ресну, у Дибри, и у Кичеву.

[1]) Статистика на българскитѣ училища въ Турция за учебната 1886/7 година.

Ево како су с бројевима ученика и наставника у прошлој 188⁶/₇ школској години и те школе стајале:

Једноразредна нижа гимназија у Гуменџи имала је 10 ученика и једног наставника.

Двoразредна нижа гимназија у Неврокопу имала је 26 ученика (12 у I и 14 у II разреду) са једним наставником.

Једноразредна нижа гимназија у Мелнику имала је 15 ученика и једног наставника.

Једноразредна нижа гимназија у Петричу имала је 18 ученика и једног наставника.

Двoразредна нижа гимназија у Плевњи (у драмском округу) имала је 15 ученика (7 у I а 8 у II разреду) и једног наставника.

Двoразредна нижа гимназија у Криворечкој Паланци (Егри-Паланци) имала је 11 ученика (6 у I а 5 у II разреду) и једног наставника.

Једноразредна нижа гимназија у Тетову имала је четири ученика и једног наставника.

Двoразредна нижа гимназија у Охриду имала је 67 ученика (46 у I и 21 у II разреду) и четири наставника.

Једноразредна нижа гимназија у Хлерину (Флорини) имала је 16 ученика и једног наставника.

Двoразредна нижа гимназија у Ресну имала је 12 ученика (5 у I и 7 у II разреду) и два наставника.

Једноразредна нижа гимназија у Дибри имала је 5 ученика и једног наставника.

Двoразредна нижа гимназија у Кичеву имала је 9 ученика (5 у I а 4 у II разреду) и једног наставника.

Ове су школе већином састављене с основнима, и управитељ им је једно лице. Управитеља, који је у исти мах спреман за предавање гимназијских предмета, плаћа егзархија платом око 2300 динара. Учитеље плаћају понајвише општине саме платом од 450 до 1000 динара, како где, према општини или према човеку.

* * *

Није запуштена ни средња женска настава. Бугарски организатори нису заборавили оно истинито правило, да права народна образованост почиње с образовањем женскиња. У њиховим плановима, да свој језик, своје мисли и тежње што боље распростру по Македонији оно правило је имало троструку вредност. Ипак су по-

чеци средње женске наставе за сад врло незнатни. Ево неколико бројева и о томе из горе наведене ексархијске статистике за $188^6/_7$ школску годину.

У Скопљу има женска средња школа са 2 разреда, 13 ученица (у I разреду 7, а у II — 6) и две наставнице.

У Битољу има женска средња школа са 3 разреда, 40 ученица (у I разреду 17, у II — 15, а у III — 8) и три наставнице.

У Прилипу има женска средња школа са 2 разреда, 27 ученица (у I разреду 21 а у II — 6 ученица) и три наставнице.

У Кукушу има почетак средње школе са једним разредом, у коме је 12 ученица и са једном наставницом.

У Водену је такође почетак женске школе са једним разредом, у коме је 5 ученица и са једном наставницом.

У Велесу девојчице иду заједно с мушкарцима у ѓимназију, и било их је у I разреду 15, у II — 3, у III — 2 и у IV — 2.

V
Бугарска основна настава по Македонији.

За бугарску основну наставу по Македонији имамо податке за две школске године, за $188^5/_6$ и за $188^6/_7$. За прву су подаци врло непотпуни, саопштени само у главним бројевима[1]. За другу бројеви су се пуштали мало више у појединости географског распореда.

У прегледу бугарске основне наставе по Македонији узећемо други начин. Изложићемо је за $188^6/_7$ али упоредно са бројевима за претходну $188^5/_6$ школску годину, како бисмо могли прегледати напредовање или назадовање. Осим тога нећемо је излагати за цео простор ексархијске школске управе, па ни за целу Македонију, него само за оне округе Македоније, који су ближе Србији и које наши географи већином убројавају у област српске народности. Све ће се то видити у овој таблици:

[1] Публиковани су у књижици „Календарче св. Кирилъ и Методия за 1887 год. Издава книжарницата К. Г. Самарджиевъ и с-іе ъъ Солунъ, Битоля и Прилѣпъ. Виена 1886."

Бугарске основне школе по северној и средњој за годину школску 188^6/$_7$

Број	Округ (каза)	ученика	ученица	Свега	учитеља	учитељака	школа мушких	школа женских
1	Кумановски	367	53	420	14	1	13	1
2	Криворечки (егри-паланачки) . .	137	—	137	5	—	4	—
3	Скопљански . . .	673	75	748	18	2	16	1
4	Кратовски	248	—	248	10	—	7	—
5	Тетовски	454	60	514	14	2	9	1
6	Велески	931	180	1111	19	5	12	2
7	Тиквешки	—	23	23	—	—	—	—
8	Струмички	192	—	192	9	—	9	—
9	Радовишки	257	—	257	7	—	7	—
10	Штипски	—	80	80	—	2	—	3
11	Кочански	230	—	230	6	—	6	—
12	Битољски	1108	108	1216	26	5	20	2
13	Прилепски	764	170	934	18	4	9	1
14	Кичевски	94	38	132	3	1	3	1
15	Ресански	409	91	500	15	2	14	2
16	Преспански	Нису послате цифре Ексархији						
17	Охридски	1032	168	1200	20	7	16	2
18	Хлерински	517	57	574	8	1	8	1
19	Дибарски	1125	87	1212	16	1	23	1
у 188^6/$_7$	Свега . . .	8538	1190	9728	208	33	176	18
у 188^5/$_6$	Свега . . .	11237	1621	12858	280	36	193	20
у 188^6/$_7$ мање него у 188^5/$_6$		2699	431	3130	72	3	17	2

Македонији у 188⁵/₆ и 188⁶/₇ школској години.

Стање у школској години 188⁵/₆

188⁵/₆ било 237 ученика, 63 ученице, 8 учитеља, 1 учитељка, 6 м шк. и 1 женска.
188⁵/₆ било 142 ученика, 6 учитеља и 4 мушке школе.
188⁵/₆ било 1094 ученика, 83 ученице, 20 учитеља, 2 учитељке, 16 м. шк. и 1 женска.
188⁵/₆ било 103 ученика, 2 учитеља и 1 школа мушка.
188⁵/₆ било 437 ученика, 115 ученица, 10 учитеља, 1 учитељка, 7. шк. м. и 1 ж.
188⁵/₆ било 951 ученик, 240 ученица, 26 учитеља, 6 учитељака, 14 школа муш. и 3 жен.
Нису били послани подаци. 188⁵/₆ било 1120 уч. 42 ученице, 22 шк. м. и 23 учитеља
188⁵/₆ било 286 ученика, 9 учитеља и 9 школа.
188⁵/₆ било 97 ученика, 1 учитељ и 1 мушка школа.
188⁵/₆ било 169 ученица, 5 учитељака и 3 ж. шк. за мушке школе за 188⁶/₇ нису послати подаци, а 188⁵/₆ било 652 ученика 21 учитељ и 10 школа.
188⁵/₆ било 230 ученика, 6 учитеља и 6 м. шк.
188⁵/₆ било 784 ученика, 88 ученица, 20 учитеља, 6 учитељака 12 шк. м. и 3 ж.
188⁵/₆ било 1245 ученика, 330 ученица, 29 учитеља, 6 учитељака, 16 шк. мушких и 2 женске.
188⁵/₆ било 380 ученика, 46 ученица, 13 учитеља, 1 учитељка, 13 шк. м. 1 женска.
188⁵/₆ било 438 ученика, 63 ученице. 11 учитеља, 1 учитељка, 10 шк. м и 1 женска.
188⁵/₆ било 165 ученика, 4 учитеља и 4 школе,
188⁵/₆ било 1298 ученика, 311 ученица, 23 учитеља, 6 учитељака, 14 шк. м. и 3 ж.
188⁵/₆ било 428 ученика, 9 учитеља и 8 м. шк. за женске шк. у 188⁵/₆ нема белешке.
188⁵/₆ било 1150 ученика, 71 ученица, 22 учитеља, 1 учитељка, 20 шк. м. и 1 ж.

Ево и села, у којима су се у тим окрузима налазиле бугарске основне школе.

У Кумановском округу: у св. Петци, Винцима, Павлешанима, Малину, Старо-Нагоричанима, Челопеку, Кокошини, Мургашу, Жегњанима, Живини и Сопоту.

У Криворечком (Егри-Паланачком) округу: у Рајковцима, Радибушу, и Петрлици.

У Скопљанском округу: у Драчеву, Сушици, Ракотинцима, Мирковцима, Раштаку, Бањанима, Кожљу, Дивљу, Булачанима и Ђубанцима.

У Кратовском округу: у Злетову, Опилу, Древењу, Леснову и Струамунцима.

У Тетовском округу: у Лешаку, Теарцима, Блацу, Челопецима Зубовцима и Врутку.

У Велеском округу: у Башину Селу, [1]) Ораовцу, у ман. свет. Архангела, Бистрици, Скачанцима, Новачанима, Војници, Дренову, Супу (Слпу) и Бусинцима.

У Тиквешком округу: у Кавадарцима, Ваташи, Морени, Глишику, Пршову, Ресови, Бегници, Корији, Конопишту, Граникову, Клисури, Чемерском, Страмашу, Страгову, Дубници, Фаришу, Ораовцу, Бунарчету, Дебришту, Бошави, Бујьи, Шивцу.

У Струмичком округу: у Новом Селу, Дабиљи, Муртину, Робову, Пипереву, Добрејцима, Сучеву, Градождину и Попчеву.

У Радовишком округу: у Раклишу, Војеславцима, Попову, Дедину, Копчу и Горњем Липовишту.

У Штипском округу: у Св. Николи, Ерџелији, Преводу, Немањици и Кнежу.

У Кочанском округу: у Зрновчици, Оризарима, Виници, Спанчеву и Блатици.

У Битољском округу: у Крестофору, Ђавату, Цапарима, Смиљеву, Добрушеву, Берници, Могили, Срецима, Церу, Воштаранима, Паножанима, Росну, Баници.

У Прилепском округу: у Плетвару, Вароши, Слепчу, Тополчанима, Бончу, Витолишту и Зерзевском манастиру.

У Кичевском округу: у манастиру Пречистој и Поречкама.

У Ресанском округу: у Јанковцу, Крушју, Дупљанима, Ехли, Цареву двору, Дрманима, Перови, Покрвенику, Туминцу, Подмочанима, Супоцком, Кривљанима и Љубојну.

[1]) Башино Село је одмах више Велеса украј Вардара и лепо се види са железнице која пролази другом страном Вардара. У Врањи се још 1886 знало да ту ради српски учитељ.

У Охридском округу: у Велестову, Лужанима, Мешеишту, Сливову, Присовјанима, Враништу, Вевчанима, Октисима, Мишлешову, Вишњу.

У Хлеринском[1]) округу: у Песочници, Овчаранима, Кладорубима, Трсну, Екши-су, Арменском, Врбанима.

У Дибарском округу: у Галичнику, Лазарпољу, Пресанчу, Селцима, Раосоку, Осоју, Гарама, Битуши, Требишту, Маврову, Никифорову, Леунову, Врбену, Беличици, Ништуру, Бродцу, Нистрову, Дренку, Јабланици, Себишту, Рајчици, Крчишту.

* * *

Али не треба преувеличавати ни бугарску вредност ове наставе, о којој говори службена статистика Бугарске Ексархије. Настава није у рукама потпуно спремних учитеља, нити се држи каквога јасно одређеног програма, као што се може мислити за места у којима не може бити ни редовне управе, ни постојаног надзора. Учитељи већином предају како који зна, и те школе могу за сад још само писменост раширити. Језик бугарских школских књига не прилања онако како се мисли, и зна се да у сусрету са домаћим говором наилази на сметње, а као што је природно, настава се води домаћим дијалектом јер ни сам учитељ не зна другојачије. По северним крајевима отворено се траже српске школске књиге, које је штампао познати фонд родољубивог Призренца пок. Симе Игуманова. Тако за сад иде. Од даљег рада зависи којим ће путем овај покрет ударити и развити се.

VI

Завршетак.

Горе су наведени само подаци, белешке и текстови, које је писац могао сабрати, старајући се да их добави из првих извора и из службених публикација. Писац је проникнут уверењем да је посао прибирања података са свим различит од размишљања и од извођења закључака, и с тога, што предмет треба да интересује сваког Србина, и што ће и онако свак водити размишљања са свог гледишта, писац овде није хтео нигде улазити у размишљања ни у извођење закључака. У осталом подаци и белешке изгледају најречитији и буде највише размишљања баш онда, кад се изнесу у потпуној простоти својој. Тако се барем чинило писцу, кад је ове врсте писао, намењујући их српским родољубима и пријатељима боље српске будућности.

---

[1]) Стари Хлерин наших средњевековних споменика, на картама Флорина; сад онамошњи народ изговара *Лерин*. И онамо је испало „х" као и у нас у тој као и у осталим речима.

ВЕРЕНИЦИ

Приповетка Алесандра Манцона

(наставак)

Тридесет друга глава.

Како је све теже долазило вршење болних потреба оних околности, то би 4. Маја доконано у декурионском већу, да замоле губернатора за помоћ. Па 22. Маја бише одаслана у табор два већника, који ће му представити јаде и невоље вароши: грдне трошкове, празне благајнице, заложене дохотке будућих година, текуће дажбине неплаћане због опште невоље, коју су причинили толики узроци, а нарочито опустошење од стране војника; да му представе на расуђење, како према закону и вајкадашњем обичају, као и према нарочитом декрету Карла V, ваља трошкови око куге да падну на терет држави; приликом куге од 1576 године губернатор Маркез Страмонте не само што је опростио све коморске дажбине, но је још од стране исте коморе дао вароши у помоћ четрдесет хиљада шкуда; најпосле, да ишту четири ствари: да се дажбине обуставе, као што је учињено било тада; да комора даде новаца; да губернатор извести краља о невољи вароши и области; да опрости земљу већ упропашћену нова укватирована. У име одговора написа губернатор писмо од саболезновања са новим увештанијама; како му је жао, што не може да се налази у вароши, те да све своје старање употреби на олакшицу беде; али да се нада, да је све то испунила ревност ове господе; а ово је сада час, да се троши без штедње, да се полаже труд што већи. Што се тиче изјављене молбе, „она ће бити што боље испуњена, чим то буде допустило време и околности". А испод тога неко заплетено живљете, које је хтело рећи Амброзо Спинола, тако јасно, као и његова обећања. Велики канцелар Ферер писа му, да су овај одговор читали декуриони са великом клонулошћу. Беше ту дуга одлажења и долажења, питања и одговарања; али не налазим да се дошло до какве закључка. После некога времена, у јеку кугину, пренесе губернатор патентом своју власт истоме Фереру, јер, писаше, он има бриге са ратом. А овај рат, нека је овде узгред речено, пошто је, не узимајући у рачун солдате, однео милијун душа, у најмању руку, по средством заразе у Ломбардији, Млетачкој, Пијемонту, Тоскани и једном делу Ромање; пошто је, као што горе видесмо, опустошио места којима је пролазио, па тек помислите тамо где се водио: пошто Мантова би отета и ужасно опљач-

кана. заврши се тиме, да сви припознаше дуку, а ра̂т су управо због тога и почели, да би овога искључили. Али ваља рећи, да је морао уступити дуки од Савојске комад Монферата, који је доносио дохотка петнаест хиљада шкуда, а Феранду дуки од Гвастале друге земље са дохотком од шест хиљада; а да је био други засебни и сасвим тајни уговор, којим је речени дука од Савојске уступао Пинероло Француској, али се тај уговор нешто касније извршио под другим изликом и уз велику лукавштину.

Заједно с овим закључком доконаше декуриони још нешто: да моле кардинала арцибискупа, да се учини свечана процесија и да се кроз варош носи тело светога Карла.

Добри прелат одби због многих разлога. Њему се не свиђаше ова вера у замишљено средство, па се бојаше, ако последица не одговори надању, као што свакако страховаше, да ће се вера окренути у саблазну. Још већма бојаше се, „ако би било оних мазала,“ да ће процесија бити сасвим добра згода за злочин; „а ако их нема,“ да ће збор толиких људи само још већма распрострти заразу „дакле тим извеснију беду.“ Она сумња у мазање, која је била заспала, међутим се пробудила, општија и помамнија него пре.

Наново су видели, или у овај пар чинило им се да су видели намазане зидове, врата од јавних здања и кућа, звекире. Гласови о таквим открићењима идоше од уста до уста, па као што већином бива, кад су духови занешени, чување причињаваше упечатак виђења. Духови све јаче огорчени трајањем беде, раздражени упорношћу опасности, прихватише што радије ово веровање; јер јарост хтела би да казни, па како овом приликом један оштроуман човек згодно примећује, волила је приписивати зло људској покварености, којој може да се освети, него ли да призна узрок, код кога не остаје друго него предати се. Одабран, тренутан, жесток отров, те речи биле су више него довољне, па да се протумачи жестина и сви најмрачнији и најнеправилнији појави болештине. Говорише да је тај отров био начињен од краставих жаба, змија, пљуванка и гноја окужених, од најгорега, што само може да замисли дивља и разуздана фантазија да је гнусно и гадно. К томе придружише вражбине, са којима све је можно, свака примедба изгуби силу, свака тегоба губи се. Ако се последице нису виделе одмах по првом мазању, знало се, зашто је тако; то је био промашен покушај још нових отровника, али су се сад дотерали и воља им је јогунастија у пакленој намери. Ко би и сада био тврдио, да је то било шала, ко би рекао да има пакосна намера, тога би држали за слепца, за јогуницу, ако иначе није на њега пала сумња, да му је до тога да

пажњу публике скрене са истине, са кривца, са мазала: ова реч брзо постаде општа, важна и страшна. Са таквим уверењем, да има мазала, да се морају пронаћи, тако рећи зацело, свачије очи мотрише оштро; сваки чин могаше изазвати подозрење. Па подозрење прелазаше лако у извесност, а извесност у беснило.

Рипамонти наводи овде две чињенице, примећујући да их је одабрао, не што су најгоре од оних, које су се сваки дан збивале, но што је и једној и другој био и сувише сведок.

У цркви светог Антонија, приликом неке свечаности, старац један од преко осамдесет година, пошто се донекле био клечећи богу молио, хтеде да се посади и прво убрише клупу својим огртачем. „Овај старац маже клупе!“ повикаше сложно сви који су видели, шта је радио. Људи, који се десише у цркви (у цркви!), навалише на старца, дохватише га за власи онако седе, изгруваше га песницама и петама, пола га извукоше, пола изгураше; ако га нису убили, то је зато, што су га одвукли полумртва у тамницу, пред суд, на мучење. „Видео сам га, како су га тако вукли, вели Рипамонте; а не знам, шта је после са њим било; али мислим, да после овога часа није могао остати жив.“

Други случај, (а био је дан за тим) био је такође необичан, али не тако несрећан. Три млада друга Француза, један књижевник, један живописац и један меканик, који су били дошли да виде Италију, да проучавају древности и да траже прилике да што зараде, стали су не знам с које стране саборне цркве, па је тако пажљиво гледаше. Један од мимоходаца виде их и застаде, па даде миг другоме, другима који долазаше; начини се гомила, гледаше мотрише људе, које одело, шишање, бисаге казиваше да су странци, и што је још горе било, да су Французи. Као да би се уверили, да ли је оно мрамор, пружише они руке да опипају. То би доста, њих опколише, шчепаше, злоставише и уз ударце одвукоше у затвор. Срећом судница није далеко од саборне цркве, а на своју још бољу срећу бише пуштени на слободу, пошто их нађоше да су невини.

Овакве ствари нису се догађале само у вароши, манитост се раширила, као и зараза. Путник, кога би сељаци нашли на страни од главнога друма, или који би на друму шврљао и гледао тамо и амо, или би легао да се одмара, одмах би на њему нашли нешто необично, у лицу и оделу нешто подозриво, био је мазало; на прву ма чију пријаву, на крик каквога дерана, ударили би звоно наопако, стрчали би се; несрећнике би каменали, или би их шчепали и уз народну јарост одвукли у затвор. Тако прича сам Рипамонти. А затвор је донекле био пристаниште спасенија.

Али декуриони се не дадоше поплашити, што им је молбу одбио мудри прелат, они понављаше своју молбу, а глас народа пристајаше шумно уз њих. Још неко време одупираше се Федериго и гледаше да их убеди; толико могаше паметан човек против силе времена и навале светине. Услед онаквих мисли, са идејом о опасности, као што је тада била нејасна и порицана, далеко од разговетности, која у томе данас влада, није тешко разумети, како су његови добри разлози и у његовој памети могли подлећи рђавима других људи. А да ли је, попуштајући, у томе имала у неколико посла и слабост воље, то су тајне срца људскога. Ако икад изгледа да се кривица може у свему дати разуму, а савет извинити, зацело је то код оне малине (а овај је свакако спадао међу њих), који у целом свом животу показују одсудно повиновање савести, без обзира на ма какве користи овога света. На поновљене молбе дакле попусти, пристаде да се приреди процесија, сувише, пристаде на општу жељу и наваљивање, да ћивот, у коме су биле мошти светога Карла, остану затим кроз осам дана изложене на великом олтару саборне цркве.

Не налазим, да је санитетски одбор, или други ко чинио какве примедбе или отпор. Само је речени одбор наредио неке опрезности које не предупређујући опасност, показиваше страх од ње. Прописа посве строга правила за улазак људи у варош: а да би се правила и извршила, затвори капије; исто тако да би колико је можно од збора искључио заражене и сумњиве, даде заковати врата од затворених кућа, а ових је било око пет стотина, ако се може веровати у оваквој ствари само тврђењу једнога писца, и то савременика.

Три дана прођоше у припремама; 11 јунија, у одређени дан. крену се процесија зором из саборне цркве. Напред иђаше дуг ред народа, већином женскиње, са лицем покривеним широким копренама, многе босе у кострети. Онда долазише еснафи и пред њима њихове заставе; братства у оделу различну обликом и бојом; па фратрови, па световно свештенство, свак са знаком степена и носећи воштаницу или буктињу у руци. У средини између блеска од многих свећа, уз већи шум песама, испод богата неба долазаше ћивот, који су носили четири каноника у потпуну орнату, који су се смењивали од времена до времена. Кроз ухсталд виђаше се часно тело, обучено у сјајно бискупско одело и са митром на глави: а по цртама испрченим и разоренима могаше се још разликовати неки траг од некадашњег лица, као што га приказују слике, као што су се неки сећали да су га гледали и поштовали за живота. За телом мртвога пастира (говори Рипамонте, из кога у главном узимамо овај опис) и близу њему, као по заслузи и крви и достојанству, па и по

личности, долазаше арцибискуп Федериго. Онда долазаше други део клира, па власти у најсвечанијем оделу, онда племићи, где који у стајаћу руху, као да би свечано посведочили своје поштовање, други у знак покајанија у кострети, или боси и гологлави са кукуљицом преко лица, а сви са буктињама. Најпосле опет мешовит народ.

Цела улица беше свечано окићена; богаташи су изнели најскупоценије покућство; прочеља сиротињских кућа искитили су суседни имућни људи, или је то учињено јавним трошком; где где место украса, где где изнад украса беше зелено грање; на све стране висише слике, натписи, реченице; испред прозора беху поређане вазе, стародревности, различне реткости; свуда свеће. На многим прозорима гледаше затворени болесници процесију и пратише је својим молитвама. Остале улице мртве и пусте, осим што су некоји са прозора слушали жагор који минаваше; други, а међу овима виђаше се и дувне, попели се на кровове, да ако би оданде из далека могла видети онај ћивот, пратњу и макар нешто.

Процесија прође кроз све варошке четврти; на сваком раскршћу или пијаци, где се стичу главне улице у predграђима и које су се тада старим именом звале кароби, које је данас остало само једној, зауставили би се поставивши ћивот уз крст, који је свети Карло био подигао у свакој ранијој кузи и од којих и данас гдекоји стоји, тако да се у саборну цркву вратише нешто после подна.

И гле, сутра дан, баш докле је још владало оно уображено уздање а у многих и фанатично уверење, да је процесија учинила крај кузи, учесташе смртни случајеви у сваком сталежу, у сваком крају вароши, а у таквој мери, са тако наглим скоком, да није било човека, који није томе повод или узрок видео у самој процесији. Али да дивне и жалосне силе опште предрасуде! већина их не приписиваше ову појаву томе, што су се толики људи и за толико време били искупили, не томе што се случајни додир бескрајно умножио; они је приписиваше лакоћи, са којом су мазачи могли да своју безбожну намеру извршују. Говорише, да су се измешали са светом, па су својом машћу заразили што су њих више могли. Но како ово не изгледаше довољан разлог, да се њиме објасни тако велико умирање и тако распрострто у свима сталежима, и како изгледаше, да ни том пажљивом и опет толи превидљивом оку подозревања не беше могуће да открије по зидовима и другде никакве маснице и пеге: то да би се ствар објаснила, притекоше оном другом већ давнашњем и тада у Европи у опште науком усвојеном средству отровних и вражаних прашака; говорише, да су такве прашке посипали дужом улица, а нарочито тамо, где се застајало,

па су се хватали за скутове од хаљина, а тим више за ноге, јер су многи тога дана ишли за ћивотом боси. „А тога дана, вели један савремен писац, виђаше се у процесији побожност да се бочи са безбожношћу, неискреност са искреношћу, губитак са добитком." А место тога бочио се јадни човечији ум са фантазматима, које је створио сам.

Од тога дана бес од заразе био је све већи: за кратко време не беше куће, тако рећи, која није била посећена; за мало времена, како каже горе поменути Сомаља, житељство лазарета порасте од две хиљаде на дванаест, касније дође на шеснаест хиљада, како сви кажу. Дана 4 јулија, као што налазим у једном писму одбора санитетског губернатору, умирало их је на дан преко пет стотина. Јошкасније. и у јеку, умираше их, како се обично рачуна, по хиљаду и двеста, хиљаду и пет стотина; а ако ће мо веровати Тадину, и преко три хиљаде и пет стотина. Он и то тврди, да је према учињену рачуну после куге спало житељство миланско на нешто преко шесет и четири хиљаде душа, а пре куге било је преко двеста и педесет хиљада. Како Рипамонти каже, било је житељства само двеста хиљада душа; по записницима умрлих умрло их је сто и четрдесет хиљада, осим оних, за које се није знало. Други кажу више или мање, ма још већма од ока.

Може се мислити, у каквом су се теснацу морали наћи декуриони, на којима беше остало бреме да подмирују јавне потребе, да исправе оно, што се у толикој несрећи могло исправљати. Ваљало је сваки дан попуњавати, сваки дан умножавати јавне служитеље разне врсте: *монате*, *апариторе* и комисаре. Први су вршили најмучнију и најопаснију службу за време куге: да мртваце износе из кућа да их купе по улицама и у лазарету; да их вове на колима до гроба и да их погребу; да у лазарету носе или служе болеснике и да их надгледају; да пале и чисте заражене и подазриве ствари. Рипамонти вели, да та реч долази од грчкога *монос;* Гаспаре Бугати (у опису раније куге) доводи је од латинскога *монере*; али уједно сумња са више разлога, да ће то бити немачка реч, јер су те људе већином узимали из Швицарске и у Гриљонима (Граубинтен). И заиста не би било глупо држати, да је то осакаћена реч *монатлих* (месечно), јер не знајући докле ће бити потреба, биће да су уговоре правили од месеца до месеца. Нарочита дужност апариторима била је да иду испред кола, опомињући звоном људе, да се уклањају. Комисари су држали у реду и једне и друге под непосредним налозима санитетског одбора. Ваљало је снабдевати лазарет лекарима, видарима, лековима, храном, свима болесничким потребама; ваљало је наћи и спремити ново сместиште за болеснике,

који су долазили сваки дан. Тога ради на брзу руку начинише од дрвета и сламе колебе у унутрашњем двору у лазарету; начинише нов лазарет, сав од колеба, окружен обичном тарабом, у који се могло сместити четири хиљаде људи. А како то није било довољно, то доконаше да се још два саграде, па и почеше их правити, али не имајући потребних средстава, остадоше не довршени. Што је потреба више расла, тим је мање бивало средстава, људи и храбрости.

И не само што извршивање никад није било према намерама и наредбама; не само што се у многој потреби, која се посве увиђала, штедљиво поступало, па и речима; него се дошло до толике немоћи и очајности, да се никако нису збринули за многе, и то најжалосније и најпрече потребе. На прилику, многа деца скапаше, што су остављена била, кад су им матере умрле од куге; одбор је предлагао, да се подигне скровиште за њих и за потребите породиље, да се учини што за њих; али не могаше ништа да постигне. „Ипак, вели Тадино, морао је човек још сажаљевати декурионе варошке', које је необуздана и бесна солдатеска вређала, цвелила и злостављала, а још више у несрећној херцеговини, која не могаше имати од губернатора нити какву потпору, нити утеху, јер је било ратно време и морало се са солдатима лепо поступати.“ Толико је стало било до освојења Казала! Толико се чини лепа слава од победе без обзира на разлог, због кога се боре!

Тако би, кад се велика, али једина јама, коју су били ископали близу лазарета, сасвим напуни лешинама, те не само у овоме, но и у сваком крају вароши остадоше непогребени нови мртваци, којих је сваки дан више бивало, да власт, пошто је залуду била тражила људе за овај жалосни посао, приморана би да каже, да не зна више шта ће да ради. Не би се знало, како би се то свршило, да не дође изванредна помоћ. Председник санитета у својој очајности притече са сузним очима оним двома ваљаним фратрима, који су управљали лазаретом, те фра Микеле подухвати се да, ће му за четири дана очистити варош од лешина, а за осам дана да ће се ископати јаме довољне не само за дотадашњу потребу, но и за највеће зло у будућности. Са још једним фратром и са људима од одбора, које му је дао председник, оде он ван вароши, да потражи сељаке, те нешто влашћу одбора, нешто уважењем ризе и његових речи, искупи их на две стотине, који ископаше две веома велике јаме; онда одасла из лазарета монате да купе мртваце, тако да у одређени дан његово обећање би испуњено.

Једанпут остаде лазарет без лекара, па с обећањем велике плате и части могаше их једва добити, и то не одмах, али много мање, но што је требало. Често је дотле долазило, да је нестало

хране, тако да су се бојали, да ће се и од глади скапавати, па не једанпут, кад се већ није знало где ће да нађу што треба, дођоше таман обилате потпоре ненаданим даром приватна милосрђа; јер усред оне опште збуњености, код онога немара спрам других, који је поникао од вечита страховања за себе, налазише се душе вазда отворене милосрђу, било их је, у којима се родило сажаљење, кад је престала свака земаљска радост; исто тако кад су многи, који су требали надгледати и старати се, подлегали и поутицали, било их је, који су остали на свом месту, здрави телом и срчани духом; а било их је, који савладани сажаљењем, примаше на се и издржаваше терет и бриге, на које нису били позивати.

А где видим општије и вољније стално вршење мучних дужности у оним околностима, то је било свештенство. У лазаретима, у вароши није никад било без њихове помоћи; где се страдало, тамо су били они; вазда се видеше измешани међу клонулима и умирућима, кадкад они сами клонули и умирући; у колико су могли, притицали су световнима духовном потпором; они су вршили сваку службу, коју су искале околности. Преко шесет само варошких пароха умреше од заразе, од прилике од девет осам.

Као што се од њега могло очекивати, Федериго даваше свима побуду и пример. Око њега поумираше скоро сви у арцибискупскоме двору, а кад га сродници, високи чиновници, суседни владаоци молише, да се уклони од опасности, да се повуче у који летњиковац, он одбаци такав савет, не попусти молбама, но остаде при духу, са којим је писао пароцима: „Будите спремни да пре оставите овај самртни живот, него ли ову нашу породицу, нашу дечицу; пођите са љубављу кузи на сусрет, као према каквој награди, као животу, кад треба да се добије Христу једна душа.“ Он није занемаривао ону опрезност, која му није сметала да чини своју дужност (о томе даде и упутства и правила Клиру); а уједно није се освртао на опасност, као да је није ни било, кад јој је морао приступити, да би учинио добра. Да не помињемо свештенике, са којима је непрестано био, да би им ревност похвалио и упутио, да би побуђивао онога међу њима, који би у послу био равнодушан, да их шаље тамо, где су други били умрли, он хоћаше да свакоме, који га требоваше, буде приступ отворен. Походио је лазарете, да би тешио болеснике и храбрио служитеље; обилазио би варош, носећи помоћ сиромасима затворенима у кућама, па би стао код врата, под прозорима, да им лелекање слуша, а у замену да им даде речи од утехе и храбрења. Једном речи, он се врзао и живио је посред куге, најпосле и сам чудећи се, да је од ње остао здрав и читав.

И тако у општој несрећи и у дугу наружавању онога што је навикнут род, увек се види, како врлина порасте и узвишује се, али врло често уједно хоће да порасте и поквареност, па обично далекó јаче. И то се и сувише показа. Зликовци, које је куга поштедила, а није их поплашила, нађоше у општој забуни и у лабавости сваке јавне власти нову прилику за свој рад и уједно нову сигурност за некажњеност. Сувише, и само вршење јавне власти налазаше се већином у рукама најгорих међу њима. На посао моната и апаритора одаваше се у опште само људи, у којих је примамљивост отимачине и слободе јача била од страха од заразе и од свака природна гнушања. Њима су прописали најстрожија правила, припрећено им је најстрожијим казнама, одређена су им места, дали су им старешине од стране комисија; над једнима и другима били су одасланици, као што рекосмо, у свакој четврти, чиновници и племићи, са влашћу да се за ред старају у свакој прилици по своме увиђању. Таква уредба текла је и важила је до извесна времена; али пошто је како који дан растао број онима, који су умирали, који су одлазили, који су се збунили, изађе најпосле да не беше тако рећи, ко би их држао у корди, те тако нарочито монати начинише се господари од свега. Долазаше у куће као господари, као непријатељи, па да не помињемо отимачине и како су поступали са несрећницима, које је куга предала у такве руке, они те кужне и грешне руке меташе на здраве, на децу, родитеље, жене, мужеве, претећи им да ће их одвући у лазарет, ако се неће откупити, или ако их други неће откупити новцем. Другдаш би уценили своју службу, не хотећи да односе већ усмрделе лешине, ако им се неће дати толико и толико шкуда, Веле, (а уз лаковерност једних и нитковство других подједнако је несигурно веровати и не веровати), веле, а то потврђује и Тадино, да су монати и апаритори навалице пуштали да са кола падну окужене ствари, како би кугу ширили и одржавали, која је за њих постала дохотком, царевином, празником. Други неваљалци начинили би се монати, имајући меденицу привезану за једну ногу, као што је овима било прописано, како би се разазнавали и свој долазак објављивали, продирали би у куће да чине свака чуда. У гдекоје отворене или празне, или где је био само по какав малаксао, или какав самртник, долазише лупежи без препоне, да само пљачкају; у друге би навалили бирови, који су чинили исто, или што горе. Са неваљалством растијаше у истој мери манитост; све заблуде, које су више или мање владале. код оне пренераžености и душевне узбуђености добише ванредну силу, имаше наглије и јаче последице. А све то служило је да поткрепи и увећа онај нарочити страх од мазања, који, као што смо

видели, у својим последицама и своме задовољењу често постајаше новим грехом. Помисао на ту уображену опасност не пушташе људе и на веће их муке меташе, него права опасност. „И докле су, вели Рипамонти, поједине лешине, или гомиле од лешина, које су непрестано биле пред очима, непрестано међу ногама, начиниле од целога града као велико гробље, беше нешто много грђе, много жалосније она међусобна пакост, оно необуздано и чудовиштно подозревање... Није се подозревало само на суседа, на пријатеља, на госта; но и имена и узи човечанске милоште, муж и жена, отац и син, брат и брат уливаше ужас; па шта је грозно и недостојно да се каже: домаћа трпеза, брачна постеља беше предмет страховања, као нека заседа, као уточиште отровничко.“

Замишљавано пространство и необичност злоковарне намере помућиваше свачије умље, поремећаваше сваки разлог међусобнога поверења. У прве само се то мишљаше, да су ти тобожни мазачи покретани частољубљем и грамзивошћу; што даље, сањаше и вероваше, да има нека не знам каква паклена наслада у том мазању, нека примамљивост јача од воље. Бунцање болесника, који сами себе оним окривљаваше, чега су се бојали од других, изгледаше као откривење, те тако рећи, твораше вероватним све о свакоме. А још већма него речи морало је важити као доказ, кад би се десило, да су кужници у врућичини стали да оно чине, што су били мислили да чине мазачи: ствар уједно веома вероватна, која може да даде то већи разлог општем уверењу и тврђењу многих писаца. Тако су у оном дугом и тужном добу парница против вештица она признања окривљеница, не увек изнуђена, не мало служила да шире и одржавају мишљење о вештицама; јер кад какво мњење влада дуго време и у повећем делу света, хоће најпосле да се изражава свима начинима, да окуша све путе, да пређе кроз све степене уверења; па мучно бива, да већина дуже време мисли, да се што необично догађа, а да не дође когод, који мисли да је и чини.

Између приповести, које је ова манитост са мазањем и изазвала, једна заслужује да се спомене због вере, коју је стекла, и због распрострањености, коју је постигла. Причају, не сви на исти начин, (јер би то онда била нешто чудна повластица за басне), али од прилике тако, како је тај и тај тога и тога дана видео, како је на пијацу испред саборне цркве дошао интов са шест коња, а у њему са другима седи један господин лица мргодна и мрка, ватрених очију, накострешене косе, а око усана му игра претња. Докле онај пажљиво мотраше, каруце стадоше, а кочијаш га позва да седне унутра, а он не могаше да му одрекне. После многа околишења сиђоше с интова испред врата неке палаче, где и он уђе са

дружином и ту нађе дивоте и страхоте, пустиње и перивоје, пећине и дворане, а у овим седе авети и договарају се. Најпосле му показаше велике ковчеге са новцима, па му рекоше, нека узме, колико му је воља, али за то да прими теглицу са машћу, с којом да иде мажући по граду. Али кад он на то не хте пристати, нађе се у једном трену на истом месту, одакле су га били повели. Ова приповест, коју је народ у опште веровао, а како вели Рипамонти, људи уважени нису је довољно исмевали, обиђе целу Италију и земље мимо њу. У Немачкој печаташе о томе слику; електор арцибискуп у Могунцији писа кардиналу Федеригу и питаше га, колико се може веровати оним чудесима, што се причају о Милану; а кардинал му одговори, да су то басне.

Исту вредност, ако и не у свему исту вредност имале су маште учењачке, а исто тако кобне биле су им последице. Већина их сматраше као навештавање и уједно као разлог јаду, репату звезду, која се указала 1628 године, и конјункцију планете Сатурна са Јупитером, „јер, пише Тадино, речена конјункција тако се јасно клонила према овој години, 1630, да је то свак могао разумети. Mortales parat morbos, miranda videntur.“ [1]) Ово пророчанство, како веле, узето из књиге са насловом: Specchio degli almanacchi perfetti, печатане у Турину године 1623, било је свакоме у устима. Другу репату звезду, која се појавила у јунију исте кужне године, узели су као нову објаву, па и као јасан доказ за мазање. Преметаше књиге и у њима нађоше и сувише примера од куге, како рекоше руком начињене; наводише Ливија, Taћита, Диона, шта рекох? Омира и Овидија и многе друге древне, који су причали или помињали такве ствари; а од новијих имали су их и обилатнијих. Наводише стотине других писаца, који су научно расправљали, или су даном приликом говорили о отровима, вражбинама, мастима и прашковима: Чезалпина, Кардана, Гревина, Салија, Пареа, Скенћа, Заћа и најпосле онога злосрећнога Делрија, који, ако је слава према добру и злу, које је списитељ причинио својим делима, треба да је један од најславнијих; онога Делрија, који је својом науком дошао главе већем броју људи, него какав освајач својим ратовима; онога Делрија, чије Disquisizioni Magiche (збирка свега онога, што су људи до његовога времена о тој ствари премишљали), поставши најважнијим и најјачим доказом, остадоше дуже од једнога столећа правило и моћан покретач за законито, грозно, непрекидно мрцварење.

Од народских измишљотина узимаше учени људи оно, што се могаше прилагодити њиховим мислима; од измишљотина учених људи

[1]. Смртоносне спрема болести, чудеса ће се гледати.

светина је оно примила, што од њих могаше и како могаше да разуме; а од свега начини се грдна и збркана маса од опште суманутости.

Али што изазива највеће чудо, то је, кад видимо лекаре, велим, лекаре, који су у самом почетку били уверени, да је то куга, кад, велим, видимо поименце Тадина, који је кугу прорекао, видео је дођи, гледао је, тако рећи, на њеном напредовању, који је казао и напред рекао, да је то куга и да се шири додиром, да ће она, ако јој се неће стати на пут, окужити цели крај, а видимо га за тим, како из истих појава црпе поуздане доказе на отровничка и врачарска мазања; кад видимо њега, који је код Карла Колоне, другога човека који је у Милану умро од куге, означио занетост као својство болести, а за тим га видимо како у доказ за мазање и за ђавоље врачање наводи овакву чињеницу: како су два човека показала, да им је казивао један њихов болестан друг, како су му једну ноћ у собу дошли људи и нудили му исцељење и новце, ако би хтео да намаже околне куће, па кад он на то није пристао, да су они отишли, а место њих да је остао један курјак под креветом, а три мачка на кревету, „све док није почело свитати.“

Да се био само један нашао, који би тако говорио, морало би се рећи, да нема четврте даске, па се о томе не би више говорило; али како их је било много, скоро рећи сви, то је онда историја човечијега духа, па се отуда даје посматрати, како се уредан и разложан ток мисли може да збуни другим током мисли, који му дође на пут. Иначе је овај Тадино био један од најуваженијих људи свога времена.

Два изображена и заслужна писца тврдила су, да кардинал Федериго није веровао у мазање. Радо бисмо хтели дати овом узвишеном и љупком спомену још потпунију похвалу, те доброга прелата приказати у овоме, као и у толиким другим стварима, као узвишено над већином својих савременика; али смо напротив приморани да у њему поново прибележимо пример од моћи општа мишљења и над најплеменитијим духовима. Бар по ономе, што о томе говори Рипамонти, он као да је од почетка био заиста у двоумици; па је увек држао, да у том мишљењу долази велик део на лаковерност, незнање, страх, на жељу да се извини, што су заразу тако касно познали и помишљали да је сузбију; да је у томе много претеривано, али уједно да ће нешто бити и истине. У амвросијанској библиотеци чува се делце једно писано његовом руком о овој кузи; и ово схватање ту је често наговешћивано, а једанпут је баш изриком казано: „Било је опште мишљење, тако вели од прилике, да се ове масти праве на различним местима и да се употребљавају

разни начини, да би их употребили, од којих некоји као да су истинити, некоји измишљени. Ево његових речи: Unguenta vero haec aibant componi conficique multifarian, fraudis que vias fuisse complures: quarum sane fraudum et artium, aliis quidem assentimur, alias vero fictas fuisse commentitiasque arbitramur.

Али је било и таквих, који су мислили све до краја и докле су живи били, да је све то било уображење; а то знамо не од њих, јер ни један не би толико дрзак, да јавно изнесе, мишљење тако противно оштему; знамо то од писаца, који се томе ругају, или замерају, или то побијају, као предрасуду неколицине, као заблуду, на коју нису се усудили да отворено устану, али је тек ту била; а знамо за то и од једнога, који је то знао по предању. „Ја сам нашао паметне људе у Милану, вели добри Муратори, који су имали добре извештаје од својих предака, па нису особито били уверени, да је истина било, што се говорило за оне отровне масти." Види се да је била потајна струја истине, домаће предање: било је здрава разума, али се он крио, бојећи се оштега мњења.

Власт, сваки дан мања и све већма у страху и у забуни, што јој је још остало одважности, за коју је била способна, сву је употребила да тражи ове мазаче. Међу рукописима из времена ове куге који се хране у горе поменутој аркиви, има једно писмо (без друге какве документе, која би се на то односила), у коме велики канцелар јавља сасвим озбиљно и са великом брижношћу, како је извештен, да се у једном летњиковцу браће Џиролама и Џулија Монта, миланских племића, готови отров у толикој количини, да се тим послом занимају четрдесет људи, уз саделовање четири брешанска племића, који доносе материјал из Млетачке за прављење отрова. Додаје како је сасвим у потаји био учинио што треба, да пошље тамо миланскога подестата и члана санитетског одбора са тридесет војника од коњице; али да је за времена један од браће био извештен по свој прилици од самога члана, који му је пријатељ те је могао склонити доказе од кривице; а члан да је нашао изговора да не полази; али да је подестат ипак отишао са војницима, да прегледа кућу и да види, има ли каква трага, да се извести и да притвори све, који би у томе имали кривице.

Ствар мора да је на празно прошла, јер савремени рукописи, који помињу сумњу, која је била на ова два племића, не наводе никакву чињеницу. Али су и сувише били уверени, да су је нашли у другој прилици.

Парнице, које су услед тога покренуте, нису зацело биле прве тога рода, а никако их не можемо сматрати као реткост у историји правосудства. Јер да не помињемо древност, но да наведемо само

нешто од времена најближих ономе, о коме је овде реч, у Палерму су 1526. године, у Ђенови 1530-е, па 1545-е, па опет 1574-те. у Казал-Монферату 1536. Падови 1555-те, у Турину 1599-е и наново, ове исте 1630-е године судили су и осудили су на најжешће муке где једнога и другога, где многе несрећнике, као кривце, што су ширили кугу прашцима, или мастима, или вражбином, или свим тиме уједно. Но како је ствар са тако званим мазањем у Милану, била најчувенија, тако је можда и најзгоднија за посматрање, или у најмању руку, ту има највише поља да се чине примедбе, јер су сачуване најподробније и најпоузданије документе. Па ако се и јесте један од горе поменутих писаца тиме занимао, јер је био предузео не толико да о томе напише историју, колико да принесе прилоге са разлозима за велик посао, или зацело за посао са непосредном важношћу, ипак нам се чини, да би ова ствар могла бити предмет за нов посао. Али то није ствар, да се сврши са неколико речи, а овде није место, да се о њој говори онако опширно, како би заслуживала. А уз то, пошто би се био уставио код ових случајева, читалац се зацело не би више бринуо за остатак од наше приповетке. Оставивши дакле за други спис опис и претрес од тога, ми ћемо се најпосле вратити нашим људима, па их више нећемо оставити све до свршетка.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

НАШЕ ПОРЕСКО ПИТАЊЕ

Разговор уредника „Отацбине" с једним трговцем

(СВРШЕТАК)

— Да ли би могли што опширније да ми кажете како стојимо са порезом на личност према данашњој пореској системи?

— Могу, јер баш о тој порези имамо више података него о некојој другој, пошто знамо не само број пореских глава, и колико их је кућних старешина а колико задругара — него знамо и то, колико их од њих долази у коју од оних пет класа, у које се данас дели пореза на личност. Као што знате, од оних који припадају петој класи ове порезе, плаћају старешине по 4 а задругари по 2 динара. Ево колико има пореских глава у овој класи:

У округу:	*Старешина:*	*Задругара:*
Топличком	2158	888
Ужичком	5563	827
Чачанском	4007	398
	11,728	2113

У округу:	*Старешина:*	*Задругара:*
Пожаревачком	4895	378
Крагујевачком	4773	203
Смедеревском	3619	167
Ваљевском	3417	140
Шабачком	3410	176
Београдском	2901	201
Врањском	2879	186
Нишком	2831	141
Ћупријском	2597	199
у осталих 9 округа:	15,104	1249
у вароши Београду	4350	4
	62,504	5157

Односно свију осталих класа ове порезе на личност, број пореских глава, подељен опет на старешине домова и на задругаре, распоређен је међу равним окрузима овако:

У округу:	*Старешина:*	*Задругара:*
Ваљевском	10,367	6751
Шабачком	10,087	6506
Подринском	6958	4099
Топличком	7791	4771
	35,198	22,127
Нишком	17,100	8607
Врањском	6763	3297
Пиротском	8811	4300
Ужичком	13,621	6890
Београдском	9964	5016
	91,457	50,246
Књажевачком	8160	3864
Алексиначком	9263	4228
Крушевачком	10,442	4010
Рудничком	7252	3134
Пожаревачком	26,601	10,227
	152,075	75,709
у осталих 7 округа	80,929	25,272
Београду	4350	36
	236,404	101,017

Ма да су у овом прегледу узете пореске главе укупно како земљерадничког тако и варошког становништва, опет ове цифре пока-

зују да задругарски односи, та стара и благодатна установа српскога народа, јако опада...

— То је жалосно у економном а и многом другом погледу, али у овоме питању о коме ми говоримо, о личној порези, ја сам од врло меродавних стручњака слушао да у другим земљама и нема порезе на личност, да је она свуда замењена трошаринама, да би дакле и у нас ваљало тако урадити?

— А шта су трошарине, ударене на оно без чега се не може живети, него лични порез, и то на сваку живу душу, докле се пореза на личност удара барем само на оне душе које привређују. У осталом, драги докторе, ми трошарине већ имамо: ту је увозна царина, регали на шећер и на каву, трошарина на гас, шпиритус, жигице, пореза на обрт прерађевина и сировина. То су све трошарине које ће се при обнављању наших трговачких уговора још повећати. Кад већ поменух жигице, ја мислим да би и од њих ваљало направити државни монопол, јер мислим да има свију услова да се подигне у нас фабрика за тај артикал. Патентарину на радње, које сам предложио, требало би тако удесити, да и она дејствује као трошарина на оне артикле, који се у нашим околностима не могу сматрати као потреба већ као луксуз. Тако исто државни приходи од монопола соли и дувана нису ништа друго до трошарина, која може дати држави много више него што сада даје, и коју са гледишта народно-економног не треба давати под закуп ни домаћим, а камо ли туђинским друштвима. Ако г. Др. Вујићу пође за руком да ова два монопола врати у државне руке, он ће тиме стећи лепо место у историји наших финансија. Потпуно разумем да би требало завести општу трошарину на пића, али пошто је не само вероватно него сигурно да би таква трошарина показала кријумчарење и онај морални расход — подмићивање итд. — као год код крчмарине, то ја мислим да је боље повисити регал на пиво, и увести патентарину на гостионице, каване, механе и на све локале у којима се продаје пиће, па макар и у флашама, и на све ликерџинице.

— Зар на пиво још да се повиси регал? Та за пиво најпре плаћа произвођач у име регала, па онда плаћа гостионичар који га продаје у име патентарине, то је сувише, то је неправда која би се навалила на наших циглих 8 пивара.

— Није ми познато да се смањила потрошња пива од како се завео регал на пиво, и ако је чаша пива 20 пара, која је пре била 15. Ако би та потрошња пала, она позитивно неће бити мања због повишеног регала, него због нашег економног стања у опште. Оно што држава може да учини својој домаћој пиварској индустрији

то је да одреди премије (награде) за извоз нашега пива преко граница. А што се тиче патентарине на каване и механе, ја сматрам да је *развијање каванског живота један луксуз који држава има право да порезе* са патентарином од 250 до 1250 динара. Њу би сразмерно више осетили локали излишне природе, докле садашњи процепат од 16% на кирије механске, притискује баш оне локале који су потреба, а то су гостионице. Да је развијање каванског и механског живота у нас прешло сваку границу умерености, барем у нашим тешким економним приликама, то ће вам показати један рачун који сам о томе направио. Претпоставио сам да механе и каване праве годишње, једно на друго, обрт само пет пута толики колико плаћају кирије, па сам суму тог обрта поделио на пореске главе сваког дотичног округа, и дошао сам до ових резултата:

У округу:	*Обрт механско-кавански:*	*Долази на једну пореску главу:*
Пожаревачком	2,639,000	62·68 дин.
Смедеревском	877,000	46·50 „
Нишком	1,296,000	45·20 „
Ваљевском	894,000	43·20 „
Ћупријском	645,000	42·25 „
Шабачком	851,000	42·00 „
Београдском	699,000	38·60 „
Крагујевачком	966,000	37·72 „
Чачанском	507,000	34·52 „
Рудничком	316,000	26·27 „
Пиротском	362,000	26·06 „
Јагодинском	447,000	25·90 „
Крушевачком	426,000	25·00 „
Краинском	482,000	24·85 „
Алексиначком	382.000	24·80 „
Ужичком	565,000	21·82 „
Топличком	226,000	14·50 „
Врањском	186,000	14·15 „
Подринском	182,000	14·00 „
Књажевачком	143,000	10·80 „
Црноречком	131,000	8·70 „

— Тако. А сада, докторе, имате ли још што да ме питате? —

— Имам да вас молим за једно обавештење. Да у непосредној порези нисмо постигли праведну поделу државних терета међу појединим лицима, то смо видели, али како стојимо са праведном

поделом тих терета међу појединим привредним групама како их ви назвасте[1])?

— Ја мислим да и у том обзиру не стојимо боље. Када би статистички подаци наше пореске управе били опширнији, када би газили мало дубље, ја бих вам то могао доказати. Овако морамо се ограничити на оне податке које имамо, и ставићемо на једну страну порезе на зграде и на капитале по чл. 35 и 41-ом пореског закона, а на другу порезу на земљиште, и онда налазимо.

У округу:	*порезе на зграде и капитал*	*Порезе на земљу*
Црноречком	7512	327,481
Топличком	11,577	359,203
Београдском	27,251	482,257
Врањском	15,595	212,033
Пиротском	32,854	441,017
	94,789	1,821,991
Подринском	17,828	206,800
Књажевачком	19,250	232,652
Рудничком	21,664	249,724
Јагодинском	30.618	319,278
Краинском	41,859	390,952
Алексиначком	38,298	324,055
Ваљевском	61,170	539,439
	325.476	4,084,891
Ужичком	39 207	308,832
Крушевачком	34,346	254,328
Чачанском	36,668	242,400
	437,687	4,890,451
у осталих 6 округа	640,977	3,283,146
	1,077,664	8,173,594
Београду	454,868	8,758
	1,532,532	8,182,353

Према томе, ако је иоле тачна моја оцена да приход свију земљишта у Србији износи 180,000,000 динара, ако је основано што ја мислим да приход зграда износи 16,000,000

Приход од капитала по § 35	5.200,000
„ капитал уложен у радњу (по §. 46)	36,000,000
	57,200,000

[1]) Види „Отаџбину" св. за Децембар 1887.

онда је очевидно да државни терети нису праведно подељени ни међу појединим привредним групама.

— Бога вам г. М. колико ми сада плаћамо с главе на главу по овој пореској системи?

— Ево вам. Пореза износи

на земљишта	8,182,352
на зграде и капитал	1,532,532
на рад по § 51	407,605
на рад по § 52	156,400
на личност	3,325,859
	13,504,748
државни прирези 46%	6,263,152
	19,767,901

То значи на 405,942 пореске главе 48·04 с главе на главу.

— Пре смо плаћали по 30 динара и 7·10 фондовских приреза. Сада плаћамо 10·94 више а опет нисмо постигли праведну поделу?

— Релативно је ипак праведније подељено него по старој пореској системи. Докле је пре свака, и најсиромашнија општина морала да плати за сваку пореску главу по 37·10, сада има читавих округа који не плаћају толико с главе на главу, као што ће те видети из ових цифара:

У округу:	*плаћа се с главе на главу:*
Пиротском	46.55
Шабачком	44·47
Ваљевском	39·70
Смедеревском	38·72
Београдском	37·70
Крагујевачком	37·57
Ћупријском	35·34
Алексиначком	32·36
Краинском	31·61
Нишком	31·60
Топличком	31·60
Пожаревачком	31·06
Црноречком	31·06
Рудничком	30·98
Јагодинском	28·40
Чачанском	27·46
Књажевачком	25·47
Врањском	25·28
Крушевачком	24·03
Подринском	23·70
Ужичком	20·58

Овим цифрима ваља само још додати 46% државних прирезa. —

— И сада то треба још повишавати... —

— Моје је убеђење да се у нашем државном буџету не може постићи права равнотежа док се не постигне да нам непосредна пореза даје 24 или бар 23 милиона, и то не предвиђених и разрезаних, него фактички покупљених.

— Па кад сада где та пореза износи само само 19^3_4 мил. толико остаје неплаћено, како ће се истерати 23? —

— Морам вас опет подсетити на 1884 годину. Ви сте, као члан скупштине, гласали за буџет у коме је предвиђено 20 милиона непосредне порезе, 2,400,000 приреза за одужење државнога дуга, што са 2,600.000 фондовских приреза износи 25 милиона претпостављених прихода од непосредне порезе.

— Разумем. Упутићу овај комплименат нашим тадашњим пореским пророцима.

— Моје је убеђење да би, и када не би било нужде да се повећају државни приходи, ваљало из темеља мењати садашњу систему непосредне порезе, а кад се државни приходи морају знатно повећати, онда са изменама и допунама без рационалне нове системе, ми ћемо само предвиђати 23,000,000, ми ћемо умножити суме ненаплаћеног пореза, али нећемо постићи равнотежу у државном буџету! —

И старац се опрости па оде...

Дуго сам гледао за њим...

Нисам могао да се отресем једне мисли, а та је: да је лош избор за једно једино чиновничко место упропастио читаву једну политику...

Па ипак, у пркос свију погрешака које смо ми напредњаци учинили баш у финансијама, нико нам не може одрећи да смо имали грађанску кураж да срушимо стари азијски систем порезе, у који нису смели да дарну ни просвећени патриоти под владом кнеза Михаила, нити државници намесничке и либералне периоде.

Грешили смо, али смо најважнији корак извршили. Па и 1886 учинисмо још један важан корак напред.

Сада нека и радикали учине своју патриотску дужност. Што је *радикалније* изврше, то ће боље бити за Србију, јер она ће тек пошто се дефинитивно сврши пореско питање, моћи свом снагом да се баци на *економна* питања, јер тек у овима лежи спас Србије...

КАРАЂОРЂЕ И ФРАНЦУСКА

ДОКУМЕНТА О ОДНОШАЈИМА СРБИЈЕ СА НАПОЛЕОНОМ I.

(1809—1814)

Из франц. државних архива износи на јавност

ОГИСТ ВОП.

Документа, која се овде први пут износе на јавност, тичу се мисије Ра́да Вучинића изасланика српског код Наполеона Првог, и понуде коју је Србија учинила Француској да се стави под њену заштиту. Ова су акта извађена из Министарства спољних послова, где смо их могли наћи благодарећи благовољењу Г. Жирарда де Рпјала, чувара депова архивских. Она беху махом у фасцикули „Турска 1789—1828. Провинције словенске I.“ Друга смо нашли у картонима конзулским за Букурешт, и у одељцима Аустрија и Илирске провинције. И у народној архиви било је неколико занимљивих докумената. Г. Иван Павловић, који их беше већ преписао, био је тако добар саопштити нам их, и овластити нас да и њих изнесемо на јавност.

I.

1809, Септембра 21, Букурешт. (Турска, словенске провинције, Вол I.)

Леду[1]) *Министру*

Пошто сам зрело промислио, нашао сам да ми је дужност пристати на захтев читавог једног народа, који ме је молио, да упутим Вашем Превасходству његовог изасланика, који носи једно писмо за Његово Величанство. Нећу сакрити од Вашега Превасходства, да сам се неколико дана устезао, не знајући да ли ће овај корак бити пријатан Његовом Величанству или не, али сам

[1]) Леду, канцелар конзулата у Букурешту, постављен је за привременог вице-конзула на место г. Ламаза, који је умрьо у Букурешту 16. Априла 1809. Позван у Париз 18 Децембра 1809, предао је конзулат Антоану Форнети који га је заступао до његовог повратка у Августу 1810.

помислио, ако одбијем, можете ме Ви корети, и тако се одлучих за експедицију.

Црни Ђорђе, старешина Србијанаца, писао ми је писмо које прилажем у копији; он ми шаље у име сената и народа србијанског овог посланика, који ми је предао један акт на њиховом језику, који сам превео, и који прилажем овде.

Оно, о чему је питање, изгледа ми, да је од највеће важности, и било је довољно да ме одлучи, да све пошљем Вашем Превасходству. Изасланик, који као да ужива потпуно поверење сената и народа Србијанског, захтевао је да га неко прати. Срећом што је г. Танкоањ, питомац Француске за језике, који путује у Париз на одсуство, пролазећи кроз Букурешт, био тако добар примити се ове комисије. Како обојица не беху при новцу, био сам принуђен да им дам нешто путнога трошка. Али, Господару, и ја се налазим у највећој оскудици с новцима, те сам морао из фондовске касе узети ових 1500 франака, које сам поверио г. Танкоању на његову признаницу с тим, да он сам о свима трошковима води тачан рачун. Приклињем Ваше Превасходство да ми одобри ову суму како се не би нашао у забуни ако г. Бресон, не знајући у чему је ствар, не би хтео одобрити овај издатак.

У приложеном преводу све је разложено. Мени се чини да би ове предлоге требало прихватити у толико пре, што је факт да је цео народ Србијански крајње огорчен противу нације, која га је унесрећила, и што се највећа оданост полаже пред подножје престола нашег узвишеног суверена. Извесно је, да би, у случају када се мир с Аустријом не би закључио, као што се овде говори, Србија могла да дигне у Угарској устанак, који би био од највеће корисети. Ја се уздржавам, Господару, да овде уплетем икакву рефлексију. У 14 тачака приложеног акта Ваше ће Превасходство видети велики низ примамљивих идеја.

Видео сам се с једним изаслаником Србијанским, кога је сенат био послао кнезу Багрјатиону. Он се од њега вратио у највећој жалости.

Било како му драго, ја мислим, Господару, да нисам смео а да се не огрешим, одрећи олакшице за путовање једнога човека, који носи писмо Његовоме Величанству. Ако од туда не буде никакве друге користи, Ваше ће Превасходство на овај начин доћи до најтачнијих обавештења о свему што се тиче Србије.

II.

Карађорђе Ледулу

Милостивый Господине!

Показатель овога писма Радо-Вученић Сербин народа Сербског к' вашему Господству, у коме намѣренію, онће вам устмено изяснити. имайте нѣму полну вѣру, и благоволите усердствовати еговом предложенію.

Со истыным почитаніем пребываю.

Ваш милостивый Господине покорный слуга

Кара Георгіе Петрович
ПРЕДВОДИТЕЉ НАРОДА СЕРБСКА.

III.

1809, 16 Августа, Београд (Турска, словенске провинције, Вол, I.).

Одлука Србијанскога народа.

Непоколебыме мисли или воля Сербскаго народа.

1-ое. Сербскіи народъ у Сербіи неприпада никому, сувише да онъ седамъ Година дана ратуюћи противу мучителя Своие, Цѣною крови купіо є себи и отечеству слободу; и изъ узрока оногъ правицу има избырати себи непосредственно могућа Покровителя.

2-о. Сербскіи народъ заедно сь верховнымъ предводителѣмъ Своимъ Кара Георгиемъ Петровићемъ, уредіоє вручити жребиіи (срећу свою) могућему Покровитльству Великаго Наполеона, несумнѣво уздаюћи се даће Его Императорское Величесто возродити У сербіи срећне дане и благополучіе народу направилахъ правице, коима управлясе Августѣеиша Особа нѣгова.

3-е. Када Его Императорское величество всемилостивѣйше соизволи примити Сербскій народъ подъ сылъно покровительство свое тада найперва и найсвећа дужность народа бытиће, сачувати ко Августѣйшеи Особи нѣговой и ко великому народу, вѣчну и ненарушиму вѣрност, и за увѣренѣ ове истине, примиће у све Градове воинсто Его Императорскаго величества.

4-о. Неприятели Великаго народа, бытиће неприятелями Сербаля.

5-ой. Сербли увераваю Его Императорско Величество да остала Собратіа ніова, кои живу у Босни, Херцеговини, кралѣвству маћарскомъ, неизбацуюћи ни Бугаре, поћиће за стезами ніовыма.

6-ой. Вѐлика націа, када иматъ буде под Баряцима (знаменами) своима ове славянске народе, потрестиће осталима непріятельскима Франціи Државама.

7-ой. Сербия има унѣдрима своима велика Богатства, а именно руде златне, медне, олова, салитре, дерва за Галіе скотоводство безчислено, да ниедна провинція у Европи съ ніомъ сравнитисе неможе. вѣровати овому не треба друго, него неколико майстора, знаюћіе науку Минералогичческу и трошка.

8-ой. Сербія Босна и Херцеговина, такосу срећне местоположеніемъ своимъ да када дотогъ удостоесе быти подъ покровительством Его Императорскаго Величества, нейма Државе коябы могла завоевати ни.

9-ой. Градъ Шабацъ на реки Сави, яко наиближи ко Француско-императорской Граници, примиће найперво Гарнизонъ воиске Его Императорскаго Величества.

10-ой. Ако небуде могући (щосе ненадамо) Его Императорскаго Величества побѣдоносному войнству, съближити се до самие Граница Сербіе, у таковоме случаю, Сербскій народъ колѣно-преклоно у подножіи Трона Его Императорскаго Величества просимъ, помоћи ми новцима, тобчіями, инжинирами, лагумџіами; посредствомъ новаца, у кратко време под рукомъ, Сербскіи народ може добыти свещому треба. до тога, съ новцима верло лако дигнутъ може Сербску и Бугарску Юност, изъ Сусѣскіе провинціія на оружъе, коя се оваковима случайма верло радуе. И тако имаюћи ово воинство у помоћь, Сербскіи народъ очистиће турски брегъ Саве и Уне вода, и Соединићесе съ войсками Его Императорскаго Величества у Далмаціи расположенными, на исти начин, чрез Херцеговину у Рагузи Соединити се може.

11-ой. Маћарскіи колосъ, подпора Аустріе, берзоће се разпалити (распаднути) и еще берже, када угледа, да побѣдоносно воинство Его Императорскаго Величества Заедно са Серблима удара на нѣга из Славоніе Срема, Баната, ће миліоны душа Сербскогъ рода стеню подъ ярмомъ маћарске Господе, кои то народъ, кадъ увиди у земли свойои, браћю свою Серблѣ съ войскомъ новаго Покровителя, обернуће оружъе свое, Заедно съ нима противу угнѣтенителя свога.

12-ой. Сербско-Войнство упролећу овога новог рата завладалое Сѣницомъ, новомъ вароши, новым Пазаром, Преполѣемъ, Градовима, сувим соединило се е съ церногорцима (отсекло комуникацію изъ Албаніе у Босну) кои живу у Белопавлићу, Пиперу, Кучи, бердама, и Сада заедно ратую противу Турака.

13-ой Пећанскаго пашу (ђе е́ столица Сербске патріаршіе) и Босанскаго визира на рѣки Дрини, Сербско-войнство первогъ са-

свимъ, а послѣдногъ трипутъ разбыло ѐ, и отело топове и васъ лагеръ, тако да данасъ непоказуесе выше на Дрини.

14-ой. Шанацъ поймену Делиградъ близо ниша Града, чрезъ несравнено веђу турску сылу, а найвише що отъ россіана по торжественному увереню Господина Генераль фелдмаршала кнеза Прозоровскаго, ніесу Сербли примили обеђане помођи, послѣ шестинедѣлънаго Бомбардированія оногъ шанца, морали су оставити ову позицію, и помеъсутись натрагъ къ границамъ Сербіи, и воевати обранително, но съ помођи Бога, надамо се берзо опетъ наступательно ратовати.

15-ой. Сербскіи народъ и верховныи предводитель нѣговъ проси Господина вице-консула Леду у Букорѐсту, выше прописану по пунктамъ волю и мисли непоколебиме народа, са своимъ рапортомъ равно и писмо на Всевисочайше имя, Его Императорскому Величеству, по посланому к вами депутату Сербину и патриоту Ради Вученичу отправити елико брже бити може.

У Београду 16. августа 1809-е године, zveonѣmonako (?) и овако усређено.

Съ Воломъ и Допущеня народа сербскаго и верховнаго вожда Кара Георгія Петровића, подписахся на сыхъ пунктахъ

Радо Вученићъ
полномочны депутатъ.

IV.

1809, 16. Августа, Београд.

Карађорђе Петровић Наполеону I.

Ово Карађорђево писмо не налази се у архивама Министарства спољних послова. Оно је нађено у Народним Архивама и г. Теста изнео га је на јавност у своме делу „Traité de la Porte Ottomane“ у II. св. стр. 331, а г. Ив. Павловић у „Гласнику“ књизи LI. стр. 135. * То писмо гласи:

Ваше императорское
Величество!

Слава оружія и подвигов Вашего Величества разсѣяла се по цѣлому свѣту. Народи налазе у Августѣйшей особи Вашей избавителя и законодателя своег. Сербскій род жели те сретье удосто-

*) Одакле га ми преписасмо ради потпуности збирке Ур.

ити се. Монарх! обрати взор Твой и на Славено-Сербов, у коима тьеш натьи мужество, и вѣрность ко Благодѣтелю; време и случай оправдатье ову истину, и то да су достойни Покровителства великога народа.

В надежди, что Ваше Императорское Величество всевысочиийшим отвѣтом ущаствовите.

В Белградѣ
16. Августа 1809.

ВАШЕГО ИМПЕРАТОРСКОГА ВЕЛИЧЕСТВА
ВСЕНИЖАЙШЕГА И ПОКОРНѢЙШЕГА СЛУГУ
Кара Георгія Петровича
ВЕРХ. ПРЕДВОДИТЕЛЯ НАРОДА СЕРБСКОГА.
Правителствующіы Совѣт
НАРОДНЫЙ СЕРБСКІЙ

V.

1809, без датума. (Турска, вол, 219, фасц. 227).

Г. Танноањ, питомац-тумач, Господину де Шампањи

...Г. Леду, привр. вице-конзул Њег. Величанства у Букурешту наредио ми је да допратим овамо (у Беч) једног посланика Србијанског, који носи једно писмо за Његово Величанство, предао ми је суму од 1500 франака с наредбом да сам плаћам све трошкове путовања. Дугачак пут који смо прешли кроз целу аустр. Галицију, Шлеску и Моравску, враћање официра аустријских који су нас пратили и којима је ваљало платити повратак, грдан трошак по механама, које су нама као Французима све дупло наплаћивале, честе оправке кола, које смо морали плаћати због рђавог стања у коме се друмови налазе, све је то учинило те смо потрошили 29 дуката или 400 франака више, него што ми је дао Г. Леду. Овај издатак исплаћен је од чести од оно мало пара што мени беше остало, од чести платио их је изасланик кога сам пратио .... Мој сапутник беше мало слаб у Лембергу, те смо с тога ту остали 2 дана.

VI.

Беч. 17 Октобра 1809. (Картони конзуларни, Букурешт).

Г. де Шампањи Г. Ледулу

Примио сам писма, што сте ми учинили част да ми их напишете 19 и 21 Септембра. и одобравам мере које сте предузели да пошљете у Беч посланика Србијанског, носиоца једног писма за Његово Величанство. Велики послови Цареви, који беше готов да се крене, пошто је закључио мир с Аустријом, не дозволише ми да му говорим о овој ствари, и ја нећу моћи о њој примити Његове заповести, док се не врати у Париз; али ја нисам хтео да толико одложим повратак Г. Рада Вученића. Ако вам се учине још каква саопштења, ви ћете ми тачно о њима реферисати, ви имате да са заузимањем дочекате личности, које буду овлашћење да вам та саопштења учине, чувајући се међутим да се не компромитујете спрам оних, које би та саопштења узнемирила; у томе се ја ослањам на вашу духовитост и резервисаност, а у случају ако би вам затребало трошкова за тачно сазнавање положаја у земљи и њених становника, да би ме о свему тачно известили, ја ћу наредити да вам се сваки такав издатак накнади, као што сам већ наредио и за суму, са којом сте олакшали путовање овог изасланика. Ако би околности постале такве, да би се нашло да ваља послати нарочитог човека у Париз, ви ћете бити тако добри да му прибавите, ако затреба, све сигурности и олакшице нужне; у опште ви можете бити сигурни да ће вам се накнадити сви новчани издатци које будете учинили да придобијете за Цара људе који траже његову заштиту....

Упуства издата Г. Ледулу односно српских предлога.

Одобравам вашу одлуку да ми пошљете посланика Србијанског. Цар, који јесте и жели да остане у миру са Портом, не може дати, то се разуме, отворену заштиту онима, које она сматра као бунтовнике. Али Његово Величанство не може остати потпуно равнодушно спрам судбине једнога народа, који је показао толико сталности и храбрости, и неће се одрећи да одржава с њиме извесне односаје, којима се не сме дати никаква јавност. Ви ћете дакле примити саопштења, која вам се учине са те стране, потпомагаћете везе, које би се хтеле постићи са Француском, ви ћете будити наде у интересовање Царево, али све то на начин, да се не увреди ни Порта ни Русија. Што се тиче предлога које сте ми послали, они

се не могу примити, пошто је мир с Аустријом закључен. Цар, живећи у миру са Портом, не може Србијанцима засведочити своје интересовање другаче него заузимањем, посредовањем за њих. Али ако би икада Порта, заведена подбадањима Инглеске, загазила у рат с Француском, Србијанци могу рачунати на врло обилату помоћ Цареву. Он им се већ доста приближио Которским заливом. Аустрија, уступајући му Карнијолску и онај део Хрватске који је на југу Саве, даје му са те стране много већу снагу. Окуражите Србијанце да негују то суседство преко Црногораца, које треба да придобију да живе у миру са Французима у Котору. Кажите им да ће Г. Мерцјаж, који је дуго становао у Видину, и који је имао веза с њима, бити на служби у Љубљани, код Француског Ђенерала губернатора, и да ће добро учинити да се њему обраћају. Све им то кажите као са своје стране. Не компромитујте се никаквим писменом, али улијте у њих поверење, са којим се они неће моћи ни смети хвалити се јавно. Не жалите новаца за окуражење њихових одношаја са Француском. Овом депешом ја вам дајем доказа колико верујем у вашу ревност, у вашу интелигентност. Начин којим извршите ову мисију, осигураће вам службу, коју сада заступате.

VII.

1809, 17 Октобра, Беч. (Турска. Словенске провинције, Вол I.).

Г. де Шампањи Кара Ђорђу Петровићу

Господине,

Писмо које сте упутили Његовом Величанству Цару Наполеону, предао ми је у Бечу Г. Радо Вучинић изасланик Србијански. Како мир с Аустријом беше закључен, и како Цар полажаше, то ми послови, који беху заузели цело време, не допустише да Му говорим о овој ствари. Ја ћу похитати да то учиним чим се врати у Париз и да примим Његове заповести.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

DOCUMENTS INÉDITS SUR LES

RELATIONS DE LA SERBIE AVEC NAPOLÉON I.

(1809—1814)

publiés par **Auguste Boppe**

Les documents que nous publions concernent la mission du député Serbe Rado Wucsinics auprès de Napoléon I, et l'offre faite par la Serbie à la France de la placer sous son protectorat. Ces pièces sont extraites du Ministère des Affaires Etrangères, où nous avons pu les trouver grâce à la bienveillance de Mr. Girard de Rialle, conservateur du dépôt des Archives. Elles étaient pour la plupart renfermées dans le volume «Turquie 1789—1828. Provinces Slaves. I.». Nous en avons rencontré d'autres dans les cartons consulaires de Bucharest, et dans les fonds Autriche et Provinces Illyriennes. Les Archives nationales contenaient aussi quelques documents intéressants. Mr. Ivan Pavlovitch qui les avait déjà copiés, a bien voulu nous les communiquer et nous autoriser à les publier.

I.

1809, 21 septembre, Bucharest. **(Turquie. Provinces slaves. vol 1).**

Ledoulx[1] *au Ministre.*

Après de mûres réflexions j'ai cru devoir acquiescer à la demande d'un peuple entier qui m'a demandé d'adres-

[1]) Ledoulx, chancelier du consulat de Bucharest, avait été nommé vice consul provisoire en remplacement de Mr. Lamaze, mort à Bucharest le 16 avril 1809. Appelé à Paris, le 18 décembre 1809, il remit le consulat a Antoine Fornetti, qui le géra jusqu'à son retour, en août 1810.

ser à Votre Excellence son députe porteur d'une lettre pour Sa Majesté. Je ne cacherai pas à Votre Excellence que j'ai balancé quelques jours ignorant si cette démarche sera agréable ou non à Sa Majesté; mais j'ai cru que m'y refuser serait peut-être encourir votre blâme et je me suis décidé pour l'expédition.

Tcherni Georges, chef des Serviens, vient de m'écrire une lettre dont je joins ici copie: il envoie au nom du Sénat et du peuple servien ce député qui m'a remis une pièce dans leur idiome dont j'ai fait la traduction et que je joins ici.

Ce dont il est question me parait de la plus haute importance et a suffi pour me décider à adresrer le tout à Votre Excellence. Ce député qui parait jouir de toute la confiance du Sénat et du peuple Servien a demandé a être accompagné par quelqu'un. Heureusement que Mr. Tancoigne, jeune de langue de France, qui se rend à Paris par congé, passe à Bucharest et veut bien se charger de cette commission. J'ai été obligé de leur fournir quelques frais de route manquant tous les deux de moyens. Etant moi-méme, Monseigneur, dans la plus grande pénurie, je tire sur le bureau des fonds la somme de 1500 frs que j'ai confiée á Mr. Tancoigne contre son reçu pour qu'il fasse lui-même les paiements pendant son voyage et en tienne un compte exact. Je supplie Votre Excellence d'ordonnancer cette somme, afin que je ne me trouve pas dans l'embarras si Mr. Bresson, ne connaissant pas l'objet dont il est question, venait à se refuser d'acquitter ma traite.

Dans la traduction ci-jointe tout est développé. Les propositions me paraissent d'autant plus engageantes qu'il est de fait que tout le peuple servien est extrêmement irrité contre la nation qui a fait son malheur, et que le plus grand devouement est porté aux pieds du trône de notre auguste Souverain. Il est certain que si la paix de l' Autriche ne se fait pas, comme on le dit ici, la Servie pourra opérer dans la Hongrie un soulèvement des plus avantageux. Je m'abstiens Monseigneur de faire ici aucune réflexion.

Par les 14 articles de la pièce ci-jointe, Votre Excellence verra une grande suite d'idées séduisantes.

J'ai vu un député Servien qui avait été envoyé par le Sénat auprès du prince Bagration. Il en revient l'âme navrée.

Quoiqu'il en soit, je crois Monseigneur, que je ne pouvais pas sans me compromettre, me refuser à faciliter le voyage d'un homme porteur d'une lettre pour Sa Majesté. S'il n'y a en cela aucun autre avantage au moins Votre Excellence pourra en retirer des renseignements positifs sur tout ce qui a rapport á la Servie.

II.

(Turquie. Prov. Slaves. 1).

Kara George à Ledoulx.

Monsieur, le porteur de cette lettre, Rado Wucsinics, Servien, est envoyé par moi soussigné, au nom de la nation servienne, vers vous — dans quel but, il vous le dira lui-même. — Reçevez le en toute confiance et favorisez l'affaire dont il s'agit.

(L. S.) **Kara George Petrovics**
chef de la nation servienne.

(L. S.) Le Sénat national dirigeant.

III.

1809, 16 août, Belgrade. (Turquie. Prov. Slaves. vol. 1).

Résolution prise par le peuple servien.

1. Le peuple servien n'appartient à personne d'autant plus que depuis 7 ans il fait seul la guerre contre ses oppresseurs et que c'est au prix de son sang qu'il a racheté son indépendance et sa liberté; par la même raison il a le droit de se choisir lui-même un protecteur.

2. Le peuple servien conjointement avec son chef Kara Georges Petrovics, a décidé de confier sa destinée à la

puissante protection du Grand Napoléon; et cela dans la pleine espérance que Sa Majesté daignera faire le bonheur de ce peuple, bonheur qui sera bâti sur la justice inaltérable qui règle toutes les démarches de son auguste personne.

3. Si Sa Majesté Imp. et Roy. veut agréer avec clémence les Serviens sous sa puissante protection, alors le premier et le plus sacré devoir de ce peuple sera de conserver pour Sa Majesté et pour la Grande Nation une éternelle et inébranlable fidélité. Pour preuve de dévouement et pour convaincre Sa Majesté de cette vérité, toutes les forteresses de la Servie sont prêtes á recevoir dss garnisons françaises.

4. Les ennemis de la Grande nation seront les ennemis des Serviens.

5. Les Serviens assurent Sa Majesté Imp. et Roy. que leurs autres compatriotes habitants de la Bosnie, du duché de l' Herzégovine et ceux qui sont domiciliés dans le royaume de Hongrie, sans excepter les Bulgares qui dérivent pour ainsi dire de la même branche, suivront leur exemple sur le premier geste qu'ils feront.

6. La grande nation ayant sous ses ordres tous ces peuples fera trembler le reste des ennemis de la France.

7. La Servie a dans son sein de grands trésors, comme des mines d'or, d'argent, de cuivre, de plomb, de fer et de nitre, des bois de construction de la plus grande beauté et des bestiaux en abondance, tellement qu'aucune province de l' Europe ne peut comparer ses richesses à celles de la Servie. Quelques hommes versés dans la science de la Minéralogie, quelques frais primitifs prouveront facilement cette vérité.

8. La Servie, la Bosnie, le duché d' Herzégovine ont les plus heureuses positions. Si avec de pareils avantages ces provinces ont le bonheur d'être soutenues et protégées par Sa Majesté Imp. aucune nation du monde ne parviendra à les subjuguer.

9. La forteresse Chabatz actuellement la plus voisine des frontières de la domination française sera la première qui recevra des troupes de Sa Majesté.

10. Dans le cas imprévu où les troupes françaises ne pourraient pas dans les circonstances présentes percer pour arriver sur la frontière de la Servie, le peuple servien prosterné aux pieds du trône de Sa Majesté Imp. la supplie de le secourir avec des moyens pécuniaires, de bons ingénieurs, des artilleurs et des mineurs. Avec l'argent les Serviens pourront se procurer les objets de première nécessité et enrôler sous leurs étendards la jeunesse servienne et bulgare des autres provinces voisines et qui n'attend que cette circonstance. Par ce moyen le peuple servien franchira facilement les rives de Save et d' Unna et pourra d'une part opérer sa jonction avec l'armée de Dalmatie, de l'autre par le duché d' Herzégovine avec Raguse.

11. Le colosse de Hongrie, soutien de l' Autriche tombera incessamment lorsqu'il s'apercevra que l'armée victorieuse de Sa Majesté unie avec les Serviens, l'attaque dans la Slavonie, la Sirmie, le Banat, chose que redoutent déjà les Hongrois, ayant dans leur sein quelques millions de Serviens, qui gémissent sous le joug de la Hongrie et qui au premier aspect de leurs compatriotes, unis aux troupes redoutables de leurs nouveaux soutiens tourneront leurs armes contre leurs oppresseurs.

12. Les troupes serviennes à l'ouverture de la campagne se sont emparées des forteresses Senitza, Nova Varosch, Prepoli et Novi Bazar, et par ce moyen sont parvenues à couper les communications avec l' Albanie et la Bosnie. Elles sont jointes aux Monténégrins de Belopawlitz, Piper, et de Berda, avec lesquels elles agissent en ce moment.

13. Le pacha de Petch, lieu de résidence du patriarche Servien a été écrasé. Le vizir de Bosnie a été trois fois défait sur les rives de la Drina laissant aux Serviens son camp et son parc d'artillerie. Ce vizir ne reparaît plus.

14. Les Serviens dans les retranchements de Deligrad près de Nissa, par la grande supériorité de l'ennemi et surtout faute de recevoir les secours que le Marechal Prince de Prosorowsky avait solennellement promis, ont été obligés d'abandonner cette position et de garder la défensive sur les confins de la Servie, ce qui avec la grâce de Dieu, ne sera pas de longue durée.

15. Le peuple servien prie M^r^. Ledoulx vice consul de France à Bucharest, d'adresser avec la pièce ci-dessus, Mr. le Député Rado Wutchènitsch à Sa Majesté Imp. et Roy. en accompagnant le tout d'un rapport bien détaillé et en y joignant la lettre pour Sa Majesté.

Belgrade 16 août 1809. conclu et arrêté par la nation servienne.

avec le consentement et la permission du peuple servien et de son chef suprême, Kara George Pétrovitz, Nous, député et pleinipotentiaire de la nation Servienne avons signè les articles ci-dessus.

Rado Wuscsinics
traduit par Ledoulx
21 septembre 1809.

IV.

1809 16 août Belgrade.

Kara George Pétrovics à Napoléon I.

La lettre de Kara George manque aux Archives du Ministère des Affaires Etrangères. Elle a été retrouvée aux Archives Nationales, et publiée par M^r^. Testa dans ses Traités de la Porte Ottomane (t. II p. 331) et par M. Iv. Pavlovitch, dans le *Glasnik* (T. LI. p. 135).

V.

1809 sans date. (Turquie. vol. 219. f. 227).

Mr. Tancoigne, élève interprète, à Mr. de Champagny.

Mr. Ledoulx, vice consul provisoire de Sa Majesté à Bucharest, me chargea de conduire ici, (à Vienne), un député servien porteur d'une lettre pour Sa Majesté, et me remit la somme de 1500 francs, en me chargeant de faire seul la dépense du voyage. La longue route que nous avons faite en traversant toute la Galicie Autrichienne, la Silésie et la Moravie, le retour des officiers Autrichiens qui nous avaient accompagnés et qu'il a fallu payer, la dépense des auberges qui est excessive, et qu'on nous faisait payer au moins le double en notre qualité de Français, les fréquentes réparations que nous étions forcés de faire à notre voiture à cause du mauvais état des routes, ont porté nos frais, à 29 ducats, c'est à dire à 400 francs de plus que la somme qui m'avait été remise par Mr. Ledoulx. Cette dépense je l'ai faite en partie sur le peu d'argent qui me restait, en partie des avances qui ont été faites par le député servien que j'accompagnais. . . . . . . Mon compagnon de voyage s'est trouvé indisposé à Lemberg, où nous avons été obligés de séjourner 2 jours . . . .

VI.

Vienne 17 octobre 1809. (cartons consulaires. Bucharest).

Mr. de Champagny à Ledoulx.

J'ai reçu les lettres que vous m'avez fait l'honneur de m'écrire les 19 et 21 septembre, et j'approuve la mesure que vous avez prise d'envoyer à Vienne le député Servien chargé d'une lettre pour Sa Majesté. Les grandes occupations de l' Empereur qui était alors prêt à partir après avoir conclu la paix avec l' Autriche, ne m'ont pas permis de l'entretenir de cette affaire, sur laquelle je ne pourrai

prendre ses ordres qu'après son retour a Paris; mais je n'ai pas voulu différer le retour de M. Radovoutchenitz. Si l'on vous fait d'autres communications, je vous invite à m'en faire exactement part, et à recevoir avec intérêt les personnes qui en seraient chargées, sans cependant vous compromettre avec aucun de ceux auxquels elles pourraient porter ombrage; je m'en rapporte à votre bon esprit et à votre réserve, et dans le cas où vous auriez à faire quelques dépenses pour être exactement instruits et pour m'informer de la situation du pays et des habitants, j'en autoriserai le remboursement comme je viens d'autoriser celui des avances que vous avez faites pour faciliter le voyage de ce député. Si même les circonstances devenaient telles qu'on jugeât convenable d'envoyer quelq'un à Paris, vous voudriez bien en cas de besoin lui procurer les sûrtés et les facilités nécessaires; et en général vous devez compter que toutes les avances d'argent que vous ferez pour attacher à l'empereur des hommes qui recherchent sa protection, vous seront remboursées....

Instructions données à Mr. Ledoulx au sujet des propositions serbes.

J'approuve la résolution que vous avez prise de m'envoyer le député servien. L' Empereur qui est et qui veut rester en paix avec la Porte, n'accordera sûrement pas une protection ouverte à ceux qu'elle regarde comme des rebelles. Mais Sa Majesté ne peut pas rester entièrement indifférente au sort d'un peuple qui a montré tant de constance et de courage, et ne se refusera pas à avoir avec lui quelques relations auxquelles on ne doit donner aucune publicité. Vous devez donc accueillir les ouvertures qui vous sont faites de ce côté, favoriser les communications qu'on voudra établir avec la France, faire espérer l'intérêt de l' Empereur, mais tout cela de manière à ne donner ombrage ni à la Porte, ni à la Russie. Quant aux propositions

que vous m'avez transmises, la paix faite avec l' Autriche ne permet pas qu'elles soient acceptées. L' Empereur en paix avec la Porte ne peut témoigner son intérêt aux Serviens que par sa médiation. Si jamais la Porte égarée par les instigations de l' Angleterre faisait la guerre à la France, les Serviens pourraient compter sur des secours très efficaces de la part de l' Empereur. Il est déjà assez rapproché d'eux par les bouches du Cattaro. La cession que lui fait l' Autriche de la Carniole et de la partie de la Croatie qui est au midi de la Save, lui donne de ce côté une plus grande puissance. Encouragez les Serviens à cultiver ce voisinage par l'intermédiaire des Monténégrins qu'ils doivent porter à vivre en paix avec les Français du Cattaro. Dites leur que M[r]. Mériage qui a habité longtemps Widin, et qui a eu des relations avec eux, sera employé à Leybach auprès du gouverneur général français, et qu'ils feront bien de s'adresser à lui. Dites ces choses comme venant de vous. Ne vous compromettez par aucun écrit; mais inspirez une confiance telle que les Serviens n'osent ou ne puissent s'en vanter publiquement. Encouragez leurs relations avec la France même par des secours d'argent lorsque cela sera nécessaire. Je vous donne dans cette dépèche une preuve de la confiance que j'ai dans votre zêle et dans votre intelligence. La manière dont vous la remplirez vous assurera la conservation de la place dont vous exercez les fonctions.

VII.

1809. 17 octobre. Vienne. (Turquie. Provinces slaves. vol. 1).

Mr de Champagny à Kara Georges Pétrovitz.

Monsieur

La lettre que vous avez adressée à Sa Majesté l' Empereur Napoléon m'a été remise à Vienne par Mr Rado Woutschinitsch, député servien. La paix venait d'être con-

clue avec l' Autriche; Sa Majesté était au moment de son départ et les occupations qui ont alors rempli tous ses moments n'ont pas permis que je l'entretinsse de cet objet. Je m'empresserai de le faire après son retour à Paris et je prendrai ses ordres.

ИЗ БЕЛЕЖНИКА.

1.

Слободна земљо, по којој се крећем,
Славићу тебе увек, к'о и сада,
И твоја поља окићена цвећем,
Где пасу твоја свилоруна стада.
У теби влада ред и благостање,
Па и твој народ нарави је ретке:
Забава му је — коло и певање,
А занимање — сточарство и сплетке.
Он се у томе извежб'о толико,
Да га под сунцем не надмаша нико.

2.

По теби реке беласкају ладне,
(Једна се од њих Чемерница зове)
По њима лети, када сумрак падне,
Брђани дођу и пастрмке лове
По сву ноћ драгу... Сребрни таласи,
Суморно бију о обале мирне,
И трска шȳми и трепере гласи,
Поноћни лаор кад је крилом дирне.
А чамац лети и таласе реже,
И једнолика песма се разлеже.

3.

Ах, шта сам пута у јулијске ноћи
Блудио самац крај пустих обала,
И слуш'о песме по тавној самоћи,
И шȳм и жубор разиграних вâлâ...
Плаво Дунаво! сећаш-ли се мене?
И да-ли чујеш познаника стара

И ви обале цвећем покривене,
И ви колебе убогих рибара?
Давно сам ваше напустио вâле,
За друго цвеће и друге обале.

4.

Судба је хтела да се страшно шали,
И оборила је громове на мене;
И моји дани, као бурни вали,
Разбијаху се о гранитске стене.
Несретна љубав беше свему весник!
Истина од тад даде ми се згода,
Те политичар постадох и песник,
Велики песник свога малог рода:
Сад благостању не надам се вишем,
С успехом веколе и стихове пишем.

5.

Тамо, где Дрина, кроз питоме стране,
Са бурним током орошава цвеће,
Жалосна врба где савија гране,
И бео лелек на спрудове слеће —
Потражих мира. Слушајући вале,
Ја сам, суморан, забављ'о се с тиме;
И с виком тер'о преплашене ждрале,
И њено слатко спомињао име,
И дан за даном терао у лову,
И пев'о песму од прилике ову:

6.

„О крива Дрино!“ ти си красна река...
(Ниси ни бурна ни луда, да речеш),
Ал' какав бôл те гони из далека,
Те тако криво и с тутњавом течеш?
Несретна љубав дал' и тебе гони,
Те плâвиш поља и обале росне?
Твој бурни талас твоје међе рони,
Измеђ Србије и јуначке Босне.
Шŷми, ах шŷми, с благословом Бога,
Нека нам уши оглуну од тога.“

7.

Обуци, Музо, свечано одело,
Свечана ј' песма коју ћу почети;

Суморан глас ће бити ко опело.
Ил' као уздах, што из груди лети.
Сутон је пао... Дан и сунце оде,
Ал' душа с тугом светлости се сећа
Упалићемо буктињу слободе,
Место лојаних новинарских свећа —
А њезин пламен није тако мали,
Он може, Музо, небо да запали!

8.

Тугу ћу своју поклонити роду,
И гробовима отаџбине своје,
Да силно јекне усклик за слободу,
С усана твојих и са лире твоје.
Безумно, страсно, са смехом и плачем,
А оружани мржњом на тиране,
С буктињом, лиром и са бритким мачем,
Прослављаћемо осветничке дане,
И као звона грмићемо тада,
Са равних поља и са барикада.

Војислав.

ЗМИЈА

Слика из Београдског живота

Млада удовица не могаше одвојити очију од тог руменог лица у момчета, што пред њоме плашљиво стајаше, очекујући судбоносну реч са њених усана.

„Дакле баш никога свог немаш?“ прекиде она ћутање својим звонким гласом.

„Јуче ми сахранише брата,“ и у његовим црним очима заблисташе сузе — „а он ме је издржавао; родитеља нисам ни познавао.“

Њој као да задркта свака жилица — жао јој сиротана ђака.

„Кад је тако, примићу те. Примаћеш месечно дукат — толико ти неће нико дати.“

Он је плахо ухвати за пуначку руку и притиште на њу своје млађане вреле усне.

„Нека, нека!“ рече она и трже руку, а мало је поцрвенела Посао ти је мали: нацепаћеш дрва, донећеш воде, и тркнућеш, камо те пошљем.“

„Штогод заповедите, све ћу радити!

„Па онда волим приповетке, а неписмена сам; кад научиш своју лекцију, читаћеш ми.“

„Ништа лакше.“

„Сад иди по ствари! Како ти беше име?“

„Милун.“

„Милун? Добро! Иди па се пожури; скоро ће ноћ.“

И он оде.

Милун није могао замислити срећнијег човека на свету од себе.

Јуче беше у очајању. Његов хранилац, рођени му брат Пера, који је био телеграфиста, па с оно мало платице и себе издржавао и брата школовао, прекјуче је умр'о а јуче га сахранише. Данас рече Перина газдарица Милуну, да се сели, јер му брат није платио кирију за последњи месец, тешка боља прогутала скоро сву братовљеву плату. Ни динара не остаде од посмртне плате, јер Милун хтеде, да му се брат пристојно сахрани, а што остаде од погреба, тиме Милун плати апотеку. Па ипак му врло тешко беше, што не могаше платити и кирију, да не буде никога који ће му мртва брата клети.

И тако се Милун нађе на улици без једне паре.

Морао је тражити послуживање.

Одбише га на два на три места.

Чује, да треба ђак богатој удовици Кајки Марковићки.

Срећа му се осмехнула, код ње се добро погодио.

Да му није срце пуцало за братом, запевао би, колико га грло носи, кад је ишао да пренесе ствари.

Госпођа Кајка дала му собичак, таман подесан за њега самца да учи, кад посвршује послове; а он се добро учио.

Било му седамнаест година, а кад му погледаш пуне образе гараву наусницу и широка плећа, рекао би, двадесет му је. И ако му одело беше изношено, искрпљено, ипак онај његов пријатан, скоро рећи леп лик, она свежина и једрина, што се опажала при сваком покрету му — све је то сваког посматрача придобијало.

Како је био један од најбољих ђака и по науци и по понашању и према старијим и према друговима, то су га волели и професори и другови — срце му је злата вредело.

* * *

Таман је у новоме стану поразмештао ствари и наређао књиге, кад му у собу уђе баба Јула, куварица.

„Зове те госпођа.“

Милун стресе прашину и оде.

Госпођа Кајка седела је за постављеним столом.

„Седи, Милуне, да вечерамо,“ рече она и одвоји себи једну ћулбастију; а другу отишти пред њега.

Милун седе.

Није тако добро вечерао, од како се памти.

„Пи!“ нуди га газдарица.

„Та, ја сам научио пити воду,“ устеже се он, гледајући стидљиво у пуну чашу вина.

„Ако! Вода није најздравије пиће. Овакву вечеру само вино сварује.“

Милун је пио.

Црно вино беше питко, али ватра.

Сврши се вечера.

Милун хтеде да иде. Глава га је мало заносила — попио је четири чаше вина.

„Сутра је и онако недеља,“ рече госпођа Кајка. „Имаћеш кад учити лекцију. Поседи још мало, да ми читаш!“

И она му покаже столицу крај миндерлука, донесе му књигу па онда сама прилегне на миндерлук.

Милун узеде књигу и прочита наслов:

„Нана.“

Спази слику; преврне лист, спази другу, трећу.

Крв му појури у образе.

Госпођа Кајка насмеје се.

„Је ли да су необичне слике? Ја их видела у прија Маре па позајмих књигу, да видим, шта пише. Читај!“

И Милун почне читати.

Најпре стидљиво и прекидајући, а после, охрабрен веселим смехом и одобравањем своје газдарице, све смелије и вољније...

Докле је читао не знам, али знам да није спавао у својој соби.

* * *

Прошло је пет шест месеци.

Милун није који је био.

Пре прљав и искрпљен, — сад чист и господски обучен; пре тачан и одличан у школи — сад одоцни, изостаје, замуцкује, не зна; пре скроман, миран, искрен, — сад несташан, раскалашан, тајанствен; пре ведар, румен, једар — сад таван, жут, вене; пре му другови међусобним приревом купују књиге — сад он има пара и за кавану и за билијар.

Питали га другови:

„Од куд ти паре?"

Он се тек намршти па пресече:

„Имам!"

Једнога је онако снажан, избио, што се није тим одговором задовољио.

Због тога боја био је кажњен.

Но то му не беше последња казна.

Казнише га због изостанака, казнише га због каване.

Кад се почео картати истераше га.

Прочитао је саветску одлуку, слегао раменима и рекао:

„Ако!"

И оде право у кавану.

Он се и даље лепо одевао и по каванама проводио, а трошка је увек имао.

Све је то бивало дању.

Госпођа Кајка је слабо водила бригу о томе, где Милун дан проводи, али као добра газдарица није трпела, да њени млађи којекуд ноћу тумарају.

* * *

Прође још неки месец.

Милун почне кашљуцати.

Потужи се својој газдарици.

Забрине се госпођа Кајка. Да ли да му зовне лекара? Ђаволи су данас и ти лекари, у све забадају нос; питаће га ово, оно — па да видиш њене бруке! Ни за главу лекара, јок!

Милуна је овако утешила:

„Назебао си — мало теја па ће проћи."

Милун се умири.

Међутим се госпођа Кајка, гледајући Милуна све слабија, довијала и довијала, док се није довила:

Једно јутро рече му она:

„Ја одох данас у Крагујевац. Сестра ми оболела па да јој се нађем. Пише ми: не воли, да јој туђин по кући газдује. Ако јој ја не учиним, ко ће? — А теби ево пара, да живиш, док се ја не вратим."

И она оде.

Милуну су одрешене руке.

Сад се често кући враћао, кад је свитало.

И што је морало наступити, наступило је — Милун је почео баш кашљати.

Уплаши се он и оде лекару.

Лекар га прегледа.

„Охо, та ово је којешта! А од кад је то?“

„Биће два, три ли месеца — назебао сам.“

„А где станујеш?“

„Знате — послужујем — код госпође Кајке Марковићке.

„А, код оне младе, веселе удовице? Знам, знам! Па баш послужујеш?“ и лекар га оштрим погледом промери од главе до пете.

„Штогод — знате — заслужујем, ја на себе, разбија му сумњу Милун.

„Лепо, лепо! Него ово ваља озбиљно лечити. Имаш ли трошка?“

„Па — да видите — и немам, замуцкује Милун. „Госпођа ми није овде, у Крагујвцу је. Још пре две недеље писао сам јој, но она нити ми одговара, нити шаље пара.“

„Е онда мораш у болницу. Ту се не сме ни часа губити.“

И Милун оде у болницу.

* * *

После два месеца добила је госпођа Кајка у Крагујевцу овако писмо од болничке управе:

„25. о. м. умр'о је у овој болници ваш ђак Милун Станковић.“

Госпођа Кајка је одахнула и вратила се кући, као да ништа није ни било....

Ко год би слушао онај звонки глас њен, онај њен смех од срца, ко би год погледао у оне њене лепе, примамљиве очи, нико не би ни помислио, да то весело и лепо створење носи тако страшан грех на својој црној души.

А оваквог женскиња има приличан број у Београду.

— — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — —

Ви, што сте позвани, да водите бригу о сиромашном подмлатку ђачком, пазите на оне змије, што под видом доброчинства сахрањују ђаке сиромахе!

М. Ж.

КАКВА ТРЕБА ДА БУДЕ
ЖЕЛЕЗНИЧКА САОБРАЋАЈНА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ

као копче између средње Европе и Истока.

СТУДИЈА

Ф. Г. Винтера

ЖЕЛЕЗНИЧКОГ ИНСПЕКТОРА.

(НАСТАВАК)

I. Тарифе.

За потребу директног такозваног савезног саобраћаја говори већ и та околност, што је у одредбама четворне комисије утврђено, односно провоза за турске железнице, да ће се увести директне тарифе за свезане железнице, и то на основу заједничких јединица, са пристанком, да се за оне делове железница, на којима су велика пењања или велике кривине, рачуна извесна виртуелна дужина више.

Други је разлог за што ваља желети савезни саобраћај, директно картирање робе из иностранства за поједине железн. станице у Србији, и из ових за иностранство — иначе је нужно прекартирање на раскрсницама железнице н. пр. у Београду, Смедереву, Плани, Лапову. Јер ако се пошље нека роба преко Београда или преко Смедерева за Крагујевац, па у свакој прелазној станици ваља понова платити за манипулацију по 5—10 динара на сваки вагон, онда роба постаје за толико скупља, а то је на штету потрошача дакле и на штету општега благостања у земљи.

Осем тога роба ће у многим артиклима у унутрашњости у опште бити јевтинија када се заведе директни саобраћај, јер онда трговци из унутрашњости нису упућени на монопол београдског посредништва, нити морају у цену робе урачунавати своје путне и шпедиционске трошкове.

Ова је цељ од чести постигнута установљењем царинарница у Јагодини, Нишу и Крагујевцу, и већ се опажа живљи трговачки покрет у Крагујевцу, који ће много припомоћи унапређењу ове увек вредне вароши.

Под „директним саобраћајем“ треба добро разумети да Србија није апсолутно приморана поставити онакву исту тарифу каква је у Аустроугарској или у другим суседним државама, у толико мање, што је тарифска система у Немачкој и Аустроугарској са свим различна.

Аустроугарска завела је тарифу по зонама т. ј. што се даље роба вози то је јевтинији подвоз, а у Немачкој нема никаквих регресивних тарифа, него су за извесне масе товара заведене специјалне тарифе.

Ми за Србију не би препоручили ни један од та два система, ми претпостављамо систем рефакција т. ј. да се за знатне масе транспортованих товара на већим дужинама жељезничким, и пошто се транспорт изврши, врати пошиљаоцу у готовом новцу 10—20% оне суме, коју је за подвоз платио.

Од највеће важности и од највећег утицаја на радњу и рентабилитет какве железнице, то је подвозна цена сама по себи, па онда сразмера у којој она стоји са товарима, њиховим квалитетом и њиховим количинама.

Тарифе суштаствено утичу и на главне функције народне привреде, на земљорадњу, индустрију и трговину, јер подвозне цене, нарочито код великих маса робе од мање вредности, знатно увећавају продајну цену и падају на терет потрошачу.

Измеђy управа железничких и оних који су интересовани за транспорте, често се води спор око удешавања тарифа, у коме ови често много више траже него што оне могу допустити, без штете за експлоатацију.

И ако је искуством доказано да у највише случајева величина саобраћаја зависи од тарифе, и да је махом то већи саобраћај што су јевтиније подвозне цене, опет за железнице имају извесне границе, преко којих се подвозне цене не могу спуштати.

Минимална тарифа гради се, остављајући на страну интерес на уложени капитал, на основу онога што сам саобраћај кошта железницу; испод сопственога коштања не може се ићи, јер са повећањем саобраћаја, расту и његови трошкови.

Ови трошкови састављени су из *плате* за потребни људски рад, из *материјалне квоте* за онај материјал који се троши, и из суме на *издржавање и оправке* свега намештаја и прибора. Плате чине по општем искуству половину, а оне друге две квоте свака по једну четвртину целокупних трошкова.

Према разним гранама службе ове се квоте деле на:

1. Опште трошкове.
2. На саобраћајну и транспортну службу.
3. На службу влакова и у радионицама.
4. На управу железнице.

Највише коштају оне гране под 2 и 3. Према томе уштеде на транспортној управи састављају најважније питање у економији саобраћаја, а од њега зависи како чист приход тако и тарифска политика.

За приватно привредну рентабилност железнице није само важна фреквенција и бруто-приход, него и чиста добит која претиче годишње и која зависи од *тачног* удешавања тарифе.

Према томе за железнице које се управљају по приватно-привредним начелима, препоручује се спуштање подвозних цена само дотле, докле се може очекивати услед тога спуштања већи саобраћај и већа годишња чиста добит.

Пронаћи тачну минималну тарифу за то је тешко, што је ваља удешавати према утрошеном капиталу за грађење жељезнице, према финансирању тога капитала, према платама за рад, и према ценама материјала. С тога се и не може саставити општа минимална тарифа која би могла поднети за све железнице, јер су у свакој земљи другачи фактори према којима ваља удешавати тарифу.

Са јаким обарањем подвозне цене истина се изазива све већи трговачки саобраћај, али је ласно могуће да се тиме оштети рентабилност саме железнице.

Код сувише високих тарифа опет учини се покадшто да је саобраћај готово немогућан, или бар изазове се конкуренција железници рекама и кирицијама по друмовима, као што је на жалост сада са нашом железничком тарифом.

С тога је врло важно да се у грађењу тарифа погоди права мера, јер повишавати доцније већ спуштене цене, веома је мучно и прави велико незадовољство у трговачком свету.

Дунавом пролазе поред Београда грдне масе робе за Бугарску, које би се спуштањем тарифе могле привући на нашу железницу, — а између Смедерева и Сталаћа, Јагодине и Ћуприје, Радујевца и Ниша — утркују се и то успешно рабације са крљ. срп. државном железницом. Чак и од Велике Плане за Смедерево јевтиније је возити робу друмом него на железници.

Пажљивим проучавањем саобраћаја робе лако је увидети колику конкуренцију праве Немачка и Аустроугарска морем за Солун и Дунавом за Бугарску, и колико је та конкуренција данас за Србију штетна. Где год се ваља борити са таквом конкуренцијом, где се год морају парализовати тако штетни утицаји на саобраћај, ту безусловно треба спуштати подвозне цене.

Тај факт да наша жељезница и данас, докле још није постигнута веза ни са Солуном ни са Цариградом, носи већ годишње бруто прихода преко 9000 динара на сваки километар, оправдава наш предрачун за рентабилитет наше железнице, који смо изнели у „Отаџбини“ још 1881-ве године. Тај факт даје нам основу да је већ време помишљати на спуштање наше тарифе. Чим се отвори железнички саобраћај преко наших државних граница може се рачунати да ће цело-

купан приход наших железница изнети барем 30% више од данашњег. Ми главну важност полажемо на транзитни саобраћај. Он ће за Србију постати најглавнији и најсталнији приход железнички.

Нама у овом часопису не може бити задатак да предлажемо потпуну тарифску скалу, јер ми не смемо истрчавати пред наредбе надлежних државних власти, а и иначе не би могли предузети тачна срачунавања без довољних података о досадашњим резултатима сабраћаја, али ми ћемо мало ниже, на основу фактичких транспортних и подвозних констелација доказати, да се наше тарифе апсолутно морају спуштати, ако се хоће да се води рачун о народној привреди, рентабилности железнице и о конкуренцији која постоји.

Само ћемо толико приметити, да тарифску систему ваља удесити колико се може простије, да поједине цене морају бити сталне и ниске, како би се трговци и индустријалци могли у њима лако разабирати.

Олакшице за извесну робу унутрашњег и транспортног саобраћаја (цене испод утврђене тарифе) треба за свакога да се подједнако примењују: Једнострано благовољење спрам појединих транспортера свагда је штетно и треба га безусловно одбацати. У место специјалних тарифа ваља поменуте олакшице одређивати извесним процентима од основне цене.

Да наведемо једну таблицу из године 1886 на којој је *Чарлс Уеринг* на основу службених података упоредио *средњу километричку тарифу* најважнијих европских експортних држава и сједињених североамеричких. Чарлс Уеринг израчунао је подвозне цене у пенсима за 100 инглеских миља. Ми смо то преобратили у километре и динаре:

ДРЖАВЕ	НА СТО КИЛОМЕТАРА И НА ТОНУ ПО ДИНАРА	НА ЈЕДАН КИЛОМЕТАР И НА ТОНУ ПО ПАРА ДИНАР.	НА ЈЕДАН КИЛОМЕТАР И НА МЕТРИЧКУ ЦЕНТУ ПО ПАРА ДИНАРСКИХ
Сједињене североамеричке државе . . .	$4{\cdot}07_2$	4·0	0·40
Белгија	$4{\cdot}52_4$	4·5	0·45
Немачка	$5{\cdot}42_0$	5·4	0·54
Италија	$6{\cdot}98_1$	7·0	0·70
Аустроугарска . . .	$7{\cdot}17_4$	7·2	0·72
Холандска	$7{\cdot}62_7$	7·6	0·76
Велика Британија . .	$8{\cdot}85_1$	8·8	0·88
Француска	$9{\cdot}45_4$	9·4	0·94
Шведска	$10{\cdot}34_1$	10·3	1·03

Наша садашња средња тарифа за подвоз робе скупља је у неколико и од саме шведске, и то је нај речитији доказ да је спуштање те тарифе нужно. У нас се плаћа за километар на метричку центу обичног транспорта по најјефтинијој класи (с) *8 динарских пара* (земља, камен, цигља, креч, угаљ, гипс, жита, со, вино, воће, месо, кромпир, шљиве, брашно, коже, кости, рогови, кудеља и т. д.). Специјалне тарифе постоје само за пшеницу, кукуруз, варива, брашно и шљиве по којима се плаћа 0.65, за дрва 0·50 и 0·60, за руде, камен и т. д. 0 40. — За живу стоку под извесним условима рачуна се 0·35 дп. на квадратни метар вагонског патоса. За остале врсте робе плаћа се на метричку центу и за сваки километар по 1·0, 1·2, 1·5, и 2·0 динарске паре.

Односно путничког саобраћаја познато је да је он у толико већи што су подвозне цене јевтиније

Садашње путничке тарифе у Србији апсолутно су скупе, нарочито за кратка путовања. Четири путника, којима није стало до брзине, могу да оду из Ниша у Лесковац на добрим колима, да се тамо баве 6. сахата, и да се врате у Ниш за 16 до 18 динара, а железница (43 километара) тражи од њих за то исто путовање другом класом 36 динара.

Ево једне таблице на којој је упоређено шта се плаћа за путовање железницом у разним европским државама, која ће најбоље доказати да нам треба спуштати и путничку тарифу:

ДРЖАВЕ	У динарским парама за сваки километар и по класама путовања,		
	I КЛАСА	II КЛАСА	III КЛАСА
Турска	15 4	11·4	7·4
Инглеска	14·3	10·4	6·2
Србија	14	10.5	7
Шведска	12·2	8·6	5·7
Француска	12	9	6
Румунска	12	9	6
Италија	11·3	8	5·7
Немачка	10	7	5
Угар. држ. железн.	10	7	5
Аустроуг. друштво .	9·5	7·1	4·7
Руска	9·4	7	3·6
Аустроуг. државна жел.	8	6	4
Белгија	8	6	4

Има већ неколико година како се путничка публика, јавна штампа и управе железничке баве питањем о измени садашњег

система у путничким тарифама, односно о олакшавању путничког саобраћаја спуштањем подвозне цене за путнике, нарочито оне за путовање нижим вагонским класама. Што мање путничких влакова, то ће вагони бити пунији, то ће и суме за оправке покварених вагона бити у бољој сразмери са бројем путника.

Сразмера између прихода од путничког саобраћаја и прихода од преношења робе врло је различна у појединим државама

У Аустро-угарској	1 :	3.00
„ Немачкој	1 :	2·75
„ Француској	1 :	1.27
„ Инглеској	1 :	1.50
„ Италији	1 :	0.90
„ Данској	1 :	0.50

На ову сразмеру наравно утиче географски положај разних земаља и маса робе која има да се преноси, и од туда је да Данска више има од прихода од путничког саобраћаја него од преноса товара. Међу тим неудесне подвозне цене за путнике могу по себи да буду узрок смањивању жел. прихода. У Србији је данас сразмера између прихода од путника и оног од робе 1: 1 а прошлих година била је 1 :0·84, из чега излази да су наше цене за подвоз путника сувише високе,

За трговце који морају често да путују по унутрашњости, особито се препоручује завођење тако зване километарске претплате, која је сад и у Аустро-угарској заведена по знатно спуштеној цени. Тамо већ издају књижице на годишњу претплату за путовање I и II-ом класом, које важе за све линије дотичне железнице, и које су срачуњене тако, да се с њима може путовати 5000 до 20,000 километара годишње.

Овакве књижице коштају за другу класу.

на	5000	килом.	294	дин.	т.ј.	5·8	пара	на	1 килм.
„	6000	„	336	„	„	5·6	„	„	„
„	8000	„	422	„	„	5·3	„	„	„
„	10,000	„	506	„	„	5·0	„	„	„
„	12,000	„	590	„	„	4.9	„	„	„
„	15,000	„	716	„	„	4.7	„	„	„
„	20,000	„	926	„	„	4.5	„	„	„

Што већи број годишњих путовања у километрима, то је постепено све јевтинија цена за путовање,

Те претплатне књиге важе само за сопственике, за то је њихова фотографија, везана са књигама. Цена се плаћа за целу годину у напред. Када дотични на каси узме билету која му треба, он је плаћа по километричкој дужини пута, маркама из своје претплатне књиге, а тих марака има у њој за 5, 10, 50. 100 километара. На тај начин се уштедује за 25 односно за 40% јевтиније од обичне путничке тарифе, —

Оволико о спуштању наше тарифе у опште, А сада да осветлимо потребу за спуштање тарифе за извоз и увоз.

а) *Спуштене тарифе за увоз*

Ове олакшице дају се оним артиклима са стране, који су за унутрашњу потрошњу потребни или нужни, т. ј. за оне које домаћа

производња не лиферује или не може да створи, без обзира на то да ли тим артиклима стоје на расположењу и друга транспортна средства за увоз.

Таквим тарифама, које спадају у врсту такозваних диференцијалних тарифа, домаћи трговац из унутрашњости, а преко њега и потрошач, добија потребну робу јевтиније.

Разуме се по себи да би такве тарифе са свим противуположено утицале на домаћу производњу кад би се примениле на оне артикле који се у земљи производе, таква тарифа била би апсурд када би се применила на оне артикле за које треба заштитна царина у интересу привредне автономије Србијине.

б). *Спуштене тарифе за извоз* спадају такође у диференцијалне, *олакшавају извоз већих количина свију артикала домаће производње. подижу културу и радиност*, *а то је највећи интерес очинске државне управе.*

Неки стручњаци налазе да јевтин извоз сувише убрзава експорт цереалија, да се тиме земљиште брже изнури, и да услед тога пође народна привреда назад.

Ми у Србији немамо се тога бојати. Наша земљорадња није није ни онако довољно унапређена, и код обилате плодности нашега земљишта, јевтин извоз хране и шљива, само ће благотворно утицати на на пољску привреду, а ми не смемо никада заборавити да Србија, и ако не у великим размерама, ипак спада у експортне државе.

То исто вреди и за дуге, руде, и остале артикле нашег извоза, који и онако тешко издржавају конкуренцију страних продукционских предела исте врсте у државама, којима су ближа морска пристаништа, те могу да извозе далеко у свет по јевтинију цену.

На први поглед изгледа као да је спуштена тарифа за извоз од користи само народној привреди, а од штете за железничке приходе; али не треба заборавити да ће увећана домаћа производња лиферовати све веће масе за транспорт, и да ће железница услед тога не само накнадити онај мањак из почетка, него да ће јој приходи постати знатно већи.

в). *Транзитне тарифе.*

Срећни положај Србије између два, географски растављена произвођачка и потрошачка предела, између средње Европе и истока, даје нам наде на лукративни провозни саобраћај, о коме смо раније опширно говорили. Али при свем том не треба губити из вида конкуренцију Дунава и галичко-румунских железница с једне, и јадранског мора с друге стране.

Ваља дакле старати се да се индустријска производња Немачке Швајцарске и Аустроугарске, која јури на исток, јевтиним подвозом привуче на наше железнице, те да кроз Србију јури својој мети, те да не оде оним путевима, који конкуришу са нашом железницом, као што је до скора било.

У замену за то надати се да ће Аустроугарска и Немачка, ценећи ову саобраћајну и трговачку олакшицу, напустити мисао нових конкурентних железница кроз Бугарску пут Цариграда, и да ће нам олакшати извоз за Трст и Реку грађењем славонских и хрватских пограничких линија.

Што се тиче индустријске конкуренције између Немачке, Швајцарске и Аустроугарске с једне стране, Инглеске, Француске и Италије с друге стране,' од Солуна навише, то је ствар њихових произвођача и њихове предузимљивости, ко ће се одржати на пијаци.

Сировине и колинијална роба која сада из Индије, Турске и Русије иде уз Дунаво или морем на Трст и Реку, могу се такође јевтиним ценама за провоз, привући на нашу железницу, те да кроз Србију иду у Аустроугарску, Немачку и Швајцарску.

Ма каква штета за народну привреду Србије могла би од јевтине транзитне тарифе на нашим железницама потећи само онда, када би они артикли с истока, које и ми извозимо, постали јевтинији на излазној тачци из Србије од наше произвођачке и подвозне цене до те тачке. (НАСТАВИЋЕ СЕ).

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Miklosich Dr. Franz: Die Blutrache bei den Slaven. Wien (Carl Gerold's Sohn) 1887 4.° 86. (Отпечатак из XXXVI св. Списа философско историске класе бечке академије наука).

И ако је обичај главна основа за законодавство појединог народа, па према томе и нашег, ипак се у нас на томе пољу најмање ради. То је за сажаљевање тим пре, што се данас обичаји губе, што они данас ишчезавају брзином деветнаестог века, брзином, којом их савремена култура помоћу железница и телефона тера у заборав. Што је особито чудновато и за нарочиту осуду, то је наша српска небрежљивост, која се огледа у свему што се односи на нашу народност, на изучавање њених друштвених и моралних погледа. Но, како где, али је с правним пољем у сваком погледу најгоре поред свег тога, што је та струка у нас како на великој школи тако и по разним положајима најмногобројнија. И ако се код нас до сада таворило од времена на време с по једним или другим правним листом, и ако је поред тога за народне обичаје сваки лист отворен био, ипак ми на том пољу готово ништа учинили нисмо. И да није г. Богишићева „Zbornika," ми се не би умели сад на овоме пољу ни окренути. Па чак се и у томе епохалном делу нашег славног правника огледа српска немарност, а што је најжалосније, она нарочито излази на видик у тадашњим границама Србије. Али ми смо и данас остали још стари, и докле бугарско „Периодическо Списание" (часопис бугарског књижевног друштва Средцу) доноси по угледу на Богишића још пре три године програм за скупљање правних обичаја, дотле се у нас поред ученог друштва, поред толиких часописа и т. д. није до данас готово ништа предузимало, а и оно што се покушало — остало је без икаква успеха. Зашто ли то?

Није онда чудо, што је горњу књигу уваженог слависте с највећим нестрпљењем очекивао сваки, који је желео, да се колико толико упозна с правним и друштвеним погледима свога и сродних му

народа. Ово нестрпљење у очекивању било је тим веће, што се зна с каквом савесношћу овај слављени Нестор славенске науке обрађује сваки свој посао. Па ипак ово нестрпљиво очекавање било је прожмано и једном бојазни. Као што читалац зна, данас се како у друштву тако и у међународним односима тежи индивидуалисању; — тај исти дух огледа се и у науци. Индивидуализам или како се он овде казива специјализам развија се данас у науци до невероватности. Шта би рекли стари научари, кад би им се казало, да се данас читав живот проводи на проучавању развитка једне коморе у рачијем срцу или удружења у мрава, — а шта би тек онда рекли, кад би дознали да какав највећи математичар или хемичар данашњице нема ни појма о другим гранама савремене науке!? Али данас је тако. Ми живимо у веку специјалисања. Није дакле после ово неколико речи чудо, што је љубитељ науке и с неком бојазни очекивао горње дело. Сувише скромни а да би и једну реч смели рећи, о филолошко историјској спреми нашег уваженог писца, ми смо се, право да кажемо прибојавали, да он не пређе и нехотице на поље њему сасма страно, те да тако и нехотице умали вредност свога дела. Али ми врло радо признајемо, да је наша бојазан била неоснована, и особито се радујемо, што се г. писац умео уздржати у својим границама. Ко познаје последње радове на овом пољу у нашој књижевности, тај ће моћи појмити и бојазан и радост и писца ових редака.

* * *

На првом ступњу развића човечијег живота, у ловачком па за тим и у сточарском добу, појединац је заштитник свог права; учињену неправду он враћа истоветном, или огорчен још и већом неправдом. Ако нападач једног убије, те овај не може сам да се освети, онда његов отац син или брат сматра за своју свету дужност, да ову освету изврши. Занимљиво је напоменути, да се ова освета не врши само наспрам људи, већ и наспрам животиња. Земљораднички ступањ развића већ собом доноси и појам о заједници. Чланови произашли од истих родитеља и прародитеља, већ се сматрају за сроднике, и како ни овде још ни спомена у прво време нема о каквом постојаном друштвеном уређењу, то се они сами, терани природним нагоном, који потиче из крвних веза и заједничких интереса, међусобно заштићују, нарочито од — страних нападача. Исти културни ступањ доноси под другим сличним околностима и исте установе, исте друштвене појаве. Ово неоспорно правило у историји развитка човечанства потврђује нам и крвна освета. Идеја о њој налази се готово код свих старих народа. Остављајући друге на страну, она је у старих јевреја до Мојсија била јако развијена. Па и он је није могао у корену сатрти, с тога се задовољио, да је доведе у извесне границе. Познавајући добро народ и прилике у којима је живео, он је добро познавао и страсти његове, па је према томе гледао да постави таква наређења, какова ће овај разумети и моћи да врши. Он је добро знао, да у тим наређењима не сме ићи далеко на супрот развићу и верским погледима свога народа, јер онда би она остала мртва слова. Напомињемо овде само још толико

да се крвна освета нарочито била развила за време јеврејског лутања по пустињи.

Но осим Јевреја ми крвну освету налазимо и код старих Бедујина, чија поезија кипти у описивању њеном, као и код Мухамеданаца, где се оснивалац вере узалуд трудио да је искрени (Сура 2. 117), код Грка (Илијада XVIII 333; XXI. 26, XIV 483 и т. д. Одисија I. 380; II. 145; XXIV 434 и т. д.) као и код старих Римљана (Cicero pro Milone III и т. д.)

У правом смислу речи разуме се под крвном осветом дужност сродника убијенога да убицу или ког његовог сродника убије. У тој својој форми постојао је овај обичај код до сад поменутих народа. Но њихови законодавци трудили су се, као што горе рекосмо, да тај тако кобан обичај ублаже, кад баш не могу сасвим да га укину. Тако је Мојсије наредио, да нико не сме подићи руку из освете на онога убицу који се склони у један од шест храмова, назначених у даном законику. Тако исто Мухамед наређује, да се убица може искупити извесном сумом новца. Код Грка је спала дужност крвне освете на дужност оптужбе убице пред народним већем. Код Германа се моћни Карло Велики узалуд трудио, да овај обичај укине, — он се код њих постепено ублажио тиме, што је на место крви могла бити дана отплата у новцу — Wehrgeld. Па чак и у последње време налазимо ми овај обичај осим балканског трополља, на које ћемо одмах прећи, још и на Корзици, где је Француска влада великих мука имала, док га ја ублажила.

Особити облик крвне освете видимо у тако званим, „крвним братствима,“ које се налазе осим Славена, где се јављају под разним именима, у старије време и код свих осталих индо-европских народа а на Исланду још и до најновијег времена. Сродници и несродници заверавају се овде, да један другог свете, а ако ово пропусте, убијају се сами. На острву Борнеу ово заверавање је религиозни чин, при коме свештеник меша крв завереничку, па је они онда заједнички пију.

После ово неколико набацаних напомена, које мислимо, да неће бити од уштрба за читаоца, ми прелазимо на само дело цењенога писца, трудећи се, да бар његове главније мисли изнесемо. Сама расправа дели се у три одломка, у: увод, после кога долази крвна освета код Славена, на коју се надовезује говор о овом обичају код Албаневаца, и у трећи део, где се говори о крвној освети код других индоевропских народа. У додатку је изнесено неколико слика из суђења народног.

I. Нико данас неће порицати, вели умесно Колер, да је крвна освета једна од највеличанственијих и најплоднијих а у исто доба и најраспрострањенијих установа, које правна историја може показати, као ни то, да је она извор целокупном казненом праву. На ово вели наш писац (с Вилдом) о нашем предмету следеће: „Освета је прво оличење правне свести; она је по томе у својој основи племенита, јер се у њој човек појављује у својој суштини, који у ономе што му други учини, види не само телесни бол и губитак извесне ствари, већ непоштовање своје личности.“

Говорећи о пореклу крвне освете и изнев разна досадања мишљења о њој, писац се најпосле овако изражава: „У току развитка човечанства био је један ступањ, који се може сравнити с детињством или младићством у појединца, на коме је човечији дух у несвесној стваралачкој сили поставио основ нашем душевном животу, ступањ времена, на ком су постали језик, песма и вера, где није било никакве личне воље, никаквог личног разума, но где су само племена као таква мислила и хтела, јер су сви њихови чланови *исто* мислили и хтели; у ово доба спада и постанак крвне освете." По нашем мишљењу осећај освете развио се пре но осећај за песму, веру и т. д. То је осећај, који ми налазимо готово код свих животиња, а што су ове савршеније, те према томе човеку ближе — то у већој мери, а из тога општег осећаја коме је легло у општој борби јединке за опстанак, развио се доцније специјалан осећај крвне освете, која узима облик *правног* осећаја. У овом облику појављује се крвна освета тек онда, кад се образовао појам о племенској разлици, кад се развија племенски и у неколико општински живот, и ми без устезања можемо рећи, да је први рат у човечанстој повесници био крвна освета. Не налазимо ли ми у њој још и данас прве основе ратном праву? Крвна освета се развија из племенског сродства и тек у доцнијем времену прелази и на местност, т. ј. на ступањ, у коме општина има дужност, да се свети према другој општини, не гледајући на друго ближе или даље сродство. Где се стало на пут даљем развијању ове установе као н. пр. у Русији, ту је право освете дато само извесним и то најближим сродницима. За наше мишљење о пореклу крвне освете говори и та околност, што се једно индиско племе (Кокијанци) „свети *још и данас* на тигру, па шта више и на дрвету, које је у паду убило човека," а ми сви знамо, да се дете, које нема појма ни о вери ни о језику, свети на ма каквом предмету, о који се ударило, или који му је ма на који начин нанео вред. У свој својој грубоћи крвна освета зна само за један циљ, а то је уништење повредиоца и то у првом реду осветниковом руком

Пуштена своме току освета се развија у крвну освету, која онда узима све већи просторни и времени облик, и често прети продужујући се за читав век уништењем читавих племена. С тога је народна свест морала тражити начина, да том убитачном развијању стане на пут, што се постепено постигло такозваним „мирењем крви" и другим средствима Овде играју нарочиту улогу развијање државе с усресређеном управом и хришћанство. Али како је то лагано и тешко ишло види се и отуда, што сам отац француског краља Ханрија (Henri) IV вели Ренсију: S'ils me tuent, prenez ma chemise toute sanglante, portez la à mon fils et à ma femme; ils liront dans mon sang ce qu'ils doivent faire pour me venger (Ако ме убију, узмите моју искрвављену кошуљу, и однесите је моме сину, мојој жени; у мојој крви ће они моћи читати шта треба да раде па да ме освете). У својој тежњи да крвну освету искорени, црква је употребила сва средства, која су јој на расположењу стајала. Поред проповеди јеванђеља и љубави према ближњему, она је нарочито на западу — завела време примирја (treuga dei, trêve de Dieu, paix de Dieu, Gottesfrieden) које је трајало од среде вече до понедељника, и за које

се никакви освета није смела извршити, као ни у празничне дане. Овакав преступник је бивао искључиван из цркве, и тек после дугог поста и молитве могао се у ову повратити. Тако је хришћанство дејствовало благотворно како код Германа тако и код Славена на укидању крвне освете, замењујући је накнадом и другим казнама. Држава, која је непрестано тежила усредсређавању, радила је такођер на искорењавању крвне освете, при чему ју је црква, као што видесмо, особито благотворно потпомагала Поред осталих узрока, који су доприносили те је крвна освета постајала све ређа и ређа, долази и бегство. Кривац се уклањао првој јарости увређених, а за његовог осуства радили су његови сродници на измирењу. Ово бегство је ухватило таква корена, да код Албанезаца убица бега на извесно време и онда, кад је каквог самца убио, за кога ни иначе не би имао ко да се свети. Још стари грчки философ Платон објашњавао је ово бегство тиме, што се убијени у првом времену по убиству на убицу љути, и непрестано га гони из познатих му простора. Од славенских народа налазимо бегство код Срба, Чеха и Пољака.

II. Као што смо горе видели, у другом одељку говори писац о крвној освети у Славена. Овде он почиње с терминологијом. Главне речи у српском језику су за обележје њено: *глава* („кад се глава мири“) *крв* (учинио крв, = значи убио некога, платио крв = исплатио пресуђено за убиство) и друге речи из ове изведене као *крвни*, крвнина, крварина. Реч *крвник* означује овде писац као убицу (Todtschläger). Колико ми знамо, ова реч у Ст. Србији а и у краљевини значи и непријатеља у опште. „Крвно коло“ дефинише писац речима „кад се скупе *кметови*, те суде за крв и мире крвнике с родом убијенога.“ Ми се усуђујемо да приметимо, да се и из приложака, које је писац на крају књиге додао, види, да ту не суде сами кметови, већ је с њима увек и свештеник или калуђер. Ми знамо, да н. пр. код Кривошијана суде 24 члана, но *никад* без свештеника или калуђера. Даље долазе речи *мир* (помирење, суд око помирења) *освета* (не искати крви ни ине освете ни вражьде) и речи из ове изведене, *вјера* (задата реч увредиоцу, да за извесно време од увређене стране неће бити узнемирен) и *вражда* (непријатељство, убиство.) У хрватском су језику исти изрази. То исто важи и за остале славенске народе у колико се код њих овде и онде није увукла каква страна реч (н. пр. код Чеха g l e i t од немачког: Geleit, или ubrman од Obermann, у пољском guerra из исте италијанске реча и т. д.

По једној записци цара Маврикија (582—605) постајала је још у његово време крвна освета код илирских Славена и у случају, кад би ко убио путника, који би се код славенина затекао на конаку. Ово је још један доказ, до каквог је степена било у наших предака развијено гостопримство. У старом српском праву имамо наређења како у царским и краљевским повељама, тако и у самом Душановом законику који се на крвну освету односе, при чему је занимљиво напоменити, да се против њих не одређује смртна казна. Околност, да је у старој нашој краљевини крвна освета у брзо искорењена, сведочи нам о јачини тадање средсредне власти. Но она се била одржала нарочито још у данашњим границама Црне Горе као и у Ерцеговини и Далмацији. У Црној Гори ју је с тешком муком иско-

ренио кнез Данило својим закоником од 1855 године. Али и ако се она тамо данас у самој земљи ређе појављује, ипак још није ишчезла на границама, нарочито на југу према Арнаутима. Занимљиво је да ни Млетачка ни Француска па ни Аустриска влада нису биле у стању, да овај обичај у Далмацији искорене. Но ми се овде не можемо задржавати на објашњењу те на први поглед чудновате појаве.

Више но код других огледа се код српског народа у крвној освети известан племенит, идеалан мотив. Код Црногораца се појављује она и онда, кад ко превари девојку, изневери вереницу, кад ко кога неправедно срамно наружи, ко кога удари чибуком и т. д. Црногорац држи н. пр. за осрамоћење, ако ко год с подсмехом о његовим брковима говори. Докле се с тим иде, сведочи овај случј (ст. 21). „Италијански војник улази у крчму, и назвав Бога једном Црногорцу, помилује га руком по брковима и бради. Црногорац разјарен устаје и убија војника.“ Ко у року од године дана не освети свога сродника или побратима сматра се нечасним. Он се не сме усудити да се с ким препире, јер му се одмах каже: „Да ти што ваљаш, ти би осветио свога...“ Његова рођена мати би му рекла „Кад ти не баста, а ти свуци са себе гаће, да их ја обучем, а ти припаши моју опрегљачу.“ (Вук Врчевић у Богишића Zbornik-у, 578). Освета се сматра за свето право, тако, да убијеног оца, ако овај има малолетног сина, не сме нико до његовог узраста осветити, јер би тим повредио синовљево право и дужност. Дужност крвне освете важи наспрам свакога, наспрам свештеника па и наспрам сродника. У Ерцеговини је пре 40—50 година убијен из освете свештеник, кад је пред олтаром јеванђеље читао, а има случајева, где је отац из освете за нехотично убиство једног, убијао свог другог сина. Занимљиво је, да се наш народ и у овом погледу према женама особито држи. Ко побегне под женску заштиту против њега се не врши крвна освета; против жене се не може крвно светити; она је у неку руку светиња као и путник или гост. Тако исто се оставља на миру убица, кад наступи рат. Против општег непријатеља падају међусобно заћевице.

Као што је познато, главни услов за ваљаност какvог казненог законика лежи у томе, да ли је он у стању да сигурно кривца нађе и казни. Врло је згодна с тога следећа писчева примедба: „Крвна освета је велико зло; па ипак се може узети, да бојазан од ње више злочина задржава, но бојазан од казне државних судова.„ Народ је свестан свакога напада на туђ живот и добро, и с тога се при сваком сукобу, који прети да се крвљу заврши, узвикује: „Не у крв! Бог ти и свети Јован.“ Поред свих разлога г. писчевих на 25 и 26. страни нама се чини, да је сигурно и паметно законодавство, потпомогнуто добром школом у стању, да сваки штетан обичај у врло кратком времену замени бољим и целисходнијим.

Од осталих славенских народа сачувало се о нашем предмету највише споменика код Руса. Но ми упућујемо читаоца на само дело. Овде сматрамо још за нужно да приметимо, да се код Славена, који су још у најстарије време потпали под Немце (као Словенци и полапски Словени) није задржало никаквих знакова о крвној освети; они што више немају за њу ни речи. Ово се нарочито објашњава

тиме, што је навала Немаца и њихов државни живот спречио развитак славенског племенског живота, без кога се крвна освета ни замислити не може.

III. Од других народа, код којих се крвна освета налазила, ми овде на првом месту истичемо Албанезе (г. писац их ставља у II. део, и ако мисли, да славенски обичај на њих није утицао, већ да се она код њих независно развила што по нашем мишљењу неће бити у свој потпуности правилно. Саме речи gjôbẹ (глоба) и побратим, упућују на примање од Срба, а да не говоримо још и о истоветности других појединости), једини народ, за који се може рећи, да још данас има овај обичај у потпуној његовој форми. Одржање овог обичаја код Албанеза објашњује се поред других узрока нарочито управном анархијом, која тамо без престанка влада, те једини фактор, који тежи искорењавању овога обичаја — вера — не може сам готово ништа да учини.

Из уста једнога урођеника — Србина — из Ст. Србије прибележио је Нил А. Попов (Братская помочь пострадавшимъ семействамъ Босни и Герцеговины. Издање петроградског одељења слав. добротв. друштва. Петроград 1876. — стр. 303 —) врло занимљиве податке о крвној освети између тамошњих Срба и Арнаута.. „Крвљу" или крвном осветом назива се следећи однођај: Мехмед је убио Марка; он је „крвник" и дужан је Маркову роду једну „крв," т. ј једну мртву главу кога из својих мушких чланова. Маркови сродници траже крв од Мехмеда, т. ј. траже прилику да убију или самога њега или кога од његових, и најпосле Марков род убија ма кога од Мехмедових — крв је задовољена, и то се назива „крв за крв." и тако сад нико ником није *дужан* крви. Али се неки од Маркових сродника нису задовољили да освете само једну крв. већ су убили још кога из Мехмедових, онда су Маркови последњима дужни крв. Освета се продужује дотле, док се крвници међу собом не помире, а то се обично врши кумством или побратимством, која се под извесним обредима извршују. Кад се арнаут-католик или мухамеданац побратими са Србином, онда они после „соли. хлеба и пића" просецају себи жиле из којих бризне крв, православни Србин лизне тада католичке или мухамеданске крви, а последњи српске. Тако утврђено побратимство не може ништа раскинути. Сродници таквих побратима сматрају се од тада сродницима и наспрам друге стране, а ако се такво побратимство веже међу члановима двеју српских породица, тада међу члановима тих породица не могу бити закључивани бракови." У Ст. Србији се одређује крв по ранама убијенога. Ако кога убију из пушке, онда се рачуна једна крв; убију ли кога из пушке а уз то избадају ножем, две; убију ли кога из пушке а ножем му одсеку главу онда три крви и т. д. Ако когаране а не убију, то се свака рана рачуна за половину крви. — Ми смо још у почетку упозорили на то, да се крвна освета појављује као клица доцнијим ратовима. Обичаји, како код нашег народа у Далмацији и Ерцеговини, тако и међусобни односи између Срба и Арнаута показују нам, да тамо још и данас постоје читава правила н. пр. о примирју, која потпуно одговарају данашњем ратном праву. Ограниченост простора једнога приказа не дозвољава нам, да се овде на широко упуштамо у излагање тих правних одношаја у крвној освети.

Но њих ће читалац лако наћи у нашега Вука, Љубише, Врчевића Богишића и других.

Као и у ратовима тако и у крвној освети мора једном настати мир. У додатку (стр. 82.) нам је дао писац диван материјал за изучавање тога доиста врло занимљивог, а у исто време и поучног обичаја нашег народа. Ради округлине и потпуности ми узимамо овде још најкраћи од тих описа, позајмљен из Љубише (Приповјести, стр. 163). Он гласи: „Ва име Христа, амин. Љета господња 1784. на дан рождества светога Јована крститеља и пророка, дапо у Сотонићима у Грмници. Да јест веденије сваком човјеку, који чује и види сије писаније и да се зна: како на данашњи дан у добар час састаше се 24 кмета и добра човека, мољени и призвани од Паштровића и Спичана, да развиде порок и размирицу крвну, која су се несрећом случила у послједно (?) вријеме, и призвавши име Божије, од којега произлази свеки прави суд по души, осуде: У првој, да се пребију три мртве главе спичанске за три паштровске. У другој, да за дијете паштровско, што Спичани заклаше на праву бога, нека дочекају три стотине Паштровића, а рукоставник да изађе преда ње пушком крвницом о врату; а по части и проштењу да им изнесе на трпезу сто и двадесет дуката и сувише брацко мито по обичају земље; и нека им да дванаест кумства и двострако (сигурно: двоструко?) побратимства. У трећој пребисмо плијен за преузим, а рану чобана паштровскога, који оста ћор у лијевоме оку, процијенисмо шест крви, нека му плате Спичани шêсет цекина и берберину, што нам рече по души да је потрошио. А међа нека је, гђе кажу Паштровићи, а Спичани да се прођу сјеке и паше туђега под глобом. Учињено и потврђено у двоје, а да се све изврши до Петрова дневи, који први на здравље дође. Трошци по пола. Ова се осуда написа једнако на два листа, оба привезана на доњијем крајима прошитијем концем а конац протакнут кроз једну млетачку перперу, прошупљену шилом на два бока. Дохвати поп Андровић за један лист, а Мирчета за други, а глава кмецка престриже ножицама перперу по пола, те тако листови остану раздвојени, један при попу а други при Мирчети, као знак, да се вражда међу њима прекинула.“ — Читалац види, колико у овом малом решењу има важних и загонетних питања. Остала су још занимљивија и поучнија. За правога историка је нарочито важан обичај око мирења у Албанеза, но ми овде не можемо о њему даље говорити. Поред истакнутог дела читалац ће о њему наћи лепих описа у Гопчевића (Oberalbanien und seine Liga, Leipzig 1881 и у Хана (Albanesische Studien).

— — —

Ми смо на крају, па ипак својим приказом нисмо потпуно задовољни. Ми би, кад би нам било могуће, да све што у књизи лепога има саопштимо, али се бојимо да г. уреднику не буде и ово сувише дуго. Кад смо се решили, да ово неколико редића напишемо имали смо двоје пред очима: хтели смо с једне стране да бар површно упознамо читаоца с најновијим радом слављенога научара, а с друге, да учинимо нашу интелигентију браћу у самоме народу пажљивим на драге нам народне обичаје, који мимо нас иду непри-

мећени забораву. Дао би Бог, да се ма један читалац »Отаџбине« прихвати важног и благодарног посла, те да нам ма који од њих прибележи и од пропасти сачува

Св. Илија 1887. Липиска.

Мил. Р. Веснић

Земљопис за ниже разреде средњих школа, написао проф. В. Карић. **II. део. Физички земљопис.** Треће поправљено издање. Београд 1883 г. Штампарија српске напредне странке. Цена 1·20 дин.

Прелазећи на други део г. Карићевог земљописа ми се морамо прво задржати на предговору, који иде уз овај део. Морамо с тога што је у њему г. Карић изнео своје назоре о географији као науци, а нарочито о важности физичког земљописа.

Ево шта вели он на 4. страни својега предговора овом издању: »Земља као предмет земљописа, није каква неуређена гомила најразличнијих, хаотично измешаних мртвих ствари, већ је целина хармонично састављена из елемената и оживотворена силама, које по извесним законима раде, које једна другу изазивају и из чијих узајамних дејства покрет и живот настаје. Према томе и земљопис као наука о земљи, гледајући на данашње наше знање и силно градиво земљописно, нити је могао нити смео остати само списак имена, или распарчана и мртва маса појединих појмова, који су се тек случајно у неком тренутку срели, већ је и самом опису земље морао дати јединства, сређености и живота; морао је земљописне предмете упоређивати и посматрати, како њихове узајамне односе, тако и њихово укупно дејство не човека.

За овако посматрање земље даје припрему: *физички земљопис*, дакле земљопис са широком јестственичком основом, којом се је и попео ни ступањ науке, и тако отворио поље рада, којему се користна дâ догледати:«

Овим кратким цитатима г. Карић је јасно обележио своје назоре како о географији у опште као науци, тако и о физичком земљопису. На супрот старим и застарелим погледима на географију, он је покушао да унесе нове погледе, који данас владају, те да тако да сувремени правац, овој корисној дисциплини, у нашим школама. Јер све до његове књиге земљопис је сматран, не као засебна наука, већ више као помоћница историји. Тај застарели правац у географији код нас најбоље је заступљен у политичком земљопису г. Зечевића, где градиво географско није ништа друго, до, као што лепо вели на једном месту г. Карић, говорећи у опште о старом правцу »скуп, механички с брда с дола нагомилана материјала, и сухопарни списак имена, предела, планина, река и места итд.« У том земљопису историјски је материјал главна, а географски споредна ствар.

Географија је дакле засебна наука, и као таква она не долази више у групу историјских већ *природних* нвука. Ево како одређује њен задатак један од најбољих писаца на пољу географије: Die Geographie oder Erdkunde lehrt uns die Erde einerseits als einen eigenartigen Naturkörper kennen, an dessen mannigfaltig gestalteter Oberfläche eine Fülle von Naturerscheinungen

durch ihr gesetzmässiges Jneinandergreifen das Leben zahlloser Einzelwesen bedingt, andererseits betrachtet sie dieselbe als Wohnplatz eines höher organisierten und dem Naturwalten nicht blindligs hingegebenen Wesens, des Mencshen.

Jm ersten Sinne ist die Geographie, als physische Erdkunde, eine reine Naturwissenschaft, insofern sie ihre Lehren an der Hand von Beobachtungen äusserlich wahrnehmbarer Natur - Objecte und Erscheinungen aufbaut. Sie unterscheidet sich von den einzelnen Zweigen der Naturwissenschaften vor alen Dingen darin, dass sie stets den Gründen der räumlichen Anordnungen von Natur-Körpern und Erscheinungen an der Oberfläche des Erdballs nachspürt, und bleibt daher nicht, wie vielfach die Einzeldisciplinen, bei den Ursachen der Existenz von Einzelwesen oder Vorgängen stehen, sondern sucht die Wirkungen zu erforschen, welche diese verschiedenartigen Existenzen wieder auf andere oder auf die Gesammtheit aller sich berührenden Erscheinungsformen ausüben.

Jm andern Sinn stellt die Erdkunde, indem sie die Oberfläche beschreibt, den Menschen mitten in die Schöpfung hinein und zeigt, wie er einerseits von der ihn umgebenden Natur abhängig ist, andererseits wie er versucht hat, sich dieser Abhangigkeit zu entziehen. Dieser Zweig der Erdkunde, die historische Geographie, bildet somit das verknüpfende Band zwischen Naturwissenschaft und Geschichte. Auch für diese ist die physische Geographie Grundlage und Voraussetzung, weil es sich bei ihr gleichfalls um die Ergründung der Ursachen handelt, durch welche die raümliche Anordnung historischer Ercheinungen bedingt ist.[1]

Том новом — сувременом правцу — ударио је темељ својим радовима Карло Ритер, а још више Оскар Пешел, који је својим делом учинио прелом у геогр. науци. Зато га његови сународници и стављају с благодарношћу уз Алек. Хумболта и друге великане немачке.

А сад да пређемо на главну ствар.

* * *

Физички земљопис г. Карића дели се на два дела: много мањи: *звездописни*, и много већи *физички* део.

Да разгледамо најпре први, а затим други део.

У звездописном или астрономском земљопису говори се: I о земљи, II о месецу, III о сунцу и планетама и IV о некретницама.

Ну пре него што почнемо разгледати поједине одељке овог дела, да чујемо шта сам г. Карић вели, за овај део свога физичког земљописа, у предговору: „Звездописни део свео сам на најмању меру, увео сам управо онолико колико је *преко потребно* за разумевање извесних физичких појава. На ово сам се решио тим пре, што ће ученици при завршетку наставе у земљопису, прећи на изучавање космографије, где ће и о земљи као звезди, чути коју реч више."

Ми потпуно делимо у томе мишљење г. Карића. Одиста ђацима II разреда, који доцније уче космографију, не треба сувише опширно

[1] Güthn's Lehrbuch der Geographie. Neu bearbeitet von Hermann Wagner. Füfhte Auflage. I Allgemeine Erdkunde. Hannower. 1882.

говорити о земљи, сунцу, месецу и звездама, али им ваља бар онолико казати, колико је „преко потребно," да добију правилно схватање: о земљи, њеном облику и величини, њеном окретању око своје осовине, о дану и ноћи, о годишњим временима ; о месецу, његовим менама, о помрачењу сунчевом и месечевом; о сунцу, планетама и некретницама.

Цео астрономски земљопис г. Карића штампан је на непуни три листа, те то некако одма пораћа сумњу да је писац могао и најнужнији материјал унети, и упознати ђаке са земљом, месецом сунцем и звездама колико је „преко потребно" док не дођу у 7. раз. те да о свему томе уче опширно у космографији.

Земља

§. 1. *Њен облик и величина.* У овом се одељку говори прво о округлом облику земљином и наводе се за то 5 најобичнијих доказа. Од ових први је за ђаке доста неразумљив, али га ђаци, уз припомоћ наставника, ипак могу разумети.

§. 2. *Кретање земљино.* У овоме се §-у говори о двогубом кретању земљином: о кретању земље око своје осе и о кретању земље око сунца "

Нема сумње да је врло тешко представити ђацима да је земља округла, али је куд и камо теже убедити их да земља не стоји, већ да се креће. То је тешко и неразумљиво и за ђаке виших разреда, а то ли за дечицу у II разреду. Г. Карић говорећи о кретањима земљиним навео је то просто као *догму* а није навео ни један доказ, те из кога би се ђаци одиста уверили да је онако као што им се казује. Он је то оставио у својој књизи необјашњено, по свој прилици с тога што се ослањао на „живу књигу" — наставника. То је лепо, али на шта ће деци учебник такав, кад ни најважније ствари нису објашњене но им наставник то мора да казује и објашњава

У §. 3. говори се *о осветљењу земље, дану и ноћи.* Пошто је напоменуо да је земља тамно тело г. Карић објашњава постанак дана и ноћи, али и то, по свом обичају, само у најкраћим потезима. Нарочито ваљало је објаснити неједнакост дана и ноћи како под разном, тако и под једнаком земљописном ширином.

Још се у овом одељку говори о годишњим временима. Ако је наставник рад да ученици то потпунце разумеју, онда му књига г. Карићева ништа неће моћи помоћи, јер у њој нема ни толико материјала о томе, колико је потребно ђацима у V р. осн. школе.

Најзад § 4. говори се о загревању земљином и с тим се свршава партија о земљи.

Као што се из овога кратког приказа види г. Карић је са врло мало знања, са врло мало познавања као наставник пришао послу. Способан наставник ће његову књигу одбацити, пошто у њој нема ни онолико материјала колико је „преко потребно," а новајлија у том послу задаваће „одавде довде," деца ће бубати на памет, једну лекцију учити, а другу заборављати.

А сад да разгледамо друге партије.

II Месец.

И о овом небесном телу нема готово ничега у г. Карићевој географији.

Пошто је казао у 4—5 редака о облику и величини његовој, г. Карић говори о његовом кретању и вели да он свршава свој пут око земље за $29^1/_2$ дана и да је то синодски месец (А није нашао за нужно да објасни шта је то сидерски месец). Ово је г. Карић казао од прилике, јер месец свршава свој пут око земље за 27 дана, 7 с. 43 м. и 11·5 с. а то није $29^1/_2$ дана, већ $27^1/_2$ дана.[1] Помиње мене месечеве, али их као и годишња времена, не објашњава. А то је ваљало учинити пошто сваког дана виде месец у другом облику.

Најзад нема ни спомена о помрачењу сунчевом и месечевом, појавама колико важним толико и занимљивим. То је г. Карић требао да објасни и с тога, што се он сам, говорећи о округлини земљиној, позива на помрачење месечево.

III Сунчев систем.

У овом одељку ваљало је упознати ученике са сунцем, покретницама и осталим телима у сунчевом систему, али од свега тога нема ничега. Као и у прошлим партијама тако се и овде само у 2—3 речи по нешто помене, а остане необјашњено.

Тако о сунцу томе небесном телу око кога се окреће земља, планете и друга тела у сунчевом систему, не казује се ништа. О његовом облику, саставу, светлости, величини и тд. нема ни помена.

И о покретницама нема готово ничега, све је сведено само на то што су поменута имена, осим најглавнијих.

Најзад се помиње сунчев систем и вели се да у њему има сем планета и репача (!? Зар само репача?). И о тим занимљивим небесним телима, о којима наш народ има врло погрешне и чудновате појмове, као да оне предсказују помор, болештине, глад, ратове и др. нема баш ничега у г. Карићевом звездописном земљопису.

Овде још ваља да напоменемо да се је г. Карић огрешио о науку кад вели: „да у сунчевом систему сем репача нема више никаквих других тела, заборавивши да помене још метеоре.

IV Непокретнице.

Као у свима до сад наведеним одељцима, тако је и у овоме г. Карић био и сувише кратак. У њему нема ни најважнијих ни најпотребнијих основа за ђаке II раз. н. гимназија.

Пошто је казао шта су то непокретнице, г. Карић вели да их има милионима, да се не могу побројати ни оне које се виде голим оком и т. д. али нема ни речи о томе, да све некретнице немају ни једнаку јачину, ни једнаку боју светлости; да су по јачини светлости подељене на 16 класа итд.

Ни о звезданим јатима или констелацијама нема ничега. А још у почетку I дела свога земљописа г. Карић помиње северњачу. С

[1] Allgemeine Himmelskunde von Eduard Wetzel. Dritte Auhlage. Berlin 1875.

тога је требало упознати на овоме месту ђаке са најважнијим звезданим јатима, као: великим и малим колима, орионом итд.

И млечни пут само је поменут.

Као што се из показаног види овај део г. Карићевог физичког земљописа не вреди ништа; у њему нема ни најнужнијег материјала из кога би се ђаци могло упознати са земљом, њеним обликом и величином, са њеним кретањима; месецом, сунцем, планетама и некретницама што и јесте задатак звездописног земљописа. Ни једну партију не могу ђаци разумети, ако им наставник што више не каже и не објасни. А кад већ мора наставник све да допуњује онда то није никакав учебник.

Да је то прво издање ми још неби тако јако замерили госп. Карићу. Похитао човек да попуни једну празнину, према новом распореду предмета! Али је ово већ треће „*попуњено*“ издање. Тако бар сам г. Карић вели. Међутим ми јамчимо да г. Карић и ако је метуо „попуњено“ није ни једно словце дотурио, но што има у првом издању. А то је за осуду. (НАСТАВИЋЕ СЕ)

Љуб. П. Ћирић

МЕСЕЧНА ИЗВЕШЋА

о трговини Србије.

Фебруар 1888.

Београд. Као год и прошлог тако је и овог месеца, ситуација овдашње пијаце била потпуно непомична.

Плаћања детаљиста из унутрашњости, којима беше рок, заосташе, новаца је било тако мало, да су и поједине веће фирме у Београду имале тешкоћа

Извоз хране из Београда ограничио се на 7 вагона, од којих је 4 отправљено у Будапешту, а 3 у Суботицу.

Трговина са *шљивама* текла је врло тихо. Тражња са стране није била Бог зна каква; сопственици остајаху при својим великим ценама, а новог довоза из унутрашњости није било због конјуктуре и због стања друмова у ово доба. Извезено је 65 вагона, и то: 17 за Будапешту, 16 за Реку (Фијуму), по 8 за Трст и за Беч, 7 за Мајнц, 3 за Романсхорн, 2 за Минхен, 4 за Регенсбург, Манхајм, Фридрихсхафен и Хамбург. Савом је отправљено 2000 q. за Сисак. Номинално је бележена крупна роба 17—22 динара а ситна 15—17 динара за метричку центу.

Трговина са *кожама* била је млитава са недостатка робе. Обрт *јагњећих* кожа ограничио се на 40.000 комада лаке сорте. Цена овог артикла скочила је према лањској за 10% и била је 1·80—2.20 за чифт. Овчијих кожа мало је било. Незнатне количине лошије вр-

сте избачене су за Будампешту. *Јареће* коже осташе занемарене.

Жива стока. Извезено је 11 вагона *волова* од чести за Будапешту, од чести за Суботицу. Од 46 вагона *свиња* што је отправљено овог месеца, отишло их је 41 у Штајнбрух, 3 у Земун, 2 у Еденбург и Винер-Најштат.

Увоз. У *кожама* није било скоро никаквих трансакција. Стоваришта су добро снабдевена, а тражња још није настала. *Колонијална* роба кретала се, ако је могућно, у још ужим границама него прошлога месеца. Односно *шећера* довожено је само толико, колико да се накнади утрошак. Цена је била за Centrifugal Pilé 22 форинта, за шећер у коцкама и малим главама 25 фор. рачунајући од Беча. — У *кави* све се уздржавало, јер цене падају. — *Уља* са свим нису тражена, јер је с јесени увежено колико год треба. *Гвожђе.* Увоз је почео расти у другој половини Фебруара, али још није добио полета. Тек пошто се олепша време и почне доба грађевина, постаће ова трговина живља. *Та околност што су немачки индустријалци прилично повисили цене својој роби, учиниће да се овдашња пијаца суштаствено заинтересује за аустроугарски производ* — *Дрва за огрев.* Око 500 м^3 дрва стигло је из Славоније а нови транспорти очекују се сваки дан. У след овог довоза и блажијег времена цене су попустиле. Бележено је: Растовина 18, за брестовину 22, за јасеновину 24, за букова дрва 24 за грабовину 26 дин.

Commercielle Berichte Бр. 13, 29 März 1888, стр. 115).

О ПАРЛАМЕНТАРНОЈ ВЛАДИ[1]

Кад је око половине прошлог века велики француски публициста Монтескије писао своје неумрло дело о Духу Закона (L' Esprit des Lois) у савременим државним организацијама, које је он подвргавао својој вештој анализи, није било демократске владавине сем једино у неколико малих брдских кантона швајцарских. На континенту европском царовао је монархијски апсолутизам; на острвима Велике Британије владала је аристократска олигархија. Да би дао верну и јасну слику демократске владавине Монтескије силази у прошлост до старе атинске републике из времена Периклова и Демостенова.

Односно савршенства модела ништа се боље није могло ни пожелети. Демократска се је влада подигла ту до оног савршенства, које се не види данас ни у великој северо-америчкој демокрацији, ни у прастарим брдским кантонима из којих је поникла слобода швајцарска. Основни принцип демократски, једнакост између свију слободних државних грађана, достигао је у Атини ступањ развића, преко којег се не може даље ићи. Грађани су решавали сами собом на општим скуповима о свим питањима, о којима је било материјално могуће решавати на тај начин. Кад је пак било апсолутно нужно да се суверена власт народна делегира, та је се делегација вршила не избором већ коцком. Коцка је решавала, без икаквог призрења на способности и на врлине грађанске, ко ће вршити државне послове које народ није могао сам собом да посвршава. Демокрација атинска делила је политична права и дужности по правој демократској девизи

[1] Приступно предавање г. Др. М. Ђ. Миловановића на катедру Велике Школе за Државно Право.

«сваком подједнако.» Чим се при раздељивању дужности отправљања послова државних узму у рачун заслуга и способност, усвојен је принцип политичне селекције, који се може сматрати као прва клица аристократизма.

Но толико савршенство у извођењу карактерних црта демократских било је могуће само у таквој миниатури, какву су представљале слободне грчке државице, и под специјалним условима, на којима је почивала друштвена организација античког света: за то је била потребна држава - варош и ропство. Данас се не може ни мислити ни на један ни на други од та два услова. Велика Францеска револуција која је увела демокрацију модерну у европску политичну арену, укинула је последње класне разлике у друштву, последње заостатке ропске потчињености једног човека према другом, који су везивали сељака за земљу својег господара и принуђавали га да ту земљу обрађује. У исто време револуција од 1789 год. изазвала је националистичан покрет који се у деветнаестом веку јавља као нужна допуна демократским аспирацијама. Масе људи што говоре једним језиком, што живе истим обичајима, што се одушевљавају истим историјским успоменама и теже истим идеалима у будућности осећају да су један народ и траже да образују једну и исту државу, а не само да буду грађани слободних држава. Слобода и уједињење постале су две нераздвојне жеље, стопиле су се у један исти идеал, чија слика покреће цивилизована друштва на велика дела. Демократска влада ваља данас да се прилагоди потребама велике модерне државе и мора при том прилагођивању да изгуби чистоту многих својих црта.

Модерна демокрација концентрисана у велике народне државе била је принуђена да напусти идеју да маса народна ваља да врши сама суверену власт, па да усвоји принцип представничке владавине. Представничка влада значи да или сав народ, или један већи или мањи

део његов, врши своја суверена права преко својих пуномоћника бираних периодично. За такав облик владе није било примера у демократским традицијама. Но на том је основу постојала у Енглеској вековима стара владавина, чија је се организација развила у свим својим битним деловима још од почетка 14-ог века. Слабо позната на континенту европском све до списа Монтескијевих, пробудила је она најпре у тог великог публицисте па затим и у већине његових последника и у Француској, и ван Француске живо интересовање и дивљење. Уставне оргинизације које су крајем 18-ог века дале себи америчка и француска демокрација, у суштини својој енглеског су порекла, па и ако се оне разликују далеко јаче од енглеског модела но велика већина доцнијих устава, који су у току XIX-ог века или владали или још и данас владају у континенталним државама европским. Неуспех свију уставотворних покушаја револуције француске побудио је вође уставног покрета у Европи да се ограниче на што могуће вернију копију енглеске уставности.

Енглески је дакле устав најстарији, најважнији и најоригиналнији од свију других модерних устава, којима је он свима без разлике непосредно или посредно послужио као модел. У њему ваља тражити стваран историјски резон и прави смисао разним уставним установама, које континентални коментатори чешће или нису разумели или нису хтели да разумеју. У њему ће се такође наћи кључ за решавање многих мучних дискусија по уставним питањима.

Облик представничке владе, који је у прошлом веку досегао у Енглеској своје пуно развиће, и на који су у току XIX-ог века стално управљане очи свију политичних реформатора на континенту европском, као на какво божанско откривење, позвано да усрећи и да облагороди род човечански, познат је у правној уставној науци под именом *парламентарне или кабинетске владе.*

11*

Била би велика погрешка, а у нас се у Србији упада често у ту погрешку, да се парламентарна влада побрка са представничким системом владавине у опште. Парламентаризам је само једна особита врста представничке владе; свака парламентарна влада мора бити и представничка, али обратно свака представничка влада није у исто време и парламентарна. Историјски, парламентарна је влада најстарија од свију савремених облика представничке владе. Она је у исто време и њезин најпознатији, и у Европи барем, најопштији и најопробанији облик. Представничке владавине, које се разликују у многим битним питањима од парламентарне, јесу следеће:

1) *Представничка или америчка влада*, која се одликује потпуним раздвојем и потпуном узајамном самосталношћу законодавне, извршне и судске власти. Овај је облик примењен не само у Сједињеним Северо-Америчким Републикама, већ и у већине других америчких република.

2). *Ауторитарна дуалистична влада*, у којој је такође извршна власт са свим одељена од законодавне, но која се разликује од пређашње тиме што извршна власт припада неодговорном монарху. Овај облик владавине више мање заснован на уставним одредбама постоји у практици у Немачкој и у Данској.

3) *Конвентовски систем владе* у којем постоји потпуно јединство суверене власти усредсређено у народној скупштини. Таква је влада постојала у Француској за времена револуционог Конвента. Данас у Швајцарској федерални устав од 1874 год. држи средину измеђ конвентовског и председничког система.

Шта је управо парламентаризам и које га типске особине одељују од осталих облика представничке владавине?

Ми смо већ раније напоменули да се парламентарној влади даје и друго име: кабинетска влада. Ово име одређује већ и битни карактер парламентаризма. Пар-

ламентарна влада могла би се кратко дефинисати: она представничка влада у којој постоји министарски кабинет, тј. једно хомогено, солидарно министарство, политички одговорно пред народним представништвом, или, ако је то народно представништво подељено на више домова, пред једним од тих домова. Самим тим што је политички одговоран пред парламентом, министарски кабинет не може да влада без већине парламентске. Он се рађа, живи и умире вољом те већине.

Кад се у једној чисто парламентарној земљи као што је Енглеска проуче формални прописи о организацији и о узајамним односима разних грана суверене државне власти, искачу нам одмах пред очи нелогичности парламентарне владе, њезине противуречности и, допустите ми да употребим прави израз, њезина неискреност. У принципу две битне државне власти, законодавна и извршна, стоје одељене једна од друге и самосталне једна према другој. На челу извршне власти је шеф државни, монарх или председник републике, који именује и збацује министре, врши законе што их је скупштина изгласала а он санкционисао, и који ни пред ким не одговара за своје политичне поступке. Као орган законодавне власти стоји на другој страни народно представништво које ствара законе земаљске, било по властитој иницијативи својих чланова, било по иницијативи органа извршне власти. Гледајући на ту формалну али само привидну организацију парламентарне владе енглеске Монтескије је створио своју чувену теорију о деоби суверене државне власти. А нешто из те теорије Монтескијеве, нешто опет из погрешног схватања енглеске уставности, поникао је амерички председнички систем, који у федералном уставу Уједињених Република поверава три битна дела суверенитета народног трима узајамно независним органима државним.

Но да се разуме суштина парламентарне владе треба скинути са лица енглеске уставности маску од разних

формалистичних прописа, ваља знати разликовати у њој две врсте установа, које Беџот (Bagehot)[1]) лепо назива једне стварним уставним снагама, друге импозантним установама. Оне прве крију се чешће позади ових других, позваних да беспрекидно играју пред очима народа енглеског бриљантну уставну параду. Између неодговорног шефа државног и парламента, између представника извршне и законодавне власти стоје политички одговорни министри, који сви скупа образују под управом својег председника један хомоген, солидаран кабинет. Некада док је се одређивао положај и значај кабинета по привидним спољним формалностима, министарски је се кабинет дефинисао као подручан орган шефа извршне власти. Данас пак сви озбиљни коментатори енглеске уставности и парламентарног облика владавине у опште, као Фриман (Freeman), Беџот (Bagehot), Мејн (H, Maine), Бутми (Boutmy), Гнајст (Gneist), Блунчли, сматрају кабинет као један одбор скупштински, коме је поверена управа земаљска. Тај одбор разликује се од осталих скупштинских одбора само великом важношћу послова који су му поверени, и тиме што мандату одборском није постављен никакав одређен термин. Министарство остаје на дужности и држи управу земаљску у рукама све док буде, и само док буде уживало поверење већине скупштинске.

У парламентарној владавини задатак народног представништва не састоји се само у томе да прави законе земаљске. Његова мисија је далеко шира и може се рећи да му је најбитнија и најважнија дужност да створи из своје средине владу земаљску — министарски кабинет, па да затим води сталан надзор над радом тог кабинета, и да га устави и збаци чим по његовом нахођењу рад кабинетов дође у опреку са интересима земаљским. По традиционалној теорији, енглески устав се препоручује

[1]) W. Bagehot. La Constitution anglaise (превод с енглеског).

као јака гаранција слободе, као живи извор политичног и социјалног напретка, тим што је у њему одељена законодавна власт од извршне; у ствари пак обе ове власти стоје у тесној вези једна с другом. На челу активне управе стоји један одбор законодавног тела, у који је већина парламентска увела своје прваке. Избор тог одбора не врши се онако као што се врше остали избори у парламенту Управо рећи тај се избор и не врши изрично већ прећутно. Шеф државни узима за председника кабинетског вођа партије која има у скупштини већину, а овај опет бира за своје сараднике најугледније чланове партије којој он припада.

Специјална мисија поверена народном представништву у парламентарном систему владавине, да створи власт земаљску и да води надзор над њезиним радом, веома је важна и деликатна. Она постаје од пресудног уплива при избору посланика у земљи са правим парламентарним традицијама и обичајима. Најглавнија улога народног представништва не састоји се више у активном, непосредном бављењу реформисањем законодавства. Оно мора да мотри непрестано на владу, да води сталан, свакодневан надзор над земаљском управом. Ради тога је оно и принуђено да тражи врло честа обавештавања о унутарњој и спољној политици државној. У седницама парламентарних скупштина троши се исто толико времена на разна питања и интерпелације, колико и на већања о законодавним реформама.

У државној машини конструисаној за радњу парламентарне владе, министарски је кабинет не само најоригиналнији већ уједно и најважнији точак. У њему је усредсређена сва жива, активна снага државна. Кабинет не служи само, како то вели Беџот, као веза измеђ законодавне и извршне власти. Могло би се рећи да он игра у парламентарној државној организацији ону исту улогу коју игра срце у систему крвотока. Као што вене носе сву крв срцу, које затим даје своје снажне импулсе

артеријама да је ове наново разнесу кроз све делове тела, тако се исто сва снага, сва воља и енергија законодавног тела усредсређује у министарском кабинету, који оружан њоме даје своје импулсе свим органима извршне власти. Као што је суверени народ или онај део народа који је присвојио себи искључиво право да образује бирачки кор, пренео своја права на своје изабране посланике, исто тако народно представништво преноси по други пут та суверена народна права на свој одбор, који носи име министарског кабинета.

Овде се истиче сад најбитнија разлика између енглеске-парламентарне и америчке-председничке владе. Полазна тачка је код обојих једна и иста: суверенитет народа што образује бирачко тело. Основна, прва разлика из које се развијају све супротности двају система та је, што грађани амерички бирају посебито своје посланике за законодавно тело, а посебито своје повseparенике који ће да изберу стварног шефа извршне власти земаљске. Мисија тих повереника је проста, одређена и тако рећи тренутна; а кад маса народна даје својим пуномоћницима мандат такве природе, онда тај мандат постаје неизбежно императиван. Сваки повереник гласа дакле за оног, за кога су му његови бирачи наложили да гласа. Сва мисија његова се своди на то да однесе у урну цедуљицу са именом које су написали сами бирачи. И извршну и законодавну власт изабрао је ту непосредно народ, поверив свакој од њих само један део својих суверених права. С тога те две власти и стоје оделите једна од друге као два једна према другом сасвим самостална представника народног суверенитета. У парламентарној држави напротив народ преноси на једне исте своје представнике сва своја суверена права. Ти представници састављаће законодавно тело, а законодавно тело ће из своје средине образовати владу земаљску. И та влада биће састављена из шефова парламентарне већине т. ј. из људи, који су оличени представ-

ници оног политичног држања, које је добило пристанак већине грађана-бирача. Бирајући своје посланике бирачи су знали у напред да ће резултат њиховог гласања имати за прву последицу конституисање једног или другог напред познатог министарског кабинета, те је сасвим природно да је сваког од њих при давању гласа руководило у великој мери претпостављање једног министарског кабинета другоме. Не би дакле било претерано рећи да су и у парламентарној владавини стварни шефови извршне власти министри-изборници народни. Само начин којим је народ извршио тај свој избор повлачи за собом све последице које карактеришу парламентарну владу.

Пре свега ваља нам приметити да народ делегира своја суверена права као једну нераздвојну целину а не у деловима. Доцније, у другом реду, образоваће се из средине парламента одбор под именом министарског кабинета, који се обично зове управна или извршна власт земаљска, од како је Монтескије формулисао своју теорију о подели власти. У самој ствари пак кабинет министарски има дужности које се у многом разликују од оних што припадају у Америци органима извршне власти. Кабинет је позван да влада земљом под контролом скупштинском. Сви важнији законски предлози потичу из кабинета. Израду тих предлога у свим детаљима, њихову адаптацију ранијим законским одредбама, поверавају поједини министри правницима од заната, који су као државни чиновници непосредни органи извршне власти. Тако израђен пројект законски подносе министри парламенту, који га одбија, или прима, или му даје разне измене и допуне. Одбијање пројекта или које важније одредбе његове повлачи одступање министарства, те зато већина чији су најодличнији чланови у министарском кабинету мучно долази до такве одлуке. С друге стране пак министарски кабинет живи само поверењем већине парламентарне, пред вазда будним очима опозиције која не пропушта ни једну прилику да привуче себи најмање

ватрене присталице министарства. Интерпелације управљене на кабинет нарочито од стране првака опозиционих односе се не само на питања од одсудног значаја за општу политику државну већ силазе и до ситних административних детаља. «У Енглеској, вели Сумнер Мејн, чији су уставни обичаји инспирирали Монтескију славну аксиому о подели власти на извршну, законодавну и судску, министарски кабинет образован да буде орган извршне власти, постао је прави извор законодавства, докле се законодавно тело меша посведневно у извршну власт земаљску.» [1]) Кад се не би бојали да нам се не пребаци да правимо алузију на скорашње политичне прилике у Србији, од чег нам је далеко свака помисао, ми би дали израза овим односима што постоје у парламентарној влади између законодавне и извршне власти рекав, да су њихови органи не само у фузији већ у великој мери у правој конфузији.

Представништво народно, које има сем мисије да избере министарски кабинет још многе друге разноврсне дужности, не разилази се одмах чим је самим својим саставом показало, каква би управа земаљска најбоље одговорила жељама народним. Његов је мандат разнолик и трајан, и на вршење његово могу да имају пресудна уплива многи непредвиђени догађаји Уз дужност да створи министарски кабинет долази одмах друга дужност: да мотри да ли рад тог кабинета одговара интересима земље. Докле парламентска већина буде убеђена да је рад министарски у складу са интересима државним, сва моћ, сав ауторитет њезин стајаће на расположењу министарског кабинета. Наступи ли противан случај, већина напушта министре и принуђује их на одступање. Министарски кабинет је у ствари одбор парламентски, који парламенат може да опозове у сваком тренутку, и то тим пре што тај одбор није ни биран за одређено

[1]) Sumner Maine, Essais sur le Gouvernement populaire (превод с енглеског) стр. 333.

време. Као прва и непосредна еманација суверене власти народне парламенат стоји над кабинетом, јер кабинет може да буде представник воље народне само вољом парламентовом. Кабинет влада земљом дотле док парламенат даје свој пристанак и своје одобравање његовој влади. Министри могу да стоје на челу управе државне само док између њих и већине парламентске влада пуна хармонија, докле их та већина признаје за своје шефове, и хоће да иде за њима.

Али не треба никако изгубити из вида да и ако чланови парламента нису добили за свој рад никакав императиван мандат, и ако сама природа државних послова и дужина времена за које су они позвани да воде надзор над тим пословима не дозвољава да посланички мандат буде императиван, ипак зато при самом бирању бирачи су водили озбиљна рачуна о томе које ће министарство подржавати њихов посланик, или, да се изразим курантним језиком, којој или чијој партији он припада. Кад већина скупштинска напусти својег шефа и обори његово министарство, сви су изгледи да је она то учинила у убеђењу да је јавно мњење захтевало такву промену, и да су бирачи који су послали чланове те већине у парламенат изменили у том погледу своје мишљење. Између министарства и парламента прекинута је хармонија, а у парламентарној влади чим се деси тај прекид, нема више услова за могућност руковања државним пословима. Но и ако министарство не може да живи без већине парламентске, његов ослонац није искључиво у тој већини; оно се наслања такође и непосредно на јавно мњење земаљско и на претпостављену вољу већине грађана бирача. Мисли ли кабинет да у питању у којем се парламентска већина разилази с њим, јавно мњење стоји на његовој страни, и да његове намере боље одговарају битним интересима земаљским, он није принуђен да се покори одлукама парламентским, већ може да апелује на суд народни. Отуда долази право кабинетово да саветује

шефу државном да стави своје *veto* скупштинским одлукама. а такође и да распусти парламенат и нареди нове изборе.

Врло је тешко дати тачна израза компликованим односима што постоје у парламентарној држави између парламента и кабинета. Ми смо се потрудили да покажемо да нити парламенат одговара оном што се зове законодавна, нити министарски кабинет оном што се зове извршна власт. Ако су наше речи биле у стању да даду јасна израза нашој мисли ми смо такође утврдили да министарски кабинет није прост вршилац воље парламентове, да министарски кабинет, допустите ми да се изразим у слици, не игра улогу руке на оном телу на којем је парламенат глава. Напротив министарство одређује својом властитом иницијативом путове којим ће се повести државна кола; тим путима оно иде напред држећи узде у својим рукама све докле га хтедне пратити већина парламентска.

Како је компликована, како деликатна израда парламентарне машине и како морају да буду гипки и еластични разни њезини делови! Колико велика треба да буде пажња, присебитост и мирноћа, колико свикнут поглед, хармоничан рад и велика морална дицсиплина у радника свију редова што рукују разним њезиним крупним и ситним одељцима, па да се избегну опасна трвења и судари њезиних испрекрштаних точкова! Да се та машина конструише, требали су вековима дуги напори и ванредно повољне околности. Ти услови стицали су се били постепено у краљевини Енглеској после норманског завојевања, и након дуге уставне борбе што се водила у њој све од почетка 12-ог века створена је представничка влада, која се у току 18-ог века развила у најчистији и најсавршенији тип парламентаризма.

Ми ћемо у неколико кратких потеза изложити главне историјске прилике и главне друштвене факторе који су створили парламентарну уставност енглеску.

Фриман у своjем делу о развићу енглеске уставности[1] износи мишљење да се њезин први основ налази у скуповима слободних људи у прастарим шумама германским, које су Англи и Саси донели собом у своју нову постојбину. Ти старински обичаји германски били су по њему изопачени норманским завојевањем и упливом легиста у служби краљевској; у позније доба Енглеска је се просто вратила натраг својим првобитним установама, изменив их само у мери у којој су то изискивале потребе једног великог државног организма.

Но ти скупови слободних људи, онакви како их описује Тацит, нису ни у којој мери искључива карактерна црта германских племена. Могли би се сем тога још упитати, кад би тражили резона друштвеним установама у карактерима разних племена а не у историјским приликама, како да се помири енглески парламентаризам са немачком војничком диктатуром и руска аутократија са пољском племићском анархијом. Једино прилике и услови у којима су се развијале разне народности европске могу нам објаснити како је се у Француској развила монархија Лудвика XIV-ог, у Пољској liberum veto и остале анархистичне феудалне установе, а у Енглеској моћна аристократска олигархија која је створила парламентаризам. Уставна и парламентарна организација, чији су први пример дали свету Енглези, има свој извор далеко више у историјским приликама но у етичким особинама расе енглеске. «Она је, као што вели Бутми (Boutmy), резултат нужности створених приликама а не никако завет који је све од доселења саксонског прелазио у правилном развоју са једне генерације на другу.»

У 12-ом веку после норманског завојевања Енглеска се посве разликује од осталих европских монархија. Она је у том добу феудалне распарчаности и растројства је-

[1]) Freeman, Le développement de la Constitution anglaise (превод с енглеског).

дина хомогена краљевина, за коју је се могло рећи да образује једну и исту државу и једну и исту народност. Краљевска је власт у њој била толико моћна да ниједан феудални властелин није могао ни помишљати да заузме према њој независан положај. У том распоређају друштвених сила у Енглеској налази се прва клица енглеске модерне уставности.

Моћ и сила што је била усредсређена у престолу изазвала је ону самовољу краљевске власти, којом се карактеришу владаоци из норманске и анжвенске династије. Та самовоља наишла је одмах у народу, а нарочито у ратоборној аристрокацији, на оружан отпор. Релативна слабост феудалног племства нагонила је бароне да се организују према своjем моћном противнику у једну чврсту заједницу, и да ступе у савез са свим другим елементима друштва енглеског, који су такође зазирали од тираније краљевске. Феудална аристрократија, која је у свим државама на континенту европском изазвала раздор и гушила сваку слободу политичну и грађанску, постала је у Енглеској центар политичне организације и бранич свију слобода народних. По речима Халамовим (Hallam) непрестана опасност од свемоћне краљевске власти, неутралисала је центрифугалну снагу феудализма. Немогући да аспирира потпуној личној независности и присвајању локалних суверених права, аристрокација је се енглеска груписала у једну моћну олигархију, измењујући се тако из феудалне у праву политичну аристокрацију.

Први кристал у парламентарној влади енглеској, уз који су доцније приањале све нове тековине, био је *magnum concilium*, састављен од великих духовних и световних васала, који остају сами у њему ове до средине 13-ог века. У другој поли 13-ог века, услед борбе која је се повела била између краљевства и великог племства, каваљерска класа састављена из нижег племства сеоског, које је већ играло у локалној управи пресудну улогу,

почиње да добија приступа у парламенат. Краљ и барони су се утркивали да задобију њезину помоћ, те да принуде сваки својег противника на попуштање. Већ 1254 год. позвани су били у парламенат по два каваљера из оваке грофовије, а такође и представници нижег свештенства. Та новина се одржава у парламентима од 1261, 1264, 1270, 1273. Године 1295-те, која се може сматрати као епохална у развоју енглеске уставности, не само да се усваја дефинитивно, као уставни обичај, да се у будуће увек позивају у парламенат из сваке грофовије по два каваљера, но се усваја и одређена специјална формула за сазивање нижег свештенства, а такође позивају се и све главније вароши да пошљу по два изасланика у парламенат, На крају 18-ог века сви најважнији елементи енглеског савременог друштва били су већ заступљени у парламенту.

Око половине 14-ог века, после кратког колебања, груписање тих елемената извршено је на следећи начин: Више свештенство, спојено са световном аристократијом, образовало је горњи дом, а каваљерски ред и буржоазија скупљају се заједно у доњи дом. Представници нижег свештенства остају у почетку у доњем дому, али се затим наскоро сасвим повлаче из парламента. У двама тим домовима укрштају се дакле и мешају разне класе друштвене; њихов заједнички карактер је пресудна превага световних елемената над духовним. Да не пропустимо ову прилику а да узгред не напоменемо, удаљујући се за један тренутак од наших историјских излагања, да је подела енглеског парламента у два дома једна проста историјска случајност, и да њезин основ није никако у потребама доброг вршења парламентских послова, већ у груписању разних елемената између којих је била подељена активна снага друштва енглеског. Доцније, коментатори енглеских уставних установа начинили су од тога једно основно питање за организацију и рад парламентарне и у опште представничке владе. Сумнер Мејн

који се у осталом одликује као ватрен бранилац горњег дома енглеског, примећује спиритуално да «кад би се могло замислити да у 18-ом или 19-ом веку какав политични архитекта састав.ља устав не знајући ништа о енглеском парламенту, он би можда завео један, можда три или четири дома, али сва је прилика да се не би сетио да их заведе два.»[1])

Време којим располажемо у овој прилици и сувише је кратко да би могли ма и у најкрупнијим потезима да изложимо све трансформације кроз које су пролазиле класе енглеског средње-вековног друштва што су састављале парламенат. Принуђени смо на нашу велику жалост да само напоменемо, да је и за време династије ланкастарске почела она велика политична еволуција, која се завршује за владе Тудора са два епохална догађаја, пропадањем феудалног племства и црквеном реформом.

За време двеста-годишњег трвења између краљевства и племства с једне, између разних фракција племства с друге стране, за време оних других бораба што носе у историји енглеској назив: борбе црвене и беле руже, развио је се необично значај доњег дома, који је у почетку играо и сувише скромну улогу. Једна или друга завађена страна често су позивале у тим раздорима доњи дом да игра улогу изборног судије, а сваки такав позив праћен је уступцима разних права и привилегија. У том су добу поникле или су бар засејане биле све огромне повластице, које данас дају доњем дому највишу власт земаљску у Енглеској. Доњи је дом тада стекао право да сам саставља земаљске законе, место да само подноси престолу своје молбе и жалбе, као што је био ранији обичај; право да се не диже никакав данак докле га он не изгласа, да води надзор о употреби државних пара и о именовању на највиша државна звања.

[1] Sumner Maine, op. c. стр. 314.

При свем том, ма колико да су биле напредне политичне установе енглеске у 14-ом и 15-ом веку, оне нису могле да заштите земљу од деспотизма и тираније Хенрика VIII-ог и неких његових последника. Енглеска нам даје тада најбољу демонстрацију велике историјске истине, да установе политичне имају слабе вредности, кад нема људи који су кадри да их приведу у дело. Велико духовно племство прогутала је била црквена реформа. На место прелата из старих племићских кућа, који су били државници и дипломате, дошли су суморни теолози и хришћански доктринари. Моћна феудална аристокрација, једина у стању да у средњевековном друштву енглеском групише око себе све свесне елементе, па да се успешно одупре самовласти краљевској, била је скоро истребљена дугим крвавим борбама. Незино место заузели су били краљевски куртизани, обогаћени парвени и авантуристе сваког реда, жудни титула или новаца. Ти нови куртизани-перови бирани су већином међ највиђенијим члановима доњег дома из каваљерске класе, те је тако доњи дом изгубио у њима своје природне вође. По лепој слици Бутми-јевој, парламенат састављен из класа чије је особље било исцрпљено «наличио је на радионицу лишену несретним случајем својих најбољих настојника и радника, извеџбаних да рукују њезиним компликованим справама. Сад су најмљени били нови, неуки људи, који су или стајали као парализовани пред точковима машинским, или су их се дотицали сасма неспретно, док најзад нису дошли до уверења да је и лакше и сигурније слепо слушати реч господареву.» [1])

Но то ново особље што је испуњавало класе енглеског друштва заступљене у парламенту, полако је се обучавало државним пословима, црпећи из старих земаљских традиција поуку о својим правима и о својој моћи. Монархијски деспотизам силно уздрман и срушен тре-

[1]) E. Boutmy. Le développement d· la Constitution et de la Société Politique en Angleterre. p. 148.

нутно 1648 год. срушен је поново и дефинитивно четрдесет година доцније. Вођ покрета била је и овог пута велика аристокрација. За непуна два века они ниски политични паразити што су пузили пред сваким каприсом Хенрика VIII-ог развили су се у силну олигархију, која је, ставив под своје туторство краљевску власт, утврдила у земљи парламентарну владу и истакла Енглеску на прво место међ силама европским. Револуција од 1688 и подизање на престо краља Виљема III-ег дело је велике аристокрације, па природно је да су њој припале и највеће политичне користи од те револуције. У току читавог 18-ог века олигархија аристократска употребљује на своју политичну корист извојевану победу над апсолутизмом краљевским. Парламентарну владу, која у том веку добија свој дефинитиван облик, и која је у нашем столећу постала политична сврха демократском покрету на континенту европском, створила је енглеска аристократска олигархија за своју властиту употребу и као најзгоднију да одговори њезиним партикуларним политичним интересима.

Најважније уставне установе које су дале у 18-ом веку енглеској влади облик парламентарне владе нису потврђене никаквим писаним законима, већ су уведене у живот дугим уставним обичајима. У почетку 18-ог века неколико деценија после револуције од 1688 год. парламенат добија важну гаранцију против личне и самовољне краљевске владе, која се састоји у томе да краљ не може задржати за себе ни једну грану управе државне, но да за сваку од њих мора имати по једног министра. Писани закони који нису никад били укинути дају круни право да стави *veto* парламентарним одлукама, да распусти парламенат против воље својих министара, да отера министре који су уживали пуно поверење већине парламентске, па да влада самовољно под илузорном контролом две стотине и неколико чланова приватног савета краљевског (privy council) који краљ саставља

по свом нахођењу. Краљ би имао даље права да уведе у горњи дом толико нових перова колико му је воља, а такође и да створи нове изборне округе и нове повластице за избор чланова доњег дома. Све би то било потпуно законито по писаним уставним законима енглеским, али се свему том опиру уставни обичаји, које Миљ лепо назива друштвеним моралом земаљским. Ти уставни обичаји бацили су са свим у заборав право краљевског *veto-a*. Они су учинили да распуштање парламента буде практично могуће само ако га буде захтевало министарство. Они су узрок што је постало илузорно не само право краљево да самовољно влада уз помоћ приватног савета, но што је шта више престо стављен у немогућност да постави једног јединог министра којег доњи дом неће да трпи. Последњи пример да је у министарству седео љубимац краљев против воље својих другова и против воље парламентске већине био је лорд Тарло (Thurlow) за владе Ђорђа III-ћег. Сам министарски кабинет, та битна, типска установа парламентарне владе, нема никаквих основа у писаним уставним законима, већ је продукат уставних обичаја. Писани закон не зна ни за министарски кабинет, ни за председника министарства; по њему постоје једино чланови горњег и доњег дома и чланови приватног савета краљевског, којима може да буде поверено руковање једном или другом граном државне управе. Односно министарске одговорности њиме се утврђује једино то да је владалац неодговоран а да су министри одговорни, и да налог владаочев не може послужити министрима као извина за њихова незаконита дела. Та одговорност којој он подвргава министре једино је кривична одговорност. Уставни обичај уводи крај ње другу далеко важнију: политичну одговорност. Он образује од свију министара једно хомогено, солидарно одговорно тело: министарски кабинет. Он ставља тај кабинет у потпуну независност према престолу, лишавајући краљевску власт и самога права да председава министар-

ске седнице. Он даје на против парламенту права да дискутује о свакој министарској радњи, не само односно њезине законитости или незаконитости, већ и односно њезиног политичког смера и правца. Санкција тој другој одговорности није у кривичној оптужби министара већ у изјави неповерења министарском кабинету, изјави, која ставља министре у немогућност да и даље остану на челу управе државне.

У 18-ом веку, кад је сва сила државна пала у руке аристократске олигархије, створио је се под утицајем те олигархије први неопходан услов за развитак парламентарне владавине, а то је подела на две велике дисциплиноване партије, у које су се уврстили сви чланови парламента, слепо подвргнути својим партијским шефовима, као војници пред непријатељем својим војсковођама. Предмет око којег се те две војске отимљу није ништа мање до управа државним пословима; њихово оружје је број гласова којим свака од њих може да располаже против друге. Вође тих двеју партија су две противничке коалиције најмоћнијих породица аристократских. Чланови парламента су највећим делом њихове креатуре, које су њиховом вољом и њиховим упливом добиле своја посланичка места. Занимљиво ће можда бити да напоменемо, да је и у том добу, кад је се сва сила државна стекла била у рукама велике аристокрације, горњи дом играо према доњем сасвим узгредну улогу. Политичне борбе су се биле тамо где су стајале војске. Велики политични штабови ковали су у горњем дому своје планове или своје сплетке, чекајући сваки редом да пожње плодове победе коју ће му донети најамници.

Парламенат енглески у 18-ом веку више наличи на зборно место за делегације двеју група великих породица но на право народно представништво. Чланови његови нису били толико представници народних тежња и народних аспирација, колико вршиоци воље својих господара, великих лордова. Само под таквим условима и

са таквом владом могле су да се пронађу и створе парламентарне установе, које на сваком кораку издају своје аристократско порекло. Како би могло на пр. једно демократско друштво да дође на ту замисао да из своје средине издвоји групу од неколицине људи, којој ће да повери управу над земљом и да јој даде могућности да окружи свом тајанственошћу своје свакодневне дискусије, као што је то случај са министарским кабинетом у парламентарној влади! Олигархија енглеска умесно је упоређивана са олигархијом млетачком, а чини ми се да би се и у кабинетској влади могла наћи иста основна замисао која и у млетачком савету десеторице. Различности у двема владама потекле су најпре отуда, што је енглеска олигархија морала вазда да мотри на престо и да тражи гаранције против њега у чувању слобода народних, а за тим што је се та олигархија, далеко многобројнија од млетачке, израна поделила у две супарничке групе, које су организовале у виду неког политичног шпорта парламентарну борбу да она решава која ће од њих двеју добити управу земаљску.

Ево у каквој слици чувени француски публициста Бутми представља енглеску олигархију и објашњава стварање парламентарних уставних обичаја енглеских. «Енглеска влада наличила је на велико акционарско друштво, у којем су неколико силних богаташа покуповали без мало све акције, па се за тим образовали у два противничка синдиката. Кад се сазове општи скуп друштвених акционара, оба синдиката траже свим средствима која су им на расположењу да купе или ма како да добију за себе гласове оног маленог броја независних акционара, те да помоћу њиховом однесу победу у избору друштвених управника, т. ј. министара. Онај синдикат који има већину акционарских гласова у својој руци може ако остане у чврстом јединству да доведе министре у положај да не могу владати, што ће се он у осталом пожурити да учини ако му министри не буду у вољи, т. ј.

ако министарство није састављено од његових поглавица. Према томе министарски се кабинет увек образује из вођа оне партије која има већину у доњем дому. Партија која има већину не даје ни најмањег удела у државној управи својим противницима, јер јој обично не достају важна политична места за све њезине виђеније чланове. Читав кабинет је дакле једне и исте политичне боје.» [1])

Обичај да министарски кабинет одступи чим му парламенат изјави неповерење, или другим речима чим изгуби већину у скупштини могао је да се укорени само под специјалним условима који су се стекли били у олигархијској енглеској влади. Министарство је могло да се уклони у сваком тренутку са управе а да не изложи опасности интересе земаљске зато, што је противничка партија имала вазда у приправности друго министарство у напред образовано и у стању да одмах прими на се управу државну. Није било дакле никакве опасности да ће земља остати обезглављена ма и за најкраће време.

У току нашег кратког историјског нацрта видели смо да су се услови нужни да се пронађе и створи парламентарна владавина могли стећи само у једној земљи у којој је јака краљевска власт успела да утврди 700 година раније но на континенту европском политично јединство државно; у којој је феудално племство сувише слабо да би могло и помислити да стече према краљевској власти индивидуалну политичну независност упућено било силом догађаји на концентрисан, заједнички рад, и на концепцију колективних класних интереса. За такву владавину требала је да се образује моћна и енергична аристократска олигархија са живим политичним традицијама у прошлости, и требало је да та аристократија буде то-

[1]) Boutmy op. c. стр. 287.

лико многобројна, те да властољубље њезиних чланова изазове поделу у две супарничке групе, које ће да се боре неуморно око власти. Најзад ваља нам да додамо да је за стварање и за дуг живот парламентарног система био нуждан и специјалан, привилегисан географски положај британских острва.

Да се образују парламентарни обичаји и да се отпочне парламентарна традиција била је неопходно нужна онаква олигархија, каква је била енглеска. Ниједна од континенталних земаља које су у току XIX-ог века копирале парламентарну уставност енглеску, па ни сама Енглеска од како је од 1832 год. почела да се политички и социјално реформише у духу демократском, не би била у стању да пронађе принципе парламентарне владе. «Дозвољено је да се мисли, вели Бутми, да би под демократском владом разноликости у мишљењима и у интересима, изливи страсти што се јављају у масама, растројили парламенат и начинили од њега као неки покретан хаос, у којем би се појављивале и ишчезавале разне ситне групице, које не би могле да послуже као основа никаквој трајашној подели у партије. Изборници народни принуђени да се вазда обзиру на жеље својих бирача, да гледају да задовоље пре њих но своје партијске вође, покретани сем тога често својим личним доктринарним убеђењима, или подвргнути мњењу које влада у њиховој локалној средини, не би могли да се покоре крутим правилима дисциплине, и да се тако стопе с њоме да послушност партијским вођама постане питање парламентарне части.» [1])

Но и Бутми и Беџот и многи други историчари и коментатори енглеске уставности, и ако признају да демократија никад не би могла сама да створи парламентарни облик владавине, не сматрају никако да се демократија не може ни измирити са таквом владавином. По

[1]) Boutmy op. c. стр. 290.

њиховом мишљењу демокрација нити је умела да нађе, нити би покушала да тражи парламентаризам, али зато она је се дала прилагодити парламентарним установама, чим је могла да их пресади са Британских острва на своје земљиште. Од 1832 год. Енглеска се све више приближује демократском принципу па јој то ипак ништа не смета да остане парламентарна земља. Друге земље континенталне са чисто демократском социјалном организацијом одомаћиле су код својих кућа парламентарну енглеску владавину, а у још многим другим демократски покрет истиче парламентарне установе као први свој политички дезидератум.

Међутим нама се чини да најпростија логика води до закључка да установе које су могле да се створе само под извесним нарочитим условима, мучно се могу одржати у животу и очувати свој стари карактер и своја стара дејства, ако се буду затекле у другим приликама и под другим утицајима. Беџот, ватрени обожавалац парламентаризма енглеског признаје, да су за његов опстанак нужни не само они различи услови, без којих не може бити говора ни о каквој озбиљној представничкој влади, и који претпостављају велику зрелост, присебитост и ладнокрвност и у маси народној што образује бирачко тело и нарочито у избраника народних, већ да има и других посебичних услова за живот парламентарне владе. Парламентарна скупштина има једну засебиту, оригиналну дужност — да створи министарски кабинет; а народно представништво способно да добро изабере своје министарство још је далеко ређа ствар но и сама добра министарства. Кабинетска влада изискује најпре да се има добар и способан парламенат — што је врло ретко, а за тим да се тај парламенат стално одржи на висини својег позива и да уме да очува сва своја добра својства — што је врло тешко.

У парламентарној влади сва сила државна стоји, истина у латентном стању, у рукама парламента. Држа-

вом дакле влада једно тело састављено од неколико стотина чланова. Кад се узме на ум да сваки члан парламентски може да има по коју своју оригиналну замисао, да сваки од њих можда има у својој памети разнолике политичке комбинације, онда постаје јасно да без јаке партијске дисциплине не само да нема изгледа да ће у чисто парламентарној држави бити влада врло добра, већ да ту престаје да буде могућа икаква озбиљнија влада.

Као што је апсолутно нужно било да се чланови парламента групишу у две велике добро дисциплиноване политичке партије, те да се могу створити парламентарни уставни обичаји енглески, исто је тако и за живот парламентарне владе нужно да у парламенту нема више од двеју јаких политичких партија. Јесу ли чланови парламента подељени у три или више група од којих ниједна нема апсолутне већине према свима осталим, парламентарна влада постаје немогућа. Министарски кабинет што је на влади виси тада о концу, а његово место не може да заузме ниједан други кабинет, који би могао да рачуна на више стабилности. И влада и опозиција покушавају да склопе разне парламентарне коалиције; но у том погледу велико преимућство стоји увек на страни опозиције, која је сва задахнута једним и истим осећајем непријатељства према кабинету што је на управи. Парламенат није у том случају у стању да одговори својој најглавнијој дужности: да изабере управу државну и да створи услове за њезин рад и живот.

Кад су у парламенту свега две партије, па кад министарство не може да продре са којим својим предлогом, или кад му се поводом које интерпелације изјави неповерење, дужност је државног шефа сасвим проста: он прима колективну оставку министарског кабинета и поверава мисију да састави нов кабинет вођу парламентске опозиције, т. ј. оне партије која је добила нову већину у парламенту. Али шта да се ради кад министарство падне пред каквом коалицијом хетерогених парламентар-

них група? Све разне групе сем оне која влада биле су против кабинета, али резони који су их водили у опозицији могли су бити сасвим разнолики. Оној групи која седи на крајним клупама леве стране министарство је изгледало сувише бледо, онима што седе на десној страни сувише црвено. Једна од њих хоће да нова управа брже корача на путу прогреса, друга да се више пази на закон поступности и да се брижљиво чувају стари обичаји народни. Тада настају дуге и мучне министарске кризе, које смо ових последњих година имали прилике да видимо врло често у Фрацеској у Италији, па и у самој Енглеској. Министарства у оставци морају да се примају «отправљања текућих послова» за читаве недеље, па често и за дуге месеце. Најзад се свршава или тиме што се старо министарство замењује другим узетим из истих слојева парламентарних, склопљено само од државника другог или трећег реда, од чијег утицаја мање зазиру противници, и за које се зна да немају ни способности ни енергије да државној политици даду један сталан, одређен правац. Или се прибегава коалиционим министарствима, која су прави апсурдум у парламентарној влади, која су одмах од почетка осуђена на пасивно држање а завршују се обично еклатантним расцепима, при којима увек јако трпи политичан морал земаљски.

Већина панегиричара парламентарних установа увиђа да опште право гласања није у стању да дâ дисциплиноване партије и да се оно не може измирити са парламентарним системом владавине. Хтети измирити парламентарне установе са општим правом гласања, значи исто што и унети у најделикатнији меканизам најбујнију и најнеобузданију силу. У осталом факти почињу да говоре јасно и разговетно против такове комбинације. Ми нећемо да тражимо томе потврде у континенталним европским државама, у којима су парламентарне установе више мање тачна копија са енглеског оригинала. Могло би нам се тада поменути да су у тим копирањима изостављене

често многе одредбе које на први поглед изгледају узгредне, али су у самој ствари од врло великог значаја. Могло би се сем тога, и то сасвим умесно приметити, да се парламентарне установе, које су се поступно развијале за неколико векова, не дају применити с дана на дан, већ да је неопходно нужно да протече дуже времена док се не образују традиције, сличне енглеским парламентарним традицијама. Да погледамо с тога на саму Енглеску, па ћемо видети да и у тој земљи, у којој је парламентаризам срастао са читавом политичном историјом државном, у којој он броји своје јунаке и своје мученике, парламентарне установе губе од 1832 год. на овамо чистоту својег карактера. Демократизам, чији таласи данас плаве и Британска острва као и континенат европски, руши нагло стару поделу на две велике историјске партије, виговце и торијевце. Данас у доњем дому енглеског парламента посланици су подељени, кад се изузму Ирци, у четири партије политичне.

Народно представништво које су изабрали сви пунољетни синови народни представља све нијансе које се јављају и ишчезавају у јавном мњењу. Оно мора да даје израза свим неодређеним, често фантастичким аспирацијама, које су или поникле у машти масе народне, или су бар успеле да пробуде народне илузије. Шаренило идеја и програма што се стичу у демократском народном представништву наличи на прави политички мозаик. Ми не мислимо да та разноликост, која прави од скупштине верну миниатурну слику самог народа, мора увек да буде штетна по државне интересе. Можда би шта више она могла донети и плодних последица! Али у парламентарној скупштини она постаје несавладна препона отправљању државних послова.

У парламентарној влади активна државна управа треба да буде поверена министарском кабинету. Парламент не влада већ само контролише министарски кабинет и ставља своје *veto*, кад буде мишљења да је кабинетова политика

рђава, исто као што су некада римски трибуни стављали своје *veto* консулским и сенатским одлукама. Изгледаће можда мало парадоксално, али у ствари у чисто парламентарној влади, кабинет треба да има у руци неку врсту диктатуре под контролом народног представништва. Кабинет израђује законе; кабинет одређује правац спољне и унутарње политике земаљске у главним цртама и у детаљима. Он отправља све државне послове онако како за добро нађе, не хтејући чешће ни да даје објашњења о побудама које су га руководиле у његовом раду, јер је он најбољи судија да оцени у којој мери државни интереси допуштају да се начини светлости око политике државне. Парламенат не може натерати министре да пођу овим или оним путем; он их само може уставити, да не иду даље путем којим су ударили, збацив их са управе земаљске.

За толику абнегацију од стране народног представништва потребна је чврста морална дисциплина, потребно је велико поверење чланова партијских према својим шефовима. Та дисциплина била је са свим природна у енглеским парламентима из 18-ог века, кад је сваки члан парламента стајао у стварној зависности према својим шефовима, али се она може мучно добити. изузев ванредне прилике, у демократским народним представништвима. Сваки посланик зависи ту само од масе својих бирача. Сваки члан партије осећа тежину своје привржености интересима партијским и тражи удела у управи државној, било ради остварења својих личних политичких концепција, било ради задовољења локалних интереса који ће га поново препоручити гласовима бирачким. Што год парламенти добијају јачу демократску основу, све се више опажа тенденција већине парламентске да влада непосредно, да сама одређује правац опште политике, па и да решава детаље административне, а да кабинет министарски буде прост извршилац воље њезине. Демократија тежи фатално да парламентарне установе

замени са конвентским. Народно представништво демократског порекла не пристаје да сву активну владу преда у руке својим најглавнијим члановима; оно само хоће да влада.

Г. Рибо (Ribot), један од најспособнијих и најречитијих францеских државника, у својем говору којим је отворио као овогодишњи председник париско међународно удружење за изучавање упоредног законодавства, констатује овим речима парламентарну кризу од које данас пати читава Европа: «Зашто је данас парламентарни режим уведен у скоро све земље европске, и зашто пошто је се утврдио у њима након дугих револуција и битака, пати он у овом тренутку готово свугде од кризе којој се не види краја? Зашто све слободне земље непрестано премишљају како да поправе своје изборне законе? Зашто се у овом истом часу свугде распитује како ће се опште право гласања измирити најзад са битним условима сваке владе, условима који траже да се власти не мењају често, да у политичним смеровима буде доследности, да се има довољно свести о положају сваке народности окружене многим другим народностима, које су све добро оружане и спремне да остваре оно што мисле да је њихова мисија у свету?»[1]

Г. Рибо има и сувише оштро око а да не примети да веза између демократије францеске и парламентарног режима не само да није учвршћена за ових последњих 17 година, већ изазива сваким даном све веће и веће тешкоће. Но запојен либералним традицијама, које су у енглеској уставности налазиле најсавршенији тип слободне представничке владавине, он је више наклон да верује да ће главни узрок политичној кризи бити у неискусности и у младости модерне демократије, а нарочито у мучним приликама у којима се налазе континенталне државе, принуђене да измирују политичну слободу

[1] Bulletin de la Société de Législation Comparée, јануар 1888.

са милитаризмом. И заиста народи који имају суседе јаке и добро оружане морају да усредсреде у рукама једног човека, шефа државног, велику власт и моћна акциона средства. Међународно право још није утврдило правила по којима би се судило који народ има способности и права да живи самостално и да се развија на корист опште цивилизације човечанске, а који не. Данас још о томе пресуђује, а по свој прилици ће још за дуга столећа пресуђивати, «Божји суд». Једина процедура божјих судова и данас је борба, као што је то било и кад је Јехова досудио својем изабраном народу обећану земљу. «Живот народа је вечита борба, то је закон божји,» рекао је ту скоро у једној истински величанственој беседи краљ белгијски својим поданицима. А земље чије су границе широм отворене непријатељским инвазијама, које су силом окoлности принуђене да централишу што јаче државну управу, и да држе на окупу велике и дисциплиноване сталне војене кадрове, изложене су сваког тренутка деспотизму владаочевом, па ма каквим се писменим гаранцијама оградиле уставне слободе и прерогативе. Заман су ту свакојаке комбинације и формалности, заман строге казне прописане против сваке повреде уставних одредаба.

Докле у унутрашњости сваке државе европске демократија руши историјске корпорације што су држале вековима у својим рукама власт над државом; докле њезини бурни вали стешњени у кориту државном које су прошли векови ископали обарају све бране и насипе: дотле с друге стране шовинистичка политика великих сила и њихове супротне жудње за превлашћу налажу заповеднички сваком народу европском, који хоће да живи самосталним народним животом да има што већу и што дисциплиновaнију војску. Животно питање за сваки народ је, да у тренутку опасности може иставити без одлагања све своје силе на браник својих итереса. Независност народна старија је и преча од слободе поли-

тичке. А услови да се очува та независност често се косе са условима нужним да се политичкој слободи даду стварне гаранције. Далеко је од нас свака помисао да се политичка слобода не да измирити са заштитом народне независности. Само непобитан је факт да мере нужне да се добро осигура одбрана народне независности дају у исто време могућност да се угуше политичке слободе. У једном чисто демократском модерном друштву постоје две друштвене силе: народ и мач. Положај континенталних држава европских изискује да мач буде што боље сакован и што боље наоштрен.

Ми остављамо будућности да пресуди хоће ли моћи политична слобода и народна представничка влада да се измире са огромним оружањима на целом континенту европском. Будућност ће такође решити да ли ће милитаризам вратити натраг Европу у више или мање рационалан апсолутизам Лудвика XIV и Фридриха Великог, или ће слободе политичке успети да побуде цивилизован свет на опште разоружање, уклонив сваки узрок крвавим сукобима разних народности. Како било да било за сад још обе те супротне тенденције корачају упоредо, не истискујући једна другу. Данас још сваки народ европски хоће да осигура себи угледно место међ другим народима, хоће нарочито да буде кадар и спреман да очува своје народно благо од лакомих пожуда суседових. Но у исто време сваки од њих постојано и упорно тражи да му се осигурају политичке слободе и право да сам собом отправља своје послове државне или бар да има стварну и озбиљну контролу над њима.

Како да се осигурају те слободе и та права? Демократија европска стресајући са себе апсолутистички јарам својих владара имала је у Енглеској једини пример слободне политичке владавине, па није нимало чудо што је одмах прионула да пренесе енглеске установе на континенат. Но између уставности енглеске и континенталне остајала је вазда та битна разлика, што је

у Енглеској уставност дело стварних друштвених сила, докле се на континенту покушава да се уставом створе те друштвене силе. Уставни закони и обичаји у Енглеској нису ништа друго до обележавање границе измеђ вековних друштвених снага што се развијају или једна поред друге или потискујући једна другу. Као сваки продукат живе органске силе они су у непрестаном развоју, у непрестаном покрету. Енглески устав је једном речју резултат дугих народних традиција, прави и најсавршенији тип историјске уставности.

На континенту европском најпре феудализам, а затим апсолутна краљевина заснована на милитаризму, нису допустили да се развију слободне уставне традиције. У недостатку тих традиција морало је да се прибегне рационализму и логици. Уставодавци су се морали старати да прибаве поштовања својим творевинама лепим декларацијама, разним свечаним прописима и тешким казнама против сваког који се усуди да дирне у света права народна, или боље у свети пергамент уставни. Цељ је њихова била и морала бити да изазову одушевљење народно. Но после тог одушевљења наступало је обично политичко мртвило и индиферентизам. Ето отуда несталност и пролазност свију тих тако званих рационалних устава. Што су декларације биле звучније, што су обећања била сјајнија и одушевљење силније, то је реакција индиферентизма бивала јача и пропадање брже. Од почетка овог века измењано је по рачуну Либеровом (Liber) у цивилизованом европском и америчком свету око 350 писаних устава. Сви нас ти устави опомињу на оног фамозног парипа Роландовог, који је имао сва изврсна својства, али му је недостајала једна једина маленкост — живот.

Уставни меканизми немају могућности да се сами ставе у покрет, ако им не дође моторна снага из живих сила друштвених, и ако нема довољно спремних и одушевљених људи да заузму места на разним њиховим саставцима. Но при свем том не треба мислити да ће је-

дан добар такав меканизам остати без икакве користи. Машинерија ће сама најпре пробудити радозналост, па затим изазвати руке раденичке да покушају да се послуже њоме. Рад ће бити у почетку невешт и неспретан; али ако буде довољно времена и доколице, дугом употребом стећи ће се искуство, које ће се затим преносити с поколења на поколење као народна традиција, После револуција од 1648 и од 1688 Енглеска је нашла готов свој парламентарни меканизам из 14-ог века, који јој је доцније много помогао у брзом усавршавању парламентарне организације.

Господо! Наша мила отаџбина, Србија, налази се данас на прагу новог уставног живота. У нашој земљи је овладало једнодушно мишљење да устав намеснички од 1869 год. није више у стању да правилно регулише односе измеђ разних државних власти, нити да задовољи стварне потребе нашег државног живота. Већ од неколико година јавно мњење иште неуморно уставну промену у духу слободоумном Од нас ће свију зависити, хоће ли нам мучно искуство из прошлости моћи корисно да послужи у будућности. Јер није доста имати само политичне слободе; ваља се знати њима и послужити. Дужност је целокупне српске интелигенције да својски потпомогне Владу Његовог Величанства и при увођењу и при примењивању нових политичних установа земаљских. У питању је хоће ли се у Србији моћи измирити политичне слободе са јавним поретком и са нужностима које нам намеће наш тежак међународни положај — тим више тежак, што је наш позив не само да посред бурних догађаја, који се спремају да навале на читаву Европу, а нарочито на земље балканске, очувамо опстанак и независност наше миле домовине, но и да извршимо велику историјску мисију српске народности. Час је свечан, а можда и одлучан по будућност Србије и целокупног Српства.

Др. М. Ђ. Миловановић

СЕЉАНКА

РОМАН

Јанка М. Веселиновића

(НАСТАВАК)

XI.

Сви су укућани — к'о што рекох — волели Анђелију, али је — чини ми се — нико није волео к'о чича Стеван. Никуд он на дâљ без ње не би иш'о; никакво весеље у селу — на које беше позват — није било без Анђелије. Чича беше научио да га она двори. Он је био човек, који оће кад и кад да протера ћев, који оће да се поноси са оним што има. Рекну му људи:

— Добра ти снâ.

— А кад је у мене шта било рђаво? — запит'о би он поносито.

А Анђелија вала и беше за хвалу. Ако су где год на свадби — к'о оно кад су Ику за Перу Марковог довели — млâде дворе своје свекрове. — Анђелија одвојила од свију; и по лепоти, и по висини, и по владању... Није дакле чудо ако је многи младић за њом уздан'о... Ја ћу да вам причам за једног.

То је био Вук Срдановић.

Има код нас на селу људи који су пола сељаци а пола господа. Сељаци су само по оделу — а господа по свему осталом — јер не копају и не ору. Међу таку сорту људи спада и Вук...

Био је јединац у оца и матере, па нешто то, нешто болешљивост његова у детињству — па га родитељи размазе. Ништа није горе од мазна детета. Нико му у кући није био прав. Од радова није хтео ништа да ради, те га тако отац и мати даду у школу која од вајкада постоји у Глоговцу.

Он је био даровит и врло лако учио, тако, да га је учитељ у почетку „Псалтира“ поставио за „најстаријег“ ђака. Осим тога он и певаше лепо к'о славуј; а учитељ опет имо је ту ману да све кроз прсте гледа оном који је добар певач... Дакле и учитељ га је мазио. А он, видећи, да му нико ништа неће, тук'о је немилице своје другове. Ако би се ко на њега потужио учитељу — тај би страд'о после...

Тако он сврши и „Псалтир.“

Учитељ посаветује оца његова да га дâ у Шабац „на науке.“ Овај пристане и тако Вук оде у Шабац.

Али у Шапцу не беше к'о у Глоговцу. И тамошњи учитељ је волео добре певаче, али је и казнио сваког који би био безобразан. За ону годину изео је Вук више батина него што има косе на глави.

Канио се неколико пута и да бега кући, и то би заиста учинио само да није било Китога. У то време Китог је био обраст'о густом шумом; а Вук се опет много бој'о својих имењака што у шуми живе — па га је то задржавало.

Издржа јуначки годину дана. Но отац га опет даде и друге године, и то опет код истог учитеља да се још „мало поучи.“ Опет издржа по године. Тада му умре отац, и њега стриц врати кући.

Беше већ читава момчина, али ништа не рађаше. Бадава је стриц вик'о на њ' — ништа га се није тицало. Он је врљ'о по вас дуги дан по селу, налазио се око кмета и тамо је кад што пискар'о. Изаш'о је на глас као „жесток“ ћата; а што је умео „сочинити“ то не беше више; није се у томе бој'о ни капетанова ћате.

Стриц га, најзад, ожени, не би ли га кући окрен'о — аја не помаже!,., Месец — два радио је, вајно, код куће, па онда одуста са свим. Све је се налазио код суднице, у мејани са ћатама капетановим, па им најпосле поче и тамо одлазити „да се — вели поучава.“

— Шта ћу — говорио је стрицу — кад ме је бог оваког створио? Не могу ја мотиком ни косом маћи. Мени је бог ово одредио. —

Стриц беше човек прост. Он мишљаше да је то истина; да је богу угодно да пусти на његову кућу „наказаније“ за његове знане и незнане грехе — слеже најзад раменима, рече: „божја воља“... И више није ни наваљив'о на Вука да ради.

Вук је и даље агов'о и благово. Радио је што је хтео. У кући је заповед'о и морали су га слушати к'о год и стрица домаћина. Одлазио је у варош, канцеларији — једном речју: свуда где је хтео. Зарађив'о је на писању и трошио немилице. Није он био од оних људи који су кајишарили да би стекли — он је кајишарио да би благов'о. Са осмејком би тек рек'о: „ђаво дон'о — ђаво и нек носи!..“

Према томе није никако чудо што је пост'о „шарен“ човек. Жена његова поста му гадна. Он тумараше по селу од куће до куће и што је год видео младо и лепо — сматраше да је његово. Највеће му је задовољство било: да затре чедност у младом чељадету...

Ја бих волео да вам нисам ни помињ'о о њему: у мени се мути утроба и гади ми се кад о њему причам, а нарочито о тој његовој гадној навици — али морам!.. Верујте ми, не бих ја ни помен'о имена његовог -- да и он није им'о ӳдела у јадном жи-

воту Анђелином... Ја сам Србин, и ништа не бих волео, него да причам само миле и лепе догађаје из живота мога народа — али — кад сам узео перо — не вреди ми лагати. Ја морам изнети подједнако и добро и зло...

Да вам га опишем само:

Средњег раста, сувоњав и прав ко свећа; очи и коса плаве, али му из очију бијаше нешто што могу крстити: безобразлуком. Кад би у старе жене биле онаке очи — сељаци би је назвали вештицом. Лице му беше дугуљасто опточено малом кестењастом брадом; на сред лица сеђаше велики кукаст нос, али тако, к'о да га је неко после усадио, јер беше накривљен на десну страну. На горњој усни беху мали брчићи испод којих — кад говори или се смеје — провириваху ситни бели зуби. Тело му беше доста снажно и здраво.

По ношиву био је „кевиљ." Лепе кошуље, срмајли јечерма и тозлуке, преплетени опанци, шарене чарапе, вишњев вес са свиленом кићанком испод кога беше углађена и зачешљана коса — све беше чисто к'о да је сад из дућана.

Ето, тај се човек био загледʼо у Анђелију.

Шта није чинио и радио не би ли му пала шака. По читаве ноћи мишљаше само о њој. Тражио је по селу момчад и плаћао и колико није право само да је из куће измаме... Кад је видео да то ништа не помаже — онда је кидисавʼо жене да то оне учине... Али, Анђелија беше паметна, па кад јој Петрија Митрова то помену — хтеде је смождити.

— Срам те било! — рече јој.

— Зар мене срам; мене маторе жене? — узвикну Петрија.

— Ти ниси ни жена!.. Јер да си жена, ти би гледала твоју децу и твоју кућу, а не би се бавила ћоравим пословима!

— Ко није жена?.. Добро, добро, ћерко, казаћу ја то твојој свекрви! Питаћу ја тебе коме ти то кажеш!

— Теби кажем, а ти иди па са тужи коме оћеш!

— Знаћеш ти за Живану!

— Да ли ћу ја знати, то не знам; али да ћеш је ти упамтити — то знам у тврдо!...

И Петрија оде да однесе Вуку црне гласе...

Први пут тога вечера — од како је у ову кућу дошла — Анђелија беше озбиљна. На њеним руменим уснама није лебдео осмејак. Њој беше тако криво и тешко к'о да је нешто најдраже изгубила.

„Еј мој лепи Салашу! — мишљаше она. — У теби бејах срећна. Могла сам по вољи тумарати по читаве ноћи, а да ми нико

ни једне скарадне речи не каже... Јесам ли икад пред ким шта учинила; да ли сам рекла коју срамотну реч?... Нисам! Па од куд да ми сад ова Петрија тако што говори?..“

И дође јој отужно... Она је се гадила, она је се љутила на ову понуду. Њена чиста и чедна душа није могла да се не гнуша; њена памет није могла ни да појми а камо ли да схвати дубину понора у који хтедоше да је гурну... Она је се само питала: „Зар има таквих људи?.. Зар њих неће бог да потре громом?..“

Од једаред осети потребу да исприча коме шта јој се десило. Али коме ће?.. Миленији?.. Не, само Миленији не!.. Миладину?,. Ко му сме казати, и како ће му казати?.. А како би било да каже Марти?.. Најбоље да каже Марти. Она ће је моћи и посаветовати шта да ради.

И она изазва Марту и све јој исприча.

— Е, моја јетрвице, ниси ти прва. То је један страшан човек. Ја све пазим — кад куда идем; све се бојим да ме он не сретне. Тата га је зорли омрз'о па се и завадио с њим.

Од то доба Анђелија се поче плашити Вука.

Али јој ни савест не беше више мирна. Њу је гризло што то све није казала и *њему*, Миладину. Толико пута канила је се па — не сме.

„Може ме питати! „кад је то било; што ми ниси још онда казала?.. па шта да му одговорим?.. О боже, боже; али је тешко живети кад има поганих људи!.. Он, сад, — и ако ништа није било — може пустити реч да јесте; може то учинити и она матора несрећа, Петрија — па шта да радим онда?.. Ух страшно!..“

И она се згрози од помисли: да тако што чују тата и мајка, па онда бабо и нана, па тетка, па *он*...

„Ја не бих могла више живети — ја бих се убила!.. Или бих отишла па скочила у Дринске „вилимане“ (вртлоге) — само да ме нестане са овог света!..“

Једног вечера уђе у вајатић да легне. Миладин давно засп'о. Она седе на креветац и изу се. Не леже к'о што је обично радила — него оста седећи.

Грозна слика лебдијаше пред очима њеним. К'о пук'о глас о томе, па к'о дочули сви, па чак и њени код куће, па к'о Ика ишла тамо и донела јој поруку од оца: „Нека ми више не иде на очи: она више није моје дете; она је ђаволска....“ А к'о свекрва стала пред њу па вели; ето! Ја се с тобом поносила к'о пролеће цвећем — па ти тако да обрукаш и себе и мене и моју кућу! Стид те било ћери моје седе косе и твојих поштених другарицâ!...“

И она се заплака. Сузе к'о киша полише јој једре образе.

Миладин се поче мешкољити, па кад чу плач — диже главу.

— Дијете! — викну он.

Она се стеже и једва полако одговори.

— Чујем.

— Шта је теби?

— Ништа, ништа.

— Ама ти плакâ, чини ми се?

Хтеде одговорити да није — па не може; заплака се.

— Шта ти је?! упита он и скочи: нешто га 'ледну.

— Крива сам! — рече она и не знајући шта говори.

— Крива!.. Да се ниси с најом....

— Нисам — пресече му она реч — нисам ни с ким!.. Али сам крива пред тобом.

— Пред-а-мном?

— Ја! Нисам ти ништа казала: нисам смела: било ме стид.

— А шта?

И она му исприча све; и како је Вук слао Петрију, и што је Петрији одговорила, и како се боји.

— Ама је ли то истина?

— Истина је. И јетрвици Марти сам причала.

— Ништа, ништа. Ако никога — мене ће Вук упамтити! А ти, ајд спавај, немој лудовати!

— Само се бојим: попраће ме по устима, па куд ћу онда?

— Ја ћу онда убити и њега и Петрију! — викну он љутито.

Анђелија леже. И ако је се бојала гласова — опет јој беше лакше кад је њему казала.

Срећом, овима то није ни падало на ум.....

Дани су пролазили у раду, а ноћи у дворби и угодби. Анђелија је страховала — али јој се слутње не обистинише. Једва се мало примири. У том прође и зима.

Некако првих дана пролећа оде Анђелија оцу и мајци. Кад се враћала отуд у потесу Глоговачком срете Вука.

Дан беше леп. По каљавој земљи указале се меке лепе стазе. Дрва напупила; шева пева; небо се плави; сунце греје благо; његова топлота прожмава ти цело тело, па ти мило к'о да те милује рука мајчина.

Анђелија се замислила о својима, сагла главу доле, па га није ни приметила.

— Помоз' бог, снашо!

По навици — и ако га је познала — Анђелија се поклони и одговори;

— Бог ти помог'о!

Па онда сиђе са стазе да му пута начини.

— Како си?

— Вала богу!

— Где си ти била?

— Код оца.

Он онда стаде и упиљи у њу. Она обори главу.

— Па где си ти, море?

Анђелија ћуташе.

— Ја погибох за тобом! — настави он. Нема ноћи да те не сасним!

Анђелија опет ћуташе.

— Да ми је, бар, да те по чешће виђам — било би ми лакше. Овако, лепо полудих!

— Склони-де се да прођем — рече Анђелија.

— Чекај мало! Што журиш, кад имаш кад?

— Склони се кад ти велим!

— Да ми те је пољубити — волео бих нег да ми бог здравља дâ! — рече он не мичући се с места, а сав поцрвенео к'о ћуран.

— Ено ти твоје жене па љуби — а мене пусти да идем!

— Ко да љуби бабу? Да су ми оваки образи, па да љубим до смрти!

И ту се маши руком једрих Анђелиних образа. Она му одби руку, па пође преко блата да само измакне. Али он стаде пред њу.

— Не иди Анђо, анђеле божији!... Што мрзиш, болан, на ме? Зар је бољи онај твој смоља, Миладин? Ти си, болан, млада и лепа. А он?.. Ето, кад си доведена, па немаш ни трбува!.. Док си млада ти требаш да проживиш, да се после не би кајала!... А што ће нам живот ако нећемо једно другом љубав учинити!...

И ту, дрхћућом руком, пође прсима Анђелиним. Она плану. Образи јој букнуше; из очију јој сену пламен гњева; крв јој појури у главу; жиле јој забрекнуше од силне навале крви.

— Да ме се ниси такнуо! — викну она и подиже песницу.

— Па удри!... удри бог ти дао! Шта ћу кад не могу друкчије? Убиј ме, али ми не одреци!

Образи му се зацрвенили гадном страшћу; на очи зашкиљио к'о да је добио „ћорило," а телом дрхташе к'о да га је „греба" уватила.

— Даље од мене или ћу те млатнути к'о џукелу!

— То ће бити само капара! — рече он.

И опет пође руком прсима Анђелиним.

Више није видела шта би. Обузе је гњев такав, какав је од рођења није обузео. Сполати Вука к'о дете и гурну га далеко од себе. Вук паде у блато.

Није умела ни да бега. Стала на оном месту к'о да се окаменила. Вук се диже.

— Зар тако снашо?

— То ти је од мене капара!

— Упамтићеш ти мене! — рече он скидајући блато са себе.

— Ако ми се још једанпут приближиш — ти ћеш бити излупан к'о нико твој!

— Нећу ја то! Сад ћеш чути твојих гусала по селу?

— Онда.... онда ћу те убити! — викну Анђелија ван себе готово кад се сети на шта он нишани.

Ова претња к'о да учини своје: Вук обори очи доле и ућута. Ничега се није плашио ко смрти.

— Јача сам од тебе, упамти! — рече Анђелија. Ако будеш ти, или ма к'о пронео ма каки глас — онда ја нећу живети! Али пре него што умрем, заклаћу ти јединче, запалићу ти кућу, па ћу тебе у онај пламен бацити!.... Јес' упамтио?....

И дрхћући од силне раздражености — она се упути селу.

Вук оста ћутећи. А кад она одмаче он рече:

— Ја зле жене!.... Овако шта ја нисам видео у свом веку.... Али нека! Доћи ће теби Вук главе макар за десет година!...

XII

Прође пролетња равнодневица. Јарик већ ник'о; кукурузи од три пера — таман за копање. Чича Стеван дао мотике да се клепају, а Нинко само прича: како је шеница густа к'о четка, како су кукурузи модри к'о чивит, и како ће бити летина и рана и добра.

Жене срађују своје радове и труде се да буду готове пре копања.

Једнога дана стоје Марта и Анђелија на бунару. Марта испира рубине.

— Дај-де, јетрвице, успи још једну кову — рече Марта.

Анђелија се маши руком за кову, али је брже боље трже, ухвати се за пас и сва поцрвени. Марта је баш у тај пар погледа.

— Шта је, јетрвице? — упита.

— Ништа — рече Анђелија.

— Како, ништа?

— Ништа кад ти велим! — рече Анђелија и поцрвени још већма.

— А, знам сад! — рече Марта. — Е, јетрвице, сестро, нек ти је са срећом!.... Морам казати мајци....

— Шта, зар њој?! К'о сестру те молим јетрвице не казуј јој! — рече Анђелија склопивши руке.

— Ајд, не лудуј! Она мора знати да ти не би одредила пос'о што није за те.

— Али кад те молим!

— Ти мислиш да то сакријеш! А кад је се то могло сакрити?... Онда ће да грди и мене и тебе.

Анђелија не рече више ништа; а Марта — пошто изапрâ и разастре рубине по сушилу — оде у кућу, изазва Живану на страну и каза јој.

Живана дозва Анђелију, уведе је у собу, и посаветова је како да се влада у садањем стању.

Од то доба Анђелија не обуче више своје младачко руво. Пазила је на много које шта: није смела прећи преко оборене сикире, нити преко вила; није смела носити никаквих семена, као пасуљ, кукуруз и т. д. у крилима, да јој не би то по детету излазило; није смела целивати крста, нити се причестити, да јој не би дете добило падајућу болест; није се смела на Ђурђев дан окупати, да јој се не би дете удавило; није смела ложити клинâ на ватру; није смела јести ни рибе ни пужева.... Један пут заболе је зуб. Она хтеде да га извади. Беше га већ и концем омотала, кад смотри Живана.

— Шта ћеш то?

— Боле ме, оћу да извадим.

— Не, не шали се.

— Што?

— Никад, кад си „нејáка" немој зуб да вадиш! Оном детету, кога носиш, биће крви у сватовима....

Анђелија одмота конац.

Живана је њу у свему поучавала. Једаред јој рече да оде у комшилук, Мандића кући, да нешто донесе, па се присети и рече:

— Немој ти — нек иде Марта.... Оно ја не сумњам на Маринкове укућане — али ко зна шта може бити.?

— А шта мајко?

— Е, ћери, света има свакојака. Нису сви људи једнаки. Видиш кад тако одеш коме у кућу, „нéјака" па што поискаш — мораду ти дати, јер ће им мишеви све ствари изгристи ако ти не даду... Али има душмана, па кад ти даде што — онда пошто ти одеш,

узме сикиру и засече довратак, те се дете роди расечене усне па изгледа нагрда.

— Зар има и таких душмана? —

Има ћери света свакојака. Неко мисли о слави — неко о брадви — рече јој Живана.

— Помоз бог! — рече баба Симана и уђе у кућу.

— Бог помог'о!

— Шта ти радиш?

— Ето учим снају.

Анђелија пољуби у руку бабу.

— Жива била. А чему је учиш?

Анђелија изађе.

— Знаш, прости ме, нéјака је.

— Е онда имам да ти кажем нешто. Ова твоја Анђа је „слатке крви...“ Видела сам само како децу забавља.... А ти знаш да је слаткој крви тешко подгајити пород.

— Па шта да радим?

— Е да ти кажем. Овако исто била је и моја снâ што је за најмлађим братом. Роди дете, оно — умре. Тако једно, тако друго, тако треће.... Мати ми се зорли забринула... Док ето ти једног дана једне маторе Циганке. Мати с њом у разговор па је, некако, уз реч, упита да ли она зна што год. — „Је л' да се држе деца?“ — упита Циганка. — „Jâ!“ — рече моја мати.

— „Е, па знам ти — вели — пуно гатњи, ал знам једну најбољу. Шта ћеш ми дати да ти кажем?“....

— „Нећемо се расценити!“ — вели моја мати.

— „Е онда да ти кажем. Којој се жени не „држе“ деца — она је слатке крви. Да би јој се деца држала она треба — кад осети да је понела — да ухвати врана петла без белеге. Томе петлу да расече кресту и да ухвати мало крви. Ту крв да замеси са квасцем и вином и да направи колачић. Онда треба да узме још једну сребрну пару и витлић злата — па све то да ушије у појас и да носи са собом до порођаја. Осим тога треба да где год на путу нађе подлогу из опанка, и ту подлогу да уметне у своју обућу, па и њу да носи до порођаја.

— „Кад се буде трудила, да то све повади, па колачић да метне у вино да се кисели. Како се дете роди, жена која бабичује, треба да узме оно вино, да га узмути и закане кап детету у уста. Уз то да говори:

— „Кад нестане у свету леба и вина, квасца и петлова гласа — онда се детету досадило!“...

— „Три пут треба дете запојити и три пут ово казати.“

— „На месту где је дете главом ударило треба да ископа рупу та иста жена. У рупу нека метне: главу од предњег вратила на разбоју, ону сребрну пару, витлић, подлогу и још из главе да извади једну „чиваду“ (чиоду) и да рекне три пута:

„Земљо богомајко!... Дадох главу за главу, дадох тело за тело, дадох злато за злато; пару дадох откупих роба од гроба, а подлогу у залогу.“

— „И онда да закопа рупу.“

— Па је л, то радила твоја мати? — упита Живана.

— Јесте.

— Па поможе ли?

— Поможе, бога ми! Осим тога она је још и ово радила:

Нашла је у селу три Стане. Од њих три узела је три крпе. Трећој је Стани дала да сашије кошуљу у стáну (обору) и казала јој да — док кошуљу шије — ни с ким ништа не говори. Кад је се дете родило она — пошто га је окупала — обуче у ту кошуљу, изнесе на поље и протури кроз прозор у собу .. У соби био баш отац главом. Он прими дете и плати рубљу — к'о откупио га.

— Па је ли живо?

— Ено га данас кмет.

— Баш ти вала што ми то каза! Како но би молим те?

И Живана понови неколико пута ту гатку док не научи на изуст.

— Ја дошла неким послом до тебе — па се заговорисмо.

— А којим?

— Да ми дâш твоје брдо — рече Симана.

И Живана јој даде брдо.... —

Отпоче копња кукуруза.... Ради Анђелија — мушкараца се не боји. Нинку се само смеши брк.

— Да су ми — вели — оваки сви копачи, не бих се бој'о по села!

А Анђелија се прегла па гледа пос'о.

Ретко ће где баш сам домаћин велике задруге да узме мотику... Он ради, али само косом ако је добар косац. Тако и чича Стеван.

Он само дође мало на подне да види шта му раде копачи. Поседи мало где год у ладу; обиђе да види колико још има да се копа; начини коју примедбу н. пр. који кукуруз треба посећи а који оставити — па се онда враћа кући.

— Слуша ли младеж Нино? — пита он брата.

— А... зорли — одговара Нина.

— А радите, богме, децо, к'о себи — вели чича Стеван.

Па онда обиђе још неколико пута око радина па оде кући.

У вече је Анђелија помогла редари поставити вечеру и дићи судове. Пошто су ноћи окрачале, после вечере је ваљало на спавање.

Пошто су свршили копање — онда је дошла жетва. И ту је Анђелија осоколила. Не само да је жела него и везала снопље — а, богме, за везање требају мушке руке.... —

Прође година Анђелији. Нико се на њу не потужи. Ни једна реч рђава за њом не полети. (Вук није смео ни обелити). Са њом беше свако задовољно и у кући и у комшилуку. За њу је било само лепих речи. Њезин се сан — што га је прве ноћи, кад је у Пантића кућу дошла, снила — обистини. Пиљеж јој је скакала на раме кад ју је ранила; марва је трчала за њом; деца су је волела, свекрва се њоме поносила; укућани — да су могли — у недрима би је носили, а Миладин јој није ни једне окорне рек'о. Она је се смешила и певушила од неког унутрашњег задовољства; изузев оно неколико мучних тренутакâ — она је могла рећи: „ала је леп живот!“....

Примила је ред и редовала је, к'о и остале жене. Беше задовољна са својом судбином. Радовала је се највише што јој је Ика ту, па јој је се могла и похвалити и покудити — Живана јој није никад забрањивала да Ики оде...

На кратко после тога — она се породи. Родила је мушко дете, лепо ко уписано. Сама Живана је бабичовала. Она је урадила све што је знала; није одбацила ни баба Симанину гатњу. Дете су крстили и наденули му име Лазар.

За ручком — по крштењу — служио је сам дела Стеван. Нинко је се бавио око пецива.

Нека радост сјала је чича Стевану из очију. Он говораше куму и попи:

— А шта ћете? Ово ми је — чини ми се — последње весеље, па оћу и ја да се задовољим. А ја се овако задовољавам!...

После ручка наста дар. Анђелија је даривала кума, попу, чича Стевана и Нинка кошуљама. Разуме се да су дали добро уздарје.

После уздарја наста пијанка. И Нинко заседе за совру ма да му то не беше обичај. Сео до Драже па с њим искапљује чашу по чашу.

— За срећу и здравље мога кумчета и његових родитеља, његових ђедова и баба, његових чича и стринâ и целе вамилије! — наздрави кум.

— Амин да бог дâ! — викнуше сви и искапише чаше.

— О Нино!

— Ој Дражо!

— Ајд да запевамо по једну од старине! — рече Дража.

— Ајде, вала.

— Коју ћемо?

— Коју ти оћеш!

Затурише један другом руке за вратове па запеваше:

„Сунце богу на колену спава,
„Па му кроз сан тијо говорило:
„Боже, оче, рано ме пробуди
„Да обасјам брда и долове,
„Да ја видим где је моје драго,
„Драго моје сјајани месече!...“

— Алал' вера Нино! — викну попа.

— Нема, него му „грдјиће“ гуша! — вели чича Стеван.

Нинко скочи, искапи чашу, удари се руком по прсима па викну:

— Ама ко? Зар ја?... Јес чуо ти појка и ти куме!... Ја кад само... овај... Нема ти ту код мене!

— Певаш ваљано није вајде! — рече попа.

— Ама који?... Ево Драже нека каже!... Ја сам данас весео... Наш Миладин, па онда наш унук Лазар... Како но ти попо певаш?... Ахã... Знам сад. Лазарја, Лазарја!... Је л тако?

— Тако је! — вели попа.

— У мене ти нема тамо—амо! Ја што волем — волем!... Ето наш унук... Лазарја... нека га бог поживи!... Он јес, он... 'нако... Нема ту, јер кад ја... ја како!...

И ту искапи чашу.

— О куме наш и попо наш и ви љубитељи наши!... Не замерите!... Ја сам мало онако... али мило ми је!... Оћу да вам кажем све што ми је на срцу.

-- Дела, дела Нино!...

— Срце... срце... јес... А ја вам велим: Овај мали шврћа, наш шврћа Лазарја, он ће... у њега, овај... jà!... Он само кад... еј, лој ли му детењи!... Неће га бити у... у... овај... нема то!... Ја како!.. Не слуша ме језик — успи-де дијете и ову чашу, ваљда ће послушати!...

— Послушаће, Нино — ја шта ће! — рече Дража.

Сви се насмејаше. Нина испразни чашу па се и сам насмеја.

— Ви мислите да сам ја пијан?... Оно јес, али, овај... како да кажем!... овај.... од радости! Јес, од радости!... Наш ће мали Лазарја читати књиге, па ће мени... шта мени; зар ћу ја доживети?... А што опет нећу доживети к'о бајаги?... Један, два, три, четири,

пет, шест, седам. Шта ми је то седам година?... Још ћу ја пуно живети, овај... још много... ја морам живети.... оћу!... ја како!...

— Доживићеш ти, Нино! — рекоше сви око совре.

— Оћу ја, да мени мој мали Лазарја чита, како је овај... jà! Краљевић Марко и... и... све! То мора бити!...

Чича Стеван се наже попу и куму па рече:

— Не знам шта му је сад? Никад овако шта није радио.

— Остави га куме, развеселио се је.

— Та ако вама није криво — а што се мене тиче ја му не браним.

— Није Стево, брате! — рече попа.

Нина је још много прич'о како оће ово и оно, и једнако је пио с Дражом. На послетку се диже и изађе, а Дража поиска гусле.

Седели су до по ноћи па се онда разишли накићени и весели...

На неколико дана после крштења, дође Маринко Мандић и испроси Миленију за Милана....

XIII

И оде кућна грлица своме голубу. Сви су укућани волели што је отишла у Мандића кућу — али сви су је жалили. Она је била мезимица чича Стеванова, али и маза његова. Шта би се пута он са њом насмејао!... Живани је она била душа; браћи милостивна сеја — а снајама одговор пред старијим.

По њеном одласку свако осећаше неку празнину. Све је ту, сви су здрави — али опет нема нечег милог и драгог. Живана је чешће одпаркнула плоту Мандићевом, а чича Стеван, колико да би се успокојио, рек'о би:

— Вала је богу! Опет нам је дао замену.... Дај-де, снајо, Нининог „Лазарја“....

Дете Анђелино поста кућни разговор. Они би се смејали његовом осмејку; зацењивали би се од смеја, кад би дете уватило за његове чупаве бркове.

— Чупај, чупај, лој ти детењи! Ја волем кад ме ти чупаш! — вели му Нина.

А дете тек развуче усне.

Анђелију с почетка обузимаше стид. Образи би јој горели к'о ватра. И, да је могла, она би доказала детету да то не ваља... Да је могла она би га сакрила од свију; она је мислила да је стид — имати дете....

Држала га је чисто. Сваког јутра она би га окупала и обукла јер чича Стеван како устане тражи га. Кад не оде куд — он седи

поред њега. Заповеди Анђелији да га расповије па онда гледи његове пуне ручице и његово пуначко тело како се грголи... Сасма се разњежио. А како и неће?... И где би мог'о деда да се не разњежи кад види унуче?.. Нагињ'о је се над њега; својим носом додирив'о је његов; рукама га је вато за трбушчић, за прстић од ноге; бекељио се, и кад би се дете насмејало, насмејо би се и он ко дете... Деца се окупе око њих па и она:

— Нуто, нуто, ђедо како се смеје! — викала би.

— Немојте да га дирате! — викнуо би он њима — не вала се!

А он га је највише дир'о.

Живана рекне по који пут редари:

— Подетињио старац!...

А дете је расло к'о млада травка. Главица — која беше дугуљаста — поче се заокругљивати; по лобањи поче расти смеђа, златна косица; очи му не лутаху више онако бесвесно са лица на лице, него гледаше онога ко му говораше и смејаше се на њега; поче да и гугуће к'о голубић; црте на лицу постајаху одређеније.

— Јетрвице! На те налик; очи суште твоје! — вели Марта.

— Али образи и нос брацини. — вели Стана.

Анђелија је волела своје дете; али за жива бога не би га она задојила нити пољубила пред укућанима. Више би је пута чича Стеван за то и накар'о

Али, кад га унесе у вајатић — ту му је изљубила цело тело. Није могла да одустане од њега. Срце јој само налагаше: још, још!... Стопила би се у очи његове, у ручице и осмејак његов. Тумарање и рад целога дана нису јој могли сна на очи натерати кад је поред њега... И кад би легла, и кад би заспала — довољно беше да се дете весне па да се пробуди.

И онда би устала, узела га на руке из његове мале бешике, задојила би га; па би му онда тепала и причала шта ће мајка с њим радити, како ће он мајку нагледати кад остари ... А дете би својим великим црним очима гледало у њу к'о да разуме шта му говори....

Тада би га метнула по ново у бешику, па би га љуљушкала и певала му песмице тијим и лепим гласом својим, док га не би успавала. Често пута седео би с њом и Миладин те се са дететом забављ'о....

А кад би освануо дан па га, после купања, унела у кућу — међу народ — опет би наступила она њена крутост и озбиљност,..

А Миленија?.,. Моје перо није у стању да опише њену радост..

Наше народне песме певају о свему: о јунаштву и пићу, о љубави и братству; певају и о издајству; певају: како је љуба

свога мужа издала; певају: како муж жену сагорева; како мајка дете своје шаље на смрт; како ујак нећака убија; како отац своју децу даје у таоштво Турцима — али нигде нема како је сеја брата издала... У песмама нашим — сестрино је срце извор љубави, милоште и пожртвовања Она даје сина, да свом брату главу одмене...

Према томе замислите и сами колико је Миленија волела малога Лазара, братића свога....

— Оди тејки, дико моја!

А дете научено на сваког, пружа обе ручице.

Миленија се с њим разговара:

— А волеш ли тејку, злато тејкино?

Дете је гледа својим црним очицама и смеје се.

— Волеш ли?

— Гу... гу!...

А Миленија га онда стисне на груди па му љуби и црно око, и злаћену косицу, и једро лице.

— А колико ме волеш, око моје? — пита она опет.

А дете маше својим пуним ручицама и гугуће и смеје се.

— Зар толико?

— Гу... гу!..

Миленија зарони своје лепо лице у његово пуно тело, па онда трчи од једног до другог, и прича: како јој се братић с њоме разговара.

— Мораће бити брбљов и шепртља к'о и ти! — вели чича Стеван.

— Јес ја?... Што, тајо, болан, дираш њега тако малог?

А чича Стеван приђе и шопи детенце по једром месу; оно се засмеје... Миленија га склања и крије па најпосле побегне с њим у кућу....

Дете проседи па и пропузи. Ама свуда ће допрети. Изађе на поље па се укаља сво к'о прасе. Нађе какву барицу па седне у њу. Онда дигне своју облу ручицу па брбља а прстом нешто доказује. Анђелија кад смотри викне на њ:

— Шта ти радиш?

А он је само гледа смеје се и брбља. Она га дигне па или запере или пресвуче....

Једног вечера разболе се Лазар. Обрашчиће му подузела нека ватра а очице склопио па трња̂. Никако да се разабере — сав горе.

Сви се поплашише. Анђелија дрхташе сва к'о прут, па се сва стреса од мисли̂ које јој кроз главу пролазе. Чича Стеван заповеди да се дете пренесе из вајата у његову собу..,

Дете кад и кад отвори очице па баци поглед, мутан поглед на деду. Онда их склопи па одједаред врисну.

Сви се сколише око постеље.

— Шта би детету, по богу брате? — пита чича Стеван.

Нико му не умеде казати. Анђелија плаче у ћошку.

— Како би било да га изнесемо мало на поље да се разлади? — упита чича.

— Немој — рече Живана.

— Ја како би било да се мало проноса по соби? — пита Ивко.

— То може.

Анђелија га узе носити. Чича Стеван прилази сваки час те га вата за ножице.

— Шта да радимо — горе сво? — рече он тужно.

— Да му се чита молитва — рече Нинко.

— Доцкан је сад...

— Да ја видим да није урок — рече Живана.

— Види, види! — повикаше сви.

Живана изађе у кућу, узе један зелени чанак и рече Марти да донесе воде. Кад Марта донесе она усу не начету воду у чанак, па приђе огњишту.

— Узми.де ти, снајо дете, а Анђа нек оде и нек нађе „стрелицу" у моме сандуку — рече она Марти.

Анђелија јој донесе стрелицу а она је спусти у чанак. Тада узе на ватрању жара па онда машицама скиде једну жишку и пусти је у чанак питајући:

— Је ли урок?

Жишка чвркну и потону: Дакле јесте.

Живана узе другу жишку:

— Је ли црних очију? упита.

Жишка чвркну и оста пловећи.

— Је ли плавих?

И опет спусти жишку. И она оста пловећи.

— Је ли зелених?

Жишка чвркну и потону... Дакле од зелених. Која ли је то?

— Је ли Ђурђија?

Жишка оста пловећи.

— Је ли Мирјана?

Жишка опет заплови.

— Је л' Петрија?

Жишка паде на дно.

Онаману машицама у накрст по води, к'о кад поп воду благослови, три пут, и три пут изговори ову басну:

„Урок седи на прагу, урочица под прагом; урок уриче, урочица одриче. У урока девет браће: Од девет-осам, од осам-седам, од седам-шест, од шест-пет, од пет-четири, од четири-три, од три-два, од два-један, од једног нема ни једног... Иди бољо и у гору и воду, у високе висине, дубоке дубине, где пет'о не пева, где кока не какоће...“

Онда поиска дете.

Уми га оном водом; угљеном га нагари по челу; опруженом шаком прекрсти га по лицу; ухвати га и повуче за нос и цвркутну устима к'о да љуби ваздух.

— Сад нека бог помогне!

Дете унеше у собу. Мало после, оно к'о да дође себи; она силна ватруштина попусти и дете отвори очи.

— Вала је богу! — рече чича Стеван.

— Вала је богу! — рекоше и укућани.

Анђелији свану. Њој ко да неко однесе страх са душе. Срце јој бијаше лагано у грудима, а она очима пуним милоште гледаше чедо своје.

„Вала ти Господе!.., Учиђу га да се само теби моли, и да ради што је добро и поштено. Само ти се молим: одржи њега у здрављу и животу!..“ шапуташе она.

Од то доба Живана поста светиња у очима Анђелиним. Дотле ју је поштовала само ко мајку. Не беше савета који би јој Живана дала, а да га она не послуша. Ни за чим није тежила колико да и она постане онако к'о и Живана...

„И сам је бог воли и слуша! — мишљаше Анђелија. — А зар му се она џаба моли? Онака памет, па после онака срећа... Не дâ то бог свакоме!..“

Лазар прохода и проговори. Умео је да каже: деда, баба, нана, тата и пуно, пуно речи... У дугу дану трчи по авлији тамо и амо; гради кућице од иверја; витла кокоши и ћурке. А кад смотри чичу Стевана или Нинка, а он трчи, па се смеје и виче:

— Деда, деда!

— А шта је дедино? пита чича Стеван.

— Туца, туца! (куца).

— А шта радила куца?

— О. о. о...

И на том и остаде.

Чича Стеван га онда узме на руке па га мало подржи....

Кад дете мало оразуми — Анђелија га је учила да љуби у руку. Како је се изненадио једаред чича Стеван, кад му унуче уђе у собу и пољуби га у руку!

— Жив био, роде!.. А дед у другу... а у око... а ово друго... а образ... а други?...

Дете љубљаше свуд, а деди веселом теку сузе од радости. Мило старини да га тавну мека уста детиња. Као да га анђео небесни љуби, тако га нека језа радости прожмава.

— А ко те научи роде томе?

— Jâ! одговара дете.

— Ко те научи да љубиш деди руку?

— Нана.

— Жива и срећна била!.. О Живана, Живана!

— Чујем — одазва се Живана.

— Оди-де овамо.

Живана уђе.

— Деде, роде, љуби баби руку!

Дете пољуби.

— Ама зар још и ово ја да дочекам! Ама зар и ово мени Господ дарова!... — Валим те Господе!.. Валим те Господе!...

— Ко ће ко бог?. Вала му! рече Живана.

— Никад ја, бабо моја, нисам смео ни помислити да ћу од мога Миладина дочекати унуче! Знаш кад сам оно био болестан — ја рекох: ни свадбе дочекати нећу!

— Е, ал бог дао!...

— Пуно је срце моје данас. Ништа више не тражим од Господа него да ми дâ лепу смрт, да не бих дочеко каке жалости за живота.

— И ја се за то богу молим!

— Деца су нам добра: пазе се и слажу; имање нам добро — имамо их на чему оставити.

— Јесте, човече.

— Сад само лепу смрт!

— Само лепу смрт! — рече Живана.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

СЛИВНИЦА

XVI

Пиротска битка са бугарске стране и бугарски вандализам у Пироту.

Да видимо како се преставља дводневна борба око Пирота из бугарског главног стана.

Почећемо са Хунгербилером који се труди да по могућству каже голу истину, не држећи страну ни нама ни Бугарима.

Он прича[1]):

Бугарска војска која је бројала 43 батаљона пешадије, 13 ескадрона и 10 батерија, пошла је на Пирот у три колоне.

Средња колона напала је на граници на српске предстраже и потиснула их је. Ове се, борећи се, повукоше дуж долине и друма назад на своје дивизије код Пирота. У равници појави се једна маса српске коњице да заклони одступање тих предстража. Када седам ескадрона бугарске предводнице пођоше на атаку, српска коњица очисти поље (räumte das Feld). Чело бугарских колона не наилазаше више одпора при даљем наступању. Али наједанпут демаскираше Срби једну јаку линију батеријску југозападно од Пирота и како са ње тако и с висова над Држином осуше на Бугаре тако изненадну ватру, да је код ових испрва свако кретање укочено.

Са српске стране се ова сасвим другчије прича (овде долази причање за чудо налик на дотичну партију у релацији коњичке бригаде.)

Било како му драго, толико је факт да је средња бугарска колона врло полако терена добијала. Узрок за ово њено лагано наступање биће двојак: прво борба са српским предстражама а друго намера бугарске главне команде да сачека док њене бочне колоне, које су имале много тежи марш, изађу на једну висину са средњом колоном, те да се тако напад на Пирот изврши са све три колоне.

После подне у 2 сата налазио се стрељачки низ предводнице бугарске колоне на десној страни Нишаве код Крупца, а на левој код Алачева. Крајње лево крило беше се упутило преко тераса лево од друма против *Држине*.

За спрему Пиротске одбране беху Срби врло мало учинили. Пред пољским пекарницама беше с обе стране подигнут један стре-

[1]) l. c. стр. 138—145.

лачки ров, на вису западно од Градашнице беху засеке за топове. Гребен онога венца што се спушта источно од Градашнице, беше стрељачким рововима утврђен. Биће да је тако и Дринска дивизија своје положаје површно утврдила. Видели смо само оно што беше урађено у центруму и на левом крилу. [1])

Улавак у Пирот код војних пекарница бранила су два батаљона и једна батерија дунавске дивизије. [2])

Око 4 сата приспеше бугарске бочне колоне и то десна до Извора, лева поред Смрдана до пред Држину. Одмах центрум разви јаке пешачке линије, уведе две батерије у ватру и нападе српски положај пред пекарницама. Око 5 сати беше се борба на целој линији распламтила најжешће у средини и код Држине.

Српске крилне дивизије одупреше се с успехом. Оно слабо одељење дунавске дивизије које беше истурено пред Пирот, потиснуто је. Бугари јурнуше у Пирот. Дубоко у ноћ трајала је борба по улицама Пиротским. У овој борби учествовао је један део српског I-ог коњичког пука. Кад је српска пешадија пошла назад, јурну поједине гомилице (Reitertrupp) коњаника на Бугаре. Један вод трећег ескадрона са потпоручиком Милетом Таушановићем на челу особито се одликовао. У пркос продирања бугарског ово одељење коњице српске отсекло је и заробило 89 бугарска војника и гонило их је пред собом повлачећи се док није и себе и своје заробљенике спасло. Храбри вођ овог малог одељења Таушановић рањен је у овој борби из непосредне близине. [3])

Око $^1/_2$ 7 сати бачен је српски барутни магацин у градићу испод Сарлака у ваздух. Ужасна детонација прекинула је борбу по

[1]) Потпуковник Хунгербилер и његов ађутант обилазили су наша бојишта *после* рата. Ко је и кад је правио она утврђења на левом крилу што су их они *видели* то не знам, јер као што знамо за време Пиротске битке, није тамо било никаквих шанчева, али што се тиче стрељачког рова пред пољским пекарницама, то је — ах — био само ров за граничење њива...

[2]) Ми смо видели да је ту био само један батаљон IX-ог пука и батерија. Оне две чете којима је г. Топаловић појачао одбрану, нису ни ушле у борбу, него се повучене од оних који одступаху.

[3]) Потпуковник Хунгербилер није човек као г. фон Хун. Ово је њему неко *морао* причати с наше стране. За што га је преварио да је ова епизода Милетина била ноћу кад ми знамо да је била 16-ог пре подне, и како је то да у релацији коњичке бригаде нема ни речи о овом јединoм коњичком успеху њеном т. ј, о томе да један вод 3-ег ескадрона I-ог пука заробио 89 бугарских војника, то сам Бог зна!..

улицама за неко време, али је ова доцније настављена, и Бугари отеше на јуриш гребен Сарлака [1])

Али на десном крилу српском било је ноћне борбе. Бугарска лева бочна колона беше стигла. Капетан Попов нападе на десно крило Дринске дивизије и оте му вис Држине. Тиме је принудио Дринску дивизију да се повуче на позадне висове источно од Раснице.

Тиме је у поноћи свршен први дан Пиротске битке. Бугарски центрум држаше Пирот, његово десно крило стајало је спрам Градашнице на јужној падини Басоре-Планине, а лево крило Бугарско беше на Држини и околним висовима.

Колона мајора Гуцева беше још далеко позади. Где је био Паница за време Пиротске битке нисам могао никако сазнати.

Сутра дан Срби су рано похитали да избију клин којим су Бугари били ушли у њихове положаје заузећем Сарлака. У 5 сати ујутру нападе Дунавска дивизија на Пирот, и очисти од Бугара како Сарлак тако и градић и варош и поседоше излазак њен на југоистоку са два батаљона. За време борбе око Сарлака и развалина Пиротскога кастела, четири српске батарије пуцале су на јужни део вароши.

Пошто Срби повратише Пирот, фронт њихових дивизија беше опет у свези. Овај успех постигнут је између 10 и 11 сати пре подне.

Међу тим беше се разбуктала борба на крилима обојих противничких фронтова.

Када Срби заузеше на ново јужни излаз из Пирота, онда Бугари развише према њима јаку артиљеријску линију. *Изведоше у бојницу седам батерија*, и то пет лево а две десно од друма. Свих тих 56 топова просуше ватру на браниоце Пирота и на оне четири дунавске батерије које дејстоваху између друма и Бари-Чифлика. И једна батерија шумадијске дивизије (?) између Пирота и Градашнице беше увучена у ову артиљеријску борбу.[2])

Нападачка војска беше сад управила своје главно напрезање против Раснице. Тамо се сад окрену и лево крило главне бугарске

[1]) Очевидно је ово позајмљено из Лукешовог описа, јер је г. Хунгербилер морао да верује причању очевидца. Али је тај очевидац био затворен у пиротској апотеци, па му се од накнадних расprскавања граната у запаљеном градићу и од непрекидног прпорења пешачке муниције учинило да се на Сарлаку бију. Ми смо видели да су Бугари тек сутра дан ујутру били узели па изгубили Сарлак, докле није по подне по за: повести напуштен, и онда су га Бугари поселн а не на јуриш отели. Само истину.

[2]) Као што знамо и то није било данас већ синоћ. То је она батерија што ју је окружни начелник увео у борбу.

колоне. У њему сада беше и румелијских батаљона. Против Раснице пође и бочна колона капетана Попова и ако мало доцније, јер те трупе беху од предходних маршева и ноћашње борбе јако страдале, (stark mitgenommen) па их је ваљало одморити пре него што би се на ново у борбу увеле.

Тако исто задоцнила се и десна бочна колона бугарске војске. Мајор Гуцев беше је на двоје поделио. Четири батаљона и једну брдску батерију беше послао даље у десно за обилазак, а с остатком својих трупа маширао је на Градашницу. Због необично тешког испресецаног земљишта ова је колона могла само полако да наступа.

У 1 сат по подне морала је Дунавска дивизија да напусти југоисточни излаз вароши. Али је задржала у својим рукама градић, Сарлак и терен јужно од Могиле.

Један сат доцније постаде бугарски напад на Расницу још јачи. Сад изађоше и четири батерије моравске дивизије [1]) на линију поред дунавских и свих осам батерија (то би било 48 топова) начинише фронт полудесно и фланкираше бугарско лево крило. Ватра ових батерија и један покрет саме дринске дивизије учинише да овај напад буде одбијен и бугарске нападне колоне морадоше да се у неколико повуку.

Велика бугарска артиљеријска линија у центруму, чим је очистила јужни излаз вароши од Срба, пренесена је читава јужно од војних пекарница и отворила је целу ватру против српских батерија према себи. Ове су, и ако сад оне беху флакиране, дуго издржале ту ватру, али се најзад морадоше повући на позадни положај. [2])

Око 3 сата обновише Бугари свој јуриш противу дринске дивизије. Сада је и колона капетана Попова заложила сву своју снагу. Попов беше са својим левим крилом тако јако обишао српско крајње десно крило, да га је са свим са деснога бока напао. Ово поможе. Дринска дивизија мораде да напусти висове и да се повуче на Костур.

То је решило битку. Повлачење српског десног крила повукло је за собом и српски центар до великог и Малог Суводола. Дунавска дивизија беше сада са својим левим крилом на највишој тачци

[1]) А ми знамо да је она имала свега две пољске батерије тимочког артиљ. пука.

[2]) У егземплару Хунгербилерове књиге, који је пред нама, има овде са стране писаљком оваква примедба:

«Али не у след бугарске артиљ. ватре, већ због опште ситуације — *јер Бугари већ немаху артиљеријске муниције.*» Да л' је ово истина?

Белаве. Шумадијска дивизија која такође сада беше нападнута и с фронта и с левог бока (Гуцевљево деташирано одељење почело се већ осећати) придружи се општем одступању, и заустави се иза Темске реке, на височима који су на десној обали ове Нишавине приточице.

Одступање оних двеју дивизија у Пиротској равници заклоњено је артиљеријом, која је у средини између њих дуго (zäh) издржала.

Има још да се помене да је и резервна дивизија, Моравска, учествовала са једним својим пуком у борби и то по казивању већине извештача, онда, кад је дринска дивизија одбила први бугарски јуриш. [1]) Мој извор вели да је тај моравски пук помагао дунавској дивизији, и ја верујем да се при великом растојању између дринске и дунавске дивизије брзо осетила потреба за некакву везу међу њима [2])

Победилачка војска посела је, у вече другога дана борбе, са својим центрумом Пирот, са левим крилом висове јужно од Раснице, а са десним падине на левој обали Темске код Нишора и Сопота. И Паница стигао је тога дана у Пирот.

Главни стан Кнеза Александра пређе у Пирот, а Краља од Србије у Понор [3]) — — —«

Оволико из књиге потпуковника Хунгербилера. Нетачности које смо морали констатовати у његовом опису, ласно је извинити кад се помисли, колико су сами команданти на „лицу места“ знали право стање ствари на целом бојишту.

— А ево како описује Пиротску битку онај прајски официр [4])

„У 9 сах. изјутра 14-ог Новембра пођоше све три бугарске колоне по најлепшем времену, против српских положаја. Како су српске предстраже биле врло близу, то се борба одмах отпочела и то код деснокрилне колоне, на преслу Тепошкога виса, у центруму на главном друму и код села Чиноглавци и суковског моста, код левокрилне колоне на окомцима доминирајућега виса Дрегне и Влашке планине, југозападно од главнога друма код села Сукова и Војнеговаца.

При овом нападу Срби цокушаше да даду отпор само на крилима. Али тај је отпор савладан чим је и артиљерија ступила у

[1]) Ми смо видели да је XIV пук био код VI-ог на крајњем десном крилу, а јуриш је одбијен IV-им и V-им пуком дринске дивизије.

[2]) Ту је везу градила наша коњица. I-ви пук се тукао са Дунавцима с којима је и у варош продрьо.

[3]) Ми знамо да је Краљ лично то вече био у Белој Паланци а сутра дан на положају пред Понором, али главни штаб беше у Нишу.

[4]) l. c. стр. 68.

борбу. При томе је бугарски центар навалице задржават у свом напредовању како би крилне колоне мало измакле напред на височима који доминирају долином, и како би се фланкирањем непријатељских положаја олакшало продирање централне колоне.

Кад је око подне главна маса центрума појавила се у равници, изађоше јој на сусрет два српска коњичка пука. Одмах је, пред очима кнежевим, који се код ове колоне налазио одгалопирала бугарска коњица напред под командом немачког потпуковника фон Корвина. Српска коњица била је неко време нерешљива, али је ипак брзо одступила не примивши атаку.

Српске су предстраже истина одступале на свима тачкама, али полако и непрекидно борећи се, с тога је напредовање бугарске војске могло наступити тек са потпуно развијеним авангардама. Али за ово је терен био врло мучан. Тешко је замислити — вели известач „Келнских новина," — како је напрезање било нужно да се н. пр. једна батерија извуче на позицију. Брда, ништа друго него брда, без стазе и богаза, свуда шљунак, на коме се нога не може да заустави. Коњи су морали пужати се као мачке, и на први поглед човек не може да појми како су се на таквом земљишту могле извући батерије." Описујући једно такво извлачење батерије на позицију вели. „Две чете пешака морале су помагати да се топови, стара Круповска оруђа од девет сантиметара, изгурају уз онај шљунак па ипак тај неизказано тешки посао беше за $^3/_4$ сах. свршен. за само четврт сахата дуже него што је нама требало да се на коњима тамо попнемо."

Према томе није чудо што колоне до 2 сах. по подне нису више од једне миље земљишта прешле. Најистакнутија одељења и стрељачки низови стајаху у то доба на линији Крупац-Алачев-Смрдан, и тек око 4 сах. по подне могаху се трупе постројити за напад.

Али колико је дотле земљиште сметало напредовању, толико је више сада центрум у равници био без икакве заштите, изложен непријатељској ватри, јер осем мало шипрага на обали и мало шумарака око села, не беше никаквог заклона. Осем тога околни висови потпуно владају овом равницом. Свако место у њој може се узети под унакрсну ватру. Конфигурација земљишта олакшава одбрану још једном особитом околношћу:

Равницу пресецају два потока који се спуштају са Влашке планине, који обележавају један одељак терена, који се могао са мало фортификаторског рада претворити у врло јако утврђење. Нишава и Рогоз-поток који у северо-западном правцу тече састају се у Пироту и формирају триугао коме је база она линија што су је бугарске трупе заузимале око два сахата по подне (Крупац, Алачев-

Смрдан). Одмах иза вароши прима Нишава из истог правца и Пасјачу. Што се нападач више приближује Пироту то је све краћи одбранбени фронт. Према југозападу има тај фронт услед она два потока два три виса један за другим, који су се лако могли врло јако утврдити.

Али се Срби нису користили ни временом које су имали, ни теренским особинама, тако да изгледа *да су они после ноте великих сила и сувише веровали у примирје.*

Једино утврђење на описаном земљишту беше један стрељачки ров, 1200 корачаји југоисточно од вароши, с обе стране друма. Али и тај ров не беше озбиљно направљен.

Тај ров држао је један батаљон дунавске дивизије, који једва ако је сада бројао 500 људи. Пред њиме беху само патроле и три ескадрона првог коњичког пука. Како је остатак дунавске дивизије био позади вароши на вису Сарлаку над друмом за Белу Паланку, то онај батаљон и три ескадрона беху око 4 сах. п. п. једине српске трупе пред Пиротом.

На српском левом крилу, на десној обали Нишаве, на стрменим окомцима Басоре-планине стајаше шумадијска дивизија са 2-им коњ. пуком. На десном крилу, на височима код Држине стајаше дринска дивизија, а моравска дивизија беше у резерви код Блата. Тако стајаху Срби у конкавном луку, са истакнутим крилима, на височима, а са центрумом у вароши Пироту.

Што се тиче правца за главни напад бугарске војске то се кнез Александар решио да нападне непријатељско десно крило, јер иза њега се главна непријатељска повратница, друм за Белу Паланку под оштрим углом савија к западу, те се отуда могло најбоље на њу дејствовати; у тој цељи је левокрилна колона капетана Попова знатно појачана. Према томе имала је дринска дивизија да се одупре највећој сили бугарској. Борба је била огорчена. Капетан Попов са 12 батаљона пешадије и две батерије одгурао је дринску дивизију у мрак до Раснине, где је око 7 сахата борба престала, када је већ давно потпуно се смркло.

Оном батаљону у стрељачком рову пред Пиротом и оном коњичком пуку беше око 4 сах. по подне још једна батерија у помоћ дошла, која се беше поред друма постројила. Али бугарске батерије из центрума и од деснокрилне колоне узеше је тако под унакрсну ватру, да је ова, од остале артиљерије дунавске дивизије слабо потпомагана, на скоро морала да промени положај за једно 500 метара у назад.

Међутим беше се и овде бугарска пешадија примакла и беше се с обе стране друма у густим стрелачким низовима развила про-

тиву српскога рова. Пошто су га Срби до $5^1/_2$ сах. упорно бранили, морадоше га ипак напустити. Испрва се батаљон мирно повлачио непрекидно борећи се, али је у след неколико пута надмашније пешачке и артиљеријске ватре претрпео тако грозних губитака, да је најзад утрчао у варош, а батерија мораде такође напустити и свој други положај и повући се позади вароши. У томе тренутку беше пошао други један батаљон дунавске дивизије у помоћ, беше већ стигао до на ивицу вароши, али га је отступајући батаљон са собом натраг одвукао. И тако око 6 сах. у вече пођоше бугарске трупе на бајонет у варош у којој се, при потпуној помрчини развила огорчена сокачка борба. У тај мах бацише Срби у ваздух свој барутни магацин у цитадели на Сарлаку, са хиљадама метарских цената барута и са милионима фишека, као што причају по директној заповести Краљевој. Борба се лелујала тамо и овамо док у 7 сах. ноћу Бугари не постадоше Господари вароши. Са каквим се очајањем овде водила борба местимице, види се из тога што су борци с обе стране бацили пушке, па се хватали за гушу давећи се као сумануги, док нису заједно полумртви попадали. Да је овом приликом било и неупутности мора се само сажаљевати, али се може лакше објаснити него ларма коју су доцније Срби због тога дизали. Да експлозија неће ништа допринети *умирењу* духова могли су унапред знати они, који су је наредили.

Још око 5 сахата, кад је борба у центруму све жешћа постајала и кад је изгледало да бугарски центар хоће да одмах ухвати „бика за рогове“ не умејући још да оцени своју снагу, беше кнез Александар наредио, с обзиром да је због наступившег мрака већ сувише доцкан за такав напад, да се чека на резултат надкриљавања, и да се у центруму борба прекине, за то је само мали део централне колоне у варош продр'о и у њој се одржао.

И против бугарског десног крила нису се Срби могли одржати. После местимично жестоке борбе повукла се шумадијска дивизија полако на падине северо-источно од Пирота а источно од Градашнице.

Али ни сама ноћ није прекратила крваву борбу. Капетан Попов, ценећи важност енергичног и успешног продирања бугарског левог крила према непријатељевој одступници, а уздајући се у опробану снагу бугарског бајонетског напада — наставио је око 9 сах. ноћу напад на српско десно крило код Раснице. Али тек после три сахата очајне борбе за коју је пожар цитаделе у след експлозије давао по мало осветљења, успео је око поноћи да потисне српско десно крило.

И тако се завршио први дан пиротске битке, која је трајала 15 сахата. Резултат је јасан. Срби су се морали из своје линије Тепош-Чиооглавци — Алботина, повући до линије Градашница, Белава — Бари-Чифлик, а Бугари су продрли од своје линије Одоровци — Милојковац — Суково до линије Бериловци — Пирот — Расница, то значи добила је терена колико износи један дневни марш.

У 6 сах. изјутра 15-ог Новембра беше већ на ново отпочела борба на целој линији. Почевши са лаким пушкарањем на српском левом крилу код Градашнице, пружала се борба преко Сарлака и Белаве даље, док најзад није и десно крило српске војске, које се најдоцније смирило, на ново дало знака живота.

Обе крилне бугарске колоне нису се те ноћи много одмарале. И ако без борбе, поседнути су висови северно од Пирота око 1 сахат после по ноћи. Центрум се у исто доба развио источно од вароши. Око 9 сах. пре подне крену се дунавска дивизија да поврати Пирот. Како је у вароши слаба бугарска посада била, то Срби око $10^1/_2$ сах. продреше у варош, али преко ње нису могли. Међутим спремаху се и Бугари да нападну варош и то обухватајући је с' јужне стране. Овде им беше намера да заузевши варош разломе непријатељску бојну линију, да тиме одсеку српско лево крило и да га баце против бугарске деснокрилне колоне, која је дотле имала да заузме пут Пирот — Књажевац, и да га тако униште.

Око 12 сах. у подне продреше бугарски стрељачки низови и колоне у варош гонећи пред собом непријатеља од чести нишавском долином у працу на Књажевац, од чести у правцу на Ниш. Али дивизија Гуцева и бригада Панице не беху успеле да овладају путем за Књажевац јер наиђоше на одељења српског левог крила, а и због врло мучног терена нису могле довољно брзо продирати.

Међутим имала је левокрилна бугарска колона и овога дана врло крваву борбу. Око 8 сахати пошла је она против дринске дивизије на доминирајућим висовима више Бари-Чифлика. Неизвесно се таласала овде борба целога дана. Два пута су Бугари отели село и вис, али су их и Срби, потпомогнути моравском дизијом, која је дотле стајала у резерви код Блата, два пут повратили. Срби су се овога дана овде тукли са великом издржљивошћу и бравуром. Тек пошто се смркло успели су Бугари да снажно обухвате крајње лево (валда десно?) крило српско, да их деложирају и да оспу ватру с бока и позади на српске масе које се ваљаху назад путем нишким. Тиме је битка и овде завршена.

Дописник „Бечких општих новина“ из бугарског главног стана, описује из ове борбе бугарске левокрилне колоне са дринском дивизијом, следећу епизоду:

„Са нечувеним напрезањима пужаху се наши разасути баталони уза стрмени вис, који због кише беше постао још и клизав, и са кога по изгледу беху се Срби повукли. Кад стигоше горе нађоше се пред главном српском силом. На нашу пушчану ватру одговорило се страшним плотунима, и три српска батаљона јурнуше против оних који се беху попели. То беше страшан тренутак. Сваки од наших војника борио се за свој живот. Да смо пошли назад низа страну, то би нас уништило, и са свим је изгледало као да смо у некакву заседу запали, из које нема спаса. Све што смо били задобили земљишта изгубисмо у сљед јуриша, који је непријатељ са дивљом енергијом извршио. Само иза шиљака стена, уз које смо се пели нађоше наши мало заклона. Положај беше у толико критичнији, што бугарски батаљони, који имађаху да за нама иду, беху запали под унакрсну ватру српске артиљерије, која је нашу нападну линију с лева фланкирала па збуњени стадоше. Кнез Александар, видевши наше очајно стање остави центар и дојаха на лево крило па командова општи напад. Нови батаљони бугарски пођоше напред, али непријатељ који је дотле нас био притеснио, беше осуо озго са косе ватру на батаљоне који се пењаху оздо, уз вис, и то убилачку ускорену ватру. Могли смо јасно видети како се наши батаљони проредише, како се поколебаше. У томе тренутку кнез скочи с коња и хтеде да се са мачем у руци стави на чело јуришне колоне. Један официр прискочи брзо, заклони кнеза својим телом и „тихо“ га одгура назад. Али кнез је постигао што је хтео. Вичући „ура“ јурнуше сад наши батаљони на вис и нападоше на Србе. Настаде крваво гушање, које само неколико минута трајало и које се завршило отступањем Срба иза Пирота. Али наше трупе, нарочито оне које су биле у јуришној колони, беху сувише изнурене и растројене да би могле гонити непријатеља, који је своје одступање заштићавао артиљеријом.“

Које мрак, које сопствена изнуреност после скоро непрекидно борбе од 28 сахата, не допушташе гоњење непријатеља. Али снага српске војске беше сломљена. —

Сутра дан, 16-ог Новембра у јутру, примио је Кнез Александар писмо аустро-угарског посланика на српском двору, грофа Кевенхилера, који писаше са српских предстража, да по заповести царевој жели да говори с њиме. Кнез посла свога крилног ађутанта потпуковника фон Ридезела на предстраже да га прими. Како кнез беше већ добио и од осталих великих сила позив да обустави непријатељства, то се у буг. глав. стану претпостављало да гроф Кевенхилер за то долази, али се изненадише кад чуше његову прецизну изјаву „да ће, ако кнез пође даље на српско земљиште,

аустроугарска војска уђи у Србију и да ће бугарска војска ударити не само на српску него и на аустроугарску војску.«

Да је остало само на позиву великих сила да се обуставе непријатељства, кнез би ствар развлачио неколико дана док би побрао плодове своје победе, али наспрам овако категоричне претње од стране Аустрије, коју је она могла одмах да оствари, он није хтео да стави на коцку оно што је тако тешким жртвама задобио, за то је изјавио да услед захтева великих сила обустављa непријатељства и да пристаје на преговоре о условима примирја. —

Губитци бугарске војске у овоме рату износе 80 официра и 2500 људи а српске 150 официра и 7000 људи које мртвих које рањених.[1]

Колико је истине у овој епизоди пиротске битке, коју наш прајски официр истина по једном допиcнику бечких новина цитира, и у којој кнез Батемберг хоће лично да предводи своје јуришне колоне противу Дринаца, то ћемо одмах видети из описа очевидца г. Гопчевића. Његов опис [1]) сувише је опширан да би га овде у целости могли саопштити, нарочито много детаља који не доприносе ништа карактеристици саме битке. За то ћемо ми пробрати само оно што доприноси комплетовању слике пиротске битке, како је она изгледала с бугарске стране.

Кад је почело наступање бугарске војске, г. Гопчевић са још два новинарска дописника попео се на Нешков вис (или како га он зове „Прегледиште") где је једна бугарска батерија пуцала противу српске коњице и четири српска батаљона. Њене гранате принудише ове српске трупе да се повуку до Черкеског хана, где су стајале од 10 до 12 сати, јер бугарска батерија мораде обуставити ватру, пошто је растојање сувише велико било, на 9000 метара. Међу тим почела је борба на крилима бугарске војске. Гуцев је напао на висове код Петерлаза, а Попов (са 9 батаљона) код Гојиндола. Од те борбе нису они на Нешковом вису видели ништа, али су око подне *чули* бугарско „Ура" из чега су закључили да су Срби своја крила повукли на Пирот.

Они су сада сврнули пажњу на центрум т. ј. на она 4 српска батаљона који још стајаху непомично код Черкеског хана. Беше подне.

„На један пут — прича г. Гопчевић — појави се на друму предводница бугарске централне колоне: један и по коњички пук под предводништвом двојице барона и потпуковника фон *Корвина* и *Ридезла*, којима се беху придружили капетан *Менгес* (иначе кнежев

[1]) Preuss Officier стр 79.

[1]) I. с стр. 536—553.

секретар) и *принц Ф. Јозеф Батемберг;* кажу да је тада са бугарском коњицом био још један пети немачки официр, али сам му име заборавио. Иза коњице ишла је једна батерија, а за овом, у извесном одстојању, два батаљона пешадије.

„Наше очекивање беше врло напрегнуто. Надасмо се да видимо врло занимљиву коњичку атаку. Али смо се љуто преварили у том очекивању!

„Пре свега нисам могао да се начудим да ни један од оних немачких коњичких официра немађаше ни појма о томе, како једна предводница иде противу непријатеља. Бадава сам тражио да видим побочнице и извиднице које би осигуравале предводницу од каквог изненађења. Невероватно је, али је истина — бугарска коњица ишла је на непријатеља тако без икаквих опреза и ходом, као на маршу у сопственој земљи, и то у сред мира. Овом приликом да одмах забележим да је целокупна радња бугарске коњице у овом рату равна нули. На бојишту се готово нигде није дала ни видети, а на маршевима или није никако вршила извидничку службу, или ју је вршила тако, да је бугарска војска сачувана од изненађења и пораза *само за то* што је и српска коњица била тако исто јадна, што у српским командантима не беше ни најмање предузимљивости. Какве шансе даваху Србима погрешке у које су Бугари сваки дан упадали! Да је српска војска имала само једног предузимљивог вођу, он би са ноћним препадима имао изгледа на успех сваку ноћ, јер бугарска предстражна служба беше просто јадна. Доказ је у томе што после трећег дана сливничке битке Бугари немађаху ама баш никаквих предстража на друму.

Какве су погрешке чињене сваки дан на бугарској страни, то се види из ових речи самога кнеза Александра које је изговорио у Пироту, када је дошла реч на неочекивани обрт рата.

„Доиста — рекао је кнез — што смо у пркос нашег незгодног положаја у почетку рата, и у пркос *многих грубих погрешака које смо починили*, ипак победили, ја у томе видим руку провиђења, које је хтело да казни изазиваче једног неправедног рата.“[1])

Дакле сам кнез признаваше погрешке које мало рекавши беху „*грубе*.“ А најгрубље учињене су 14-ог новембра, као што ће опис битке показати.

Што се коњице тиче кнез се на њу највише љутио, али није смео ту срџбу да покаже јер њена четири команданта беху његови најприснији пријатељи; први беше његов рођени брат, други његов

[1]) Ми, који мање верујемо, у мешање највишега божанског промисла у ратне операције — видели смо за што су Бугари у пркос својих *грубих* погрешака победили.

тајни секретар, трећи његов побратим (Dutzbruder) а четвртог (Корвина) ваљало је штедети због другог нечега.

Да видимо како се та коњица специјално 14-ог новембра владала. Немајући никаквих извидница, а и због тога што један брег који је испао као нос, заклања изглед ономе који иде из Цариброда за Пирот, бугарска коњица није ни слутила да је код Черкеског хана чека цео српски пук, и тек када је изашла на савијутак друма, око оног брега, пред суковски мост, видела га је. Растојање међу противницима беше сада 3500 метара.

Ја сам сад очекивао да ће коњица и батерија крупним касом наступити за 1500 метара, да ће батерија својом паљбом разрушити српску пешадију и да ће одмах бугарска коњица полетети да искасапи сабљама бегунце.

Шта сам видео у место тога? Коњица стаде код моста! — на 3000 метара од пешадије! — а батерија *лаганим* ходом оде десно од оног савијутка на друму, баци 8 граната против непријатеља, подбацивши са свих 8! Па ипак је то било доста да српска пешадија одступи. Два батаљона отрчаше северозападно једном обраслом вису, а два трчећим кораком у Пирот. Бугарска коњица која је то гледала у место да јурне у галопу за њима, пође ходом још једну хиљаду метара напред, стаде, па се онда — врати батерији!!!

Не зна човек шта да каже о таквом кукавичлуку и неспособности!

Чујте само како су се Корвин и Ридезел правдали за овај свој поступак. Не слутећи да смо ја и д-р Хитил са Нешковог виса својим очима видели ту бруку, да смо ми са тога виса видели целу пиротску равницу (ја сам са мојим дурбином јасно распознавао куће по Пироту) они стадоше причати оваку бајку:

„Иза суковског моста наиђосмо на целокупну српску коњицу, два пука, и ми јурнусму у касу противње да јој понудимо битку (um ihr ein Gefecht anzubieten). Али *српска коњица не прими понуду него окрете на лево кругом*. Пошто наши коњи беху са свим изнурени (ausgepumpt) то нисмо могли гонити непријатељску коњицу."

Овај је извештај *дрска лаж*, као што излази из онога што сам ја својим очима видео. Српску је коњицу растерала још у јутру наша деветфунтовна батерија са Нешковог виса, и ја давно пре овог догађаја не могах да јој нигде видим трага, Према томе бугарска коњица имађаше пред собом један *пешачки* пук, који се распрштао од 8 граната предводничке батерије. Али баш рецимо да је тако било, као што је Ридезел хтео да му се верује, опет упада у очи лаж о изнурености коња бугарске каваљерије, која се пуна два дана (12-ог и 13-ог Новембра) одмарала. и која данас беше тек 10 ки-

лометара у *ходу* прешла. Какви би то коњи морали бити у бугарске коњице која тек неколико дана беше у пољу, и која је дотле имала само кратке маршеве од Софије до Сливнице и од Сливнице до Цариброда.

У један сат по подне прешла је главна колона под Николајевим и Кнезом преко границе и упутила се Пироту.

Да би боље видели битку, ја и Др. Хитил сиђосмо у Чиноглавце, прегазисмо Нишаву и попесмо се на вис више Суковског хана.

Код Пирота беше се концентрисала цела српска војска, од прилике 35,000 *људи*[1]), да лиферује пресудну битку.

С Бугарске стране наступаше равницом 50,000, трнским путем 9,000, а Ржанским путем 4000 (под Паницом и Бендеровом), свега 63,000.

Па при свем том што Бугари имађаху двојином већу војску него Срби, опет су они тако неверовато невешто наступали, да би насигурно страшно пропали, само да су Срби још један сат са својим нападом причекали.

Чујте само.

Сваки ће војник наћи да се по себи разуме, да једна војска која машира долином мора да се осигурава напред истакнутим крилима на висовима десно и лево. И доиста бугарска војска и била је 14. Новембра у јутру тако постројена, центрум у Царибродy, десно крило код Петерлаза, лево пред Бањским долом. Да је капетан Попов пуштен да машира висовима који састављају западни поруб Пиротске равнице, онда би свако изнађење са те стране било искључено; шта више, да је то лево крило бугарске војске појачано на 20,000, људи а то се могло кад се имало 63,000 на расположењу, и да је томе крилу дат задатак да преко брда оперира на Блато, на Нишкоме друму, тиме би се српска војска одгурала од Ниша и била би принуђена да одступи цела преко Нишора. Тако исто било би свако изненађење искључено да је најпре десно крило под Гуџевом продрло до Пирота. А да је и то крило појачано до на двадесет хиљада људи, оно би продрло до Сопота, и српска војска која би пред собом имала још 23,000 Бугара, била би са свију страна затворена.

У место свега тога шта су радили Бугари?

За то што су њихова оба крила пре подне отерала оно српских трупа што је пред њима у брдима било, држали су и Кнез и Николајев и премудри шеф главног ђенералштаба Петров да на кри-

[1]) Ми смо видели да је она у Пирот. битци бројала свега 20.000 људи.

лима нема више никакве опасности, *и скидоше оба крила у равницу*! Рачунали су да ће са наступањем од *60,000 људи у смакнутим колонама* непријатељу толико импонирати, да им овај уступи Пирот без борбе.

Кад сам видео да оба бугарска крила силазе у равницу, ја нисам хтео да верујем својим очима, јер нисам могао ни замислити да ће бугарска главна команда такву глупост учинити.

Срби су се користили овом погрешком Бугара и начичкали су висове својим батеријама [1].)

Са баснословном лакомисленошћу наступаше цела бугарска војска у густим батаљоним колонама, које беху притисле целу равницу Пиротску.

Око 3 сата скиде једна бугарска батерија са предњака и поче да пуца са 4 километра даљине од Пирота.

Српски топови ћуте. То охрабри Бугаре те изведоше лево од друма другу једну батерију за 150 метара ближе вароши, и почеше одатле пуцати.

Око $^1/_4$ 4 отвори једна батерија ватру врло близу вароши на друму. Чинило ми се да је то српска батерија, али не могосмо више ништа тачно видети, за то одлучисмо да се приближимо. У галопу одосмо до Ефенди-хана, 6000 м. од вароши. Др. Хитил, који на један пут беше постао врло ратоборан наваљиваше да и ми идемо на један брежуљак лево, на коме беше Кнез са својим штабом. Али за ме беше јасно да ће Срби моћи узети тај брежуљак под своју унакрсну ватру ако су само као што се ја бојах околне висове поселн својим батеријама. С тога ја не пристадох, а Др. Хитил поносито одгалопира сам. Али тек што он одмаче неколико корачаји отворише са свију страна српске батерије своју ватру на Бугаре, који у равници стајаху, и гранате стадоше као град падати баш на онај брежуљак на коме је стајао Кнез са својим штабом, нов доказ за његов оштар војнички поглед. То је било тачно у 4 сата. Они на брежуљку прилегоше земљи само да се сачувају од гранатског комађа која се разлетаху.

Ово је био *једини* случај где је Кнез Александар са својим штабом за време целога рата био у опасности и то као што видимо са свим против своје воље. Одмах је и Кнез, и његов штаб, и резервна артиљерија и возови, све то одгалопирало до Суковског хана, у коме је Кнез и преноћио. Све што је по новинама причано о

[1]) Камо срећа г. Гопчевићу, али Шумадијска дивизија и није имала топова, а дринска је имала само једну батерију на крајњем десном крилу на висовима.

бравурама Кнежевим, о томе како он нишани топовима, како предводи јуришне колоне, како презире смрт стојећи у најгушћој киши пушчаних зрна, све је то измислила велика уобразиља Кнежеве околине а распространило благовољење новинарских дописника. И мене је г. *Менгес* толико пута молио да у моје извештаје уплетем по које такво јуначко дело Кнежево, *и ја сам то радио* јер сам хтео да користим Бугарској ствари уздижући његова Кнеза у поштовању Европе. У осталом и била би глупост да се Кнез онако излагао као што смо ми измишљавали, јер би са његовом смрћу ствар бугарског уједињења претрпела страшан удар. Није задатак врховног команданта да стоји у ватри, и права је заслуга Александрова у томе што је *у опште* био код војске и на бојишту, јер је тиме одушевљавао трупе и ако је био далеко од непријатељског метка.

Артиљеријска ватра која је сад с обе стране беснила била је просто ужасна. Бугарска војска која је стајала на равници беше спреда и с обе стране затворена и Срби пуцаху с висова и испред вароши па њу.

Спрам српских топова испред вароши[1]) беху десно од друма четири бугарске батерије. У вече поче још једна батерија десно да пуца за коју мишљасмо да је српска, али нам доцније рекоше да је она била бугарска. Између ње и Пирота на подножју виса почеше још две батерије да пуцају, али се не могосмо уверити да ли су биле српске, као што смо држали.

Најопасније беше на левом крилу, где на један пут пет батерија отворише паљбу, две високо горе на врх брда југозападно од Пирота, а три на његовом подножју. То беху за цело српске батерије. Дуж висова лево, између њих и друма за Ак-Паланку разбукта се борба, јер овде уведоше Срби две батерије и многе стрелце у борбу. Бугари учинише то исто и у $4^1/_2$ сата беше све покривено густим барутским димом.

Бугарима не оста ништа друго него да се опет пентрају на висове лево, које њихово лево крило није требало никако ни да оставља, и да тамо са пешадијом енергично пођу напред.

Да су Срби са својом артиљеријском ватром само један сат још причекали, бугарска војска, по признању самога Кнеза била би изгубљена, јер она би била тако згурана пред Пиротом, да би имала страшне губитке и да би по мраку у њој настао ужасан неред. У том тренутку да су Срби са својим крилима пошли напред, они би Бугарску војску размрскали; овако дадоше Бугарима могућности да

[1]) г. Гопчевићу се учинило од Николићеве батерије да су *три*.

свој центрум још за видела повуку и да са бројном надмоћношћу нападну на српско десно крило.

Капетан Попов први је дошао к себи и почео са својих 9000 људи да се пење на висове лево, докле је бугарска артиљерија одговарала како је могла ватри српских батерија.

У 6 сати бацише Срби свој магацин артиљеријске муниције у ваздух. За што су то урадили, за ме је непојамно, јер су тиме само себи и вароши шкодили. После $^1/_4$ сата напустише Срби варош у коју је ушло неколико бугарских чета које су у Пироту преноћиле.

У 6 сати већ се није више ништа видело осем севања појединих топовских метака. Ми се вратисмо у Цариброд. На повратку нас изненадише неколико топовских метака који се чуше са стране Трна или Цариброда. После изненађења које нам Срби беху спремили пред Пиротом за ме сад не беше немогућно, да је некако српско одељење обишло наше лево крило, а то је могло да буде чим се Попов спустио у равницу — и да сада Срби нападају Цариброд да одсеку бугарској војсци одступницу и главну везу за издрану. Срећом овај страх беше неоснован. У Цариброду сазнадосмо да се пуцало на српске заробљенике који беху покушали да побегну.“

Ово је опис првог дана Пиротске битке од г. Гопчевића. Док је он другог дана стигао из Цариброда на бојиште најзначнији моменти битке беху прошли, он мора да је прича онако како су му је официри бугарски представљали, које је сретао, а и они нису могли знати ништа друго до оно што је било непосредно пред сваким од њих, дакле одломци. Оно што је сам Гопчевић видео са једног виса на левом крилу бугарске војске тако је нејасно представљено, да не вреди цитирати. С тога ћемо из његовог описа другог дана битке извадити само 2—3 занимљива податка:

Гопчевић је тога дана видео у дејству свега: 7 бугарских и 5 српских батерија, и ако „по устројству“ Бугари имају 13 а Срби 32 батерије...

Бугарска војска код Пирота бројала је 15-ог Новембра 65,000 људи, а 16-ог Новембра већ је била порасла на 72,000 људи, докле се по оцени Гопчевића 15-ог Новембра са српске стране борило 10,000 највише 17,000 људи.

„Ја сам видео једну *српску* батерију, *западно* од Пирота, која је пуцала у леђа Бугарима који су се тукли на друму. Кнез је упитао Кевенхилера ко је командовао том батеријом што је онако дрско издржала у ватри и што се после онако вешто извукла из клопке? Гроф Кевенхилер рече да је том батеријом командовао *пуковник Хорстиг*. „Ја би му, рече Кнез, да сам његов Краљ за оно дао Таковски орден.“ За ову *Хорстигову епизоду* са српске стране

веле да је са свим измишљена. Може бити да се Кевенхилер преварио у имену командира те батерије, али је догађај с њоме сасвим истинит.[1]

15-ог Новембра била је паљба како српске тако и бугарске артиљерије са свим испод критике, јер сам ја са мојим дурбином пратио тако рећи сваку гранату и ни једна није погодила.

„На левом крилу два пут су Бугари отимали од Срба једно селанце и два пут су га Срби повратили.“ — — —

Остаје нам још г. фон *Хун*. Може се мислити какве *данас* он химне пева, како описује[2]) сцену у којој Кнез Александар код Суковог моста стоји, како његове трупе с бандом на челу поред њега дефилирају, како једна жена из села доноси вина и како се штаб куца и наздравља српским вином у част (и аконто) победе Пиротске. Он ту своју сцену завршује сентименталним усклином:

„Ко се томе надао пре десет дана. Онда смо држали да смо пропали, а данас стојимо на српској земљи и њене трупе изгледају да немају више снаге ни да нам спрече улазак у њу. Sic transit gloria mundi, и ретко да је кад ова судбина била више заслужена.“

Кад на један пут са чела колоне јавише: да у равници Пиротској чека на Бугаре *три до четири пука срџске коњице*. Јадници од сваког ескадрона Симоновићевог учинио им се *један пук!* Дај бугарску коњицу! Јест, ал она је на репу бугарске главне колоне, код заштитнице! Не може бити? Тако тврди г. фон Хун. Ама то му неће нико веровати да ће икаква војска на свету, при наступању у непријатељску земљу, држати своју коњицу позади целе пешадије и артиљерије? Ко је још своје *очи* носио на леђима, а коњица, као што свако дете зна, то је очњи вид војске? Е, али другчије не би г. фон Хун могао оправдати своје пријатеље и земљаке, немачке официре, који командоваху бугарском коњицом.

Вреди да видимо за што г. фон Хун ставља бугарску коњицу на крај бугарске маршеве колоне, у заштитницу.

„Кад се појавила српска коњица, гардијски ескадрон, који је био у предводници, послао је одмах рапорт нашој коњичкој бригади која на жалост беше врло далеко позади чак код заштитнице. Али за то је она сад у толико ускоренијим маршем пошла напред. Паљба наше предводничке батерије као да електрином прожма све наше трупе. Пешадија грозничаво убрза свој корак, две батерије оставише друм и пођоше касом а десно поред њих појави се ко-

[1] Гончевић, l. c. стр. 550.

[2] l. c. стр. 212—236.

ничка бригада у пуном пруженом галопу *на запенушеним* коњима. Шта је напред? Нико није знао, али сваки је осећао да има нешто“ и сваки је хитао да учествује у том „нечему.“ Као војничка *слика* беше ово на на сваки начин најлепши моменат из целог рата, и ове три линије пешадије, коњице и артиљерије, које једна поред друге јуришаху, потсећаху на оне старе слике битака у којима се још није знало за стрељачке низове, у којима се противници нису добацивали гранатама на 500 м. одстојања, него у којима се и пешке и на коњу борба водила хладним оружјем. Али ја могах само да погледам ту слику, јер после два минута били смо на једном вису. Пред нама беше пукла Пиротска равница, десно и лево уоквирена висовима, на подножју десних висова неколико села. Пред нама и ако далеко, беше Пирот са својим *црквама* које су блештиле на сунцу. Непосредно пред нама беше земљиште као дно каквог исушеног језера, право егзецириште, на 2000 метара пред нама стајаху дугачке црне линије — српска коњица. Удеснијег места за коњичку борбу не може се пожелети, и кад наша коњица чим је изашла у равницу пређе у бојни поредак, учини нам се да и српска коњица хоће да пође напред. Сви наши дурбини беху наперени на њу — хоће ли примити атаку или неће? Кретања српске коњице трајаху још, *пукови прелажаху из једне формације у другу*, али докле је наша коњица без прекида јурила право својој мети, српска се не маче с места. Још једном изгледаше као да ће Срби појахати напред, али се преварисмо, српска коњица окрете на левокругом и оде дуж Пиротског друма. Са њеног места појавише се модрикави мали димови барутни; српска коњица беше уступила место својој *пешадији, која одмах отвори ватру на бугарску коњицу. Да је бугарска коњица била још одморна*, она би *можда* могла покушати да нападне српску пешадију, у толико пре што изгледаше да је нема много на томе месту, и што се могло претпоставити да се она неће врло чврсто одупрети. Али наша коњица беше тек у последњем моменту позвана из заштитнице (Nachhut) — где истина није требало да буде њено место — она је у највећој хитњи морала да пређе грдно одстојање, она је полазећи на атаку морала врло дуго да галопира кроз *дубоке* њиве, у кратко она беше тако изнурена (erschöpft), коњи јој беху тако исцеђени (ausgepumpt), да се није могло ни замислити на *нову* атаку (као да је већ била једна !). Бригада дакле окрете на левокругом и одступи при чему је од српске пешадијске ватре *изгубила неколико људи и тридесет коња.*“

Ми смо ово цитирали само ради увесељавања читаоца да види како је тешко и најбољем мајстору у измишљавању, као што је г. фон Хун, да оправда онако ружну ствар као што је владање не-

мачких официра коњичких и бугарске коњичке бригаде 15-ог Новембра, а ми већ знамо да се обе коњице могаху слободно руковати односно своје коњичке налетљивости. Али се нисмо надали да ће г. фон Хун измислити чак и ове губитке у бугарској коњици! Међу тим чекајте, те је губитке, вели он бугарска коњица претрпела пошто је већ окренула на левокругом, *у одступању*, ти губитци дакле не доприносе ништа главној цељи Хуновој, оправдању бугарске коњице што није напала — значи да је могућно да су ти губитци *доиста* претрпљени.

Знам, ал онда је једно одељење српске пешадије ипак остало пред непријатељем, пошто се први коњички пук наш повукао на Пиротске војне пекарнице? Шта ћемо онда са релацијом наше коњичке бриграде, која тврди да је на целој линији наша, коњица најпре пропустила сву нашу пешадију, да је последња одступила?

Карактеристично је да у фон Хуновом иначе тако китњастом опису нема *о првом дану пиротске битке* скоро ништа осем како је бугарски штаб дошао пред сами Пирот, како су с једног виса већ бирали куће по Пироту у којима ће преноћити, како су Срби демаскирали на један пут једну батерију од 20 топова и стали засипати бугарски главни штаб гранатама и — шрапнелима, како је кнез са штабом побегао са тог виса, на друму нашао Николајева и наредио му да данас никакву озбиљну борбу не почиње, пошто је доцкан, и како је после отишао на конак у један хан 6 километара од Пирота. Уз пут помиње још експлозију у Пироту и њихова нагађања шта је и где је то могло бити. Све је остало широко описивање кнежеве вечере и конака.

Из описа Хуновог другог дана пиротске битке да наведемо само овај пасаж. [1])

„У $1/2$ 1 сат по подне доби борба на нашем левом крилу крајње жесток характер. Румелиоти пођоше у широким стрељачким низовима на напад. Два нижа виса што су Срби држали, отеше Румелиоти на јуриш. Срби се стадоше повлачити на нишком друму храбро бранећи сваку стопу земље. Пошавши за њима Румелиоти, којима међутим беше дошао у помоћ и Попов (са 9000 људи) окренуше са свим на десно. Док су они тај покрет борећи се вршили, појавише се на један пут у страну од Пирота (seitlich Pirot) две батерије и отворише ватру у бок и готово у позадину Румелиота. Ми бесмо запрепаштени, јер држећи да је тај крај са свим очишћен од Срба не могасмо појмити какве су то батерије? Да се *српске* батерије усуде тако близу нашој ватреној линији доћи, то дотле нигде било

[1] l. c. стр. 230.

није, за то ми испрва нисмо хтели ни да верујемо да су то српски топови. Да није Гуцев стигао и са својим батеријама гурнуо преко Пирота? Па онда он бије на гомилу наше сопствене људе! Одмах послаше ађутанте да упитају предње трупе какве су то батерије, а уједно послаше заповест команданту коњичке бригаде потпуковнику барону Корвину, да са његовом бригадом која је стајала *на десном крилу* покуша узети те батерије [1]). Бригада се одмах кренула и једновремено с нама добила извештај да су то српске батерије. Одмах цела наша артиљерија окрете сву своју ватру против тих двеју српских батерија, али оне са великом храброшћу и великим упорством наставише да пуцају на нашу пешадију и не освրћући главе на нашу артиљерију. Наступање наше коњице осујећено је баруштинским непроходним тереном, али је ипак показало српским батеријама чему се излажу и они натоварише најзад на предњаке и нестаде их Нишким друмом. При свем том те су се српске батерије одлично држале и изазвале су дивљење Бугара. Сам кнез Александар казао ми је за време док су те две српске батерије дејствовале да ни пошто не заборавим поменути у мојој депеши храброст и дрскост коју су Срби у овој прилици показали. Ја сам то и учинио, разуме се и не слутећи, да ћу после два дана од српских парламентара (?) чути да је тим батеријама командовао потпуковник Хорстиг, некадашњи *арајски* артиљеријски официр. За мој рачун, ја бих волео да с оне стране није било Немаца, али кад су већ били, мило ми је што су се бар *храбро тукли*, не само Хорстиг него и мајор Штурм који је у битци на Трну погинуо.“

Дакле из свију извештаја са бугарске стране види се, како главни стан бугарске војске не само зна за г. Хорстига него непрестано уздиже његово јунаштво.

Онда није чудо што је барон Ридезел одмах после пиротске битке био у логору код г. Хорстига и што је тражио још један нарочити састанак са својим земљаком.

Од осталога што г. фон Хун прича поменућемо само то, да се он у кући д-р Валенте у Пироту тако добро осећао да се бојао да ће му кнез бугарски отети тај диван квартир — али без узрока, бар за прву ноћ, јер њу је кнез Батемберг провео у — *Ржани*....

Али докле је кнез бугарски спавао у Ржани, дотле је бугарска војска по Пироту *иљачкала*.

Збиља, вреди додати још неколико листи овом одељку, те да пустимо нека *очевидци* испричају.

[1] И ако се ађутанти још нису вратили да јаве јесу ли то српске или бугарске батерије?

Бугарски вандализам у Пироту.

„*Улазећи* у Пирот — прича г. С. Гопчевић [1]) — одмах у предграђу опазисмо да су куће обијене и опљачкане и ако на њима беху истакнуте беле заставе.

„—Варош је опљачкана — рекох своме колеги — ту ће тешко бити конака наћи! —

„— Али ко би тако што смео учинити? — упита д-р Хитил.

„Пре него што сам ја могао одговорити јурну нам на сусрет читава руља бугарских добровољаца и Маћедонаца претоварених пљачком.

„— До ђавола, ово изгледа као да пљачкање још траје — примети мој колега узнемирено — шта да чинимо? —

„И сам нисам знао шта да радим. Али опет рекох кочијашу да вози даље. Све више и више *арамија* [2]) сретасмо натоварене пљачком, а на чаршији видесмо како износе ствари из дућана. У томе им помагаху и српски сељаци. Неколико официра који су туда јашили, и којима ми обратисмо пажњу на оно што Маћедонци раде, задовољише се само тиме да *солдатима* викну „зар вас није срамота? Јесте ли ви Турци да харате и пљачкате? Та то је срамота за бугарску војску!“ На тим платонским опоменама и оста.

„Наша кола заустависмо пред великом кућом са натписом: гостионица код Српског Краља.

„— Овде ћемо одсести! — викнем ја и скочим из кола заједно са д-р Хитилом.

„Ми уђосмо у хотел.

„Али ко да опише наше запрепаштење при ономе што смо видели!

„Ми се налажасмо у пространом локалу ресторације у коме фактички цео патос беше покривен за једну стопу висине поломљеним намештајем, разлупаним огледалима, лампама, боцама и посуђем. Све те развалине пливале су у вину... За тезгом стоји један келнер на кога је неколико Маћедонаца наперило своје пушке, а у сали занимало се рушењем и пљачкањем 60—80 које Маћедонаца у фустанелима, које добровољаца у хусарској униформи и у овчијим кожусима (прави курјаци у овчијој кожи) које регуларних коњаника, па чак и *кнежевих гардиста* који се познаваху по црвеним капама.

„Један тренутак стојасмо на обијеним вратима, и разбојници не беху нас приметили. Али келнер нас беше угледао и стаде нас призивати у помоћ.

[1] l. c. стр. 555.

[2] овако зове Гопчевић и у немачком тексту Маћедонске „хајдуке.“

„Да смо имали времена, да се размислимо, ми би за цело увиделн да је сумануто, кад два човека, од којих само један има револвер ударе на 60—80 до зуба наоружаних разбојника. Али у оном тренутку ја не помишљах ни на што друго до на срамно понашање војника и на опасност у којој беше онај бедни човек. Тргнем револвер, јурнем на оне што хтедоше да убију келнера и викнем.

„— Натраг пси, или ћу вас сада све побити! —

— „И ја! — викну д-р Хитил, држећи нешто у руци што у оном узбуђењу не могох разазнати шта је.

„-- Кнез ће се радовати док чује какву сте бруку починили! — наставих ја.

„— Напоље! — викну сад један официр који нам с голом сабљом у руци притрча у помоћ.

„Ја мислим да је појава овога официра спасла и нас двојицу од сигурне смрти.

„Харамије побегоше.

„Келнер паде плачући пред наше ноге, и рече да у подруму има још војника, који су убили газдиног ортака, чивутина *Бора* и једну Хришћанку девојку, и да су остали чивути и чивутке у подруму сад у највећој опасности.

„Ми похитасмо у подрум и нађосмо на једној гомили од главица купуса крваву лешину Борову а неколико корачаји даље мртво тело тринајестогодишњег девојчета. Убице беху већ побегле као и већина јевреја и јеврејака, јер што их беше још у подруму то сада побеже.

Келнер Србин из приморја причао нам је шта се догодило овако:

„— Синоћ око 8 сати продрли су Бугари у варош, али су се прилично понашали само су јели и пили џабе. Јутрос опет Срби истераше Бугаре из вароши, и осташе Господари од ње до један сат по подне, када се опет повукоше. Око три сата по подне показаше се опет шест бугарских војника улицама, и кад видеше да је напуштена варош вратише се те позваше још другова. Око 4 сата поплавише варош бугарски добровољци, Маћедонци и регуларна коњица и почеше је пљачкати. Наш је хотел био затворен, наш газда, његов ортак и још 20 особа махом једновераца беху затворени у подруму. Ја нисам овде био, у ресторацији налазио се само суседни пекар *Лудвиг*. Овога су солдати тукли кундацима и отели су му 180 динара што је имао при себи, па га онда нагонише да каже где је газда. Да би се спасао он рече да то само ја знам и понуди се да ме тражи. Они га пустише. Међу тим ова гомила од 100 војника и добровољаца обила је све собе у хотелу да би их опљачкала. Лудвиг ме нађе и доведе, па онда побеже, а мене остави беснилу ове зли-

ковачке гомиле. Да би се спасао дао сам им све што су хтели, а кад ми припретише да ће ме убити ако им не кажем где се сакрио чивутин Бор, одведох их до подрумских врата. Разбојници јурнуше у подрум и отеше све што су прикривени имали од драгоцености. Бор им је дао шест стотина дуката, али то им беше мало, јер је Бор познат као један од најбогатијих становника у вароши. Како он не пристајаше никако да их одведе својој кући, где је вероватно имао још новаца али и своју породицу сакривену, један коњаник са зеленом капом наслони своју карабинку на њ и појури му један куршум кроз трбух. Други један Бугарин опали му још један метак у груди и тај исти куршум уби на месту девојку која је иза њега стајала. Шта је даље било у подруму незнам јер мене опет одвукоше горе тражећи да им дам меса и вина Међутим су горе били обили касу али је нашли празну. У беснилу због тога хтедоше и мене да убију да ме ви нисте спасли. Газда од хотела *Рабен* Бера спасао се тако што се био у прње обукао па су га држали за покућара.«

Блед и дршћући од узбуђења ја рекох официру да ћу рапортирати Кнезу о овим неправдама и грозама и да ћу тражити стрељање убица и пљачкаша, и замолих га да мете стражу пред хотел, што је он и учинио. То је у осталом био једини официр бугарске војске који је енергичан био спрам разбојника — остали се задовољаваху благим опоменама и елегичним уздасима. Да су сви бугарски официри као овај један — жао ме је што га не упитах за име у оној забуни — са голом сабљом растеривали пљачкаше, бугарски вандализам у Пироту не би достигао оне ужасне размере. Занимљиво је да је шиљбок, кога је онај официр пред хотел поставио, чим је официр отишао — пљачкао и сам у другим кућама. Није дакле чудо што су после и војници стајаће војске радили то исто. — — — — — — — — — — — — — — — —[1])

»И ако сутра дан беху регуларне трупе поселе варош, пљачкање се наставило од ових. Четири становника по народности Бугари — јер само су они, чивути, цигани и најсиромашнији Срби остали у вароши, убијена су од сопствених сународника за то што нису хтели да им даду све своје новце — Кочијаш мога колеге није никако хтео да остане више у служби јер је, вели, сву драгу ноћ из суседне куће слушао писку и јаук жена. Др. Хитил, радознао да види шта је било у тој кући отишао је у њу и уверио се да су те ноћи бугарски војници силовали три жене чивутке и једно девојче од 12 година.

[1]) Овде се прича о доласку грофа Кевенхилера у Пирот.

Ова нова брука натера ме да одмах напишем Кнезу опширан рапорт о свему, у коме сам тражио да се сви кривци стрељају и у коме сам изјавио да је такве „Schandthaten“ не могу прећутати. Др. Хитил рече ми да ја са тим писмом ризикујем да будем протеран. Ја му одговорим да је у Кнеза јаче осећање правде. У моме писму наговестих да част самога Кнеза и мушки запт у војсци захтевају страшну казну као пример за будућност.

Кнез о свему томе није знао ништа. Кад је прочитао моје писмо одјурио је у штаб, изгрдио је Николајева као какво ђаче, наредио је најстрожију истрагу и стрељање свију криваца ма ко они били.

Николајев, Петров и други официри који су били довољно подли те гледали кроз прсте на убице и пљачкаше у својој војски, осветили су ми се за Кнежев гњев који их је изненадио.

Кнежева плашљивост рад које није прву ноћ провео у Пироту него чак у Ржани, индиректно је узрок срамним злочинствима која су почињена у Пироту, јер да је он ту био, солдатеска не би се усудила на такав вандализам. Његова срџба није сада ништа помогла. Он је таква слаботиња да његове заповести нико не слуша. О каквој казни криваца не беше ни речи. Цела интервенција официра састојала се у томе, што је следеће ноћи барон Корвин полеђином своје сабље испрашио кожух једног пљачкаша — јер се и друге ноћи пљачкало — у место да му сечивицом расцепа главу.

Што ни Кнез ни његови официри не смедоше енергично да обуставе даље пљачкање, беше мотивисано. Ни он, ни они немађаху ауторитета. Солдати су радили што су хтели. У Пироту ми беше постало јасно да је *бугарска војска већ искочила из руку својих старешина, да већ беше деморалисана.* Млада бугарска војска није могла да поднесе своје неочекиване победе, то беше почетак од сршетка. Да је Србија са Хрватовићем и свежим трупама наставила борбу, врло је вероватно да би се ратна срећа обрнула. Бугарска би војска пропала од своје разузданости.

У осталом једини се Кнез гнушао од онога што је урађено. Његов дворски маршал налажаше да је све у свом реду и да „не вреди толику ларму дизати због неколико побијених чивута и силованих чивутака нити због неколико опљачканих дућана“[1])

Каравелов беше побеснео од љутине што сам ја по дужности хтео да телеграфишем моме листу у Берлин шта се догодило. Он говораше да је онај један чивутин као варалица и заслужио смрт

[1]) Племенити јункер могао би комотно избрисати први слог из свога презимена.

(а она четири грађанина што су убијена а оно јадно девојче?) да чивуткама силовање није шкодило, и да су и у другим ратовима побеђене вароши пљачкане Он је читаве стране из мојих депеша избрисао и једно моје писмо вратио ми је неотворено. Телеграфу у Софији заповедио је да од сад моје депеше не експедира ако се одмах не плате, а мене о томе није ни известио. Кад сам после неколико дана за ту наредбу случајно дознао и одмах новце у Софију послао — то не поможе. Моје су депеше задржавате по неколико дана тако да су већ као застареле стизале у Берлин.

Али то није било све. Министарство војно одузе ми дозволу да се могу бавити на ратишту."

Оволико из књиге г. Гопчевића. Он за тим цитира допис г. Др. Валенте који је изашао у „Београдском дневнику" о начину како су оба Батенберга благодарила Пиротском физикусу на гостопримству, које је годину дана раније указао Др. Валента принчевима Хајнриху и Ф. Јозефу од Батемберга и њиховој сестри грофици Ерболијевој — али то наши читаоци знају као и историју о свиленом јоргану адвоката Добре и о украденом звону са Пиротске цркве.

За тим г. Гопчевић помиње опште познату књижицу бив. нишкога кмета г. *В. Кољевића* која је лане изашла у Нишу под насловом „Бугарско-татарска разбојништва, пустошења и силовања у нашем рату 1885." У тој је књижици, као што знамо сав статистички материјал бугарског вандализма у Пироту и око Пирота. Ту је побројано свако злочинство које су Бугари учинили у Пироту и у 35 села, ту су *имена* оних стотина женских створења која су силована; међу њима има деце од 11 година и старица од 70 година.... Ту је име, презиме, место свакога рафинисаног мучења коме су излагали оне што су од њих хтели новаца. Ту су побројана и сва пљачкања под именом «реквизиција». Као што смо видели г. Кољевић је у својој књижици овековечио и имена бар неких од оних официра и чиновника бугарских, који су учестовали у овом вандализму. То су мајор Киш, капетани Моров, Никушов, коњички капетани Ладешов и Михаилов; поручици Марков, Збов, Капагција, Брнов, Пишов, Кутов, Маров, Војвода Коча, царибродски царинар Ђоргов; потпуковник барон Корвин, коњички капетан Небољсин, Крсто Панић из Рушчука, ћорави командат батерије Ђорђе; професор Спас Васов, кметови Ристо Даскал, Спас Соколов, Нака Манов и официр Крутов.

У тој брошури г. Кољевића има списак ствари што их је *Каравелов украо* из куће Пиротскога кмета г. Настаса Маринковића, и претпис његов по коме је намештај кафеџије Ковачевића украден за Софијски музеум!

Пошто је и г. Гопчевић поменуо све што се може наћи у књижици г. Кољевића, он овако завршује:

„Кад се узме у обзир *да су Срби у Бугарској све платили што су узели, и да њихова војска није тамо учинила ни најмањи изгред*, онда излази, да је поступак бугарске војске у Србији не само *вандализам*, то је још блага реч, него прави *хунизам*.

„Ако у Кнезу бугарском има и једна искра части, нека прочита Кољевићеву књижицу, нека на основу њених са свим тачних података нареди истрагу, и нека кривце казни.

„Али, бојим се, он би у том случају морао да казни половину своје војске.“

Владан Ђорђевић

ДОБРОВОЉАЦ

ПЕСМА ПЕТА.

Српство.

1. Кад почину војска, у зеленој гори
Глас победне среће стаде да се хори.
Јечале су гусле песме су се виле,
Сваки главу беше подигао холо;
Најзад се и саме гајде удесиле,
Те се поче вито, поносито коло.
Сефкеринац Лака, из равна Баната,
На гласу је био гајдаш од заната.

2. Па кад Лака дуну, те јаре задрека,
Све обузе миље и раздрага нека,
Те се коло вило час бесно, час тише,
За појас, за раме, у место и летом,
Поскочица лаких беше као кише,
Сваки је се играч опрашт'о са сетом;
Сваки је се био радостима дао —
Сваки је за срећу, само срећу знао.

3. Неколико само обрањених друга
Обузела беше тегота и туга;
Ал кад им Вукало преви тешке ране,
Не могоше своме срцу одолети,
Да не гледе срећу браће раздрагане —
Мораше их колу рањене принети,
Да се бар погледом на весеље сладе,
Да оставе своје тешке каритаде.

4. И гледајућ' браћу у веселом колу.
Одолеше своме претешкоме болу.
Кад се вито коло повијати стане,
А лагане ноге о земљицу лупе,
Неки само руком од све муке мане,
К'о да му се жеље у грудима купе;
А кад се што броји, при свем јаду грком,
Многи се насмеши, ил бар мрдне брком.

5. Док играше тако Срби раздрагани,
Над пољем се више црнопери врани,
Облетајућ' турске телесино мртве.
Па су многи гачућ' на пољану пали,
И по густој крви облетали жртве,
Те им месо јели и очи кљували.
Ал кад Ива спази црнопере вране,
Рече, да се Турци у земљу сахране.

6. Но и после тога долеташе врани,
Лешинама турским гојним раздрагани,
Па граткаше тужно, као да се жале,
Што војници српски милостиви бише,
Па склонише жртве, што су мртве пале —
Кад ни Турци Србе никад не жалише.
А Ива је често гледао на вране
Мислећи на српске прохујале дане.

7. Мислећи на тешке уздисаје наше,
Кад народи сретни свуд напредоваше.
А с Тришом је често проводио ноћи,
Сећајућ' се слатко и прошлости славне;
Триша му је прич'о о негдашњој моћи,
Или чит'о какве књиге цароставне,
Што их беше собом још са школе пон'о,
И што их је с муком до бојишта дон'о.

8. Једно вече, тако, ватра тихо гори,
А Ива се зан'о, па ништа не збори,
А Триша са књигом близу њега седи,
Па на неку карту невесело гледа,
Док се Ива трже, па му пробесиди:
„А шта ти та карта опет приповеда?
А Триша пун јада дубоко уздану:
„Прича," вели, српску славу закопану.

9. „Прича оно, што је сваком Србу мило;
Прича, шта се Српству кад год приновило;
Прича српку славу и српске јунаке;
Описује места престона и знатна;
Буди у Србину мисли свакојаке;
Износи нам слике из времена златна.

На њој гледам прошлост мисаоним гледом —
Ево, да ти кажем, шта прича поредом.

10. Ево, сад да видиш, шта је српско било,
И чиме се Српство кад год поносило;
Да ти кажем места и градове наше,
Да ти кажем реке и брда висока,
Што се некад српским, само српским зваше..“
Ту му у мал' суза не кану из ока,
Али гнев подиђе, и она се врати,
А Триша, пун срџбе, стаде казивати.

11. „Ево, град Београд, дика наших дана,
Престоница беше деспота Стевана;
Па до њега близу Смедерево мило
Ђурђу Смедеревцу престоница беше,
За дуго је турској сили пркосило,
Ал га Турци с наше неслоге узеше;
Пожаревац лепи, у моравској равни,
Ту некад сеђаше Обреновић славни.

12. Кучево, где беше Кучајинац Јова,
Ту је мајдан злата, сребра и олова;
Браничевац, некад Браничеву глава,
А сада му оста само пусто име;
Таково, где сину нова српска слава,
И Топола славна упоредо с њиме;
Па зидине тужне на Венчацу гори,
Где некада беху Бакићеви двори·

13. И Рудник, сад пустош, некад варош знана,
Ту Јерина клета беше отрована;
Па Гружа, колевка Стеве Книћанина,
Јер је Стева био пореклом из Кнића;
А и Красојевци пуни развалина,
Где још стоји кула Павла Орловића;
Крагујевац, некад свој Србији глава,
И Делиград, српска одбрана и слава.

14. Па Књажевац бели, Гургусовац звани,
По Ђурђевом сину Гргуру прозвани;
Близу њега некад бејаше град Равни,
Од ког сада само пустолина стоји —
Та није он само једини град славни,
Што је некад био, а сад не постоји!
Па Зајечар лепи, близу до Тимока,
Наше миле реке, златнога потока.

15. И Неготин красни, где је дивно вино —
Ту је Хајдук Вељко јуначки погин'о.

За тим на Белици Јагодина мила
(Наши су је стари и Јагодном звали)
И Варварин славни, где је битка била,
У којој су Срби образ осветлали;
Па Ћуприја бела, некадашње Равно,
И Параћин, место с Афис-Паше славно.

16. Па поносни Сталаћ, крај Мораве воде,
Споменик витештва, жртвеник слободе;
Ту Пријезда храбри у одбрани беше,
Кад су турске чете на Мораву пале,
И кад Турци тврди Сталаћ заузеше,
Он са љубом скочи Морави у вале,
Те загрљен с њоме низ Мораву оде,
Јер ни мрети није хтео без слободе.

17. Па Крушевац славни, престоница стара,
Где су били двори српског кнез-Лазара;
Па Чачак и Љубић и поносна Жича,
Споменица дивна наших сјајних дана;
И развала тужна од града Маглича,
Што је свако јутро маглом обмотана.
И на небу славе српска звезда јасна —
Немањина ларва, Студеница красна.

18. Па Ваљево бајно, с околином милом,
Окружено свуда горским зеленилом;
Посред њега мутна Колубара тече,
Ваљајући своје жуберкасте вале;
На њојзи нам Фочић кнежеве посече —
Ту су прве жртве од дахија пале;
Ал' кад ропство мину и слобода стиже,
Где падоше жртве ту се школа диже.

19. Бранковина, славно и поносно село,
Из ког је сокола јато полетело:
Отуд је Алекса Ненадовић врли,
Што је први главу за Србију дао,
И протопоп Мата, јунак неумрли,
Што је с царевима говорити знао,
И што дична сина Љубомира роди,
Да и песмом Српство буди и слободи.

20. Па убави Шабац, покрај реке Саве,
И Поцерје, где се витезови славе;
Ту беше колевка Обилића дична,
Што за Српство живот на Косову даде,
И Поцерца храбра мегданима вична,
Што за мир и покор свога краја паде;
Па Дабрац на Сави, некад знано место,
Ту је био краља Драгутина престо.

21. Па богата Мачва, питома и равна.
И Лозница мала са бојева славна,
И Тр̑шић, колевка Караџића Вука,
Што јуначке песме искупљати знаде —
Нека му је света неуморна рука,
Што их целом Српству на писмено даде!
И Пожега знана с Милутина бана,
И Ужице место̑ силног Алтомана.

22. Па До̑бриња славна, где се витез роди,
Што Србију турског ропства ослободи —
И јунаштвом беше јунак необичан,
Ту се роди Милош Обреновић дичан
И јунаштвом беше јунак необичан.
Што турскога цара надмудрити знаде
Ал' умењем горе задаваше јаде —
Храброст му је дивна, одлучност му славна,
Али се памећу са Немањом равна.

23. Па Цетиње мало ал' велика дика
Поноситог српског рода свеколика.
Над њиме се диже Ловћен гора мила,
Што на Српство с диком од вајкада гледи,
Јер је само бојне клике запамтила,
Јер је само вична слави и победи;
На њојзи у гробу прах Његушев стоји,
Али му се спомен од смрти не боји.

24. Па Грахово славно с војводе Јакова,
Који својој земљи окове раскова;
Ком џевердар бојни за слободу сева;
Који јој на браник излазити знаде;
Који за њу крвцу јуначку пролева;
Који за њу живот на мукама даде —
На веру га Турци укидоше клети,
Ал' га кнез Данило витешки освети.

25. Ту војвода Мирко стече вечну славу;
Ту је Кадри-паша оставио главу,
Да је Црногорци на Цетиње носе,
Да се тамо мртва од жалости суши;
Да се њом јунаци диче и поносе;
Да са њима мртва на дуг чибук пуши;
Па развале старе од Обода града,
У ком некад Ива Црнојевић влада.

26. Па камено Чѐво, место бојне славе,
Где су деца сама секла турске главе;
Па Морача славна од самога врела,
Где Брђани храбри Турке дочекаше;
Многе ли је турске трупине понела!
Ту изгибе војска Џеладина паше;

Па врлетни Ку̂чи и Црмница равна —
Та свака је стопа ове земље славна!

27. Јест, славна су места, где слобода сија,
Али многа јоште туга обавија —
Још су многа места гробље наше славе;
По многим се јоште српско име ружи —
Ох, у многим Србин не подиже главе,
Ох, у многим јоште за прошлошћу тужи!
Па се сећа среће из времена давних
И царева својих јуначких и славних.

28. Ево, дижем вео с наших грдних рана —
Слушај, где још лежи слава закопана!
Та самом се тугом и чемером појим,
Кад међ споменике српске славе ступим,
Ал' их са осмехом у мислима бројим,
Што их желим својом крвљу да искупим.
Ох, дивно л' нам сунце беше пре облака!
Ево, да ти кажем неколико зрака.

29. Рибница је мала ал' свем Српству знана —
Ту колевка беше Немање Стевана;
Спуж, у ком се храбри Остоја Спуж роди,
Који Карађорђу десна рука беше,
Кад заплави зора рајиној слободи,
Када Срби лепи Шабац заузеше,
Па поносни Жабљак, прослављено место,
Где је некад био бег-Иванов престо.

30. Лешко поље равно, где се браћа била,
Где се крвца српска од невоље лила;
Ту послужи срећа Црнојевић Ђури,
Те пресрете с војском Црнојевић Станка,
Где, к'о турски паша на Цетиње јури,
Па му поби војску скоро до нестанка,
А и самог Станка до Бушата вија —
Отуд му и име Станко Бушатлија.

31. Па поносна Бу̂два српска од старина —
Српска је већ има хиљаду година,
И Ба̂р, туговиште Јерине проклете,
Кад јој је зет, султан, престо присвојио;
Улћин престоница поносите Зете;
И Драч, што се некад српством поносио;
Па Елбасан плодни, где се народ збира,
Да целива мошти светог Владимира.

32. После дивни Ска̂дар, Бокрај јане реке,
Славан спомен наше прошлости далеке;

Под њиме на Дримцу беху сајни двори,
У којим је некад Душан обитав'о,
А када му жеље судбина разори
У њима се његов Урош задржав'о;
А кад мину слава славних Немањића,
Ту бејаху двори смеоних Балшића.

33. Па Брсково, старо трговачко место,
У повести нашој помиње се често;
Спомен му се лепи и с ковница слави;
Боте у долини хладне воде Лима,
На језеру бистром зеленкастој Плави,
Окружено свуда цвећем и пољима,
На угледу вила, с црногоорских гора
Високога Кома и с њим Визитора.

34. Пећ, седиште старо српских патријара,
И поносни Призрен престоница стара;
Па Ка̂чаник пусти бливу горског кланца,
Где погибе Турчин Муса Кесеџија;
И При̂штина тужна украј горског ланца,
Што се око кобна Косова савија.
У Приштини беше Бранковићу Вуче,
С кога клети Мурат Лазара потуче.

35. Па Бр̂веник, чувен с богатих мајдана
И с господских двора Мусића Стевана;
Трепча, извор блага моћних Немањића,
Бијаше у крају пуном сребра сјајна;
И Вучитрн, славан са Војиновића;
Па и Митровица тужна и очајна;
И светиња стара, Самодрежа мила,
Где се Лазарева војска причестила.

36. Па Се́ница бела у пространој равни —
Њу је био от'о Карађорђе славни;
Старо Трговиште међу бреговима
Чувеним и славним од времена давна —
Ту се зетске горе грле са српскима,
Ту беше и Раса престоница славна;
Сад се на место њих Нови Пазар диг'о —
До њега је био Карађорђе стиг'о.

37. Па Врхлаб, град тврди крај Лабова врела,
Давно му је јадном, слава потамнела!
И поносни Плочник на Топлици води,
Где је Српству за час засијала нада,
И где му се сунце изненада роди,
Када Лазар прву турску војску свлада;
Куршумлија, некад Белом Црквом звана,
Где бејаху двори Страхинића Бана.

38. Дично Ново Брдо, град богаством славан —
Некад му ни један град не беше раван;
Лежи у присоју Горе Веље Главе;
Ту су биле руде од сребра и злата;
Деспоту је Ђурђу било извор славе:
Пет товара самих злаћаних дуката
Годишње је Ђурађ прим'о од тог града,
А сад на том месту сама пустош влада.

39. Па убаво место Врања или Врање,
Лежи близу топле лековите бање.
То је место некад врло знатно било,
Деспот је Угљеша ту некада влад'о;
Он је био српско на Крајини крило;
Ту је близу јунак Скобаљић пострад'о:
У боју га љуту Турци заробише,
Па жива јунака на колац набише.

40. Па Прокупље красно у сред винограда —
Ту некада стари Југ-Богдане влада;
И Ниш, град знаменит од времена давних —
Од лукавих Грка Немања га узе;
Ту је рођен римски цар Константин славни,
А од нас га Мурат, турски цар одузе;
Чегар, где Синђелић паде за слободу,
Да вечито живи у српскоме роду.

41. Па убави Пирот, где у песми живи
Од Пирота Јанко, зет Сењанин Иви;
И поносни Видин, своме крају глава,
Што се бео диже крај Дунава тија;
Ту запамти песма старца Владислава;
Па испод Витоша Средац ил' Софија,
Где још лежи тело Душанова деда,
А с Витоша вила на Србе изгледа.

42. Велбужд (старо име града Ћустендила),
Где је некад битка страховита била;
Ту бугарска војска изгибе и страда,
Па и сам цар њихов на бојишту паде,
Ту Дечански Стеван Бугаре надвлада;
Ту се Душан прво прославити знаде —
Та, да је он млађан тада царем био,
Бугарску би холу са свим покорио.

43. Па големо Скопље, старо место наше,
У ком Душан силни некад цароваше;
И богато место бело Куманово,
Чувено и славно од времена давних,
Близу њега некад беше Жеглигово,
У коме сеђаше бег Константин славни

Па Кратово место деспота Драгаша,
На реци што сребро и злато пронаша.

44. Штип на левом брегу реке Брегалнице,
У Штипу је црква Реље Крилатице;
Па Рило, у коме и манастир има,
Над ким брда иду у небеса плава,
Реља га огради тврдим зидовима,
И сада у њему вечни санак спава —
И даље на југу стара српска места.
У којима славе и слободе неста.

45. Серез, близу Струме, где је сабор био,
На коме је Душан закон довршио;
Солун украј мора, близу Свете Горе,
У њему је црква краља Милутина;
Солунски сељаци чисто српски зборе,
И славе солунског војводу Дојчина,
А држе и данас своје крсно име,
Па се теше, диче и поносе њиме.

46. Па Србица тврда од давнине знана,
По имену српском тако и прозвана,
Поносито стоји наврх кршне стене.
Па дивотни Воден ил' Едеса стара,
Воденом је прозван због силе водене,
Што слапове прави пуне дивна чара,
Али је по њему и крв силна текла —
Ту је некад сабља Душанова секла.

47. Па убави Костур, спомен славних дана —
Ту Синиша беше, брат цара Душана;
И питоми Орид, на језеру плаву,
Од његове рибе нигде нема слађе —
Краљевић се Марко дизао на славу,
Да оридске рибе за званице нађе;
И Гостивар, близу горњега Вардара,
С гостољубља славан још из доба стара.

48. Па Вèлес, кроз који река Вардар дере —
Ту некад сеђаше деспот Оливере;
И поносни Прилип, где су били двори
Краљевића Марка, наше миле дике,
О чијој се слави по свем Српству збори;
О коме се песме певају толике;
О чијем јунаштву сваки гуслар гуди —
Чије име Српство подиже и буди.

49. Остављам са тугом ова славна места,
У којима славе и слободе неста;

Остављам са тугом ове земље наше,
Из којих се Србин у даљину диг'о,
Да не трпи турске везире ни паше,
Да не трпи турско насиље и иго —
Ал' где опет нађе своје јаде старе,
Само нове муке, нове господаре!

50. Ох, и те су земље сузом заливене,
И оне су српском крвљу поливене —
И ту груди српске тврди бедем бише,
О који се крши турска сила клета,
О који се ђорде криве поломише —
Ох, и ту је љута борба отпочета;
И ту Србин грудма другог заштићава,
Да га после спасен гази, угњетава.

51. Саме ми се сузе у очима купе,
Кад ми тужне мисли на те земље ступе.
Ту је Срем, где беше Јакшић Дмитар славан,
Његово се име погубити не да,
Док храброшћу буде само себи раван,
Док његову славу песма приповеда —
Та он на мегдану по два по три дива,
Једнога за другим, мачем савлађива.

52. Ту војвода Рајко себи смрт зададе,
Да не знаде тешке Србинове јаде.
Ту је, некад славно, место Беркасово,
Што га деспот Јован купи од Корвина,
И малено село, лепо Купиново,
Где некад сеђаше мајка Ангелина;
И Сланкамен славни, у питомом Срему
Змај деспоте Вуче живљаше у њему.

53. На Карловци мило и убаво место,
У ком је сад нашег патријарха престо,
Пренесен из старе престонице Пећи,
У времену српских невоља и јада,
Када су се Срби морали разбећи,
Да им од Турака бар вера не страда
И крај воде Саве Митровица мила,
Где је Кузун Јању песма запамтила!

54. Ту се Фрушка Гора на далеко шири,
У њојзи су српски свети манастири,
Где се српско име од пропасти брани;
Где се српска вера очувати знаде;
Где се свето тело кнез Лазара храни,
Што са Обилићем на Косову паде;
Ту су лепа места Бачке и Баната,
И остала српском крвљу покапата.

55. Шиклуш где је некад српски престо био,
Ту је Штиљановић, деспот наш, седио;
Мохач знано место по крвавом боју,
У ком су се Турци с Мацарима били,
И Срби су тада скупу крвцу своју
За Мацаре клете, незахвалне лили —
Ту севаше сабља чувених јунака:
Бакића, Радића и Томе Бошњака.

56. Темишвâр у ком је кнез Павао био,
Који се јунаштвом својим прославио;
Тај Бранковић храбри два мача ношаше,
А бејаше крупан, громовит и страшан,
Па с две руке турске главе одсецаше —
Тако му је био ударац замашан;
Па онда и Арад, крај Дунава тија,
У њему је био јунак Текелија.“

57. Ту је Триша стао, па ватру подстак'о,
После опет даље настави овако:
Сегедин, из ког је Сегединац Пера,
Што се на Мацаре подигао био;
Ал' га у устанку лоша коб потера —
Џелат му је точком кости изломио;
Тител, где је Србин ловорике стек'о,
И где је Мацаре њином сабљом сек'о.

58. Перлез, на ком Србе Дракулић издаде,
Ту капетан Јанча као јунак паде:
Кад Перлез већ паде, он не хте да бега,
Јуначки је отпор хусарима дао,
Тек, кад га јунака исекоше свега,
Онда им се мртав у руке предао;
Велика Кикинда, где су Срби прави —
То се место жарким родољубљем слави.

59. Сомбор, где се бојак с Мацарима био —
Книћанин га храбри од њих освојио;
Србобран, где Срби име прославише,
Те надбише силну војску од Мацара,
Залуду Мацари тада потрошише
Три и по тисуће огњених кумбара:
Где је само сила, тамо није слава —
И срце у грудма победу решава!

60. Чаково, ком слава на далеко сија,
Ту беше колевка мудрог Доситија;
Вр̂шац, лепо место у питомој равни,
Над којом се Кула висока наднела,
У Вршцу је рођен наш Поповић славни,
Писац наших првих позоришних дела;

За тим Бела Црква, лепушкасто место,
Где се Срби бише с Маџарима често.

61. Па Јарко́вац, село знано на далеко,
Где је Паја Путник ловорике стек'о:
Борио се сву ноћ код сеоског моста,
Да маџарској силној навали одоли,
Но кад зора сину, он без праха оста,
А маџарска војска таки га опколи —
Ал' се он, потомак српске славе ста́ре,
Са тридесет друга проби кроз Маџаре.

62. Па Нови Сад лепи, крај Дунава плава,
У ком се дух српски књигом подржава;
Изгоре са жудње за златном слободом,
Ал' се опет диже, — да Србе соколи;
Отуд је Змај Јован Јовановић родом,
Што му дивне песме сваки Србин воли;
Он не беше хладан спрам рајиних мука,
Он је испевао песму „Три Хајдука."

63. Бро̑д, где нам се Бранко Радичевић роди.
И он нам је, млађан, пев'о о слободи —
Од њега је тужна песма „Гусле моје,"
Што се сада радо по свем Српству пева;
Провео је бурно младе дане своје,
Али се у песми кроз сузе осмева:
Бољка га је гризла, те је умр'о рано,
Тело му у Бечу лежи закопано.

64. Па̑крац, што се давно међу Српством слави,
Ту још Чарнојевић владику постави;
Па на реци У̑ни Костајница мила,
И малено Плашко близу Огулина —
И ту нам је вера име одбранила,
И ту нам је црква српска од старина;
Сење, где се крвца јуначка пролива
Ту бејаше јунак Сењанине Ива.

65. И остала места, где још Србин страда,
Где туђин над њиме царује и влада:
За̑дар, испод ког се шири сиње море,
И Кли̑с, градић дичан на врх стрма виса,
У Задру је био од Задра Тодоре,
А у Клису Крушић, војвода од Клиса;
Па Котари равни, Далматинска слава,
Ту Јанковић Стојан, сердар, обитава.

66. Па Ши̑бениќ лепи, што га љуби море,
Ту нам песма каже Јеринића дворе;

Скрадин, покрај Крке, варошица мила,
Где се јоште виде зидине од града,
На ком се застава Душанова вила,
Кад војвода Ђураш у Скрадину влада;
Па убави Трогир и Спљет, град поносни,
Што га Твртко славни пригрлио Босни.

67. И Дубровник лични, што му нема пара,
С гостопримства славан још из доба стара —
Хранилиште књиге и науке свете,
Негованка нежна слатке српске песме,
Будилница српског знања и просвете —
Слави му се ништа пребацити не сме;
Душан га је силни сам толико штов'о.
Да је и књижницу у њему оснôв'о.

68. Па крај мора Нôвӣ, али слава стара,
Споменик витештва војводе Лазара.
Што се срцем својим с Обилићем мери:
Када Нови паде Турцима у руке,
Он сам уби љубу и две своје кћери,
Да их не би турске нагониле муке,
Да се своје вере прадедовске ману —
А он сам, к'о Србин, на коцу издану.

69. Па Рйсан, где Срби још старински живе,
Ту су били двори Ришњанина Иве;
И Пéраст у коме успомена траје,
Да ту беху двори харамбаше Лима,
А ту су и двори Пивљанина Баје —
Још и данас од њих развалина има;
Па Котор град српски од давнина давни,
Ту су боравили Немањићи славни.

70. И Требиње бело знано од старина,
Око њега расте смоква и маслина,
Али му се слава угасила давно,
Постало је гробље срећи и слободи —
Минуло је давно оно доба славно,
Кад војвода српски по Требињу ходи;
Па Зупци, што јоште чезну за слободом,
Отуда је Лука Вукаловић родом.

71. Мостар по ком негде српски владар шета.
А сад се по њему дижу мунарета;
Благај, испод Хума, боравиште драго
Поносног јунака Херцега Стевана;
У њему је Херцег држ'о своје благо,
С тога је та варош Благајем прозвана;
Па Вепачац тужни, спомен града славна,
Диз'о се сред поља невесињска равна.

72. Па Никшићко поље с Оногоштом градом,
Боравиште мило цар-Урошу младом;
Милешева славна, што се Српству хвали,
Да у њојзи беше светог Саве тело,
Које Синан-паша на Врачару спали —
Јест, спали му тело, ал' не спали дело:
Докле траје Српства и његове славе,
Трајаће и спомен светитеља Саве.

73. Па богато Плевље крај Брезнице воде —
Брезницом се звало за време слободе,
Па Гòражде свето на немирној Дрини,
Ту је некад српска штампарија била;
И Самобор славни њему у близини,
Сандаљева некад престоница мила;
За Сандаља славног бејаше удана
Удовица лепа Страхинића бана.

74. Ту се јоште блиста, по сред градске стене,
Једно златно дугме тужне успомене:
Кад Самобор Турци хтедоше узети,
У њему је ћерка херцегова била,
Па, нерада њима у руке доспети,
С високог је града низ стене скочила.
Али јој се коса злаћана расплела,
Па се у крш неки с дугметом заплела.

75. И она је тако обешена била,
Док се коса сама није отпустила,
Тек се она млада низ литицу пусти,
Кршећ' тело бело о шиљкаво стење,
И уз тужни уздах душицу испусти,
Оросивши крвљу студèно камење;
А дугме на стени оста да се блиста,
Чим на њега падне сунца зрака чиста.

76. Па Фòча, на Дрини, град славан и стари
Где се кују љути ножи и ханџари;
Кòњиц, варош знана од времена давних,
Спомен му се дични и у песми јавља,
Ту бијаше Ивко војевода славни,
Ког Лазар до себе на саборуставља;
Па у тужној Босни Сарајево мило,
И оно је, јадно, славу запамтило.

77. То се место некад златним Долом звало,
Ту се некад силно злато добијало;
Ту Врхбосна беше поносна и славна,
Докле Босна моћна и поносна беше,
Но Врхбосне миле нестаде одавна,
И име јој лепо Турци одузеше,

Ал' јој глас и понос Сарајево прими —
Ту колевка беше Сарајлији Сими,

78. Што се у час добар по витештво роди,
Да га српска воља по бојишту води;
Да опева дела витезова славних;
Да угледа српско сунце на уранку,
Да јунаштву не да, да му сјај потавни
Да напише своју дичну „Србијанку."
Па Рељево село, што до данас оста;
Ту још има спомен од Рељина моста.

79. Романија гора, што није без вука,
Што није без вука, нити без хајдука,
Ту нам песма памти старину Новака,
И његово дете Новаковић Грују
Па Фојница, некад пуна блага свака,
А сад у њој Турци ланце раји кују;
Ковао, где некад беху сјајни двори —
И њих сила турска у пустош претвори.

80. Па Високо дично, украј реке Босне,
И то нам је спомен прошлости поносне!
Беше град на кршној стрменитој стени,
Што се дично, смело, у висину пење;
Беше дика Босне и краљева њених —
А сада је само сурвано камење;
Па Крешево мило, престоница славна,
И оно је, јадно, клонуло одавна.

81. И остала славна и престона места,
У којима славе и слободе неста:
Трстивница лепа, поносна и дична,
А сада је место туге и уздаха,
И Сутиска сјајна, некад слави вична,
А сад само гробље краљевског праха;
Њу је судба тешка и жалосна стигла —
Џамија се прва у Сутисци дигла.

82. Па Бобовац тврди, под планином Редом,
Некад га Срб гледа поносним погледом;
Некад му се сјајност по бедему вила,
А сада по њему само пустош влада,
Давно га је туга црна обавила —
И он, к'о и Босна тугује и страда.
Кроз куле му само кадкад ветар дуне,
Па фијуче тужно к'о да неког куне.

83. Куне верску мржњу и освету клету;
Куне српску ману неслогу проклету;

Помиње издајство војводе Радака,
Што Бобовац тврди не хтеде да брани,
Већ га тајно даде цару од Турака,
Па босанску наду на свагда сахрани;
Хтеде, клетник, стећи богаство и славу,
Ал' му султан за то одрубио главу,

84. На Травник, на Лашви, међу бреговима,
Боравиште мило турским везирима;
Хлевно, град на брегу Црњенице воде,
Над њим се Круг диже гора поносита,
Ту топова има из дана слободе —
На једном се натпис овакови чита:
»А тако ти самог светитеља Луке,
Немој да се дадеш Турцима у руке!«

85. Јајце, град на вису испод ког се Плйва
Са високе стене у Вр̑ба̂с улива;
Ту је некад била престоница стара,
У којој се Стева Томашевић склони,
Да изгледа помоћ јевропских владара,
Но у брзо виде, да га зла коб гони,
Ал' кад турска сила и под Јајце паде,
Он се с благом својим избавити знаде.

86. Кључ, где Стева стаде храбро да се брани,
Али му издајство уздање сахрани,
И када му неста надежде и хране,
Па јунаку тешке додијаше муке,
Те немаде више снаге и одбране,
Он и град Кључ даде Турцима у руке,
Ба̂ња̂ Лука мила, убавога гласа,
Лежи у равници крај реке Врбаса.

87. Благај, где се Јапра у Сану улева,
Ту изгуби главу Томашевић Стева:
На веру се био предао султану,
Али тврде вере у Турака нема,
Ако нису кадри сећи на мегдану,
У њином се збору погибија спрема;
Он изгуби своју крунисану главу,
А Босна са њиме слободу и славу.

88. Бобас, на Врбањи, пустола од града,
Ту Хрвоје славни станова и влада;
Па Жѐпче и Вра́ндук, град на реци Босни,
Ту су сад томруци турској сили мили,
А некад је и он био град поносни,
Где су нам краљеви радо боравили;
Па убави До̀бо̑ј, где би љута гуја,
Потурица грдна, од Добоја Муја.

89. Тѐшањ, у обиљу, крај реке Усоре,
Испод Црног Врха поносите горе,
Град му је на дивној, необичној стени,
Што се бела небу у висину̀ стреми,
Беле су јој стране, беле јој стрмени,
Па изгледа бела к'о лабуд големи,
Ал' су и њој белој сада црни дани;
Ту су некад новци босански ковани.

90. Добор, у крај Босне, пустола од града,
Спомен црних дана и големих јада:
Ту Жигмундо бесни, краљу од Угара,
Жељан крвних дела и наслада адских,
Исече сто двает босанских главара,
Па им тела баци са бедема градских.
Срѐбрнйк, крај Тиње, спомен славе старе,
Где је Твртко храбри надбио Мацаре.

91. Па Тузла, где сада бесне турске паше,
Ту некада беху миле Сѐли наше;
Ту је некад славна бановина била,
Али јој се име само приповеда,
Стара јој се слава давно изгубила —
Ту сад паша сабљу на раји огледа;
Ал' дође и време да се сабља наша
Огледа о шије силовитих паша.

92. Па Вѐлино Село међ Дрином и Савом,
Што прича о турском неделу крвавом:
Ту се дични гуслар Филип Вишњић роди,
Коме Турци живом очи ископаше,
Да не може, јунак служити слободи,
Ал' он узе гусле, па песме певаше:
Да је дошло време, да се крвца лије —
Од њега је песма „Буна на Дахије."

93. Па богата варош близу реке Дрине —
Срѐбрница, мајдан славан од старине;
Па поносни Зворник свем Подрињу дика,
С узвишеним градом од старине знатним,
Носио је некад и име Звоника,
Богат је и сребром и рудама златним;
Богат је и благом, богат је и славом —
Ал' и успоменом тужном и крвавом.

94. Па босански стари, славни манастири —
По неким се сада сама пустош шири:
Па̂праћа велика, код града Зворника,
Задужбина славна жупана Вукана,
И Тројица света, тужној раји дика,
Спомевица тамна наших светлих дана;

Озрен, у Какмуру, на сред Босне славне,
И Липник, остатак из давнине давне.

95. Ѓмања, код Бишћа, убавога града,
И Гóмионица, близу Каменграда,
Подиже је тужна султаница Мара,
Уцвељена ћерца Јерине проклете,
Што мораде поћи за турскога цара,
Да се Турци због ње Србији не свете;
И Гостовић лепи путницима мио,
Јер се гостопримством својим прославио.

96. Па Вàзуħа, што се и у песми хвали,
Испод ње се ломе Кривајини вали;
И Лòвница, спомен из златних времена,
Диже се у Бирчу, лепој висоравни,
Мрамором зеленим дивно поткићена —
Подиже је српски краљ Драгутин славни;
Па и Моштàница, свој Крајини мила,
Што прославља спомен светог Михаила.

97. Све то некад беху богомоље наше,
Али их рушише бесне турске паше:
Нису дали Србу ни да јаде толи;
Нису дали раји, да отвара груди —
Ни Богу јој нису дали, да се моли,
Да му каже боле, да искали жуди;
Али рајин вапај опет Богу стиже —
И с развала самих до неба се диже.

98. Јест, стиже до Бога и он, гневан рече,
Да душманска крвца пред рајом потече...“
У том већ и зора започе да руди,
А Даница сјајна на небу је сјала,
Као да се диви, као да се чуди,
Што њих два још седе, а нису заспала.
Ватрин сјај побледе, а Триши кроз груди
Прође брза језа од зорине студи.

99. И Триша се трже, па зачуђен, рече:
„Гле, како нам брзо цр̀на ноћ протече!
Та, то већ и зора с јарким сунцем иде!
Гледај, како румен небо обасјава,
И звезде се сјајне већ слабије виде —
Треба да се леже, треба да се спава!“
Али Ива викну: „јесте, свиће зора,
Па и јадној Босни засијати мора!

100. Јест, и њојзи нојца мора једном проћи —
И њој бели данак најзад мора доћи!

А до њеног дана мени санка нема —
Нити има санка, нити има среће —
Мора да се ради, мора да се спрема;
Мора да се народ диже и покреће:
Мора да се бори, да се крв пролива;
Мора да се учи, да књигу целива.

101. Беседа ми твоја загрејала груди,
Крај ње не осећах ни зорине студи;
Беседа ме твоја обогати видом;
Беседа ми твоја отворила очи;
Али ми се очи покривају стидом,
Што и пре за Босну на ноге не скочих.
Нове ми се мисли роје по памети,
Па су узрок чудној радости и сети.

102. Та српство је моћно, као бесно море —
Валима ће својим сломити злотворе.
Сва је сила турска брод сред српског мора,
Што по њему мирно на тенани броди,
Ал' том броду нема спаса ни отпора,
Чим се на том мору бесна бура роди.
Јест, српство је море, а Срби су вали.
Само бура треба, па — да се распали.

103. За то море само покренути треба,
А књига ће света да га усколеба.
Јест, књига ће света српску свест да шири,
Она неће дати, да се српство двоји;
Она ће му поглед бистри да рашири,
Она ће измоћи, да се Српство споји.
Слуш'о сам песама, слушао гуслара,
Али књига очи друкчије отвара.

104. Напаја ме миљем, надеждом ме поји,
Па постаје тежња жудних жеља мојих.
Нити знам да читам, нити знам да пишем,
Ал' сад чудном жељом започех да горим.
Србин сам, знам само за Српство да дишем,
И да се за српство са ханџаром борим,
Али, ето, сада стекох нову бригу:
Хоћу, да сам писмен, хоћу да знам књигу.

105. К'о сироче јадно морах да се мучим —
Нисам мог'о књиге ни школе да учим.
Али, ето, сада плануx чудним жаром:
Хоћу, да се књигом и науком појим:
Хоћу, да се познам и с њом к'о с ханџаром;
Хоћу, да јој силу тајанствену својим;
Хоћу, да се и с њом к'о и с ножем сладим —
Хоћу, да и књигом за Српство порадим.

106. За то ходи амо, да се загрлимо;
За то ходи амо, да се братимимо!
Ти си негованче просветнога знања —
Оно ти је извор свеколиких нада,
А ја сам син муке, борбе, ратовања,
Моја рука само са ханџаром влада.
Ја научих тебе турску крвцу лити,
А ти ћеш сад мене књизи научити!«

107. Кад Триша то зачу, плану ватром живом,
Па се три пут вес'о пољубио с Ивом.
После узе књигу, па реч једну нађе.
„Ето, да те учим, да почнемо тиме —
Та, има ли што год за почетак слађе?
Овако се пише Србиново име!
То је она речца, поносна и света,
С којом је и љута борба отпочета.

108. Упамти је сада! Овако се шара...«
И Ива је шара врхом од ханџара.
Шара је по земљи у зеленој гори,
Шар'о ју је дуго, неколико пута,
И најзад је лепо према књизи створи,
Све крвавим врхом од ханџара љута.
Не тражаше пера ни писаљке лаке —
Сиђано је перо за горске јунаке.

Вл. М. Јовановић

НАСЛЕДНО ПРАВО У СТАРИХ СРБА

Прилог чл. 100. и 101. Душанова Законика[1]

По смрти сопственика његово имање представља заоставштину, која постаје предмет наслеђа.

Право наслеђа има основа или у изречној вољи сопственика, или ћутке у самом закону, и отуда двојака врста наследбине: *по тестаменту* и *по закону*.

То је теоријска одредба савременог наследног права у опште. Таквог облика оно је данас и у нашем народу, чему нас уверава наш *Грађански Законик* од 1844. г.

Одређујући односаје између покојника и оних што долазе по законом реду или по намени у тестаменту да

[1] По издању г. Ст. Новаковића.

га наследе, наследно право данас представља сваку наслеђевину као искључну својину покојника, или као нешто инокосно без туђе мешавине; дакле као имање, с којим још за живота може покојник да располаже по својој вољи (осем извесног ограничења у §. 477. грађ. зак. у законом делу, односно рођене деце), и са којим се после његове смрти чини расположај по закону.

У старој српској држави на против начело наслеђа примењивано је ограниченије и употребљавано је веома ретко као један изузетак од постојећег обичајног права. Као породична јединица у заједничком животу предака и потомака или и самих потомака, српска задруга, искључујући приватна располагања, сматрана је у народу за јединог представника личних и родбинских права у опште. После смрти задругара, без судског мешања или покојникове наредбе, његов део имања остајао је и даље у задружној породици као општа својина задругара, прелазећи тако по *прећутном* или *обичајном* праву наслеђивања у једном роду с колена на колено до његова изумрћа.

У социјалном развитку народа својина, као предмет наслеђа, јавља се савршенијег облика тек на земљеделачком ступњу као искључна властитост лица над извесном ствари. Почетци личне својине као права на ствар, избијају истина на врх још раније, јер се у науци узима да је *стока* његов први репрезентанат; али ступњи тога доба — ловачко и пастирско стање друштва — карактерни само великим сеобама народа, несталним седиштима појединаца, личном грабљивошћу, и у опште неодређеношћу правних одношаја, у оцени наследног права немају за нас оне практичне вредности као доба земљеделачког ступња, на коме се опточавају имања и дижу приватне баштине, као видљив знак правне својине.

У облику искључне властитости, право својине могло је да се јави код нас Срба тек у жупанијско доба нашег државо-правног развитка, кад већ беше ударена

основица политичком јединству народа по оделитим покрајинама српским, завођењем власти и реда. У то доба, првобитне племенске заједнице (општине) деобом на породице већ су заједничку својину свеле на ужи круг, али и у том кругу својина остајаше још дуго наследна у породици, искључујући приватна располагања. Истом услед деобе породица, што се у осталом врло ретко догађало, постојаху приватне баштине, са којима поједини чланови могу да располажу; ну превласт родбинског права још је толико моћна и у овом добу, да је ово располагање у неколико било ограничено. Ипак можемо рећи: да на овом ступњу нашег друштвеног развитка, ма и као изузетак од обичајног права, право својине добија карактер индивидуалне правне властитости у облику искључног уживања и располагања извесном ствари, дајући у једно места и појави *наследног права.*

Појам баштине, као правна титула законе државине, у старој српској држави означавао је непокретно имање двојаке категорије:

1. *куповенице* т. ј. баштине прибављене куповином (и у опште «стеженије» као личну привреду појединаца, негледећи на начин прибавке), са којима сопственик могаше да располаже по својој вољи; и

2. *дедовину* т. ј. наслеђена имања, која остајаху у породици као наследна својина свију колена, по обичају и народном појму о неотуђивости општег родбинског стожера.

Према овој разлици, говорећи о непокретном имању, предмет тестаменталног завештаја дакле и предмет наслеђа могаше бити баштина само оне прве руке. Истина по Душанову Законику (чл. 88. и 89) сопственици могаху својих баштина «под *црков дати, или за душу одати, или иному продати кому—либо, или у прикију (арћију) дати,*» из чега би се као дало изводити право неограниченог располагања баштинама у опште; ну, као што умесно примећује г. д-р Ник. Крстић у својим расматра-

њима старих српских права, ово законско наређење могло је имати практичне примене само тако, ако се претпостави: да је само први господар баштине т. ј. онај који је непосредно добио баштину од цара или је сам прекупио, могао са њом слободно и неограничено да располаже, али његови наследници да су у располагању већ били ограничени. За потврду овог навода г. Крстићева, служи нам убедљиво исправа о убаштињењу из доба наших царева или из 14. века којом властелинка Добросава, Карасова кћи, продаје своју баштину — двор што је лежао до царева врта у Призрену — Ману Драгинчином брату за 8. литара сребра, и за тврђу продаје потписује као сапродавце своје синове Првослава и калуђера Никодима и кћер Рају, као децу која имају права наследства, ујемчујући купцу право уживања и располагања условом: ако се дође до какве одговорности, да одговара Првослав а купац да је слободан.[1]

Овакво проматрање права располагања баштинама, има историјског ослонца, и потпуно се слаже и са обичајем који и данас, ма и на изданку, влада местимице у српском народу. У Црној Гори, као што нас уверава г. Дучић, наследно имање т. ј. оно што оцу остави дед, по смрти оца деле синови подједнако. Само засебном тековином може отац да располаже како хоће; а кад синови затраже деобу дедовине, припада оцу подједнаки део као и сину. И у нашој краљевини, у парницама између оца и синова због баштине, чују се на суду више пута прекорне речи: како отац није властан да неограничено располаже имањем, које није сам стекао но им је дедовина.» Наспрам одредаба нашег грађан. законика, који води неког рачуна само о законом делу наслеђа као праву деце, и то тек после смрти завештаоца, овакви прекори данас мало вреде, јер родитељи са целим имањем за живота свога потпуно располажу, осем где постоји задружни однос.

[1] Гласник 35. стр. 119.

У нашем народу наследно право беше прећутно. Произлазећи из природне тежње: да родитељи своју тековину оставе својој деци као подмлатку крви и имена, оно је било основано само на обичајном праву. Писмених завештања беше сасвим ретко, и колико их познајемо падају готово сва у доба после косовске битке, што је већ знак ондашње правне несигурности. Чести унутарњи државни потреси и турска упадања у поједине покрајине српске, изазиваху старање да се још за живота чини подела са имањем; и да не би доцније било заплета међу наследницима, даје се обичајном праву наслеђивања видљив знак писаним завештањем као последњом наредбом сопственика[1]. Карактеристично је за предметну оцену тих наредаба, што је у свима досад познатима предмет распореда само покретност зато, што су наследници непокретног имања били познати већ по самом обичајном праву. Завештањем од 20. маја 1466. херцег Степан Косача располаже међу своје синове Владислава Влатка и Степана само своје покретне ствари и благо, без помена непокретног имања[2]. Остављајући на аманет Дубровнику своју децу и жену, у писму од 1. Окт. 1476. деспот Стеван Бранковић вели: «*ни на чим не сам имал у мому богом дому учинити тестамент, ни злата ни сребра ни покућија, што бих оставил Ангелине с дечицом*» наглашујући тим довољно јасно ондашње народно схватање о обиму тестамента[3].

[1] Несигурно правно стање у Европи, а посебице у српском народу, у времену о ком је реч, карактерише веома прозрачно једно писмо Дубровчанина Николе Гундулића од 8. августа 1404. у ком вели војводи Сандаљу: *да читајући старе књиге, није нашао ни од потопа «да је се толико свијет смел и вртел колико саде.«* (М. Пуц. I. 57).

[2] Спомен. М. Пуц II. 125.

[3] Године 1495. његова жена Анђелија са синовима даје Хрисовуљу атонском манастиру св. Павла, на годишњу помоћ од 500 златица. Године 1496. они хрисовуљом обећавају Хиландару по 1000 златица. Године — 4. маја син им деспот Јован хрисовуљом прилаже ман. Крушедолу места и земље. Године 1499. опет Јован са мајком Анђелијом понављају

Појму данашњег наследног права као техничког правног термина, у старим српским споменицима одговара реч «одоумрьтіе» (одумртије = одумрће) у свим својим језичким променама; а глагол «наследити» имала је замене у речи «одумрети.»

«....и *што јест воденица крајимирова одумртија*» (Душанова хрисовуља Ман. Лесневи од 1347. [1]).

„....*ну ли би, шта Бог недај, тер се згодило ком згодом до тогај времена, од сегај свијета приминуће више реченех господичић кнеза Војислава или би кнеза Влатка, кога нију до 14. лет, тада да један другому одумире.*» (У писму Дубровчана од 18. септ. 1438. о остави синова херцега Степана Косаче, што им оста иза војводе Сандаља [2]).

Као означаји народног права, ове речи, нема сумње, беху опште употребљени термини у словенском праву, јер их у истом облику налазимо и у старом наследном праву Чеха и Моравацa [3].

На уређење наследних одношаја у старој српској држави, посвећена су у Душанову Законику свега два члана — 100. и 101. Из њихове неодређене садржине не да се извести никаква позитивна наследна система, али ипак не ће бити без користи да се познамо укратко са њима пре но што пређемо на употребу и оцену осталих извора.

По члану 100. Душ. Зак. *после смрти властелина добри коњ и оружје даје се цару, а велика бисерна свита и златни појас остају сину му, од кога их цар не може одузети. Ако нема сина но ћер, власна је ћи да то слободно прода или на други начин отуђи.*

атонском есфигенском манастиру хрисовуљу деда им Ђорђа, и обећавају по истој давати прилоге, ако Јован постане владар од Србије. (Mon. serb. 518. Гласник 25).

[1] Гласник 27. стр. 292.

[2] Спом. К. Твртковића. 217.

[3] Хермен. Иречек «Slovan. pravo v Čechách a na Moravě» III. 86.

У овој законској одредби реч је само о наслеђу личних ствари сталешког одликовања. Уведавши на двору и по народу ред властеле и других чиновника по угледу на Византију и Запад, Душан је прописао и нарочиту одело као знаке власти, које је по својој увиђавности поклањао. *„Властеле своје дарује светлими свитами и појаси златими царскими“* вели летописац [1]. Ово одело покојника, као што видимо наслеђиваше син му у знак достојанства и породичног одликовања, јер јер задобивена власт продужавана у породици у мушком колену по ондашњем феудном праву, чијих трагова налазимо у нашем народу и доцније под Турцима [2]. Кћи покојника удајом прелази у туђу породицу, напуштајући родитељски дом, и зато је у члану казано да она ове ствари, наследивши их, може продати или отуђити по својој вољи.

Другу половину ствари покојника — добра коња и оружје — узимаше цар без сумње у знак зависности властеле као ондашњег војеног живља, од владаоца као врховног старешине. Ова моја поставка има основа у одредби чл. 39: Душанова Законика по коме обавеза војевања лежи на баштинама у опште, а нарочито на онима које цар поклањаше властели (чл. 40. Душ. Зак.), и које се од њих одузимаху само за доказану неверу. Са овим правом владаоца *као знаком старешинства* има неке сличности и право. ексекутиве које имадоше под Турцима наши патријарси. Ферманом султана Махмуда од 1731. дозвољава се патријарху Арсенију да по *досадашњем*

[1] Копривнички рукопис од 1453. Pamatky стр. 54.

[2] По убијству Алексе Ненадовића, Турци нуђаху његова брата Јакова да се прими обркнештва у народу, но он одби. Тај систем продужавања власти у мушком колену налазимо у неким примерима и из К. Ђорђева доба. Место низвргнутог новопазарског војводе Димитрија, КЂорђе под 20. септ. 1812. Н. 957. поставља за војводу његова брата Косту „да се не батали.“ После смрти Анте Богићевића 1813. г. постави КЂорђе на његово место за војводу сина му *Боја*, који тада није имао више од 18. год. а тих година за титуларна војводу постави и *Ђуку*, сина свога попечитеља правде Илије Марковића.

обичају све имање које после смрти попова, калуђера, калуђерица, владика и митрополита заостане, може узаптити и т. д. Код аустријских Срба то право укинуто је декларацијом од 16. јула 1779.[1] По извештајима Хиљфердинга у Босни за владе Турака по смрти свештеника узимаху митрополити његова јахаћа коња, одежду и књиге[2]. Најпосле у оцени овог права не треба губити из вида ни народни обичај, који и данас влада о деоби задруге, да најстарији брат у знак старешинства добије коња и оружје, или као што вели народна песма, «коња и сокола»[3]).

По члану 101. Душ зак. *кад властелин умре без деце, његову опустелу баштину наслеђују његови сродници до трећег братучеда.*

Као у претходном, реч је и у овом члану закона само о наслеђу властелинског имања, чему је узрок, као што умесно примећује Петрановић то, што је некад а од чести и данас инокоштина у тежачком реду врло ретка, управ као неко изузеће од задруге, па га је с тога и Законик мимоишао; али да је и ту морало бити наслеђа а не само код властеле, то је без сваке сумње.[4]

У претходном члану закона за наследнике покојника у његовим *покретним* стварима, оглашују се и женска деца кад нема мушке. У овој пак одредби законика заједничко право деце на наслеђе очевине — разуме се са искључењем женскиња кад су у животу мушка деца — освештано је и у погледу самих баштина т. ј. непо-

[1] Булим. Пешт. Споменици. књ. 5. стр, 481.

[2] Часови одмора II. 55.

[3] Српске Новине 1885. бр. 4. где је мој чланак о деоби задруга. Правни историк, који се буде пуштао у дубљу оцену политичког стања старе српске државе, објашњујући ову тачку ваља да има на уму још и то: да је краљ Драгутин предајући брату Милутину престо и управу српске земље, извршио ово на врло свечан начин, давши му осем многих дарова одликовања, злата и скупоцених златотканих свита, још и „коња свога и оружје своје што ношаше сам на телу своме.“ Житија краљ српских. 179.

[4] Рад југословенске Академије наука. XXIII.

кретног имања; јер даљи сродници покојника долазе на наслеђе тек у недостатку деце његове без разлике пола.

Говорећи, с погледом на одредбу овог члана, о праву наслеђа очевине од стране женскиња, ваља нам двојити задругу од инокоштине. У задружној породици превлађује јединство рода или крви, искључавањем засебних права појединих задругара, док опстоји заједнички живот. Као расадник *рода* ту се појављују само мушка лица, док на против женскиње и ако чини чељад задружног дома, напушта род удајом и ступа у родбинске одношаје свога мужа. Зато у задругама по старом српском праву имање остајаше само на мушком колену, без призрења на ступње сродства. Женско дете добијаше само удомљење. То стање трајало је код нас у данашњој краљевини све до 28. Певембра 1859. г. када је измењено код §. 529. грађ законика законодавним решењем В№ 5282 у корист женске деце, којој отад задружни део очевине исплаћује задруга у новцу по оцени вештака, у име наслеђа (Збор. XII. стр. 96.) Ова радикална измена законодавца толико је важна појава у историји опадања наших задруга, да се осећамо позвани да на овом месту прибележимо и сами закључак народне скупштине од 16. Септ. 1859. услед кога је ова измена следовала:

«*Усвојивши мишљење одбора, скупштина реши: да се као неправедна укине она наредба у нашем грађанском законику, по којој у задрузи женска деца, и кад нема мушке деце, не наслеђују свог оца; и да се постави за напредак законо правило: да у оваквим случајевима имају и женска деца право наследија на део имања свог оца, но да им се то имање, у колико се састоји у земљама, не даје у натури, већ по процени у новцу.*»[1]

У инокосних породица на против, одвајањем баштина и засебним животом, настаје други ред наслеђа.

[1] Протоколи српске народне скупштине, у Крагујевцу, 1859. године стр. 14.

Млада породица нема више материјалних веза са старом задругом. Родитељи и деца у инокосној породици нова су крвна заједница, па је са свим следствено: да су у овакој прилици у наслеђу оца преча деца но сродници из старе им задруге. Зато и у старо доба у недостатку браће или после браће долазаху до наслеђа кћери покојника. Ова засебна права инокоштине, осем одредбе чл. 101. која је основа овом разлагању, потврђује и чл. 49. душ. Законика, којим се међу на инокоштину засебни терети, независно од задруге. У осталом у оцени овог питања не треба да нас збуњују непотпуна и нејасна факта познатих нам извора; јер је наше наследно право, као што већ поменух, скроз обичајно и прећутно, и због големе задружности наше рекао је и примењивано, а још ређе добијаше одређених граница писменим тестаментом.

Ограничење наследног права у чл. 101. Душ. Законика на родбину *до трећег братучеда*, пада у очи као аномалија према појму и разгранатости наших родбинских веза и одношаја, који су на тако високој моралној основици, да се о њима води рачун и међу најудаљенијим сродницима. И тамо, где је услед деоба као последица задружне намножености, кроз векове нестало трага сродничким одношајима, а само оста вечит спомен о сродству у заједничком презимену и слави — осећаји родбински толико су још јаки да се породице не сроћавају браковима.[1] Црногорци држе чисто сродство до 7. паса као једна породица, као једна браћа, носе заједничко презиме и не ороћавају се, сматрајући онога ко то преступи као отпадника и безбожника.[2] У селу Рибарима, Осредачке општине у округу крушевачком, јака породица браће Танасковића (Козића) броји 35 одељених кућа. Од њих има у крушевачком округу још 1 кућа у

[1] Види номенклатуру српског сродства у Вука Врчевића.

[2] Живот и обичаји Црногораца стр. 77.

Лесеновцу, у Мешеву 9. и у Доњем Ступњу 8. а неколико и у Пожези ужичког округа. Старином су озго од Плоче са Копаоника. Свеколике куће задружне су, и ма да су широком издељеном намноженошћу већ изгубљене сродничке везе између појединих породица, ипак се међу се не сроћавају женидбама. Свиколици славе св. Ђорђа. — У селу Ржаници опет у крушевачком округу које поста у незапамћена времена само пз једне задруге, пре неких година дође до озбиљних сукоба међу сељанима зато, што један момак узе девојку из истог села, па многи сматраху то као грех и срамоту.[1]

Објашњујући ово законско ограничење у наслеђу између сродника, г. др. Н. Крстић примећује да га не треба разумети тако: као да су само братњева деца имала права на наслеђе, а други сродници не; но се, вели, речју «третије братучедо» само сродство опредељава, и зато мисли да и остали сродници осем братучеди имађаху права на наслеђе.[2] Мајков такође узима као вероватно: да је по Душанову Законику, у случају кад умрли нема никог од означених сродника, његову баштину наслеђивала остала његова родбина; и баш у томе, што је ова родбина добијала право на наслеђе само у недостатку покојникове деце, налази он потврде, да је породично право превлађивало над родбинским.[3] Придружујући се у неколико поставци Петрановића, ја налазим: да се из тога, што нема никаквих одређених правила о преносу властелинских баштина иза трећег братучеда, може узети да је закон сматрао за пусту, и као таква да је по правилу прелазила на владаоца. Да потврдимо ову поставку својим истраживањима,

Наслеђивање приватних баштина од стране владалаца, несловенски је обичај, али није без примера у

[1] Примери из мојих правних бележака од г. 1878.

[2] Гласник VI. стр. 118.

[3] Истор. Серб. Языка 254.

историји словенског законодавства. У чешком народу појави се у 13. веку право «odumrti» у корист владаоца с првим примером у г. 1245. По њему владалац земље наслеђиваше покојника кад умре без тастамента, а не остави сина ни кћер ни сродника *до 4 колена*; али ово право, не беше ни опште ни законито, а нередовно је и примењивано. Да се стане на пут његовој употреби, постојаху у Чеха приватне задруге између несродних на основу уговора: да једно друго наследе, и таква задруга звала се «spolek» или »hramada,» а уговорачи сполечници или задругари.[1]

Ова туђинска идеа наслеђивања од стране владаоца по свој прилици и код нас је остајала само мртво слово на папиру; или, ако кад и имађаше какве примене, могло је бити само по изузетку, и једино наспрам властеоских баштина. Вероватније је, да је пуста баштина под утицајем канонског права, које је Душанову закону толико у снази, остајало цркви, по следећој канонској одредби: *«аште вас род умрет, и место останет —ниви и лоза, да јест цркви.»*[2] Трагова овом праву цркве односно наслеђивања приватних баштина, налазимо и доцније. На народном сабору аустријских Срба 1769. г. у Карловцима изјављена је жеља народа: *да цркве и епископи, а не мирска власт, остану и даље наследници пустих баштина «како и до сад что је бивало.»*[3]

Мушка деца наслеђиваху своје родитеље по роду и колену: *«и будет отачаству својему наследник по роду и колену, како от прeдед то му бист.»*[4] Ово начело осведочује и народна песма, по пресуди Краљевића Марка, изреченој на основу «књиге старославне» у размирици око престела између нејаког Уроша и Мрњавчевића:

[1] Палацки: Dějiny nar. Česk. књ. 5, стр. 263. и 332; и Хермен. Иречек стр. 150. 280.

[2] Starine 1874. књ. 6. стр. 145.

[3] Буд. Пеш. Архива књ. 5 стр. 322.

[4] Пајсије. Гласник 22. стр. 217.

„Књига каже на Урошу царство,
Од оца је остануло сину,
Ђетету је од кољена царство,
Њему царство царе наручио,
На самрти кад је починуо.“[1]

Брата, који не остави деце, наслеђује брат. По молби Радоја Чавловића слуге Херцега Степана испод Мичеоца да наследи свога брата пок. Михаила Чавловића као његов брат и задругар у имању које притиште снаха му Анухла, Дубровачки суд, изнашав колико је остало имања иза Михаила, пресуђује: да се једна половина да Радоју као задругару, а од друге Михаилове да се исплати Анухлина прћија, оно што је Михаило наменио као легат за душу, и његови дугови; а што претече *„да има бити Радоја Чавловића како брата и ближике Михаилова, кому се пристоји по правди и по закону.“*[2]

За стране поданике важило је исто начело. *„Ако би који Дубровчанин умрел у земљи царства ми, да му не узму имање њега ни један други човек, него да дође роди јегов да си узме.“*[3] Ова међународна повластица у облику реципроцитета у наслеђивању страних поданика из доба царевине, јемачно је била у важности и за владе наших деспота. Флорентинска општина писмом од 27. Априла 1434. упућује деспоту Ђурђу Сера Јакова сина Магистра Јована од св. Минијате, да прими наслеђе иза свог рођеног брата Јеронима, који је као лекар дуго времена у Србији живео па и преминуо.[4]

У недостатку непосредних наследника (предака и потомака), завешталац је располагао својим имањем неограничено, остављајући га понегда и удаљенијим сродницима. Тврдећи ово, позивамо се на исправу кнеза Влатка Поповића од 1 Јануара 1466. којом прима од

[1] Срп. народ. песме. књ. II. 196.

[2] Спом. М. Пуц. II. 121.

[3] Mon Serb. 37. 511. 525. 527.

[4] Гласник 28. стр. 433.

Дубровника извесни доходак, као наследник по тестаменту Јелаче кћери и наследнице кнеза Брајила Тезаловића као „ближика и рођак” пок. кнезу; а међу тим у то време имађаше кнез Брајило и рођеног синовца Ђурђа Богишића.[1]

Важност жене, односно матере у породици, налазило је признања и на самртном часу мужа. У тестаменту Николе Херцеговића из Врановића у кнежини Лазаревића у Грбљу, од 3 фебруара 1419. наређује тестатор: да је његова домаћица «dona» и «madona» до своје смрти од свега његова имања, а пошто она умре, остаје његовим синовима. (Писан је српским писмом, руком Петра Лазаревића са означајем: да је прочитан тестатору пред двојицом сведока Сганком Херцеговићем и Јованом Поповићем, који су заједно са тестатором закрстили.[2])

Право жене на уживање мужевља имања после његове смрти, трајало је као и данас до њене преудаје. «*И ако егова жена омужи по егове смрти, да не метеха са онем-зи селом.*[3]»

Од примљене прћије, жена је остајала сопственик и за живота и по смрти мужа. (Види наведени већ пример о Анухли жени Михаила Чавловића.)[4]

Располажући главним имањем, завешталац је остављао и легате појединим лицима. Из исправе од 7. Маја 1440. коју даје Дубровчанима Херцег Степан са сино-

[1] Mon. Serb. 495. 544. Кнеза Брајила налазимо као протовистијара у војводе Павла Радиновића, — Јаблановића, владаоца у Конављу и Приморју, а и доцније као сведока на уговору, којим Павлов син војвода Радосав прави мир са Дубровником. Кнез Медо Пуцић зове га «Радосавовијем љубимцем,“ јер беше његов непрестани изасланик у уговорима и размирицама с Дубровником (спом. М. Пуц. I. стр. XXI.) Имао је две кћери: Јелачу .о којој реч, удату за Михоча Утвичића у Хотчу, и Владисаву која беше за Иванишом Паћевићем у Дабру, и обе помреше без наследника.

[2] Pravdonoša 1851. бр. 37.

[3] Mon. serb. 112.

[4] Спом. М. Пуц. II. стр. 120.

вима на примљене оставе види се: да је војвода Сандаљ, огласивши својим наследницима њих, оставио у Дубровнику својој жени Јелени, кћери кнеза Лазара, «посебије» у 12.000 дуката, да отуд прима $^5/_{00}$ интереса по уговору, од чега записи беху у рукама херцега. Како су Јеленин «поклад» (оставу) што га по исправи од 15. Јула 1429. сама даде Дубровнику, наследили исти Херцег, жена му Јелена и син Владислав на основу њене опоруке на смрти у тестаменту, без сумње су они наследили и то њено «посебије» као већ оглашени универзални наследници.[1] У тестаменту поменуте Јелене Сандаљевице има такође помена и о легатима.

По изложеним податцима, даје се за инокосну породицу извести следећа наследна система, која је готово истоветна са системом наслеђа по данашњем грађ. законику:

1. *Иза оца остајаше имање синовима на равне делове.*

2. *Где нема синова, наслеђују кћери у истој размери.*

3. *Умрлог сина наслеђују отац и рођена браћа, па онда сестре са матером на равне делове.*

4. *Ако њих нема, ред у наслеђу долази на удаљеније сроднике «како крв подаје» и то најпре с очеве, па с материне стране.*

5. *Пусту баштину наслеђује владалац односно црква.*

6. *Странца наслеђују његови рођаци.*

Оваквом реду наслеђивања налазимо потврде у главноме и у распореду Херцега Степана Косаче од 18. Септ. 1438; као и у уговору од 31. Децем. 1427. између босанског војводе Радосава Павловића и Дубровничке општине, којим општина даје војводи сину му Иванишу и њиховим наследницима у наследну баштину једну палату у Дубровнику, тако: *да наследи најпре мушко па жен-*

[1] Mon. ser. 403. 425. О «посебију» види исту исправу у Спом. Кар. Твртков, где је ова реч употребљена правилно и у целини у смислу како је ја узимам.

ско колено њихова порода, и тек ако њих не би било. остали сродници њихови „како крв подаје." [1]

Као изузеће од старог задружног права, нема сумње ово право наслеђа у многим својим применама подлегало је утицајима римско-византијског права због непосредног суседства и саобраћаја са Дубровником, Млецима и Византијом. Доцније под Турцима, при судским разправама опажа се и утицај мухамеданског права, чему нас уверавају спорни случајеви из наших ново-ослобођених покрајина, у којима имање покојника наслеђаваху у извесним размерама и жена и синови и кћери његове. [2]

Осем тога бивало је у домаћем наследном праву и насилних измена, по освојеним покрајинама српским. У Јањини појави се страховита куга 1368. г. Деспот српски Тома Прељубовић, који је народ веома мучио наметима и разном отимачином, изда наредбу: да жене наслеђују имање после смрти мужева, па поудаје мноштво удовица за Србе, а за тим тај закон уништи, и туђу сирочад учини наследницима добара других људи. [3]

Даљи говор о овим изузетцима спадао би у стручнију оцену елемената што састављају наше старо наследно право, но то прелази смер нашег чланка.

*
* *

Устанак за ослобођење 1804. г. затекао је Српски народ у многобројним задругама. Ово стање народа допринело је много његовој издржљивости у 10-тогодиш-

[1] Mon serb. 337. 393.

[2] По мухамеданском Шеријату кад умрли не остави никаквих непосредних наследника, његова жена има права на једну четвртину целе заоставштине; а кад има једно дете или више деце мушке и женске, тада жена има право само на једну осмину наследства, а што претече дели се, и то: мушком лицу по два дела, а женском по 1 део. (Извештај директора Фетва-Ханс од 21. Џемази-ул-евела 1302. т. ј. 8 феб 1885. у парници Анастаса сина пок. Арсе П. Стошића против масе пок Јована Пешића — Нишлијчића из Врање, због материнства. Акат срп. касационог суда КН. 774. 1886. г.)

[3] Гласник XIV. 233.

њем ратовању. Вођ народа у почетку устанка узимаше из задруге 2—3 човека са оружјем. Поједине војводе у народу беху газде из великих задруга. [1] Пандури код војвода узимани су такође из задружних кућа, и служили су без плате. Српски војници имали су храну од својих кућа, која је за њима ношена, а задругари долазаху на војску на смену. [2]

Као јака социјална и привредна чињеница, и непресушно врело у подмиривању народних потреба, српска је задруга у самом почетку нашег правног уређења предмет озбиљне државне пажње и заштите. У писму КЂорђа од 1808. г. војводи Параћинском читамо следећу наредбу: *„другу оштру заповест људима издајте, да се не одељују. Ни једном немојте допустити да се дели!“* чега понављање налазимо и у другој његовој и саветској наредби од 1812. године: *„Сваком се забрањује делити! Који се одели, да (га) кнез јави власти.“* [3]

Нема сумње да је само овакво стање српских породица допринело да идеа народне слободе плане наново 1815. године својом пређашњом бујношћу под новим народнии вођем Милошем Обреновићем. У реду његових наредаба око увођења правног поретка у земљи, налазимо једну од 11. Новембра 1836. г. Н. 4515., којом се поклања пажња одржању задруга следећим наређењем:

„Срески старешина мотри да се фамилије не деле. У особитом случају кад му се виде довољни узроци к деоби

[1] Кнез Илија Марковић попечитељ правде под КЂорђем кобне 1813. г. и доцније под владом Кнеза Милоша његов повереник, рођен је у селу Грушићима среза поцерског округа Шабачког, у великој и имућној задрузи. Зато што се од остале браће и задругара одликовао бистрином и разборитошћу, отац Марко Алајмовић још за живота постави га старешином куће. (Живот и радња заслужних Срба стр. 26. Мем. проте М. Ненадовића стр. 354.)

[2] Гласник III. стр. 183. 184. Гласник IV. стр. 118. Мемоари проте М. Ненад. стр. 282.

[3] Протокол писама проте М. Ненадовића о ратовању крај Дрине 1811., 12. и 13-те године, стр. 155.

представља такове узроке војеном команданту, и по добивеном одобренију дозвољава поделити се.» [1]

Сличних наређења око одржања задруга у народу, налазимо и под доцнијим владама, [2] док најпосле циркуларом од 18 Фебр. 1849. Н. 5176. није ширимице дозвољена деоба на следећем разлогу:

«И свако дете, како пунолетност достигне, може од родитеља свога из куће изаћи и за себе живети, пак ни сами родитељи не могу таково приморати да с њима остане; а у толико мање други сродници могу ограничени бити.» [3]

Идући за принципима Грађанског законика од 1844. г. у оцени личне слободе и права располагања (§§. 15. 17. 28. 38 150. 211. 492. 496. 512. 515. и 522.) овај циркулар би повод да учестају деобе, што закључујемо по мерама, које је законодавство предузело понова, да им стане на пут. Неспречаване кад произлазе из озбиљних неотклоних узрока, деобе су још непрестано сметане и успораване дугим поступком власти, преко којих су извршиване. У замену указа од 18. јула 1839 ВНо. 474 који поменусмо напред у цитату брј 2. под. а. (у коме је у главноме одређена надлежност власти за решавање о дозволи деоба), имамо неколико «височејише» прописаних правила од 22. јуна 1846. ВН. 270. која садрже потпуну деобну процедуру.

По тим правилима задругари, наумивши да се деле, ваља најпре да јаве своју намеру Среском начелнику и наведу узрок деобе.

[1] Зборник 30. 1887. стр. 138.

[2] Читај:

а. Указ Намесништва кнеж. достојанства од 18. Јула 1839. Вн. 484. У ово доба као мера против задуживања задруга као узрока деобама пада и циркулар од 26 Феб. 1840. АН. 1024.

б. Циркулар од 11. Марта 1842. АН. 552.

в. Циркулар од 4. Априла 1842. АН. 843.

[3] Речник Петровића 86.

Уверив се да је узрок незнатан, или да је боље и кориснијe да остане задруга, срески начелник треба да се постара «умним доказателствама» да склони задругаре на примирје. Не успе ли или према узроку нађе да је корак деобе постао за задругаре «извинителан или нуждан» дужан је, а нарочито ако му треба још бољих објашњења, да саслуша и остале задружне главе, а по потреби и месне кметове. Пошто се тако увери о потреби деобе, упућује задругаре да се стрпе у задрузи, док надлежно начелништво ту ствар не реши.

Добивши извешће среског начелника, ако нема нањ' шта да примети, Начелништво преко среског начелника саопштава задругарима дозволу да се могу делити или сами, или, према својим потребама и околностима пред људима, или их упућује суду.

Нађе ли начелништво да Срески Начелник није «сва нуждна поучавајућа и објасњавајућа доказателства употребио,» наређује му да понова покуша «подобателно подејствовати» око измирења задругара, а у исто доба сав ток рада јавља попечит. Унутрашњих дела.

Тако је по овим правилима поступано у случајима деоба, које ничу услед неслоге задругара. За деобе које долазе као природна последица задружне намножености, и услед добре воље свију задругара, у 6-тој тачци правила стоји следећи пропис: «*Оне у задрузи живеће, који се не нуждавају по причини какве тужбе или због каквог спорног случаја оделити, него то желе учинити само из тог узрока што им је задруга велика и јака, и што сваки задругар средстава довољно има да може сам за себе добро живети, полицајна власт не ће ни чим од њихне намере задржавати, него ће само то да су се и како су се оделили, к знању узети.*» Најпосле правилима се оглашује као преступник закона «*сваки који се без знања и одобрења полицајне власти, или буди како самовољно од своје задруге одели; сматра се као кривац*

који је правитељствену заповест и уредбу преступио, и као такви ће се казнити.»

Док се наше законодавство колебало око одржања задруга, применама час једног час другог наређења, деобе избијаху на површину јаче. Већ и у самој штампи тога доба, могаше чути се глас: *да је боља деоба но задружно живовање.* У чланку «Размишљања о напретку» у бр. 29 *Новина читалишта београдског* од 1847. I. налазимо једно веома озбиљно разлагање против опстанка задруга, као резултатат личне оцене, основане како се види на разлици између старог и тадашњег стања задруге. Врло ретки појави стручних разправа о задрузи, са потпуном предметном изцрпљивошћу, дају ми повода да на овом месту испишем горња размишљања.

«*Је ли боље да се фамилије, које по више мушких глава имају, деле; или је боље, да у заједничком стању (у задрузи) живе и раде?* На то, како вели, «важно питање за опште благостање и за благодетни у свачему напредак, и одвећ важно код нас,» сам писац одговара следеће:

„Лепа је заиста ствар, кад један сединoм украшен, и искуством богат човек са својом породицом синовима и кћерима снахама и унучадима у једној кући живи, пак њима свима, њиховим родом, целом кућом и имањем управља к општем добру, од сваког зла их чува и одвраћа као општи старешина и отац (патријарха) свију. А лепо је исто тако, и кад браћа и братучеда једнога између себе за старешину имају, ако је овај такав да достојно међу њима заузима то место родитеља. Но све ово само онда тако постоји и само донде, кад и докле љубав и слога, искреност и послушност млађих према старијима у кући влада. Али како је тешко у великом кућевном друштву, да се све ово од свију и свакога одржава? А кад се једном зло какво, ако с почетка и мало, међу њима изроди, и ако ће од једнога стране бити мрзост, непослушност, неискреност, лукавство, колика

је то несрећа у сваком призрењу? Како стоји, и како може напредовати таква кућа и њена чељад у благогонрављу, у имућству и задовољству, кад има у њој таква друга и чељади његове, који мрзе на другога или на друге у истој живеће, који не ће да слушају старешину и да раде за опште добро куће као што би требало, него противно чине, из тога се извлаче, задружно имање на своју ползу колико год могу свакојако развлаче? Одвећ је пак тешко и одвећ ретко, да овога у задружној кући нема.

«Човек је од нарави такав да воли не радити него радити, и само ако јако побуђење има да ради, онда и у толико усиљава се те ради. У задружној пак кући лако долази сваки на то да помисли да оно имање није управ његово него читавог друштва, пак тако да и не ради онако, као што би радио кад би само за себе и за своју децу радити имао. Није могуће да у једној задружној кући сви задругари међу собом буду једнаки, него један снажнији и вреднији у послу, други слабији један сам, други има жену и деце,ових је у једнога више таквих за радњу и услугу способних, у другога мање, у једнога више њих што хране требају а ништа не привређују, у другога мање таквих. А из овога мора да бива то: да онај, који види да таква неједнакост између њега и другог задругара на његову штету постоји рачуна како он ако што ради много више ради за другога него за себе, и ако он мање троши из општега него други; пак тако ће гледати да ово последње сваким начином умножи од своје стране, а у раду ће извлачити се колико год где може.»

«Сам старешина кућни, ако не ради заједно и једнако са осталим свима у кући, но само заповеда и управља овима, и да би се од рада извукао само безпослична путовања и тумарања предузима, на која, осем што он и стока коју тера дангуби, још и трошкове излишне чини, као што то понајвише бива — већ тиме

пример и побуђења довољно даје свакоме другоме, да се и овај сваки на њега угледа, пак да гледа исто тако не радити, а при том трошити где и колико год може. А и то је скоро немогуће да старешина у подмиривању личних потреба као одела и т. д. својих кућана, као и у наредбама рада свагда тако поступа и располаже, да никоме од њих ништа криво никад не учини, и да се пристрастан особито за себе и своју породицу према другима не покаже; пак тако да и сам не да повода једноме и другоме у задрузи, да незадовољан буде и да вољу к раду изгуби, а таква се у њему пробуди, грабити из општега на своју страну, и тако кућу разоравати и упропашћавати."

„Ове незгоде у задружном стању као што од најмањег заметка лако и брзо се умножавају до највећег степена, тако и зла свакојака из њих лако произилазе и произилазити морају, ако се то стање брже не промени међусобном деобом. Колико жалосних примера има да у таквом стању сродник на сродника, брат на брата и син на оца руку подиже, осем и преко свађе која се међу њима догађа. У ц. к. аустријској граници не дају људима делити се, него их силом приморавају у задружном стању живети, пак је сад скоро догодило се, као што у новинама читамо, да се један такав огорчио на брата свога, с којим је у задрузи био, да је се најпосле одважио сву породицу истога — жену и троје деце побијати, и овај грозни замишљај свој зверски извршио."

„У задружном стању много се и иначе самим тим вара сваки, што гледа колико кућа има чега, пак рачуна да је доста имућна; јер не узима исто тако у рачун колико је њих у истој кући и на делу у свачему; пак тако и кад се чрезвичајни трошак какав мора да чини н. пр. о свадбама, погребима, о даћама и т. д. поступа се према имућству целе куће, особито ако се такво што у породици самога старешине догоди, а не према ономе, колико од свега на тај један део долази. При

томе, колико више чељади која кућа има, тим се више онаквих догађаја у њој догађа, а у таквом понајвише сви у кући рад остављају, и повише времена нерадно проводе, које много дангубљење и само је велика штета кад се добро на рачун узме.»

„Задружно стање, као што је само по себи смеса, у којој ништа између задругара доста опредељено и извесно није, нити може бити, тако што више времена оно траје у кући једној, тим се већма све заплеће, и многобројније и замршеније парнице из њега се легу, које после кад до деобе дође — а до ове било кад доћи и најпосле мора, већ ако кућа не изумре — никако се не могу добро извидети и праведно пресудити, него се мора да учини од ока и свакојако; јер ко може онда знати и доказати шта је које године задруга имала, и колико је у које време у њој прибављено, кад је н. пр. овај умр'о, онај годину достигао од које је и он почео привређивати и учествовати у тециву, и то о свакоме бившем у задрузи, од кад она постоји?“

„Свега овога нема где се људи, како их више у кући има, обично деле, пак сваки за себе и своју породицу бригу води ради и тече. Ту браћа и сродници не чекају докле се најпре посвађају и покрве међу собом, па онда као злотвори да се деле и растају. него чим се је и други оженио те их већ двојица у кући има и две породице сачивају, то се једном изда из куће што је његово и то сасвим у љубави, јер је тако ред и обичај, па он кући за себе и подиже нову кућу, и међу тим сродничка љубав између њих остаје непорушена, и један другом притеку у помоћ кад се потреба покаже. Такав човек не обзире се на цело имање свога рода него гледа само своје, и тако не вара се да је имућнији него што је, но видећи право и чисто своје имање и у раду је и у тециву много ревносији, а и у трошењу много штедљивији него други њему сасвим раван. који у задрузи са својим сродницима живи. Такав човек заиста

се не извлачи из посла него и он сам и његова породица својски раде, јер знају да за себе само раде, а ни за кога другог, и да им нико ништа урадити не ће ако они сами не ураде. И он и жена и деца његова чувају имање од сваког расипања а не развлаче од њега ништа и ни најмање, јер знају да ће само своје расути и сами од себе красти ако би то чинили. Они нити имају коме неправду учинити, нити од кога какву трпети у раду и уживању, па тако ни с ким ни гложити се; нити ће такав газда због којекаквих безпослица остављати своју кућу и радњу па тумарати тамо и онамо, дангубити и трошити. Излишне и прекомерне трошкове они не чине јер троши све само од свога имања, а у случају праве нужде н. пр. болести своје или кога од своје породице пре потражи и нађе помоћи жртвовањем трошка, јер не мора то изгледати од другог, кога срце толико не боли, него издаје сам од свога за добро своје и своје породице.“

„По овоме свему види се да је боље то, где се људи тако деле, и у инокосном стању него оно где више у задружним кућама живе; па ако је у опште тако, онда колико више морало би бити за земљу једну која је слабо народом богата, где су села понајвише мала и раштркана? Узмимо 100 задружних кућа с једне стране а исто толико с друге, и метнимо да се прве никако не деле за 100 година, а друге да се поделе, па и од њих свака како произађе да се исто тако дели чим више људи у њој буде, после 100 година, шта ће од оних првих, а шта од ових других бити? Да ли ће оних 100 које би једнако неподељене остале до толико исто душа разплодити се за то време и толико свачега имати, колико све оне које би од ових других 100 услед непрестаних деоба намножиле се, лако и на 1000? Да ли би у оном селу, где би првих неподељених 100 кућа налазило се, или би у овом где би се ових 1000 намножило, све боље и лепше, све пуније и уредније било.“

„Познато је да неки зато држе да је боље да се људи не деле но, да у задругама живе, да могу у случају потребе тим лакше одвојити се од њих неки да отаџбину као војници служе, почем у таквом случају остала задружна чељад куће обдржавају и раде. Но ако се од 100 људи из 20—30 задружних кућа могу узети њих 20—30 да као војници служе, а они други са осталим кућанима да и за њих раде и куће обдржавају — зар се не може код истих 100 људи који сваки за себе у 100 кућа живе, исто тако 20—30 њих узети, а остали да су дужни и њихове пољске послове поизрађивати и њихове куће и домаће нагледати, докле су они тамо у служби? При том и ако се куће задружне не деле, опет се учинити не може да поред њих и онаквих не буде које по више одраслих мушких глава немају, но само по 1 или 2 а још мање да све задружне једнаким бројем таквих имају; него свагда има много и инокосних, и међу задружнима неке имају по 2, по 3, 4, веке по 5, по 6, по 7, по 8, и т. д. онаквих мушких глава; у имању пак инокосних и мање задружних глава имајућих, може се наћи јачих, него што су многе од оних задружних које по више глава имају; а у отаџбини од непријатеља бранити се не морају само лица него и још више имање. Па је ли право да ту дужност испуњавају и тај терет да подносе само они који су задружни, и међу овима они који по више сродника у задрузи имају, а инокосних и мање сродника у задрузи имајућих да се то ништа не тиче? Бреме ово треба да се праведно и једнако располаже између свију и по главама и по имању н. пр. од првог реда најмогућнијег њих 10 да су дужни дати 1 војника, од другог у полу тако имућног њих 20, једног, од трећег њих 30, од четвртог њих 40 и т. д. који бројеви, ако је потреба мања, увећати се могу н. пр. првих 20, других 40, трећих 60, четвртих 80 и т. д. а ако је већа умалити се могу н. пр. од првог реда њих 6, од другог 10, трећег 15, четвртог 20, да морају дати по 1 војника,

али иста сразмера која је једном по правди постављена свагда да се набљудава, па кад правитељство разпише то давање војника по разредима, онда сваки разред једног места или среза колико на њега спада да је дужан дати, а они који исти састављају да имају опет међу собом праведно изравнати се. Но ово постоји само за онакве земље и за онакве случајеве, где се морају више или мање на силу да узимљу момци у војнике; али где је год могуће то се избегава, него се... одређује награда и на случај немоћи пензија.... да се свагда налази колико је нужно, те својевољно у војену службу ступају и т д.»

«Дакле по свему изложеном судити се даје: да је боље дељење него задружно живљење; а особито како се у задрузи неслога, неискреност, непослушност и т, д. појаве, да је најбоље задругарима одмах поделити се, као што је законом проглашено: да дете мушко како 21. г. наврши може изаћи из куће и за себе на своју руку радити, нити га родитељи могу задржати, као што ни оно не може се противити ако га родитељи отпуштају од себе и т. д.»[1]

Појавом нашег Грађанског Законика, настала је нагла измена у породичном и задружност праву. Ограничење родитељске власти, дозвола задуживања задружних делова без пристанка задруге, и несметање деоба произлазиле ма из каква узрока — ти накалемци домаћем праву доносећи као неизбежну последицу слабљење родитељске власти и старешинског aукторитета у задрузи, а с друге стране потхрањујући међу задругарима тежњу за индивидуализмом, јесу заметак квварежи и опадању наших задруга. Природно је дакле што наших задруга од тог доба понестаје, и то брже и у већем броју по срединама, где је додир са варошима ближи те су угоднији услови за лично живљење издељених задругара, а

[1] Остала места у чланку као рефлекси писца о војној организацији и позивање на прописе грађ. закона, изостављају се као мањег значаја по ствар.

спорије по удаљенијим крајевима. Ово опадање задруга нарочито је приметно од 28. нов. 1859. као дана законске измене у наследном праву задруга у корист женске деце. Морално дејство судова којима је налагано „*да не сметају деобе, али ипак претходително да се постарају умним доказателствама сродницима, који би к њима поради деобе долазили, убиточна за њи сљедства при разцепљивању заједничког имања представити, и склонити да се не дјеле,*" последњи је некорисни покушај законодавца око одржања ове породичне установе, која је доцнијим законима толико подривена да мора пропасти. Спрам оваквог стања ствари, не треба да нас зачуди ненормална појава мешања законодавца у унутарњу управу задруге ради одржања кутње дисциплине. У казненом законику две законске одредбе потврђују ове наше речи — једна (§. 349) по којој се осуђује на казну старешина куће, за кога се докаже да је према домаћима крајње нечовечан, и да их немилосно туче и злоставља; и друга (§. 350) о казни непослушног задругара или кутње чељади у опште. Са колико се безобзирности још и данас утиче на растур наших задруга, може да нас увери и наредба министра финанције од 14. Марта 1885. ПБр. 3056 (као објашњење правила о порези од 3. февр. 1885. ПБр. 1151.) у чијој тачци под 9. без сваког ограничења противно обичају, правничком схватању, и одредби §. 57. грађ. законика, стоји следеће опредељење: „*да се не сматрају као задружна имања она, која отац са синовима ужива; јер докле је отац жив, дотле је имање његово*[1].

* * *

Удаљавање од ствари која је предмет овом чланку, кратким описом историјског развитка задруге *од првог устанка до појаве нашег Грађанског законика*[2] било је

[1] Српске Новине 1885. бр. 59.

[2] Види о целокупном развитку наше задруге, у мојим ранијим списима: „Истор. развитак срп. задруге I. *Старо доба*;" и III. „Задруга по прописима нашег грађанског законика," према чему ово сада било би други средњи део тог развитка.

нужно зарад констатовања: да је тек услед појаве Грађанског Законика настао нов ред односаја и насилна измена у наследном праву срп. задруге, чији процес разпадања, и ако има својих заметака још у добу устанка, није до Грађ. Законика текао тако нагло и рушећи да је могао донети пропаст задруге и образовати наследно право у облику у каквом је данас.

За доба Турака, Срба није било по варошима већ само по селима. Живот народа текао је природним током старих обичаја, на чију измену ни у колико не утицаху ни унутарње прилике ни турска власт. Баштину је наслеђивала најближа родбина без судског мешања; на опустелу, настањивани су нови људи, обично дошљаци, по дозволи спахије, и могаху на њој опстати само докле радом одговараху својим обвезама; јер као што нам је познато, Турцима је највише било до тога стало, да им не усахну извори прихода од сеоских баштина, негледећи на то ко их држи. Због обиља пусте земље, која је захватана крчевином, у опште није било у народу ни парница о непокретности. Деоба задруге била је веома ретка. По њеном извршењу нова породица развијајући се опет у задругу, продужавала је конзервативни живот старе задруге. Иза оца остајаху браћа у задрузи. На деоби која је вршена узајамним споразумом или пред добрим људима, без свађе, добијаху браћа делове по главама[1]. Кад баштина остане на кћери, довођен је зет на имање.

У таквом стању *владе обичаја*, није могло наследно право да се јави као стално законско начело ни под Турцима, ни после наших устанака све до Грађанског Законика и зато за периоду времена од 1804. до 1844. у погледу наслеђа важи следећа изрека нашег законодавца: «*да пре грађанског законика не беше никаквог законског прописа у смотрењу суђења наследстава; и да се у једном суду овако а у другом онако, често пак у јед-*

[1] Види о деоби задруге опширније у мом чланку „*Деоба Задруге*“ Срп. Новине 1885. бр. 4.

ном истом и у једној истој ствари овако, а у другој сасвим подобној другојаче судило» (Законодавно решење од 13. фебр. 1845. ВН. 82. [1])

Осем наслеђа, влада обичаја тога времена огледа се још и у оскудици и реткој примени тестамената, као основи за уређење имаовног стања покојникова У упуству од 31. Марта 1834. бр. 1141. комисији која је радила на саставу закона, препоручује Кнез Милош: «*да предмет о грађењу тестамената особито добро узму у расмотрење, и нека га својски и разговетно но понакратко и без многих оних празних чланова израде; јер од грађења тестамента зависи много мир и (не)слога између наследника* [2]. Оскудица доказа ове врсте при уређењу наследних односаја, констатује се нарочито другом уредбом Кнеза Милоша од 17. Фебр. 1838. ВБр. 407. у којој препоручује постављање тутора чим који кутњи старешина умре, а остави малолетне деца «*будући да наши људи слабо имају тог обичаја да још за живота расположеније са својим имањем учине, и туторе за своје малолетне наследнике именују, шта више обично таква туторства избегавају.*» Обухватајући и сеоске пупиле, ова уредба тиче се већином сирочади која остану у инокосном стању, о чему се уверавамо из тачке д. уредбе од 11. Нов. 1836. № 4515. (Зборник 30) о којој је већ било речи. Младолетни у задрузи, остају и после смрти родитеља у задружној кући, продужујући заједнички живот (Збор. 30. стр. 222. тачка под а. и *д*). И сама доказна снага тестамента, зависила је и после примене Грађанског Законика неко време, од оцене *обичаја*, као што се уверавамо из законодавног решења од 22. Августа 1844. В№ 1131. (Збор. V. стр. 311.), док није другим законодавним решењем од 13. Фебр. 1845. В№ 82. (Збор. VII. стр. 131.) и у тим питањима овладао потпуно Грађански Законик.

[1] Зборник Зак. и Уредаба VII. 132.

[2] Порота. II. 303.

Из тога времена, података о наследном праву, освештаних судском расправом, немамо много. Осем оно неколико одлука „Исправничества нахије ваљевске" од 1832. и 1834. г. које сам објавио и критички пропратио раније у чланку *„Задруга по прописима нашег грађ. законика"*[1], нешто мало градива за историју старог наследног права, налазимо и у *„Протоколима шабачког магистрата од 1808. до 1812 г."*[2] Нема сумње, да ће судских радова тога рода бити и више по разним судским архивама, на упознање којих досада је обраћано мало пажње.

По податцима у протоколу „Шабач. магистрата." наследно право јавља се у следећим облицима:

По смрти задругара удова с децом по правилу остају на задружном имању.

Ако се удова преуда и одведе децу очуху, на име дечијег издржавања примају на уживљење њихов део „пописатог мала" (стоку, покућину и у опште покретност).

После повратка сина покојникова на очевину (обично 15-те године), очух и мати враћају му „пописати мал," а приплод остаје њима.

Седећи на очевини пасторка, ако се не слажу, очух излази из куће, пошто покретност и приход поделе на равне делове.

Док је наследник ван задружне куће код очуха и матере, баштину чува задружни стриц, и обрађујући је узимље род, но од тога рода по неки део иде и на издржавање детата.

Задружни дуг плаћа се по пола из баштине.

Кад дете умре, пописати мал даје мати манастиру за душу свију. Баштина остаје стричевима.[3]

Код живе покојникове деце у опште, одељени стричеви и рођене тетке немаху права на наслеђе.

[1] Гласник 36. стр. 261,

[2] Издање ученог друштва, 1861. као грађа за новију српску историју.

[3] Проток. шабач. магистр. стр. 4, бр. 19.

Кад умрли задругар остави женску децу или унуке, њима остаје само кућа и окућина («башча сва»), а сејаћу земљу и ливаде деле на равне делове са задружним братом од стрица.

Део одељеног брата, наслеђују остала браћа на равне делове.

У инокосној породици, после смрти кћери као једине наследнице покојникове, покретност и стока остају ономе ко је наследницу издржавао, а непокретно имање прилаже се цркви или манастиру.[1]

Заустављајући се од даљег разлагања код ове последње тачке, која потврђује моје мишљење да је у старо доба пусту баштину наслеђивала црква под утицајем канонског права, мило ми је што у прилог томе могу навести законодавно решење од 21 окт. 1850. В№ 2085 којим се потпуно доказује: да су духовне власти на историјском основи полагале право наслеђа на пусте прњаворске баштине, искључујући од тога и саму кћер и удовицу покојника, чему беше последица законодавна допуна §. 408 грађ. Законика, издана на штету доондашњег манастирског обичајног права.[2]

«Поводом догодившег се случаја изумирања једне фамилије у прњавору Манастира Каленића, Архидијецезална конзисторија расмотрила је наредбу правитељствене комисије, одређене бивше за опредељење граница манастирских о наслеђу манастирском. Протокол комисије ове наређује: *да кад која фамилија прњаворска изумире, добро њено припадне манастиру.* Како се у тој наредби тај вапрос рађа, кад се фамилија изумрлом сматрати има, конзисторија је мњења: *да је фамилија не само онда изумрла,* кад *ни једног више лица од изумрле*

[1] Проток. Шабал. Манастр. стр. 3. бр. 15; стр. 61. бр. 324; стр. 96. бр. 447; стр. 97. бр. 449; стр. 169. бр. 700. стр. 172. бр. 707; сдр. 199. бр. 797; и стр. 219. бр. 872.

[2] У Вукову речнику налазимо доказа о историјском праву Манастира на наслеђе прњаворских баштина.

фамилије нема, но и онда кад удовица бешчедна у изумрлој кући остане. Право уживљења у добрима угашене фамилије има без сваке сумње удовица, које по мњењу консисторије не може се никако прострти и на право продавања непокретних добара прњаворских, или отуђења којим ни-буд начином, или пренашања у другу коју кућу удадбом, удала се удовица у Прњавор или изван овога, или пуштањем човека у своју изумрлу кућу, почем у свима тим случајима већ прелази у другу фамилију, и те друге фамилије име узима на себе. При том консисторија је истог мњења: *да дете женско оставше, као последња шипка своје фамилије, сходно закону нашем, никаквих других права нема на неподвижна добра фамилије своје, но само право уживања и пристојне удадбе из добара своје фамилија, и сама добра непокретна по удадби њеној да имају манастиру припасти.* а по себи се, вели, разумева: *да о свим покретним добрима може и последња гранчица фамилије, и оставша удовица по вољи располагати.*»

«Попечитељство просвештенија под 26. Јула. т. г. П. № 713. представивши предмет овај Савету на решење приметило је, да се оно с поменутим мњењем архидијецезалне консисторије не слаже; јер по мњењу његовом удовица и у случају своје преудаје има право на заоставше добро мужа свога, почем других законих наследника нема, *и да манастир не може овде имати веће право од државе*, која у овом случају по мњењу попечитељства не би заоставше имање мужевље себи присвојила. а удовицу из њега по удаји њеној искључила. Што се пак женског детета тиче, попечитељство ово наводи да се не слаже зато с мњењем консисторије, што по §. 400. грађ. Законика женска деца кад мушке никако нема, наслеђују заоставше имање без икаквог ограничења.»

«Савет одобривши под 11. т. м. № 565. то мњење попечитељства нашао је за добро решити: да добро једне прњаворске фамилије само онда може и има припасти

манастиру кад сва ова фамилија изумре неоставивши после себе никога свога, па дакле не само ни кћер него и удовицу; и по томе где је од које прњаворске фамилије остала или само кћер или само бешчедна удовица, онде да добро те фамилије наследи заоставша кћи већ по §. 400. Грађ. Зак. или заоставша удовица по аналогији §. 416. Грађ. Зак. по коме муж наслеђује женино имање кад њених законих наследника не би било.»

«За нужну потребну јасност и правац по делима и расправама наслеђа, Савет се овом приликом побуђеним нашао §. 408. Зак. Грађанског овим допунити: «*А ако ни материног рода по реду до овог колена не би било, онда прелази наследство на заоставшу удовицу.*»[1]

Природу прњаворских одношаја у старој српској држави према црквама и манастирима, огледао је да објасни г. Ст. Новаковић у свом делу «*Пронијари и Баштиници,*» извођењем идентичности између назива «прњавора» и «проније.»[2]

Идући корак даље у овом истраживању, напомињем: да под прњаворцима ваља разумети искључно манастирске подложнике, настањене на баштинама манастира и у непосредној њиховој околини, зарад услуге калуђера. и обдржања манастирског имања. По споменицима називљу се «манастирски отроци», и заједно са отроцима властеоским у многоме сличнис у турским «хавлијарцима» т. ј. послузи која је била настањена и окућарена у дворишту самог спахилука.[3] Употребљавани су на разне службе

[1] Зборник *V*. стр. 292.

[2] У свом чланку о значењу речи «стаьннікь,» у *Архиву за Словенску филологију* (X. Band) усваја г. Новаковић тврдњу *Зах. од Лингентала* да се подложници цркава могу поделити на две велике класе — на *слободне тежаке* и на *потчињене,* додајући „ganz gewiss gehörten zu den Letzteren die Parici.“ Узима да су византијски *парици* исто што и у српском народу *мерописи, кмети* и *кметићи* и турске *чивчије,* и између њих и *отрока* прави овакву разлику: „Das waren Sklawen des Bodens, nicht des Herrn, wie Otroci.“ стр. 575. и 578.

[3] У селу Лужанима у Алексиначкој Морави породица Живковића, носи надимак Хавлијарци по томе што њихови стари беху настањени у

манастира и пешке и на коњима, а хранили су се и из манастира и од својих кућа. Разликујући се по хрисовуљама, од осталих црквених људи и подложника на којима као на слободним баштиницима лежаше само обвеза одређеног годишњег рада и давање десетка, отроци или прњаворци сматрани су за просте уживаоце манастирских баштина. Као слуге манастира ослобођени беху од свију других власничких и државних терета, па и од саме дужности војевања, чему доказа налазимо чак и о нашем првом устанку.[1]

Из такве дакле природе одношаја, развило се је манастирима право наслеђивања прњаворских баштина.

Алекса С. Јовановић

МРТВА ШИБА

Једна црна слика из прошлости наше [2]

Петак је пазарни дан у Шапцу. Тога дана закрче сељачка кола, не само пијацу, већ и један добар део оних око пијаце. Петком дођу не само Поцерци, Мачвани и Посаво-тамнавци, већ више пута петком буде на шабачкој пијаци доста и Подринаца, а понеки и из ваљевске нахије. Дотера се стока, донесе се храна, воће, бостан и остало чему је ком време за продају; а купи се и у села однесе

двориште куле спахија Френчевића коју са имањем имадоше у Лужанима. Године 1878. писац ових редова видео је људе таквог аграрног одношаја у селу Раковцу више Врање, у дворишту конака Ата-бега и Дилавер-бега.

[1] По жалби калуђера љубостинског Атанасија, наређује Ђорђе 22. Септ. 1812. № 962. да се закаже прњаворцима да манастир служе или да војују. Другим писмом његовим од 14. Марта 1813. Н 1198. забрањено је да се дира у село ман. Горњака и да се не тера ни на кулук ни на војску.

[2] Тачком 2 казнителнога закона за пахаре и крађе од 26. Маја 1847 године (Зб. IV стр. 28) било је наређено ово: „сваки који коња или вола или другу домаћу живу стоку, или буди какву ствар у вредности од 10 талира већој, украде, да се казни мртвом шибом, т. ј. таковом дванаест пута на место.“

Ово законско наређење укинуто је тек законом од 6. Маја 1859. године (Зб. XII стр. 40).

со, опанак, памук, чивит, који гуњ, јелек, вермен, која ока каве или шећера и друге још какве ците и ситнице.

И тако и по самоме овоме пазару, по самој овој доста големој размени ствари, петак је био врло важан дан за Шабац, пре једно триестину година. Али и осим тога петак је у оно време био важан дан још и по томе, што су тада, понајвише, петком, изршиване на шабачкој пијаци и некоје казне над осуђеницима.

* * *

Једнога петка. у јесен 185.. године, искупио се беше многи свет у Шапцу. Лепо време, а Бог дао те је летина и добра била и на време скупљена. Имало се што и продати, а доста и код куће оставити. Кочије, таљиге, осамарени рађевски и јадрански коњићи прекрилили и пијацу и велике делове прекога, доњега и горњега шорà, а једва можеш од кола и коња проћи и кроз оно парче улице преко ћуприје. Гунгула и врêва као да је вашар. Шта ти ту нема? Један стао поред мачванских кола, па лизнутим прстом растрљује по длану шенично брашно. Гледа га, је ли доста бело, куша га на језику да није горко, упаљено или претрвено. По масном оделу, по лицу Бог те пита од када неумивеном и по оној необријаној, као у апсеника бради, — познаћеш и да ти се не каже, да је тај што гледа брашно: или механџија, или симиџија или хлебар. Онај опет тамо у изношеним чакширама, у ћурчету, које је од дугога ношења избелело као џигерица, и са доста похабаним туносом - весом на глави — биће да је трговац — извадио из вреће мало шенице, јечма или пасуља и пита: „је ли, рођаче, све овако? да није по чему на дну вреће што друкчије од овога што гледам?“ —

— Јесте, газда, још и боље — одговара сељак, чешкајући се иза увета и мерећи, од главе до пете, овога што га пита.

— Па по што? рођаче!

— Грош и две газда.

— Скупо, папрено. —

— Аја боме, зар овакав мâл скуп? Настаје дакле цењкање и на крај краја: или се пазар сврши, или купац оде даље да тражи јевтиније.

Ако се пазар сврши, упитаће сељак: „А где ћемо, газда мерити? Оно, знаш, и ја имам кантар код куће и по њему знам колико је у врећи. Кантар ми је, знаш, добар; јер ми ни 'номадне није ништа побио ни кантарџија. А то зна и газда Јованче. Немо' вере ти, да имамо и око тога после речи“.

„Не бери бригу, рођаче; воља ти је мој кантар, воља ти нека кантарџија измери на баждару. И мој је кантар скоро ајарен, а и

под печатом је. Ништа се не бој, јер ја се цигански цењкам и погађам; али и што купим и што продам, хоћу да је под праву меру«.

„Е онда, ајде да потерам кола. Само, душе ти, даћеш ми беле паре — цванцике —, требају ми за порезу" — додаје још сељак, крећући кола.

Које оваки разговори, који се доста гласно на пијаци воде, које опет викање: „скрени мало у лево, видиш да немаш куд проћи" — „је си ћорав те натерујеш кола на ме? зар не видиш да ме у мало не превали?" — које опет дерњава симиџија и бозаџија, а највише викање оних што на пијаци рибу и воће продају, — све тó испуни пијацу големом врêвом и комêшâњем, што ти је и пријатно и досадно. Уши ти чисто заглунуле, али ти си опет ту на пијаци. Немаш бог зна каква посла, али ти се опет не измичеш са пијаце. Таман си се нагледао једнога призора, а пред тобом је већ друга нова слика и призор. Таман си се наљутио на онога што је купио од сељака један сепет грожђа, па кад се сељак раскорачи и стаде мерити сепет да види колико је ока у сепету, а он се примаче тако рећи под очи сељаку да и сâм као бајаги види колико је на кантару, а оно није се за то примакао, већ да у згодан тренутак кад се сељак, невешт мерењу забуни, подигне руком сепет мало у вис, те да тако изиђе мање грожђа на кантару. Или: ко се не би задржао и слатко насмејао ономе Мачванину што стоји на ћошку испред Луњевичиних дућана, а пред њиме три зелена ћупчића меда липовца, који је донео у Шабац да прода. Два су ћупчића повезана чистим, белим сељачким платном, и један је без повеза. Сваки, који прође, гурне прст у онај неповезани ћупчић, лазне мало меда, упита за цену и оде. Тако један, тако други, док се на послетку сељаку не досадија, па ће после рећи свакоме: „лазни, па нагни!" —

Или: зар можеш проћи, а да не застанеш мало код оне гомилице, која гледа са свим хладно и озбиљно: како калдрмџија Цветко једва већ гута двадесету пењерлију, а опкладио се, да поједе тридесет и пет? —

Али, шта је то, што поче прекидати ову вику, ову живост и пазар на пијаци? Што ли су се оно ужурбале и онако устумарале оне турске Циганке, што дотле са свим сербез и повијених ногу сеђаху испред Богићевићевих дућана, мерећи на гвозден аршин бêз и танко платно, и показујући и продајући разне јаглуке и пешкире? Шта ли би од један пут дебелој Фати, те виче: бежи, Јана, бежи! —

„Ајде, брате, ајде, склони где год кола и коње, па дођи пред начелништво!" — виче гласно Јован пандур.

„А што?" пита Јована сељак уплашено. —

„„За то, рођаче, што ће сад да шибају Јову Б......""

„Хоћу, хоћу“ проговара полако кроз зубе сељак, а већ се мисли: како ће побећи и склонити се гдегод, да не шиба.

Тако Јован говори, а тако му се опет одговара на свима готово местима, где наступи.

Јован издаје заповест па иде даље, а сељаци забринути смишљају план како ће избећи да не шибају.

И кад Јован пандур са усуканим брцима, истуреним грудима, са потпуним пусатом својим иза силава, прође кроз сву пијацу, онда свуда наста немо и потмуло комешање. Једни прежу коње, други везују вреће, — трећи скидају зобнице коњима са главе; једном речи: наступа опште распремање, које се за тренутак само прекида разговорима: „А где ћеш ти, Милане?“ — „Ја ћу отерати кола у газда Тешину авлију, а сâм ћу се склонити, док ова напаст не прође, или код мајстор Марка или код газда Милована у ардију.“ — „Е, брате, од куда баш сад ова беда? Бог га убио, да бар ово продадох“, погледајући на вреће у колима, „па бих с места стругнуо кући, макар и не пазарио данас што ми за кућу треба; али овако морам у Шапцу остати. Па кукавац сињи, ако још узморам и шибати. Бог и душа, не знам што ћу. Е, видео сам ја, море, још јутрос да ћу нешто награисати. Излазим ја, знаш, јутрос сабајле из мојих вратница, а зец, баш испред самих коњских ногу, пређе ми пут.“

„Ајде, ајде!“ подвикује гласно Јован пандур. — „Зар не чујете добош?“

* * *

Нешто се света склонило, нешто опет побегло кућама, а нешто и остало на пијаци. Али, то што је остало, мало је да начини шпалир и параду за шибање. За то сад пандури заилазе и по дућанима и по механама те извлаче сељаке, доводе их до места на пијаци, где се је већ њих неколико упарадило, чекајући забринуто и невесело кад ће настати само шибање. —

„Немо', Стево, љубаве ти, немој ме водити на то чудо тамо. Частићу те, бог и душа, и нећу ти никада то заборавити. Немој болан!“

— Не могу, Стојане, не могу, брате! Знаш шта је закон и заповест, — одговара пандур Стево своме сељаку Стојану, кога је из механе извукао и гони у параду да шиба.

А што су се оно тамо на ћуприји искупили? Ко је оно што лежи као проштац, а око њега њих неколико стоје? — То је Циганин Васа, кога је пандур ухватио у амурлуку Тривка симиџије и потерао пред начелништво да и он шиба.

Васа је молио Јована да га он не тера, нудио му веле, и небушен полутак да га се само окане. Васа је љубио Јовану и руке и ноге; молио га што оно има реч „цигански.“ И кад све то ништа не поможе, Васа се оте од пандура и поче бегати. Али га пандур ухвати и стаде вући. И није, ваљда, ни десет корака крочио, па се свали на земљу. —

Блед као крпа лежи Васа на земљи. Очи му се укочиле, а на уста му ударила пена. Не миче, јадник, ни руком ни ногом. Прави мртвац.

Али пандур још мисли да се Васа прави и да му није ништа, па га, онако укочена, гура ногом и виче: „устани, море!“ —

И ко зна, докле би ово овако било, да овој гомилици не приђе газда Ђока. Газда Ђока је уважен човек, он је и општинар.

— Шта је ово? пружајући руку на Циганина Васу, упитаће газда Ђока пандура. —

Јован се дохвати капе и рече: „Ето, газда Ђоко, потерао сам га у параду да шиба, а он неће, већ се претвара.“

„Бог с тобом, човече, остави човека на миру! Зар не видиш, болан, да је он више мртав него жив?“

И тек после ове газда Ђокине речи, коју је, он веома озбиљно изговорио, разиђе се ова гомилица а с њима и пандур Никола, да тражи замену Васи.

Еле, како тако скупи се најпосле толико, колико је по закону, требало момака за шибање. —

* * *

За једно дваестину хвати од крста који је на средини пијаце, па дуж горњим сокаком, готово до самог краја начелништва, упарадила се два реда људи. У редовима је највише сељака, а остало је или слуга, Циганин, или какав омањи мајсторчић из Шапца. Одело им је веома различно, па опет да видиш парада не изгледа ружно. Чини ти се још лепша она бела мачванска кошуља поред оних изношених сукнених или чојаних чакшира, или поред исцепаних панталона којега Циганина или слуге у паради. У реду не стоје раме уз раме, већ има мало размака између човека и човека. То је да не би сметали један другоме при кретању руке, при шибању. Редови стоје један према другоме у размаку од четири до пет корака. То место између редова са свим је слободно. Кроз тај размак између редова, кроз то слободно место, спровешће се осуђеник.

Поред ових овако постројених редова ганђоше сад пандури, раздавајући свакоме у реду по неколико врбових шибљика, од којих сваки у паради узе по један, два у десну руку, а остале метну под

пазухо леве руке. А кад се и ово сврши, онда се појави на капији начелништва један средњега раста човек, гологлав и у лицу блед као крпа. Чело, чак до самих обрва, повезао је црном марамом. До појаса је са свим го, а од појаса до доле висе му сукнене чакшире од шајачног сукна, са малим туром. Око појаса привезане су му обе руке, а поред руку два дрвета ни узми ни остави праве рукунице, којима га, као пса на ланцу, води један пандур.

То је Јово Б......... Он је очи оборио, ни у кога не гледа, већ тихо корача за својим вођом. Један пут је само подигао мало очи, погледао у параду; и ко је тада био близу њега, могао је видети, како су му се очи необично цаклиле.

Шта ли је Јово, боже мој, у овај мах мислио? Да се није кајао за зло, које је у чинио? Или се, можда, заклињао у себи, у души својој, да ће се осветити свему и свакому што га овако руже, што га овако душмански хоће да казне, кад он није ништа тако страшно скривио? — Или можда се Јово уплашио да ће му шиба и главе доћи? — Ко ће то знати, шта се кувало у души Јовановој! —

Овако бледа, овако тужна и прерушена доведоше Јову до самога крста на пијаци. Ту је стајала једна гомила радозналаца, који су дошли да сеире, да виде шта ће до краја бити. Међу тим је и г. Рака, чиновник начелништва, који је, наредбом г. начелника, одређен да изврши пресуду над Јованом. Рака је у својој плавој полицијској вице-униформи. Издигао главу, укрутио врат, ушиљио своје плаве дуге бркове и укоченим, без икаква значаја, грахорастим очима гледа час на Јову, час на онога дечка, што се гура, гуња и хоће да дође у први ред. Рака је у потпуној званичној озбиљности. Под левим пазухом држи акта, а десном руком суче брк.

Чим Јову доведоше, г. Рака се мало промешкољи, уздигну обрве, истури једну ногу напред, а десном руком извуче испод левога пазуха акта. Одреши узицу којом су акта везана, извади из њих неколико белих табака. То су биле пресуде, или како се онда називало: сентенције, које су судови изрекли о кривици Јовиној. Извукавши ове пресуде, г. Рака даде остала акта пандуру, који узањ стајаше. Раскорачи се, искашља се и поче „велегласно“ читати: како је Јово украо два коња, како је та покрађа потпуно сведоцима доказана, и како су Јову сви земаљски судови за ову крађу осудили на мртву шибу.

Јово је са свим мирно и хладнокрвно саслушао ово читање пресуде. Само се мало промешкољио, дубоко уздахнуо, зубима шкргутнуо и у образу се необично зажарио, кад се читало: да сведоци Новак и Милоје, најбољи и најприснији Јовини другови и пријатељи, сведоче, како је он и њима говорио: да газда Мирко, ако Јово буде

жив, неће још дуго терати своје зеленке. Али, и та промена на њему није дуго потрајала. То је било, тако рећи, само за тренут ока. После тога Јово поста и опет са свим миран и хладан.

Свршив читање пресуде, г. Рака заповеди, да Јову поведу у параду. И Јову поведоше.

Пред Вуксаном пандуром, који је Јову водио, поче добовати Алекса добошар. Алекса је био познати мајстор на добошу. Удесио онај клети добош, па није да добује већ чисто добошом говори: „Тамо га, амо га, поведи га!"

Уведоше Јову у параду. Отпоче шибање. Око редова оптрчавају пандури и вичу: „удри, удри боље!"

Алекса добошар иде у корак, а за њиме Вуксан пандур са осуђеним Јованом.

И с једне и с друге стране рѣдова туку Јову по леђима. Падају шибљике по леђима као киша. Јово савио главу и корача напред за својим вођом.

Проведоше га један пут кроз рѣдове, вратише га опет по ново. Јовина леђа већ помодрише. Болови су јаки и нема сумње да их и Јово осећа исто онако, као што би их осећао и сваки други да је на његовом месту. Та, за бога, и Јово је човек као и други људи. И он има и душу и срце. И он је од меса и крви. Боли га, али савлађује болове. Не виче, не јауче, ћути као сињи камен. И у лицу се, да видиш, готово ништа не мења. Још је онако исто блед и образи му се само кад и кад мало надму, ваљда од дубокога уздаха и јака бола.

Лете пандури око редова и наређују, да се боље бије.

Неки добро и јако бије, а неки видиш тек само спусти шибљику на леђа Јовина. Грешни сељаци, блеђи у лицу готово и од самога Јове, приметиш како ошину мало јаче, кад иза леђа чују глас пандуров. Сељак удари јаче, Јово га погледа са стране испод очију. Мора да је то тежак и страховит поглед, јер после њега опазиш како сељак још већма пребледи, како кошуља на њему заигра; душа ваља видиш, да се сељак од погледа Јовиног зорли уплашио.

Добош једнако добује и Јову воде кроз параду. Четири пута тамо и амо већ је прошао кроз редове оним истим кораком и онако исто и мирно и равнодушно, као што је ишао из начелништва на пијацу. Но, кад га почеше пети пут кроз редове проводити, онда му се измени и лице и корак: лице беше много блеђе, а корак приметно и ситнији и несигурнији. Тада већ поче чешће и погледати то на једну, то на другу страну параде. И леђа му јаче помодрише. Тако је било, тако се то сваког тренутка све јаче и силније ме-

њало. — Сваки пролазак кроз редове доносио је собом веће бледило на лицу и већу модрину на леђима Јовиним. Али, све је то било још и боже помози док не поведоше Јову десети пут кроз редове и параду. Тада тек наступише оне праве страхоте и ужаси. Видиш како сад једва и корача. Видиш га, како већ поче и да преклиње и богоради, да га не бију тако јако. И снага, мислиш, сад ће га издати, јер Јово, блед као смрт у лицу, поче клецати; поче се љуљати час на једну час на другу страну. Чини ти се, сад ће се свалити на земљу да више нигда са ње не устáне.

Оваки изглед Јовин, ово јадно и жалосно стање његово, чини ти се, као да за један час измени и слику и физономију и саме параде. Већ се не шиба као дотле. И онај који је раније крвнички Јову тукао, и томе, видиш, да је већ прошла воља, и тај већ поче бивати блажи према њему.

И пандури већ не оптрчавају онако живо око редова, и они већ слабије опомињу да се боље шиба. Све је то ваљда мислило, да је Јови ту већ близу и последњи час живота?

Јово је већ и умукао. Не моли, не преклиње, а и не гледа већ ни у кога. Пресамитио се јадан, па само мили као мрав.

Довукоше већ и колица, на која ће Јову положити, ако га ноге издаду, и тако положена кроз редове проводити, док све не издржи, као што су оно пре вукли на колицима кроз редове Марка Бошњака, којега су ноге биле издале. Ну, промисао је ваљда хтео да Јову поштеди још и од ове бруке и срамоте. Јова се, истина милећи али ипак како тако одржао на ногама и кад су га и дванаести пут кроз редове провели.

Умукну добош. Преста шибање. Растури се парада. И тек видиш по некога на томе месту како диже по један, два од оних крвавих прутића, што су по калдрми били разбацани. А што ли ће му Боже, то? Кажу да је некакав лек. —

* * *

Свршено је шибање и Јову сад, онако пресамићена, поведоше у начелништво оним истим путем, којим су га на пијацу извели. Доведоше га у авлију начелништва. Одрешише му руке, одвезаше му оне рукунице од појаса, и Јова сад тек мало одахну. Приђе лекар жмиравим очима веома близу Јовиним леђима, која су била сва крвава и црвена, као оно воловска или кравља кожа, кад се вешто уреди и обоји јововом кором и спреми за искрајање опанака. — Са највећом пажњом и брижљивошћу лекар извади из Јо-

виних леђа оне патрљке од шибљика, којима је Јово шибан. Намаза му леђа неком јакијом, и везавши му још на леђа пресну овчију кожу, промрмља неколико неразумљивих речи, и оде.

* * *

Да ли се морао овако диван пазарни дан покварити, да ли толики свет престравити, а Циганин Васа чак и горску болест добити? — да ли су морала бити сва ова чуда и страхоте, па да се Јово поправи и буде онако добар и поуздан кочијаш, као што је после тога био? Или би то, можда, све тако и без шибе било. — А ко ће чак и то знати? —

К. Петровић.

ЗАКОНОДАВСТВО И ВЛАДАОЦИ СРПСКИ XIV ВЕКА

И

НАРОДНОСТИ У МАКЕДОНИЈИ

ОД Х 3 + 5.

Пре кратког времена изашла је у Пловдину књига на француском језику под насловом La Macédoine au point de vue ethnographique, historique et philologique. Par Ofeïcoff. Philippopoli, Imprimerie centrale 1888. (т. ј. Македонија с етнографског, историчког и филолошког гледишта) на 388 стр. са две карте.[1] Иста ће књига изаћи на бугарском језику као приступ уз *Македонски Сборник* у коме се сад тамо штампа на 1500 народних песама из Македоније.

У књизи се тој све чини да се докаже, да је Македонија чисто бугарска земља, да у њој *ништа српско* нема и да су без икаква основа све претензије српских

[1] Офејков је псевдоним. Писцу је право име Атанасије Шопов. Он је главни секретар Бугарске Ексархије у Ортакеју код Цариграда. Родом је из Пловдина, и таман је свршавао медицинску школу у Цариграду, кад је букнуо последњи руско-турски рат. Тада је отишао у Русију, где се бавио правним студијама. По повратку бавио се историјским пословима и уређивањем неког листа у Пловдину, докле се није примио садашње службе.

писаца и родољуба које се у том погледу чују. Књигом се, дакле, баца Србима рукавица за Македонију.

Ми не мислимо песимистички о нашем народу. Надамо се да ће потомци старих јунака и трудбеника који су имену српском знали толико славе стећи, и сад умети одговорити своме задатку на сваком пољу, и да ће рукавица г. Офејкова бити прихваћена како заслужује. Међу тим ми у прилог онима који о томе буду радили, саопштавамо овде неколико бележака о питању шта су Срби XIV века мислили о народности у Македонији или боље о Србима и Бугарима у Македонији, пошто се г. Офејков међу другима и тога питања дотакао.

У горе поменутој књизи о Македонији налази се на стр. 26. ово што овде у преводу наводимо.

«Краљ српски Душан називао се и *Краљ Бугарима.* За што је Душан носио тај назив? Да ли је он осим Македоније владао и над којом другом земљом бугарском! Историја нам о таком чему не говори. Душан је стављао у свој потпис оно **Краљ Бугарима** *нарочито за то што је владао над македонским Бугарима.*[1] И Пајсије[2] то вели у својој историји. Из истраживања тога историка излази да се Душан називао и «Краљем Бугарима» за то што је владао над *Бугарима охридским* т. ј. Бугарима Македонским. То се потврђује још и писмом Душановим дужду Андрију Дандолу, писаним у Серезу 1345. године баш у време највеће силе Душанове. То писмо, нађено у архиви млетачкој штампано је у списима академика С. Љубића. Душан се у томе писму не зове владаоцем Бугара (Souverain des Bulgares) него носи наслов Bulgariae imperii partis non modice particeps. Ми мислимо да није без вредности доказ који тврди, да су

[1] Истицање речи наше је. П.

[2] Први бугарски историк из прошлог века. Нешто на прилику нашега Троношца и по критици и по стилу. Али ма да су Пајсијеве заслуге за бугарско пробуђење велике, нико се озбиљан не би позивао на његов исторички суд. П.

Македонци били Бугари и онда кад су српски краљеви владали у тим крајевима.»

Тако г. Офејков. Из свега што ћемо даље навести видеће се како је он с малим задовољан кад му треба извести што хоће. Нити се обзире да ли је узео у рачун сав материјал, који му треба обухватити у положеном питању, нити се много устеже какво ће значење дати ономе што је већ у рачун узео. Види се да му је исто тако мало стало било до тога, с коликом су сигурношћу основане дедукције које износи.

Текст који је био основа за горње врсте г. Офејкова ево у каквом је писму и ево како гласи.

Налазећи се у Серезу, 15 Октобра 1345, краљ Стефан Душан упутио је млетачкоме дужду Андрији Дандолу једно писмо којим обећава да ће потврдити обновљени уговор међу Котором и Млецима и којим Млецима нуди помоћ против Задра, који се тада био побунио против млетачке власти. То се писмо почиње титулом која гласи: Stephanus, dei gratia Serviae, Diocliae, Chilminiae, Zentae, Albaniae et maritimae regionis *rex*, nec non *Bulgariae imperii* partis non modice *particeps*, et fere totius *imperii Romaniae dominus* (т. ј. Стефан, божијом милошћу краљ Србије, Дукље, Хумске земље, Зете, Арбаније и приморја, не незнатан *учесник царства Бугарске*, и *госаодар* готово свеколиког *царства Романије*[1]).

У својој књизи Opis jugoslavenskih novaca, Zagreb, 1875. г. Љубић је имао добру мисао да покупи из споменика све титуле и потписе владалаца којима новце описује. Душанове титуле и потписи побројани су у тој књизи на стр. 86—87. На први поглед види се да се Душан у први мах потписивао као *владалац српским и приморским земљама*. Касније кад му је сила постала већа, најчешће се потписивао као *владалац Србима и Грцима*, а каткада и као *владалац Србима, Грцима, Бугарима и Арбанасима*. Онај други начин потписивања

[1] Гласник XI, 262—363, Ljubić, Listine, II, 278. Истицање речи наше је.

јавља се у других десет година Душанове владе. У тај ред иде и наслов горе наведени и по садржају и по времену. Целу Словенима насељену Македонију Душан је међу тим освојио одмах у почетку своје владе, још пре 1335. у првоме рату с Византинцима који је свршен миром закљученим под Солуном Из тог баш времена имамо једну даровну повељу Душанову дату манастиру Трескавцу код Прилепа, у којој спомиње то освојење, и као да из захвалности за исто и прилог манастиру чини. У тој се повељи Душан просто називље *Стефан краљ всеје српскије и поморскије земље.*[1] То најбоље сведочи да се Душану није чинило да ради освојења Македоније треба у чем год онај наслов мењати, и да му исто тако није ни на крај памети падало да су у Македонији Бугари. Међу тим Душан је знао и изриком помиње, да су тим земљама пре њега владали *цареви грчки и бугарски*, јер у истој даровној повељи вели да обдарење манастира чини *по образу древних цареј грчаских и блгарских иже преждe мене обладали сут теми странами.* Али осим тога, што се како из овог тако и из других споменика прве десетине година краљевања Душанова види да је он држао Македонију, али да није држао да у њој има Бугара, нити да му се ради Македоније ваља називати *краљем бугарским*, не доказује то баш ни онај сам наслов који је у потврду узео г. Офејков. Да га мало ближе погледамо.

Онај наслов, у коме смо ми истакли значајније речи, износи према Млечићима, којима је писмо упућено, целу моћ Душанову. На првом су месту старе наследне и у почетку владе освојене земље, с којима је и Македонија и којима се Душан зове *краљ*. По том долази *царство Бугарска*, којему је *не незнатан учесник* (non modice par-

[1] Оригинал је те повеље у Народној библиотеци у Београду, а текст је штампао г. Ст. Новаковић у Гласнику XLI стр. 358—361. Повеља има и забележену 1336. годину.

ticeps), и на послетку царство Романија којему је готово свему *господар*.

Овде ћемо оставити на страну истраживање шта је Душан овим хтео да обележи, али је изван сваке сумње разговетно да није мислио оно што хоће да му сад подметне г. Офејков. Речи су и сувише јасне да од тога тумачења одврате. Оне, напротив, целином својом упућују на одношај онога савеза који се последицама рата од 1330 и сродством самога Душана са бугарским двором развио и не само што се ни мало не тичу Македоније, коју и у томе наслову као и у трескавачкој горе наведеној дипломи треба разумевати у *српским земљама*, него се очевидно тичу праве Бугарске, пошто је Бугарска као савезница, ако не као неко царство, које се према српском налазило у извесној врсти савеза или благога васалства (imperii non modice particeps) поменута друкчије него ли Романија (византијско царство), којему се Душан називље *господар* а не imperii particeps. А пошто Душан спомиње Бугарску, и то не као народност него као царство, и Романију т. ј. византијско царство, од којега је и велики део Македоније, што још није била под Србима, освојио, онда би се Македонија и ту пре налазила у Романији него у Бугарској, јер од Бугара Душан није ништа у Македонији освајао. Јасно је, дакле, као дан да нема никакве неследсвености међу Душановим насловом у трескавачкој даровној повељи, писаној после освојења Македоније коју смо горе навели и међу насловом у млетачкоме писму на које се позива г. Офејков.

Међу тим за гледиште које је заузео г. Офејков његово тумачење је имало доиста пуно чаробне примамљивости.

Душан је највећи и најдаровитији српски владалац. Он је под српску власт довео целу словенску Македонију. Он је у њој поставио и утврдио српску властелу, од које су касније Турци Македонију прихватили, те је и данас држе.

Шта би се лепше могло измислити за данашњи бугарски рачун него да се изведе најславнији и најсилнији српски владалац, главом Стефан Душан, те да он Србима и Бугарима деветнаестог века громко каже, да Македонија није српска него бугарска, да у њој не живе Срби него и чисти и прави Бугарн? Заиста класичнија потврда и класичнији сведок једва се и помислити дају. Али ни логика ни историјско тумачење, ни познавање споменика не служе ни мало лепу жељу г. Офејкова, кад му се тај доказ овако у прах распада. На жалост за њ није ни ту сав јад. Наши су стари били људи који нису имали обичај остављати загризена и несвршена питања. Има још и других споменика много речитијих и меродавнијих него што су владалачки наслови, који се баш о питању народности Македонаца за XIV век изражавају још далеко разговетније, и којима тек треба да се јасно и потпунце расветли оно што је наведено довде. Г. Офејков је имао љубав да те споменике потпуно превиди, али ми смо дужни учинити им част да их савременицима изнесемо у пуној светлости њиховој. Да видимо дакле шта у њима пише.

*

Први је од тих споменика законик цара Стефана Душана, издан на саборима 1349. и 1354. суделовањем патријарха, свију архијереја, великих и малих и свеколике властеле царства, мале и велике.

У томе сабору, разуме се, учествовала је и била је заступљена цела Македонија, као год и остале српске земље. По томе, оно што нам законик може казати о народности, говори нам на уста законика не само цар Душан, него још више и поглавито цела законодавна скупштина горе поменута и свеколика интелигенција ондашња, без које се законик није могао ни написати ни издати.

Што се народности тиче, законик у тадашњем српском царству *разликује Србе и Грке*, и меће их као различите народности напоредо једну покрај друге.

У члану 40-ом (издање Ст. Новаковића од 1870) читамо: *Властеле и властеличићи у државе царства ми, Србље и Грци, што јест кому дало царство ми у баштину и у хрисовољи и држе до сијегази сабора, баштине да су тврде.* Овај члан је од 1349 године.

Тако исто члан 199, који је од 1354 године говори: *Властеле и властеличићи који греду у двор царства ми, или Грк или Немац, или Србин; или властелин, или ин кто људо: тере доведе собом гусара или тата, да се онзи господар каже како тат и гусар.*

Прво наведени члан говори само о привилегисаној властели. Могао би когод рећи, да се исти тиче нове, чисто српске македонске властеле, којој је Душан после освојења по Македонији дао проније или баштине. Али је познато, да је та нова властела била само велика властела. Па и међу њом историја зна и старију урођеничку властелу. Примера ради можемо навести кућу Оливерову у Злетову[1] која је била од најзнатнијих по положају и богатству, а није била из унутрашњих српских земаља. А пошто се и у поменутом члану законика и у саставу скупштине помиње још и мала властела или властеличићи, који су потпадали под велику властелу; пошто је та мала властела била многобројна и налазила се по селима на све стране, отпада свака сумња којом би се могло сужавати оно значење горе поменутога члана које смо горе иставили.

У том погледу још је значајнији члан 199, јер он помињући покрај Грка још и Немце, којих је било у војсци и по рударским местима, јоште шири значење члана 199 и на све друге људе осим властеле речима *или властелин или ин кто људо*, којима се оно дељење по народности управо шири на све без разлике.

[1] О коме је знаменита диплома у Гласнику XXVII.

Може ли да не буде знатно, што се и на једном и на другом месту ништа не спомиње за народност бугарску. И може ли да не значи да ондашњи законодавци који су заседавали у сред Скопља, столице северној Македонији нису сматрали Македонце за Бугаре? И може ли да не значи, да се ни ондашњи Македонци, који су без сумње сјајно били заступљени у тој српској скупштини, нису сами себе сматрали за што друго него за Србе? И, на послетку, може ли се одржати мишљење г. Офејкова, да је чак и Душан мислио да су Македонци Бугари, те да се *ради Бугара у Македонији* називао *владаоцем Бугарима?*

*

Не мање је знатан и један глас краља Вукашина којега се краљевина управо у Македонији налазила.

У писму Вукашиновом од 5 Априла 1370 писаном у Поречи у северној Македонији, којим потврђује трговачке повластице Дубровчанима, он говори у приступу: *И постави ме* (Христос) *господина земљи српској и Грком и западним странама.*[1]

И краљ Вукашин, дакле, онако исто као и Душан и скупштине Душанова времена зна само за Србе и Грке а не зна за Бугаре у Македонији. Ово је у толико знатније, што је Вукашин држао готово саму Македонију, и што су осталим земљама српским други владали у то време. При том и Вукашин и његова породица живели су у Македонији. У Македонији је боравио и владао и син Вукашинов Краљевић Марко, народни јунак свега српства, који је у то време своју јуначку славу и ванредну популарност у Македонији стекао.[2] Као *Краља*

[1] Миклошић, Monumenta Serbica, 180.

[2] Уз Марка треба узети и војводу Момчила, који је такође Македонац и у Душаново је време радио и јуначки погинуо у истини као ванредан јунак. Са свим сагласно с осталим карактеристичним знацима њега је песма узела у сродство с Вукашином, и ако су познији певачи место радње преместили, заборавивши право земљиште радње Момчилове.

Марка њега и данас зна и слави сва Македонија више него икаквога другог владаоца. Да ли у овој простој напомени, која би изискавала много времена да се потпуно разради, нема много поуке за питање шта су Македонци XIV века мислили о својој народности?

*

Ма да је име Македонија врло старо, јер припада још старој грчкој географији, и ма да се увек добро знало шта се разумева под тим именом, знатно је што се у старим српским споменицима то име спомиње онако исто ретко као и остала учена и грчка имена, као што су: Мисија, Дакија, Травунија, Тривалија итд. Уз име *Македонија* Ђ. Даничић у своме речнику из књижевних старина српских спомиње само један пример општега значења из Доментијана. То је пример из дела ученога човека. Остали су примери из летописа, познијега времена, и опет из дела учених људи.

Стара писма, па и старији писци не помињу тога имена, већ помињу разне земље македонске по њиховом народном имену онако као и остале земље српске. Тако се још од Немањина времена помиње Полог, Горњи и Доњи и градови Скопље и Лешак, из тога краја.

Најзнатнији споменик за географију северне Македоније у почетку XIV века јесте уговор о савезу и пријатељству међу Карлом од Валоа и посланицима српског краља Милутина од 27 Марта 1308, штампан у Гласнику XXVII. Карло од Валоа претендовао је, по жени својој, на престо цариградски и спремао се да га освоји. Краљ Милутин је послао к њему у Француску своје посланике, два дубровачка племића, да начине уговор о савезу и пријатељству. У томе уговору одређују се дужности и

Исто то ваља упамтити и за Хрељу од Пазара или Крилатицу, о коме се може читати у Отаџбини VI, 263 чланчић Д. Јовановића, а још пре белешке И. Руварца у «Две студентске расправе.» Н. Сад 1884, стр. 65 до 66. У ред македонских јунака иду још Костадин, Драгаш (војвода Драгиша) и Љутица Богдан (пом. књига И. Руварца).

права на случај успеха. Краљ Милутин налазио је за потребно да нарочито за тај случај утврди права своја на „земље које се простиру до саме Краљевине Словеније" (т. ј. Србије) и у којима ми видимо северну Македонију. Али се име Македонија не помиње, него се помињу земље ево како: „земља од међа тврдиње наречене Прилеп па до међа тврдиње зване Просек; земља Овчије Поље до међа тврдиње зване Штип, земља Дебер до реке зване Мат; земља Кичане до међа Гогерије" (Гласник XXVII, 324—325). За мало раније време у цароставнику се Даниловом прича како је Милутин од Грка освојио те исте земље, и у причању цароставника, ономе „Земља од међа тврдиње Прилеп па до међа тврдиње зване Просек" одговара: *поречьская земля съ градовы и областию ихъ.*[1] Ономе „земља Дебер до реке зване Мат" одговара: *дъбрьская земля съ вьсѣми градовы и държавама ихъ.* Ономе „земља Кичане до међа Гогерије" одговара: *държава землѥ кычавьскыѥ съ градовы и областию ихъ* (Даничић, Животи и т. д 114.). Ономе што у уговору стоји „земља Овчије Поље до међа тврдиње зване Штип" у цароставнику Данилову нема сличног помена, али има у другим изворима.

У Гласнику XVI, 34—35 стр. пок. Ј. Шафарик је наштампао запис из једне бугарском редакцијом писане књиге из 1330 године. У томе се запису говори како је Стефан Дечански *примио краљевство све српске земље и поморске и подунавске и овчепољске.* Књига и запис писани су у манастиру Леснову *у области Овчепољској у хори Злетовској*, и он помиње, да је тада *хором Злетов-*

[1] *Пореч* се још спомиње у Душановим трескавачким хрисовуљама за то што је Душан Трескавцу дао Манастириц Богородичин *у Поречи* са планином Видушем. Још је *у Поречи, на Броду* писано писмо краља Вукашина о трговачком уговору с Дубровчанима, Monumenta Serbica 180, које смо горе спомињали. По некој белешци Хановој Даничић је већ упутио на предео реке Треске која обележава планински крај између Кострова (Гостивара), Велеса и Прилипа. У своме путовању по том крају П. Срећковић је забележио Сухоречку жупу око манастира св. Димитрија, задужбине Краљевића Марка и села Малчишта. Гласник 46, 218 и 228.

ском управљао жупан Драгослав. Запис је тај врло знатан за границе Овчег Поља, о коме ћемо и даље имати нешто да забележимо. Изгледа, да се под Овчим Пољем разумевао сав крај од Штипа т. ј. од реке Брегалнице до Жеглигова и даље до венаца који граниче долину Струмину. И као што је жупа Злетовска ишла у Овче Поље, без сумње је још таквих жупа састављало целину исте области.

Између старијих граница Србије које је Милутин наследио и крајева који се помињу у уговору са Карлом од Валоа, имају још неке земље које по географијском граничењу од старина иду у Македонију, али које су у том уговору прибројане Србији. Те су земље: *оба Полог са градовима и облашћу њиховом* (т. ј. горња долина Вардара од Скопља на запад); *Скопље*, град са облашћу, како се онда рачунало; *Жеглигово* (т. ј. садашњи *кумановски округ)* на север Овчем Пољу, а на југ *Прешеву* (жупи која иде већ у Моравске земље и помиње се у XV веку заједно са Врањом. Годишњица III, 308 и д.). За држање тих земаља, види се, није могло бити никаква питања, и оне су се сматрале као стално сједињене са Србијом, ма да је и њих Милутин сам био наново освојио од Грка.

Исте географијске погледе видимо после и у Душановом времену.

Душан је присајединио Србији средњу и јужну Македонију. То дело помиње Душан сам у хрисовуљи манастиру Трескавачком код Прилепа, из године 1336 [1] речима: *помоштију вседржитеља Господа Бога и пречистије јего матере и молитвами светих мојих прародитељ Симеона и Сави прејем гради довољни, над њими же Грци обладаху, прејех же и град глагољеми Прилеп.*

Ни Душан, дакле, нигде не помиње имена Македоније, већназивље земље по њиховим именима или по градовима, у којима им је било старешинство, и на тај их начин просто присаједињава осталим српским земљама.

[1]) Гласник XLI, 358.

Овај начин сматрања и рада доста нам јасно наговешћује, како се у оно време мислило о народности оних крајева, баш кад о томе не бисмо имали никаквих других још разговетнијих спомена.

Други знатан споменик не само владања српског у Македонији него и рада законодавних скупштина српских XIV века јесте хрисовуља цара Стефана Душана којом се оснива епископска столица у Леснову. Та је хрисовуља одобрена на првој скупштини која се састала после проглашења царства. Наслов царев у њој гласи: *Стефан ва Христа Бога благоверни цар и самодржаван Србљем и Грком у всеј западној стране.*[1] Та је хрисовуља један од најзнатнијих српских државних закона о Македонији; у њој се говори о македонском великом властелину Оливеру; у њој се васпоставља у Леснову стара епископија што је била у Морозвизду; у њој се чине наредбе о властелинству и о дужностима поданика: али ни у њој се ништа не зна о Бугарима у Македонији, нити о Бугарима на томе крају.

Тако је ишло у старо време, докле се јаче држао народни начин који је под именом *Српских Земаља* схватао целину, а за појединости се служио посебним пределним или обласним називима. Сви горњи примери показују, да се у том погледу Македонија није искључивала из осталих земаља српских и да се с њеним пределима и областима у писмености поступало исто онако као и с осталима.

Мало по мало надвладао је учени књижевнички начин. Упоредо с именом Србија које се кроз књижевност[1] стало утврђивати на место старијега *Српске Земље*, на југу је почело опет кроз књижевнике избијати име Македонија у старим њеним границама. У томе тако сличном

[1] Гласник XXVII.

[2] Лепе белешке о томе доноси В. Карић у његовој књизи „Србија, опис земље, народа и државе. Београд 1888“ стр. 475 и д.

појаву има међу тим једна врло интересна црта, која и опет буди читав низ мисли о томе како се мислило о народности тога краја у старо време. *Македонија* и у писменом слогу и у народном језику излази на један пут не само на место раније помињатих српских земаља у Македонији, него је видимо на место старог назива *Српске Земље*, у целокупности.

Два рукописа Душанова законика којих преписи припадају XVII веку, а то су Раковачки и Софијски (прозван по томе што се сад налази у Бугарској народној библиотеци у Софији) зову Душана *царем Маћедонијским*. Тако рукопис Софијски почиње: «Благочестиваго и Христољубиваго *маћедонијскаго* цара Стефана, српскаго, блгарскаго, угарскаго, далматскаго, итд.» Раванички текст, боље писан има само овако: «Благочастиваго и вернаго и христољубиваго *македонискаго* цара Стефана Закон.[1]» Ако би се при софијском рукопису могло мислити, да *маћедонијски* заступа оно, што се позније огледало да изврши именом *илирски*, у равничкоме се синонинимика тешње веже за *српски*.

Још Вук Ст. Караџић у «Примјерима српско-славенскога језика» штампаним у Бечу 1857 године опазио је ово по једноме запису Божидара Вуковића, српскога штампара из 1537 године. На Божидаревом Охтоику штампаном те године Вук је нашао запис: *аз грешни Божидар Вуковић отачаством от Диоклитије јеже јест ва пределех Маћедонијских.*

Поводом тим ево шта је Вук написао у горе споменутој својој књизи, стр. 14: «Што вели да је Диоклитија *ва пределех Маћедонијских*, то показује *да су се Маћедонија српски звале све земље народа нашега*, као што се и у народној песми (у књизи II на стр. 481) Ђурађ Смедеревац зове краљ од Маћедоније:

[1] Флорински Т. Памятники Законодательной дѣятельности Душана. Кіевъ 1888, 251—252.

Подиже се господине краљу
Од прекрасне од *Маћедоније*
Из питома места Смедерева,
Од својега двора честитога—«
»„Здраво краљу од *Маћедоније!*
Златна круно под небом на земљи,
Јасна звездо на Маћедонији —
Краљу Ђурђу од Маћедоније.«

Толико Вук. Његов последњи пример ми бисмо, међу тим могли још попунити. То место у песми гласи потпунце:

»Краљу Ђурђу од Маћедоније
»Оди, краљу, да се променимо
»Дај ти мени дванаест војвода,
»Голе, босе, у кошуљи танкој,
»Ја ћу теби три стотин' Маџара,
»Све на коњма под оружјем светлим
»И даћу ти шесет Каравлаа,
»И даћу ти на сваку годину
»За живота три товара блага.«

Тако је говорио Ђурђу Сибињанин Јанко. Ево како се у песми казује одговор:

Славан Ђурађ заче беседити:
»Брате Јанко, будаласта главо,
»Јеси л' чуо, да ли запамтио:
»Да је била проја за шеницу?
»Да ли Маџар за *Маћедонију?*
Да ли Србин за Ердељ-крајину?«

Још има једно лепо место у народним песмама, којима се примери о томе значењу могу попунити. То је у познатој лепој песми о јахању Краљевића Марка кроз планину, где он моли Милоша Обилића да му пева и где ће вила Милоша устрелити, јер је лепше од ње певао. Ту стоји (II књ. 216 стр.):

»Онда Милош поче да попева,
«А красну је песму започео
»Од сви наши бољи и старији,

„*Како ј' који држ'о краљевину*
„*По честитој по Маћедонији,*
„*Како себе има задужбину;*
„А Марку је песма омилила.

Оно напомињање на задужбине нарочито описује на шире поимање у значењу Македоније, које нам други примери тако разговетно на видик износе.

Из позније штампаних споменика и бележака може се данас још боље расветлити што је овде по Вуку Ст. Караџићу забележено.

Назив *маћедонски* у смислу српски долази у штампаним књигама Божидара Вуковића осим Охтоиха још у записима на малим џепним зборницима, које је Божидар штампао за народ 1520, 1527 и 1536. И тамо стоји: *пришадшу ми от отачаства мојего от земље Диоклитиские, јеже јест ва пределех маћедонских, от града нарицајемаго Подгорица*[1].

У епистоли сина Божидарева Виценца Вуковића од 1546 године, у којој се траже за штампање *старе књиге писане от српске земље* иста се молба упућује знаменитим људима «*Мацедоније, Шервије, Босне, Сримске земље и осталим кнезом Христијанским великим и малим овогаје језика книжником.*[2]» У тој епистоли Македонија се помиње прва међу српским земљама као најбоље позната.

Ту скоро (у божићном додатку «Видела» за 1887) један наш пријатељ огреши душу благо прекоривши Гундулића, што је од Александра Македонског начинио «Србљанина, врх свиех цара цара славна.» Нама се чини да се прекор рђаво упућује И. Гундулићу. Ако коме припада, он, без сумње, припада његову времену. Синонимност имена *македонски* и имена *српски*, која се чудноватим начином осећа још од почетка XVI века, види се и у поменутим стиховима Гундулићевим. За то што

[1] Божидара Вуковића Зборници за путнике издања позната и непозната. Од Ст. Новаковића. Гласник XLV, 133—134.

[2] Белешка Ст. Новаковића у Годишњици IX, 204.

су у његово време мислили најбољи људи да је *маћедонски* и *српски* једно исто, могао је Гундулић Александров атрибут *Македонски* у својој песми обрнути у *српски*. А то што су Дубровчани, вајкадашњи трговци по свему Балканском полуострву, људи који су у XVII веку највише могли знати о етнографским приликама Балканскога полуострва, онако мислили, од великога је значења за наше питање. И Гундулићева погрешка само је један доказ, како су Дубровчани његова времена мислили о народности Македонаца. У исти мах она је доказ, како се и онда држала синонимност придева *српски и македонски*.

Последњи спомен за историју овога синонимнога значења налази се у горе споменутој народној песми, по којој га је још Вук Ст. Караџић, помоћу Божидарева записа на Охтоику опазио.

Завршујући ове белешке можемо само рећи да и ми мислимо да је ово рашириваље значења *Македоније и македонски* погрешка. Али и погрешке имају своје извесно значење и узрок за што су постале, а овај последњи не може се из историјског проматрања избрисати. Поменута пак погрешка, пошто припада народу и једном доста дугачком простору времена, има за наше питање врло велико значење. Јер грешећи против географије она погрешка показује како је било у оно време опште мишљење о етнографском карактеру Македонских Словена.

К свему што је довде наведено, додаћемо још једну значајну карактерну црту, која се тиче Овчег-Поља.

У Гласнику XXXI наштампане су белешке Јеротија Рачанина о путу у Јерусалим 1704 године. Тај је путник пошао од Београда моравским путем, и низ Вардар је сишао у Солун. Он је забележио нешто, чему ће се г. Офејков обрадовати, назвао је Велес „градом бугарским.“ Али одмах испред тога забележио је једну локалну традицију потпуно српску, са Овчег Поља, предела који се управо свршава пред самим Велесом. Та традиција,

забележена од наивна човека 1704, има данас јака гласа баш у овом питању.

Ево шта прича Јеротије Рачанин о Овчем Пољу. «И дојдосмо на тринаести конак у Горобинце на Овчеје Поље. И туду видех красну земљу, лепа поља и жита, и виногради и овоштија многоразлична, и лепе реке теку из планина и источници студени и чести, и градови се виђу и села, и ту на ужини с једного места шта се види. наброисмо цркви четрнаест великих. Бели се камен, Срби све правили, а сад све пусто. *И ту нам казиваше, кад су најпре Срби из преко мора прешли од Србске, и по том се Срби и назвали по реци, то је иза Троје града, те су најпре на Овче Поље пали, и ту кажу сковали од бакра гумно, а веле, не умели врћи на земљи, и кажу до данас стоји засуто земљеју, и веле, да хоће велико крвопролитије ту бити од Турака на после.* И ту се велми чудисмо красоти земљи и обилију плодов. И паки дојдосмо у Велес град Бугарски итд.[1] »

Ето шта се још у почетку XVIII века бележи од људи безазлених и простих, и ето како се то лепо слаже

[1] Гласник XXXI, 299. Заиста је чудновато како живе идеје и извесне народне традиције. Ово исто *Бакарно гумно* забележио је г. М. Ракић 1878 у Знепољу код Трна из уста старца калуђера Деда-Мисаила. У разговору о политици која је онда имала пред собом Берлински мир, Деда-Мисаил је говорио г. М. Ракићу: «Кад би мене питале те силе, ја би им право казао шта је чије, ама неће да ме слушају: «Српско је до Стара Планина, тамо по за Софију; и Рил је српски, и по за њега право, све до Велес.“ Пита ме хоће ли да остане Србији и *Бакарно Гумно*. Мени се не казује шта и докле остаје српско, па га питам где је то *Бакарно Гумно?* «Тамо на куде Скопље, одговара ми старац, — то је *старовремско српско;* ту су се Срби први пут појавили, и оградили *Бакарно Гумно* да вршу, и отада се Скопљанско зове *Бакарно Гумно*“ (Отаџбина VI, 282).

Како се подупиру белешка из 1704 и из 1878 године растављене са 174 године!!

Деда-Мисаил је у својим границама мислио *прво* на границе македонског дијалекта, и на границе српске патријаршије. Источна граница његовога *Српског* слаже се са раширеношћу македонског дијалекта; јужна му се граница слаже с границом пећске патријаршије и најстаријих српских освојења у Македонији. Често има своје извесно дубоко значење и оно што на први поглед изгледа као незналичко говорење без икаква основа!

с оним што смо озго навели из XIV века. А како и оно ширење значења придева *македонски* у синонимност са српским које се опажа од XVI века па допире до XIX у горе наведеним народним песмама, добија своје оправдање у извесној мери.

Да ли може г. Офејков још тврдити, да је чак и Душан мислио да су у Македонији Бугари?

*

Још имамо нешто интересних података у споменима о рату међу Србима и Бугарима од 1330 године, у коме се главна битка, близу садашњег Ћустендила на самој Струми свршила смрћу бугарског цара Михаила. Тадашње границе међу Србијом и Бугарском биле су североисточно од Ћустендила на Струми [1].

У Хрисовуљи Дечанској сам краљ Ст. Дечански приповеда како је цар бугарски Михаило Шишманић пошао *на бран краљевства ми, пријети хотеје српску земљу.*

Познато је, да је тај напад Михаила Шишманића био упућен на северну Македонију. И ко зна да ли то није била јабука раздора, пошто су се баш тада Срби коначно и одсудно почели били утврђивати на место Грка у Македонији.

У поговору к законику сам Ст. Душан говори, како је бугарски напад наперен био *на земљу нашу*, земљу отачаствија нашего [2]

Може се по ондашњим споменицима још из ближе сазнати шта се разумевало под *земљом отачаствија.*

У цароставнику Данилову пред свршетком живота краља Милутина ређају се његове задужбине. Пошто су набројене задужбине на страни, изван Србије и у земљама позније са Србијом састављеним, помињу се као у засебном одељку задужбине *ва државе отачаствија својего,*

[1] Г. К. Јиречек је негде у Периодическом списанију забележио да се и данас тај предео зове *Краиште* т. ј. граница.

[2] Ст. Новаковић, Законик Стеф. Душана. Београд 1870, XXIII, XXIV.

и ту се поименце спомињу епископија призренска (црква успенија Богородичина), епископија Грачаничка, црква Тројеручица у славноме граду Скопљу, црква св. Ђурђа на реци Серави, у истоме крају, црква св. Ђурђа Нагоричког близу Куманова, црква св. мученика Христова Никите близу Скопља.

У земљу *отачаствија*, т. ј. корениту српску земљу узимао се у почетку XIV века сав скопљански крај. Исто се разумевање види још и у наводу из уговора краља Милутина са Карлом од Валоа, који смо горе истакли.

Ко би према томе могао тврдити, да је у оно време ма ко могао мислити у исто време и да је то крај *српског отачаствија* и да су у њему живели *Бугари?*

Сви споменици, дакле, разноврсни на разним местима, и у разним облицима писани, саглашавају се потпуно, и нигде се не сукобљавају. Жива народна традиција још јасније потврђује да за сву северну и средњу Македонију нико од Срба ни у XIV веку ни касније није мислио ни да је бугарска ни да припада Бугарима.

* * *

Али пошто смо оволико говорили о историји и о оценама српских средњевековних извора о Македонији и њеној етнографији, да покушамо још те да у неколико врста збијемо цео ресултат или закон средњевековне историје српске и бугарске о Македонији.

Прва периода средњевековне историје српске и бугарске на Балканском полуострву обележена је потпуним надмоћством бугарске државе. Основана у VII веку од несловенских Бугара та је држава скупила у се сва југословенска племена на Балканском полуострву. Чисто бугарска, *сва мешовита словенска*, [1] и *многа српска племена* ушла су у склоп те државе. Надмоћство бугарске државе значило је у практици, да се српска држава није

[1] Ове речи истичемо за то, што би се о њима могла написати читава књига.

могла примицати ни јужној Морави, већ да је стално остајала или око Ибра, Лима, Дрине, или још даље к западу. Али тај државни склоп не могаше се одржати, и паде са свим под византијску власт 1019 године. Међу тим тај државни склоп, који је у моментима доиста захватао врло опширне границе, и данас квари сан бугарским патриотима и често ремети етнографска проматрања, која би могла поднети и више смотрености и више умерености.

Другу полу средњега века почели су Срби са државом Немањином. За Србима су наскоро пошли Бугари са Асеном.

Како су се у почетку обе државе отпочеле јаче развијати једнаком снагом и по једнаким узроцима, поглавито упоредо с крсташким нападима на византијско царство, то се српски и бугарски развитак од XIII века морао кренути или у паралелном развијању, или овда онда у раздражљивим сукобима.

То се нарочито опажа у историји српској и бугарској XIII и XIV века, све до последњега рата са Михаилом Шишманићем, који је био 1330 године.

Није без значаја што је овај рат и у старој књижевности и у нашим споменима упамћен и забележен управо као мало који од ратова старе наше историје. О њему има позната ванредно знатна народна песма „Бан Милутин и Дука Херцеговац.[1]" О њему пише Данилов цароставник, њега помињу Стефан Дечански и Стефан Душан у својим писмима. Мислимо да је свему томе узрок не само сјајни свршетак рата, јер је и других ратова било са још сјајнијим свршетком, него много више национални значај рата и знамените последице које је тај рат имао по међусобне одношаје и по даљи развитак српске и бугарске државе.

У цароставнику Данилову стоји јасно, како се после одсудне битке краљ Стефан Дечански са својом војском

[1] Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме, II. Беч 1845, стр. 168.

кренуо да заузме Бугарску и како су га на томе путу сусрели посланици Белаура, брата погинулога у боју цара Михаила Шишманића, и властела бугарска, и како су му казали знамените речи: „Се бо царствије блгарскоје и вса држава јего и гради и именије и вса слава их и богатство *данас да јест ва руце твојеј, и јемуже васхоштеши, даси је, јако вадано ти јест от руки господње; ми же, раби твоји, тебе славим превисокаго господина ни и крепкаго краља*[1]... От селе бо српскоје краљевство и царство блгарскоје ва једино суште савакупљеније, и мир будет, написујем же се и ми повеленије краљевства ти.[2]»

Међу тим доласком шурака Душанова[3] Александра на престо бугарски и мудром политиком Душановом веза се ова ублажила и претворила у савез и пријатељство достојно два сродна народа. Могло би се рећи да се тада основано пријатељство није прекидало све до савременог васкрса српског и бугарског. Какав је одношај био међу Србијом и Бугарском за Душана најјасније износе речи којима сам Душан у поговору к законику говори о своме венчању на царство, први дан ускрса 1346 године у Скопљу. Та знаменита свечаност извршена је била по речима Душановим: *благословенијем и рукоју преосвештенаго патријарха Јоаникија и всеми архијереји сабора српскаго,* **такожде благословенијем и рукоју преосвештенаго патријарха блгарскаго кир Симеона и всеми архијереји сабора блгарскаго.**[4]

У томе ће требати тражити шта значи оно *nec non Bulgariae imperii non modice particeps*, а не у Душано-

[1] Узгред да забележимо како је Бугарима непозната реч краљ — они знају само за *цара*. А у свима Македонским народним песмама речи *краљ* и *краљица*, које треба сматрати као српска обележја, долазе постојано и често.

[2] Даничић, Животи краљева и архиепископа српских. Загреб 1866, 193—195.

[3] П. Руварац, Краљице и царице српске. Матица 1868 стр. 459.

[4] Ст. Новаковић, Законик Стефана Душана. Београд. 1870, стр. 25.

вом признању да су Македонци Бугари, како би хтео г. Офејков.

У XIV веку није се још знало за политички термин *сфера интереса*, али су се биле битке и водили ратови за *сферу интереса* и онда као и данас. Очевидно је, да је, од постања српске државе под Немањом и бугарске државе под Асеном, међу Србима и Бугарима борба била махом о Македонију или с њом везане североисточне крајеве. Очевидно је да се највише Македоније тицао рат од 1330 године. Очевидно је да је потоње врло дуготрајно пријатељство међу Србима и Бугарима основано наравнањем, по којем је Србима остала Македонија, пошто су је они били освојили од Византинаца. Очевидно је да су тим наравнањем српском и бугарском државном животу обележене неке сталне границе.

Грешио би сваки ко би ову ствар хтео да претреса по начелима о народности која су постала у XIX веку.

Разлике између српске и бугарске народности, нарочито у западним бугарским и у источним српским крајевима и данас су тако мале, да се те народности на својим граничним крајевима тако рећи једна у другу преливају. У старије време те су разлике биле мање, и на њих се много мање него данас пазило. Ондашња борба отвореније је тражила политички уплив и политичку равнотежу; данашњи обзири народности баш и онде где су народности јаче обележене, у оно време су били мање више непозната ствар, на коју се нико није обзирао.

И данас има за Србе и Бугаре много озбиљнијих питања него што су питања о ситним дијалектичним разликама. Бугарски патриоти не би требало ни мало да се брину како ће Македонци бугарско *жд* заменути српским *ђ* и бугарско *шт* српским *ћ*. Али би поуке хиљадугодишњега живљења на Балканском полуострву свакојако заслуживале нешто више пажње и с њихове стране. А тој се пажњи врло рђаво служи књигама као што је књига г. Офејкова.

ВЕРЕНИЦИ

Приповетка Алесандра Манцона

(НАСТАВАК)

ТРИДЕСЕТ ТРЕЋА ГЛАВА

Једну ноћ при крају августа месеца, управо у кугину јеку, враћаше се дон Родриго у своју кућу у Милану, праћен верним Гризом, једним од тројице или четворице, који су му од све чељади били остали у животу. Враћаше се са састанка са пријатељима, који су имали обичај да се заједно веселе, како би растерали црне мисли онога времена; а сваки пут нашло би их се нових и фалило би од старих. Тај дан био је дон Родриго један од највеселијих, па међу осталим много је насмејао друштвом као неким надгробним похвалним словом конту Атилију, кога је пре два дана куга однела.

Али идући осећаше се зло, чуствоваше као неку клонулост, малаксалост у ногама, тешко дисање, ватру у утроби, коју је хтео да приписује само виву, непроспаваној ноћи, добу од године. Целога пута не отвори уста, а кад дођоше кући, прва му реч беше, да заповеди Гризу, да му запали свећу да иде у ложницу. Када тамо уђоше, Гризо погледа у лице господарево, испрчено, запурено, очи му испале, па устаклиле; он се држаше подаље од њега, јер у овим приликама морало је свако чељаде добити, што но реч, лекарско око.

„Није ми ништа, ето," рече дон Родриго, који у Гризову понашању читаше што му је у памети. „Није ми ништа, али сам пио, пио сам можда мало сувише. Богме се горопадно пило!... Али кад се добро испавам, све ће да прође. Сан ме ломи... Уклони ову свећу мало даље, бљешти ми... не могу да је подносим...."

„То је од јака вина," примети Гризо, држећи се непрестано подаље. „Али идите одмах у постељу, јер ће вам спавање чинити добро."

„Имаш право, ако могнем спавати.... Иначе ми је добро. Тек свакако метни овде на близу ову медицину, ако би ми можда ноћас што затребало, па буди на опрезу, знаш, ако бих зазвонио. Али ми неће ништа требати... Ма носи одмах одавде ту проклету свећу," викну наново, а Гризо му изврши ту заповест, што мање приближујући му се. „Враг ће је знати, зашто ми је тако несносна!"

Гризо дохвати свећу, пожеле господару добру ноћ и брзо оде, докле се онај покриваше.

Али му се покривач чињаше сињи терет. Он га збаци, па се згрчи да би заспао, јер заиста беше мртав санан. Али тек што за-

клопи очи, већ се и трже у један пут, рекао би, неко је за инат дошао да га гурне; па осети, како му расте ватра, како му расте бунило. Паде му на ум август, пиће, теревенка; радо би њима сву кривицу приписао; али овим мислима увек се сама по себи придруживаше и она, која је тада пристајала уза сваку мисао, која је, тако рећи, продирала свима чулима, која се лепила за све разговоре при теревенци, јер лакше беше узимати је у шали, него ли прећи је муком: мисао на кугу.

После дуге борбе најпосле усну, те стаде сањати најружније и најзаплетеније сне. Па с једнога до другога, учини му се да је у великој цркви, даље, даље, у по светине; нашао се ту, а није знао како је тамо доспео, како ли му је то пало на ум, нарочито у ово време: па због тога да се помами. Гледаше људе око себе; у свакога лице жуто, испрчено, очи укочене, тамне, усне олабавиле; сваки у неким хаљинама, које се распадаше у дроњцима, а кроз дере виде се маће и мицине. „С пута, ђубре једно!“ чињаше му се да виче, погледајући у врата, која беху далеко далеко, и претећи крик претећим погледом, али се не мицаше, него се још гурияаше, да не би такнуо у ова гнусна телеса, која га већ и сувише тицаше од свакоје стране. Али нико од ових људи без душе не даваше знака да ће да се уклони, или да га је барем разумео; сувише, они му се још боље прикучиваше; а осим свега чињаше му се, као да га неко лактом или иначе гура с леве стране, између срца и пазуха, где осећаше болно штрецање и тиштање. А кад би се окренуо, да га се курталише, ево одмах други неко дође, па га гура на истом месту. Јаростан хтеде да се маши мача, а ту му се учини, да се овај у оној тишми издигао, па јабука од балчака да га на оном месту тишти; али кад се тамо маши, не нађе мача, али зато осети још јаче севање. Сав усплахирен стаде машити се и хтеде што јаче викати, кад му се учини, да се сва она лица окренуше на једну страну. И он погледа тамо, угледа предикаоницу, а иза њена наслона диже се нешто обло, глатко и светло; онда се диже и указа јасно ошишана глава, па два ока, па лице, па дуга и седа брада, па усправљен фратар над наслоном до појаса фра Кристофора. А овај оштро погледа по свима и дон Родригу учини се да свој поглед на њему устави, у исти мах да издиже руку, управо онако, како је био учинио у оном трему на доњем спрату његовога дворца. Сад и он помаман подиже руку, усили се, као да би да полети да дочепа ону руку испружену у ваздуху, глас који му потмуло крчаше у грлу, оте се у гласну рику, и он се пробуди. Он спусти руку, коју је заиста био подигао, напреже се доникле да се разбере и да добро отвори очи, јер видело од јасна дана већ му исто онако досађиваше, као и сјај од

свеће у прошлој ноћи; он познаде своју ложницу; он виде, да је све то био сан: црква, народ, фратор, — свега је нестало, свега осим онога бола на левој страни. У исти мах осећаше, како му срце бије жестоко, страшљиво; уши му зујаше и непрестано звонише, у утроби осећаше ватру, у свима удовима неку тромост, гору него кад је легао у кревет. Један часак оклеваше, пре но што онамо погледа, где осећаше бол; најпосле уклони покривач и плашљиво погледа тамо, и угледа гнусну модрикасто црнкасту мицину.

Виде да је пропао; спопаде га страх од смрти, а може бити још га јаче обузе страшно чуство, да ће постати пленом монатима, да ће га однети и бацити у лазарет, па тражећи начина да избегне ову грозну судбину, осећаше, како му се мисли мрсе и муте, осећаше, како се примиче час, кад му неће више остати свести, ван колико ће бити доста да очајава. Он дохвати медешицу и жестоко зазвони. Одмах се појави Гризо, који стојаше на опрезу. Он застаде на неком растојању од кревета; пажљиво посматраше свога господара и увери се, да је онако, како се ноћас домишљао.

„Гризо!“ рече дон Родриго и са напором се усправи да седне; „ти си увек био мени веран.“

„Јесам, господине.“

„Ја сам ти увек добра чинио.“

„По својој доброти.“

„У тебе се могу уздати...“

„Ама до врага!“

„Зло ми је Гризо.“

„Ма ја сам то опазио.“

„Ако оздравим, хоћу ти и више добра чинити, но што сам ти до сад чинио.“

Гризо не одговори ништа, но чекаше, нашто ће да изиђе овај увод.

„Нећу да се другоме поверавам, до ли теби“ опет ће дон Родриго; „Гризо, учини ми једну љубав.“

„Заповедајте,“ одазва се овај, одговарајући обичном речи на необичне.

„Знаш ли ти, где је кућа видара Ћода?“

„Знам врло добро.“

„То је честит човек, кад му се добро плаћа, неће одати болеснике. Иди и зови га; реци му, да ћу му дати по четири, по шест шкуда, кад год буде дошао, и више, ако би више искао; али нека дође одмах, па добро удеси, да се нико не осети.“

„Добро,“ рече Гризо; „идем и одмах ћу се вратити.“

„Слушај, Гризо, прво ми дај мало воде. Осећам такву ватру, да не могу да издржим.“

„Не дам' господине," одговори Гризо; „ништа без лекарева одобрења. То су упорне болетице; не може се губити време. Останите мирно; у три скока ево ме са Ђодом."

То рече, па оде, затворивши за собом врата.

Дон Родриго опет се покри, па га пратијаше у мислима до Ђодове куће, он бројаше кораке, мераше време. Овда онда погледао би своју мицину, али би одмах са грозом окренуо главу на другу страну. После некога времена стаде ослушкивати, једа би чуо, да видар долази; а ова удвојена пажња уталожи му осећање бола и државше му на окупу мисли. Упут чу издалека неки звук, али му се учини, да долази од соба, а не од улице. Он ослушкиваше; сад га чу јаче, чешће, а уједно и бахат од ногу; страшна сумња мину му кроз главу. Он се подиже и седе и још боље стаде слушати; чу из друге собе потмуо шум, као да се спустио на земљу терет са смотреношћу; он спусти ноге низ кревет, као да би да устане, погледа у врата, виде да се отворише, виде да се указаше и њему упутише две отрцане и прљаве црвене хаљине, два гнусна лица, једном речи, два моната; виде у пола лице Гризово, који се заклонио иза притворених врата, па тамо стоји и вреба.

„А нитковска издајицо!.... Торњајте се одавде лупежи! Бјондино! Карлото! помозите! хоће да ме убију!" кричаше дон Родриго.

Он се маши руком под узглавницу, да потражи пиштољ; шчепа га, извуче га; али на први његов крик монати су потрчали према постељи; онај бржи дочепа га, пре но што могаше што учинити; он му истрже пиштољ из руке, баци га далеко, њега притисну на постељу и ту га државше, запенушен од јарости и од ругања кричући:

„Ао лупежа! на монате! на служитеље власти! на оне, који творе дела милосрђа!"

„Добро га држи, докле га не однесемо," рече му друг, који се упутио ка једној шкрињи.

А у то уђе Гризо и стаде с њиме обијати браву.

„Ниткове!" рикаше дон Родриго, гледајући га испод онога другога, који га државше, и отимајући се од његових снажних руку. „Пустите ме, да убијем оног ниткова," рече за тим монатима, „а онда чините са мном, што вам воља."

Онда опет стаде викати што га грло носаше своје остале слуге; али је залуду било, јер их је неваљали Гризо разаслао на далеко тобоже по заповести самога господара, и тек онда отишао је до моната, да дођу да га носе и да деле плен.

„Мируј, мируј!" говораше несрећноме Родерigу крвник, који га државше притиснута на постељи; па се окрену оној двојици пљачкаша и дераше се: „Поштено се владајте!"

„Ти, ти!“ рикаше дон Родриго на Гриза, кога гледаше, како се дао у посао да обија, да износи новац и ствари и да их дели. „Ти! пакле... Ох, паклени враже! Могу се ја још излечити, могу се излечити!“

Гризо и не шумињаше а у колико могаше, и не окреташе се онамо, одакле су му долазиле ове речи.

„Држи га добро,“ рече други монато; „тај је ван себе.“

И сад је тако било. Пошто страшно рикну, пошто се последњи пут напрегну да би се ослободио, уједан пут клону малаксао и као без разума, али још гледаше, као опчињен, овда онда стресао би се или би јаукнуо.

Монати га шчепаше, један за ноге, други на рамена, па га однеше и метнуше на носила, која су оставили у побочној соби, онда се један врати да узме плен, затим упртише јадно бреме и однеше га.

Гризо остаде да на брзу руку покупи што му се најбоље свиђаше, све то узе у један завежљај и оде. Истина, добро се пазио, да ни један пут не такне у монате, нити да они њега такну: али у ревности оној да граби, дочепао је господареве хаљине код кревета, па их је тресао, да види, има ли новаца у њима. Али ће дан за тим да се стави, јер кад се у једној крчми частио, уједанпут га прође језа, очи му се замаглише, снага издаде га и он се изврну. Друштво га остави, монати га дочепаше, узеше му што је уза се имао новаца и баце га на једна кола, на којима издахну, пре но што доспе у лазарет, у који су били однели његова господара.

Остављајући овога у месту плача и ридања, ваља да потражимо другог некога, чија збитија неби се сплела са његовима, да то није силом хтео; сувише, може се рећи, да зацело не би било приповести ни о једном, ни о другоме — мислим Ренца, кога смо оставили у новој свилари под именом Антонија Риволте. Тако прође неких пет или шест месеци, ако је истина, а за тим се отвори непријатељство између републике и краља од Шпањолске, па како с тиме престаде сваки страх од трагања и незгода од те стране, Бортоло се постара да оде по њега и да га опет узме к себи, јер га је волео и јер је Ренцо, као даровит момак и вешт у занату, био у фабрици од велике помоћи фактотуму, а овамо никад није могао на то ићи, да на његово место доспе, због оне благословене неприлике, што није знао пером владати. Како је и тај разлог у неколико ту своје учинио, то смо га морали споменути. Вама би можда милији био идеалнији Бортоло; ту не знам друго него рећи: начините га. Овај је био такав.

Ренцо је за тим увек остао да ради уз њега. Више пута, и поименце кад би добио које од оних благословених писама од стране

Аните, пало би му на ум, да оде у војнике, па да буде једном крај; а прилике је за то било, јер баш у то време републици су требали војници. Искушење је каткад било код Ренца тим јаче, што се и о томе говорило, да се упадне у Миланску; а дабогме да му се чинило како би то лепо било, кад би се вратио својој кући као победитељ, па се састао са Лучијом и с њом да се објасни. Али би Бортоло увек знао да га на леп начин одговори од те намере.

„Ако ће тамо да иду," говораше му, „отићи ће и без тебе, па ћеш после моћи отићи тамо са свим на тенану; ако се врате са разбијеном главом, неће ли бити боље, што си остао код куће? Биће већ очајника, који ће ићи да прокрче пут. А пре но што буду тамо могли крочити.... Ја сам ту неверни Тома: они лају; али јест! миланска држава није залогај, који се даје тако лако прогутати. Ту се тиче Шпањолске, ранче мој; а знаш ли ти, шта је Шпањолска? Свети Марко јак је у својој кући; али се овде иште неко друкчији. Стрпи се; шта ти фали овде?.... Знам, шта ћеш да ми кажеш; али ако је тамо горе суђено, да се ствар добро сврши, не бој се, још ће боље да се сврши, ако не будеш лудовао. Шат ти помогне који светац. Али имај то на уму, није посао за те. Зар ти мислиш, да се то пристоји оставити свилена вретена, па ићи и људе убијати? Шта би ти са оним људима да чиниш? Тамо се хоће људи, који су за тај посао."

Други пут би Ренцо хтео да оде крадом, преобучен и под измишљеним именом. Али и ту би га знао Бортоло увек да одговори са разлозима, који се лако дају погодити.

Кад се после у Миланској појави куга, а за тим, како рекосмо, на граници од Бергамске, наскоро пређе и ову, па.... не бојте се, нећу вам казивати и повест о овој: ко би је хтео знати, она је ту, по налогу власти, описана неким Лоренцом Гирарденом; али је то књига ретка и непозната, макар да у њој има можда више ствари, него укупно у најславнијим описима куге; од чега ли све не зависи слава књигама! Што ћу да кажем, Ренца такође захвати куга, он се од себе излечи, т. ј. није ништа чинио; био је на прагу смрти, али му добра нарав савлада силну болест, те за мало дана беше ван опасности. Са повраћеним животом повратише се јаче но игда у душу његову успомене, жеље, наде, намере за живот; хоћу рећи, да је на Лучију мислио више но икад. Шта ли је од ње у ово време, где је живот био као изузетак? Па на тако малу растојању да ништа за њу незна? Па у таквој неизвесности да остане бог зна докле! Па кад би се ова и уклонила, кад би са престанком сваке опасности дознао, да је Лучија у животу, опет је још остала она друга тајна, она она збрка са заветом.

„Идем ја, идем, да са свачим будем начисто уједанпут," говораше у себи, а још није могао ни на ноге да стане. „Само нека је жива! Наћи ћу је, ако је за налазак; једанпут ћу из њених уста чути, какав је то завет, хоћу јој доказати да то неможе бити, па ћу је повести са собом, њу и ону сиротицу Ањезу, ако је жива, која ми је увек добра желила, а зацело ми добра хоће и сада. Судски притвор? Ех! који су остали у животу, имају другу бригу на врату. Иду слободно и овуда људи, којима затвор прети.... Зар само лупеже да не боли глава? А сви веле, да је у Милану још већа забуна. Ако пропустим тако лепу прилику (Кугу! Глете, само, како хоће каткад да употребљава речи онај врашки нагон, да све на себе односимо и себи да подложимо) — неће ми се више таква дати."

Надање помаже, драги мој Ренцо!

Чим се могао мицати, потражи Бортола, који је дотле могао да избегне кугу и био на опрезу. Не уђе му у кућу, но га викну са улице да дође на провор.

„А, а! рече Бортоло:" „дакле си јој умакнуо. То је добро!"

„Још нисам сасвим моћан у ногама, као што видиш; а што се тиче опасности, ње сам се опростио."

„Ех! волио бих, да сам на твојим ногама. Другдаш кад се казало: добро ми је, изгледало је да се каже све; али је данас то мало. Ко може да каже: боље ми је, тај каже лепу реч!"

Ренцо пожеле рођаку свако добро, па му каже шта је наумио.

„Иди сада и Бог нека те благослови," одговори овај: „гледај да се клониш суда, као што ћу ја гледати да се клоним заразе; а буде ли божја воља, да обоје добро измакнемо, хоћемо се видети!"

„О! ја ћу се зацело вратити, па кад бих могао, да се не вратим сам! Али доста; ја се надам."

„Врати се само у пратњи; ако Бог хоће имаћемо овде посла сви, па ћемо се добро слагати. Само да ме хоћеш затећи и да буде једном крај овој зарази!"

„Видећеме се, опет ћемо се видети; морамо се видети!"

„И опет велим: дај Боже!"

Неколико дана вежбаше се Ренцо, да би окушао своју снагу и окрепио се, а чим му се учини, да може поћи, спреми се за пут. Испод халине опаса се ћемером, у коме је било оних педесет шкуда, које није ни дарнуо, а за њих никоме ништа није није говорио, па ни Бортолу; узме још оно неколико новаца, које је остављао на страну сваки дан, штедећи у свему; узме под пазухо завежљај са хаљинама; у џпаг стрпа писмено сведочанство, које на сваки случај заискао од свога другога господара под именом Антонија Риволте; у један џпаг од чакшира тури подобар нож, с којим је у оно време

свакако морао ићи поштен човек, па се крене на пут при крају августа, на три дана пошто су дон Родрига однели у лазарет. Удари на Леко, јер нехте ићи у Милан онако на сумце; но мишљаше да прође кроз своје село, где се надаше да ће наћи Ањезу живу, те да од ње што дозна од онога, што је желео да зна.

Они неколики, који су кугу прекужили, били су међу осталим људима заиста као неки повлашћени људи. Велики део осталога народа умираше или боловаше; а који су дотле били сачувани од куге, живеше у непрестану страху од ње; они идоше опрезно, чувајући се, с одмереним кораком, неповерљиво зверајући, са журбом и оклевањем у исти мах; јер све могаше да буде против њих смртоносно оружје. А они други напротив, тако рећи сасвим безбрижни, (јер да је ко по други пут добио кугу, то беше случај не толико родак, колико право чудо), идоше слободни и одважни посред заразе: као они витезови из једнога доба у средњем веку, оковани у гвожђе, где ово могаше стати, а на парипима такође у гвожђу, у колико се то могаше чинити, који јездише на сумце (отуда и добише славно име блудећих), на сумце и на срећу, посред рите пешачке у варошима и селима, која за одбијање и осујећивање удараца имаше на себи само крпе. Красан, мудар и користан занат, вредан да на прво место дође у расправи о политичној економији!

Са таквом сигурношћу, али умереним страховањем, које је читаоцу познато, и смућеном честим погледом и непрестаном помисли на општу несрећу, иђаше Ренцо у свој завичај по лепу времену и кроз лепу земљу, али тек после дуге најтужније самоће наилазећи на какву лутајућу сенку пре, а не на жива човека, или на лешине одвучене у једнеке без часна погреба, неопојане, без пратње. Од прилике око подне заустави се у једном шумарку, да се мало прихвати хлебом и смоком, који је понео уза се. На расположењу имао је дуж пута воћа више но што му је требало: смокава, бресака, шљива, јабука, колико је хтео; само да пређе на поље, па да их бере, или да их купи испод воћака, где су лежале као да их је град омлатио јер је година била необично родна, нарочито воћем, а тако рећи, никога не беше, да бригу води о њему; па и грожђе покриваше, тако рећи, лишће, па је било на расположењу ономе, ко му је први дошао.

Пред вече угледа своје село. На тај поглед, ако је нањ и морао бити спреман, осети, како му се срце стегну; на њега навали уједанпут гомила болних успомена и болних слутња; учини му се, као да му у ушима зуји оно куцање клатна, које као да га је пратило и гонило, кад је оданде бегао; а уједно чујаше, да се тако каже, ону самртну тишину, која ту сада владаше. Још већу узбуђеност осети, кад доспе на чистину испред цркве; а надаше се још већем

злу на мети свога хода, јер камо је намеран био да иде и да тамо стане, то беше она кућа, коју је некада звао Лучијином кућом. Сад је то могла бити само Ањезина кућа, и једина милост, којој се од Бога надаше, беше да је ту нађе живу и здраву. И у тој кући наумио је да тражиноћишта, домишљајући се, да ће у његовој бити све сами мишеви и творови.

Не хотећи да га когод види, удари стазом једном изван села, истом оном, којом је ишао у добру друштву оне ноћи, кад је хтео попа да пребуши. Од прилике на половини пута беше с једне стране виноград, а са друге Ренцова кућица, тако да је мимоходом могао на часак сврнути и у једно и у друго, да мало види како стоји његово добро.

Идући гледаше око себе, у исти мах плашећи се и стрепећи да ће кога угледати; и после неколико корака угледа заиста једнога човека у кошуљи, седи на земљи, наслонио се на живику од чемина, пâ изгледа као суманут, и по томе и онда по лицу учини му се, да ће то бити онај бедни сулуда Цервазо, који је дошао као други сведок у оној злосрећној парници. Али кад му приђе, могао је да се увери да је то баш онај онако разборити Тонијо, који је онога био довео. Кад му је куга са телесном снагом узела и душевну моћ она му је развила у лицу и у свакоме покрету ону малену и скривену клицу наликости његове са блесастим братом.

„О, Тонијо!“ рече му Ренцо и стаде предањ; „јеси ли ти?“

Тонијо подиже очи, не крећући главу.

„Тонијо, зар ме не познајеш?“

„Кога здеси, тога здеси,“ одговори Тонијо, па остаде с отвореним устима.

„Имао си је, а? Сиромах Тонијо! Али зар ме више не познајеш?“

„Кога здеси, тога здеси.“ одговори онај са неким глупим осмехом.

Видећи Ренцо, да овај не зна ништа друго, пође даље, још већма растужен. И гле искрсну иза једнога рогља неко црно створење, које одмах познаде да је дон Абондијо. Иђаше сасвим полако, носећи штап, као коме треба за ослањање, па како се мало по мало примицаше, све се боље могаше видети по његову бледу и упалу лицу и по свакоме покрету, да је и он морао претурити своју муку. И он гледаше; као рекао би и не би рекао; по оделу му изгледаше као туђин, ма управо као туђин од Бергама.

„Он је зацело!“ рече у себи.

Па подиже руке у вис са покретом зловољна чуђења, а палица му у десници остаде уздигнута, и виђаше се, како му мршаве руке

кламићу у рукавима, у које су пре једва могле да уђу. Ренцо му пође у сусрећу ускоравајући ход, и поклони му се, јер и ако су се и били разишли, као што знате, тек му је био парок.

„Зар си овде, ти?“ викну дон Абондијо.

„Ту сам, као што видите. Знате ли што за Лучију?“

„А што да знамо за њу? Не зна се ништа. У Милану је, ако је још у овом свету. Али ти.....“

„А Ањеза, је ли жива?“

„Може бити; али ко ће то да зна? она није ту. Али.....“

„Где је?“

„Отишла је у Валсасину, у свој род, у Пастуро, то знаш већ; јер тамо, веле, куга не дави тако као овде. Али, велим, ти....“

„То ми није право. А фра Крстофоро?“

„Тај је одавна отишао. Али....“

„Знам то; писали су ми? али питам, да ли се није случајно овамо вратио?“

„А, дакако! Неје више ни помена било о њему. Али ти,...“

„И то ми нији право.“

„Али ти, рекох, како се усуди да овамо дођош, за име божје! Зар не знаш за судски налог да те притворе.. .“

„Марим ја! Имају сада друге бриге. И ја сам хтео једанпут да дођем, да обиђем моју сиротињу. А не зна се управо....“

Шта би да видиш, кад данас нема више никога, кад ништа више нема? Па те питам, да ли је то паметно, да овамо дођеш, баш у село, у чељуст курјаку код оне судске наредбе? Послушај старца, који свакако има више памети него ти, и говори ти, што те воле: притегни опанке и пре но што те ко види, иди од куда си дошао; а ако те је ко видео, тим пре враћај се. Зар ти мислиш да си овде без бриге? Зар не знаш, да су дошли да те траже, па су цуњали, и цуњали и све испреметали....“

„Знам врло добро, лупежи једни!

„Е дакле....“

„Ма кажем вам, да ме за то није брига. А онај, је ли још жив? је ли овде?“

„Ја ти рекох, да овде никога нема; рекох ти, да се не бринеш за овдашње ствари; ја ти рекох; да...“

„Ја питам, да ли је ту онај....“

„О, благи боже! Говори паметније. Зар је можно, да је у теби још сва она ватра, после толиких ствари!“

„Је ли ту, или није?“

„Није ту. одлази. Али је куга, синко, ту, куга! Ко још тумара по свету у ово време?“

„Кад у овоме свету не би било друго што, него куга.... што се мене тиче, прекужно сам је, па ме се она више не тиче.“

„Е дакле! е, дакле! зар то није опомена? Кад си се опростио једном такве беде, ја мислим, да би требало богу благодарити, па....“

„Ја му и захваљујем лепо.“

„Па да не идеш, рекох, да тражиш нову беду. Послушај ме....“

„Ако се не варам, и ви сте је имали, господине.“

„Те како сам је имао! Издајнички и подло дохватила ме је: чудом неким остао сам у животу; доста је рећи, да ме је овако саматитала, као што видиш Сада ми управо треба нешто мира, да се мало опоравим; ето, почео сам да долазим к себи ... За име божје, шта ћеш овде? Иди натраг....“

„Непрестано ми говорите, да се враћам. Ако ћу де се враћам, нисам требао ни полазити. Велите: што си дошао? што си дошао? Е лепо! дошао сам и ја мојој кући.“

„Твојој кући....

„Кажите ми, да ли су многи овде поумирали?“

„Ех! ех!“ викну дон Абондијо, па почевши од Перпетуе, поређа читаву читуљу од људи и читавих породица.

Ренцо је и сувише очекивао такво што; али када чу толика имена од познаника, од пријатеља, од рођака, жалост га обузе, обори главу и сваки час викнуо би: „Сиромах! Сирота! Сиромаси!“

„Видиш!“ настави дон Абондијо; „а још јој није крај. Ако се они, који су остали, не узму сада у пàмет и не избију све лутке из главе, није иначе, него је смак света.“

„Не бојте се; не мислим ја овде остати.“

„А! хвала богу, који те је умудријо! Е, па то се разуме, да ћеш се вратити у Бергамску.“

„То ми није ни на крај памети.“

„Шта! Ваљда нећеш хтети да ме доведеш у још гору неприлику?“

„Кажем вам, немојте се због тога бринути; мене се тиче; нисам више дете; имам своју памет. У осталом надам се, да никоме нећете казати, да сте ме видели. Ви сте свештеник; ја сам ваша овчица; ви ме нећете одати“

„Разумем,“ рече дон Абондијо и једак уздахну; „разумем. Хоћеш да упропастиш себе и мене. Није ти доста што си издржао; није ти доста, што сам прегурио ја. Разумем, разумем.“

Па гунђајући ове последње речи, упути се даље.

Ренцо остаде тужан и зловољан, премишљајући, где да преноћи. Међу онима, за које му је рекао дон Абондијо, да су поумирали, била је једна сељачка кућа, која је сва изумрла, осим јед-

нога момчића, од прилике Ренцових година, с којим се из малена дружио; кућа беше на неколико корака изван села. Науми да оде тамо.

Па идући прође мимо свој виноград, и већ споља могаше одмах знати, у каквоме је стању. Не виде ни једну лозицу, ни једну грану од дрвa, која је оставио, да се издигла изнад зида; ако се што и видело, биле су ствари, које су доспеле у његову одсуству. Пређе уласку (од летава не беше ни иверка); поглода око себе: јадни винграде! Две зиме једну за другом идоше сељаци по дрва „на место оног сиротана," као што би рекли. Чокоће, дудови, воћке сваке врсте — све то беше из корена ишчупано, или до земље одсечено. Али се виђаше још трагови старога сада: младе лозице у испрекидану реду, али су тек показивале траг од разорених бразда; ту и тамо виоке и младице од дудова, смокава, бресака, трешања, шљива; али и то виђаше се ореће, загушено, у по нова, различита и честа рашћа, које је поницало и нађикало без помоћи човечије руке. Беше то збрка од коприва, папрадине, луља, троскота, глога, дивље зоби, штира, водопије, кисељака, мухарике и свакојаких биљака, хоћу рећи, онаквих, које је сељак у свакој земљи свео на свој начин у велик разред и назвао га коровом, или тако некако. Беше то смеса од стабала, која се отимаше, које ће више да нађика, или које ће које да надмаши пузећи по земљи, једном речи, да једно другом отима место на све стране, смеса од лишћа, цветова, плодова, од стотине боја, стотине облика, стотине величина: класје, клипови, бокори, амрелчићи, главице беле, црвене, жуте, плаветне. У овој мешавини од биљака некоје су биле веће и виђеније, али не и боље, бар већина их: турско грожђе, од свију највише, са својим широким црвенкастим гранама, својим прекрасним тамно-зеленим лишћем, гдекоје већ са црвеним порубом, са својим повијеним гроздовима и на њима доле љубичаста зрна, мало више црвена, онда зелена, а на врху беличасти цветови: дивизма, са својим широким вунастим лишћем при земљи и са правим стаблом у висини и са дугим појединим класјем осутим јасним жутим цветовима као звездама; чкаљ, бодљива стабла, лишћа и главице, из које се помаљаше прамен бела или црвена цвета, или се одељиваше пернато прамење сребренасто и лагано, те га ветар односаше. Овде пуно попонца, који се ухватио и обавио око младица дудових и све их покрио својим опуштеним лишћем, а са врха спушташе своја бела и мека звонца; тамо шумска тиква са својим црвеним бобицама обавила се око изданака од чокота, а ови тражећи боља наслона, од своје стране обавили се око ње, те измешавши своја стабла и скоро једнако лишће, вукоше једно друго позајмице доле, као што често бива, кад два слаба узму један другога као наслон. Купина беше свуда, пружаше

се од једне биљке до друге, пењаше се, спушташе се, купљаше своје гране, или их шираше, како је где могла, те пруживши се и испред уласка, као да хоћаше сметати и самоме господару, да не може ући.

Али овај не мишљаше да улази у такав виноград, па можда није ни толико остао да га гледа, колико је нама требало да ово опишемо. Окрену се одатле; мало даље беше му кућа; прође вртом, ходећи до колена по корову, који га је обузео и покрио, као и виноград. Стаде на праг од једне од двеју соба на доњем боју; на шум његових корака, на његову појаву наста забуна, унакрсна трка од штакора, скривање у гад, који покриваше цело тле; још беше ту постеља од ланцкнехта. Баци поглед на зидове; олупани, упрљани, надимљени. Дигне очи на таванице: ројте од паучине. Иначе ништа више. Оде и одатле, забагљавши руке у косу; врати се натраг истом путањом, коју је мало час сам проптрио; после неколико корака удари на лево другом стазом, која иђаше у поље, и нити угледавши, нити чувши живу душу, дође близу оне кућице, у којој је намеравао да преноћи. Већ поче да се спушта мрак. Пријатељ му беше на вратима, посадио се на клупицу једну дрвену, руке прекрстио, очи упр'о у небо, као човек збуњен од несреће и подивљао од самоће. Када чу ход, окрену се да види ко је, па како му се у опом сумраку а кроз гране и лишће учини да некога види, усправи се и издиже руке, па рече на глас:

„Зар сам само ја ту? Зар јуче нисам доста радио? Дајте ми да се мало одморим, јер и то ће бити дело милосрђа.“

Не знајући, шта хоће овај да каже, Ренцо му одговори, зовнувши га по имену.

„Ренцо!....“ рече онај, у исти мах узвикујући и питајући.

„Главом ја,“ одазва се Ренцо.

И оба потрчаше један ка другом.

„Та јеси ли баш ти!“ рече му пријатељ, кад бише на близу: „ох како ми је мило, што те видим! Ко би мислио? Држао сам, да си гробар Паолин, који увек дође да ме мучи, јер иде да погребава. Знаш ли, да сам остао сам? Сам! сам! као пустињак!“

„И сувише добро знам,“ одговори Ренцо.

И тако трампећи и мешајући у брзини поздраве, питања и одговоре, уђоше заједно у кућицу. И ту, не прекидајући разговор, потруди се пријатељ да мало почасти Ренца, како се већ могло онако изненада и у оно време. Пристави воду уз ватру и поче правити поленту, али онда даде варјачу Ренцу, да је меша, а он оде говорећи:

„Остао сам сâм, ама сам самцит!“

Врати се са ведрицом млека, са нешто суха меса, два млада сирца од коза, са смоквама и бресквама, па кад све то намести, кад изврнуше паленту на чанак, седоше обојица за сто, један другоме захваљујући, један на походима, други на дочеку. И после двогодишња растанка нађоше се да су много већи пријатељи, него што су игда знали да су у оно време, када су се виђали, тако рећи, сваки дан; јер вели овде рукопис, и једноме и другоме досадиле су се такве ствари, које могу да покажу, колики је мелем души милошта, колико она, коју сами осећамо, толико и она, коју налазимо у других.

Зацело нико не могаше Ренцу заменити Ањезу, нити га утешити због њеног одсуства, не само због оне давнашње и нарочите наклоности, но и зато још, што је међу стварима, које би он тако радо хтео да му се протумаче, једна била, од које је само он имао кључ. Један часак не знаде, на коју ће страну: да ли да настави свој пут, или прво да потражи Ањезу, јер од ње није био далеко; али промисливши, да Ањеза ништа неће знати, како је Лучији, остане при првој намери, да правце оде и да учини крај тој неизвесности, да чује њену реч и онда да матери однесе гласе од ње. Али је и од пријатеља дознао многе ствари, за које није знао, а за многе је дошао на чисто, које није добро знао, за догађаје са Лучијом и за гоњења њена, и како је дон Родриго отишао с увученим репом и није се више видео у ономе крају; једном речи, за сав заплет. И то дознаде (а није било за Ренца мало важна ствар), како се управо презива дон Феранте; јер Ањеза му је то презиме дала написати чрез свога писара, али бог ће га знати, како је овај написао, а бергамски тумач, кад је читао писмо, начинио је одатле такву реч, да је Ренцо отишао с њом да распита за ону кућу у Милану, на сву прилику не би никога нашао, који би погодио, кога управо мисли. А ипак беше то једини конац, по коме би могао потражити Лучију. Што се тиче суда, ту је могао да се увери све више, да је то била подалека опасност, да се није морао давати у велику бригу: господин подестат умр'о је од куге — ко зна, када ће се поставити други; а и пандури су већином скапали, који су остали, ти су имали друге бриге, а не да мисле на старе ствари.

И он своме другу исприча своја прикључења, а зато у замену доби стотине прича: о пролажењу војске, о кузи, о мазачима, о чудејствима.

„То су страшне ствари," говораше друг, пратећи Ренца у једну собу, која је опустела због заразе; „ствари, које никад нисам мислио да ћу видети; ствари, да човеку прође весеље за сав век; али тек кад их човек казује пријатељима, утеха му је."

Зором беху обојица у кујни; Ренцо опремљен за пут, са својим ћемером скривеним под гуњчетом, а са ножем у пасу од чакшира; да би могао лакше ићи, остави свој завежљај код домаћина,

„Ако ме срећа послужи," рече му, „ако је нађем у животу. ако.... доста.... вратићу се амо; отрчаћу у Пастуро, да однесем добре гласе оној доброј Ањези, а онда, а онда.... Али ако, по несрећи, по несрећи, што не дај боже.... онда, не знам, шта ћу чинити, не знам, куда ћу отићи; али ме овде зацело нећете више видети."

И тако говорећи, стаде на праг од куће, издигнуо главу, па са чуством нежности помешане са тугом посматраше зору свога завичаја, коју није видео за толико време. Друг му рече, као што је обичај да се добру нада: рече му, да понесе што за јело, испрати га донекле, а онда се растаде и опет желећи му свака добра.

Ренцо се дигне на пут, а било му је довољно, да тај дан дође близу Милана, како ће сутра зарана тамо доспети, те да одмах почне своје тражење. Путовао је без каквих прикључења и без чега, што би га могло истргнути из његових мисли, осим обична јада и жалости. Као што је чинио дан пре, заустави се у своје време у једном шумарку, да се мало прихвати и поодмори. Пролазећи кроз Монцу, виде испред једнога дућана хлеба, узме два сомуна да за сваки случај не буде без јела. Пекар му рече, нека не иде у варош, па му о кратку штапу пружи лончић са водом и оцтом, говорећи му, да тамо спусти новац; а када то би, додаде му са неким машицама оба сомуна, један за другим, које Ренцо стрпа у сваки чпаг по један.

Пред вече стиже у Греко, али му имена није знао; тек како му је онај крај у неколико био познат од ранијега пута, па је рачунао по путу од Монце дотле, па је закључивао, да неће још далеко бити од вароши, зато сврне са главна друма у поље, да потражи какву колебицу и у њој да преноћи, јер се у оштарије није хтео да упушта. Наиђе на боље, но што је тражио: угледа деру у њивици, која окружаваше двор од неке бачије; он уђе тамо на добру срећу. Не нађе никога; у једном куту виде велик доксат и испод њега наслагано сено, а на ово наслоњене лествице; он погледа око себе, онда се успуза на срећу, намести се да спава, па доиста одмах и заспа и не пробуди се до зоре. Онда побаучке се довуче до краја ове велике постеље, промоли главу и кад никога не виде, спусти се тамо, где се био попео, изађе онуда, куда је ушао, упути се путањама, држећи се правца према саборној цркви, и после кратка хода нађе се под миланским бедемима између врата источних и врата нових, а много ближе овима. (НАСТАВИЋЕ СЕ).

КАРАЂОРЂЕ И ФРАНЦУСКА

ДОКУМЕНТА О ОДНОШАЈИМА СРБИЈЕ СА НАПОЛЕОНОМ I.

(1809—1814)

Из франц. државних архива износи на јавност

ОГИСТ БОП.

(НАСТАВАК)

VIII

19 Октобра 1809, Беч. (Турска, словенске провинције, I.).

Раде Вучинић г. Шампањи-у.

Сматрам за дужност да изјавим Вашој Екселенцији у име српског норода и у моје име захвалност за све што је изволела учинити према мени. У руци Ваше Екселенције, у руци повереника Великог Наполеона налази се судбина Србијанаца. Ја не сумњам да ћете ви посредовати за нас код оног ком ништа није немогуће. Једна једина реч Његовог Величанства може нас учинити сретнима, и оно ће онда видети са каквом ће готовошћу бити вршени његови налози. Чим се будем вратио у моју отаџбину прва ће ми дужност бити да известим моју владу о том шта од нас изискује Ваша Екселенција и ми ћемо задовољити све ваше тражње. Народ србијански све ће оставити да би добио заштиту Великог Наполеона. С каквом ли ће радошћу она учинити тако малене жртве које се од ње изискују?

У предлозима мојег народа које сам ја донео, било је говора о разним рудама и рудницима који се налазе у недрима Србијиним. Ја се усуђујем опет да замолим Вашу Екселенцију да пошље у нашу отаџбину једног вештог минералога да да о том свог суда, а такође и два ливача, који би помогли нашим радницима: молим вас још да наложите агентима француским у Турској да нам олакшају односе са владом Његовог Величанста.

IX.

19 Октобра 1809, Беч. (Турска, слов. пров. I).

Рапорт барона Мериажа г-ну Шампањи-у о једном разговору са Радом Вучинићем.[1]

Сходно вашем налогу ја сам примио српског посаника, Рада Вучинића. Резиме његових саопштења је тај да су Срби и њихов вођ Црни Ђорђе одрекли се руске протекције. Руси су нас преварили, вели он, и навели нас да одбијемо корисне понуде које нам је учинила Порта, па су нас затим напустили управив своју акцију Доњем Дунаву. Њихова је намера да нас жртвују, те да би добили при закључивању мира са Турцима услове који су њима најповољнији. Они су допустили да на нас навали сва сила турска не шиљући нам никакве потпоре, тако да су се Турци докопали острва „Остров" између Оршаве и Видина и пресекли наше комуникације са њима. Г. државни саветник Родофинкин који је био у Београду отпутовао је са свим ненадно и повукао се у Букурешт. Стање ствари у овом тренутку овако је: „Ми смо одбили Турке до Ниша, са везиром босанским споразумели смо се да останемо у миру. Наша граница је Дрина а у правцу Дунава ми држимо планине што иду паралелно са реком. У Србији има под оружјем 100.000 момака. Све су то масе устаничке. Плата се издаје једино официрима и топџијама. Становништво се броји од прилике на 350.000 глава. Оно се увеличава доласком Грка и Бугара што беже из турских земаља. Ми стојимо у пријатељским сношајима са Црногорцима, а комуникације су нам са њима слободне. Турци из Бугарске пустоше сад Малу-Влашку у којој Руси имају врло мало војске. Влашки и молдавски бојари којима је додијало такво стање ствари, изјављују такође жељу да их ослободи посредовање цара Наполеона, Влашки сељаци плаћају до 350 и до 400 гроша данка изузев даџије у натури. Против Руса је овладало такво незадовољство да влашка милиција, која носи име пандура, прелази у Малој Влашкој на страну Турака, и служи њима у својој рођеној земљи. Кад сам ја прешао у Влашку Руси још нису били узели Исмаил, а били су одбијени од Браиле. Њихови ђенерали су у неслози и не могу да дођу до споразума. Њихова војска се налази на десној обали Дунава око Мачина и Исачке. Турска се војска купи у Рушчуку"....

[1] О барону Мериажу и о његовим ранијим односима са Србима видети „Мисија потпуковника Мериажа у Видину (1806—1809) од А. Бопа (Анали слободне школе политичких наука 15 април 1886).

Сходно вашим упутсвима ја сам рекао том посланику да није било могуће узети заповести Његовог Величанства јер је оно отпутовало одмах по закључењу мира, али да је народ српски показао за ови последњих 10 година и сувише енергије, постојаности и храбрости, а да не заслужи интересовања Његовог Величанства за своју ствар; да је Његово Величанство доказала да је протекција Његовог Величанства усрећила народе и краљеве који су молили за њу, да Србијанци у положају у коме се налазе у овом тренутку могу наћи стварна ослонца једино у Његовом Величанству, ако им га оно буде благоволело дати, јер и они сами признају да Руси раде једино у свом личном интересу и да одавно знају да Аустријанци жудно погледају на њихове покрајине и тврђаве, да се царевина Његовог Величанства простеже сад до Саве, над Трстом и Ријеком, где има словенских завода и школа за ту народност, да су народи у Далмацији и у Хрватској, који су њихова браћа, сад поданици Његовог Величанства; да они треба да употребе свој уплив код Црногораца те да их побуђе да се окану разбојништва на границама француске Албаније па да и они траже моћну протекцију цареву; да утврдив преко Црногораца своје комуникације са Котором, као што су то учинили били са Русима, они би могли да се послуже њима шиљући у Далмацију своју стоку која им је најглавнија трговачка роба и узимајући у размену све што им буде нужно.

Посланик је на све то пристао изјављујући да су то и били осећаји и мисли које су побудиле Црног-Ђорђа и савет да траже заштиту Његовог Величанства.

Тада сам му ја дао увидети да ће се у садашњој европској политичној ситуацији после ових нових тријумфа Његовог Величанства, Отоманска Порта пожурити без сумње још живље да осигура себи благочаклоност победиоца Европе, да ће у том случају посредовање и протекција Његовог Величанства код Порте у корист српског народа бити свемоћна, и затим сам додао, да ја лично мислим да се може њој надати и позвао сам га да у том смислу пише српском савету; да на против ако се Порта буде понашала тако да навуче гњев царев, српски ће народ добити стварну потпору војске Његовог Величанства, која ће одмах заузети Босну, да би се тако састала с њима; то је чем се Срби могу надати.

Посланик ми је изгледао сасвим задовољан, и то тим више што је сматрао све што сам му ја казао као по готову званичне изјаве.

Он ми је изјавио на сье то да су Срби готови били да ступе у преговоре са Турцима чим то буде захтевало Његово Величанство, било да наново почну рат против њих.

Односно услова мира они би пристали да плаћају годишњи данак, да признају сизеренство Султаново, али би хтели да имају самосталну владу своју, своју војску, да не приме Турке у своју земљу, и да не буду као Влашка и Молдавија под управом Грка пославих из Цариграда. Из мојих разговора у Крајови и у Јашу са реис-ефендијом и са драгомано портиним, Морозијем ја знам да су и Турци вољни да закључе споразум, само би они хтели да имају мале гарнизоне у Београду и у Шапцу и једног кнеза Грка... а да пристају на све друге услове.

Односно граница Срби напуштају своје претензије на Крајину, земљу која се налази на обали Дунавској, између Видина и Оршаве. Изгледа да она неће много полагати на то.

Посланик ми је испричао како је подигнута фабрика барута али како немају ливача за топовску ђулад, за бомбе и гранате. Њих су им досад давали Руси и Аустријанци. Траже да им се пошљу ливачи. Ја сам му рекао да о том не може бити говора све до Ваша Екпсленција не буде поднела Његовом Величанству извешће о његовој мисији.

X.

3 Новембар 1809. Беч. (Турска, Слов. провинције св. I)

Барон Мериаж г-ну Шампањи-у.

Јавља да путује сутра дан у Љубљану. „Српски посланик путује у понедељак истим путем враћајући се у Београд преко Хрватске и Срема. Он је већ известио Црног Ђорђа нарочитим путем о резултату своје мисије, али није улазио ни у какве позитивне детаље, које ће му он лично саопштити."

XI.[1]

Букурешт, 8 Новембра 1809,

Ледуј министру.

Примио сам писмо под 20 Октобром т. г. којим ме је Ваша Екселенција почаствовала; особа која га је носила прешла је брзо и без икакве сметње преко Адакала и Видина,

[1] Народни архиви (Archives nationales) A. F. IV. 1689. и 105 преписао га је и саопштио г. Иван Павловић.

Упуства која је Ваша Екселенција имала доброту да ми пошљете биће најтачније извршена. Моје ће жеље бити испуњене ако прилике буду помогле мојем труду. И ако мој положај у Букурешту отежава комуникације које ме Ваша Екселенција овлашћује да одржавам са Србима, јер сам од њих раздвојен Дунавом и руским и турским војскама, ја се уздам да ће намере Његовог Величанства бити испуњене у мери у којој то буде зависило од моје заузимљивости. У овом тренутку се налази у Букурешту други један одличан Србин, другар онога што га Ваша Екселенција познаје. Он је овде секретар а има за дужност да мотри на покрете руске; ја сам га дозвао себи и известио сам га о благонаклоном пријему који је његов сународник нашао код Ваше Екселеније, и о интересовању царевом за судбину Србијину. Ја сам му саопштио са свом нужном обазривошћу идеје Ваше Екселенције. „Довољно је, одговорио ми је он, да Велики Наполеон баци на нас један заштитнички поглед, па да нам свака његова воља буде света, и да наша оданост постане безгранична; ја ћу се, рече ми он, кроз који дан вратити у Београд, а ви ћете чути одмах како су Црногорци постали верни пријатељи Француза у Котору; Србија која је положила све своје наде у могућну руку или у посредовање Његовог Величанства цара Наполеона, даће му доказа о својој захвалности и о својој оданости.“ Рекао ми је, да чим буде саопштио Црном Ђорђу благонаклоност Францеске према њему, потражиће начина како да утврди правилне комуникације са г. Мернажом, и да ће наћи сректва да ме извести о свим корацима које буду предузели његови сународници, идући сретним правцем којим су се данас упутили. Надам се, Господару, да ћу у овој прилици знати оправдати часно поверење које ми је Ваша Екселенција поклонила, и да ћу постати достојан ваше наклоности. Мислим да ћу у кратком времену имати да известим Вашу Екселенцију о чем позитивно односно ове поруке.

Част ми је известити Вашу Екселенцију да је кнез Багратион, пошто га је Пеливан сасвим потукао, био принуђен да дигне опсаду Силистрије, и да се концентрише код Хирсове, где ће учинити све нужне мере за повратак преко Дунава и за мање логоровање у Фочану. Тај пораз је оставио овде врло неповољан утисак за Русе.

IV.

2 Децембра 1809 Љубљана. (Турска, Слов. пров. св. I)

Барон Мериаж министру.[1]

Српски посланик је отпутовао из Љубљане неколико дана после мог доласка у ту варош, јер је хтео да чека да наше трупе заузму Хрватску преко које је намеравао да пређе.

Ако се може веровати речима тог посланика сва је прилика да ће, чим се он врати у Београд, Кара-Ђорђе наименовати једну депутацију или мисију састављену из једног саветника и из два друга посланика, који ће доћи у Љубљану и тражити можда да иду у Париз. Сви су изгледи да ће саветник бити онај исти ког су Срби већ слали Русима у Јаш, где сам га ја видео. Он је се вратио у Београд незадовољан, што није било одговорено његовој тражњи да се Срби снажније потпомогну.

Како Ваша Екселенција већ познаје жеље Срба да добију протекцију Његовог Величанства од које се они надају непосредној или посредној помоћи, остаје ми сад да тражим упуства о владању према српској депутацији, ако она дође овамо и ако затражи да иде у Париз.

Ја сам дао разумети српском посланику да у политичким стварима успех зависи најчешће од дискреције и од чувања тајне, и да ма какве кораке мислили да предузму у овој прилици његов савет и Црни Ђорђе треба се придржавати тог начела мудрости, а да ја нећу пропустити да испоручим одмах Вашој Екселенцији сва саопштења и све жеље српског савета.

Знам у напред да ће посланици тражити помоћи у оружју, у ратној муницији, у артиљеријским радницима и нарочито у ливачима. Срби већ имају подигнута радилишта, руда имају у изобиљу, али им само недостају способни радници.....

Молим Вашу Екселенцију да изволи саопштити ми своје намере односно захтева српских.

XIII.

15 децембра 1809, Букурешт. (Турска, Слов. пров.св I.)

Ледук министру.

Јавља му да је Србин који је се бавио инкогнито у Букурешту отпутовао био пре неколико дана у Београд. Уочи свог по-

[1] Барон Мериаж је се бавио у Љубљани до 1811 год. Једно министарско писмо од 27 априла 1811 год. учинило је крај његовој мисији (Arch. Aff. Etr. св. Илирске провинције).

ласка он га је известио да ће се пожурити да што је могуће пре приспе у своју отаџбину како би припомогао у раду за благостање својих сународника по упутству које му је дао Ледун.

3 Новембра (по ст. кал.) држана је под председништвом Кара-Ђорђевим скупштина у Хасан-Пашиној Паланци, на којој је се дневутовало о новим руским обећањима и о нужди да се Србија одлучи да пође другим путем.

XIV.

30 децембра 1809. Букурешт. (Турска, Слов. пров. св. I).

Ледун министру.

Од како је отпутовао српски посланик који је био овде ја нисам примио никаквих вести из тих крајева. Али мислим да ће се тај исти вратити у скоро овамо, ако не оде у Далмацију, као што је имао намеру да тражи од савета. Но још данас могу да известим Вашу Екселенцију, да ђенерал Родофинкин још чека у Крајову и да су кнезу Багратиону стигле ово последњих дана депеше из Београда, које му доносе рђавих вести по интересе његовог двора.

XV.

1 јануара 1810, Љубљана. (Турска, Слов. пров. св. I).

Барон Мернаж министру.

Чекао сам вести из Београда или повратак српског посланика па да пишем Вашој Екселенцији. Али сад сам примио од тог посланика једно писмо из Карловца (Карлштата) од 25 децембра. Сматрам за дужност да вам га саопштим и шиљем вам у овом писму његов препис.

Односно спорог путовања српског посланика, имам само да напоменем Вашој Екселенцији да ми је он рекао при свом поласку да мора да иде најпре у Ријеку, где чека писма из Београда, па да ће затим да се упути преко Хрватске. Али од тог доба већ је протекло месец и по дана.

Препис писма Рада Вучинића Мериажу

Карловац 27 децембар 1809.

Ђенерале, част ми је известити вас да сам приспео у Карловац има већ неколико дана. Рђаво време и рђаво здравље задржали су мѐ овде до данас. Готов сам да се даље кренем на пут сутра..... Надам се да ћу се скоро вратити натраг и тада ћу вам дати усмена обавештења.

XVI.

18 јануара 1810, Љубљана. (Турска, Слов. пров. св. I)

Барон Мериаж министру.

Јављају ми из Петрине са турске границе следеће: Како су покрети неких аустријских трупа учинили да Срби помисле да оне имају намеру да изненада заузму Београд, једно одељење руских трупа у споразуму са Србима ушло је у ту тврђаву и сад је држи... У овом тренутку Срби се држе руских упутстава и гледају да им се призна независност као самосталној држави.

Ова окупација је противна ранијим назорима и осећајима Црног Ђорђа. Тај поглавар имао је намеру да се прогласи за кнеза или за војводу Србије, па је желео, да би могао успети у том, да држи вазда у својој руци ту тврђаву и Сенат који ту држи своје седнице.

XVII.

5 фебруар 1810, Љубљана. (Турска, Слов. пров. св. I).

Сад сам баш извештен, да је српски курир, кога је послао из Београда Црни Ђорђе са депешама за Његово Величанство и за Вашу Екселенцију изгубио те депеше или су му их покрали на пролазу од последње поштанске станице аустријске ка Хрватској. Тај курир је дошао до Карловца где је поднео рапорт дивизионом ђенералу Кари Сен Сиру; па је се вратио у Београд. Тај је се догађај десио има скоро 8 дана.

XVIII.

15 фебруар 1810, Париз (Турска, Слов. пров. св. I.)

Министар г. Форнети-у консулу француском у Букурешту.

Било је препоручено г. Ледуну, вашем претходнику да ми шаље тачна извешћа о српским стварима и да чини Србима све

олакшице које би затражили ради саопштавања Његовом Величанству о свом положају и о својим жељама. Тај предмет улази такође и у вашу мисију, и ја вас позивам да о њему водите исту бригу. Побуде које су навеле вођа и савет српски да траже протекцију Његовог Величанства остају вазда исти. Њихов рат са Турцима води се са тако променљивом срећом да је немогуће предвидети му скора краја, а било да продуже ратовање било да га сврше преговорима мира, царева наклоност им је једнако нужна.

Један њихов посланик кренуо је се прошле године из Букурешта у Беч где је тада био цар Наполеон. Ако би нови агенти стигли у Букурешт примите их усрдно али пазите да не изазовете сумњичење у Руса. Сазнајте позитивно какав је сад положај њихових ствари, и дајте им знаке интересовања и одобравања. Г. Ледун оставио вам је упутства која сам послао њему по том предмету, ви ћете се такође по њима управљати.

Српска вера у Русе изгледа да је одавно већ ослабила, и њихово обраћање на цара данас је у толико природније што су посеобине Његовог Величанства дошле у ближе суседство са њиховим границама, те сад оно може да их моћније заштитити.

Нарочито вам наглашујем да је нужно опходити се с њима са највећом дискрецијом, да се не би изазвало негодовање ни код Руса који их непрестано вуку себи, ни код Порте, која их сматра као своје побуњене поданике и жели да их подвргне својој власти. Не водите никакву писмену коресподенцију са њиховим агентима које вам буду послали, али извештавајте ме о свем што вам они буду доставили и што буду од вас тражили.

XIX.

21 фебруар 1810, Трст. (Турска, Слов. пров. св. I)

Барон Марфаж министру.

Част ми је известити Вашу Екселенцију, да је г. маршал војвода Дубровачки (duc de Raguse) дошав у Трст позвао ме да идем њему, те сам јуче приспео у ту варош.

На последњој поштанској станици сустигао ме је српски посланик Раде Вучинић, који је се враћао из Београда (прва мисија његова била је у Бечу код Ваше Екселенције). Тај посланик носи собом пуномоћије и врло опширна упутства Црног Ђорђа и Српског Савета. Он је такође носио депеше за Његово Царско Величанство и за Вашу Екселенцију.

Предајем овде:

1°. Депешу управљену Његовом Величанству,

2°. Депешу за Вашу Екселенцију,

3°. Једно нарочито писмо посланиково такође за Вашу Екселенцију,

4°. Препис пуномоћија које он носи собом,

5°. Препис писма које на ме управио Црни-Ђорђе.

6°. Препис писма поменутог српског посланика којим прати ниже именовану нову,

7°. Препис прелиминарне ноте српског посланика односно услова мира са Турцима под заштитом Његовог Величанства; те услове може Његово Величанство по својој жељи изменити.

Част ми је напоменути Вашој Екселенцији да је извесни Никола Скуљевић, кога помиње писмо што је мени писао Кара-Ђорђе, онај исти српски курир који је изгубио или ком су покрали депеше на путу од последње аустријске станице ка Хрватској. О том је моје последње писмо известило Вашу Екселенцију. Српски посланик ми каже да је чуо на свом путу, да су те депеше нађене, но о том ћемо се моћи уверити сами кад стигне други курир из Београда, ког чекамо од данас за два дана.

XX.

10 јануар 1810 Београд.

Црни Ђорђе Наполеону.

(Ово писмо којег није било у Министарству спољних послова нашао је у Народним Архивима А. F. IV. 1689 стр. 102 г. Иван Павловић и штампао у Гласнику год. 1882 књ. 51).

XXI.

10 јанувара 1810 Београд. (Турска, Слов. пров. св. I).

Господ. Дуну де Шампаньи.

Ваше Сіятелство!

Поштенѣйше писмо ваше от 19 октобра прошлога лѣта 1809. из віенны отпущено имао сам честь примити чрез депутата нашега Г. Капетана Радо Вученића, и благодарим чувствителнѣейше, што сте ме тым удостоити изволели. Устмене препоруке вашега сіятелства изручіо ми е реченыи депутат наш: я нећу пропустити никакву прилику за испунити вашу вољу. Жао ми е,

да обстоятелства нису допустила вам у віенны Его Императорскому величеству Наполеону Великому поднети желю цѣлог народа Сербскогъ, но благонаклоност Ваша, кою у ономъ писму изасняватe, утѣшава мене, да у Паризу заборавлѣени бити нећемо. Я всенижайше просим ваше Сіятелство, будите намъ заступник код великога Наполеона; слава ваша, коіомсе вы достойнеѣйше наслаждавате, хоћесе и сотым увеличати, када се вашим содѣйствіем устрои мир и благоденствіе народа сербскога; ваша добродѣтелнѣейша Персона остаће вовѣки у срдцам нашим драгоцѣнна. За доказателство нашегъ прежњегъ изясненія, и да бы се дѣло што скорѣ к концу привело, я самь нашао са Совѣтомъ народнимъ за добро сада повторително прежнѣегъ депутата нашег опетъ са полномощіемъ и наставленіемъ к вашему сіятелству, или у случаю ако устреба и к самому Его Императорскому, и королевскому величеству оправити; неоткажите ему Сиятелнѣйши Дук свою благонаклоностъ даровати, и сотымћете мене обвезати чувствително, кой с высокопочитаніемъ и преданностію имам часть нарећи се

(М. П.)

у Београду януар 1810.

ВАШЕГО СІЯТЕЛСТВА
ПОКОРНѢЙШИ СЛУГА
Кара Георгіе Петровичъ
ВЕРХ. ПРЕДВ. НАР. СЕРБ.

XXII.

9|21 фебруар 1810, Трст (Турска, Слов. пров. св. I).

Раде Вучениħ г. Шампањи-у.

Преузвишени Господару

Ја сам известио о свему што сте ми ви напоменули Савет и Кара-Ђорђа Петровића, врховног вођа, који је послао писма Вашој Екселенцији. Биће ми врло мило да испуним нове поруке које би имали да ми поврате. По упутствима које ми је дао ђенерал Мериаж, царски барон, ја сам му саопштио вољу и жеље српског народа и чекаћу у Љубљани милостиве одлуке о судбини моје отаџбине. До тога дана ја препоручујем тај народ посредовању Ваше Екселенције код Наполеона Великог и молим је да мени подари своју милост и своју заштиту.

ОСТАЈЕМ СА НАЈДУБЉИМ ПОШТОВАЊЕМ
НАЈПОНИЗНИЈИ И НАЈОДАНИЈИ СЛУГА
ПУНОМОЋНИ ПОСЛАНИК СПСКОГ НАРОДА
Раде Вучиниħ, КАПЕТАН.

XXIII.

10|22 јануар 1810, Београд. (Турска, Слов. пров. св. I).

ПОЛНОМОЩИЕ

Господину капетану Ради Вученићу.

Мы Кара Георгіе Петровичъ верховни Предводител, и Совѣт народній Сербскіи познавајући вашу вѣрность, и услуге отечеству опредѣлилисмо васъ за депутата народня оправити и оправлямо к французско-императорском двору, и даемо вам полну власть пред престолом Его Императорскаго и королевскаго величества волю, желанѣ и нужду народню благоговѣйно изяснити: дипломатическимъ образомъ може давати куда треба; рѣшенія очекивати, и отговоре чинити; словомъ све то, што на ползу, и щастіе народнѣ иде, дѣлати, но све не иначе, него по наставленію, коесмо мы вамъ дали: и тако све, што вы по тому учините, и заключите, хоћемо ми свято, и ненарушимо држати, и тражити безпрекословно. Дано у Београду 10 Јануара 1810.

Кара Георгіе Петрович
(М. П.) ВЕРХ. ПРЕДВОД. НАР. СЕРБ.
(М. П.) **Правителствующіы Совѣт**
НАРОДНЫЙ СЕРБСКІЙ

XXIV.

10 јануар 1810, Београд. (Турска, Слов пров. св. I).

Црни Ђорђе Барону Мериажу

Господин ЂЕНЕРАЛЕ,

И ако нисмо од вас примили никаква писма, извештени смо дозвољно од нашег посланика, капетана Рада Вучинића, да је Његово Царско и Краљевско Величанство, не одузимајући вами своју заштиту, изволело одредити вас да са нама водите преписку, како би се стварима дао бољи и сигурнији ток. Тај нам је избор у толико милији, што су вама изврсна својства и ваше врлине добро познате у нашој земљи. Зато молимо благога Бога да нам подари срећу да вас што пре видимо у нашој средини, те да Срби који већ по карактеру нагињу Французима овековече са њима везе пријатељства и добрих односа. У тој чврстој и непоколебивој намери ми смо управили наша права писма Његовом

Величанству да му изјавимо нашу апсолутну оданост, а то смо затим потврдили и нашим писмима преданим 13 децембра прошле године нашем пов004еренику Николи Скуљевићу. Данас кад прилике у којима се налазимо изискују брз рад и кад желимо да што је могуће брже добијамо какав знак високе протекције Његовог Цар. и Краљ. Величанства, ми се журимо да пошљемо по ново вама истог нашег посланика и дајемо му пуномоћије да по упутсвима које је примио закључи све што се односи на срећу и на напредак нашег српског народа. Препоручујемо у след тога нашег посланика вашој доброти и вашој заштити. Поклоните му вере у све што вам буде предложио у име наше и будите милостиво наклони интересима захвалног народа.

С великим и одличним поштовањем остајем

Господине

ваш понизни слуга
Кара Ђорђе Петровић
врховни вођ српскога народа.
Савет народа српског.

XXV.

9|21 1810, Трст. (Турска, Слов. Пров. св. I.)

Раде Вучинић Барону Мериажу.

Ђенерале,

Част ми је послати вам ноту о основима на којима би се могао часно утврдити мир за српску народност. Пуна поверења у протекцију Његовог Величанства цара Наполеона, она зна да ће мучно добити постојана мира без његовог моћног посредовања; она очекује своју срећу, своју слободу, свој опстанак од благонаклоности који је дао нов облик и нове слободније законе највећем делу Европе; најзад исказујући овде услове које би Срби желели да добију, после седмогодишње племените борбе да стресу јарам ропства, додајем да су они вољни да усвоје све измене, које Његово Царско Величанство, њихов моћни заштитник, буде нашао за умесно да учини, ослањајући се потпуно на његову доброту. Молим вас да их изволите саопштити Његовој Екселенцији, војводи Кадорском, послав му депешу коју је врховни вођ српски управио на Његово Цар. и Краљ. Величанство; чим Његова Екселенција буде нам испричала намере Његовог Величанства, ја

сам готов да дам нужна објашњења према мојим упутствима има да се кренем за Париз ако то буде сматрано за нужно.

Изволте примити, господине, изразе мојег дубоког поштовања, са којим имам част бити ваш покорни слуга

Капетан Раде Вучинић
српски посланик и пуномоћник.

XXVI.

1810 21 Фебруара Трст. (Турска слов. пров. св. I)

Нота, коју је предао капетан Раде Вученић пуномоћник и посланик српски, господину пуковнику Мерiјажу, Царском барону и члану почасне легије.

У смислу добивених упустава а пре него што ми Његово Величанство Наполеон Велики буде милостиво дозволило да му представим на његовом двору хоћу Светли Господине да вам изјавим вољу, жељу и потребе мога народа, како би их надлежна власт изволела ставити до знања Његовом Величанству.

Прошло је већ четири века, како наша Отаџбина стење под турским јармом. Тиранија, која је прешла сваке границе и коју већ нисмо могли више трпити, нагонила нас је да крајнем прошлог столећа устанемо на оружје, и ми откуписмо крвљу нашу слободу.

Да би могли уживати ову тековину која нас је тако много жртава стала, ми желимо мир коме би основа била наша независност и признање нашег врховног вођа, Кара Ђорђа Петровића и његових законитих мушких потомака за Главара Србије, и то тако да непријатељ напусти наше земљиште и да ми задржимо положаје које сада заузимају наше страже на границама Србије то јест: од Саве па уз Дрину до утока Лима, од ове реке и кроз планине Шарган и Јавор поред брда Голије до реке Студенице, од ове реке до варошице Копаоника и то тако да место звано Самоково нама припадне, одавде у правој линији до реке Топлице па одатле њеним током све до реке Бугар-Мораве прешав преко ње, до извора друге реке Топлице а одатле до великог Тимока па током његовим све до утока у Дунав. Разуме се да се уз обележај ових граница подразумева и предаја градова Сокола, Фетислама и Адакала. Соко је мали стари градић сазидан на једној високој стени. Он служи за прибежиште свакојаким разбојницима и зликовцима.Они живе од пљачке и пљени украденој

или отетој силом од становника оближњих села и с њима је апсолутно немогуће живити у миру.

Адакале и Фетислам су места, где се скупљају такође зликовци сваке врсте, који се често не покоравају и самом турском цару, доводе у опасност пловидбу Дунавом за трговце из целе земље и могу да наносе вреда кад год хоће. Зато је потребно да ова места буду уступљена или нама или другој којој сили, како буде по вољи Његовога Царскога и Краљевскога Величанства.

Да би овај мир био што чвршћи, народ српски моли и преклиње Његово Царско и Краљевско Величанство да буде његов моћни заштитник, да буде посредник мира код Отоманске порте и да је приволи да утврди примирје, док се не закључи мир под гаранцијом Његовога Величанства.

Пошто се пролеће приближује, а српски народ није потпуно уверен да ли је или не, Отоманска влада вољна да закључи мир то моли понизно Његово Величанство да му благовремено укаже помоћ у 2000 квинтала барута, 4000 квинтала олова, 20 пољских топова са предњацима, у људима вештим у маневровању ових топова и 10.000 пушака са бајонетима.

Сви ови предмети могу се врло лако транзито послати преко Карловца, Купе и Саве до Београда, служећи се за њихов транспорт трговачким путем.

Мир са Србијом биће од велике користи за провинције Илирске које су потчињене оружју Његовог Величанства, јер рогата стока, овце, козе, свиње, лој, восак, мед и жито могу се купити много јефтиније у Србији него у провинцимаја аустријским.

Али ако послови политички идућег пролећа добију други правац и ако се Његово Величанство зарати са Отоманском Портом, у таквим околностима српски народ свечано обећава да ће свима силама напасти на Турке, а да би успех био што сигурнији, српски народ моли нарочито да се пошљу у Србију инжињери, и људи који умеју да копају руде, сапери и неколико чета пешачких са нужном муницијом.

Народи из *Клемента* (des Clementi) и Црне горе, који су наша браћа и савезници, а други народи који с нама заједно сачињавају једну народност следоваће нашем примеру и за врло кратко време цела Турска покориће се победоносном оружју француском. Срби и други народи исте народности нестрпељиво желе да се одликују под заставама Његовог Царског Величанства, као што су се некада одликовали под Великим Александром Маћедонским под својим законитим царевима. Они желе да покажу свету, да су

достојни потомци својих старих јунака који су славом свога оружја задивили цео свет.

Једном речју, српски народ испуњаваће у свему као светињу вољу Његовог Величанства, јер је дубоко уверен, да ће Његово Царско Величанство поступати с њим благо, као добар отац са послушним синовима, и да неће одбити његову молбу да му прибави мирне дане. Ако Његово Царско и Краљевско Величанство својом добротом, удостоји народ српски да га стави под своју заштиту, не само првaци српски, и њихов врховни вожд, Кара Ђорђе Петровић, поднеће престолу Његовог Величанства израз најдубље благодарности свога народа на тако великом знаку царске доброте.

XXVII

22 Фебруара 1810. Трст. (Турска слов. прав. I)

Барон Мериаж министру

Извештавајући вас о саопштењу српског посланика и шаљући вам депеше које је он донео, част ми је била доставити вам до знања све оно из његових разговора, што ми је изгледало да заслужује вашу пажњу. Но дужност ми је да додам, а он ме је и молио да то учиним, да се српски народ, Савет и Црни Ђорђе ослањају потпуно на посредовање, заштиту и благонаклоност Његовог Величанства; готови и да се бију и да се мире они би више желели мир који би им дао одмора, али без посредовања каквог моћног посредника неће имати никакве гаранције, да ће бити поштовани услови које утврде са Портом.

Ја сам приметио том посланику да стављајући до знања Вашој Екселенцији све што ми он саопшти, ја га могу само ангажовати да чека да се види шта околности допуштају да се учини у корист Србије и да прва ствар која има да се добије та је да Његово Величанство изволи дати своју протекцију, да се ја надам да ће се они повољно одазвати том кораку јер су Срби пробудили интересовање целе Европе својом храброшћу и својом издржљивошћу, али да треба чекати на одговор Ваше Екселенције.

Како је том посланику Црни Ђорђе наложио да иде у Париз ако буде нужно, он ће чекати у Љубљани, где ће се вратити заједно са мном, одлуке Ваше Екселенције.

Том приликом, Господару, биће можда корисно да и ја дођем у Париз да узмем нарочита упутства од Ваше Екселенције, ако и посланик буде требао тамо да иде. Тај пут би ми био у толико

милији, што ме журни послови већ одавна зову тамо; отац ми је умро за време моје мисије у Турској, али ја сам оставио на страну приватне послове, кад ме је служба Његовом Величанству звала на другу страну,

P. S. Односно ђенералске титуле коју ми дају писма српског посланика и Црног Ђорђа ја сам сматрао за дужност да им приметим да се више не служе њоме, јер ја немам тај ранг у војсци.

XXVIII.

25 Фебруар 1810, Трст. (Турска, Слов. пров. I)

Барон Мериаж Црном Ђорђу.

Ђенерале

Примио сам писмо, којим ме је почаствовала Ваша Екселенција; врло је ласкаво за ме што имам прилику да вам изјавим високо поштовање које ми улива ваша војничка репутација.

Ја сам одмах послао у Париз депешу Ваше Екселенције за војводу Кадорског, а такође и ону коју сте управили Његовом Царском и Краљевском Величанству мојем суверену.

Не сумњам да ће се племенито срце Његовом Величанству живо заинтересовати за срећу српског народа, а такође и за закључење мира који ће му осигурати покој и благостање, и ја би био сретан да ми се да прилика да и ја припомогнем у остваривању тако лепих жеља Ваше Екселенције.

Очекујући да из одговора Његове Екселенције војводе Кадорског сазнам намере Његовог Цар. и Крал. Величанства, молим Вашу Екселенцију да прими уверење о мојим искреним жељама за њежну срећу као и изразе мојег високог уважења, са којим имам част остати итд.

XXIX

1 Април 1810, Букурешт. (Турска, Слов. пров. св. I)

Форнети министру.

Посланици српски који су били овде, отпутовали су, а комуникациона средства са том покрајином врло су тешка односно продужим нужних мера. Сви они који би могли да буду корисни француској влади данас су врли резервисани према мени. Боје се да се не компромитују нарочито од како је прогнана породица Филипеско. Не могу да не доставим Вашој Екселенцији да сам окружен особама којима не могу да поклоним поверење у сличним околностима. Ја сам међутим употребио сав свој труд и све своје слабе силе да одговорим жељама Ваше Екселенције.

XXX.

25 Април 1810, Љубљана (Турска, Слов. пров. св. I)

Барон Мериаж министру.

Сад је два месеца како сам имао части да вас известим о повратку у Љубљану оног истог српског посланика, који је дошао у Беч код Ваше Екселенције прошле године. Ја сам предао депеше које је он носио за Његово Величанство и за Вашу Екселенцију, г. маршалу, војводи Дубровачком, који их је испослао штафетама; оне су вам дакле већ стигле као и мој извештај.

Тај посланик чека непрестано овде одговор Ваше Екселенције. Како ми никакав одговор није стигао и како сам приметно његову узнемиреност, а сем тога му његова упутства, као што сам имао част раније известити вас, налажу да иде у Париз ако буде нужно, ја сам изводио из ћутања Ваше Екселенције да они више воле да он то и учини, како би добили од њега непосредних саопштења. Према томе пошто сам о томе разговарао са г. маршалом, војводом Дубровачким, ја сам изјавио том посланику да је нужно да иде у Париз према својим упутствима. Приметно сам му, да и ако не могу ништа да кажем о намерама Његовог Величанства, јер су ми оне непознате, природа његове мисије је таква да ће пријатељско држање у корист Србијину зависити можда од политичких комбинација односно Турске и од односа Портиних са Француском, предмети који могу учинити да мало одоцне одлуке, најзад да ће он добити од Ваше Екселенције одговор на молбе која му је стављена у дужност да учини, и да се ја надам да ће његов пут бити користан за његову отаџбину.

После те изјаве српски посланик уверен како мислим, да сам ја говорио сходно намерама Ваше Екселенције, сматрао је то као одговор на депеше које сам имао части отправити вам. Он је се решио да продужи тај пут чекајући само курира из Београда који му је приспео данас. Кренуће се дакле прекосутра преко Беча, где ће узети новац који му је нуждан. Ја сам му дао име на амбасадера Његовог Величанства, молећи Његову Екселенцију да му изда потребне пасоше.

По мојем споразуму са њим, он је чим је овде приспео писао Црном Ђорђу и позвао га да српске трупе држи вазда приправне, али да остане у дефансиви, да утврди границе како би се Турци држали на пристојном одстојању, да са Русима чува пријатељске односе те да из њих извуче користи према приликама: али да избегава да не привуче на себе као прошле године сву пажњу Турака жртвујући себе успеху руском на Доњем Дунаву.

Ствар стоји у таквом стању. По доласку српског посланика у Париз Ваша Екселенција може располагати како за добро нађе и како буде годило Његовом Величанству догађајима који се односе на Србију.

Српски официр, капетан Никола Скуљевић, који је сад приспео овде као курир, прешао је турском границом до у главни стан г. маршалов, коме је предао једну депешу својег поглавара. Мени је он такође донео једно писмо од стране Црног Ђорђа. које вам достављам у препису.

Односно помоћи у баруту и у олову. ја сам приметио српском посланику да се ништа не може предузети без налога Његовог Величанства. Но посланик Вучевић може кад стигне у Париз поднети молбу о том Вашој Екселенцији. Међутим ја сам му обећао да ћу и ја саопштити маршалу, војводи Дубровачком, који ће му моћи дати позитивна одговора, ако то буде нашао за добро......

... одласку ђенерала Милорадовића, команданта у Влашкој, смењени су одмах чланови влашког дивана које је он подржавао. Главни бојари међу којима једна од првих великих породица Филипеско, и архијепископ влашки послани су у Русију; на њима лежи сумња о издајству и о новчаним злоупотребама. Бојарска партија кнеза Ипсилантија превладала је и саставила из својих редова нову управу.....

P. S. Црни Ђорђе и Српски Сенат купили су овде Наполеонов законик. Поручили су такође и Кривични законик, да по њему израде законе за своју земљу.

XXXI.

26 маја (7 априла) 1810, Београд. (Турска, Слов. пров. I)

Кара-Ђорђе барону Мериажу.

Имао сам части примити из Трста драгоцена писма Ваше Екселенције од 25 фебруара ове године, на којима вам изјављујем моју најискренију захвалност.

За мене је била врло велика утеха кад сам чуо да је Ваша Екселенција отправила писма која сам понизно управио Његовом Величанству цару и краљу Наполеону Великом и Његовој Светлости војводи Кадорском. Ја у томе видим благонаклоност и симпатије Ваше Екселенције према српском народу, и уздање које сам полагао у вашу доброту постаје све јаче, кад видим како

примате срцу ваду спасење и срећу једног народа који ће се увек показати благодаран својим добротворима.

Понизно молим Вашу Екселенцију, да нам изволи дати нових доказа о својој благонаклости, новим милостима и новим знацима пријатељства, и да поради на спасу српског народа. Прилике у којима се сад налазимо изискује најбржу помоћ и потпору, јер ево већ пролеће. Непријатељ далеко јачи спрема се и лаћа се оружја. Ми то исто чинимо, али се наша снага не може никако мерити са снагом непријатељском. Наше благајне су тако испрпљене седмогодишњим ратом, да нам је немогуће снабдети се нужном спремом.

Молимо дакле понизно Вашу Ексекенцију да нас изволи снабдети ма којим начином нужном муницијом и другом војеном помоћу, како би се могли привремено одржати у дефанисиви чувајући наше границе, докле над нама не засија зрак преузвишене протекције Његовог Царског и Краљевског Величанства Наполеона Великог и док нам оно не да своју стварну потпору.

Велеуважени Господару, божанско Провиђење вас је ставило у положај да можете дати израза вашем благоваклоном располагању. Смилостивите се, ми вас молимо, те употребите ваше силе да спасете српски народ. Ваше посредовање ће привући на нас погледе Великог Наполеона, а у награду за ваше труде и ваше напоре, ми, српски народ, нудимо вам и посвећујемо вам вечну благодарност и вечни спомен. Ваше поштовано име ћемо помињати са највећом захвалношћу и најдубљим поштовањем не само ми, но и деца деце наше.

Остајемо са искреним поштовањем и оданошћу

ВАШЕ ЕКСЕЛЕНЦИЈЕ
НАЈПОНИЗНИЈИ И НАЈПОКОРНИЈИ СЛУГА
Кара Ђорђе Петровић
ВРХОВНИ ВОЂ СРПСКОГ НАРОДА.
Српски Савет.

XXXII.

26 априла 1810, Љубљана. (Турска, Слов. Пров. св. I)

Барон Мериаж Црном Ђорђу.

Ђенерале,

Капетан Никола Скуљевић, који је приспео јуче у Љубљану предао ми је писмо, које ми је Ваша Екселенција учинила част

да ми пошље; она ми понова даје прилику да дâм израза мојим најискренијим жељама за вашу срећу и за срећу српског народа.

Похитао сам да одмах саопштим г. Војводи Кадорском препис писма Ваше Екселенције а како г. Вучениħ одлази у Париз мило ми је да се надам да ће пошто он буде према вашим налозима изложио жеље српског народа и његову молбу да га Његово Величанство наш велики цар узме под своју заштиту, Ваша Екселенција брзо добити очекивани одговор за срећу и за мир Србијин.

DOCUMENTS INÉDITS SUR LES

RELATIONS DE LA SERBIE AVEC NAPOLÉON I.

(1809—1814)

publiés par **Auguste Boppe**

VIII

1809. le 19 d' octobre, Vienne. (Turquie. Provinces slaves. vol 1).

Rado Wucsinics à Mr. de Champagny.

Pénétré de ce que Votre Excellence a bien voulu faire pour moi, je me fais un devoir de lui en témoigner au nom de ma nation et au mien toute ma reconnaissance. C'est dans les mains de Votre Excellence, dans les mains du Confident du Grand Napoléon que repose le sort des Serbiens. Vous serez sans doute notre intercesseur auprès de celui pour qui rien n'est impossible. Un mot seul de Sa Majesté peut faire notre bonheur, et elle verra avec quel empressement ses ordres seront exécutés. De retour dans ma patrie, mon premier devoir sera de rendre compte à mon gouvernement de ce qu' exige de nous Votre Excellence et nous satisferons à toutes ses demandes. La nation Serbienne abandonnerait tout pour la protection du

Grand Napoléon. Que ne ferait-elle pas lorsqu' on n'' éxige d' elle que de si légers sacrifices?

Dans les propositions de ma nation dont j'étais porteur il a été parlé des différentes mines et minéraux qui se trouvent dans le sein de la Serbie. J'ose encore prier Votre Excellence qu' il soit envoyé dans notre patrie un habile minéralogiste pour en juger par lui-même et deux fondeurs de fer pour seconder nos ouvriers; et de donner des ordres aux différents agents de France dans la Turquie pour faciliter nos relations avec le gouvernement de Sa Majeste.

IX

1809 19 octobre, Vienne. (Turquie. Provinces slaves vol I).

Rapport du Br. Mériage á Mr. de Champagny

Sur un entretien avee Rado Wucsenics.[1])

Conformément à vos ordres j'ai reçu le deputé serbien Rado Woutschenitsch. Le resumé de ses communications est que les Serbiens et leur chef Czerni Georges renoncent à la protection russe. Les Russes, dit-il, nous ont trompés pour nous engager à refuser les engagements avantageux offerts par la Porte, puis ils nous ont abandonnés pour agir vers le Bas Danube. Leur dessein est de nous sacrifier afin d' avoir à la paix, des conditions telles qu' ils les veulent obtenir des Turcs. Jls ont laissé tomber sur nous les forces ottomanes sans nous soutenir, de manière que les Turcs se sont rendus maîtres de l'île d' Ostrow entre Orsowa et Widin et ont coupé notre communication avec eux. Mr. le Conseiller d' Etat Rodofinikin qui était à Bel-

[1]) Sur le Baron Mériage, et sur ses relations antérieures avec les Serbes, voir „la Mission de l' Agjudant-Cemmandant Mériage à Widin.“ (1806—1809) par A. Boppe. (Annales de l' École libre des Sciences Politiques. 15 avril. 1886).

grade est parti inopinément et s' est retiré à Bucharest. L' état des affaires est tel en ce moment: «Nous avons repoussé les Turcs jusqu' auprès de Nissa, nous sommes d' accord avec le vizir de Bosnie d' être réciproquement tranquilles. Notre limite est la Drina et du côté du Danube neus occupons les montagnes parallèles au fleuve. Les hommes sous les armes en Servie sont au nombre de 100000. Ce sont des masses insurgées. Les officiers seuls et les canonniers sont payés. La population est d' environ 350.000 habitants. Elle s'augmente par l'arrivée des Grecs et Bulgares échappés des pays Turcs. Nous sommes en communication d'amitié avec les Monténégrins, et cette communication est libre. Les Turcs de la Bulgarie ravagent en ce moment la petite Valachie où les Russes ont trop peu de monde. Les Boyars Valaques et Moldaves fatigués de cet etat de choses font aussi des vœux pour que l' intervention de l' empereur Napoléon les délivre. Les paysans valaques payent jusqu' à 350 et 400 piastres d' impôts indépendamment des réquisitions en nature. Le mécontentement contre les Russes est tel que les milices valaques appelées pandours ont dans la petite Valachie passé du côté des Turcs, et servent avec eux dans leur pays même. Les Russes n' avaient point encore pris Jsmaïl quand j'ai passé en Valachie et ils avaient été repoussés devant Jbrahil. Leurs généraux sont fort divisés et ne s'entendent point. Leur armée est sur la droite du Bas Danube vers Matschin et Jsatscha. L'armée turque se rassemble à Rustchûck.........»

Conformement à vos instructions j'ai dit à cet envoyé que Sa Majesté etant partie immédiatement après la signature de la paix, il n' avait pas été possible de prendre ses ordres, mais que le peuple Servien avait montré trop d' énergie, trop de constance et de valeur depuis 10 ans pour ne pas mériter l'intérêt que Sa Majesté porte á la cause qu' il défend; que l' Empereur a prouvé que la protection de l' Empereur avait fait le bonheur des nations et des

rois qui l' avaient implorée, que la position des Serviens surtout à présent ne leur offrait d' autre appui efficace que celui de Sa Majesté s'il daignait l' accorder, puisqu' ils ont reconnu eux mêmes que les Russes n' agissent que pour leur propre intérêt et qu' ils savent depuis longtemps que l' Autriche convoite leurs provinces et leurs forteresses, que l' empire de Sa Majesté s' étend maintenant jusqu' à la Save, sur Fiume et Trieste, où il y a des établissements esclavons, des colléges de cette nation; que les peuples de la Dalmatie, de la Croatie sont leurs frères et sont maintenant sujets de Sa Majesté; qu' ils doivent employer leur influence près les Monténégrins pour les déterminer à abandonner des brigandages insignifiants sur les frontières de l' Albanie française et à implorer aussi la puissante protection de l' Empereur; qu' établissant par les Monténégrins leurs communications avec Cattaro ainsi qu' ils l'ont fait avec les Russes, ils peuvent s'en servir pour envoyer en Dalmatie les bestiaux qui forment leur commerce le plus considérable et recevoir en échange tout ce qui pourrait leur être nécessaire.

Le deputé est convenu de tout cela et a protesté que tels étaient les sentiments et les réflexions qui avaient déterminé Czerni Georges et le Sénat à recourir à la protection de Sa Majesté.

Alors je lui ai fait voir que dans la situation politique actuelle de l' Europe et après les nouveaux triomphes de Sa Majesté, la Porte ottomane s'empresserait sans doute encore davantage de rechercher la bienveillance du vainqueur de l' Europe, que dans ce cas la médiation ou protection de Sa Majesté près de la Porte en faveur de la nation servienne serait toute puissante et j'ai ajouté que personnellement je croyais qu' il pouvait l' espérer, que je l'engageais à écrire dans ce sens au Sénat Servien; que si au contraire la Porte se mettait dans le cas d' attirer contre elle la colère de l' Empereur, la nation Servienne recevrait des secours efficaces des armées de Sa Majesté,

les quelles conquéreraient à l' instant la Bosnie afin de leur donner la main; que voilà ce que pouvaient espérer les Serviens.

Le député a paru infiniment satisfait et d' autant plus qu' il a regardé ce que je lui disais comme choses presque officielles.

Alors il m' a exposé que les Serviens seraient disposés à entrer en arrangement avec les Turcs aussitôt que Sa Majesté le voudrait, comme également à leur faire la guerre.

Quant aux conditions d' arrangement, ils consentiraient à payer un tribut annuel, à reconnaître la souveraineté du Grand Seigneur, mais voudraient se gouverner eux mémes, conserver leurs forces armées, ne point admettre de Turcs dans leur pays, et ne point être comme la Valachie et la Moldavie sous l' administration de Grecs envoyés de Constantinople. Je sais par mes conférences avec le reïs effendi et le drogman de la Porte Morosi, à Crajowa et à Jassy, que les Turcs sont aussi disposés à un arrangement mais ils voudraient avoir une petite garnison à Belgrade et à Schabatz, et un prince grec. Sur tout le reste on est d' accord.

Quant aux limites les Serviens abandonnent leurs prétentions sur la Kraïna, pays proche du Danube entre Widin et Orsowa. Jls paraissent ne pas insister sur cela.

Le député expose qu' il a été établi en Servie des fabriques de poudre; mais qu' il n' y a point de fondeurs pour boulets, bombes et obus. Jls les ont jusqu' à ce moment des Russes et de l' Autriche. Jls demandent des fondeurs. Je lui ai dit qu'on ne pourrait songer à cela qu' après que V. Excellence aurait pu rendre compte de sa mission à Sa Majesté.

X

1809. 3 novembre. Vienne. (Turquie. Provinces slaves. vol. I).

B^r. Mériage à M^r. de Champagny.

Jl lui annonce qu' il partira le lendemain pour Laybach. «L'envoyé servien part Lundi et suit la même route pour aller à Belgrade par la Croatie et la Sirmie. Jl a déjà rendu compte du resultat de sa mission à Czerni Georges par une voie particulière mais sans entrer dans aucun détail positif, devant lui-même en faire part.»

XI

Bucharest. le 8 novembre 1809.[1])

Ledoulx au Ministre.

J' ai reçu la lettre en date du 20 octobre dernier que Votre Excellence m' a fait l' honneur de m' écrire; la personne qui en était chargée a passé avec rapidité et sans aucun empêchement par Adakala et Widin.

Les instructions que Votre Excellence a la bonté de me donner seront religieusement observées. Mes vœux seront accomplis, si les circonstances secondent mon zèle. Quoique ma position à Bucharest rende les communications, que V. Excell. m' autorise à avoir avec les Serviens, difficiles, attendu que j'en suis séparé par le Danube et par les armées russes et turques, j'espère que les intentions de Sa Majesté seront remplies autant qu' il dépendra de mon activité. Jl se trouve en ce moment-ci à Bucharest un autre Servien de marque, collègue de celui que V. Excell. connait. Jl est ici secrétaire pour observer les mouvements des Russes; je l'ai fait venir chez moi, pour

[1]) Archives nationales. A F IV. 1689 № 105. copiée et communiquée par M. Jvan Pavlovitch.

lui faire connaître l'accueil bienveillant que son compatriote a reçu près de V. Excell. et l' intérêt général que l' Empereur prend au sort de la Servie. Je lui ai communiqué avec toutes les précautions et les ménagements nécessaires, les idées que V. Excel. me donne. «Jl suffit, m'a-t-il répondu, que le Grand Napoléon ait jeté un regard de protection sur nous, pour que toutes ses volontés soient sacrées; pour que notre dévouement soit sans bornes; je vais, me dit-il, retourner à Belgrade dans quelques jours, et vous apprendrez incessamment que les Monténégrins sont devenus les amis fidèles des Français du Cattaro; que la Serbie ayant toutes ses espérances dans le bras puissant ou dans la médiation de Sa Maj. l' Empereur Napoléon, lui donnera des preuves de sa reconnaissance et de son dévouement.»

Jl m'a dit que dès qu' íl aurait communiqué à Czerni Georges les dispositions bienveillantes de la France envers lui, il se concerterait pour établir des communications régulières avec M^r^. Mériage, et qu' il trouverait le moyen de me faire connaître toutes les démarches que ses compatriotes feront, en suivant les directions heureuses qu' ils reçoivent aujourd' hui. J'espère, Monseigneur, pouvoir dans cette circonstance justifier la confiance honorable que V. Excell. m' accorde, et me rendre digne de son intérêt. Dans peu, je présume que j'aurai quelque chose de positif à annoncer à V. Excell. au sujet de cette commission.

J' ai l' honneur d'annoncer à V. Excell. que le prince Bagration, après avoir été complétement battu par Pehlivan, a été obligé de débloquer Silistria, et de se concentrer à Hirsova, d'ou il prendra ses mesures pour repasser le Danube et venir établir son quartier d'hiver à Focšan. Cette défaite a produit ici un très mauvais effet pour les Russes.....

XII

1809 2 décembre. Laybach. (Turquie. Prov. Slaves. vol 1).

B^n. Mériage au Ministre.[1])

L' envoyé Servien est parti de Laybach quelques jours après mon arrivée dans cette ville, ayant voulu attendre l' occupation par nos troupes de la Croatie, qu' il voulait traverser.

Si on peut croire au dire de cet envoyé il est probable qu' aussitôt après son retour à Belgrade, il sera nommé par Cserni Georges une deputation ou mission composée d' un sénateur et de deux autres députés qui se rendront à Laybach et peut-être demanderont d' aller à Paris. Ce sénateur paraît devoir être le même qui a déjà été envoyé par les Serviens prés des Russes à Jassy, où je l'ai vu, et est retourné à Belgrade assez mécontent de ce qu'on n'avait pas accédé aux demandes de secours plus efficaces faites pas les Serviens.

Votre Excellence connaissant déjà les désirs des Serviens pour obtenir la protection de Sa Majesté et les secours directs ou indirects qu' ils en espèrent, il me reste à demander des instructions relativement á l' arrivée des députés serviens, si elle a lieu, et s'ils demandaient à se rendre à Paris.

J' ai fait sentir à l'envoyé Servien qu' en affaires politiques, les succés dépendaient le plus souvent de la discrétion et du secret, et qu' ainsi quelles que soient les démarches que son Sénat et Czerni Georges croient devoir faire dans cette occasion, il fallait suivre cette maxime de prudence et qu' au surplus, je ne manquerai pas de trans-

[1]) le B^n. Mériage séjourna à Laybach jusqu' en 1811. Une lettre du ministre du 27 avril 1811 mit fin à sa mission. (Arch. Aff. Etr. vol. Prov. Jllyriennes).

mettre aussitôt à Votre Excellence toutes les communications et les vœux du Sénat Servien.

Je sais d'avance que les députés demanderont des secours en armes, en munitions de guerre, des ouvriers d' artillerie, et surtout des fondeurs. Les Serviens ont déjà des ateliers montés, ils ont des mines abondantes, mais ils manquent d' ouvriers capables......

Je prie Votre Excellence de vouloir bien me faire connaître ses intentions relativement aux demandes des Serviens.

XIII

1809 15 décembre. Bucharest. (Turquie. Prov. Slaves. vol. I)

Ledoulx au Ministre

Il lui annonce que le Servien qui était à Bucharest incognito est parti depuis quelques jours pour Belgrade. La veille de son départ, il l' avait prévenu qu' il mettrait la plus grande diligence pour rentrer daus sa patrie afin de contribuer d' après la direction donnée par Ledoulx au bien être de ses compatriotes.

Le 3 novembre (v. st.) il y a eu une assemblée â Hassan Pacha Palanka presidée par Kara George où on a discuté sur les nouvelles promesses de la Russie et sur la nécessité de décider la Serbie à embrasser un autre parti.

XIV

1809 30 décembre Bucharest. (Turqule. Prov. Slaves. vol I)

Ledoulx au Ministre

Depuis le départ du député Servien qui était ici, je n'ai reçu aucunes nouvelles de ces contrées. Mais je pense qu' il reviendra incessammeut lui-même, s'il ne se rend pas en Dalmatie, comme il se propose de le demander au Sénat. Ce que je puis aujourd'hui annoncer à Votre Excellence c'est

que le Gal Rodofinikin attend toujours à Crajowa et que dernièrement des dépêches de Belgrade sont arrivées pour le prince Bagration, qui dit-on ne lui apportent que de mauvaises nouvelles pour les intérêts de sa Cour.

XV

1810 1 janvier Laybach. (Turquie, Prov. Slaves. vol. I)

Bn. Mériage au Ministre

J'attendais pour écrire à Votre Excellence des nouvelles de Belgrade ou le retour de l'ênvoyé servien. Mais je reçois de cet envoyé une lettre datée de Carlstadt du 25 décembre. Je crois devoir vous en rendre compte et je joins une copie de sa lettre.

Quant à la lenteur du voyage de l' envoyé servien, je me borne à observer à Votre Excellence qu' il me dit à son départ devoir aller d' abord à Fiume où il trouverait des lettres de Belgrade et s'y acheminerait ensuite par la Croatie. Mais déjà près d'un mois et demi s' est écoulé depuis lors —

Copie de la lettre de Rado Wucsinics à Mériage

Carlstadt, 27 décembre 1809.

Mon général, j'ai l'honneur de vous faire savoir mon arrivée á Carlstadt depuis quelques jours. En attendant, le mauvais temps et l'indisposition de ma santé m'a retenu jusqu' aujourd'hui. — Je suis prêt à partir demain pour me rendre au lieu de ma destination...... J'espère d'être bientôt de retour où j'aurai l'honneur de vous donner des renseignements de bouche. —

XVI

1810 13 Janvier Laybach. (Turquie Prov. Slaves. vol. I)

B^n. Mériage au Ministre

......«On m' annonce de Petrina. frontière de Turquie, ce qui suit: Les mouvements de quelques troupes autrichiennes ayant fait penser qu' elles pouvaient avoir pour destination la surprise et l' occupation de Belgrade, un corps de troupes russes s'est rendu dans cette forteresse de l'avis des Serviens et l'occupe maintenant.... Les Serviens suivent en ce moment l'impulsion des Russes et visent à faire reconnaître leur indépendance comme état particulier.

Cette occupation est contraire aux vues antérieures et aux sentiments de Czerni Georges. Ce chef visant à se faire reconnaître prince ou duc de Servie et voulant afin d'y réussir tenir toujours sous sa main cette footeresse et le sénat qu'il y préside.» —

XVII

1810 5 février Laybach (Turquie. Prov. Slaves. vol I).

B^n. Mériage au Ministre.

Je viens d' être informé qu' un courrier servien expédié de Belgrade avec des dépêches de Czerni Georges pour Sa Majesté et pour Votre Excellence, a perdu ou a été dépouillé de ses dépêches dans le trajet de la dernière poste autrichienne pour entrer en Croatie. Ce courrier s'est rendu jusqu' à Carlstadt où il a fait son rapport au G^al. de division Carra St Cyr; il est retourné à Belgrade. Cet événement a eu lieu, il y a à peu près 8 jours.

XVIII

1810 15 février. Paris. (Turquie. Prov. Slaves vol I).

Le Ministre è Mr. Fornetti, consul de France à Bucharest.

Jl avait été recommandé à Mr Ledoulx votre prédécesseur, de m' adresser des informations exactes sur les affaires des Serviens et de leur procurer toutes les facilités qu' ils désireraient pour faire conaître à Sa Majesté leur situation et leurs demandes. Cet objet fait aussi partie de votre mission, et je vous invite à y donner le même soin. Les motifs qui ont porté le chef et le sénat des Serviens à recourir à la protection de Sa Majesté sont toujours les mêmes. Leur guerre avec les Turcs se fait avec des succès trop partagés pour qu' on en prévoye la fin prochaine, et soit qu' ils veuillent la suivre ou la terminer par des négociations, la bienveillance de l' Empereur leur est toujours nécessaire.

Un de leurs députés s'était rendu l'année dernière de Bucharest à Vienne où était alors l' Emperenr Napoléon. S'ils envoyaient d' autres agents à Bucharest, recevez les avec obligeance, mais en évitant de donner aux Russes le moindre ombrage. Sachez d' une manière positive quelle est la situation actuelle de leurs affaires et donnez leur des marques d' intérêt et des encouragements. Mr. Ledoulx vous a laissé les instructions que je lui avais adressées à ce sujet, vous voudrez bien également les suivre.

La confiance des Serviens envers les Russes paraît affaiblie depuis longtemps, et leur recours à l' Empereur est aujourd' hui d' autant plus naturel que les possessions de Sa Majésté sont devenues plus voisines de leurs frontières, et qu' elle peut ainsi plus efficacement les protéger.

J'insiste sur la nécessité de ne vous conduire avec eux qu' avec la plus grande discrétion, et de manière à ne contrarier ni la Russie qui les a constamment recherchés

ni la Porte qui les regarde comme des sujets rebelles et qui n' aspire qu' à les soumettre. N'ayez avee les agents qu' ils pourraient envoyer près de vous, aucune correspondance écrite, mais faites moi part de tout ce qu' ils vous auront appris et demandé.

XIX

1810 24 février. Trieste. (Turquie. Prov. Slaves vol I).

Baron Mériage au Ministre.

J'ai l'honneur de rendre compte à Votre Excellence que Mr le Maréchal duc de Raguse, s'étant rendu à Trieste momentanément et m'ayant invité à venir l'y trouver, je suis arrivé hier dans cette ville.

A la dernière station de poste, je fus réjoint par l' envoyé Servien Rado Woucsenitz, revenant de Belgrade (par suite de sa première mission à Vienne près de Votre Excellence). Cet envoyé est muni de pleins pouvoirs et d' instructions fort étendues de Czerni Georges et du Sénat Servien. Jl était aussi porteur de dépêches pour Sa Majesté Jmpériale et pour Votre Excellence.

Je joins ici:

1° la dépèche adressés à Sa Majesté.

2° celle pour Votre Excellence.

3° une lettre particulière de cet envoyé également à Votre Excellence.

4° copie des pleins pouvoirs dont il est porteur.

5° copie de la lettre que m' a adressée Czerni Georges.

6° Copie d' une lettre dudit envoyé serbien laquelle accompagnait la note ci dessous.

7° copie d' une note préliminaire de l' envoyé Servien relative à des conditions désirées d' une paix avec les Turcs,

sous la protection de Sa Majesté, conditions susceptibles des modifications qu' il plaira à Sa Majesté d'y apporter.

J'ai l'honneur de faire observer à V. Excellence que le nommé Nicolas Sculjewitz cité dans la lettre que m'a adressée Czerni Georges est le même courrier serbien qui a perdu ses dépèches ou auquel on les a prises dans le trajet de la dernière poste autrichienne pour arriver en Croatie. Ce dont ma dernière lettre a rendu compte à Votre Excellence. L'envoyé servien me dit avoir appris en route qu' elles auraient été retrouvées ce qui ne pourra être vérifié que par l' arrivée du second courrier qu' il attend dans deux jours de Belgrade.

XX

1810 10 Janvier. Belgrade.

Czerni Georges à Napoléon.

(Cette lettre qui manque aux Aff. Etrangères, a été trouvée aux Archives Nationales A. F. IV. 1689. p. 102. par Mr Jv. Pavlovitch et publiée dans le Glasnik année 1882. livre 51.)

XXI

1810 10 Janvier Belgrade. (Turquie. Prov. Slaves vol I).

Czerni Georges á Mr. de Champagny.

Très excellent Seigneur.

J'ai eu l'honneur de recevoir les lettres que Votre Excellence m'a adressées de Vienne le 19 octobre de l'année dernière. Elles m'ont été remises par notre député, le capitaine Rado Wuczenics. Veuillez en agréer mes remerciements. Je ferai tous les efforts possibles pour remplir les vues de Votre Excellence qui m'ont été rapportées de vive voix par ce même député. Je regrette que les circonstances n'aient pas permis que les voeux de notre nation fussent

soumis à Vienne à Sa Majeste Jmp. et Roy, Napoléon le Grand. Cependant la bienveillance que vous m'avez exprimée dans vos lettres me ranime et me donne l'espérance qu' à Paris, nous ne serons pas oubliés. Je prie humblement Votre Excellence de vouloir bien être notre intercesseur près du Grand Napoléon. La gloire dont jouit Votre Excellence et dont elle est si digne s'augmentera encore par cela même qu' elle aura procuré à la nation servienne par son intercession la paix et le bonheur, et le nom de Votre Excellence déjà si honoré par ses vertus restera à jamais dans notre souvenir.

Désirant à présent donner une nouvelle force à notre réponse et conduire nos affaires au but le plus promptement possible, j'ai jugé convenable de concert avec le Sénat de notre nation d' envoyer une seconde fois notre même député près de Votre Excellence et s' il est nécessaire près de Sa Majesté Jmp. et Roy, avee des pleins pouvoirs et des instructions suffisantes.

Que Votre Excellence daigne ne pas refuser à notre député sa faveur et son appui. J'en serai vivement reconnaissant.

Je suis avec dévouement et respect
de Votre Excellence
le trés humble Serviteur

Kara Georges Petrowitz
Commandant en chef
de la nation Servienne.

XXII

1810 9|21 février Trieste (Turquie. Prov. Slaves, vol I).

Rado Woucsenics à Mr. de Champagny.

Très excellent Seigneur.

J'ai rendu compte de tout ce que Votre Excellence m' avait prescrit au Sénat et à Kara Georges Pétrovitz Com.

en chef, dont les lettres viennent d' être adressées à Votre Excellence. Jl me sera agréable de remplir les nouvelles commissions qu' elle aurait encore à me confier. D'après les instructions que m'a données M[r] le Général Mériage, Baron de l' Empire, je lui ai rendu compte de la volonté et des désirs de la nation servienne et j'attendrai à Laybach la gracieuse résolution qui aura été prise sur le sort de ma patrie. Jusqu' à ce terme je recommande cette nation à l' intercession de Votre Excellence près du Grand Napoléon et je la prie de m' accorder aussi sa faveur et sa protection.

Je suis avec le plus profond respect
le trés humble et trés dévoué serviteur
Le député plénipotentiaire de la nation servienne

Rado Wucsinics,
Capitaine.

XXIII

1810 10|22 janvier Belgrade. (Turquie. Prov. Slaves. vol I).

Pleins pouvoirs donnés à M[r]. le Capitaine Rado Wucsinics.

Nous, Cara Georges Pétrowitz, Commandant en chef, et le Sénat de la nation servienne, connaissant votre fidélité et les services que vous avez rendus à la patrie nous avons résolu de vous envoyer et nous vous envoyons en qualité de notre député près de Sa Majesté l' Empereur des Erançais, roi d' Jtalie, vous donnant le plein pouvoir d' exposer respectueusement devant le trône de Sa Majesté Jmp. et Roy. la volonté, les voeux, et les besoins de notre nation, de remettre des notes diplomatiques à qui il appartient, d' attendre des décisions et de répondre, en un mot de faire tout ce qui intéresse l' utilite et le bonheur du peuple, sans toutefois vous écarter des instructions que nous vous remettont. En conséquence tout ce que vous

aurez fait et conclu de cette manière, nous le tiendrons pour sacré et inviolable et nous l' observerons sans y mettre aucune opposition.

Donné à Belgrade le 10|22 Janvier 1810.

Cara Georges Petrowitz
Com. en Chef de la nation servienne
Le Sénat national servien.

XXIV

1810 10 janvier. Belgrade. (Turquie. Prov. Slaves. vol 1).

Czerni Georges au Bn Mériage.

Monsieur le Général.

Quoique nous n' ayons reçu aucune lettre de vous, nous avons cependant suffisamment appris par notre député, le capitaine Rado Wucsenics, que Sa Majesté Jmp. et Roy. ne vous refusant pas sa protection, a daigné vous désigner pour correspondre avec nous, afin de donner aux affaires une marche meilleure et plus sûre. Cette désignation nous est d'autant plus agréable que vos excellentes qualités et vos vertus sont bien connues dans notre pays. C' est pourquoi nous prions le Dieu de bonté qu' il nous accorde le bonheur de vous voir bientôt près de nous, afin que les Serviens déjà unis par inclination aux Français rendent éternels ces liens d' attachement et de bonne intelligence. Dans cette ferme et inébranlable intention, nous avons adressé nos premières lettres à Sa Majesté pour lui déclarer notre dévouement absolu, et nous avons confirmé ces dispositions par les lettres remises le 13 décembre de l'année dernière à notre affidé, Nicolas Sculjevitz. Aujourd'hui que les circonstances où nous sommes exigent de la célérité dans l'action et que nous souhaitons d' avoir le plus promptement possible une marque de la haute protection de Sa Majesté Jmp et Roy. nous nous empressons d'envoyer de nouveau notre

même député auprès de vous et nous lui donnons le plein pouvoir de faire suivant l' instruction qu' il a reçue tout ce qui concerne le bonheur et la prospérité de notre nation servienne. En conséquence nous recomandons notre député à vos bons offices et à votre protection.

Daignez lui ajouter foi, en tout ce qu' il vous proposera en notre nom et daignez favoriser les intérêts de cette reconnaissante nation.

Nous sommes avee beaucoup de respect et avee une considération distinguée

Monsieur.
les très humbles serviteurs

Cara Georges Petrovitz.
C-t. en chef de la nation servienne
Le Sénat national Servien.

XXV

1810 9|21 février. Trieste. (Turquie. Prov. Slaves I).

Rado Wucsenics au Bn Mériage.

Général.

Jai l' honneur de vous adresser une note sur les premières données qui paraissent propres à établir une paix honorable pour la nation serbienne. Pleine de confiance dans la protection de Sa Majesté l' Empereur Napoléon, elle ne peut guère compter sur une paix solide que par sa médiation puissante; elle attend sa félicité, sa liberté, son existence de la bienveillance du héros qui vient de donner une nouvelle forme et des lois plus libérales à la plus belle partie de l' Europe; enfin en exprimant ici les conditions que les Serbiens après 7 ans d' une lutte généreuse pour secouer le joug de l' esclavage, désireraient obtenir, je dois ajouter qu' ils sont disposés à adopter les modifications que Sa Majesté Jmp. leur auguste protecteur, croira con-

venable d' y apporter, s'en rapportant entièrement à sa bonté. Je vous prie de vouloir bien en donner connaissance à son Exc. M[r] le duc de Cadore, en lui adressant les dépêches du C-t. en chef des Serbiens pour Sa Majesté. Jmp. et Roy; et sitôt que son Excellence aura fait connaître les intentions de Sa Majesté, je suis prêt á entrer dans les développements qui seront nécessaires, ensuite des instructions qui m'ont été données, ou à me rendre à Paris. si elle le juge nécessaire.

Agréez, Monsieur, les sentiments du profond respect avec lesquels jai l' honneur d' être votre ohéissant Serviteur.

Rado Wucsenics
Capitaine
deputé serbien et plénipotentiaire.

XXVI

1810. 9|21 février. Trieste. (Turquie. Prov. Slaves I).

Note remise à M[r] l' Adjud. Com. Mèriage, Baron de l' Empire, et Membre de la Légion d' honneur, par le Cap. Rado Wucsenics, plénipotentiaire et députè Servien.

En vertu de mes instructions et jusqu' à ce que Sa Majesté Napoléon le Grand m'ait gracieusement permis de me rendre à sa cour, j'ai, très illustre seigneur, à vous déclarer la volonté, le désir, et les besoins de ma nation, afin que l' autorité compétente daigne les soumettre à Sa Majesté.

Jl s' est écoulé quatre siècles depuis que notre patrie gémit sous le joug des Turcs. Une tyrannie portée au dela de toutes les bornes et intolérable pour nous, nous força sur la fin du dernier siècle à prendre les armes et nous acquîmes la liberté, au prix de notre sang.

Pour jouir du prix d' un si grand sacrifice nous désirons une paix fondée sur notre indépendance et sur la reconnaissance de notre Général en Chef. Kara George Petrovits, et de ses descendants mâles et légitimes en qualité de chefs de la Servie, de manière que l'ennemi, évacue notre territoire et que nous conservions les positions actuellement occupées par nos postes sur les frontières de la Servie, savoir : depuis la Save en remontant la Drina jusqu'au confluent du Lim; de ce fleuve à travers les montagnes Sargan et Javor et en suivant le mont Golia jusqu' à la rivière Studenitza, de cette rivière jusqu' à la petite ville de Kopaonik, de façon cependant que cette ville et le lieu nommé Samokovo nous appartiennent; de là en droite ligne jusqu' à la rivière Toplitza, dont on suivra le cours, traversant ensuite la rivière Bulgar Morawa, et se portant de la rive opposée jusqu' à la source d' une autre Toplitza et de là jusqu' au grand Timok dont on descendra le cours jusqu' au Danube. Jl est sous entendu que cette limite comprend la cession des forteresses de Sokol, Fetislam et Adakalé. Sokol est une petite forteresse ancienne assise sur un roc élevé. Ce n' est qu' un réceptable de brigands et de malfaiteurs de tout genre qui s'y réunissent. Jls ne subsistent que de proie et de butin dérobé ou enlevé de force aux villages voisins et l' on ne peut jamais se maintenir en paix avec eux.

Adakalé et Fetislam sont des lieux où il ne se rassemble également que des malfaiteurs qui le plus souvent n' obéissent pas á l' Empereur turc lui-même, font courir le plus prand danger le long du Danube aux négociants de tous les pays et peuvent nuire toutes les fois qu' ils veulent. Jl est donc nécessaire que ces places soient cédées ou à nous ou à une autre puissance quelconque ainsi qu' il plaira à Sa Majesté Jmp. et Roy.

Pour rendre cette paix solide la nation servienne supplie instamment Sa Majesté Jmp. et Roy. d' être sa puissante protectrice, d' être la médiatrice de la paix auprès

de la Porte ottomane, et de la disposer à conclure un armistice jusqu' à ce que la paix ait lieu sous la garantie de Sa Majesté.

2° Comme le printemps approche et que la nation servienne n' est pas entièrement assurée si le gouvernement ottoman est disposé à faire la paix, ou s' il ne l'est pas, elle prie humblement Sa Majesté, Jmp. et Roy. de lui accorder à temps un secours de 2000 quintaux de poudre, de 4000 quintaux de plomb, de 20 pièces de campagne avee leurs affûts, d' hommes habiles dans la maneuvre des pièces, et de 10000 fusils avec leurs bayonettes. On peut aisément faire passer tous ces objets par transit par Carlstadt, la Kulpa, la Save jusqu' à Belgrade, et se servir pour leur transport de la voie du commerce.

3° La paix avec la Servie sera d' un grand avantage pour les provinces Jllyriennes soumises aux armes de Sa Majesté, parce que les grands bestiaux, les brebis, les chèvres, les cochons, le suif, la cire, le miel, le blé peuvent s' acheter à beaucoup meilleur marché en Servie que dans les provinces autrichiennes.

4° Mais si les affaires politiques prenaient au printemps prochain une autre direction et si Sa Majesté se trouvait engagée dans une guerre avee la Porte ottomane, dans de telles circonstances, la nation servienne promet solennellement à Sa Majesté d' agir avec toutes ses forces contre les Tures et pour être plus assurée du succès, elle demande avee insistance qu' il soit envoyé en Servie des géomètres, des hommes en état d' exploiter les mines, des sapeurs et quelques corps d' infanterie avec les munitions nécessaires.

Les peuples du Clémenti et du Monténégro, qui sont nos frères et nos alliés, d' autres peuples qui ne font avec nous qu' une nation suivront notre exemple et en peu de temps toute la Turquie d' Europe se soumettra aux armes victorieuses de la France. Les Serviens et les autres peuples de la même nation désirent avec impatience de se

signaler sous les drapeaux de Sa Majesté Jmp. comme ils se signalèrent autrefois sous le Grand Alexandre le Macédonien et sous leurs empereurs légitimes. Jls désirent montrer au monde qu' ils sont les dignes descendants de ces anciens héros qui ravirent la terre d' admiration par la gloire de leurs armes.

5° En un mot la nation Servienne suivra en tout et religieusement la volonté de Sa Majesté parce qu' elle est intimement persuadée que Sa Majesté Jmp. en agira envers elle avec clémence et comme un père bienveillant envers des fils soumis, et qu' elle ne refusera pas de leur préparer des jours de paix.

6° Si Sa Majesté Jmp. et Roy. daigne dans sa bonté mettre la nation servienne sous sa protection, non seulement les premiers hommes de la Servie, mais leur chef suprême Kara George Petrowitz apporteront religieusement devant le trône de Sa Majesté les actions de grâce de leur nation pour une si grande marque de clémence impériale.

XXVII

1810. 22 février. Trieste. (Turquie. Prov. Slaves I).

Bn. Mériage au Ministre.

En vous rendant compte des communications de l' envoyé Servien et en vous transmettant les dépêches dont il était porteur, j'ai eu l' honneur de vous faire le rapport à peu près de tout ce qni m' a paru dans ses discours mériter votre attention. Je dois pourtant ajouter, et il m' a prié de le faire, que la nation servienne, le Sénat et Czerni Georges s'abandonnaient entièrement aux bons offices, à la protection et à la bienveillance de Sa Majesté; étant également prêts à combattre comme à faire la paix, qu' elle désirait plutôt la paix pour assurer son repos. mais que sans l' intervention d' un médiateur puissant elle

n'aurait point de garantie de l' observation des arrangements à stipuler avec la Porte.

J'ai observé à cet envoyé qu' en faisant le rapport à Votre Excellence de tout ce qu' il me communiquait je ne pouvais que l'engager à attendre ce que les circonstances permettront de faire en faveur de la Servie et que le premier point était d' obtenir que Sa Majeste daigne accorder sa protection, que je croyais pouvoir espérer qu' elle accueillairait favorablement cette démarche, à cause de l' intérêt que les Serviens ont inspiré à l' Europe entière par leur courage et leur persevérance, mais qu' il fallait attendre les réponses de Votre Excellence.

Cet envoyé ayant ordre de Czerni Georges de se rendre à Paris, s' il est nécessaire pour le succès de sa mission, il attendra à Laybach, où il va retourner ainsi que moi, les résolutions de Votre Excellence.

Si dans cette circonstance, Monseigneur, il pouvait être bon à quelque chose que je me rendisse à Paris pour y recevoir les instructions plus particulières de Votre Excellence, dans le cas où cet envoyé aurait aussi à s'y rendre, ce voyage me serait d' autant plus agréable que des affaires pressantes m' y appellent depuis longtemps; mon père ètant mort pendant ma mission en Turquie, mais ayant dû écarter l' intérêt privé, lorsque le service de Sa Majesté m' appelait ailleurs..........

P. S. A l' occasion du titre de Général que me donnent les lettres de l' envoyé servien et de Czerni Georges, j'ai cru devoir lui observer de ne point s'en servir puisque cette dénomination n' appartenait point à mon rang militaire.

XXVIII

1810. 25 février. Trieste. (Turquie. Prov. Slaves I).

Baron de Mêriage à Czerni Georges.

Général

J'ai reçu la lettre dont Votre Excellence m' a honoré; il m' est flatteur d' avoir l' occcasion de lui témoigner la haute estime que sa réputation militaire m' a inspirée.

Je me suis empressé d' expédier à Paris la dépêche de Votre Excellence à M^r le duc de Cadore, ainsi que celle pour Sa Majesté Jmp. et Roy. mon souverain.

Le coeur généreux de Sa Majesté prendra sans doute un vif intérêt au bonheur du peuple servien, ainsi qu' au rétablissement d'une paix qui assure son repos et sa fèlicité et je m' estimerais heureux de pouvoir seconder dans un si louable but les désirs de Votre Excellence.

En attendant que les réponses de Son Exc. le duc de Cadore fassent connaître les intentions de Sa Majesté Jmp. et Roy. je prie Votre Excellence d' agréer l' hommage de mes voeux les plus sincères pour son bonheur ainsi que les témoignages de la plus haute considération avec la quelle jai l' honneur d' être... etc.

XXIX

1810. 1 avril. Bucharest. (Turquie Prov. Slaves. vol I).

Fornetti au Ministre.

Les députés serviens qui se trouvaient ici sont partis, et les moyens de communication avec cette province sont très dlfficiles sous le rapport des ménagements à prendre. Tous ceux qui pouvaient être utiles au gouvernement français sont aujourd' hui très réservés à mon égard. Jls craignent de se compromettre surtout depuis la déportation de

la famille Philippesco. Je ne dois pas laisser ignorer à Votre Excellence que je suis entouré de personnes aux quelles je n' ose pas donner ma confiance dans une semblable circonstance. J'employerai cependant tout mon zèle et mes faibles moyens pour tâcher de répondre aux intentions de Votre Excellence.

XXX

1810. 25 avril. Laybach. (Turquie. Prov. Slaves I).

B^n. Mériage au Ministre.

Jl y a maintenant deux mois que j'eus l' honneur de vous rendre compte du retour à Laybach de l' envoyé servien, le même qui vint à Vienne l'année dernière près de Votre Excellence. Je remis les dépèches dont il était porteur tant pour Sa Majesté que pour Votre Excellence, à M^r le Marèchal duc de Raguse, qui les fit partir par des estafettes; elles doivent donc vous être parvenues ainsi que mes rapports.

Cet envoyé a continué à attendre ici les réponses de Votre Excellence. Aucune ne m' étant parvenue et ayant lieu de remarquer son inquiétude, ses instructions d' ailleurs, ainsi que j'ai eu l' honneur de vous en rendre compte, lui prescrivant de se rendre à Paris s' il était nécessaire, j'ai pensé d' après le silence de Votre Excellence, qu' elle préférait lui laisser suivre cette destination pour recevoir directement ses communications. En conséquence après en avoir conféré avee M^r le M^al duc de Raguse, j'ai déclaré à cet envoyé qu' il était nécessaire qu' il se rende à Paris conformément à ses instructions. Je lui ai observé que sans préjuger les intentions de Sa Majesté qui ne m' étaient pas connues, la nature de sa mission était telle que le parti à prendre en faveur de la Servie dépendait peut être des combinaisons politiques à l'égard de la Turquie, et de

l' état des relations de la Porte avec la France, objets qui pourraient apporter quelques retards dans les déterminations; enfin qu' il recevrait de Votre Excellence la réponse aux demandes qu' il était chargé de faire et que j'espérais que son voyage serait favorable à son pays.

D'après cette déclaration, l'envoyé servien persuadé je pense que je la lui faisais conformément aux intentions de Votre Excellence, apprit cela comme la réponse aux dépêches que j'ai eu l' honneur de vous adresser. Jl s'est disposé à partir n' attendant plus pour se mettre en route qu' un courrier de Belgrade lequel est arrivé aujourd'hui. Jl partira donc après demain, se dirigeant par Vienne, où il doit prendre les fonds qui lui sont nécessaires. Je lui donne une lettre pour l' ambassadeur de Sa Majesté, priant Son Excellence de lui expédier le passeport dont il aura besoin.

D' après ce que j étais convenu avec lui, il a dès son arrivée écrit à Czerni Georges pour l' inviter à mettre les forces de la Servie toujours en état d' agir, mais à rester sur la défensive, à fortifier les frontières pour tenir les Turcs en respect, à conserver avec les Russes des relations amicales pour en tirer tel parti que les circonstances permettront; mais d' éviter d' attirer comme l' année dernière sur la Servie toute l' attention des Turcs, en se sacrifiant pour favoriser les opérations des Russes sur le Bas Danube.

Les choses sont dans cet état. Ainsi Votre Excellence à l' arrivée de l' envoyé servien à Paris, peut disposer ainsi qu' elle le jugera convenable et qu' il plaira à Sa Majesté des événements relatif à la Serbie.

L' officier servien, capitaine Nicolas Skuljewitz, qui vient d' arriver ici en courrier a passé sur les frontières turques du quartier géneral de M^r le Maréchal auquel il a remis une dépêche de son chef. Jl m' a également apporté de la part de Czerni Georges la lettre dont copie ci-jointe.

Quant à la demande de secours en poudre et en plomb, j'ai observé à l' officier servien qu' on ne pouvait rien faire

sans ordres de Sa Majesté. Mais que l' envoyé Woucsenics se rendant à Paris, pourrait soumettre cette demande à Votre Excellence. Je lui ai cependant promis d' en faire part au M^al^ duc de Raguse, qui pourra également lui donner une réponse évasive, ainsi qu' il le jugera convenable.......

.... Le depart du Gal Miloradowitz, com-t. en Valachie, a été suivi du déplacement des membres du divan de Valachie dont il était l' appui. Les Boiars principaux parmi lesquels les Philippesco, l' une des premières familles valaques, et l' archévêque de Valachie, ont été envoyés en Russie, également soupçonnés de trahison et de malversations. Le parti des boiars du prince Jpsilanti a repris le dessus et a composé la nouvelle administration...........

P. S. Czerni Georges et le Sénat Servien ont fait acheter ici le Code Napoléon. Jls ont demandé aussi le Code criminel afin d' y puiser des lois pour leur pays.

XXXI

1810. 26 mars. / 7 avril. Belgrade. (Turquie. Prov. Slaves vol I)

Kara Georges au Baron Mériage.

J'ai eu l' honneur de recevoir de Triesté les précieuses lettres de Votre Excellence du 27 février de l' année courante, et je vous en rends les plus sincères actions de grâce.

C'est pour moi une consolation singulière de pouvoir apprendre que Votre Excellence a expédié les lettres que j'avais humblement adressées à Sa Majesté l' Empereur et Roi Napoléon le Grand et à Sa Sérénité M^r^ le duc de Cadore. Par là je connais la bienveillance et le penchant de Votre Exçellence envers la nation servienne et l' espérance que je mettais dans son obligeance s' affermit davantage lors-

que je la vois prendre à coeur la salut et la félicité d' un peuple qui ne cessera jamais de se montrer reconnaissant et sensible envers l' auteur de ses biens.

Je demande humblement à Votre Excellence qu' elle daigne nous assurer de sa bienveillance par de nouvelles grâces et de nouvelles marques de faveur, et qu' elle veuille bien pourvoir au salut du peuple servien. Les circonstances où nous sommes exigent l' appui et le secours le plus prompt; car voici le printemps. L' ennemi incomparablement plus fort se prépare et prend les armes. Nous faisons de même, il est vrai, mais nos forces ne peuvent en aucune façon se comparer avec celles de notre ennemi. Notre trésor est épuisé par une guerre de 7 ans au point que nous ne pouvons nullement nous procurer les approvisionnements suffisants.

Nous insistons donc humblement auprès de Votre Excellence pour qu' elle daigne nous fournir d' une manière quelconque les munitions nécessaires et les autres subsides militaires, afin que par ce moyen nous puissions provisoirement nous maintenir sur la defensive en dedans de nos limites, jusqu' à ce que nous voyions briller un signe manifeste de la très haute protection de Sa Majesté Jmp. et Roy. Napoléon le Grand et qu' il nous soit fourni un secours effectif.

Très excellent Seigneur, la divine Providence vous a placé dans des circonstances où vous puissiez faire éclater vos dispositions bienveillantes. Daignez, nous vous en prions, employer vos efforts pour sauver le peuple servien. Votre intercession attirera sur lui les regards du Grand Napoléon et en retour de ces efforts et de ces peines, nous, nation servienne, nous vous offrons et nous vous vouons une reconnaissance et un souvenir éternel. Votre nom respecté

excitera constamment en nous et chez les enfants de nos enfants une vive gratitude et une profonde vénération.

Nous sommes avec une considération et un dévouement sincères
de Votre Excellerce
le très humble et très obéissant serviteur

Kara George Petrovitz
C-t. en chef de le nation servione.
Le Sénat Servien.

XXXII

1810. 26 avril. Laybach. **(Turquie. Prov. Slaves I).**

Bⁿ. Mériage à Czerni Georges.

Général

Le capitaine Nicolas Skuljewitz, arrivé hier à Laybach, m' a remis la lettre que Votre Excellence m' a fait l' honneur de m' adresser, elle est pour moi une nouvelle occasion de vous renouveler les témoignages de mes voeux sincères pour votre bonheur et ceux de la natiton serbienne.

Je m' empresse de transmettre à M[r] le duc de Cadore copie de la lettre de Votre Excellence et Mr Wucsenics se rendant à Paris, il m' est agréable d' espérer qu' après avoir conformément à vos ordres exposé les voeux du peuple serbien et son recours à la magnanime protection de Sa Majesté notre grand Empereur, Votre Excellence recevra promptement les réponses qu' elle attend pour le bonheur et le rétablissement de la paix de la Serbie..........

ИЗ ИСТОРИЈЕ МАТЕМАТИКЕ

пише
проф. Срета Ј. Стојковић

Први математички учебник

Историски развитак какве науке, па ма она и не била толике важности, колике је математика, њена обрада и њен ступањ нарочито у времену историјом једва запамћеном, у доба које је за *четири хиљаде година* заостало за нама, и које је и сувише тамно за историју културног развитка у опште, — зацело ће интересовати оне, које наука ма и најмање интересује.

Старо доба египатског културног развитка врло је мало познато. Огромне пирамиде, обелисци, и разни споменици вештачкога склопа и израде, који заосташе из тог тамног и непознатог доба, беху сведоци већег ступња културног развитка старих Египћана, беху вазда мамац за тачније испитивање и проучавање тога доба. Но какав и колики беше тај развитак, докле се простираху његове границе у појединим правцима, какве основе беху за развитак појединих наука, о томе се врло мало дознало. Ту је остало широко поље нагађању. Све што се зна из тога доба, то је или црпење из фрагмената и натписа појединих споменика, из појединих реченица, писаних мучно разумљивим хијероглифима; или оснивање на изјаве доцнијих грчких историчара и философа о старим причама и предањима; или замишљања, нагађања и закључци према ономе, што је тачније познато из доцнијих времена.

По мерењу наноса у долинама нилским дознало се, да се старост насељавања, обрађивања и подизања у тим крајевима афричким може рачунати на *седамдесет хиљада година*, што се доста подудара с причама калдејских и хинеских астронома о прошлости. Ту беше довољно времена и места за поступни развитак. Историци и сматрају египатску литературу као најстарију, па неуморно истражују податке за објашњење тог прастарог доба. У њој се пôдавно траже и почеци математичких појмова и бројања, узимајући за основу предања, која су о томе заостала.

Диоген (Laertius) вели, како Египћани причају, да су они пронашли мерење поља (геометрију), астрономију и аритметику. *Платон* је чуо, да је бог Египћана, Thot, пронашао најпре број и рачунање, геометрију и астрономију; он чешће говори о математици код Египћана, а на једном месту нарочито напомиње, да су њихова деца обучавана у премеравању за одређивање дужине, ширине и дубине. *Ари-*

стотело своди целу математику на Египат, јер се тамо свештенство у доколици заниmаше науком. *Јосиф* вели, да су Египћани научили аритметику од Аврама, који ју је као и астрономију донео из Калдеје у Египат, додајући, да су Египћани били учитељи Јелина у тим наукама. *Херодот* прича, да је Сезострис — који, по Кантору, није нико други до краљ Рамзес II — поделио земљу свима Египћанима тако, да је свакоме дао подједнаки четвороугао, па отуда вукао своје дохотке, одредивши годишњи данак. Но у случају, да коме поплава окрњи део, требао је да га извести. Тада би послао надзорнике да измере, за колико је тај део земље постао мањи, да би се при порезу сразмерно урачунало. На тај начин, мисли Херодот, постала је геометрија, која је отуда прешла у Јеладу. И *Херон* александриски тврди, да се најстарија геометрија занимала мерењем и делењем земље, по чему је и названа „земљомерство;“ а мисао о мерењу дошла је Египћанима услед нилских поплава, после којих није било могуће распознати поједину имаовину. *Диодор* потврђује то исто. Спорове о међама појединих суседа после нилских поплава могао је изравнати само геометар непосредним мерењем. Аритметика им је служила у домаћим и економним приликама, а геометрија у правилима и астрономији. Египћани су брижљиво посматрали положаје и покрете звезда.

Ето, такви беху подаци о математици старих Египћана. Но историци се већ слободније крећу, цртајући доба *Питагорино* и *Аристотелово*, а нарочито доба после њих. *Александриска Школа* дала је велики број философа, математичара и астронома, од којих је заостао повећи број списа по разним групама наука.

Прво математичко дело, које је као учебник заостало из доба Александриске школе, беху *Евклидови Елементи*[1]. То је био до скора и најстарији математички спис у опште, који, у преводу с арапскога, беше познат европским математичарима тек 13. века после Хр. Но о каквом нарочитом математичком спису пре Евклидовог доба, о томе не беше до скора ни помена. Знало се о *Талесу Милећанину* и о томе, да је радио на геометрији; знало се о философији *Питагориној*, о броју и рачунању, који беху основа за философију његове школе; знало се по поменима грчких математичара и историка и о извесним проналасцима геометриским, о појединим теоремама, које су приписиване математичарима пре Евклида. Но колики је и какав рад Питагорин био у целини, а какав опет пре њега, да ли је и тада било и каквих писаних учебника, о томе се понајвише могло само нагађати.

[1] О радовима математичара те школе, а нарочито о раду Евклида (Елементи), Ератостена, Архимеда и Аполонија, види чланак: „*Александриски математичари,*“ штампан у „Пр. Гласнику“ за 1882 год.

Но Евклидови елементи тако су систематски и потпуно методички обрађени, да слава, коју је Евклид стекао, беше огромна. Имати тако изврсан спис из доба александриске школе, на три века пре Хр., а немати из ранијих времена ни једнога одељка, ни једнога одломка каквог старијег списа, који би претходио елементима, — беше природно, да елементи стеку изванредну важност. Као да су Елементи пали с неба! Као да Евклид беше дотле једини, необични радник на математици! Из самих се Елемената не види, колико је у њима самосталнога рада Евклидовог, а колико је остало из ранијег доба. Евклид нам то не казује. О тачнијем развитку аритметике и геометрије, о списима пре њега, не бешо ништа извесно.

Но као у накнаду за ту неизвесност, пронађен је недавно други много старији математички учебник, који је писан на петнаест векова пре Евклидових елемената, учебник, коме ће данас бити скоро четири хиљаде година!

То је **Амесов папирус,** — *математика старих Египћана*[1].

Египтом је владало једно за другим на XXX династија. Оснивач I династије, *Мена* (Menes), владао је — као што се мисли — око 4450 год. пре Хр. Краљеви IV династије (од 3686. пре Хр.) познати су са подизањем пирамида, који са своје огромности, геометриских облика, правца појединих страна и величине углова, дају доказе, да је још тада било архитекта, којих се научна спрема не може ниско оцењивати. На хиљаду година доцније настаје XII династија, из које је чувен краљ *Аменемат* III[2], који је подигао величанствен храм, из чијег је имена постала реч „лабиринат“ (Lope-ro-hunt = храм на уласку у језеро). То је Диодеров краљ Sasyches, „који је пронашао геометрију.“ Две доцније династије припадају *Хиксоским* краљевима, а под њима је и написан први математички учебник — Амесов папирус (на 2000 до 1700 г. пре Хр.).

Велики је то размак у времену између Амесовог папируса и Евклидових елемената, размак од преко петнаест векова, из којих није познат више никакав други математички спис. По добу своме, које је тако тамно и непознато; по садржини, која својом обилношћу и важношћу изненађује; по облику и начину писања писмена и математ. знакова; по појмовима, који су у њему изнесени. — Амесов

[1] „Papyrus Rhind des Britisch Museum,“ превео и објаснио A. Eisenlohr, Leipzig, 1877. S. 137. Писац овога чланка служио се изводима и објашњењем, што их је велики познавалац историје матем. наука M. Cantor изнео у свом чувеном делу: „Vorlesungen über Geschichte der Mathematik,“ I. B. Leipzig, 1880. S. 804,

[2] По Лепсијусу, Amenemhat је владао од 2221 до 2179.

је папирус неисцрпљиви извор података за историчара. Он је неоцењиве вредности не само за упознавање математике старих Египћана, већ служи и као грађа за историју њиховог културног развитка у опште. Он показује, да је још и пре њега постојала математичка литература, напомињући нарочито, да је писан „*по угледању на старије списе*;“ показује већ толики развитак аритметике и геометрије, да радови александријских математичара излазе као последица дугог и спорог развитка. Горостасне пирамиде, обелисци и разни споменици, развитак земљомерства и астрономије, — све је то данас мање чудо за оно доба, из којега је заостао овакав спис.

Ово је довољно, да се може оценити велика важност Амесовог папируса, и да нас може заинтересовати за ближим упознавањем с њиме.

*

Папирус почиње овим речма: „*Пропис за упознавање свију тамних ствари... свију тајана, које се налазе у предметима. Ова је књига састављена у години 33, дана* **mesori**... *под краљем горњега и доњег Египта* **R**a-ā-us... ***по угледању на старије списе,*** *који беху састављени у доба краља* Ra-en-mat-a, *а овај спис саставио је писац* ***Ahmes***.“

По тврђењу Канторовом, краљ Ra-a-us није нико други, до хиксоски краљ *Апепа* (грчки Apophis). А његово се време може насигурно рачунати између 2000 и 1700 год. пре Хр. Спољашњост, начин писања, и т. д. одговарају потпуно том времену, у чему се слажу сви познаваоци египатског језика.

Доцније говори Амес „*о пропису за допуну*“, о „*пропису за израчунавање округле житнице*“, о „*пропису за израчунавање поља*“, о „*пропису за прављање накита*“, и још више таквих прописа. Но то нису прописи у нашем смислу те речи, т. ј. у правилима, у којима би био објашњен општи начин рада, који би се могао применути и на поједине случаје; ту се Амес задовољава, да поређа и реши више задатака једне врсте. Индукција, која би се могла извести из тих задатака и њихових решења, не би била тешка, но Амес је не изводи; оставља те последице читатељима или усменој настави учитеља. Амесов је учебник управо помоћна књига за рачунска вежбања, *збирка решених задатака, подељених по врстама у групе.*

Но све групе Амесових задатака могу се поделити на тоје: на аритметичке, алгебарске и геометриске задатке. Остављајући, да на завршетку говоримо о писменим и бројним знацима, који су употребљени у папирусу, прећићемо најпре његове *аритметичке задатке*, узимајући само неколико примера за објашњење рачунања с њима.

Бројеви, којима се рачуна од чести су *цели*, а од чести, или управо већином, *разломци*.

Амес не узима разломке у општијем смислу, као означено дељење, при коме би бројитељ и именитељ могли бити ма какве количине. Он узима само *основне разломке* (Stammbrüche = корени разломци), код којих је бројитељ јединица а именитељ цео број. Њих означава пишући именитељ као и целе бројеве, *стављајући над њим само тачку* за разлику од целих бројева, а то беше врло подесно за рачунање с њима као с целим бројевима. Разломке, који би имали бројитеље различне од јединице, пише само онда, кад долазе у рачун са заједничким именитељем. Он се у осталом задовољава тиме, да ма какав разломак испише као збир основних разломака; нпр. место $\frac{2}{5}$ пише $\frac{1}{3}\ \frac{1}{15}$ где *просто ређање основних разломака један поред другог означава везу сабирања* $\left(\frac{1}{3}+\frac{1}{15}\right)$. Но за разломак $\frac{2}{3}$, који раставља у $\frac{1}{2}\ \frac{1}{6}$, користећи се тим разлагањем на више места, има и нарочити знак.

Одмах у почетку, пре другог рачунања, поређани су примери, који представљају решење задатка: *ма какав разломак преставити као збир основних разломака;* и развитак тога задатка испуњава прве листове папируса. Ако се изоставе решавања појединих задатака, т. ј. посебна њихова срачунавања, добиће се по реду ова Амесова разлагања:

$$\frac{2}{3}=\frac{1}{2}\ \frac{1}{6},\quad \frac{2}{5}=\frac{1}{3}\ \frac{1}{15},\quad \frac{2}{7}=\frac{1}{4}\ \frac{1}{28}.$$

$$\frac{2}{9}=\frac{1}{6}\ \frac{1}{18},\quad \frac{2}{11}=\frac{1}{6}\ \frac{1}{66},\quad \frac{2}{13}=\frac{1}{8}\ \frac{1}{52}\ \frac{1}{104},$$

и т. д. редом, делећи 2 са свима непарним бројевима до 99. Но по тој таблици могу се разложити и такви разломци, код којих је бројитељ већи од 2, нпр. разломак $\frac{7}{29}$, где би се помогло разлагањем броја 7 на $1+2+2+2$.

Не може се рећи, да је такво разлагање елегантно и подесно али се њиме ипак доспева до цељи. Но могло би се приметити, да за исти разломак може бити више различних разлагања на основне разломке. Сем тога, рачунању би било олакшано, кад би се у показаној таблици налазили и разломци, код којих је именитељ *парни* број, јер би се могло лако извршивати делење с 2. Амесово искључивање разломака с парним именитељима има само у неколико оправдања, пошто је: $\frac{2}{4}=\frac{1}{2}$, $\frac{2}{6}=\frac{1}{3}$, $\frac{2}{10}=\frac{1}{5}$, и т. д.

По који пут, али ређе, налази се у папирусу и општи метод разлагања, у коме би био дат прави „пропис“ за начин рада. Тако нпр. вели у једном задатку: „$\frac{2}{3}$ *начинити из нeког разломка. Ако ти је казано*[1], *колико је* $\frac{2}{3}$ *од* $\frac{1}{5}$ *онда начини његову двогубост и шестогубост, па су то његове две трећине. На исти начин уради за сваки разломљени део, који дође.*“ Његова „*двогубост*“ значи двогуби именитељ. који је управо по вредности његова половина; тако и „*шестогубост.*“ Разлагање по том задатку било би:

$$\frac{2}{3} = \frac{1}{2} + \frac{1}{6}$$

И даље у опште „за сваки разломљени део, који дође,“ дакле за свако $\frac{1}{a}$ „на исти начин,“ било би:

$$\frac{2}{3} \times \frac{1}{a} = \frac{1}{2a} + \frac{1}{6a} = \frac{2}{3a}$$

Но није изостало, да се једном за свагда изведе и *разлагање разломака с једним сталним именитељем*, који се често појављује. Такав именитељ при мерењу жита и подели поља беше код Египћана омиљен број 10. Отуда се поред показаног разлагања разломака налази у папирусу и друга, мања таблица, у којој је показано разлагање разних *десетина* на основне разломке.

Интересно је оно *срачунавање*, које се налази код појединих примера, а које се назива „Smot.“ Ту се најпре поступно ради са мањим аликвотним деловима, где су звездицом означени (у папирусу мањом цртом) они бројеви, који скупа треба да дају два. Тако нпр. за $\frac{2}{7} = \frac{1}{4} + \frac{1}{28}$ постоји овакво срачунавање:

	$\frac{1}{2}$	$3\,\frac{1}{2}$	1	7
*	$\frac{1}{4}$	$1\,\frac{1}{2}\,\frac{1}{4}$	2	14
	4	$28 \quad 1\,\frac{1}{4}$	4	28

[1] Код Амеса постоје извесни изрази, који се често понављају. Тако је код њега: „*казато ти је*“ или „*ако ти писац каже,*“ или „*ако ти је дато,*“ и „*учини како треба*“ или „*учини то дакле,*“ — где би данашњи писац рекао: задатак и решење.

Смисао тог срачунавања у овоме је: половина од 7 износи $3\frac{1}{2}$ и добија се $\frac{1}{4} \times 7 = 1\frac{1}{2}\frac{1}{4}$, затим је у памети извршено одузимање $2 - 1\frac{1}{2}\frac{1}{4} = \frac{1}{4}$ и нађено, да овај остатак узет 7 пута мора дати други основни разломак $\frac{1}{28}$. То је значај оног множења на другој страни: $1 \times 7 = 7$, $2 \times 7 = 14$, $4 \times 7 = 28$.

Оно *одузимање у памети* налази се и у другим приликама, а код разлагања на три основна разломка изреком се помиње. Тако нпр. за $\frac{2}{17} = \frac{1}{12} + \frac{1}{51} + \frac{1}{68}$ постоји срачунавање:

	1	17		$1\frac{1}{17}$
	$\frac{2}{3}$	$11\frac{1}{3}$		$2\frac{1}{34}$
	$\frac{1}{3}$	$5\frac{2}{3}$	*	$3\frac{1}{51}\frac{1}{3}$
	$\frac{1}{6}$	$2\frac{1}{2}\frac{1}{3}$	*	$4\frac{1}{68}\frac{1}{4}$
*	$\frac{1}{12}$	$1\frac{1}{4}\frac{1}{6}$ остатак $\frac{1}{3}\frac{1}{4}$		

где „остатак $\frac{1}{3}\frac{1}{4}$" значи $\frac{1}{12} \times 17$, одузето од 2, даје још остатак $\frac{1}{3}\frac{1}{4}$.

Из остатака, који се при срачунавању јављају, види се могућност нарочитог *рачунања допуне*, које се египатским језиком назива „Seqem," и за које је поређано 17 примера. У првима од тих примера показано је, како се или из самих разломака, или из разломака и целих бројева, може дани број многоструко умножити; а у доцнијим примерима изводи се, колико се мора сличном даном броју додати, па да се добије тражена вредност. Или краће: или се неки број дели даним бројем, или се од њега одузима.

Тај рад састоји се стварно *у свођењу даних разломака на заједнички именитељ*. Он се, као помоћно рачунање, одликује од осталога рада и другом бојом (црвеном) писмених црта. Ово свођење надмаша у неколико нашу модерну примену заједничког именитеља, јер се узимају и такви именитељи, у којима се именитељи даних основних

разломака не садрже цео број пута. Меродавно је само, да тај заједнички именитељ стоји у односу ка самом задатку, а папирусов рачунција не плаши се његове величине; тако је у задатку 33. узет број 5432 као зајед. именитељ.

У задатку бр. 23. имамо пример за *збирну* допуну (seqem): *тражи се, да се* $\frac{1}{4}\ \frac{1}{8}\ \frac{1}{10}\ \frac{1}{30}\ \frac{1}{45}$ *збирно допуни до 1.* Заједнички именитељ 45. Дани се разломци замењују бројевима $11\frac{1}{4}$, $5\frac{1}{2}\ \frac{1}{8}$, $4\frac{1}{2}$, $1\frac{1}{2}$ и 1, а за рачунције јасно је, да је тим бројевима зајед. именитељ 45. Њихов збир $23\frac{1}{2}\ \frac{1}{4}\ \frac{1}{8}$ четереспетина потребује за допуну на $\frac{2}{3}$ још $\frac{6\frac{1}{8}}{45} = \frac{5}{45}\ \frac{1\frac{1}{8}}{45} = \frac{1}{9}\ \frac{1}{40}$; тада не достаје још $\frac{1}{3}$, а с тиме је цела допуна $\frac{1}{3}\ \frac{1}{9}\ \frac{1}{40}$.

У задатку бр. 13. налази се пример за производну допуну: *треба* $\frac{1}{16}\ \frac{1}{112}$ *производно допунити до* $\frac{1}{8}$. С погледом на то, да је $112 = 7 \times 16$, узета је за зајед. именитељ множина од 7 т. ј. 28, дакле је први дани разломак $\frac{1}{16} = \frac{1\frac{1}{2}}{28}$ а други $\frac{1}{112} = \frac{\frac{1}{4}}{28}$ и њихов збир је $= \frac{2}{28}$. Тај збир треба допунити до $\frac{1}{8} = \frac{3\frac{1}{2}}{28}$, а ради тога сабрати $\frac{2}{28}$ с његовом половином $\frac{1}{28}$ и четвртином $\frac{\frac{1}{2}}{28}$; или другим речима: $\frac{1}{16}\ \frac{1}{112}$ допуњује се до $\frac{1}{8}$ умножавањем са $1\frac{1}{2}\ \frac{1}{4}$.

У задатку бр. 58. вели се: „*начини множине од броја* $93\frac{1}{3}$ *да би нашао 70. Разложи број* $93\frac{1}{3}$, *његова половина* $46\frac{2}{3}$ *његова четвртина* $23\frac{1}{3}$. *начини* $\frac{1}{2}\ \frac{1}{4}$.“ Мисао је овог задатка, да она половина и она четвртина, на које је дани број разложен, дају скупа тражено 70.

Оволико примера довољно је, да покаже начин рада с разломцима и употребу показаног разлагања њиховог на основне разломке.

По њима се јасно види, да Амес није писао ову књигу за почетнике, већ за оне, који разумеваху основно рачунање. У његовом се делу рачунање с целим бројевима претпоставља као познато. Отуда би се могло доста сигурно закључити, да је сем његовога папируса морао постојати још какав учебник за прву наставу у рачунању, у коме би и „прописи" били изведени у општим правилима. Ово се тим пре може мислити, што он и сам помиње старије списе „на које се угледао."

*

Повећи је број оних Амесових задатака, који показују мало већи ступањ математичког знања, и који би могли ући у ред *алгебарских задатака*. У њима се решавају једначане, друштвено правило, аритметички и геометриски редови. Колико је у њима схваћено оно, што се данас разуме под тим називима, видеће се из примера које ћемо показати.

На првом су месту „Hau" *израчунавања*, која по својој садржини нису ништа друго до задаци које данашња алгебра назива: *једначине првог степена с једном непознатом*. Непозната се количина назива „hau" (гомила, der Haufen), а с том се речи и рачуна до извесног ступња; али се употребљавају и нарочити математички знаци, уз које долазе речи само онда, кад они нису довољни да отклоне нејасан смисао. Но о знацима биће говор доцније.

За лакше разумевање таквих задатака, поред текста из папируса, протумачићемо их данашњим начином означавања.

Зад. бр. 24. „*Непозната, њена седмина и целина, то чини 19.*" То би била једначина;

$$\frac{x}{7} + x = 19.$$

Зад. бр. 28. „$\frac{2}{3}$ *додате (непознатој)*, $\frac{1}{3}$ *одузета, остаје 10.*" То би било:

$$(x + \frac{2}{3}\ x) - \frac{1}{3}\ (x + \frac{2}{3}\ x) = 10.$$

Зад. бр. 29. „$\frac{2}{3}$ *додате*, $\frac{1}{3}$ *додата*, $\frac{2}{3}$ *одузете (?) остаје 10.*" То је једначина:

$$(x + \frac{2}{3}\ x) + \frac{1}{3}\ (x + \frac{2}{3}\ x) - \frac{2}{3}\left[(x + \frac{2}{3}\ x) + \frac{1}{3}\ x + \frac{2}{3}\ x)\right] = 10.$$

Зад. бр. 31. „*непозната, њене* $\frac{2}{3}$, *њена* $\frac{1}{2}$, *њена* $\frac{1}{7}$, *њена целина, то чини 33,*" или:

$$\frac{2}{3}x + \frac{x}{2} + \frac{x}{7} + x = 33.$$

И т, д. Но како се суштина једначина састоји управо у самом *решавању*, показаћемо, како Амес у тим примерима извршује одређивање непознате количине. Он ради са свим методички, сједињава уједно одмах оне чланове, који — као што бисмо ми данас рекли — стоје с леве стране знака једнакости. Тако у последњем примеру, $1\ \frac{2}{3}\ \frac{1}{2}\ \frac{1}{7}\ x = 33$, своди најпре на заједнички именитељ онако, као што је у пређашњим примерима показано, па затим извршује право сабирање. На тај начин добија за три прве једначине:

$$\frac{8}{7}x = 19, \quad \frac{10}{9}x = 10, \quad \frac{20}{27}x = 10.$$

Одмах затим извршује Амес дељење датога броја сачинитељем непознате (ослобођавање непознете од сачинитеља), те тиме одређује вредност непознате за поједине једначине. Дељење се врши по египатском начину.

Од бр. 62. настају задаци, који би се данас назвали *друштвено рачунање*. Најјаснији је од њих 63., који у папирусовом тексту гласи:

„*Пропис за поделу 700 хлебова на 4 лица.* $\frac{2}{3}$ *за једнога.* $\frac{1}{2}$ *за другога,* $\frac{1}{3}$ *за трећега,* $\frac{1}{4}$ *за четвртога.*"

Ако се тај задатак испише као једначина, изгледаће:

$$\frac{2}{3}x + \frac{1}{2}x + \frac{1}{3}x + \frac{1}{4}x = 700.$$

Па ево како се изводи у папирусу његово решење: „*Сабери* $\frac{2}{3}\ \frac{1}{2}\ \frac{1}{3}\ \frac{1}{4}$ *а то чини* $1\ \frac{1}{2}\ \frac{1}{4}$. *Подели 1 са* $1\ \frac{1}{2}\ \frac{1}{4}$, *а то чини* $\frac{1}{2}\ \frac{1}{14}$. *Начини* $\frac{1}{2}\ \frac{1}{14}$ *од 700, то је 400.*"

Међу тим задацима интересан је још и задатак под бр. 66., у коме се принос масла за једну годину дели на дане, делећи са 365. Дужина године од 365 дана доводи се још из прастарих времена, пре краља Мена, а поправка с једним даном сваке четврте године извршена је много доцније.

Задаци под број 40, 64. и 79. преставља задатке из науке о *аритметичким* и *геометриским редовима*. Тако се у другом од тих задатака вели:

„*Пропис дељења разлике. Кад ти се каже, жита 10 мерова. на 10 лица. Разлика између једног лица и другог износи по житу* $\frac{1}{8}$ *мерова, колика је она.*“.

Овде има да се из збира S, негативне разлике $-d$ и броја чланова n, нађе вредност почетног члана a у аритметичком реду који опада. Па како је:

$$S = a + (a - d) + (a - 2d) + \ldots + [a - (n - 1)\,d]$$

$$= na - \frac{n(n-1)}{2}\,d$$

почетни би члан био:

$$a = \frac{S}{n} + (n - 1)\frac{d}{2}.$$

И Амес одиста тачно рачуна по том обрасцу. Ево његових речи: *Поделићу по средини* (средњи пресек $\frac{S}{n}$), *то је 1 меров. Одузети 1 од 10, остатак је 9* (то је $n-1$). *Начинити половину разлике* $\left(\frac{d}{2}\right)$ *то је* $\frac{1}{16}$. *Узме ли се то 9 пута* $\left[\frac{d}{2} \times (n-1)\right]$ *добићеш* $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{16}$. *Додај то средњем дељењу. Одузми* $\frac{1}{8}$ *мерова за свако лице, па ћеш добити крај.*“

Но код Амеса се не налази никакво оправдање оваквога рада, који је, као што се јасно види, сасвим правилан. И тај случај потврђује мисао, која је већ напоменута, т.ј. или да су нужни обрасци узети из каквог другог учебника, у коме би они били оправдани, или да је то надокнађавано усменом наставом. Не би се могло претпоставити, да је египатски математичар у своме знању аритметичких редова био ограничен на неоправдане, недоказане обрасце.

У зад. 79. имамо геометриски ред. Докле се простирало Амесово познавање таквих редова, то је сумњивије него код аритм. редова. У задатку се говори о *степеницама* — „*Sutek*“ — које се састоје из чланова: 7, 49, 343, 2401 и 16807. Поред ових бројева. који су очевидно пет првих степена из броја 7, стоје речи, које у преводу значе: *слика, мачка, миш, јечам* и *мера*. Да ли су те речи имена за степене, као што су данас: први степен, квадрат, куб, биквадрат... не може се насигурно рећи; по издавач папируса Ајзенлор, усваја то мишљење. С тим члановима рачуна Амес; он их додаје к броју 19607, а у споредном рачунању налази тај број

19607 као производ из 7 пута 2801. Но није казано, како се управо дошло до тог чинитеља 2801. Па како је

$$2801 = \frac{16807-1}{7-1},$$

изгледа могућност, да је Амес знао збирни образац геомтриског реда:

$$a + a^2 + a^3 + \ldots + a^n = \frac{a^n - 1}{a - 1} \times a.$$

Но свакојако, о извесности тога не може бити речи.

*

Има података, по којима би се могао створити појам о *метрологији* код ćтарих Египћана. Упоредно испитивање система за мере, којима су се служили поједини народи у старо доба, предмет је, који би био зацело важан и занимљив за математичаре. Напоменућемо само, да има доста рачунских примера с многоструким задацима, из којих би се са сигурношћу могао извести однощај египатских мера. У Амесовом папирусу, у два узастопна задатка под бр. 80. и 81., показује се нарочито, како се *израчунавања из једног система мера претварају у други.* И доцнији писци математичких учебника изводили су обично слична упоређења појединих мера.

Но да разгледамо још и Амесове *геометриске задатке.*

У овим се задацима понајвише израчунавају површине, а има и стереометриских задатака. Но за њихово израчуњавање потребни су извесни обрасци и правила, који се имају сматрати као дани. И овде се намеће питање шта је с извођењем таквих образаца и правила? Не може се ићи толико далеко, да се посумња, да је такво извођење уопште и постојало онда, кад је папирус писан. Кад се Амес служи извесним правилима геометриским, морамо у њега имати и веру, да их је узео ма од куда, где би и његови ученици могли наћи потребне поуке. Вероваћамо дакле, да је постојала још ма каква друга књига, било то специјално геометриска, у којој би такви обрасци и правила били непосредно доказани, било пак у вези с осталим, аритметичким извођењима.

Међу геометриским задацима Амесовим налазе се понајпре задаци за мерење и израчунавање *површина* пољских делова. У таквим задацима, као што потврђују и сви историски извештаји и предања, Египћани „беху код своје куће.“ Препирке око личне имаовине могле су изазвати упоређивање и мерење појединих делова на земљи. За одређивање њихове вредности и величине могло се за јединицу узети време, које је потребно за обраду једног комада земље, могао се мерити и усев, који на њему расте, или који је по-

требан за његово засејавање. И код нас постоје још таква упоређивања, из којих имамо називе: „дан орања", „плуг", „јутро", „ланац"... По Херодотовом пак и Диодоровом причању, по коме је земља код Египћана била подељена на „једнаке четвороугле", и по коме су „геометри изравнавали спорове", види се већ тачније одређивање површине. А Амесов папирус уклања сваку сумњу о томе.

Посматрати ма какав део земљине површине као просторну, геометриску слику, њу мерити непосредно по њеним граничним линијама, по странама, то већ претпоставља математичке мисли, то је могло бити последица само математичкога знања. Морало је постојати више или мање развијено знање о особинама разних геом. фигура, дакле у извесној мери теориска геометрија, па ма практично мерење поља био за дуго време њен нарочити циљ.

Делови поља, које је Амес мерио, ограничени су праволиниски и кружно. Он црта и слике њихове, не слободно, већ се користи лењиром, али без шестара. Те слике показују јасно, да су од праволиниских слика узимате у рачун само: равнокраки (и равнострани) троуго, правоугоник (и квадрат), и још равнокраки трапез. У задацима за израчунавање тих слика дате су обично стране њихове.

Правоугоник се може најлакше измерити. У примеру под бр. 44. израчунава се површина квадрата, коме је дужина стране 10 јединица, па дакле површина 100. А у задатку 49. израчунава се површина правоугоника неједнаких страна, множењем њихових дужина — бројних вредности.

Равнокраки троуго предмет је примера под бр. 51. Његов „Merit" има 10 рута, а „tepro" има 4. И ту се половина од 4, т. ј. 2, множи са 10. „*А то је његова површина*". Оно што се код овог задатка одмах лако примећује као необично, то је: положај нацртаног троугла, употребљени вештачки изрази, па и сама нетачност израчуњавања. У слици је страна „tepro" (4) нацртана управно, а из крајњих њених тачака повучени су краци једнаке дужине (по 10), с пресеком на десној страни. „Tepro" значи што и *уста*, а „merit" значи *пристаниште* (?). Ако се површина троугла означи са △ а стране са *a*, а и *b*, онда се Амесово рачунање може преставити обрасцем:

$$\Delta = \frac{b}{2} \times a.$$

Но то рачунање свакојако не би било тачно, јер је површина троугла с даним странама:

$$\Delta = \frac{b}{2} \times \sqrt{a^2 - \frac{b^2}{4}}.$$

Но извлачење квадратног корена не јавља се ни у ком задатку Амесовом, а по свој прилици не беше му ни познато, те му тачно израчунавање задатка не би ни било могуће. Површину је израчунао на 20 квадратних рута, док би тачна вредност била 19·6.... Образац. по коме Амес рачуна, важио би само за основицу и висину.

Равнокраки трапез израчунава се у зад. 52. Нека је трапезов крак *a*, а паралелне стране b_1 и b_2, онда се Амесово рачунање трапезове површине, као последица пређашњега, може представити:

$$\frac{b_1 + b_2}{2} \times a$$

Из тога се види, да је трапез узет као пресечни, зарубљени троуго — као разлика између два троугла — а то потврђује и цртање трапеза и називи појединих страна. Већа паралелна страна назива се и овде „t e p r o" и стоји управно, а мања се назива „h a k", што значи одсечак; крак *a* назива се опет „m e r i t".

Задаци под бр. 53., 54. и 55. однесе се на *дељење поља*. Но по сликама, које су нацртане, и по рачунању, не може се са сигурношћу извести начин Амесовог рада.

Мерење *круга* предузето је већ у задатку 50. Оно се може назвати прâвом *квадратуром*, јер Амес поучава, како се одређује квадрат, који би по површини био једнак с кругом. За страну таквог квадрата узета је за $\frac{1}{9}$ смањена дужина кружног пречника, а тиме се доста приближно могла одредити кружна површина, јер одношај кружног обима ка пречнику био би у том случају:

$$\pi = \left(\frac{16}{9}\right)^2 = 3{\cdot}1604\ldots$$

који је приближнији од однošаја, што су их неки доцнији математичари употребљавали.

Стереометрски задаци Амесови односе се на одређивање *запремине* житница и количине жита у њима. Ови се задаци налазе у папирусу пре досадањих, геометриских, што даје такође доказа, да папирусу не беше циљ престава, већ само облик рачунских задатака. Ови су задаци нејасни, не види се, какав је облик житница, којима се тражи запремина, не зна се значај назива и хијероглифа, који су употребљени. А штета је што се не могу извести тачни закључци о њиховом рачунању.

Најпосле, у папирусу се налази група из пет геометриских задатака, бр. 56. до 60, која понајвише изненађује, јер се у њима

јавља упоређивање, које би била нека врста *науке о сличности*. Ту се ради с пирамидама, но не истражује се њихова запремина, већ количник половине једног мерења на пирамиди подељеног другим, и тај количник носи назив „Segt". Но каква су то мерења била на пирамиди, то се не може насигурно извести из самих речи „uchatebt" и „piremus". По Ајзенлору, segt, што га Амес израчунава, одговара углу, што га склапа пирамидина страна с основном површином, и то, ако piremus означава ивицу а uchabat дијагоналу квадратног базиса. Ово би било тригонометриско одређивање, јер је Segt у том случају оно, што бисмо данас назвали *косинусом* угла. А кад је величина тога односаја позната, може се лако и угао израчунати. То важи за прва четири задатка. У петом се говори о израчунавању *гробног споменика*. Називи су овде друкчи и значе по свој прилици нешто друго, него код пирамида.

*

То је садржина овог, колико старог толико и важног учебника негдашњих Египћана.

Остало је још да се упознамо с начином писања и математичким знацима, што се у њему налазе. Најјасније би било, кад би се из самог текста извеле копије њихове; но са неудесности и тешкоће тога посла око штампања, ограничићемо се само на то, да у летимичком погледу пређемо важнију карактеристику њихову.

Писмо Египћана, као знаци у сликама за монументалну примену, најчистије је одржало свој првобитни карактер. *Хијероглифи*, изрезани на обелисцима и споменицима, измалани на зидовима храмова и гробова, изгледају на први поглед као знаци људи, животиња, удова и предмета свакидашње употребе; но поступно се види, да су снабдевени и слоговним или и писменим изговором, који с престављеним сликама често стоји само у гласној, звучној вези. При бржем писању знаци су се мењали. Намерно или случајно заокругљивани и упрошћавани, губљаху поступно свој првобитни карактер, што се јасно види у брзим повлацима *хијератског* писања, којим је писано Амесово дело.

Правац, којим се хијероглифима писало, беше двојак: с десна на лево, и с лева на десно. У хијератском писању напротив, само с десна на лево. За бројеве у хијероглифима употребљавани су разни начини писања, но најчешће одређени, *бројни знаци*.[1] Шта управо престављају слике тих знакова, не може се сасвим одређено рећи.

[1] Бројне знаке у хијероглифима пронашао је Француз Jomard још за време египатске експедиције 1799., а протумачио и изнео на јавност 1812 год.

Број 1 престављен је управним штапом; 10 крацима; 100 знаком, који има облик палмове петељке, или свештеничког штапа; 1000 знаком лотусовог цвета; 10.000 прстом показачем; 100.000 сликом жабе; за *милион* употребљена је слика човечија, у чуду, с издигнутим рукама,... Метод, којим се писало тим знацима, чисто је сабирне природе, стављањем једно поред другог тако, да најпре долазе знаци већег бројног значаја. Ако је поред целих бројева било и разломака, писани су после целих. Означавање разломака вршило се писањем именитеља као и целих бројева, а над њим знак у облику сочива , који се изговара *ро*. Но за *половину* и *две трећине* било је нарочитих знакова: и .

Хијератски бројни знаци пронађени су скоро у исто доба кад и хијероглифски.[1] Ред исписивања бројева и код њих је као и код хијероглифа, али по хијератском начину писања: већи број стоји навек с десне стране мањега. За писање целих бројева има много више знакова; но често се ти знаци спајају за означавање других бројева. Из знака за *један* (управне црте |) састављено је *два* и *три* (са две и три црте, од којих је прва дужа од осталих); *четири* је једна положена црта (—), *осам* две такве црте, а *четрдесет* таква црта и над њом тачка; *десет* је Λ, а *двадесет* исти знак с положеном цртом над њим, а *тридесет* опет исти знак с тачком са стране; *сто* има облик веће запете, а за *двеста*, *триста*, *четири стотине* и *пет стотина* додају се тачке уз тај знак; и т. д. Разломак је означаван тиме, што је над бројем, који преставља именитељ, стављана тачка, а нарочито знаци за *половину* и *две трећине* одговарају знацима код хијероглифа. Но овде има још нарочитих знакова и за *трећину* и *четвртину*.

Писање целих бројева вршено је по извесном систему, који је знатно олакшавао рачунање а нарочито множење. Но Египћани по свој прилици нису имали таблице множења, што се може извести и по делимичном множењу Амесовом, које не беше по декадном систему. Ако је н. пр. требало умножити неки број са 13, није се множило са 3 и 10, већ се 13 растављало на 1, 4 и 8, па се резултат добијао сабирајући поједине производе. Исти начин употребљен је и код множења разломака, а то беше подесно услед њиховог начина писања целих бројева.

Поред показаних бројних знакова хијератског писања, налазе се у папирусу *математички знаци, који означавају радњу или одношај између бројева*. Такав математички хијероглиф за *сабирање* и *одузимање* јесу раскречене ноге (тичије, човечије...), и то за саби-

[1] Њих је решио Champollion, 1826.

рање, кад ноге иду правцем главе, а за одузимање у супротном смислу. Знак, који се састоји из три хоризонталне, паралелне стреле преставља *разлику* (диференцију); а знак ≪ има значај *једнакости* (садање =).

Остаје још питање, како је постало најстарије елементарно рачунање код Египћана, оно рачунање, које је по свој прилици владало и за време Амесово, па још и после њега. Могло би се мислити и на *рачунање на прсте* и на *инструметално рачунање*[1] Рачунање је на прсте природније и простије, оно се налази скоро код свију народа у старијем па и доцнијем добу развитка; оно беше основа за постанак бројних система, петичног, десетичног и дваjестичног. За рачунање на прсте код Египћана има довољно доказа у збиркама египатских старина и из много доцнијег доба. Но тако исто има поузданих вести и за инструметално рачунање. *Херодот* прича ово: „Египћани пишу потезима и рачунају камењем, при чему померају руку с десна на лево, док Јелини померају с лева на десно.“ Камичцима се рачунало по свој прилици на каквој дасци или табли — Rechenbrette — о чему има доказа за 460 год. пре Хр. и код Грка као и код Египћана.

Такво рачунање беше и по простору и по времену необично распрострто. На дасци су ма на какав начин подељени разни простори, и сваки знак у њима имао је вредност, која је зависила колико од самога знака, толико и од места на коме је. Рачунска даска, у ужем смислу речи, претпоставља, да се вредност, коју преставља нарочито означавање (било цртама, било камичцима, или ма чиме другим) добија на лако приметним местима, да се мења по реду поступности, по основу извесног бројног система, по хоризонталним и вертикалним редовмма. *Херодот* нарочито вели, да су на рачунским даскама и Египћани и Грци имали *уравне* редове. На једном од познатих папируса из доба краља Менефтаха I (XIX династија) налази се такво рачунање, где су камичци ређани по десетном систему, у хоризонталним и вертикалним редовима.

Египћани су се умели служити и масивним *правоуглим лењиром;* такав се налази јасно преставлен у слици на једноме зиду, облика |__. Постанак његов претпоставља познавање какве геометриске конструкције, по којој би се тачност таквог угломера могла испитати. Може се по свој прилици рећи, да је тако звана *египатска конструкција правоуглог троугла*, са странама 3, 4 и 5, била позната још Амесу, па и пре њега. Слике на зидовима из најстаријих

[1] О почецима бројног рачунања види чланак; „*Први Лист из Историје Математике*“, штампан у Пр. Гласнику 1882.

времена, геометриског су облика, и сведоче о познавању извесних *конструкција геометриских* и *њихових особина*. Још из доба V. династије, дакле непосредно после краљева, који су дизали пирамиде, налазе се у Мемфису украси квадратног облика, равнокраког трапеза, паралелограма, и т. д. Зидови, на којима су извођени рељефни радови, подељени су у сасвим једнаке квадрате, што се јасно види на гробу краља Seti I, оца Рамзеса II.

Налази се и *кружна подела*. Често се јавља таква подела на једнаке кружне исечке, помоћу пречника, а код украса најчешће је вршена подела са 2 или 4 пречника, дакле на 4 или 8 једнаких делова. Из времена Амесовог налази се дељење са 6 пречника (у 12 делова). Точкови Рамзесових кола имају 6 спица. Но дељење круга на 5 или 10 једнаких делова не налази се.

*

Да завршимо.

Евклидови Елементи прeстављају нам слику математике из доба Александриске Школе. Може се рећи, да почев од математике Талесове па до Елемената, има неке, релативне извесности о развитку математичких наука код Грка, па и Египћана. Али шта је било пре тога доба? Предања, која смо у почетку показали, тврде, да су Грци научили геометрију од Египћана. *Прокл Диадох* (Proklus Diadochus) сачувао је врло важан фрагменат за најстарију грчку математику; мисли се, да је то један одељак из историско-геометриских списа *Евдемових* (Eudemus von Rhodos). У њему се вели: „Талес, који је путовао по Египту, први је донео ову науку (геометрију) у Јеладу, и он је сâм у њој много што шта открио, но од многога саопштио је почетке својим последницима.“

По предањима само није се могао извести сигурнији закључак о египатској аритметици и геометрији пре Талесовог доба. Но проналазак Амесовог папируса подигао је завесу и осветлио ту тмину египатске прошлости, истина не непосредно из доба пре шестог века, већ много раније, на двадесет векова пре Хр. Он је показао, да Египћани имађаху још тада развијину рачуницу с целим бројевима и разломцима, да су умели решавати једначине првог степена с једном непознатом, да су радили задатке из аритм. и геометр. редова, да су израчунавали површине неких троуглова̀ и четвороуглова, да су израчунавали и запремину извесних тела, да су се, с доста сретним покушајем, бавили и квадратуром круга. А што је још поред тога нарочито важно, Амес се, као што сâм вели, угледао не старије списе.

Кад се узме у рачун давнашња прошлост папирусова; кад се узму у рачун врло оскудна и неподесна средства, каквима се имао

служити математичар Амесовог доба; кад се узму у рачун тешкоће писменог и бројног означавања у хијероглифским сликама, које отежаваху и сметаху развитку науке и литературе, — онда се не може пропустити, а да се овом првом учебнику, што га данас имамо, овом важном преставнику старе египатске литературе, овом најстаријем писаном споменику у историји математике, не ода онаква хвала, какву он с правом и заслужује.

Оно, што су Евклидови Елементи за историју грчке математике из доба Александриске школе, то је Амесов папирус за историју египатске математике из доба много ранијег, из доба пирамида и монументалних споменика мисирских.

ДУШАН[1]

ТРАГЕДИЈА У ПЕТ ЧИНОВА

ОД

МИЛОША ЦВЕТИЋА

ЧИН ТРЕЋИ

ПРОМЕНА

У престоној дворани у Скопљу

ПОЈАВА 8.

Марија, сама. (чује се звоно у даљини)

Марија (утрчи бледа и узрујана). Побегох из светог храма божјег. Рекох — гуши ме дим од многих воштаница и тешки задах од силне светине, којом је храм божији препуњен. Не гуши мене то, него сјај и слава мога пасторка, кога са̂м пакао избаци, да унесрећи и мене и мога сина, мога јединца! — О проклети Душане! Како вешто замами, ућутка, победи и спу̂та своје моћне непријатеље! — Још у Серезу, у славу проглашења царства му, измири се сва велика властела двора, и по ње-

[1] Овде доносимо једну слику из III чина трагедије „Душана“ од Милоша Цветића. Ова је трагедија била поднесена на стечај, који је управа краљ. срп. народног позоришта расписала за 1887 год. Рефератом позоришнога одбора она је оцењена као најбоља од свих дела, што су конкурисали на поменутом стечају. Ур.

говој жељи заклеше се сви: да ће бити сложни док су год живи. Па и са̂м мој муж, тај варварин, закле се исто тако! Душан изврши прво велико дело: метну себи царску круну на главу и стаде својом варварском ногом на први ступањ златног императорског престола светог Константина. Уроша круниса за краља српског и даје му Скопље за престоницу. Заповеди да се у славу данашњег дана сазида код Призрена, на реци Бистрици храм светом Архангелу Михаилу и Гаврилу и да му не буде равна под сунцем. Одари Свету Гору тако, да његови поклони у земљама и тржиштима и у злату, премашише све досадање поклоне свију византијских великих царева. Самом старешини Свете Горе, кир Герману, поклони петнаест кибли злата, да се за њега и његову породицу моли Богу у саборној цркви. — Симеона постави за деспота Епира у Јанини; Оливера за деспота Албаније и краљевског намесника у Београду и Канини. Вукашина, свога великог постољника, за царског намесника у Прилипу, где ће му саградити двор да тамо летује. Угљешу постави за врховног војводу, првог коњушника царевог и кесара јужне Македоније. Богдана за царског намесника у Ве̂лесу. Деана за великога севастраоктора и Гојка за великог логотета — А мој Симеон деспот, он, који треба да је цар! ха, ха, ха! — Да великога одликовања! (чују се звона мало јаче, и у даљини свирка и клицање народа). Ох, што немам сатанску моћ и силу свију паклених фурија, да их све рашчупам и бацим у пусти вихар, да их разнесе, да их нестане! Па и тај поп папин збунио се сад и клонуо, а све ме теши, да се стрпим, јер још није час, и да чекам док не дође нова порука папина. (звона се чују још јаче, а свирка и клицање све ближе: „Живео Душан силни, цар српски!“) Ето га! Ево их где долазе!... Ја се још морам вратити, да придржим скуте новој царици! — Ја Палеологина и бивша краљица!... Та удружићу се и са самим паклом, само да се осветим и да их уништим! (Нестане у првој кулиси десно)

ПОЈАВА 9.

Фонфари прво, па царски марш, громко клицање, звона престану. Све то траје гласно и громко, докле год се цар, царица и млади краљ не попну на престо и не седну. С крунисања долазе овим редом:

Краљевић Марко с великом државном заставом од црвене свиле, опточене у наоколо златом; на средини велики двоглави бели орао на златном штиту; на врху заставе је велико копље и у њему златан крст. Кад уђе, он се постави у дно позорнице у средини, За њим уђе Палман и стане до њега. Старешине задруга, пред којима иде старешина из прве промене носећи у рукама, а наслоњен на прсима, Законик Душанов; ови стану десно до Марка. — Михаило Бућа и Лазар, сваки носи по један велики пергаменат о којима висе на црвеној врпци велики царски печати; стану лево и десно до кулиса у дубини.

Божидар врховни судија царства српског носи, као старешина, Законик Душанов; стане лево до Марка, Баоша и Дукађиновића, десно; Алтоман и Матарила лево. — Бан Стеван и Шубић десно. Бан Островицки и бан Нелепић лево. — Хранић и Јаблановић до бана босанског. Деап и Гојко десно. — Угљеша и Богдан десно. — Оливер и Вукашин, до престола. — Пред Угљешом и Богданом улазе: Аврамбек, Фокопуло и Ливерија; Албанске поглавице; бугарски посланик с још два великаша бугарска; Дубровачки посланик с још двојицом; Марино Фалијеро, с још двојицом. Сви ови стану један до другога како улазе до десних кулиса. Синиша до престола; до њега патријарх српски и бугарски. Урош с круном, порфиром, скиптром и јабуком. — Пред партијарсима уђу четири архијепископа: Виднски, Охридски, Солунски и Сереcки. — Царица с круном и порфиром, којој носе скуте Даница и Милица; најпосле цар, с круном и порфиром. У руци му скиптар и јабука. Цару носе скуте од порфире два младића од велике властеле. Цар и царица седну на престо који је до прве кулисе лево; између њих Урош. — Марија је дошла пред Урошем. (Свирка и клицање престане.)

Старешина (ступи напред):

Силни царе, велики господару, сунце наше! Нека те свемогући Бог заштити као што ти нас заштићујеш славо и заштито наша! Прими прво честитање и благодарност твога верног народа за овај дар, (покаже Законик) који му дарова твоја висока мудрост. Предао си један кнезу Божидару, врховноме твоме судији (покаже га) на чување, а други народу. Уверен буди, силни царе, да ће српски народ, овај драгоцени дар носити и чувати, на срцу, докле га год буде на свету! (поклони се дубоко и ступи)

Душан (достојанствено и срдачно): И желим да га чува и носи на срцу, као што и ја носим вазда у срцу цео мој драги народ, његов напредак, срећу и славу!

Кнез Котруљевић, Дубровачки посланик. Силни царе свију Срба! Захваљујући ти на златној колајни коју си у спомен на данашњи велики дан саковао, као највеће одликовање твојим највиђенијим витезовима и јунацима, и којом си нас прве данас обдарио, — исказујемо ти у име твога верног Дубровника, у име већа и целога града, своје честитање, радовање и поштовање. Нека те јаки Бог поживи на славу твога јуначког народа и на срећу осталих народа, које Господ одликова, да припадају твојој круни и твоме силном пространом царству.

Душан: И ја се сматрам срећан што се зовем грађанин славнога Дубровника, његовим покровитељем и заштитником. Такав поздрав однесите мојим верним и драгим Дубровчанима!

Бугарски посланик: И ја ти, силни царе српски и бугарски, честитам с мојим друговима, у име нашега цара Александра, твога светлога шурака, брата рођеног превисоке ти царице, који те моли, да му опростиш, што сâм лично не дође да ти се поклони. И честитам ти у име бугарског верног ти народа, који видећи како спремаш голему и силну војску, не може, а да ти, силни царе, не каже своју зебњу и своје страховање.

Душан (племенито и достојанствено): Нека не страхује мој верни бугарски народ, братски народ мога народа. Ја вам и у овом свечаном часу понављам оне исте речи које рекох главарима вашим, после славне битке велжблуске, кад вам поставих мога светлога шурака на упражњени престо бугарски, као наместника малолетном моме нећаку Шишману: управљајте, владајте у вашој земљи по вашим законима и обичајима; постављајте и бирајте себи цареве, као што и изабрасте, по смрти Шишмановој Александра, вашега данашњега цара. Царству српском и српском владаоцу даваће се у знак врховног старешин-

ства његовог само 12 ловачких паса и 12 соколова на годину, као што и до данас давасте. Дванаест тисућа војника што дајете по клетвеничкој обвези, дајете их само на захтев мој, према потреби и на одбрану наших заједничких користи. И докле год тај уговор не повредите, владајте у пуном уверењу: да вас српски цар и његов народ сматра за прве рођаке и за браћу своју!

Бугарски посланик (одушевљено): Живео цар српски и његов народ!

Сви: Живео Душан, силни цар! Живео српски народ!

Душан: Не! Српски цар и његов народ не трзају своје мачеве, да као пустолови и грабљивци пустоше, робе, тлаче, подјармљују и истребљују народе. Не! цар српски, као најмоћнији и најсилнији, трза свој мач у светој намери да све народе здружи, да их збратими, да постану велика и силна — целина. Он трза свој мач у тој намери да створи свети савез народа на јевропском југо-истоку, те да буду кадри одолети свакој непријатељској сили, па ма колика она била и ма откуд долазила!

Сви: (громко) Живео Душан силни, цар српски!

Душан (наставља): За то крунисах данас мога сина Уроша за српскога краља, одвојих српску државу и одредих јој за границу југо-источну Лом и Вардар. Дадох му за престоницу Скопље, и дадох му Законик, по коме ће се владати само у српској држави. У српској држави српски језик, српски закон и српски обичаји. Исто тако одвојих Албанију, прогласих је краљевином и потврдих јој сва права и све обичаје.

Албанске поглавице: И Албанија ти благодари, силни царе и краљу наш!

Душан: А тако учиних и с осталим државама моје грчке и римске царевине. И у њима ће се управљати и владати грчки и римски, по њиховим законима и обичајима; а под намесништвом њихових рођених синова, (покаже на намеснике тих земаља).

Намесници грчки и римски: А у твоју славу, силни наш царе!

Душан: (наставља) Македонију, од старина српску земљу, задржах себи, као цар свију Срба, уз остале земље грчке и римске царевине. Њој ћу дати засебан закон, према потребама и обичајима њеног мешовитог народа. Све те земље биће везане само за моју личност и за личност познијих царева српских, као што су данас већ везане Хрватска и Славонија, које су овде заступљене својим бановима.

Шубић, Островицки и Нелепић: Који дођоше да ти се поклоне, силни царе!

Кнез Котрућевић, дубровачки посланик: Силни и велики царе наш! Ти и твој народ стадосте у оне стопе којима је некад корачала силна Византија, носећи народима напредак и срећу! Предузесте сву њену знаност и вештине. Подигосте ратарство, рукотворине и разне занате. Рудници, из којих су још славни Римљани црпели своје благо, цветају вам и шире богаство. И као најјуначнији ти силни царе и твој народ, једини сте позвани и Богом одређени и упућени: да будете наследници Византије, која је већ на умору, те да под твојом и твога народа заштитом и окриљем процвета слобода и срећа свима народима.

Фалијеро: Напред, силни царе српски! Дужде и сенат млетечки поздравља те и жели ти то, уз молбу да заштитиш и њихове насеобине у Негропонту и Птелеји. Напред!

Сви: Напред, велики царе, напред!

Душан (преда царици скиптар и јабуку, па сиђе с престола) И хоћу! (окрене се Палману) Палмане витеже! Нека се отворе велика врата од дворане. (Палман учини. У дну се у башти и на вратима дворане види множина застава и стегова српских и множина властеле и војске. — Душан приступи патријарху:) Свети оче благослови мене, благослови војску моју! (сагне се пред њим)

Патријарх (подигне очи к небу, а Душану положи крст на главу): Силни творче и Господе! У име твоје и у име Христово

благосиљам цара српског, народ његов и војску његову. Господе и свемогући Боже, даруј му здравље, живот и победу над свима вразима његовим!

Душан (подигне се па свечано) Верни моји! Данашњи дан, дан најсветлији и највеличанственији у вери христовој изабрах за моје крунисање. Овај дан кад је Господ васкрсао из гроба и донео светлост и срећу човечанству, изабрах у жељи, да и мој данашњи чин, који у име његово започињем, донесе народима мојим светлост, срећу и слободу!.. Проникнут том жељом а у славу овога дана, написах крвљу српском на овој светој застави српској.« Слобода, напредак и срећа свима народима југоисточним!» Ове су земље освојили наши прадедови јуначким мишицама својим, залили их својом крвљу, као што их и ми заливамо и натапамо нашом крвљу! Оне су наше и морају остати наше! — Разви и дигни у вис заставу, мило моје кумче Марко! — У име светог знамења Христовог што блиста на тој застави и у ме светог натписа мога, крвљу написанога, трзам мач. (истргне мач, стојећи у средини позорнице, по више на левој страни код престола) и питам вас: на коју ћемо страну, моји витезови! на Грчку ил' на Алеманску?

Сви (тргну мачеве и громко): Силни царе, куда ти хоћеш!

Душан: на Цариград! Соколови моји, на Цариград!

Сви : (унутра громко): На Цариград, за цара, за славу!

Сви (на пољу) На Цариград, за цара, за славу! (Ово прихваћају војници на пољу, понављају, али све слабије, да се губи у даљини и последњи се једва чују).

Душан : На Цариград, за мајку Србију! (Великаши војска и народ све ово понављају једни за другима; први громко, а остали све слабије, тако да се узвици последњих једва чују и губе у даљини. — Патријарх је сишао доле у дно до врата и крстом благосиља војску).

Душан (стао је у средини позорнице, подигао руке и очи к небу — па свечано; за време најтиших узвика). Света сени оца мога, погледај на ме с небеских висина и — благослови ме!

(Усклици се још чују у даљини)

Завеса пада полако.

КАКВА ТРЕБА ДА БУДЕ ЖЕЛЕЗНИЧКА САОБРАЋАЈНА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ

као копче између средње Европе и Истока.

СТУДИЈА

Ф. Г. Винтера

ЖЕЛЕЗНИЧКОГ ИНСПЕКТОРА.

(НАСТАВАК)

Лежи у самој природи ствари, да речне и морске подвозне цене могу бити много јевтиније но железничке, а у самој ствари и јесу, као и то да ће возарински заводи водом све учинити, да њихове подвозне цене буду још јевтиније, како би само конкурисали, али ми ћемо примерима доказати, како у изузетним случајима и саме железнице конкуришу морским транспортима, са неким извесним жртвама.

Ради подеснијег прегледа и аналитичног упоређења, ми смо у следећим транспортним примерима, подвозне цене преобратили у динаре а дужине путова у километре и метарске центе или километре и тоне.

Из тарифа дунавског паробродског друштва види се, да оно упоређено с другим речним паробродским друштвима, није баш најјевтиније. За робу од Беча за бугарска пристаништа плаћа се по нормалној тарифи овако;

ОД — ДО	Километара	Брзовозна роба	Класа I	Класа II	Класа A.	Класа B.	Класа C.	Подвозна цена у злату
		за 100 килограма						
Беча—Ломпаланке	1212	14·56	9·00	7·44	5·40	4·52	3·32	дин.
дакле за	1	1·20	0·74	0·61	0·44	0·37	0·27	пара
Беча—Свиштова	1402	15·68	9·72	8·00	5·88	4·88	3·60	дин.
дакле за	1	1·12	0·69	0·57	0·42	0·35	0·25	пара
Беча—Рушчука	1460	15·84	9·72	8·08	6·04	4·92	3·64	дин.
дакле за	1	1·08	0·66	0·55	0·41	0·33	0·25	пара

На против подвозна цена реком Лабом од Боденбаха до Хамбурга — око 560 километара износи само 98 пара динарских за метарску центу, дакле за 1. к. м. — 0·20 пара.

Ако упоредимо подвозне цене на Дунаву и мору, то ћемо наћи, да су оне на Дунаву често пута два пута скупље.

За жито плаћа се, од Оршаве до Пасаве Дунавом — 1309 к. м. за метарску центу 4·40 динара, а исто толико плаћа се за транспорт жита од Новог Јорка до Манхајма — 5400 к. м. морем и реком Рајном — дакле 0·33 — односно 0·09 пара дин. за 1 к. м.

За барут плаћа се од Дегендорфа до Београда 1154 к. м. Дунавом а на обичним лађама весларицама од мет. центе око 7·50 дин. дакле за 1 к. м. 0·65 пара. За велике транспорте из Америке, који се даље отправљају европским железницама, служи ова таблица за коже, лој и дрво за бојадисање. Н. пр. од Бујенос-Ајреса до Беча

Преко	Даљина у километр.	Коже	Лој	Дрво за бојадис.	Просечна подвоз. цена од 1 к. м. и мет. центе у дин. пар.		Трајање подвоза дана
		За метар. центу у дин. (злато) са свима таксама			морем	жељез.	
Хамбурга	Морем . . 14.000	5·60	5·60	5·60			35
	Жељезниц. . 995	5·65	5·43	5·07			8
	Свега 14.995	11·25	11·03	10·67	0·04	0·54	43
Антверпа	Морем . . 13.500	7·10	7·10	7·10			33
	Жељезниц. . 1 186	6 64	6 28	5·91			9
	Свега 14.686	13·74	13·38	13·01	0·05	0·55	42
Генуе	Морем . . 13.200	4·70	4·70	4·70			23
	Жељезниц. . 1.073	7·80	4.41	6·87			14
	Свега 14.273	12·50	10·11	11·57	0·04	0·56	37

Вуна у великим количинама (по 10.000 к. гр.) отправља се из *Бујенос-Ајреса* за *Брин* преко *Хамбурга, Антверпна и Генуе* по следећим подвозним ценама са свима осталим трошковима и таксама.

Буенос-Ајрес = *Хамбург* = 7600 мор. миља =
14.000 км. по 7·10 дин. 35 дана
Хамбург—Брин жељезниц. = 860 „ „ 6·54 „ 7 „
Свега 14.860 „ „ 13·64 „ 42 „

Буенос-Ајрес-Антверпен = 7500 мор. миља =
13.500 км. по 5·60 дин. 33 дана
Антверпен—Брин 1.042 „ „ 7·90 „ 8 „
Свега 14.542 „ „ 13·50 „ 41 „

Буенос-Ајрес-Генуа = 7100 мор. миља =	13.200 км.	по 4·70 дин.	23 дана	
Генуа — Брин преко Готхард. желез.	1.287 „	„ 7·66 „	15 „	
Свега	14.487 „	„ 12·36 „	38 „	

Железничка подвозна цена износи просечно по мет. центи и км. 0·6 до 0·7 пара дин. а морем 0·04 до 0·05 пара.

Из овога се види, да се *вуна* и *лој* најјевтиније транспортира за Брин *преко Генуе*, а на против *коже* и *дрво за бојадисање* јевтиније *преко немачких пристаништа*.

Ове таблице навели смо поглавито с тога, што су вуна, коже и лој такви артикли, који се из Србије и транзито преко Србије транспортирају, и што оријенталска роба са оном из Америке *са одговарајућом подвозном ценом може конкурисати*, јер одстојање од Тесалије до Беча износи око 1200 км. а исто толико и од Ниша до Брина, и што се подвозне цене са горњим ценама подударају.

Да видимо сад, како стоји са подвозом шећера.

За метарску центу плаћа се без споредних такса:

Од Егера до Солуна преко Трста.

Егер—Трст железницом 945 к. м. (0·42 паре дин. од км.)	4·00 дин.
Претоваривање у Трсту	0·10 „
Трст—Солун 1132 мор. миље = 2100 к. м. (0·08 паре дин. од км.	1·60 „
Свега 3045 „	5·70 дин.

Од Егера до Београда преко Беча

Егер — Беч железницом	456 кил. мет.	3·00 дин.	(0·66 пара дин.)
претоваривање		0·06 „	
Беч — Београд Дунавом	793 „ „	2·28 „	(по спец. тарифи III.)
Свега	1249 кил. мет.	5·34 дин.	

Од Беча до Солуна преко Београда

Беч — Београд Дунавом	793 кил. мет.	2·28 дин.	(по спец. тарифи III.)
претоваривање		0·18 „	
Београд — Солун желез.	694 „ „	6·94 „*	
Свега	1487 кил. мет.	9·40 дин.	

* Ако се за српске и турске железнице рачуна од метарске центе и километра по 1·00 пара дин. даке 30% јевтиније но по класи II

Од Пеште до Солуна преко Београда

а. (у повољној количини)

Пешта—Београд Дунавом 502 км. — 2·12 дин. (по спец. тарифи III.)
претоваривање 0·18 „
Београд—Солун желез. 694 „ 6·94 „ (1·00 пр. дин. као горе)

Свега 1196 км. 9·24 дин.

б. (за количине од најмање 5000 к. гр.)

Пешта—Београд Дунавом 502 км. — 1·20 дин. (по спец. тарифи III).
претоваривање 0·18 „
Београд—Солун 694 „ 6 94 „ (1 пр. дин. као горе)

Свега 1196 км. 8·32 дин.

Из овога се види, да шећер ни из Чешке ни Аустро-угарске не може конкурисати са подвозним ценама преко наших железница, оним морским подвозним ценама од Трста до Солуна, ако се за транспорте шећера нарочито не спусте тарифе, за што би се имало рачунати 0·48—0·50 пара од мет. центе и килом. у правцу ка Турској (Солун). Већ друкчије стоји с транспортима шећера за Бугарску што се конкуренције тиче са дунавском пловидбом.

Од Беча до Софије преко Ломпаланке

(за тежине од најмање 5000 кила)

Беч—Лом-Паланка—Дунавом 1212 к. м. — 3·80 дин.
(по спец. тарифи VI)
претоваривање 0·10 „
Подвоз сувим, Ломпаланка—Софија 160 к. м. — 4·50 „

Свега 1372 к. м. 8·40 дин.

Од Беча до Софије преко Београда

(За тежине од најмање 5000 кила)

а. Дунавом и железницом

Беч—Београд—Дунавом 793 к. м. — 2·28 дин. (спец. тарифа III)
претоваривање 0 18 „
Београд—Софија—железни. 403 к. м. 4·83 „ (по срп. тар. кл. II)
Свега 1196 к. м. 7·29 дин.

Од Беча до Софије преко Београда

(За тежине од најмање 5000 к. гр).

б. Железницом од Беча до Софије.

Беч—Београд 614 к. м. 3·68 дин.
Београд—Софија 403 к. м. 4·83 „ (према тарифи II кл.,)
Свега 1017 к м. 8·51 дин.

Према овоме излази, да транспорти шећера у правцу ка Бугарској железницом преко Србије и према садањим тарифским ценама, могу да конкуришу дунавским паробродским садањим подвозним ценама.

Ну како се очекује, као што смо већ раније напоменули, да ће се подвозне цене пароброднма попустити, то ће бити и у овоме погледу нужно спуштање подвозних цена и на свима суделујућим железницама.

Са просечном ценом 0·60 пара дин. на метр. центу и километар, изнела би подвозна цена са свима споредним таксама железницом од Беча до Софије око 7 динара, дакле јевтиније и брже но Дунавом, пошто отпада претоваривање и подвоз сувим.

Да посмотримо сада транспорте гвожђа и то нарочито транспорте железничких шина са урачунавањем свију споредних такса и осталих спеза.

Из Инглеске морем до Дедеагача.

Све челичне шине за бугарске железнице лиферовање су укупно са свима трошковима по 128 динара од тоне из Инглеске до Дедеагача, од које суме долази на транспорт морем — 3290 мор. миља = 6100 км. само по 20 динара од тоне дакле за метр. центу 2 дин. или од километра 0·033 паре дин.

Ну разуме се Инглеска је имала у виду за повратак транспорт жита, и тиме се може објаснити тако ниска подвозна цена од 0·033 паре дин. за метр. центу.

У осталом саобраћају лађе између Лондона и Сулине — са угљом — 6600 килм. а са ценом по 12 дин. од тоне, дакле још јевтиније, ну наравно са осигурањем товара жита и том. под. за повратак.

Из горње Шлезије (Laurahütte) лиферовање су *у Милано железницом* челичне шине железничке по 116 динара од тоне преко Готхардске железнице и према томе на транспорт железницом 1280 к. м. долази 28 динара на тону, дакле 2·80 дин. од метар. центе, или на 1 килм. 0·22 паре дин. што одговара тако званој тарифској цени за гвожђе железницом, рајнско-вестфалској.

Из Белгије лиферовано је 10.000 тона челичних шина за Београд преко Беча и то: Железницом преко Барч-а до Мохача око 1500 к. м. и Дунавом до Београда — 295 к. м. — Свега 1795 к. м. од тоне по 50 дин; дакле од метарске центе 5 динара или од 1 к. м. по 0·30 пара дин.

Даље отправљене су шине из Белгије до Радујевца за железницу угљених мајдана Вршке-Чуке — од Антверпна до Галца морем, и одатле шлеповима до Радујевца Дунавом, свега око 7300 килм.

са подвозном ценом 35 дин. од тоне, дакле 0·05 пара дин. од к. м. и метар. центе.

Од Бахума (Вестфалска) преко Регенсбурга отправљене су шине и друга гвоздена и челична роба и то: железницом до Регенсбурга — 600 к. м. а одатле Дунавом до Београда 1249 к. м. свега дакле 1849 к. м. по 3·70 дин. од метар. центе — дакле од 1 к. м. 0·20 пара динарских.

Што се тиче жита и других транспората у великим количинама вреди напоменути подвозне цене од Бриндизе до Цириха: Бриндиза

Анкона-Милано-Хијасо	1029 к. м.
Готхард-Цирих	263 »
Свега	1292 к. м.

Плаћано је од метарске центе 5 динара, дакле за 1 к. м. 0·40 пара.

За жито и брашно од Чикага до Новог Јорка 1400 к. м. за 1 Барел брашна* плаћа се жељезницом:

Зими — 80 сент., дакле за 1 метр. центу 4·66 дин. т. ј. за 1 к. м. *0·39* пара дин.

Лети — 60 сент., дакле за 1 метр. центу 3·50 дин. т. ј. за 1 к. м. *0·25* пара дин.

У пролеће и јесен — 70 сент,, дакле за 1 метр. центу 4·08 дин. т. ј. за 1 к. м. *0·29* пара дин.

За 100 енгл. фуната жита:

Зими — 40 сент., дакле за 1 метр. центу 4·56 дин. т. ј. за 1 к. м. *0·32* пара дин.

Лети — 30 сент., дакле за 1 метр. центу 3·42 дин. т. ј. за 1 к. м. *0·24* пара дин.

У пролеће и јесен — 35 сент., дакле за 1 метр. центу 4·00 дин. т. ј. за 1 к. м. *0·28* пара дин.

Лети је подвоз најјевтинији због конкуренције водом. На име лађама од Чикага преко Милингана—Хурона—Ерије и језера Онтарија па преко Худзонског канала до новог Јорка — 2200 к. м. плаћа се за 100 енгл. фуната жита око 20 сент. дакле 1. метр. цента 2·28 дин. — 1 к. м. *0·10* пара дин.

Памучну пређу и конац отправља друштво „Adria“ од Ливерпула до Београда и то: морем до Ријеке 3150 мор. миља = 5850 км. железницом до Сиска 240 и Савом до Београда 597 км. свега 6687 км. по 17·60 дин. од мет. центе или од 1 км. по 0·26 пара дин.

* 1 Барел брашна — 88·788 килограма
100 Фуната енгл. жита — 45·36 к. гр.
1 долар — 100 сант. — 5·1826 дин.
1 сант. дакле — 0·0518 дин. — 5·18 пара дин.

Да разгледамо сада како стоји са *подвозом петролеума* који се и преко Сулина — уз Дунаво — и преко Трста и Солуна до Београда може отправљати.

Ми ћемо упоређивати руски ректифицирани петролеум који иде у трговину у сандуцима у две канте од лима (34 к. г.) и који сада по одбитку таре без царине и т. д. кошта „нето" од мет. центе:

Сулина локо 17·25 дин.

Ломпалана локо 18·75 дин.

Солун локо 18·00 дин.

Трст » 19·50 »

Подвоз од Сулине до Београда

Сулина Локо	17·25 дин.
Претоваривање	0·25 »
Дунавом—Београда 1049 к. м. по спец. тарифи VI	5 00 »
Свега	22·50 дин.

Подвоз од Солуна до Београда

Солун локо	18·00 дин.
Претоваривање	0·40 »
Солун—Београд желез. 694 к. м. класе II по 1·20 —	8·32 »
Свега	26·72 дин.

ОдТрста до Београда

Трст Локо	19·50 дин.
Трст — Сисак железницом 338 к. м.	2·03 »
Савом Сисак Београд 597 к. м.	1·43 »
Свега	22·96 дин

Из овога следује, да је потребно да се за петролеум да специјална тарифа по 0·6 пара дин. од км. и метр. центе те да са подвозном ценом Дунавом и морем преко Солуна до Београда конкурисати може т. ј. да се петролеум преко Солуна до Београда са ценом по 22·56 дин од метарске центе доноси.

Један мали доказ, да су *подвозне цене* за транспорте у већим количинама, у нас високе, и да треба да се спусте, долази отуда, што се петролеум транспортира железницом од Трста до Беча — 596 к. м. — од мет. центе по 2·33 дин; дакле од мет. центе и к. м. по 0·4 паре дин. док је међутим код нас тарифски став класе А. по 1·20 дин. пара, дакле 3 пут скупљи.

Што се тиче транспорта соли транзито преко Србије било за Бугарску или Македонију треба имати у виду, да се цене спустити морају с тога да би се конкурисало другим транспортним линијама, јер се зна да би се мацарска со од обале на београдском пристаништу добити могла по . . . . 9·20 дин. за 100 к. гр.

Кад би се то транспортирало желез. за Бугарску, платило би се од мет. центе манип. таксе . . . . 0·10 »

Од Београда—Цариброда 342 к. м. по 0·50 п. д. по спушт. тарифи . . . . 1·71 »

Претоваривање . . . . 0·20 »

Увозна царина у Бугарској . . . . 8·60 »

Свега 19·81 дин

Пошто се позитивно зна, да је средња цена соли румунске од метарске центе 26·50 дин. у Бугарској, онда се види, да би се могла со из Мацарске у Бугарској продавати по $6\frac{1}{2}$ дин. јевтиније.

За кафу, правцем Трст—Беч плаћа се од метар. центе 2·99 д. дакле од мет. центе и килм. 0·50 а за пиринач — 2·14 или од мет. центе и к. м. 0·36 дин. пара док се међутим код нас за кафу 1·50 пара дин. а за пиринач 1·20 од метар. центе и к. м. плаћа.

Биће дакле потреба, да се за артикле: шећер, со, гвожђе и гвоздену робу, намештај, петролеум, вуну, коже, лој, брашно, стакло, артију, порцулан, штајнгут — (лажни порцулан) — палидрвца, шпиритус, израђено камење и т. д. такви, који ће *транзито преко Србије саобраћати, да се што јевтиније подвозне цене ставе, како би се конкуренцији водом доскочило, те да се ова роба преко наших железница транспортира,*

Из свега наведеног следује то, да се од мет. центе и километра просечно за товаре у великим количинама именованих артикла, који имају спуштену тарифу у иностранству на железницама око 0·38—0·42, на Дунаву 0·17 до 0·40 на кратким морским пругама 0·20 на комбинованим транспортима са великим количинама 0·10 а на дугачким морским линијама под условима осигурања назадног товара, 0·033 до 0·06 пара дин. плаћају.

Подвозне цене за транспорте у великим количинама преко мора виде се из следеће таблице, које показују јевтиноћу морских транспорта према сувоземским.

За једну тону робе плаћа се просечно:

Морски транспорти	Морских миља	У километрима*	Подвоз од тоне динара	За 1. м. центу и 1. кил. дин. пара
Од Трста или Реке до Солуна	1132	2100	16—18	0·08
» » » » » Малте	810	1500	25—31	0·19
Северна Италија до Малте	650—810	1200—1500	20	0·14
Трст или Фијума до Малте	7000	12750	37·5—50	0·04
Генуа до Буенос-Ајреса	7100	13200	47	0·03
Марсељ до Јапана	9500	17600	130	0·07
» » Малте	700	1298	20	0·16
Бордо до Христијаније	1280	2400	16—35	0·11
Лондон до Малте	2370	4400	19—20	0·04
» » Сулине	3560	6600	12—20	0·03
» » Христијаније	712	1300	10—20	0·11
» » Бахије (Бразилија)	5000	9270	37·5—50	0·05
од Антверпена до Буенос-Ајреса	7500	13500	56	0·04
од Антверпена до Сантоса	6000	11500	20	0·02
Ротердам до Јаве	9000	16695	50—80	0·04
» » Валпараиза	17500	32500	50	0·02
» » Св. Франциска	19800	36700	60	0·02
Хамбург или Бремен до Бахије	5280	9800	37·5—50	0·04
» » » » Буенос-Ајреса	7600	14000	71	0·05
Малта до Одесе	1300	2410	12·5—18·5	0·06
» » Керембе или Цејлона	1025	1900	12·5—25	0·09
Одеса до Марсеља	1940	3600	15—20	0·05
Бахија до Новог Јорка	4530	8400	25—31	0·04
Сан Франциско до Јаве	8500	15767	60	0·04
Тунис и Триполис до Малте	430	800	12·5	0·15

* 1. Морска миља = 1.855 километара.

Као основа за израчунавање просечни подвозни цена од мет. центе и километра, могу се узети на мору 0·04 до 0·06 пара дин; транспорти на краћим пругама скупљи су и то просечно до 0·15 пара дин. док су међутим транспорти на дужим остојањима јевтинији, али се никад не могу узети јевтиније од 0·20 пара дин.

Овим завршујемо одломак о тарифским питању и прелазимо на мотивисање других одељака нашег закључка.

II Учешће друштва за експлоатацију у чистом добитку железничком.

Напред смо подробно изложили, да је друштво ујамченим годишњим дохотком за сваки случај осигурано, и према томе сасвим је природно да у свима својим издацима води најстрожију економију како би сума издатака за режим увек била мања а она сувишка — добитка увек била већа.

Друштво дакле није интересовано за унапређење саобраћаја, за информисање трговачког света, нити за проучавање трговачких

подноса, повољних транспорсних констелација као ни за економско коришћење возних сраестава, јер друштво преставља једно предузеће и од њега се не могу никакве националне жртве очекивати.

Оно — друштво — оставља сву бригу за рентабилитет железнице држави, односно њеној управи, и што се држава са свима именованим питањима подробније бави, и што се дубље државна контрола у манипулацију друштва упушта — а она то мора — у толико мора бити већи број чиновника и већи издатци за исто, који не падају на терет друштва већ држави.

Овај факат доводи нас на мисао, да би било целисходно, да се дозволи друштву да има учешће на бруто приходу, чим доходци железнички пређу суму гаранције, т. ј. дати друштву удео на оној суми, која преостане као сувишак од целокупног примања по одбитку трошкова за гарантовање редовно, даље за факултативне возове и најзад по одбитку других трошкова за саобраћај и одржавање, који падају на терет државе.

Друштво на овај начин интересовано за већим доходком, неби могло од своје стране против стајати потреби, за постављањем комерцијалних агената који би проучавали пределе у којима се шта производи и оне у којима се шта троши, даље да придобијају трговачки свет за транспортовање нашим железницама и све да чине, што би умножило доходке, дакле што је за унапређење саобраћаја могуће и целисходно.

По себи се разуме, да тада и издатци који би се због унапређења доходака чинили за нова уређења, проширења, преиначења, нове грађевине и т. д. не би падали само на терет државе него би перцентуално и друштво у истим издатцима уделовало.

Бруто приход, који већ сада између Београда и Ниша износи преко 9.000 по килом, без сумње ће пошто се отворе везе железничке преко границе, знатно нарасти, тако да ће кроз 15—20 година до 25 па и 30.000 динара достићи, а то треба увек имати у виду, и с тога се с наше стране не би никад могло световати за конвенционално продужење година друштву за експлоатацију.

На основу ових прихода железничких који се предвиђају, било би за препоруку, у случају какве ревизије и измене уговора за експлоатацују, да се направи скала за уделовање друштва, како би се оно више интересовало са унапређење саобраћаја.

На име било би корисно, да се у оној мери, у којој се бруто приход прогресивно умножава, да се друштву у првим година да већи проценат удела а за даље године да се овај проценат регресивно умањује, јер и и мањи проценат удела при већем бруто доходку, даје знатан добитак за друштво.

Ну при свем том ствар је државе да води строгу контролу над руковањем друштва, а издатци око тога исплатили би се из железничких доходака.

Сем тога врло је важно а већ је и крајње време да се положај чиновника друштвених, који су српски поданици и морално и материјално утврди.

Ми мислимо осигурање срeством пензионог фонда, како за саме чиновнике тако и за њихове породице, па пошто је број чиновника незнатан за засебни пензиони фонд, било би корисно, да се сви дефинитивни чиновници железнички уврсте у пензиони фонд осталих државних чиновника.

По себи се разуме, да би друштво са своје стране имало сваке године извесну суму да полаже за своје чиновнике на' име осигурања пензије њихове, пензионом фонду државних чиновника, и да сваки дефинитивни чиновник за пензије својих породица полаже у пензиони фонд онако као и остали државни чиновници.

Само на тај начин, кад би се чиновништво осигурало, могло би се с правом од њега очекивати строго вршење и жртвовање са своју службу.

Кад по истеку уговора с друштвом о експлоатацији, српске државне железнице пређу у неограничену својину државе, прећиће и чиновници њени са истим правима, као и остали државни чиновници и уживаће иста права. Било би неправедно лишавати их сада благодети права улагања у фонд удовички, што доцније можда неће бити ни у стању да издрже, кад проценат према њиховим годинама нарасте.

Ми наглашујемо још један пут изрично, да би право улагања у фонд требало дозволити само оним чиновницима, који добију право поданства српског, и чије квалификације одговарају положају дефинитивних чиновника.

III Већа брзина у возидби путничких влакова.

Ово не одговара само општим модерним европским уређењима, и није само за дипломатски и трговачки свет права и нужна потреба, већ за нас саме постоји специјална потреба, јер ће само под условом брзог отправљања, поћи за руком да се инглиско-индиска пошта преко наших железничких пруга придобије.

У томе погледу већ је званично питање стављено код Аустро-Угарске и Србије, од стране инглеске поште, која се овим питањем бави, и ми гајимо потпуну наду на увиђавност наших државника, да ће сав свој утицај употребити на то, да придобију овај користан

саобраћајни фактор, који ће се преко Србије само под тим условима етаблирати, ако се на прузи ка Егејском мору добије у времену према садањој прузи преко Бриндизе и ако пароброди од Солуна за Порт-Сајид и са своје стране томе допринели буду.

Под повољним околностима добило би се око 20 часова у времену.

Као што је речено, сада се пошта од Лондона преноси преко Готхардске железнице, Милана и преко Бриндизе на којим пругама путнички возови иду брзином 60 кмет. на сахат.

Због тога било би преко нужно да се и код наших путничких влакова који би ову пошту преносили уведе приближна брзина.

Према данашњим приликама, ми немамо још те потребе да код наших железница заведемо ону брзину, којом путује, Limited-Expres између Новог Јорка и Вашингтона, или брзи воз између Берлина и Келна и као возови између Лондона и Обордина, Париз-Марсељ и или Нови Јорк — Чикако, чија стварна брзина износи још много више од 60 км. на сахат.

IV Оснивање антрпота у Београду, басена за пристаниште и савског ке-а.

Мислимо, да немамо потребе трошити много речи око доказивања важности горњих уређења, пошто — као што је свакоме познато — свуда, где се директна веза станичних шина са паробродским станицама могла поставити, констатована је благодет измени робе.

Тиме не само да је постигнута олакшица у подеснијем и бржем претоваривању робе, већ је постигнута могућност директног претоваривања из вагона и магацина у лађе и обратно што јако потпомаже и унапређује саобраћај:

Таквим уређењем придобили би се страни трговци, који би своје куповине вршили тако рећи „an Bord“ и тиме би створили комерцијалну концентрацију, која је не само за општи промет робе корисна, већ је и за домаћи трговачки свет од неоцењене вредности, односно продаје, кад трг лежи у нашим границама, и што у таким приликама многи овдашњи трговци, произвођачи, гостионичари итд. који иначе не суделују у самој трговини, имају свога добитка.

Од каквог су огромног значаја за директан промет робе на пароброде и обратно, станице у Манхајму, Штрасбургу, Берлин-Потсдаму, железничко-водени саобраћај на Лаби код Течена, даље дунавско-железничка станица код Беча и Буда-Пеште, то је опште познато, па с тога опет понављамо овде преку потребу неодложног пројектовања за уређење басена за пристаниште за приступ највећих речних

пароброда, за што је положај наше станице у „Венецији“ врло подесан, јер се ископана и багарована земља може одмах употребити за спојну пругу.

Осигурање савске обале са српске стране у форми ке-а и веза станице београдске железничким шинама врло је нужно, и с тога да се један пут учини крај свакогодишњем рушењу обале, чиме би се постигло и осигурање кућа на обали, које су иначе жртва овога рушења.

У место да се прави спојна пруга од станице београдске до садашњег царинског ке-а дуж обале савске, који се мора обалом провести и тиме изазвати велике трошкове око осигурања обале и експроприсања зимљишта и грађевина, ми предлажемо, с обзиром на оскудност данашњега царинског ке-а, с погледом на зграду у којој је царинарница смештена као и с погледом на удаљеност од железничке станице, што све отежава вршење службе, да се подигне ново царинско здање на самоме будућем басену пристаништа и непосредно до станице београдске. Даље потребно је да се подигну царински магацини и сместишта за жито, шљиве, дрвену робу и т. д. и обори за свиње — овце и рогату марву.

Ова уређења скопчана су до душе са великим трошковима, али ће она благодетно утицати на трговину и обрт, не само што ће велике приходе од лежарине и закупнине доносити, него ће уздићи Београд као праву посредну тачку између истока и запада на први ступањ трговачког и саобраћајног емпоријума.

Пре но што се приступи извршењу свију ових неопходно нужних уређења, државна управа требала би да још сада експроприше цео онај простор између станице београдске и Саве, да не би каквим новим грађевинама створене биле сметње за развијање антрпота.

V Регулисање, односно смањивање увозне царине и укидање свију извозних царина, и веза трговачких уговора са суседним државама.

Политика заштитне царине, с којом је немачка царевина подизањем царине на жито у најновије време отпочела, јако омете користи међународног саобраћаја.

Она не само што одбија руску и аустро-угарску трговину жита са Немачком, него још прети опасношћу на извоз жита из Србије, јер ће се на тај начин и тражња и потрошња у Мађарској смањити.

Продајна цена ће опадати, а повећање цене служиће као пример за подражавање других земаља те да и оне повисе увозну царину на жито.

Године 1867, у време најславнијег народног полета у Немачкој, кад је владало начело слободног трговања и ближег привредног јединства са суседним државама, *указиваше Бизмарк на пример Инглеске и сматрао је као свој идеал укидање највећег дела царине.*

Али од 1880 на супрот томе уведена је у Немачкој царина на жито. Године 1882 за овим примером пошла је и Аустро-Угарска, а за тим и друге државе, па шта више и сама Швајцарска.

Све је ово чињено с намером да се суседне државе приморају на концесије, али је то врло погрешно гледиште.

Политика заштитне царине је политика бескорисна и оскудица идеала.

На супрот високе увозне царине на жито, ипак је производња жита остала у Немачкој она иста као и пре, а годишњи увоз достиже до 25 милиона метар. цената за 501½ милион динара (1885) и приликом прве неплодне године у Немачкој пашће царина на жито сама од себе.

Нема помоћи од повишења царине, него реформа непосредне порезе, мелиорација и јевтин кредит.

У Немачкој, у земљи, која никад није извозила жито, и која је за покриће својих потреба упућена на увоз с поља, ове су увозне царине на жито уведене од краја децембра 1887:

За 100 кгр. ражи или пшенице 6·25 дин. за овас 5 дин. јечам 4·80 дин. кукуруз 2·50 дин.

У Аустро-Угарској за раж или пшеницу 3 дин., овас и јечам 1·50, кукуруз 1 динар', брашно 7·50.

У Француској на пшеницу 5 динара, на пшенично брашно 8 дин. а на против за брашно од ражи и за кукуруз не наплаћује се никаква увозна царина.

У Русији за жито од 1. пуда (16·38 кгр.) 10 копјеки дакле од 100 кгр. 1·52 дин.*

У Италији за раж и пшеницу 1·40 дин. а за све остале врсте жита 1·15 дин. и за брашно 2·77 дин.

У Шпанији за пшеницу 3·44 дин. а за све остале врсте жита 2·56 и за брашно 3.84.

У Португалији за пшеницу 0·45, за раж и брашно 0·42 и за јечам и овас 0·36 дин.

У Швајцарској за све врсте жита 0·15 дин. а за брашно 2.50 динара.

У Србији 8% вредности а за брашно 1 динар.

* 1. папирна рубља =100 копјеки =2·50 дин.

У *Северној Америци* за пшеницу од од бушела (35·24 литре =27·2 кгр.) — 20 сент. дакле за 100 кгр. 3·72 дин. За јечам раж и овас — 1·86 дин. За брашно у опште 10% од вредности а за брашно пшенично 20% од вредности.

Ну сада баш у Северној Америци побудом самога преседника Клевеланда јако су почели подизати глас, да се заштитна царина укине и да се заведе нов облик трговања сједињених држава на основу идеја о слободном трговању.

Царина на жито у Немачкој је дакле највећа и достиже до 43% вредности робе, против чега је са свију страна уложен општи протест због овог оптерећења потрошача (са изузетком пољопривредника).

Али на супрот обарања цена житу, државама које експортирају исто, што долази од високе заштитне царине држава у које се увози, има се очекивати репресалије односно индустријских производа оних држава.

Руска штампа сада предлаже влади, да са Холандском, Белгијом, Данском и Француском предузме ревизију царинске тарифе на основи узајамне повластице тј. да се производи инустријски за Русију ослободе царине или да се и оне државе обвежу, да неће наплаћивати увозну царину на жито руско.

Русија је дакле у погледу своје царинске политике учинила обрт, докле је у августу 1887 — дакле пре но што је у Немачкој повишена царина на жито — да би заштитила своју сопствену индустрију покренула мере против увоза немачких индустријских артикала, као и против уноса из других држава, јер је предложила повишење увозне царине за свилену и памучну робу као и за вино од 20 до 40%.

Па при свем том, у последње време уведене заштитне царине, није у финансијском погледу ништа постигла.

Приход царински у Русији за увоз износио је у I половини 1886. око 29 милиона кредит рубаља, док међу тим у I половини 1887 само 24½ милиона дакле за 4½ милиона мање.

И тако како стоји у опште са житом — односно повишења увозне царине исто тако стоји и са свима осталим неопходним артиклима за намирнице у земљи. које за исхрану становништва или за развиће индустрије служе.

На оваков артикле повишавати увозну царину, не може да се доведе у склад са народном привредом, претпостављајући да су то артикли, који увозом неће сâ сопственом домаћом производњом конкурисати.

На против баш, оним артиклима који служе за потребу народну треба умерену царину прописати.

За Србију, која сада има прихода од царине око 5½ милиона динара годишње, од које суме пада око 850,000 на извозну царину, на сваки начин спуштањем царине био би приход државне благајнице од ове партије мањи, али би благостање народно унапређењем трговинског промета добило и пореска би се снага повисила.

За компензирање мањка царинских прихода, на сваки начин могло би се изнаћи друго срество, н. пр. уређењем опште трошарине, из које би се опет искључили сви они артикли, који су за живлење сиротније класе неопходно потребни; даље за одржање равнотеже мањка царинских прихода, могле би се веће таксе подићи на експлоатацију шума, на фабрикацију барута на винодоље и т. д.

Што се пак тиче извозне царине, у колико се Србије тиче, ми сматрамо да је некорисна, и да спречава трговање, и да у народној привреди изазива обратно дејство.

Права је обмана, ко мисли да се са царинским извозним таксама постижу корисне финанцијске цељи, јер и ако се ови издатци домаћих продаваца страним купцима урачунавају, приликом закључења продаје и према томе као да се чини да те трошкове странци носе, ипак тиме повишена продајна цена штетно утиче на трговину, јер сама тиме добија мању продајну вредност те се с тога у мањим количинама или никако не извози.

У извозу пак продуката, који су као залишни лежи главни фактор директне добити, која је и народу и држави корисна.

Висока извозна и увозна царина ограничава трговину, *наше железнице ће мање трансапортирати а приходи железнички једва ли ће покривати конвенционалну гарантију за експлоатацију.*

Рђаво подешена стопа царинских такса, нарочито за извоз, умањиће извоз робе а са свим природно и потребу производње у место да се дејствује у томе правцу да се земаљска производња потпомаже и унапређује, јер само на тај начин и приходи порезе могу бити већи, а да међу тим самоме народу не буду теретни.

Код производње вина то пада у очи. Ну код артикала који се извозе као сировине за директну индустријску прерађевину, сумирање ових извозних и увозних царинских такса јако убија вредност робе.

За крпе н. пр. у Србији се наплаћује на име извозне царине од метарске центе 10 дин. а на увоз артије плаћа се 13% вредности, што не може конвенирати ни купцима ни продавцима. С тога крпе и други отпатци остају у Србији,те куже ваздух и бунарску воду, а сиротињи се одузима могућност да скупљањем тога штогод мало заслужи.

Исто тако бива и с костима и отпатцима од кожа, што би се могло извозити за фабрикацију шподијума и туткала, али се плаћа на име извозне царине 10 динара од метарске центе.

За извоз вина у бурадима наплаћује се 0 50 дин од 100 кгр. За дуге 1·20 дин. од куб. метра а за жито 0 50 дин. од мст. центе.

Па и извозна царина на стоку није баш тако незнатна, за комад рогате марве наплаћује се 2·50 дин. а за свиње 1·20 дин. За овце и козе не плаћа се никаква извозна царина.

За дрва наплаћује се при извозу 0·10 дин. од куб. метра.

Сем извозне царине наплаћује се још и кантарина — вагарина — калдрмина а на рекама још и таксе за превоз.

За све горе наведене артикле, који репрезентирају највећу количину извоза и који артикли приликом извоза од стране мађарске наилазе на јаку конкуренцију, не би требало наплаћивати никакве извозне царине, да би се на тај начин извозна трговина Србије појачала и производња умножила.

Има прилика, у којима је извозна царина оправдана, али таквих услова у нас нема, пошто ми и онако врло тешко можемо конкурисати са иностранством, што је нарочито еклатантно доказано с дрветом за грађевине и гориво.

Празна бурад од петролеума враћају се из Немачке у Америку те да се опет пуне.

Немачка наплаћује за извоз ових буради 1 динар од комада, што Американцима конвенира боље него да купују нову бурад, јер они дрво за то довлаче из Европе, а међу тим стара бурад и не упијају петролеум, јер су већ засићена.

Према свима напред поменутим разлозима ми смо мишљења да треба царинске таксе спустити што је могуће више, како за увоз тако и нарочито за извоз, које су за народну привреду апсолутно штетне.

На граници Бугарске односи стоје са свим друкчије. тамо се плаћају грдне царине.

Бугарска наплаћује на оку вина 1·20 дин. а само вино међу тим кошта само 0·20 дин.

У раније доба извожено је из пиротског округа у Бугарску око 2 милиона литара вина, у вредности око пола милиона динара годишње а сада — због велике царине коју бугарска наплаћује — вино се тамо никако не увози.

Односи за трговину са стоком још су неповољнији.

Бугарска је забранила сваки увоз стоке сем коња, и ако је осетна потреба рогате марве, због неплодног земљишта од српске границе до Софије.

Србија на против узима на име увозне царине за гајтан који се годишње око 1200 „маца“ (тежина 1 килогр.) из бугарске увози, по 8 дин. од кгр. а сам гајтан у Бугарској кошта 8 динара 1 кгр.; међу тим највећи део гајтана кријумчари се.

Дакле на бугарској граници сусрећу се високе царине, које чине да је извоз готово немогућ, а међу тим кријумчарењу дате су најповољније прилике.

Шећер, со, гајтан, петролеум, палидрвца и дуван уноси се тајно у Србију у грдним количинама.

Годишњи приход 5 царинарница на бугарској граници износио је године 1887:

		а издатак за чиновн. и служитеље
Дешчани Кладенац	2.122 дин.	3.294 дин.
Суков Мост	28.375 „	7.068 „
Власина	9.836 „	1.856 „
Велика Ржана	825 „	2.747 „
Вршка Чука	1.970 „	3.603 „
Укупно	43.128 дин.	
На канцеларијске потребе огрев и т. д.		4.080 „
	Свега	22.948 дин.

Дакле чист приход од 5 царинарница 20.480 дин. годишње или просечно месечни 1706 дин. Зар овде не би било повољније слободно трговање? само становништво најзад било би у добитку због већег промета робе, а држава би имала већи доходак кад би била уређена потрошарина, но што има од царине.

На граници врањској, односно тамошње пограничне царинарнице, доносе прихода 62.250 дин. годишње а по одбитку издатака 11.884 дин. преостаје држави 50.366 дин за 1886., али се ипак и на овој граници много кријумчари, и то: из Србије у Турску со, вино и оружје а у много већој мери из Турске у Србију: кафа, шећер, петролеум, свила и дуван и т. д.

Крајње је дакле време, да се с погледом на скорашње отварање железничког саобраћаја преко Бугарске, поведу преговори за трговачки уговор са Бугарском а да се са Турском и Грчком закључци погодаба, које су већ покренуте, форсирају. (НАСТАВИЋЕ СЕ)

РАЗВИТАК ТЕОЛОГИЈЕ

Еволуциона доктрина узима сваким даном све више маха. У излагању појава спољњег света она је продрла, управо обузела све гране физичких наука. Она је дала најбоље ресултате у Природној Историји, она је ту створила научну основу, истиснувши потребу увлачења натприродних сила. У тумачењу развитка васионих светова, органског живота на земљи у опште и људског на по се, еволуциона доктрина створила је хипотезу, која једино може да обухвати све податке и да их *научно* објасни А за вредност какве хипотезе и јесте једино мерило, њено подударање с фактима који постоје.

Но закон се еволуције, не простире само на спољни, физички свет; њему подлеже и и појаве човекова духа. Идеје, појми излазе један из другог, ређају се један за другим. И везани међу собом као узрок и последица, чине онај ланац непрестаног мењања, вечитог развитка чине закон еволуције. Спенсер, највећи и најречитији заступник еволуционе доктрине с правом вели да ће трансформизам, као једина научна хипотеза, у блиској будућности овладати свима научним пољима и да ће је морати прихватити сви научари и сви философи.

На једно такво поље човекова духа, на коме је закон еволуције такође оставио свој траг, ради смо да одведемо наше читатеље. То је поље теолошко. По себи се разуме да сам помен *еволуције* у Теологији искључује све матефизичке елементе и свако откровење. Ту не може бити ничега што долази ван човека; ту је све производ *његова* ума, *његова* духа. Теологија је овде само део Антропологије, или још шире, Социологије. Теологију овде ваља сматрати као „природни производ делања човековог ума“ исто онако као што су продукти његовог умног делања и остале гране науке и уметности.

С овог и оваког гледишта, и приступа *Хексли* излагању теолошког еволуционог питања, чега ресултате и ради смо овде у главном приказати [1].

I.

О животу и појмовима данашњих народа, од првих до последњих на културној лествици, ми данас имамо довољно података по разним гранама књижевности. Али није тако ако даље у про-

[1] The evolution of Theology. An antropological Stndy, by T. H, Huxley. (У часопису The nineteenth Century. Свеске за Март-Април пр. .г)

шлост улазимо; тамо је сиромаштво потребних факата све веће и слика времена и појимања све нејаснија. Па ипак су књижевни споменици старих културних народа, — у колико су само до данас допрли — скоро једини а без сумње најпоузданији извори за оцену ове врсте појава, за оцену теолошких појмова, тога удаљеног доба. Један такав извор је и књижевни споменик јеврејског народа — Стари Завет. Подаци су ту, истина, растурени, несређени и што је још најгоре, током времена, и већим културним развитком дотеривани, па дакле и са измењеним првобитним карактером; ну ипак, и као такви су од неоцењене вредности по обележје теолошких појмова јеврјског народа онога доба. Покушајмо да из њих склопимо слику јеврејске теологије.

У XXVIII. глави прве књиге Самуилове прича се како су Филистејци хтели да завојиште на Јевреје; „на Израиља,“ и утаборили се код Сунима. „Самуило беше умр'о и плака за њим сав Израиљ. и погребоше га у Рами, у његову граду.“ — Скупи и Саул, цар над Израиљем, све Израиљце и „стадоше у око код Гелвује“. — Саул пак видећи војску филистејску, уплаши се и срце му уздрхта веома. — И упита Саул Господа, али му Господ не одговори ни у сну, ни преко Урима ни преко пророка“. Тако напуштен од Господа, „Саул рече својим слугама: тражите ми жену с духом врачарским, да отидем к њој и упитам је. А слуге му рекоше: ево у Ендору има жена у којој је дух врачарски“. Саул одлази к њој и каже јој да му дозове Самуила што ова и учини после неког устезања — јер је Саул гонио из земље гатаре и врачаре. Не могући сам да види духове, Саул, пита врачару шта је видела. „А жена рече Саулу: бога сам видела где излази из земље[1]). Он јој опет рече: Какав је? Она му рече: стар човек огрнут плаштем. Тада разумеде Саул да је Самуило и сави се лицем до земље и поклони се. А Самуило рече Саулу: зашто си ме узнемирио и изазвао? Одговори Саул: у невољи сам великој, јер Филистеји завојштише на ме, а Бог је одступио од мене и не одговара ми више ни преко пророка ни у сну, за то позвах тебе да ми кажеш шта ћу чинити“. Самуило му одговара и да је Господ од њега одступио из руку му царство истргао с тога што није тео послушати гласа Господњега и извршити гњев његов на Амалику па му онда још вели: „сутра ћеш и ти и синови твоји бити код мене; а ȍкô Израиљски предаће Господ у руке Филистејима.“

Ма шта ми мислили о вероватности самога догађаја, једно је несумњиво, да ово излагање баца јаку светлост на теолошке појмове Самуилових савременика и да нам, — износећи веровање у ду-

[1] У тексту стоји «богове.» Но из даљег излагања види се да је онде говор о једном духу, богу.

хове, њихну природу и начине њихног појављивања, — пружа грађу за конструкцију теологије онога доба.

Па какви се, дакле, закључци из овог казивања дају извести?

Пре свега, и из овог и из толиких других података, излази као нешто несумњиво да је код старих Јевреја, као основна теолошка доктрина било веровање да се човек састоји из тела и духа и да се овај после човекове смрти ослобађа тела и живи и даље засебним, духовним животом. Јер Саул дозива Самуила који је већ рмр'о и телом погребен био али долази његов дух, који живи у Сеолу, другом свету, одакле се дакле може доћи. „Господ убија, пева Ана мати Самуилова, и оживљује, спушта у гроб и извлачи." Из Сеола је врачара дозвала дух Самуилов, и „тамо ћете, вели овај Саулу, сутра доћи и ти и синови твоји."

Ну пођимо и даље. По врачарином опису духа, Саул познаје да је то баш Самуило који га срдито пита, зашто га је узнемирио.

Излази, дакле, да је дух оног и онаког облика („стар човек") каквог је било тело у коме је за живота становао (Самуилов дух има чак и огртач какав је Самуило за живота носио), па и са истим моралним и интелектуалним особинама којима је се на земљи одликовао (Самуило се, као што знамо, пред смрт, љуто завадио са Саулом, то се ево, овај гњев на њ огледа и у његовом срдитом питању: зашто га узнемирује?). А из овога је, очевидно, лак прелаз ка још даљем закључку: да су Јевреји имали некакав таман појам о посмртном животу, о продуженом живљењу *духа* после смрти *телесне*, дакле о бесмртности душе. Само као да се код њих тај загробни живот није, бар тада не, делио на рај и пакао, јер ће и Саул, од Господа одступели и непослушни Саул, заједно са својим синовима доћи у место где је и Богу угодни Самуило.

Но овде морамо застати на једном факту који није од мале вредности. То је оно место где се *богом* назива дух који излази из земље и који је налик на тело у ком је био.[1]) Ово индентификовање тела с духом а духа с богом, јасно истиче мисао о једнакости човечје и божанске природе, о сличности њихних интелектуалних и моралних особина. Но ми бисмо до истог овог закључка дошли и онда, кад би по књигама Старог Завета истраживали изразе који се односе на својства божанска. Ту би, на прво место, дошао онај познати пасаж

[1] Јеврејским изразима: *Јехова* и *Елохими* одговарају у српском тексту изрази: *Господ* и *богови*, и у том ће се значењу овде и употребљавати. У самој ствари, какве битно разлике између Јехове и Елохима и нема. Све су то духови, међу којима може бити разлике *по ступњу* али не *по роду*. „Елохим је genus коме су Вал, Јехова и др. специје." у очима Јевреја, Јехова је бог, само куд и камо моћнији, узвишенији од свију осталих богова (духова, Елохима). Опширнијо код Хекслија на том месту.

да је Бог створио човека „по обличију својему," при чему се — како лепо примећује Хексли — не мисли само сличност душе, а још мање „разума," него сличност „целокупна човека." „Људскост" божје природе изнесена је још јасније на оном месту где се казује како Господ иђаше по врту (рају) кад *захлади*" и како се тада *сакри* Адам и жена му испред Господа Бога међу дрвета у врту" — јер већ беху обоје згрешили (прва књ. Мојс. III. 8). Чекати вечерњу хладовину ради проходње, могућност скривања пред неким, очито показује људску природу. Но Бог има човечији облик који се може и видети: „дигнућу руку своју и видећеш ме с леђа" — вели Господ Мојсију (друга књ. Мојс. XXXIII. 23); има и човечји апетит који се подмирује храном. „Господе, говори Аврам, ако сам нашао милост пред тобом немој прођи слуге својега" и доноси хлеба, меса, масла и млека и поставља сто за Господа под смоковим дрветом. (Прва књ. Мојс. XVIII. 5—8). Али не само физичке него и моралне особине човекове придају се Богу. Безбројни су пасажи у којима се Господ гњеви на друге, туђе богове, у којима се љути, утишава, каје, Господ се каје што је поставио Саула царем над Израиљем (прва књ. Сам. XV. 11. 35); „покаја се што је створио човека на земљи" (прва књ. Мојс. VI, 6). Одређујући Мојсија да води народ, вели овоме: „Нећу сам ићи с тобом зато што је народ тврдоглав, па бих те могао сатрти путем." — „Доћи ћу часом усред тебе и истребићу те" (Излазак XXXIII, 3—5). Јехова убија Узу само зато што је се злосрстник „машио за ковчег Божји и прихватио га, јер волови потегоше на страну" (друга књ. Сам. VI, 6, 7). — Машио се, истина, за светињу али у доброј намери да је очува, но „удари га Бог за ту непажњу" те онде и умре. Грехе отачке походи на синовима и на унуцима „до трећега и четвртога колена." (Друга књ. Мојс. XX 5). — Сви ови примери и сувише јасно износе основну мисао јеврејске теологије онога доба: да су у Бога и телесне и духовне особине као и у човека, само безгранично потенциране, да је у њега неизмерно много моћи за свако добро али и за зло.

Дакле: дух човеков (у нашем примеру Самуилов) је „Бог који излази из земље." Господ је такође Бог, дух вишег ступња, више врсте, али не другог рода. Јехова је међу Елохимима само primus inter similes. Битне какве разлике међу духовима, боговима разних врста и нема; сва је у кванитету моћи и силе.

Ова оскудица суштаствене разлике међу духовима, доводи собом и оскудицу јасно обележених граница међу појединим друштвеним редовима који су били као посредници међу људма и духовима. Посредници међу људма и боговима ниже врсте зову се гатари, врачари, на које су посредници међу људма и вишим боговима, пророци и свештеници, гледали с неке висине. Али спона њихна то су „ви-

деоци“ који су у главном такође посредници. Саул иде жени Ендорки „у којој је дух врачарски“ јер верује да ће *она* моћи посредовати и дозвати с оног света кога хоће. И каква је ту битна разлика између духа врачариног и духа оног „Божјег човека“ који се спомиње у тексту где млади Саул тражи нестале магарице свога оца. Не могући их никако наћи слуга му вели: „У овом граду има човек Божји којега веома поштују; што год каже све се збива; хајдемо к њему, може бити да ће нас он упутити куда бисмо изашли.“ Ко је и какав ли тај „Божји човек,“ тај посредник, казују даље врсте, „Саул рече момку своједу: хајде да идемо; али шта ћемо однети човеку? јер нам је хлеба нестало у торбама а дара немамо да однесемо човеку Божијему. Шта имамо? — А момак рече Саулу: ево у мене четврт сикла сребра; то да дам човеку Божијему да нас упути.“ — „У старо време, наставља писац даље, ко би ишао да пита Бога говораше: хајд да идемо к видеоцу. Јер ко се сада зове пророк у старо се време звао виделац“ (прва књ. Сам. IX, 6 — 9). Самуило се такође назива видеоцем. „Саул приступи к Самуилу на вратима и рече: кажи ми где је кућа видеочева? А Самуило одговори Саулу и рече: ја сам виделац (прва књ. Сам. 18-19). Свештеник је такође виделац. „Још рече цар Давид Садоку свештенику; ниси ли ти виделац?“ (Друга књ Сам. XV. 27). Ови цитати довољно утврђују мало раније истакнуту поставку да је оскудица јасно обележене границе међу „посредницима“ само последица немања битне разлике међу самим духовима боговима, разних врста.

Богови су дакле духови виших, највиших врста који се људма јављају обично у сну. Али то није сањање духова, него њихно стварно појављивање души човечијој докле тело овога спава. И Јехова се, као дух, тако исто јавља разним људма у разним приликама. Но духови улазе и у саме људе, мимо њихне воље, надахњују их и стварају их пророцима. „Саул посла људе да ухвате Давида; и они видеше збор пророка где пророкују а Самуило им старешина. И дух Господњи дође на посланике Саулове те и они пророковаху.“ Саул шаље друге посланике њима се то исто деси. Тада пође сам „али и на њега сиђе дух Божји, те идући даље, пророковаше“ (прва књ. Сам. XIX, 20 и 23).

Обредни део јеврејске религије састајао је се у главном у принашању жртава. Било да се Божја помоћ призива, било да му се за учињено добро благодари, намах се подиже олтар, стока се коље и на жртву приноси. Каткад се као жртва спали цела животиња, но чешће и обично само неки делови њени, нарочито бубрежно сало. Остатак се скува и овим, пошто се неки део одвоји свештенику, почасти приносилац жртве, његова породица и позвани гости. Но у гозби и

Господ учествује. Његова је храна онај „угодни мирис", који се развија из најбољег парчета, баченог на жртвени огањ (трећа књ. Мојс. VI 15, 21, VIII. 21, 28 и др).

Остављајући на страну питање о генетичкој вези веровања у духове у опште, с поштовањем па отуд и обожавањем предачких духова — расправљање овог, одвело би предмет са свог правог пута — и питање: да ли је предачки култус довољно моћан извор за религиозна осећања у опште и за стварање религиозних система на по се, ми ћемо овде споменути само то да у јеврејској теологији има нешто што испуњује празнину која постоји између веровања у духове и Јеховско — религиозног система. То су *терафими*, нека врста домаћих богова, који су по свој прилици, само ликови умрлих предака. „Зашто ли украде богове *моје* срдито пита Лаван зета свог Јакова за идоле који му беше, без знања Јаковљева, украла кћи његова Рахила, верујући очевидно, као и отац јој, у њихно божанство. Пророк Јосија сматра ове домаће богове као нешто што нераздвојно иде уз богослужење Јехови. „Јер ће дуго времена, вели, синови израиљеви седсти без цара и без кнеза и без жртве и без ступа и без оплећка и ликова" (књ. прор. Јосије III, 4).

У обредни церемонијал, поред већ поменутог принашања жртава, што је чинило главни део религиозних обреда, долазило је и извесно одело, у књизи о судијама и књигама Самуиловим тако често спомињани, *оплећак*.[1]) Веровало је се да ношење оплећка нарочито утиче на моћ прорицања. Миха „начини оплећак и ликове и посвети једнога између синова својих да му буде свештеник" (књ. о судијама XVII, 5). Када су Амалици ударили на Давидов град Сиклаг и огњем га спалили, Давид вели свештенику Авијатару да узме оплећак за њега и да пита Господа да ли да их гони и да ли ће их стићи (прва књ, Сам. XXX. 7—8) . А Урими који се такође при прорица-

[1] Није мала препирка теолога о томе шта је управо *оплећак* (ефод); да ли је то каква врста одела, огртача или какав лик, кип. По изразима у којима се та реч налази, могло би се мислити и једно и друго. Из многих пасажа види се јасно да је то нека врста огртача. „И Давид играше из све снаге пред Господом, и беше огрнут оплећком ланенијем". Али да то није увек, види се из тачака 24—27, главе VIII књиге о судијама. Израиљци нуде Гедеона да им буде господар. Он неће и одговара им, „једно ћу искати од вас да ми даде сваки гривну од плена својега. А гривне имаху златне, јер беху Исмаилци. И одговорише: даћемо драге воље. И разастрвши хаљину бацаше на њу гривне, сваки од плијена својега." „И Гедеон начини од тога оплећак и остави га у својем граду Офри," итд. Од онога се може начинити лик, идол, али не огртач, Хексли вели да ће то свакојако бити „нека врста напрсника или широког појаса с овратним ременима.

лачким одредима спомињу, биће по својој прилици да су неке коцке светог карактера које је свештеник уза се носио.

Ковчег, и његова хранионица „шатор од састанка", био је такође једна особита врста светиње. Држало је се, да је ту, на заклопцу му, међу херувимима, крилатим ликовима седиште самога Господа. „Ту ћу се састајати с тобом, вели Господ Мојсију, и говорићу ти озго са заклопца између два херувима, који ће бити на ковчегу од сведочанства" итд. (друга књ. Мојс. XXV, 22)[1]. Отуда и оно да се ковчег носи у борбу. „— Кад народ дође у око, рекоше старешине Израиљеве: зашто нас данас разби Господ пред Филистејима? Да донесемо из Силома ковчег завета Господњега, да буде међу нама и избави нас из руку непријатеља наших." И донеше „ковчег завета Господа над војскама, који седи на херувимима. — И уплашише се Филистеји кад рекоше: Бог је дошао у око. — Тешко нама! Ко ће нас избавити из руку тих силних богова." (Прва књ. Сам. IV. 3—8)

Али ковчег са шатором од састанка није једино и искључно светилиште Господње. Жртвеника „по горама" било је у време Самуилово и Саулово, по целом Израиљу „од Дана до Вирсавеје." За Левитске законе, који строго забрањују принашање жртве „по горама", Самуило као да није знао, кад је ишао на гору да жртву благослови. То је, дакле, законодавство познијега доба. Исто ће тако бити да је доцнијег датума и ред виших свештеника, јер за време Судија и Самуила, питаху Господа" и она лица која нити беху свештеници нити Ливити, дакле свако *ко* је хтео и *где* је хтео.[2]

То су, вели Хексли, главни чланови теолошког веровања старих Јевреја, изведени из података онога доба, и значајни колико оним што у себи имају толико и оним чега у себи немају. „Они нам износе тврдо веровање старих Јевреја да после смрти нешто, што се зове душа, дух, оставља тело те и даље траје, живи, негде у подземном свету, у Сеолу, а за неодређено време (доказа за веровање у апсолутну бесмртност душе нема); да се ови духови могу на земљу враћати и улазити те надахњивати живе (пророци, врачари, гатари); да су, они по изгледу и карактеру налик на људе чији су за живота

[1] Хексли згдно примећује да би се имало много што рећи у корист онога мишљења да је ковчег завета реликвија предачког култуса. Зар то није могло бити хранилиште самога тела? Сетимо се толиких ћивота, од наших на прилику: ћивота св. Петра (црногорског), светога краља (студеничког) и др.

[2] Ми смо се овде управо више ограничили на наговештење него ли на излагање свију доказа који се могу изнети у потврду горе изложених основних појмова старе јеврејске теологије. И код Хекслија у поменутом чланку, а још више на самом извору — у ст. завету — наћи ће заинтересовани читатељ довољно тврђења за изнесене мисли.

били, но да су сада много моћнији, јер нису везани за физичка, телесна ограничења; да су, даље, ти духови само једна врста, међу врстама духовних бића, познатих као богови — Елохими — од којих је један, — Господ, Јехова — национални Бог Израиљев; да је према томе, Господ дух људског облика, с људским осећањима и страстима али с бескрајно већом разумношћу и моћи него ли ма који други дух, Елохим, људски или божански.[1] Даље јасно је да је ово и овако веровање била основица богоштовља Јехове каквог га налазимо код Самуила и његових следбеника, а имамо јаких разлога да верујемо да је и идлопоклонство, у облику домаћих богова, — ликова (терафима) — било код оданих и побожних обожавалаца Јеховиних; да је ковчег, са својим заштитним шатором било особито, али никако не искључно светилиште Јеховино; да је оплећак, како се чини, био од особите вредности по оне који желе Јеховином помоћу да погађају, и да је прорицање наредбом такође било одомаћено[2]. На другој пак страни немамо никаквог доказа за веровање у награду и казну после смрти него баш противно томе, све душе, сви духови негде заједно проводе загробни живот[3]; испуњавање прописних обреда је тако исто свето као и вршење самога морала; има јасних знакова да неке најстрожије наредбе Левитских закона нису биле познате у време Самуилово; световњаци често замењују свештенике па ово чине чак и при принашању жртава и пророковању. Никаква се тачна међа не може повући међу гатарима. врачарима, видеоцима, пророцима и свештеницима, јер све их сматрају само као посреднике међу људма и духовима.

II.

С овом теолошком систетом на уму, ми ћемо оставити старе Израиљце и потражити, хоћемо ли још где наћи сличне теолошке

[1] Овако веровање, очевидно, допушта да има и других, *туђих* богова, и да, дакле, други народи могу имати и имају, *својих* богова. „Ако ли вам, вели Исус Навин Израиљцима, није драго служити Господу, изберите себи данас коме ћете служити: или богове којима су служили оци ваши с ону страну реке, или богове, Амореја у *којих* земљи живите; а ја и дом мој служићемо Господу“ (књ. Ис. Навина XXIV, 15). Разуме се да народни егоизам захтева да је његов Бог први и најмоћнији. Нека се ма услед каквих прилика, поколеба ова вера у надмоћност свога бога, одмах слаби и његов култус, народ прима *туђе* богове, „пада у идолопоклонство“. Жалаба и прекора за ово, пун је Стари Завет.

[2] „Баците ждреб за ме и за Јонатана, сина мојега“ вели Саул при указаној потреби прорицања. (Прва књ. Сам. XIV, 42).

[3] „Ја идем сада, вели пред смрт Исус Навин, куда иде *све* на земљи“ (књ Ис. Нав. XXIII, 14).

појме. Упоређивање ће нам и овде, као и код сваког другог знања, дати најбоље ресултате. А благодарећи неуморном и самопрегорелачком раду толиких путника, мисионара и научара, ми данас имамо грдну количину, истина још довољно несређеног материјала, из кога можемо склопити слику живота и појмова дивљачких и полудивљачких народа. И ако у овој грађи потражимо оно што се на овде истављени предмет односи, видећемо да је *веровање у духове* једна од најраспрострањенијих и најдубље укорењених теолошких спекулација код нецивилизованих племена. За потврду овога ми имамо и сувише примера. Аустралац иде са својим веровањем у духове тако далеко да је њему сваки човек беле расе, дух каквог његовог неумрлог црног земљака.

Већ је, говори Спенсер[1], постао типски онај, тако често спомињани пример, како неки на смрт осуђени Аустралац није за осуду ништа марио, јер ће, вели, васкрснути као белац и имати доста новаца. Није мање снажан ни онај пример о догађају с путником Ђорђем Грејем, кога је нека Аустралка материнским милоштама обасипала као поврађеног јој умрлог сина; или случај с госпођом Томзоновом за коју је друга нека Аустралка мислила да је само дух неке њене, раније умрле земљакиње; „сирота ствар, она није ништа, она је само дух.“ Бонвик казује како је неког криворуког белца, један црнац идентификовао с неким већ покојним криворуким Аустралцем, те јевропског насељеника поздравио речма: „О мој Буледи, ти устаде као белац!“ Хексли такође износи занимљив догађај који је се њему самом десио. Прича како је Децембра 1848. у свом путу кроз Торесову мореузину (у Аустралији), једном приликом изишао с неким својим пријатељем на обалу међу дивљаке, и ту се обојица упознали с једним урођеником, по имену Пауда. Временом се вели, ми с њиме добро спријатељисмо, једно услед узајамних услуга, а друго и у главном с тога, што је Пауда у мом пријатељу познао — свог покојног таста. Да ови примери врло јасно показују веровање данашњих аустралских дивљака у духове и њихов засебни живот, сувишно би било доказивати. А изнесени примери нису усамљени, и могу се наћи и код дивљака осталих делова света.

Али ако оставимо данашње дивљаке и њихне религиозне појме, па потражимо теолошке назоре старих, већ изумрлих или још живих културних народа, Инда, Грка и Римљана, Китајаца и Јапанаца, наћи ћемо да је код свију њих, као најиспољенији као владалачки елеменат теолошки, било веровање у духове, кога нераздвојно прати

[1] Види H. Spencer, The principles oi Sociology, vol 1. Гл. XIII, где има довољно података за горње излагање, и одакле су узети и горепоменути примери.

његова допуна — врачање (маћије); и да је први култус — култус предачки који се у главном састоји у делању да се предачки духови умире или одобровоље. И ма да се ни код ових народа не може сличност теолошких појмова изводити из каквог општег, заједничког извора, то је још мање могуће то чинити с културним народима Старог и Новог Света. А код ових, код Мехиканаца и Персијанаца, такође налазимо теолошке појме какве видесмо код старих Јевреја. Стари су Персијанци тврдо веровали да душе могу устајати из својих гробова са свим оним што је уз тело ишло. „Душе умрлих, говорили су, лутају око нас, осећају глад и жеђ, хладноћу и умор.“

Па такво је, у главном веровање и свију осталих дивљих и полудивљих народа који су данас растурени по најудаљенијим острвима Великог Океана и по Америци, те код којих се, дакле, ни у ком случају сличност теолошких појмова не може сводити на какав заједнички етнолошки извор или на географско граничење.

Али не само да се у идеји водиљи слажу израиљске и остале теологије нижих ступања, него је међу њима велика сличност и у свима споредним појмовима у свима детаљима. Сви чланови теолошког „вјерују“ старих Јевреја налазе се данас код дивљих острвљана полинеских — најбољи и најјачи доказ. да је извесни теолошки систем само продукат човечијег ума на извесној културној висини.

Уђимо ради бољег уверења о овоме у појединости саме сличности. (НАСТАВИЋЕ СЕ)

Ст. Ловчевић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

(НАСТАВАК)

Земљопис за ниже разреде средњих школа. II део. Физички земљопис. Треће поправљено издање. Београд 1883 г. Штампарија срп. напредне странке. Цена 1·20 дин.

Die physishe Geographie im engeren Sinn hat es wesentlich mit der realen Erdoberfläche, an deren die drei Massenformen des Unorganischen, das Starre, das Ffüssige und das Luftförmige einander berühren, zu thun. Sie betrachtet also zunächst die Scheidung des Landes von dem Wasser und die ncah horizontalen Dimensionen sowie nach Höhe und Tiefe verschiedenen Formen, in denen das erstere auftritt; sie schildert uns die Erdoberfläche mit ihren Meeren, Jnseln und Festländern, ihren Ebenen und Gebirge, indem sie die Frage, wie sich diese Gebilde im Laufe der Zeit entwickelt haben, der Geologie über-

lässt. Dann aber untersuchte sie, wie die Erscheinungen der Atmosphäre die in ihren Wechsel von varm und kalt, von feucht und trocken, von leicht und schwer zwar ursprünglich durch die Sonne hervorgerufen, doch wesentlich durch die Vertheilung von Land nnd Meer und die verticale Gestaltung des erstern modificirt werden. Das Ineinandergreifen dieser drei Elemente bedingt die Verscheidenartigkeit des Bodens auf Festland und Jnsel, hemmt oder befördert die Ausbreitung gesellig lebender Pflanzen und erzeugt auf diese Weise hier öde Wüsten und magere Steppen, dort fruchtbare Auen, Wälder und Wiesen. Diese Wechselwirkungen schreiben somit der Vertheilung der Organismen auf der Erdoberfläche die räumlichen Gesetze vor. Auch eine Betrachtuug des Menschengeschlets nach allen den Verschiedenheiten, die sich ohne bewustes Zuthun des Menschen bei ihm entwickelt haben, vie wor allem die Vertheilung nach Rassen und Sprachen gehört hierher[1].

Исписујући горње редове признатих писаца Географије, у којима се казује шта је задатак овог дела земљописа, ја сам то учинио за то што г. Карић, по свом обичају, одређује задатак физичке географије доста нејасно. Тако он вели: »Физички земљопис описује физичне појаве на земљи, којима је станак вода и ваздух; за тим природне предмете на њој по њиховим узајамним односима, по утицају, који имају један на други.« Ово је неразумљиво и за ученике IV р., а они то морају да уче још у I разреду!!

Прелазећи на физички део физичког земљописа г. Карићевог дужност ми је да напоменем да г. Карић многе партије прештампава, од речи до речи, из свог првог дела — из топског земљописа у II део, дајући им само друге наслове, а из овог другог дела у III-ћи и т. д. као што ћемо доцније видети. Ми не разумемо каква је љута невоља гонила г. Карића да тако шта ради, јер држимо да је оно што је у I делу само тек површно казано, ваљало у II и III делу проширити и допунити, пошто оно што је довољно за ђаке I разреда није и за ђаке II разреда. Такав рад нећемо наћи ни код једнога писца географије сем код г. Карића.

Ну да пређемо на главну ствар.

Г. Карић је поделио физички део свога физичког земљописа на VIII партија. У првој се говори о копну; у другој: о водама на копну; у трећој: о океанима; у четвртој; о ваздуху; у петој: о минералном свету; у шестој: о билном свету; у седмој: о животињском свету; а у осмој: о човеку. Најзад на крају је прештампан, од

[1] H. Guthes, Lerbuch der Geographie. Neu bearbeitet von Herman Wagner. I Allgemeine Erdkunde. Hannover. 1882.

[1] *Топски земљопис.* Написао проф. В. Карић стр. 16.

речи до речи, *да би књига била већа и скупља*, додатак из I дела у коме је извод из политичког земљописа, коме није било места ни у I делу, а још мање у овом.

Да разгледамо сада поједине партије.

I Копно.

Цео § 8, којим се почиње овај одељак, наштампан под насловом: „*копно и вода, њихов однос и подела*“ прештампан је од речи до речи из Топског земљописа, само се тамо зове: „*подела у опште и имена делова.*“

Међутим овде је било место, говорећи о континентима, да се покаже сличност између континената, њиова различност по облику и простирању, тим пре што г. Карић сам вели, на 5 страни, свог предговора уз физички земљопис: „већ и тиме што сам у земљопис унео и упоредни принцип, са којим је ова наука и постала омиљена и добила онако силну образовану снагу, као ретко која.“ Али то је г. Карић казао само у предговору, а у самом делу од тога упоредног правца, као и од жутињаве хартије, нема ни трага ни гласа!

И § 9 прештампан је, без икаквих битних измена, из I дела, само овде носи наслов: „*облици копна у разном правцу*“ а тамо „*претходна знања.*“ За ученике I разреда довољно је што има у овом одељку, али за ученике II разреда овај је одељак непотпун. Нарочито, говорећи о острвима г. Карић је требао да буде опширнији. Требало је ђаке упознати са постанком острва, са њиовом поделом, са коралским острвима и њиовом поделом и т. д.

§ 10 такође је прештампан из I дела. Овде носи наслов „*Облици површине копна*“ а тамо „претходна знања;“ овде се почиње са „посматрајуће разите облике копна“ и т. д. а тамо са „проучавајући разиту разграну копна“ и т. д., а остало је до словца прештампано.

Још у I делу ми смо учинили неке примедбе на овај део, а сада хоћемо да речемо коју реч више. У физичком земљопису дужност је била писцу да рече више о планинама. Тако требало је показати како се деле планине по облику, а како по простирању (правцу).

Најзад требало је упоредити планине старога света са новим; требало је показати шта преовлађује у старом свету висије или низије, а шта у новом; изнети упоредни преглед најважнијих висија у свима деловима света и т. д.

Говорећи о долинама г. Карић је требао, поред осталога, још да каже поделу долина по њиовом облику, по величини и то није казано.

У § 11 говори се *о постанку земљине коре и њеном саставу*. Г. Карић је требао дакле у овом § да упозна ђаке са постанком земљине коре и њеним саставом т. ј. да укратко изложи геолошки развитак земљин. Па како је то учинио? Ево како. Г. Карић је све то стрпао у десетак редова, а то је довољно сваком ко иоле има појма о томе, да се увери да писац није ништа казао, но онолико, колико је „преко потребно“ за ученике II разреда и да они прочитавши овај § неће имати никаквог појма о постанку земље и њене коре. Да али је за ово требало и самом г. Карићу и много више „јестаственог“ знања, а тога он, канда, није имао.

§ 12 говори *о промењивању копна*. Ту се вели како је копно променљиво и како су два поглавита чиниоца, који копно мењају: *огањ* и *вода*. После овога само се напомиње да огањ прави неравнине, а вода те неравнине да порањује!! Више ништа нема. Међу тим ова је партија врло важна и г. Карић је треба на њој да се много више задржи, јер овде је место да се говори о *вулканима* и *земљотресима*, тим колико важним, толико занимљивим и страшним појавама природним. Ваљало је упознати дакле ђаке како постају земљотреси, како вулкани, како једни, а како други мењају копно, у чему су ти појави слични; како се деле вулкани и т. д.

И о упливу воде на промену копна нема ничега у г. Карићевом земљопису. Тамо се само вели да вода поравњује неравнине, што их огањ гради. А ваљало је говорити: I о упливу атмосферске воде на промену копна; II о упливу мора и најзад III о упливу река.

Најзад с § 13 у коме се говори о утицају планина и равница на човека и осталу околину, свршава се ова партија. И у колико је по показаном, у прошлим партијама г. Карић био и сувише кратак; врло често и неразумљив, у толико је овде и сувише опширан. Оно што чини физичку географију нема у г. Карићевом земљопису, оно што треба само да се помене растегао је г. Карић на два листа. Али да, разумемо ми муку г. Карићеву. За оно је требало много више „јестаственичког знања“ а тога он нема и зато је тамо и сувише кратак, а овде и сувише опширан. А ово је могло само да се напомене, а остало би сам наставник попунио.

II Вода на копну.

У овом одељку прештампано је све из I дела, изузимајући §.§. 14 и 16.

У § 14 говори се о изворима, минералним водама и гајзерима. Постанак извора и минералних вода објашњен је добро, али о гајзерима нема ничега, сем што су споменути.

О рекама и јеверима важе оне примедбе, које су учињене код I дела. Овде да додамо да је г. Карић требао овде да објасни постанак делта, да каже шта су то катаракти.

Најзад долази *утицај река на човека и околину.*

Ово је одељак, као понајлакши, најбоље израђен.

III Океjани.

Прелазећи на ову врло важну партију физичког земљописа морам унапред да напоменем, да је врло немарљиво израђен у г. Карићевом земљопису. Све што се у тој партији налази код г. Карића једва да би могло поднети за ученике осн. школа, а никако за ђаке II р гимназије.

Пошто је дефинисао шта су то океани, мора. заливи, луке, мореузи и т. д. (што је прештампано из I дела), г. Карић одма прелази на корита океана и мора и њиову дубљину. Међу тим као год што код континената нису поменуте њиове главне особине, т. ј. да се сви на северу шире а на југу сужавају, тако и овде нису помеменуте карактерне особине океана да се, обратно континентима, шире на југу, а сужавају на северу; нема ни речице о њиовом облику, о сличности и различности њиовој и т. д.

Тек после овога може се говорити о користима океанским и њиовим дубљинама.

У § 19 говори се *о особинама морске воде.* Све особине морске воде само су напоменуте, али по обичају г. Карићевом, довољно необјашњене. Зашто је морска вода слана? Да ли је у свима водама проценат соли једнак? Зашто је на неким местима плава, а негде зелена? (Овде имамо да приметимо да је морска вода обично *плаветникасто зелена* а никад плава или зелена) и т. д. Ето то су питања на која је г. Карић у свом физичком земљопису требао још да одговара.

И појав светљења мора — фосфоризација — није довољно обашњен. Г. Карић, говорећи о том појаву, вели: да то долази од неких (којих?) ситних животињица, којих је море (које?) препуно и који се светле као наши „*светњаци*“ (ваљда *свитци.* Светњак је „чирак“).

У § 20 говори се *о топлоти морске воде,* а у § 21 *о кретању мора.*

Од свију параграфа овај последњи — *кретање мора* — најважније је, с тога ћемо се мало више на њему задржати.

Али и о кретању мора заман ћете тражити у г. Карићевој физичкој географији бар онолико, колико је потребно за ученике II разреда. Г. Карић је и ту врло кратак, док је одма у идућем § *о улози мора на земљиној лопти* и сувише опширан. Управо код г. Карића главне ствари постају споредне, а споредне главне. А то долази, по

свој прилици, отуда што је много лакше говорити о тим споредним но о главним стварима.

Цео § о кретању мора стао је на једној страни г. Карићевог физичког земљописа, док у најмањој физичкој географији биће о томе бар, лист, два. Више о томе има у популарној физичкој географији, коју издаје г. Арса Пајевић у Новом Саду и која је намењена ученицима основних школа.

Кретање је мора тројако: *таласање, плима и осека* и *струјање.*

О таласању има код г. Карића само 2 непуна реда, мање но у најмањој физичкој географији. „Таласање бива због ветра, а величина таласа зависи од јачине и трајања ветра" вели г. Карић, а то није истина, јер величина таласа зависи још од дубине мора. Поред овога г. Карић је требао да каже колика је највећа висина таласа, у ком су океану највећи таласи, из чега се састоје таласи и т. д.

И плима и осека, тај тако важни појав морски, остао је само напоменут у г. Карићевој географији. Без наставника неће деца тај појав никако разумети. А онда шта ће „учебник," кад се без насנавника не може да мрдне?!

До душе, г. Карић каже да плима и осека бива „због привлачне снаге месечеве и сунчеве и то по двапут сваки 24 часа" (г. Карић воли увек округлу цифру. С тога је и метуо да прилив и одлив бива у времену од 24 часа, а то није истина. Прилив и одлив бивају у времену од 24 часа и 50 м.), али не каже да је плима већа за време новог и пуног месеца, а мања за I и II четврти; не објашњује како то бива прилив и одлив 2 пут у 24 часа и 50 мин.; не каже да је у току године највећи прилив за време еквинокција, а нарочито је велики кад се уједно месец близу земље налази; да месец има много већу привлачну снагу но сунце отприлике као 5 : 2. И примера за плиму и осеку нема код г. Карића. Преварио се те навео само један једини? А требало је навести који више, као н. пр. да је разлика на отвореном мору између плиме и осеке највише $2^1/_2$ метра; на уласку у фундски залив једва $2^1/_2$ а на крају 20m, а за време новог и пуног месеца око 30m и т. д. У средоземном мору тек $^1/_2$ метра, у источно 5cm и т. д. То није учинио г. Карић насигурно с тога што би књига била већа, те њему мање ћара остало!!

Но од свију кретања морских најважније је струјање. С тога што је уплив струја на климу врло важан, требало је да г. Карић бар њима поклони већу пажњу. Али г. Карићу се хитало да што пре постане писац и да дође што пре до пара, па с тога је и та партија код њега сасвим непотпуна.

Услед чега постају струје; деобу њиову на *топле или екваторске* и *ладне или поларне;* услед чега постају топле, услед чега ладне;

које су од топлих, а које од ладних струја најважније — ето то је требао г. Карић да објасни у својој физичкој географији јер то је „преко потребно“ да знају ђаци у II р. н. гимназије, пошто никад о томе не уче. Нарочито је требао да поклони већу пажњу *„голфској струји,“* пошто она има врло великог уплива на климу западне Европе. Одакле полази „голфска струја,“ како се дели, које обале додирује, каква јој је брзина, колика јој је температура — то је све много важније да знају ђаци, него ли „улогу мора на земљиној лопти“ чему је г. Карић поклонио читав лист, а таласању, плими и осеци и струјању једва по листа. (НАСТАВИЋЕ СЕ)

Љуб. П. Ћирић

Патница. *Роман Јакова Игњатовића. I. II. и III књига. Мала 8⁰. Стр. 576.*

Од времена Милована Видаковића, оца нашег романа, мало се шта урадило на овој врсти књижевности. Можда је томе највише узрок: што се за писање романа захтевају велике и разноврсне студије, и познавање живота друштвеног. Због те потребе компликованости појава и због значајности самога сижеа, студија је романописца много тежа од оне обичнога приповедача. Поука је циљ и једноме и другоме, само се до ње долази тежим или лакшим путевима. Од прилике размера, која би се могла поставити између тога двога, била би, ако не по све тачна, а оно бар врло блиска ономе односу што је између обичније песме и епа.

Позната је чувена изрека професора Волшена са катедре сорбонскога университета, који је роман назвао, „епском песмом модерних народа.“ У њему је слика читавог једног друштва, и у колико је та слика савременија, у толико је и задаћа романописца благодарнија и кориснија, највише из тога разлога, што се праведно представља цртање мисли и осећање, духа свога времена, ма каквим таблоима из ма којега доба.

Сижеи из савременог живота највише се данас узимају у романима. Сви се слажу у томе, да је сликање друштвених прилика преко потребно, али је много пута савршени контраст у средствима, којима се те слике граде. Питање о томе да се природним путем мора доћи до природних закључака, да све у роману ваља да је имитовано природи, данас је са свим решено. Сви велики духови слажу се у томе. Стало је до схватања саме слике друштвене. Она некима изгледа сувише зла тако, да у њој ретко кад могу наћи чега доброг, а некима опет преко мере лепа и примамљива, да се у њој свако зло губи. То су две крајности, и средњи пут, који се у томе узимље, на сваки начин да је најприроднији, најбољи.

Према овом разном појимању друштвених прилика, долази много пута у сумњу питање о значајности предмета који се расправља. Неки иду тако далеко да најобичнијим појавама дају име сижеа романских, док други захтевају избор најзначајнијих и најзанимљивијих предмета.

Роман је данас од тако велике важности, да се по некад иза њега стављају сви остали литерарни облици. Он је кадар да све те врсте у себе прима. У њему може бити и епопеја, и драма, и трагедија, и комедија, и дидактична поема; и идила, и философија, и религија, и политика и наука. Његов је обим већи од историје, јер у њему могу бити расправљена и историјска и неисторијска питања.

Према томе роман је студија о разноврсним, значајним, друштвеним питањима, расправљеним у занимљивом облику. Сравњујући га с историјом, рекао је о њему Волтер у једном свом епиграму: „Историја казује оно што је учињено, а роман о ономе што ваља учинити.“ Ову задаћу може роман извршити, а да се ни најмање не стави у положај неког несносног проповедника морала. Јер морал који он даје, у самим је оним сликама што су у њему, које саме за себе и о себи говоре. Оно морално дејство само је последица утисака примљених од тих појава, и ако су ти утисци силни, онда је успех са свим сигуран.

Премда у нашој књижевности није много рађено на роману, ипак се више или мање и у ово неколико радова могу разпознати утицаји оних разноврсних праваца литерарних, које мало час поменусмо.

Наше није да овде улазимо у потанко разматрање ових појава, већ смо их хтели само поменути.

Нама се чини, да се нећемо огрешити ако речемо, да до данас нико није код нас толико успео у писању романа, у лепоти композиције, психолошкој студији и обиљу радова те врсте колико Јаков Игњатовић, иначе опште познати Јаша.

„*Патница*“ се започиње описом последњих часова живота једног младића, сеоског дућанџије, Глише С. из села Н., који и умире због раскошно проведеног живота, и оставља своју породицу: младу жену Варвару и кћер Јелицу у незгодном имовном стању, јер скоро беше све похарчио.

Варвара, „Варка,“ одлази с дететом у кућу свога брата Шандора, сеоског нотароша, но по кратком времену, приликом једне гозбе, удари је капља, те после дугог боловања најпосле умре.

По заданој речи, Шандор се стара о Јелици. За љубав ње и газдинства свога неће да се жени, већ држи газдарицу. Јелица се учи кућевним пословима и најпосле бива кућаница.

У то доба, мештанин и имућан спекуланат Папастакија успева да узме Шандора за ортака у својој радњи. Шандор је лаком на добит, те због тог новог занимања, даје оставку на нотарошто.

Кад је Јелица поодрасла, даје је Шандор у место В. да се васпита у кући ваљане гувернанте Серафине, где Јелица пробави пуне две године.

За то време добија се парница од хиљаду форината, коју је још покојни отац Јеличин повео, и ова сума новаца треба да припадне Јелици као наслеђе. Но баш тада затреба тетци Јеличиној пара, ради зидања куће. Она оде судцу у Ф. и овај подмитљив човек скроји план, да се Јелена потпише под именом Јелице, да је поменуту суму примила, па је онда подели с њоме.

После овога наступа код Јелене грижа савести. Она одлази у манастир, моли се богу и даје да се служба служи, па по том посећује Јелицу.

Међу тим, Шандор мисли да се ожени мадамом Серафином а а Папастакиница га од тога одвраћа.

За тим долази нова особа Каја, коју Папастака доводи као куварицу у своју кућу. Папастакиница се набрзо с њоме задовољи, а Шандор је позиваше себи, те она оде Шандору, па му за кратко време тако омили и заврти памет, да је Шандор на Јелицу заборавио. Слабо јој је писао, а још слабије је посећивао.

После тога долази друга нова особа, друга једна тетка Јеличина, Јулијана, која живи у Трсту, код свога сина, имућног трговца. Вели се, да се она јако интересовала за своју родбину.

Одмах иза овога долази призор посете Папастакиничине мадами, којом приликом Папастакиница вели, како је Шандор намеравао да проси мадаму, па ову одвраћа да не пође за њ' јер није добар човек, а мадама јој вели, да она другојачије мисли о Шандору.

У том истиче двогодишњи рок Јеличиног бављења код мадаме. Шандор одводи Јелицу својој кући, Но ту она скоро долази у сукоб с Кајом, те једва дочека да на позив тетке Јелене оде њој у госте, а на скоро оде код друге тетке, мајке Јулијане, која је даде за једну годину у виши „лер,“ код неке мадаме „Бонавентуре,“ да се ту још „даље дотера.“

Није прошло много времена, а између просилаца Јеличиних био је и Петар Мргодић, богат трговац из вароши М., који заиште њену руку за свога сина Милоша

Милош и Јелица допали су се једно другоме, чим су се видели, те су се убрзо венчали.

Милош је болешљив, склон је сухој болести.

Мало је времена био здрав. Но лепо је живео с Јелицом и све јој по вољи чинио, а она је њему говела, била добра и послушна.

Милош је имао присна друга Милана Чедомиљевића. Овај га је заједно с Јелицом пратио на пут у бање и топлије пределе куда је Милош ишао да се лечи.

Милану се јако допала Јелица, па немогући одолети љубавном осећању, изјави јој једном своју љубав. Али га Јелица с прекором предусретне, те с тога се Милан за дуго не смеде од стида појавити у кући Милошевој.

Међу тим, Милош чувши за ово од Јелице, праштао је тај поступак Милану, и даље га сматрао за свога присног пријатеља, и призивао га у кућу.

Из очајања, због неуспеха код Јелице, Милан се жени, узима девојку, која њега јако воли.

На скоро пропада Шандор због своје спекулације и умире од капље, а за њим, по кратком времену и Милош.

Јелица остаје удова с малом ћерком Јуциком, па и даље седи у кући свога свекра.

Петар Мргодић је циција. Жалио је кад је и на болесна сина трошио, па му је тешко падало кад год је помислио да му ваља удову Јелицу или по нова удомити, или јој по смрти оставити имање, Јуцику је волео, али не тако јако. Није мислио да ће болешљива моћи дуго живети.

Мргодић је имао доста родбине. И према овој био је себичан, неповерљив. Родбина пак грамзила је за имањем Мргодићевим, па му се улагивала, не би ли јој Петар како по смрти оставио имање.

По смрти Милошевој, страст обузе Мргодића, Он покуша да се снаси Јелици додвори и понуди јој своју љубав, али би одбијен.

Ово га одлучи на страну непријатеља Јеличиних, те стаде градити планове, како да је се опрости. Рад је био да се ослободи свих оних права, које је Јелица, као Милошева удовица имала према њему.

Смисли да Јелици створи такве прилике, те да се она ода блудноме животу, па да је из куће отера.

Скоро силом доведе он Милана у своју кућу, и одреди му ту нарочиту собу, близу Јеличине, да ту борави, кад год у варош дође. На тај начин на скоро је Милан ступио у ближе односе с Јелицом, развила се међу њима љубав, и плод тога било је једно чедо љубави.

Кад је Јелица признала своју погрешку, коју је учинила с Миланом, Мргодић се чинио као да прашта. Али је са својим рођаком,

адвокатом Драгутином удесио, да отера Јелицу, па то и учини, а Јуцику силом код себе задржи.

Поведе се спор, и Јелица изгуби парницу, јер је њеног адвоката Мачковића подмитио Мргодић.

Јелица се пати и живи у крајњој оскудици, без и где и кога свога. Неко време живела је с њом и мадама, која беше пропала, па к њој дошла.

Мргодић је чинио покушај, да лажним сведоцима оптужи Јелицу, као да му је хтела кућу запалити и друга зла починити, али сведоци му то не осведочише, те тако Јелицу ослободише као невину.

Доцније по смрти његовој подигне Јелица, уз припомоћ пријатеља Диздаревића, тужбу, тражећи своја права, па је и добила право уживања у половини имања пок. Петра Мргодића, које би припало пок. Милошу Мргодићу, а сад на Јуцике Мргодића страну пало. Другу половину наследило је друго унуче Мргодићево.

Пређашњи тестаменат Мргодићев, по коме је половина његовог имања, по смрти његовој, припадала родбини му, није могао бити извршен.

Парничним трошковима и накнадама за штету, имање брата Мргодићевог Павла упропашћено је, те му „за накнаду и кров промунтају.“

Као што видимо, за сиже овога романа узет је живот једне патнице, коју хоће себичници да лише поштења, па по том и њених права, па да је тако бездушно упропасте.

Оваква тема врло је корисна за расправљање у роману. Многима, који не би ради били да читају дуге, озбиљне и сухопарне расправе о питањима врло значајним за друштво, могу романи да привуку пажњу на се и на тај начин, да извесне идеје популаришу и рашире у што ширу читалачку публику, заинтересовавши их живо верним и сјајним песничким сликама и описивањем.

На тај начин романи могу да постану извесно јако помоћно сресво и науци. Романописци могу да буду не само расправљачи, но и критичари.

Значајност сижеа најзгодније се даје мерити по његовом чешћем или ређем појављивању у друштву, па према овоме, лако нам је увидети, да су патници и патнице, као и њихови обични гонитељи и узроковачи њихове судбине, и сувише чести у друштву, и да је према томе, размишљање о поправци тога зла врло потребно и корисно.

Кроз све три књиге Игњатовићевог романа сусрећемо се са читавим низовима разноврсних особа, било честитих или са више или

мање поштења у себи. Налазимо се у друштву, које није за нас ни мало туђе, које је на оном истом ступњу развића на којем и ово наше, са истим тежњама и осећајима. То је друштво српско, оно је с оне стране Саве и Дунава.

Овде већ морамо учинити примедбу. Од модерних се романа тражи да не буду резултати чистог уображења. Од њих хоћемо да нам покажу слике, које би или могле постојати, или су постојале или постоје, па су дуго времена брижљиво проучаване са сваке стране.

Но по што то већ хоћемо и с правом захтевамо, са свим је природно да ти догађаји у роману морају имати својега места, где су се збили, као и време кад су се догодили.

Међу тим ни једно ни друго не налазимо у овом роману. Ту се нпр, на једном месту, онде где се говори о Глиши С., вели: да је из села Н., на другом месту да је Шандор повео Јелицу у варош В., а на трећем: да је тетка Јеленина отишла судцу у Ф. и т. д. Нека места, у којима се збивају споредни догађаји, помињу се изриком, као Трст, док друго место у коме се дешавају најзначајнији призори, у коме се решава судба главног јунака, бележе се само једним словом: М.

Према овоме, да нам није извесних имена, звања и томе сличних мањих знакова, по којима дознајемо да се догађаји збивају код оностраних Срба, не бисмо зар могли знати ни у коме се крају српскоме све ово догађа.

Време, кад се догађаји збивају, такође је непознато. И ту тек по неким знацима можемо видети, да је сиже романа узет из најновијега времена.

Ово вреди у опште, а за појединости у хронологиским стварима скоро не треба ни говорити. Ту се најочитије види, да писац није марио да обрати на то већу пажњу.

Због овога долазе често супротности и недоследности. Тако н. пр. описујући болест Варкину (стр. 21. св. I) писац вели: „тако пролазе месеци, *пролазе године*, а сестра (Шандорова) све *у једном истоветном стању*“, а одмах за тим ставља у уста Шандору речи, како је тек „*прошла година* о св. Николи“, од како је језик изгубила, па јој се сада повратио.

Друштво, у које нас писац уводи, највећим је делом из вароши, у којима се скоро сви догађаји збивају,

Од мушког света наилазите ту на једног богатог, грамзивог и поквареног Петра Мргодића; па себичног и такође за новцима грамзивог рођака његовог, адвоката Драгутина, који је од оних људи, што су свакада у стању, да своје знање ставе на услугу најнечовечнијим смеровима. Уз њега су вам још двојица, колега му: Мач-

ковић, који је од оних адвоката што се могу примити заступања у једном спору, па по том свога клијента издати, чим им се за то добра сума новаца даде, и Мудровски, који је такође у стању за добру плату узети да заступа и најпрљавију ствар. Њиховим сликама ваља придружити и оног судца у Ф., који је ради своје себичне користи готов да упропасти имовно једну наследницу. Ту је поводљивог и гадног карактера брат Петра Мргодића Павле, који, више као оруђе своје жеље, иде на пропаст Јеличину. Уза све ово видите и слику једног спекуланта — трговца Папастакија, који је, ради свога већега „ћара" у стању да наговори поштеног Шандора, да с њим ступи у ортаклук, и да по том хладнокрвно преноси своје имање на жену чим се каква опасност укаже, не марећи, хоће ли имање његова ортака пропасти или не.

Од женских особа, које су непријатељице патнице Јелице, наилазимо на слике родбине: Татијану и Мицику, рођаке Мргодићеве и на Павла, од којих особито прве живо раде на томе, да се Јелица што пре искључи из наслества и савршено упропасти, те да се дочепају имања Петровога; на особе, које у таквим гадним приликама служе као средства, но кој су више поводљиве, него ли са свим покварене. Таква је н. пр. Наталија, девојка уседелица, која пристаје да сведочи на суду, заједно с још једном, надајући се да ће је Петар, по своме обећању, узети за жену, па од своје намере одустаје тек по што се случајно увери, да Мргодић своју задату реч не мисли одржати. Ту је и слика тетке Јеличине, која јој са судцем неправедно одузимље наслество оца њенога, па по том, зарад спасења своје душе, даје да се у манастиру служи служба и чине молебствија. Папастакиница је слика жене, која је увек вољна да прави сплетке, па ма оне донеле коме и великих неприлика, а која је слика најмљене домаћице, која радо и поткрада и гледа да што више извуче за се користи од кућњега господара.

Премда има у роману читав низ оваквих покварених особа, ипак је међу њима и таквих, који показују добре намере и чине добра дела.

Очевидно је дакле да писац није имао намеру да нам све преставн у црној боји. Из целокупног сликања његовог друштва можемо изводити да он не сматра овај свет као по све зао и покварен. Он у њему види мешавину доброг и злога, и има наде да оно што је право, мора кад тад победити. Овакав поглед на свет са свим је правилан. По њему, Јаша спада у ред модерних напредних романописаца, који сматрају да је и зло потребно преставити, јер је оно много пута нужно да пробуди на добро, да изазове благодетан отпор врлине.

Према овим злим мушким и женским карактерима, покушао је Јаша да на супрот истави читав низ карактера добрих, које је хтео што живље нацртати, и учинити да буду што примамљивији.

Међу њима је Милош син Петра Мргодића, којега је писац хтео насликати као добродушног човека, искрена пријатеља и нежна мужа, па Милан, који је требао да фигурише као слика присна и искрена пријатеља, и поред његових извесних страсти. Ернфелд је слика човека, који се случајно непознатим невољницима нађу у помоћи. Диздаревић и Делибашић су карактери те исте врсте, који су по племенитоме своме срцу кадри осећати неправду нанесену једној патници, као своју властиту; а адвокат Добривоје Добрић, који поштено брани ствар Јеличину и најпосле је добија, слика је заиста браниоца.

Тако и међу женским особама хтео је писац неке преставити у лепој боји. Ту његову тежњу опажамо у сликању карактера Јелице, чије је све поступке Јаша покушао да оправда и да за њих окриви њену бездушну околину, хтео је да изазове саучешће мислилаца према добрим и честитим удовицама, које, поред свега свога доброга карактера, по некад могу постати жртве крајње среброљубивих људи. Јуцика је кћи патнице Јелице, којој су непријатељи њене мајке, ради својих властински користи, улевали мржњу и одвратност према њој. Варвара, мати Јеличина, може бити као пример добре мајке кућанице, премда се у њој може видети и мало каћиперства. Тетка Јулијана је племенита и добра рођака, која се интересује за своју родбину и радо друге потпомаже, а мадама Серафина требала је да буде пример нежне и честите васпитатељке.

По што смо овако покушали изнети разне групе карактера у овоме роману, ваља нам се мало задржати на споредніијима, те да промотримо да ли њихова дела заиста одговарају оним цељима, којима их је писац хтео посветити, а за тим ћемо нарочиту пажњу обратити на главне јунаке романа.

Од рђавих особа чини нам се да су добро оцртане ове: Драгутин, Мачковић, Мудровски, Павле, Папастака, судац у Ф., па за тим: Татијана, Наталија, Мицика, тетка, Папастакиница и Каја.

Све ове особе делима својим тврде у опште оно, што писац претходно о њима помиње. Цело њихово делање доследно је њиховим тежњама и осећајима. Психолошка студија, коју је романописац тако обилно показао, студујући разне своје јунаке и јунакиње, као да је најјача баш онде, где треба тренутно и у неколико речи оцртати извеснога јунака. Сви ови карактери, по што су споредни, нису јако развијени, ма да би се могло приметити да њихова доста је-

дналика радња по некад није потребовала онолике компликованости, те да им се циљ оствари.

Између свих ових непријатних особа истиче се највише Петар Мргодић.

Као што рекосмо, Мргодић је велики себичњак. Човек, коме је жао било што троши на свог болесног сина, са свим природно мора још више бити неповерљив и себичан према својој родбини, па и према Јелици. Он није ни њежан отац, ни добар свекар, ни честит рођак.

Главни повод свега његовег нерасположења према Јелици, и доцнијег гоњења као да је највише у томе, што се Јелица не хтеде по смрти Милошевој одазвати гадним страстима свога похотљивог свекра. Овај је призор писац изнео у живим бојама тако, да је он један од најсилнијих у роману. Да је Јелица била покварена женска и да је овом приликом уговела старцу, не би дошла доцније до онако жалосног стања, него би можда била и наследница имања Мргодићева.

Не успевши у својој намери, Мргодић се служио најгаднијим сраствима да Јелицу лиши и њеног детета и њених права.

Зарад оног првог најпре јој није хтео дати Јуцику, а по том ју је дао родбини, да јој једнако улевају мржњу према мајци, те да Јелица не могне никада уживати онај део имања, који ће Јуцики припасти по смрти дединој.

Родбина задржава Јуцику најпре силом, докле год се ова није њима приволела, а окомила противу своје мајке.

Овакав поступак да се детету још из малена оцрни његова рођена мајка, одговара карактерима покварене родбине Мргодићеве, само нека сраства зарад тога, изгледају ако не непотребна, а оно доста смешна. Н. пр. писац вели (стр. 494): „Јуцика иде у школу, и све учи сӑмо једно не, а то је у десет заповеди пета, која гласи: „Поштуј оца и матер, да ти благо буде, и да дуго поживиш на земљи.“ И одмах за тим: „Учитеља Јуцикиног .... умоли Татијана и Мицика, да ту заповед за Јуцику изостави, њој то није потребно, нек уче то место ње друга деца.“ Доцније пак (стр. 565) вели писац: „Јуцика није блага Офелија, она је Генерила у Шекспировој драми. За то је Татијана и не води у позориште, кад играју Шекспиров комад „Краљ Лир.“

Изгледа нам да је са свим неразложан поступак Мргодићев и родбине му код учитеља, а то за то што се не да замислити, да Јуцика неће никада моћи у школи, или бар од другарица својих да чује исту заповест. Сем тога, она зебња од Шекспировог комада, не приличи доста простим женскињама, као што је Татијана и Мицика. Јер на тај начин, ако су се оне бојале примера, који би Јуцику мо-

гли одвратити од мржње према њеној мајци, морале би је држати једнако код себе и никако је од себе не пуштати. Па по што је тако што немогуће, онда су неразложни сви покушаји, да Јелица што год не чује о добрим родитељима и злим ћеркама. Та колико је природно да је она о томе по хиљаду пута могла чути од својих другарица!

Као год што је неразложно овако поступање Мргодића и родбине му, тако је исто читав низ Мргодићевих доцнијих поступака доста недоследан онима ранијима.

Истина цео онај труд, да Јелицу лиши удовичких права, слаже се с његовим карактером, само је веома ретко једно од срестава, којима се он служи у тој прилици, а то је оно довођење Милана Чедомиљевића у кућу, да би се на тај начин Јелици дало прилике да учини ону своју погрешку. Ми смо видели да се у таквим случајевима, такви зли људи обично служе лажним сведоцима, подмићивањем судија и др. С тога бисмо, не одричући ни најмање могућност таквога поступка, желили, да нам како главни карактер патнице буде што општији, што познатији, тако и средства којима се служе у опште и најчешће против таквих патница.

Недоследност Мргодићева изгледа нам као да се најбоље огледа, у оном његовом понашању према родбини.

О родбини Мргодићевој писац вели (стр. 235). „Породица Мргодићева више грана има много чланова, *и мора им се признати, да се међу собом волу*, једно другом на руку иду, међу собом се никад не свађају“ А одмах за тим, мало доцније, описујући даћу, што се даје у кући Петровој, по смрти Милошевој вели: како је на тој даћи „сама родбина, ни једног страног нема;“ па додаје „*нема на даћи невеселог лица*! Слежу раменима, смеше се, тихо говоре, шушкају,“ а мало ниже опет вели: „на крвавим аљинама Милошевим већ се деле.“ Ово је очевидна недоследност у карактеру родбине Мргодићеве.

Они који се узајамно воле не могу се радовати смрти једнога између њих, не могу с нестрпљењем очекивати смрт свога рођака Милоша, и ове исте особе, што тако веселе изгледају на даћи сина Петра Мргодића, не могу ни оцу добра желити. Оне то доиста не само да на више места јасно казују, већ тако и раде.

На тај начин пошто не постоји никаква узајамна љубав између Мргодића и родбине му, јасно је да и Мргодић не може бити њој наклоњен, а ово нам тврде више призора, где Петар јасно исказује да зна за себичне намере својих рођака,

Ови односи показују да Петар Мргодић није имао јаких мотива, да онолико од својег имања оставља родбини, јер је он ипак више волео Јуцику него ли њу. Чини нам се, да би према карактеру

таквог једног себичњака и неповерљива човека, доследније изгледало, да је остао без тастамента, или да је Јуцики и старијем своме унучету оставио највећа права у наслеству.

Пред крај свога живота Мргодић постаје побожан; чита свете књиге; изгледа да се каје за своје учињене грехе, но из свега овог новог душевног расположења не произилазе никакви благодетни резултати, по којима би Петар бар покушао да покаје толике почињене неправде. Једини значајнији акат, што се тада збива, тај је: да он не пристаје на преиначавење тестамента. Према томе овај нацрт гриже савести са свим је непотребан у роману, јер не утиче на обрт главних догађаја.

Из групе мушких, добрих карактера, који највише делају као значајнији истичу се: Милошев, Миланов и Шандоров.

Види се да је писац гледао да карактер Милошев што светлије простави, и да га истави као прави контраст ономе његова оца.

Но поред набрајања свих врлина, које му се приписују, ипак Милош у једном призору много губи од своје цене, јер не излази као прави човек, улева нам јаку сумњу, да не зна појмити шта је част, нити осећати једну од највећих увреда части. Кад му његова жена Јелица прича како јој је Милан изјавио љубав своју, Милоша је то гануло, али више за то, што је из тога предвиђао блиски крај свога живота. Он олако сматра ту изјаву Миланову, а нама се чини да би сваки иоле частољубив човек у тој прилици презрео таквога друга и пријатеља, који има образа да тако што чини. Хладнокрвност Милошева у овоме још се више показује у часу, кад Милана по ново призивље у своју кућу, па му ни једном речи не замера, већ га и даље сматра као присна пријатеља!

О Милану вели се (стр. 291) да је он: „поетичног, идеалног полета човек, весељак, друштвен, дарежљив."

Узалуд писац на више места покушава правдати ону љубавну изјаву Миланову, болешћу Милоша, који ће на скоро умрети. Као да се и сам бојао да ће та љубавна изјава помрачити карактер Миланов.

Одмах после неуспеха у љубавној изјави, Милан опет чини такво нешто што узимље Меланију, девојку богату, која га воли. Истина доцније писац напомиње, да ово и не беше права љубав, но ништа за то. — То не смета ни у колико да се Милан покаже онакав какав је.

С Меланијом Милан изроди децу, но доцније по смрти Милошевој није се хтео одупрети жељи Петра Мргодића, да му дође у кућу. Међу тим ово је требало да учини највише с тога, да не даје

још више повода светскоме оговарању, које се већ у неколико беше почело против удовице Јелице.

С друге стране, кад је већ дошао у кућу Мргодићеву, ваљало му је као часном и честитом мужу и човеку сетити се свога положаја и положаја Јеличиног. Он је врло добро знао да је ожењен, и да му према жени ваља чувати верност. Истина писац помиње да Милан у то време већ није био у љубави с Меланијом, али ипак то га ни у колико није разрешавало од брачних дужности.

Па не само то. Не мислећи о себи није мислио ни о Јелици. Њега је опет обузела његова стара љубавна страст према Јелици. Тој је се страсти могао одупрети, али није хтео. Кад је мислио да се са својом женом раздвоји, онда код честита човека, све до самога развода брака, не може бити желе да с другом неком женом невенчан живи, и да има ванбрачну децу. Како да ценимо човека, који није у стању одржати своје страсти?! На њега пада сва кривица што се оженио Меланијом, јер је то чинио не из љубави, из сопствене воље, но из очајања. Његово очајање, и то гадно очајање, имало је дакле својих невиних жртава!

Поред свега овога, писац не налази за потребно да бар објективно говори о оваковом карактеру, ако неће да даје каквог свог специјалног резоновања, као што он обично у таквим приликама чини.

Поред карактера Милановог и Милошевог; може се ставити и Шандоров.

Све до доласка Kaje у кућу Шандорову, за Шандора се може у опште рећи да је и ваљан домаћин и савестан старалац Јелице. Њега доцније заводи страст за Кајом толико, да заборавља на своје дужности према Јелици, и тако рећи, са свим се од ње отуђује. Ово отуђивање ма да је црта слабости карактера Шандоровог, ипак не пада толико у очи, јер се то збива у оно време, кад је Јелица већ одрасла и васпитана, и кад је он према њој у велико извршио своју дужност.

Према томе, гледећи на ова три карактера, можемо рећи, да ни један не показује у себи оне снаге, какве би могло бити. Ни један од главнијих мушких карактера у овоме роману није за углед, ма да је то и писац у више прилика желео. (свршиће се.)

Милош Н. Пејиновић

Archives diplomatiques (Дипломатски Архиви), месечна међународна збирка дипломатских и историских докумената, која излази у Паризу под дирекцијом г. Реноа (Renault), професора међународног права на париском правном факултету, доноси у својој мартов-

ској свесци од ове године овај приказ о књизи нашег сарадника г. Др М. Ђ. Миловановића *Les traités de garantie au XIX siècle* (Гарантни уговори у XIX веку):

Ова књига је изврстан почетак на научном пољу једног младог човека, који ће, ми смо у то убеђени, служити на част и својој земљи и школи где је се учио.

Предмет по себи врло деликатан, није још био до сада изложен са таквом потпуношћу ни са гледишта правног ни са гледишта историјског. После малог увода у којем објашњује разна значења израза *Гарантни уговори* г. Миловановић се бави искључиво главним гарантним уговорима и труди се да построји њихову правну теорију. Који међународни уговори улазе у тај ред? Какав може да буде њихов предмет? Каква разлика постоји између просте и колективне гаранције? Како се кидају гарантни уговори? Та су питања расправљена у првом одељку са великом снагом логике. Али највећи и најзначајнији део те књиге је онај, у којем се излаже улога гарантних уговора у историји држава ради којих су они били углављени. Ту се налазе важни листови из дипломатске историје XIX-ог века, који ће се читати са великим интересом и са великом коришћу. Писац познаје врло добро свој предмет и даје доказа да има правог духа историјског. Да наведемо наслове разних одељака, те ћемо видети каква су капитална питања ту расправљена са великом проницљивошћу: *Конгрес Бечки и Света Алијанција, Пољска* (по писцу финални акт Бечког Конгреса не гарантује пољски устав), *Хелветска Конфедерација, Белгија, Германска Конфедерација, Луксембург, Источно питање.* Најзад долази закључак: *О практичној вредности гарантних уговора*: он је строг. Историја као да тврди да ти уговори нису много штитили земље у чијем су интересу били закључени. Шта више по писцу они су не само некорисни, већ могу да донесу и штетних последица у том смислу што се гарантована држава може на њих и сувише ослонити. Да се бију борбе треба имати вазда барут добро сув и мач добро наоштрен, две ствари које се не дају заменити никаквом гаранцијом. Најзад егзистенција једног политичког тела корисна је својим суседима и општој равнотежи само ако су чланови који га образују спремни у сваком тренутку да за њега поднесу све жртве. Само народи који се умеју бранити наћи ће у одсудном часу борбе браниоце своје ствари.“ Да ли неће бити у тим речима мало песимизма? То је могуће; али свакако тај песимизам нема у себи ничег што убија енергију; напротив желети би било, да у мањим државама владају такви осећаји.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

Један оргинал са наше позорнице.

„Уверавам Вас, да би *„Девојачка клетва“* од Љубинка, добила другу награду за расписану комедију, од 600 дин., да је писац није повукао са конкурса“......

„Српске Новине,“ 1887.

*

Још један оргинал! Пред нама је „Девојачка клетва,“ слика из народног живота у три чина, с певањем, коју је написао **Љубинко.** Појаву тога дела изазвао је расписани конкурс за награду драме и комедије од управе позоришне, за прошлу годину. С правом се зарадовао сваки, који жели напретка нашем јединном позоришту, кад се једном дошло до те могућности, да се на овај начин наша драмска књижевност изазове, да коракне у напред. Ја мишљах, да ће на први конкурс доћи подоста дела, од којих ће се *два* наградити, а остала моћи, уз мање или веће исправке, изнети на позорницу. Тако је и Управа мислила. Али очекивања се не испунише. Венац однесе „Немања“ од М. Цветића, и не само то, но изазва још такав лом, да је збиља јединствени случај у нас, толико интересовање публике за једну драму. Свакако доцније, кад се све утишало, изашао је критичар са анатомским ножем и хладно нам извршио секцију, и ми видесмо праву вредност.... Него, о Немањи је било и сувише говора.

О овоме комаду, „Девојачка клетва,“ није, у колико нам је познато, нико још проговорио. Дуго сам се и ја премишљао, да ли да пишем о њему. Не бих се можда решио чекајући да то учини ко други, али једна случајност нагнала ме је на то. Колико год је пута давано ово дело, увек је пунило позоришну касу, публика му је пљескала, па је чак и писца изазивала на позорницу. Једно то, а друго што изађе у „Српским Новинама“ јасно и разговетно наштампано, да би се то дело наградило да га није писац повукао са конкурса! Хтео сам и ја да пажљивије размотрим. какво је то дело, што би однело венац награде, и да ли га доиста заслужује.

Још много пре преставе тога дела, говорили су ми надлежни с благим расположењем: „Није Бог зна шта, али за наше прилике, добро је. Доцније биће и боље. Ово је почетак. Наше је, треба храбрити. Ја се надам, да ће вам се допасти. Слика.. знате.. лепа... Видећете и т. д.“.,

И ја сам чекао и дочекао. Сад ћемо видети, да ли ће стицањем оваких дела наша сиротна драмска књижевност „помаћи у напред“ и да ли ће оваки писци, охрабрени добрим предусретањем при првом почетку, доцније створити што боље; имају ли дакле услова за то?

*

Да видимо шта је узрок те нема бар релативно добрих дела, што нема и писаца у овој струци. После Стерије, Коста Трифковић је тако рећи први и једини, који је својим лепим талентом створио неколико шаљивих игара из живота прекосавских Срба; али тако складно, здравим хумором и уметнички, да му до сад нема конкурената.

Није давно било кад су се у нас очајавајући за драму и комедију из српског живота, тиме тешили, доказујући да и није могуће писати изворну шаљиву игру и драму из савременог живота, што тај живот није велико светски, што је сељаштво примитивно, што у маленој Србији нема оних многоструких, заплетених интереса, који би давали мотив за савремену комедију. Да ли су они, што ово тврдише, били на путу истине и стварног појимања оскудице материјала у изворној комедији, најбоље нам сведоче неколико последњих година, где се поред даровитог и рано преминулог Трифковића јављају и други писци на томе пољу.

Наш савремени живот, чини нам се, да ако икад, а оно данас тек највише даје обилне грађе писцу драма и комедија, богато, неисцрпно врело у смешним странама живота. Налазећи се на граници две супротне струје, у стадијуму прелаза и сукоба старог оријенталског начина живота, и цивилизацијом запада, где још није нико победник; јер, оријентализам у своме мирном току јако заљуљан наглим потресом западњачке културе и надри-цивилизације стоји убезекнут и нем, али ћутећи, он се опире томе страном, бледоликом фићфирићу, који силом хоће да му скине фес и натури цилиндар. Ово садање стање је неки процес врења, у коме је вино још мутно, још није никако за пиће, јер није ни првобитно, слатко, нити се је избистрило, те да је право, чисто и бистро вино. Тај вир-вар изукрштаних интереса политичких и економних, борба навика и моралних појмова, тај несносни процес мутљавине, врло је погодан материјал за писца драме и комедије.

Дакле ми смо у таквоме стању подражавања великој Европи, где се не развијају упоредно све стране умног материјалног и моралног напредка у народноме животу, да би култура дошла истина полако, али сигурно, као нешто природно, као последица многих

узрока што потичу од нас самих који су је изазвали, правилно схваћени и појмљени. Културу запада, понаособ Немаца, ми смо почели прихватати. За сад истина само њене рђавије стране, благодарећи назови-интелигенцији, оне стране, код којих се види жалосна тежња за сујетом и за празним блеском с поља. Док оно, што управо сачињава културу, стварни напредак и развитак, оно, где је тежиште народне среће и благостања, величине и славе, ми смо запоставили, трчећи слепо и неразмишљено за сјајем, е да би се показали способни за културу, која нас плави, која нам је дошла нагло, те нас толико загрлила, да се је бојати да нас и не удави. Тај „сјај“ културни у њих је резултанта природног развитка, а у нас је грађа за комедије.

*

Ни наше сељаштво није остало чисто од ње. Зар распадање задруге, зар толика парничења међу најрођенијима, силна осиромашења на рачун богаћења појединаца, одвикавање од рада, опадање морала, партиска раздраженост, — зар све то није последица неприродно-наглог цивилизовања које нам је донело своје зле стране а добре оставило ваљда нашим потомцима! —

Ето, у томе и таквоме стању савремености, мислим, да није тешко вештоме и спремноме посматрачу, писцу, одушевљеном чистим идеалима, истином и патриотизмом — наћи довољно богате грађе за своје духовне производе, било у облику романа и приповетке, драме, комедије, слике из живота и. т. д. Односећи ту борбу или сатиришуће личности, којих је овде са толико и таквих особина, да, како је то врло лепо казао неко, кипте на све стране Гогољевски карактери.

Зар није под сличним приликама написао Виланд, у другој половини осамнаестог века, и своје чувене „Абдерите,“ тај красни и сатирични роман у коме се износе под јелинском одећом мноштво смешних страна немачких грађана и малих градића, где грађани тежећи да постигну јелинску културу, прихваћају само спољни бљесак а стварност њену и не појме, а то ли да се знају њоме користити. Виланд је, вештом иронијом, исмејао тај процес, а тек се за њега не може рећи да је имао много творачке маште, већ је био прост сликар, који је снимао ствари са оригинала, онакве какве су.

За што да то не би могло бити и у нас?

Грађе има и сувише, али нема писаца. Богата руда лежи, али је треба претопити, а ми немамо за то ваљаних мајстора, или, ако се који и одважи, не испада му посао за руком, није испекао занат.

Као што поменусмо. Коста Трифковић је писао изврсно и створио једну епоху; али он је сликао варошки, или боље рећи, чисто Новосадски живот. Како је познавао тај живот а имао и потребна дара и спреме, он је одиста уметнички сликао. Но пошто је тај живот (у Новоме Саду) приближан западњачкоме животу, то су његове шаљиве игре прилагодније западу, губећи, са малим изузетком, тип националности, те су по томе, у колико нам је познато неке његове игре („Љубавно писмо," „Честитам" „Пола вина пола воде"; престављане са лепим успехом и на страним позорницама.

После дуге паузе јавља се Милован Глишић са својом „Подвалом" и „Два цранцика," као преставник једног са свим новога, и, дотле на позорници, непознатога правца. Као приповедач, он је још раније засновао тај правац — сликења чисто народног живота из садашњости. Леп, ведар хумор, верност природе и живота, све се то огледа и у „Подвали" као и у његовим приповеткама. Па ипак покрај свих лепо и верно оцртаних типова, његова „Подвала" није ни по чем „комедија," како ју је он назвао, јер нема потребне драмске мотивације, нема радње, јединства у њој, него се место радње прича, а она се губи у појединостима, расплињује се у поједине слике.

Не може се спорити, да је Глишић добар познавалац сеоског живота, и ако су му хумористичне приче далеко боље од озбиљнијих, па ипак није постигао успеха, и ако је он први показао, да се и из народног живота у Србији може створити драма и комедија.

Остали, што дођоше после Глишића, на позорницу сви су од мање важности, јер су далеко лошији, или су прости плагијати из других, страних књижевности, код свију, изузев „Ново доба" од М. Илића опажала се оскудица у познавању народног живота, сеоског и варошког, те су отуда потицале оне накараде типова, који нису огледало ни српског, нити светског живота. Отуда су потицале оне неизбежне грешке, натегнутост досадних досетака, без здравог хумора, оне тривијалности сокачких израза, свуда се више мање опажала стереотипна једнакост у обради, нигде се није могао да избегне какав гадан ћифта, бездушан каишар, (обично цинцарин) који узима најлепшу девојку и поред другог младожење који има све врлине. у („Колери" је ружан и прост паланчанин конкуренат чак доктору медицине, и то у престоници; а у „четири милијуна рубаља" од Јевтића, матори газда Трајко, цинцарин, такмичи се са лепим и образованим инжињером Миланом!).

У главноме, код свију се опажало непознавање народног живота, и људи, или бар неспособност да се то изведе; а о начисто изведеним појмовима о правој задаћи драме и комедије и о уметничкој изради у тим делима, држим да ми није нужно ни да говорим.

Једино још Округићева „Шокица“ по замисли а већим делом и по изради има у себи тип драматичности, (борба природе са верозаконским предрасудама).

Писци су обично радили немарно, са „горућом“ жељом, да што пре доврше дело и виде га на позорници, не промишљајући много, да њихова дела, која ће се преставити у позоришту, нису само за трећу галерију већ и за осталу публику, која је по знању и образовању способна да оцени праву вредност таквих дела, која токорсе треба да пробуде наше осећаје, да светле и уметничком израдом и стварношћу живота и погодно изабраним предметом. Они, или нису били ваљани познаваоци народног живота, или су га познавали (као Глишић) а нису владали драмском, уметничком формом.

Сви ови писци покушавали су, да нам на позорници преставе и изнесу слике из народног живота, нарочито у садашњости. Сви они, већ по томе, што су то и извршили, наговестили су, да је не само могуће наћи мотива у садашњем нашем животу, него шта више, да је могуће српској драми и комедији дати један сталан, оригиналан облик, који би сталним развићем показао извостан тип у драмској књижевности.

У колико су они успели, казали смо за сад у кратко али смо намерни у своје време покушати, да то што проетраније обрадимо, а сад ћемо се ограничити искључиво на нај новије позоришно дело: „Девојачка клетва,“ које је овог лета при жарким вечерима покренула, иначе од неког доба прилично индиферентну публику према позоришту, да је у неколико пута позориште својом посетом испунила.

И *Љубинко* је ударио у своме делу путем, који је већ у неколико, ма и слабо обележио *М. Глишић*. Он је отишао оном истом извору из кога црпеше своје сижете сви поменути писци драма, као и најновији приповедачи наши, почевши од Стјепана Љубише па до најмлађег изданка на томе пољу, Јанка Веселиновића. Знак свакако добар, што доказује да овај жанр драме има мотива, тежећи да што вернију слику српског сељака (и изван Србије) како у домаћем тако и у спољнем животу престави.

У колико је писац „Девојачке клетве“ успео у овоме, и да ли је показао услова, да ће у будуће са успехом на овоме пољу радити, то нам је дужност, да на овом месту покажемо.

Ево како тече развој те позоришне игре:

Стеван Мргодић, сељак, има сина *Јову*, који је леп „ко уписан“ вредан и усталац. Они су самци и сиромаси. Одмах у почетку првог чина, видимо, како Степан тера Јову да узме за жену *Ружу*, ћерку *Ђорђа Перића кмета*. Ружа је, како Степан вели: „богата, најлепша девојка у селу а вредна као кртица.“ Јова се опире; вели: милује

другу. Та „друга“ је *Анђелија,* сироче без оца и мајке, која се потуца по селу. Она нам се сама казује (нико је не пита!). Отац јој је — вели умр'о, није га ни запамтила. Остала је са матером сама. Али кад је поодрасла, мати јој се тешко разболе. Била је тада јака зима, матери хладно а у колеби немају ни гранчице дрва. Кад у један мах бахну на врата Јова — донео читав нарамак дрва (?!) Мајка се огреја и то јој поврати живот (sic!). Од тада је Јова долазио често у њихну колибу; доносио смока и помагао их и тако се они заволе. Јова јој се не само клео очима да је љуби, већ је и њеној мајци на самрти казао: „Не брини се тето, ја ћу се старати за Анђу, она ће бити моја“.

Ваља имати на уму, да се ово не догађа пред нама, већ да то Анђа прича. Да пролазимо редом, онако, како је и писац ишао. Стали смо, где Јова вели оцу, када овај наваљује да узме кметову Ружу, да воли Анђу. Отац Степан, неће ни да чује: „зар за ону просјакињу да се веже Мргодићев син, то никад неће бити“ — вели он! Јова се још опире, али сад тек Степан лепо и красно разлаже и убеђује Јову да треба да узме Ружу. А како? За то, што смо ми — вели — сиротни, имамо мало орнице, па кад летина добро понесе и Боже помози, а кад омахне онда морамо да надничимо. А њему (Степану) треба одмора и неге, јер је стар, а не може да гледа ни сина како се мучи за кору суха хлеба! Најзад Јова као послушан син „савлада себе“ пристаје, да испуни очеву жељу (Еј, љубави, љубави!)

Јова одмах после тога сусреће Ружу, говори са њом о љубави и женидби, пева са њом заједно и ашикује. Анђа то види, прекорева Јову, опомиње га на задану реч, на његова уверавања о љубави и на речи које је изговорио њеној мајци, на самрти. Јова се збунио и каже да ће одржати реч, Анђа не верује. Јова се збунио и каже да ће одржати реч. Анђа не верује, тера га да јој се закуне. Јова се заклиње, али се одмах каје што се по други пут заклео. Отац му рекао да се опријатељи са „јаком“ кућом јер би га се одрекао. И Анђа и Ружа му се допадају, не зна куда ће?

То је први чин, дакле „*Заклетва.*“ О другој промени у овом чину нећемо овде говорити но доцније, пошто она нема никакве везе са овим што причамо.

У другом чину смо у селу код цркве, у порти. Све је весело и живо. Попа је одслужио службу па се посадили за совру, игра се, пева и весели се. Ту су сви, и Јова и Ружа и кмет Ђорђе и Степан, Милун, Анђа, попа, учитељ, Гвозден и вазда веселе омладине. Накитили се старци (Јовин и Ружин отац, Степан и Ђорђе)

вином, а раздрагали учитељевом лепом песмом „Дамјанове љубе," угледаше Јову и Ружу како стоје једно уз друго, па се пљеснуше, руковаше и заручише их. Ту долази и Анђа, баш кад заручник и заручница прилазе руци свима за софром. Јова загледа Анђу и пребледи, али прикрива забуну пред Ружом. Хватају се у коло. Анђа јадикује, не игра, она је болна, обманута. Гвозден у подскочици у колу увреди Анђу, те ова још више јада. Јова видећи њене сузе и јад, пушта се из кола и прилази јој. Анђа га тера и проклиње га: „*Проклет био овог и оног света. Не имао среће ни огњишта*".... И одмах у томе као да Анђина клетва почиње дејствовати! Милун, биров објављује да је дошла заповест од команде да првокласци иду у варош. Све се растура, одлазе „првокласци" да се припреме за пут. Анђа остаје са Милуном, једва је дошла себи. Сељаци полазе у варош, са њима је и Јова. Сви се праштају. Јова моли Ружу да му опрости. Она неће и Јова одлази под клетвом. То је „*девојачка клетва*".

Сад долази трећи чин. Ми гледамо бањичко брдо код Београда, тамо је логор Јовине бригаде, ту је дакле и он. Долазе ту многи, па се и Ружа са својим и Јовиним оцем јавља. Састају се са Јовом, који пита узгред и за Анђу. Али долази још и Анђа са Милуном. Оће да Јову види ма и из далека. Војска полази баш у том тренутку на границу у рат (!!) и Јова видећи Анђу, издвоји се из „строја," прилази јој и моли је да му опрости. Анђа ипак неће, но од потреса душевног посрне. Ружа и њен отац видећи то, прилазе Јови, и коре га: „Зар тако, обманути девојку" — вели љутито кмет Ђорђе и одлази из логора Но Анђа дође к себи, дигне се, пошто је Јова већ помао, и повиче потресеним гласом: „Јово срећан ти пут"!

Друга промена трећег чина показује нам болну Анђу у Милуновој колеби, преко пута цркве и општинске куће, где су смештени рањеници са бојног поља. Анђа је у неком бунилу, неком полу-сну и помиње Јову и моли се Богу за њ. Ту видимо, да су Ружа и Гвозден дућанција, муж и жена. Они излазе, и певају. За Јову међутим веле његови ратни другови, рањеници, да је погинуо на „Извору," ударило га тане у груди, клети турци навалили а он остао лежећи.... Сви су ожалошћени а отац Степан, хоће да даје парастос Јови. Милун јавља скрушеној Анђи тихим гласом, да ће бити парастос, она расплиће косе, хоће у цркву, јер су већ сви у цркви. Али (хвала премилостивом Творцу!) ево ти тек на један пут Јове жива и здрава пред цркву. И он сам не зна шта ближе о себи, само се вели нашао у бољевачкој болници. Чује, да у цркви певају: „Со свјатими" и ужасне се од помисли, да није њему парастос. Анђа у томе излази и (ух!) трогателна призора; „Јово: Анђо! — и они се

загрле а Јова је одмах титулише са „веренице“! Милун јавља свима у цркви, парастос се прекида. Мргодић благосиља Јову и Анђу. Сви су срећни и весели, сви певају и вичу: Живели и завеса пада, комад је свршен.

Ето, то је у нај краћим потезима обележен сиже овога дела; Ми смо намерно ишли редом, којим и писац, чин по чин, да би нам доцније био лакши преглед. Али пре, него што би почели расклапати део по део ове позоришне игре, нужно је да покажемо, како се и на који начин у опште може извести драма, и шта се тражи понаособ код дела оваковe врсте.

Познато је, да се драма (или комедија, све једно је,) може извести у главноме на два начина, од куда су обележена и два правца. Или ће се преставити морал у сукобу са природом, коме се природа противставља. Природа човечија је необуздана у својим прохтевима, те да би се одржали интереси целине, друштва, које, појединац задовољавајући себе, може да поруши, истиче се морал на среду. Морал је створен, измишљен. Њиме се парализше природа. Дакле извести борбу човека, борбу природе са утврђеним појмовима о моралу. Зар није Антигона по религиозном веровању грдна грешница, што је волећи подједнако оба брата, баца шаку земље на леш брата издајника, да би му се, по ондашњем веровању, смирила душа, да више не блуди? Зар није ту дошло у сукоб, природно осећање сестринске љубави и дужности коју морал у себи садржи, са строгим појмовима јавног друштвеног морала кога штити нека виша сила?....

Како је величанствен и ужасан призор кад Брут осуђује синове на смрт, кад врши по дужности неумитне законе тога морала, а како је опет природна она ужасна борба и очајни бол кад Брут грли урне, где се налази пепео синова погубљених.

То је први правац, кога је још Софокло засновао у моралној школи, где трагичност од тога сукоба, т. ј. где моралну границу поставља нека виша сила, где она долази споља, од Бога...

Међу тим други правац, — реалистички, заснован Шекспиром, износи опет ту борбу природе и морала, само што овде све потиче од људи, од животних услова, од нас самих. Отуда се овде не износе само узори, него и оне мрачније стране живота, појављују се свакојаки људи, и анђели и демони упоредо.

Ово нам је било нужно поменути, што то ваља имати вазда на уму при оцени драмског дела, јер ма колико се одступало од ова два правца, од те две школе, ипак оне остају и остаће вазда мерило за оцену, јер је живот сличан, а људи су вазда подједнаки у страстима и осећајима. Сва одступања могу бити у моралним појмо-

вима који се мењају и са временом и друкчи су у разних народа... Ако се у коме делу не престави то, онда оно и нема смисла.

Борба врлине и порока, добра и зла, опет је борба природе с моралом. На једно гони људе природа, свакако разним утицајем упућена и пробуђена, а морал јој се опире било у строгом виду легитимних препрека, било у осуди друштва, по његовим појмовима.

Ово, колико важи за драму, толико и за комедију. Изузећу овде лакрдије, које се већ губе, јер голим бесмислицама, које само натерују смех, увиђа се, да нема више места у сјајним храмовима позоришне музе, која је показала толике и тако одличне свештенике у историји светске књижевности.

Што се пак тиче формалне стране у престављању догађаја и карактера на позорници, може их бити у главноме два. Један је идеалан, а други чисто натуралистички, који одбацујући све замишљено и у томе правцу улепшано, просто фотографише, снима догађаје са њиховим носиоцима — личностима, онакве какви су у истини. Оба ова правца, нису ни у нашој књижевности непозната. Први је преовлађивао раније, тежећи за великим романским авантурама и екстравагантним призорима, али имаде и другога; и у нашој најновијој комедији изгледа нам, да је овај последњи правац нашао више услова за свој даљи развитак, баш као што је и у данашњој светској драмској књижевности.

Ну, придржавао се писац ма кога начина у приказивању својих типова, као носиоца догађаја, кога је рад да престави, он не сме сметнути с ума, да је позван да нам пред очи изнесе живот, онакав какав је, заједно са светлим и тамним странама његовима, имајући свакако на уму естетичка и логична правила у извођењу. Нарочито се то тражи код дела оваке врсте, као што је »Девојачка клетва.« Ако је догађај узет из сеоскога живота, онда ови типови са својим особинама, морају бити *верно огледало сеоског живота, оних тежња, као и онога начина појимања.* Речју, писац мора преставити праву фотографију тога живота, и ако у томе успе, онда је он потпуно свом циљу одговорио.

Да видимо, како и у колико је све те савремене захтеве задовољио писац »Девојачке клетве«.

Увећемо прво, главну његову мисао, стожер око кога треба да се стичу и радње појединаца и карактерисање тих носилаца радње.

Ми нисмо на чисто са тим, шта је писац хтео да престави, ма да смо дело и гледали и пажљиво прочитали.

Да ли је хтео да престави једну борбу, која у осталом има и свога психолошког оправдања; борбу о претежности својих осећаја,

борбу моралне дужности са осећајима срца? Јова воли и Анђу и Ружу, изгледа нам подједнако. Сам Јова вели на једноме месту:

„Ружа је лепа, само мало јогунаста. А Анђа? Прави божји анђео! Овамо лепота и богаство, онамо доброта и милошта. На коју ли ћу страну, Боже, умудри ме«.

Дакле не зна на коју ће страну, значи: осећаји се поделили. Лепо, ни то није немогуће. Бива одиста да се фактички осећаји поделе на тако равномерне делове, на две личности, да не знаш где да се окренеш. И нехотице нам пада на памет исповест чувенога немачког песника *Биргера*, у писму што га је упутио на једнога свог пријатеља, у коме вели: како је заволео јако једну девојку и запросио је. Но за то време, од прошевине до венчања, ако се не варамо *две* године, поодрасла је млађа сестра његове невесте, и он се у толикој мери у њу заљуби, да је имао толико борбе душевне због тога, те није могао то сакрити од своје племените жене, исповедив јој своје осећаје према свастици.

То је одиста леп предмет за драму, само кад би се та замисао још и обрадила и мотивовала. Али, ту онда не сме бити никаквих других утицаја на те осећаје, него само чистих и узвишених, без икакве спекулације. Може бити лепота и милошта, али никако богаство и себични рачуни.

Али писац то није хтео, јер видимо да Ранђија, врачара, вели за Јову: „*он је лаке памети, коју видиону и замилује*« — дакле онда заиста има права Јова да моли Бога да га умудри на коју ће страну, јер се он може по „својој лакој памети« заљубити у педесет девојака, па не знати којој ће и кад је тако, онда то није права чиста божанска љубав, коју је канда писац хтео да престави.

Да ли је писац хтео овим делом да престави последице неодржање задане речи, која се у народу сматра за светињу, или још боље, моћ кажњења промисла од девојачког проклетства, казна више силе за проневерену љубав, према лакоумним и намерним неверницима.

Не видимо ни прво ни друго, јер нема резултата. Што се тиче Јовине љубави, ту нисмо начисто ни у колико. Јова воли Анђу, али мора да слуша оца. Претпоставка је дакле, да та безусловна потчињеност очевој жељи постоји у заостатку патријархалности у нашем народу. Но и ако је то, ипак морамо имати дубљег и стварнијег узрока, да оправдамо поступак Јовиног оца, тај његов Veto, против кога нема апелате, него што га је мотивисао писац. Такви поступци, рекосмо морају бити оправдани; они не смеју бити руковођени простом спекулацијом, интересом и егоистичким смеровима, него и ако где постоје, они су управо дубље природе, обично традиционалне мржње, жеље за неком крвном осветом, осветом увре-

ђеног поноса итд. Тиме се једино дају оправдати. Овде пак никако не. Јовин отац не разбира за синовљеву љубав, просто за то, што хоће да се ороди с „јаком“ кућом кмета Ђорђа, јер је стар па му треба неге, и тиме раставља два срца која се љубе — где и лежи клица неке трагичности.

У осталом, у таквом стању ствари, где узимамо да је писац узео случај тих патријархалних (данас, на жалост, идеалних) односа међу децом и родитељима, онда кад се зна, да је воља родитеља безусловна, ту девојка неће ни да проклиње, Боже сачувај! Узрок њеној несрећи не потиче тада од драгана јој, већ од неке треће силе, која се не може обићи по моралним појмовима. Она ће пре проклети таквог родитеља, који стаје на пут њезиној срећи. Кад је писац већ узео такав однос у породичном животу народа, онда је требало остати доследан томе, што му не би било тешко учинити, да је мало више промислио.

Али с друге стране ми видимо Јову овде, као један посве погрешно изведен тип. Он воли Анђу, то казује и оцу (Анђа нам је испричала како су се заволели), дао је реч Анђи и њеној покојној матери, и крај свега, он одмах после малог затезања пристаје на очеву жељу да узме Ружу! Какву и колику је борбу он ту показао? Ама баш никакву. Затим одмах после тога налазећи се са Ружом, вели јој: „Право да ти кажем, ти си ми често на уму. Све ме нешто вуче да те видим и да с тобом разговорим.“ Зове је да иду овцама „да разговоримо о *нама*“ (а Анђа?). Они певају заједно, миран је наш Јова, ништа га не печали. Раставља се од Руже, састаје се с Анђом и одмах (то се све збива једно за другим) јој се заклиње *по други пут* на верност, да ће одржати дану реч, да ће је узети!..

Шта је то с Јовом? Какви су то психолошки процеси који се у њему збивају? Овде нам изгледа, или као прост сеоски шарлатан, који не заслужује наше симпатије по томе, што тако непоштено вара лакоумне девојке, чију љубав може да задобије, што је „леп к'о уписан“; или је зар писац мислио, да морална дужност, испуњење очеве воље, може да постави уједно и регуле за племените осећаје срца?! Ни једно ни друго. Јова је само поводљив човек и ништа више.

Ако он збиља толико воли Анђу, да због ње пати и доцније, од куда онда да не зна којој ће да се окрене? Код Руже је лепота и богаство, а у Анђе доброта и милошта. Па зар ту да не зна коме ће се приволети царству? Та не вели ли онако лепо и она народна песма:

„Није благо ни сребрно ни злато,
Већ је благо, што је срцу драго.“

Је ли опет писац хтео да престави сву тежину девојачке клетве, по појмовима народа? Није ни то. Управо овде и има и нема клетве. Збиља, да се задржимо ту око наслова, па ћемо ићи даље.

Ко је управо узрок томе, што Анђа и Јова не могу да остваре своју љубав, сјединив се у браку? Ко је виновник толиких Анђиних јада? Ко, дакле, треба да буде кажњен? На сваки начин Степан, Јовин отац, јер му је закратио женидбу с Анђом, коју он назива просјакињом. Па је ли кажњен? Није ничим, он је здрав, миран и читав. За што онда да Јован носи тешко девојачко проклество, кад ни он није кривац. Можда из неке обмане. Ми истина нигде не видимо, да је Јова казао узрок Анђи што се отуђио од ње, а пришао Ружи. Да је казао, не би клетва имала места; отац кад заповеда: ћути, па слушај! Али он нема ваљда храбрости, шта ли, тек он крије то од Анђе, заклиње јој се по други пут, а овамо обећао оцу да ће узети Ружу с којом ашикује. Прави слабодушан створ, с неким болесним осећајима, с којима није ни он сам на чисто.

Такав му је Јова.

Сам пак наслов „Девојачка клетва“ није оправдан. Анђа је проклела Јову на сабору, он носи клетву из села у логор на бањичко брдо, све до поласка из Београда у рат. Залуд је Јова молио још полазећи из села за опроштај, залуд моли и при поласку у рат. Анђа је неумитна. Увређени понос преварене девојке јачи је од кукавичког понижења и молбе једнога Јове. То је све до поласка, али у један пут она пада од бола и узвикује: „Срећан ти пут!“ Дакле клетва је пала и она није девојачка клетва. Њена клетва треба да буде мотив целој драми, око тога момента треба да се ствар креће и ми на један пут видимо да та клетва, а и благослов уједно, немају никаквих последица, осем ако је то све што видимо после одласка Јовиног у рат, како је Ружа „најлепша девојка у селу, богата и вредна“ постала жена грбавога и гаднога дућанџије Гвоздена!... Ту је само сирота Ружа страдала. А ко ју је нагонио?!

Али о томе доцније.

Па шта је онда хтео да нам престави писац, кад није ни психичку борбу подељених осећаја, на две личности, нити пак, тешке последице девојачког проклетства?

Ми то не знамо. Да ли слику из народног живота? Видећемо, је ли бар и та слика испала приближно верно.

Већ у самом склопу ове „слике из народоог живота“ видимо ми савршену оскудицу творачке маште пишчеве. Скелет, који мора бити основа, потка, за даље радове и вештачку израду није никакав; управо њега и нема овде. Ничега овде нема на шта би се са интересовањем могао да устави наш поглед. Ми не знамо, шта је

писац хтео. Да видимо је ли нам у тим сликама изнео верно огледало народног живота, с његовом главном карактеристиком, обичајима, врлинама и махнама? То би једино могло да спасе писца.

Да то покажемо није нужно да идемо далеко. Узећемо само типове онакве, као што их је писац замислио и нацртао, да се с налазе и живе у народу у Србији.

Поменусмо да је у драми, а свакако и у „слици из живота“, нужно, да нам се карактери прикажу што верније онакви какви су, или какви би најзад требали да су. Је ли се писац држао једног или другог правца? Није. Његови карактери нису никако оцртани. Њих и нема, т. ј они немају оног потребног колорита, који би им дао известан тип, који карактерише сеоски живот у нас. То су вам само глумци одевени по сељачки, који се час по јављају, да продиване мало, па онда да — певају. Сувише је наивно мислити да ће бити довољно, само наденути својим умотворима сељачка имена, довести догађај, место радње, у село, па онда говорити ма што, намером, да нам све то престави слику из народног живота.

Да пођемо и проучимо редом поједине типове, који излазе на позорницу у овој слици из живота.

Показали смо какав је Јова, цртајући његову љубав према Ружи и Анђи. Видели смо да је слабодушан да је посве недоследно престављен. Ми пристајемо савршено уз оцену врачаре Ранђије да је „Јова лаке памети“ тако лаке, да је рекли бисмо никако и нема. Мислимо да нам није ништа више нужно помињати о њему, поред оног што раније рекосмо.

Да видимо сада каква је Анђа, сиротица без родитеља, сељанка, јер она заједно с Јовом треба да је носилац радње.

Анђелија није ни по чему, сем по оделу, српска сељанка, она као каква сентиментална и романтична дама јада, тужи, плаче, вене, пада неколико пута у несвест, декламује, од почетка до краја — све за Јовом.

Писац није никако имао на уму да је начин живота сељаковог, начин мишљења, опхођења, говора и свега, са свим антипод начину код образованих људи. Нерви сељака су тиши и сталнији па и исказивање осећаја, туге и радости истинитије од исказивања осећаја, као што би их то каква интелигентна великоварошка дама исказала. Она грозничавост у изразу, она болесна сентименталност у карактеру Анђелијином пре би доликовало бледоликим варошким нервозним лепотицама, са префињеним осећајима, него здравој сељанци.

Да прегледамо укратко Анђино понашање. Она прича како ју је Јова заволео и обећао узети. Њени изрази и говор нису ни мало сељачки. Она, н. пр. вели за Јову: „волим ту неверу што ми живот

отрова и уби најлепшу нају.“ На сабору вели Милуну, кад јој овај примећује да се стипа, јер може видети ко: „Па нек' види, нек' види Бог, свет, људи, нек' виде како се гази задана реч.“ Баш као да је пре пет минута испустила из руке Јакшићеве стихове!

Има још много таквих израза у говору Анђелијином, да би неко, који не познаје живот и појмове нашег сељака, гледећи ову „слику из народног живота“ нетачне и погрешне појмове стекао о сентименталној нервозности у наших ведрих сељанчица.

Нама, који познајемо тај живот, може ово да изгледа само смешно с једне, а да жалимо с друге стране, видећи како незнање може само да науди а не да помогне искорењујући из тог живота оно што му уди кад му придаје оно што и не постоји.

Најсмешније је оно, кад Анђа, у Милуновој колиби болно декламује у стиховима, уз мелодрамску музику. Она вели:

„Једног дана он ми рече
У сну сам те драга снио,
Ох, ала те силно волим
Анђелијо, Анђелијо!“...

Све у стиховима с рефреном: „Анђелијо, Анђелијо!“ Хајде то је неки „полу-сан,“ али се Анђа буди, клечи — и то је неверно, наш народ никад не влечи кад се моли Богу — и онда опет моли Бога:

„Боже вечни, моћни, силни
Боже правде, Боже греха,
На моје се јаде смилуј
Ох смилуј се на менека!“

Дакле то је тип српске девојке, сељанке, по пишчевом мишљењу. Даље, мислимо да о Анђи не треба да трошимо речи. Здрав начин исказивања бола не бива на овај начин у сељака. Да је писац проучио „тужбалице,“ па би оданде могао видети, како изказује болове сељак. Н. пр. оно нарицање за Батрићем. Овако је писац од српске сељанчице Анђе створио један од оних стереотипних карактера, које мал' те не провејавају у свима преживелим романима модерног запада, и у драмама фабрикованим из таквих романа.

То је о Анђи.

Какав је пак тип српског сељака, изнео писац у лицу Јовиног оца, Степана Мргодића? Он брани Јови да узме Анђу, напред рекосмо, из спекулације, што хоћеородив се с „јаком“ кућом да не ради, јер је стар. А вели и то: да не може да гледа Јову како се мучи за кору хлеба?! Као да у нашем народу богати сељаци не раде, но се шетају. За што, кад већ имају „мало орнице“ а Јова је „вредан и усталац“ не би могао старац да се одмори, кад би Јова

узео сироту Анђу, коју воли и која гине за њим, а такође је честита и вредна?! Е, али онда не би било клетве!

Али ту је Степан спекулант и непоштен. Међу тим како се слаже тај његов поступак с читањем патриотске лекције газда Гвоздену који хоће пред рат да се пише у грчке поданике? Он му вели: „кад треба помоћи домовини, кад је на ово парче земље зинула и хала и врана, онда синови њени веле, ми нисмо твоја деца!... Србија је само онда добра кад се у њој теку капитали, кад се гомилају новци, а кад треба да се заложи живот за њену част онда се вели: ми смо туђи поданици“ и т. д...

Овде Степан односи аплауз од публике, као поштен човек, а међу тим према Јови, своме рођеном сину, је непоштен. Поред те недоследности у типу Степановом види се још и овде непознавање живота и сељака. Оно што је Степан изговорио Гвоздену пре се може прочитати у коме чланку новина, него чути из сељакових уста. Он може и то исказати, наш народ је разборит и свестан, али не на овај начин који звони и сувише журналистички!

А како се та даровитост Степанова ужасно потире оном сценом где Тривун чита на сабору новине, онако преко свију стубаца, — како „Администратор нашега листа генерал Шепков полази за Бреславу да види новопронађени прашак за стенице буве и мољце,“ и тада Степан, који онако лепо креше Гвоздену патриотску беседу, пита: *„Ја шта ли је то, Бого вољани?“* Дакле овде је простак. Грех на душу писцу, што је овде преставио српске сељаке као такве идиоте, јер Ђорђе кмет (кметови су обично најразборитији људи) вели: „биће нека политика,“ и после објашњује то на врло тривијалан начин који истина тера на смех публику, али ни мало тај смех не служи на част писцу, који исмева тако свој народ, подмећући му идиотство, док се он вазда одликовао разборитошћу.

Поменусмо овде Ђорђа Перића, кмета, Ружиног оца. И он није апсолутно никакав. Даје прво своју ћерку Јови, и кад се Јова полазећи у рат прашта и са Анђом, молећи је, да га опрости клетве, он се наљути на то и одлази са Ружом. У последњем чину видимо где је дао Ружу грбавоме дућанџији Гвоздену, па то правда тиме: што га је Гвозден окупио, те данас те сутра...

Красан кмет, још краснији и Србин и отац! Какав је грех што се Јова прашта, с Анђом, они су знанци, а из једног су села. Зар то да буде повод да кмет да Гвоздену Ружу. Па Ружа је знала раније да се Јова као нешто и интересује за Анђу. Кад он у разговору с њом у почетку првог чина помиње Анђу Ружа вели: „знала сам да ће Анђу потегнути ко свиралу иза паса.“ Дакле, знала је, да има неких односа између њих. У осталом то у једном селу

знају сви, кад ко коју заминује. То баш није никакав повод да се квари просидба. Онако као што је све слабо и ништавно, тако је и ту

Ружа је пак ужасно монстрозна. Она је и богата и најлепша у селу и вредна к'о кртица, све — врлине! Она ашикује с Јовом а да ли га и воли збиљски? Не видимо. Она вели: „Јова је леп, али сиромах, али баш уз инат другама хоћу с њим да ашикујем“ Ако га воли, она га не воли никоме за инат, а ако га не воли, на што се онда ачити. Међу тим какви су њени осећаји видимо по томе што она још нагиње грбавоме дућанџији Гвоздену. Њој се допада његово богаство, и ђинђуве што јој их Гвозден даје, јер „она хоће да је најлепша у селу.“ (Мргодић је већ рекао раније да је она најлепша и без Гвозденових ђинђува.) И ту је писац показао красне појмове о српској сељанци. Њој даје Гвозден ђинђуве, она прима, а он јој их и намешта, друго хвата је за руку итд. Код ње је савршена равнодушност; она је без знака љубави, нити их коме показује. Она пева с Јовом и то је све. Писац је по својој прилици, хтео да од Руже створи некакав тип богате сеоске мазе, која још није осетила у срцу божанску и чисту искру свете љубави. Много нам изгледа да је то хтео да изведе по угледу на типове Сиглигетија и Тота. Тамо у мађарској, богаташке кћери могу и да буду оваке, где има тако богатих салашима сељака, да оне не морају да раде, већ се мазе и титрају с момцима. Али је заборавио писац, да типове треба створити у духу народа а не угледати се на друге писце, који су сликали са свим различан живот, других народа.

Отуда није нам чудо, што Ружу после видимо као Гвозденову жену која се ачи подражавајући његове отужне десетке и пева са њим — „дует:“

„Срце вене, гледај мене!
„Гладај но! гледај но!
„Ти си глава, памет права
„Нарафно! Нарафно!

Ред је на газда Гвоздена Грбића дућанџију. Ми смо га помињали раније толико пута, али смо га навалице оставили за сад. То је један грбав дућанџија који је тако тривијалан, тако наказно и без икакве логике и смисла изведен, да нас готово мрзи да то и доказујемо, да нам то већ по себи није дужност, кад смо се латили овога посла.

Он излази, прави лоше шале, пун је сокачких досетака и тера Ружу да пође за њега. Ми не би ни почем рекли да је Србин да не чусмо од Мргодића, да је и Гвозден „син ове отаџбине;“ да у критично доба своје домовине, пред рат прелази у грчке поданике па вели:“ кад дође до густа сви се извлаче, па што не би и ја?“

Не би рекли да је баш тако. Гвозден још критикује друге како не чине довољно својој дужности у тешким часовима отаџбине! Шта је нужда Гвоздену да се пише у грчке поданике, кад он није способан за војску, јер је грбав? За то, што неће да га кошта комора најмање триест дуката! А овамо нам се прича непрестано, да је Гвозден веома богат човек!

Је ли писац хтео у Гвоздену да оличи једну од оних многобројних пијавица сеоских, који са својим дућанчићима теку капитале арајући немилостиво народ? Свакако му је то била лепа жеља, али на жалост само — жеља. И Глишић је изнео такав тип у Вулу Пупавцу, али ми и на делу видимо одиста бездушног каишара. Даље, и Пупавац је комична особа што, поводећи се, за неким образовањем, хоће да одскочи из своје околине као учен. И он употребљава за то онаке изразе, али су они далеко приличнији њему него ови код Гвоздена.

Гвозден је још грбав и ружан —права наказа. Од куда то да га Ружа може да узме? Зар с тога само што је богат! Па и она је богата, а као „најлепша у селу“ неће ваљда код толиких момака изабрати грбавог Гвоздена!

Навешћу овде само неке речи Гвозденове, па ћемо видети има ли таквих типова. Можда ће ко рећи: па што да их нема? Ја не верујем, да их има баш оваких. Најзад и ако их има приближно таквих, то су изузетци и нису као већина, израз једног реда људи у нашем друштву, а онда је без интереса њихово изношење.

Као што рекосмо, кроз цео комад он излази онда, кад се писцу свидило, без везе с радњом (израз „радња“ ми овде употребљавмо само фигурално, у истини ње нема) нити од икаквог утицаја на њен развој. Излазећи, прави отужне досетке и употребљава код сваке треће речи израз: *Нарафно*, *јес је*, *тако је*; то већ прелази у тривијалност, то је оно Глишићево: *jä како*“, *здраво фйно* и тд., Бразаково „*слабо бога ми.*“ Зар се не може без тога? зар је то хумор и хумористично схватање живота? Је ли тиме уметнички приказано оно, што је одиста комично у типовима нашег друштва? Све то остављам гледаоцима и читаоцима на оцену.

Шта је најзад? Гвозден нити је сељак, ни варошанин речју ништа.

Он употребљава стране речи, све наопако: „Профизион, комисион „фајн,“ „фитивација“ (м. визитација), алојанција (м. алијансија) итд.

Ако су Гвоздена интересевале те речи, он их је или морао негде чути или прочитати. А кад је тако зар би ваљда изговорио једну једниту к'о што ваља, а не све наопако. Приметио сам у делу да су сви ти изрази под наводним знаком. Писац је дакле хтео да даде прилике глумцу да на те речи обрати пажњу, да их на позор-

ници поентира, да би тиме изазвао смех, пре свега за смех публике не би имао потребе, јер онај који те речи изговара, он је ваљда уверен. да их употребљује као што ваља.

Да поменемо неке Гвозденове досетке: — „У вароши, у циркусу — вели Ружи — видио сам животиње веће но ја — „Зар има веће животиње од тебе?“ вели „сељанка“ Ружа?

Затим: „Ала си Ружо, ужасно страшно лепа;“ или: „Фатам мало чиста луфта, патим од жуљева; даље: имам на леђима ранац, али није од коњске коже већ од моје — тако вели за своју грбу — или у цркву даћу влашки марјаш.“

Из свега што рекосмо о Гвоздену види се, да је то најнакараднији тип од свију. Из тога видимо како писац мисли, да треба стварати комичне типове. Јамачно, нека нова школа за извођење „слике из народног живота.“

Остао нам је још Милун „викач“ (у селу се вели и данас *бироe* а не викач, тако је ово правилније). Он је пријатељ покојног Анђиног оца, за то се он стара за Анђу, носи јој јело и одело кришом од сељака. То је захвалност за учињено добро. Али од куд онда сељаци Спасоје и Филип јуре Анђу као скитницу по селу, кад је она код Милуна у колеби (ваљда не станује под ведрим небом?). Или, за што да је Милун не узме себи, па би могли заједно бити. Милун на против крије се. Он чак изиграва спомен свога покојнога сина, начинив се, као да се токорсе за то опио што се сетио њега те услед тога падне пред кметом на земљу. А кад остане сам, устаје на ноге, намигне шеретски на публику и каже: „Хе! мисле, да сам пијан, а ја се ете претварам, да могу Анђи однети јелек,“ збиља, а зашто он кришом чини добра Анђи, кад се зна да он то чини из захвалности, одужујући према детету дуг, који дугује њеном оцу за учињена доброчинства? Сумњива работа! Писац је заборавио да и Дебори чини доброчинства Јосиф тајно, али то за то, што је она Јеврејка па се боји да његови сељаци хришћани, то не дознају, док на против Анђа је хришћанка, има „здраве руке“ и може да заради себи хлеба. Ништа нам друго не остаје него да помислимо, е је враголасти писац хтео нешто овде да прикрије!...

Ни тај случај, што се Милун прави пијан и пада пред кметом, не фотографише ни мало верност. Сељак неће ту да се претвара а најмање овакви сељаци као што је Милун, кога је писац хтео да оцрта као стара и поштена човека. И зар опет сељаци не умеју разликовати праву пијаницу од симуланта? Јамачно, много боље но писац. Једини тип требао је да изађе приближно веран Милун, али његова тајна помоћ Анђи и ово силмулирање пијанства начинише га тривијалним.

То је све о типовима. Трудили смо се да исцрпемо све о њима да се не би огрешили о писца при оцењивању. То су дакле карактери, а радње, верујте, и нема, савршено је нема, или се зар може назвати радњом оно неколико призора без везе и смисла. Догађај тече без везе и чудновато. *Заклетва* Јове, и романтична радња кроз цео комад сентиментално-нервозне Анђе, затим њено проклетство, па благослов, повратак Јовин, веридба с Анђом, све то иде не по природном развоју, него онако као марионете, како коју жицу повучеш она се и креће. Писац се није обзирао на ништа, већ шта му је пало на ум, то је и писао.

Да видимо још неке неприродности у самоме делу.

У првоме чину сељаци јуре Анђу, што је скитница, што се шуња око Јовиних стаја, а и кмет јој вели да се „не скита“, јер је била скоро нека паљевина! Како је то? Од куда то да сељаци јуре познату девојку, одатле из села, само што је сирота, што нема оца ни мајку, те за то мора зар да буде и непоштена и склона чак и на паљевине? О Јово, зар се ти загледа и у паликућу! То, што је јуре сељаци, сцена је из Деборе, кад њу дојуре. У осталом смешно и чудновато је и то, што тај исти кмет, који показује склоност да верује да је Анђа чак и паликућа, после је шаље код своје куће да се поткрепи.

Даље, Јова по причању Анђином је дошао из небуха у Анђину колибу и донео нарамак дрва, баш кад је мајка болна осетила зиму а Анђа нема ни гранчице (у селу нема дрва!); дошао Јова као deus ex machina. Од куд Јова, да ли му је свевишњи дошануо, да Анђиној мајци треба топлоте? Дотле не чујемо ништа, је ли долазио, само је после тога долазио.

Оно, где Гвозден даје марјаш Анђи, то је досетка из „Подвале“ где сељак Живан даје Неши адвокату марјаш.

А случај где се Јова враћа жив и здрав кући (ни он не зна како оста жив!) из борбе, и долази истог дана у село, кад му је парастос, опомиње нас много на „Старог Каплара,“ јер и овај долази на дан свог парастоса.

После сељаци не веле, у колико нам је познато парастос, него „помен“, а у цркви сеоској у нас не пева још „мешовити хор“. Кад је писац онако верно хтео да престави на сабору дисхармонично певање „Многаја љета“, од куда му овде мешовити хор?

Код приказивања топова, сметнули смо с ума још један — а то је Тиосав, момак из села. Он се појављује „полу-пијан“, излази из механе, тужно и сентиментално расположен. Вели, да воли Анђу, а она њега не. И Анђа долази, да потврди његове речи. Вели му: да га не воли, јер је он Јовин побратим а и она му је посестрима.

Он испева неку тужну песму, и одлази из села у „бели свет“. Нити смо што пре о њему чули, ни после. Ништа ти он није, некакав наленак тако бесмислен, да би нам писац учинио услугу, да нам каже, каква је потреба њега створила. Да ли због песме, или да покаже Анђину карактерност, да не воли „побратиме“. Као што се види, ми смо непрестано осуђени да нагађамо, јер нигде нема потребне ни довољне мотивације и логичности у извођењу карактера.

Чудновато је још и то, што Јован и Ружин отац заручују своју децу јавно на сабору, после ручка, рукујући се као кад се прекида пазар. Писац је требао да проучи живот српског сељака, ма и из књига (има то и написано), па би видео како се свршавају прошевине.

Него најзад, запитаће неко: „како је то, да код толиких силних махна и недостатака, које показасмо у делу, ипак се оно публици допало и напунило је вазда кућу кад се представљало?“ Баш што знамо да ће бити доста таквих, њима хоћемо да одговоримо.

У недостатку радње, развоја, радње и потребног заплета, писац је обратио сву своју пажњу на сценични ефект, управо не, да њега створи ситуацијом личности које делају, већ да испуни позорницу немим особама и са што више шаренила, које мори очи. За то је он нагомилао те особе у виду позоришне статистерије, претрпао их на позорници, да од ларме, бубњева, гајда, ћеманета, банде, и разноврсног шаренила у делу, да једва си могао сагледати лица која раде, говоре, нити чути шта говоре.

Он је знао, познавајући добро позорницу, да ће то имати сјајнога успеха. И није се преварио. Отуда су она: механска лумповања, песме иза кулиса и на позорници, поскочице у колу, разне свирке итд. Он нам је изнео сабор код цркве у селу а не заборављајући ни „совру“, ни здравице, ни „многаја љета“, ни поскочице, ни коло, ни пијаног пандура Вилипа, нити мноштво сељака нити сељанака у живописном оделу, ни попину беседу о томе како треба децу давати у школу, ни учитељево певање: „Дамјанове љубе“, ништа он није предвидео ни заборавио, што би могло гледаоце да очара....

За тим нам он износи војнички логор на бањичком брду крај Београда, па војнике и шаторе, трубе и добоше, сељаке, Београђане и Београђанке, па војну банду која свира громке маршеве на челу војске, која полази у рат. На опроштај, узвици: „Срећан пут“, на марширање војника са заставом преко позорнице. Онда нам је опет изнео испијена рањеничка лица у болници, па „парастос“, „мешовити хор“, „дует“ Гвоздена и Руже, повратак Јове и састанак његов с Анђом на велико задовољство срећне треће галерије. На крај патњама, „веридба“, весеље, гајде и узвици „живели“ итд. једном речи, све саме театралности.

Ко зна, можда је писац разумео да „слика из живота" треба да буде оваква, као што ју је он извео са гомилом ларме и шареншла, бинског ефекта и кулисне сценерије! Али „слике из живота" нису зар тога буквалнога значаја, него слике типова и карактера, њихових односа и појмова, тежња и сукоба! И Островски је називао своје комедије „слике из живота", али их није овако схватио. Јамачно је био на погрешном путу.

На сваки начин да тај спољни бљесак пљени не само галерије но и партер. То су свакидање слике, које виђамо и на улици. Бањичко је брдо ту, на нашем догледу, на њему смо виђали војнике где полазе и у рат, па нам је некако мило да то видимо и у позоришту. Не знамо да објаснимо то себи. Сретнете ли на улици војнике са музиком, оружјем и заставом, ви их гледате, нешто вас узбуђује, мило вам је да то видите. Тако исто осећате се у средини народа, гледећи сабор, весеље, коло, свирку, свет и урнебес....

Ето, тиме је писац постигао неки привидан успех, ето зашто ће се одржати овај комад и даље као комад за касу. То је наш одговор онима који се позивају на публику, којој се ово дело допало. Расмотрите ли га изближе, види се на мах његова права вредност.

Остаје нам још да речемо коју о песмама у овој „слици из живота". Можда ће се наћи ко, те рећи да наши захтеви нису оправдани, да то што ми тражимо и није главно у овом делу, већ песма народна. Да је ово више нека оперета, која има циљ да нас с музичког гледишта забави. Ту, велимо да ово дело ни као оперета не ваља. Ево зашто. Распоред песама је претрпан. Људи разговарају, дешавају се најтрагичније сцене, а песма се у исто време хори. Два ефекта у истоме тренутку! од којих није у стању ни један да постигне свој циљ. Народне арије у овоме делу су летимице преиначене (токорсе „глађене") те тиме покварене, а оно што је компоновао сам г. Јенко не вреди ни помињати, као онај накарадни „дует" Гвоздена и Руже.

И обзирући се на ову околност, која кроз цело дело провејава, држимо да нећемо погрешити ако узмемо, да је писац пронашао неку нову драмску форму.

Из свега, што смо до сада рекли и навели, види се, поред *врло дубоког непознавања драме*, још и *изванредно јако непознавање онога што се хтело приказаги*. Ни један тип, ни једна личност, није овде извађена из живота. Све је то створила погрешна пишчева фантазија, црпећи живот нашега сељака тек из другог, посредног извора, из приповедака и комедија појединих наших писаца. Од тога непознавања истинског живота и долази често у самоме делу толико неприродности и болесне романтичне запетости, која се у карактеру

Анђе огледа. Писац се дакле прихватио да ради нешто што не познаје, за шта нема спреме, узео је типове онако као из ваздуха, како му се од прилике учинило да ће поузданије бити.

А кад је ово тако, онда о радњи, склопу, сложном распореду и јединству главног предмета не може бити ни речи, а о уметничкој обради и појетској форми још мање. Јединства и целине нема, заплета никаквог, а радњу замењује оно мало причања и театралности.

„Девојачка клетва“ дакле није ни са драмског ни са музичког гледишта ништа, она нити је драма ни комедија, ни оперета ни слика из живота народа у Србији, већ бесмислено извођење на даске накарадних типова, шаренила и ларме.

То је наше мишљење о „Девојачкој клетви“ од Љубинка, држимо да смо га оправдали потребним разлозима. Ето, то је оно дело за кога се из позоришних кругова пронесе глас да би било награђено, да га писац није повукао са конкурса, и о чему је још изашао и панегирик у „Српским Новинама“ пре његовог представљања.

Ако је то истина, онда нам се намеће питање, шта би тај оцењивач узео за мерило досуђујући му награду? Зацело би то било лепа и занимљива студија за развитак нашег позоришта. Са своје пуке ништавости ја то дело не би ни у репертоар уврстио, једно што својом неозбиљном израдом навикава публику на шаренило те се одвикава од озбиљних драма, коју позориште треба да гаји, а и с тога што многи писац видећи, да се таквим писцима и делима указује нека привилегија, неће да ради, декуражира се, што се зар не осећа најпријатније да се такмичи с оваким писцима.

Свакако неће бити ни један од она четири узрока, што нема драмских дела, која нам наведе један члан позор. одбора а најмање *онај четврти мало тугаљивије природе,* који је требао да буде бомба за новинаре који осуђују дела овакве врсте, не обзирући се ни на шта, јер пропуштајући онако овака дела, имаћемо их стотине, али не ћемо имати оних што вреде и ваљају.

Кад се неко дело награђује „да би се живље помакла наша драмска књижевност,“ онда треба имати на уму и књижевно уметничку вредност тога дела, с погледом, да то дело треба одиста да покаже корачање у напред у тој врсти књижевности, и да их и јавност, јавно мњење, као такве призна.

Пошто је ово дело горе од свих ранијих, оно најмање може значити напредак, те по томе, оно не заслужује ни озбиљне пажње а још мање награде.

Једино што би имали да честитамо писцу то је, што је одузев своје дело са конкурса спречио оцењиваче да оваку велику погрешку не учине.

Сима Ј. Аврамовић

МЕСЕЧНА ИЗВЕШЋА

о трговини Србије.

Март 1888.

Београд. (Извештај за м. Март.) *Трговина*. Општа се ситуација у главном овога месеца на боље окренула.

Извоз. На пијаци житарској није било никакве живости као и у пређашњим месецима. — За Браилу купљено је неколико товара шлепова жита по цени 6·10 до 6.20 фор. Овса је нешто за немачки рачун протурено по 4·50 до 4.60 фор. — Кукуруз није имао прођење, са претеране цене продаваца.

Промет у *шљивама* постао је повољан. Натоварено је свега 38 вагона, од којих су упућени 6 у Буда-Пешту, 4 у Беч, 24 у Ријеку и по један вагон у Манхајм, Минхен, Хамбург и Регенсбург. Лађом отправљено је 15.500 q. у Регенбург, 2900 q. у Сисак и 800 q. у Буда-Пешту за извоз. Садашње су цене 15 до 20 дин. према каквоћи. По нову бербу шљива досадање је време било повољно.

Вина је извезено преко Београда 7 вагона: 3 у Париз, 3 у Ријеку и 1 у Манхајм.

Радње с *кожама* било је мало, нешто што се мало тражило, нешто са велике воде, која је потопила све магацине, који се у савском крају налазе.

Од *живе стоке* говеда је извезено преко Београда 21 вагон (у прошлом месецу 11). Од ових је 17 отправљено у Буда-Пешту, а по 2 у Варадин и Земун.

Свиња је извезено 54 вагона (у прошлом месецу 46); од њих 46 у Штајнбрух, 5 у Винер-Најштат и 3 у Земун.

Од 39 вагона *орахова дрвета* натоварених за извоз одређено је 36 вагона за оружну фабрику у Земуну, а 3 су упућене у Беч. За Регенсбург дошло је ове робе 3000 q. за товарење на лађама.

Увоз. *Колонијална роба*. Ситуација се поправила.

Шећера је дошло на овдашњу пијацу око 2888 коли у тежини око 2000 q. Веће количине погођене су за Мај и Јун по 26 до 26$^1/_2$ фор. од Беча (Donaulände). Саобраћај за унутрашњост био је жив. — *Каве* је одвезено 185 q. Цене су попустиле, у след чега се и више у унутрашњост односи. — *Пиринач* млитав, а мало се тражило.

Мануфактурна роба. Главни је обрт био у концу, а нарочито су се тражиле мањи бројеви. Увоз је био велики, и поред Енглеске увезено је доста и из Аустрије, а из Немачке мање него обично.

Зејтин је слабо пролазио, јер је и од пређашњих наруџбина остало доста непродато. — *Петролеума* руског у бурадима увезено је око 20 вагона по 7·40 до 7·70 фор. од Трста. У унутрашњост одвезено је око половине увезене количиче, али по спуштеној цени.

И у *гвожђу* радње су биле живље него прошлог месеца. Цене непромењене.

Због велике воде остале су лађе с *дрвима* неистоварене, и отуда су дрварски трговци имали приличне штете. Цене су остале непромењене.

Народна банка плаћала је први пут 3 дин. дивиденде на акцију.

Инкасо био је живљи и бојазн, да ће веће фирме обуставити своја плаћања, није се обистинила.

Ажио за злато износио је $4^1|_2$ до 5 проц.

Есконт за папире који се у сребру плаћају пао је од $6^1|_2$ на 6 проц. а за злато остао је непромењено есконтовање од 8 проц.

БИБЛИОГРАФИЈА

Авакумовић Ђ. Ј. Теорија казненог права. Први део. Четврта свеска. Написао — — —. Београд, штампано у српско-краљевској државној штампарији 1888. 8-на. 1 л, стр. 497—660.

Бан Матија, Моралне и политичне искрице из Словенске историје. Саставио — —. У Београду, штампано у краљевској српској држав штампарији 1888. 12-на, стр. II, 123, 1 л.

— —, О Ивану Гундулићу. Беседио — — 27 дек. 1887. год. у свечаној седници срп.-краљ. Академије, за тристагодишњу прославу Гундулићеву. Београд. У краљ.-срп. државној штампарији. 1888, 8-на, 1 л. стр. 32.

Чини IV књигу Гласа српске краљевске Академије.

Данић Димитрије Др., Обрасци и теореме из Тригонометрије. Саставио — — —. Са 14 дрвореза. Београд, краљ. срп државна штампарија. 1888. 8-на 1 л. стр. 29, 1 л.

Декамерон, нови. Пикантни листићи. Београд. Штампа Ј. Ј. Медецијана и Ђ. Кимпановића 1888. 16-на, стр. 24.

Спољашњи наслов гласи: Нови Декамерон. Избија дванаест.

Јовановић С. Ал. Наследно право у старих срба. (Прилог чл. 100. и 101. Душанова Законика) Од — — —. (Прештампано из „Отаџбине" књ. 74.) Београд, краљ. срп. државна штампарија 1888. 8-на, стр. 33.

Јосимовић Миливоје, Железнице и путови, њихов историски развитак, културни значај и економна вредност. Уводно предавање — —, професора Вел. школе, држано 4. јануара 1888. год. у Београду. Београд штампано у краљеско-српској државној штарији 1888. 12-на, 1 л., стр 44. 1 л.

Ово је предавање на по се штампано из „Просветног Гласника."

Клерић Љубомир, О компензацији вертикалног клатна. Приступна академијска расправа — —. Београд. у краљ.-српској државној штампарији 1888. 8-на, стр. 19.

Чини VII. књ. Гласа српске краљевске Академије.

Књижице, забавне, Арђрове. Коло прво. Кретање слободе. I (са пишчевим ликом.) У Зајечару. Штампарија Милана Т. Јов. Лесендренца. 1888. 16-на, стр. 72.

Унутрашњи наслов гласи: Светоз-ар Ар-сенијевић у песми и збору. Ора и кола. У Зајечару. Штампарија Милана Т. Јов. Лесендренца 1888.

Козарац Ђ., Зоологија за више разреде гимназија краљевине Србије. Саставио — —. Са 409 слика, Београд, штампано у краљ.-срп. државној штампарији 1888. 8-на, стр. XV. 392.

Леко Т. М. Др. О промету хране, зачина и других предмета од уплива на здравље људско. Од — — — —. Прештампано из «Дневног листа» (бр. 51, 52, 53, и 54. од 1888. г.) Београд, штампарија задруге штампарских радника 1888. 16-на, стр. 27, 2 л.

Летопис Матице српске. Уређује А. Хаџић. Књига 153. 1888. Свеска прва. У Новом Саду српска штампарија Д-ра Свет Милетића. 1888 8-на, стр. 172.

Љубиша Стјепан Митров, Списи — — —. Књига прва. Свеска I. у Биограду. У штампарији Краљевине Србије. 1888. 12-на, стр. 80.

У овој свесци нема унутрашњег насловног листа, него одмах отпочиње живот Стјепана М. Љубише.

II. св. од стр. 81. до 176.

Милинковић Јован, Госп. Гарашанин и државна администрација. Од — —. Прештампано из „Шабачког Гласника." Шабац. Штампарија А. А. Славуја 1888. 16-на стр. 84., 1 л.

Милићевић Ђ. М. Народна библиотека у Београду Написао — — —. Београд. У краљ.-српској државној штампарији, 1888, 8-на, 1 л., стр. 39.

Чини V књ. Гласа српске краљевске Академије

Миловановић Ђ. М. Др. О парламентарној влади. Од — — —. (Приступно предавање са катедре Државног права на Великој школи.) На по се штампано из 74. — те св. «Отаџбине». Београд, штампано у краљев.-српској државној штампарији 1888. 8- на стр. 33.

Недељковић Милан,, Реч о астрономији и метеорологији. Од — —, професора Велике школе. У Београду, штампано у крањ.-срп. држ. штампарији 1888. 12-на, 1 л., стр. 40.

На унутрашњем наслову означено је, да је прештампано из „Просв. Гласника за 1888. г.

Н. (едић) Т. Б. (лагоје,) Збирка одабраних народних умотворина песама, прича, пословица, загонетака, здравица и басана народних са неколико Доситијевих. Прикупио за младеж — — —. У Београду. Штампано у штампарији краљевине Србије. 1888. 7-на, стр. 96., 1. л.

Протић М. М., Ко је крив?.... Савремена приповетка из руског живота. Од Б. Р. В. С рускога превео — — —. Београд, Штампарија задруге штампарских радeника, 1888. 12-на, стр. 142.

Протоколи народне скупштине за 1887 годину, која је држана у Београду 1888. године. У Београду, штампано у краљ.-српској државној штампарији 1888. 8-на, стр. 256.

Спомен на тужну свечаност приликом смрти Дра *Јосифа Панчића*, првога председника српске краљевске Академије. Српска краљевска Академија. Београд. У краљ.-српској државној штампарији 1888. 8-на, стр. 50,1 л.

Угричић Јефта, Всеволод М. Гаршин. Покрај лешине. Приповетка. С руског превео — —. Београд. штампарија задруге штампарских рарадeника. 1888. 16-на, стр. 28, 2 л.

— **Др** —, Злочин и казна. Роман Федора М. Достојевског. С руског превео — — —. Књига прва. У Београду, штампано у краљевско-српској држ. штампарији 1888. 12-на. стр. VIII, 96.

ИСПРАВКА

Уредништво је добило од писца реферата о **Земљопису** *В. Карића* ову исправку:

Критикујући Земљопис г. Карића ја сам сам учинио једну погрешку, па молим да се то исправи, Та се погрешка састоји у овоме:

У г. Карићевом Земљопису добро су израчунате величине појединих делова света и океани, те треба да стоји:

да је Азија велика:	436.000☐	мљм.	43,600.000	км.
» « Европа »	100.000☐	»	10.000.090	»
« « Америка »	425.000☐	«	42,500.000	»
» « Африка «	300.000☐	«	30,000.000	«
« « Аустралија	89,000☐	«	8,900.000	«

То исто важи и за величине океана.

Љуб. П. Ћирић

СЕЉАНКА

РОМАН

Јанка М. Веселиновића

НАСТАВАК

XIV.

Насташе опет зимњи дани. Вејавица не престаје никако, па које она, које студен ветар и лапавица — не дадоше никуд из куће.

Чича Стеван већ није ни мог'о више никуд: старост га оборила у постељу. Он кашљаше. Кашаљ му се нагоњаше по неколико пута на дан и то тако жесток да је се видело да му нема живота.

У дугу дану Живана беше са Анђелијом уз његову постељу; а кад падне ноћ и кад Анђелију дрем савлада — Живана ју је слала да, бајаги, види дете — а она је остајала и даље да лебди над својим старим другом.

— Оћеш ли воде? — питала га је.

— Дај ми мало — искаше он, тек да јој не учини на жао.

— Баш се не може никуд?

— Баш никуд!

— Пада ли ти што на ум да једеш?

— Ништа....

Живана би тада заћутала и гледала га. У томе и зору дочека.

Но једног јутра чича заковрну зорли. Срећом још беху сви код куће и Живана рече Анђелији да их зовне у собу.

Уђоше сви. Нинко приђе постељи болниковој.

— Како је, бато? — упита.

— Биће боље!

— Је л ти мало лакше?

— Даће бог — биће и лакше!... Јесте ли сви ту?

— Сви смо.

— Нека уђу и снаје.

Миладин изађе те их позва све у собу...

Настаде тајац. Мушки поскидали капе па стали на једну страну а женскиње на другу; Анђелија му стајаше више главе, а Живана сеђаше крај њега на кревету.

Он прекиде тишину рекавши:

— Придигни — де ме ћери.

Анђелија га придиже па подметну још један јастук под плећке.

Он дисаше кратко. Лице му беше дошло тамно а јабучице искочиле — много беше оболео.

— Брате мој, друже мој и децо моја!.... Ја полазим на далек пут са ког се не враћа — али тако је божја воља. За то оћу да вам кажем неколико речи и да се поздравим са вама пре него што пођем.

Ту ућута мало. Тишина беше така да би чуо муву кад пролети.

— Чујте децо! ово је брат мој, а ово је друг мој, и мајка ваша. Са њима сам ја стек'о ово крова над главом и оно мало имања. Доста смо зноја пролили и доста смо муке имали док смо све прибрали. За то сам вас позв'о да вам кажем и да вам накричим: да чувате овако исто ово имање. Живите на њему. Има га доста и вама и деци вашој... Али, чујте ме!.. ни један да се није усудио да ишта одели! И тај који хтедне цепати на парчад наш зној и нашу муку — нека је проклет!....

Ту опет мало поћута.

— Децо моја!... Пошто ја већ полазим на пут то сам вам одредио и старешину. Нина ће вам од јако бити старешина. Он који је ово умео стећи — умеће и очувати. Слушајте га, децо моја,, к'о што сте и мене слушали! Немојте да свет рекне: умре Стеван — посрнуше Пантићи!... Онда ће ми се потрести кости моје у гробу!... Ја оћу да и од јако Пантићева кућа буде прва у селу — к'о што је и до јако била! Ја оћу да се прича по свету о вашој слози и љубави — к'о што је се и о нама причало! Ја оћу да се прича о вашој вредноћи и о вашем раду — к'о што је се и о нама причало.

Сузе су кипиле из очију и лиле се потоком; већ отпоче и јецање. И самом се чичи сажали. Он пусти две три сузе па опет настави:

— Ово овде, ово је мајка ваша. Слушајте је и пазите к'о најбоља деца! Осладите јој последње дане негом вашом!.... Немојте да би јој на жао учинили јер — тешко оном на кога падне суза мајчина; тешко оном кога она прокуне!... Ви плачете?... Немојте!.. Благодарите богу што ми је дао овако лепу старост. Ја умирем срећан, децо моја!... Моја је кућа пуна и моје деце и мога труда. Бог ми је дао те сам дочек'о и унуке; дао ми је здравља доста; а сад кад ми даде болест оће да ми узме и живот... А то је баш оно што је најбоље, јер би болестан намучио и вас и себе...

— Чули сте што сам вам рек'о а сад одите да се опростимо и да вас благословим!....

Мојсило му приђе најпре и пољуби га у руку.

— Опрости тата! — рече он.

— Да је богом просто! А ти ми, синко, био жив и срећан!

Онда приђе Сава, па Миладин. Он и њих опрости и благослови.

Сад дођоше на ред жене: најпре Стана, па Марта, па Анђелија. Он се опрости са свима па рече да му доведу децу.

Једно по једно прилажаше му руци и он их љубљаше и благосиљаше; али кад му приђе мали Лазар и кад га пољуби — њему ударише сузе.

— О моја последња и највећа радости! — рече он. Ти си ми засладио моје последње дане. За то нека ти бог да да будеш светао и виђен међу светом ко што је месец међ звездама... Подигни га снајо.

Анђелија диже Лазара на кревет.

— Де љуби деди уста! — рече он.

Дете пољуби.

— Де око.

— Дете опет пољуби.

Он га изљуби и рече Анђелији да га скине.

— Сад изађите на поље. Ти Нино остани, а ти Миладине отиди ми зовни Миленију и пријатеља Маринка.

Сви изађоше.

— Седи Нино.

— Брато, по богу, зар баш дотле дошло — упита Нина кроз сузе.

— Е шта ћеш?... Божија је воља! — рече чича Стеван.

Нина заћута јер га сузе беху обузеле. Живана беше устала па стала у запећак; и она плакаше.

— Живана! — викну чича.

— Чујем.

— Оди ближе... Седи ту.

Живана седе.

— Немам вам много говорити. Ви знате жеље моје. Само те молим Нино, брате, гледај Живану к'о сестру!

— Оћу брато!

— Немој да јој буде на криво у дому нашем.

— Никад јој, брато, на ме криво бити неће. Нисам ја заборавио што је она мени учинила.

— А ти, Живана, друже мој, слушај Нину и договарај се с њим к'о што си се и са мном договарала!

— Оћу!

— А сад да се опростимо!

Пружи руку Нинку, пољуби се с њим и рече:

— Опрости брате, и праштам ти!

— Нек ти је богом просто! — рече Нина.

Он се опрости и са Живаном и онда се поново спусти у кревет.

За мало па дођоше и Маринко и Миленија. Миленија беше сва умузгана од суза — само што није дигла запевку. Маринко приђе кревету.

— Е, дошо си? — рече чича.

— Jā, дођох. А шта је!

— Да се опростимо.

— Зар баш то?

То баш.

Миленија пусти глас; не може се више уздржати. Притрча му па окрете љубити мршаву руку. Он рече да га предигну. Опрости се и са Маринком и Миленијом.

— Спустите ме на земљу — рече.

Маринко и Нинко спустише га. Он полежа мало па рече да га изнесу у кућу.

Чељад беше сва на окупу; само плачу.

— А што ви, децо, не идете на пос'о? — упита он.

— Сад ће брато. — рече Нинко.

Он поседи мало крај ватре, па онда опет рече да га унесу у собу.

Спустише га на кревет.

— Немојте на кревет — оћу на земљу.

Анђелија — која и сама беше ушла у собу простре поњаву. Спустише га. Живана даде воштаницу Марти да запали, па како поњшту да донесе.

Он поћута неколико тренутака...... На једаред протеже врат и зену.

— Свећу овамо!... свећу овамо!... повикаше и Нинко и Маринко.

Марта је додаде Анђелији.

У кући наста запевка.

Старац отвори очи, зену други пут, стиште усне и — глава му клону.... Онда се посвети: лице му пожути к'о лимун. Маринко му метну свећу у руку и рече:

— Бог да га прости!

Чељад из куће поврви у собу. Диже се запевка до неба. Мушкарци стали у крај па плачу...

Мало по мало поче долазити свет из комшилука. Бабе упртиле читаве бокоре босиљка. Људи долазе и чуде се:

— Шта бй, по богу брате?

— Од кад је он тако болестан?

— Је ли се мучио?

— Није никако! — одговара Нина. — Ет' мене и пријатељ' Маринка у мал' не превари; у мал' те не умре без свеће!

— Зар тако лако?

— Ама само што два пут зену; у мал' не превари!

— Ја лепе смрти! — по богу!

Мало по мало нагомила се света пуна авлија. Сваки је жалио покојника. Дража и Маринко одоше да га окупају и обуку; Миладин оде да јави да се звони; Нинко са двојицом тројицом оде да види талпине за сандук, а жене само запевају.

Живана турила руке под појас па лагано нариче; Анђелија узела Лазара, скинула му капицу па набраја детету дедине милоште. Нарицала је тако тужно, а онај јасни глас звонио је по пространој авлији — да је мор'о човек оплакати — већ кому је камено срце; Миленија не зна шта ради од себе.... морали су је већ и ућуткавати....

Пошто су га окупали и обукли — жене одоше у собу да наричу. Живана нареди Марти шта треба за ручак кувати па и она оде у собу.

Људи се окупили у авлији, те им Нинко нарећује пос'о.

— Ти, имењаче иди са Миладином те дотерајте јуницу; ти Мојсило отиди да јавиш попи; ти Перо и Мијате и Станко и Јоване — ви ћете тесати сандук....

Звоно на цркви зазвони.

— Бог да му душу прости! — рекоше сељаци крстећи се, а капе беху одавна поскидали.

Мудрим старањем Нинковим и Живаниним — све иђаше уредно. У кући не беше никакве галаме око огњишта, ни у авлији око пословања — свако знађаше свој пос'о.

Народу се на време издаде ужина па је после опет сваки послов'о.

Кратак зимњи дан прође брзо, к'о што брзо сви дани у послу пролазе. Наста ноћ.

Жене се разиђоше по собама, неке да одспавају а неке да разговарају. Људи су седели код мртваца и разговарали. Причали су све што су о њему знали — наравно, избегавали су његове мане.

— Е, брате, ала се провесели о свадби: к'о да је знао!.. Бог да га прости!

— Није мало, него кад поче играти — ја сам се запрепастио Кад он научи играти?

— Море — вели Дража — стари је он играч!

— Беше добар човек. — рече Митар Јеленић.

— Ко, зар он?

— Jâ!.. Кад оно ја хтедох женити мога Марјана дођем њему. Знаш, нестало ми пара. Назовем бога и поздравимо се. „Које добро?“ — вели. Кажем ја њему све, онако из почетка, па му кажем и како немам пара. „Имам — вели — ја па ћу ти дати те га састави са кућом.“ И лепо оде у собу и изнесе шест дуката. На — вели — вратићеш ми; није на томе никад пропало!...

— И мени је помого: — вели Петар Ранђић.

— И никад није тражио на писмено нити каке зараде к'о Вук

— Јок!

— Море, човек је био — бог да га прости!...

И тако су целу ноћ разговарали.

Сутра дан опреми Нинко шесторицу да гроб копају. Они остали помагали — су укућанима. Неки су само седели и пили — ракију.

Кад превали подне дође попа са учитељем и ђацима, јер је Нинко хтео да га ђаци прате; осим тога хтео је и да опело буде у цркви; захтев'о је да се попале сва кандила и полелеји:

— Заслужио је — бог да га прости! — реко би Нинко свакоме.

— Је л готово? — пита попа.

— Готово је.

„Попа оде са учитељом у собу те очиташе, спомен.“

— Које неће на гробље нек целива покојника — рече попа.

Редаре уђоше у собу целиваше крст и нададоше запевку. Дража дође да и он целива јер је он пек'о „подушног брава.“

Онда изнеше тело покојниково и понеше цркви... Пратња је била велика. Напред иђаше чича Макса са мртвачким крстом, за њим ђаци — обучени у беле стихаре — који певаху „Свјати боже.“ За ђацима попа и учитељ; за њима шест људи носаху покојника на носилама; за овима сељаци који су дошли на испратњу а по зади жене нарицајући.

Време беше престало; по небу се гомилаху снежни облаци; некаки ладан ветар леђаше и срце у грудима. Са црквене куле разлегаху се звуци звона и мешаху са нарицањем жена и певањем дечијим...

После опела спустише старину у гроб. Запевци и нарицању не беше краја. Мојсило баци први бусен оцу чело главе; попа прели покојника; народ бацаше бусен по бусен у гроб.

Кад земља покри сандук мртвачки, жене се дигоше кући. Уз пут су се разговарале тијо о животу и смрти покојника.

Трудбеници засуше гроб и усадише крст чело главе, па и они изађоше из гробља. Нинко оде у цркву да плати што треба — па онда са попом и народом крете се и он кући.

У авлији их дочека Анђелија те им поли те руке опраше. Попа оде у кућу да свети водицу.

Вечерњи сутон падаше на земљу; запад је се црвенио к'о да у ватри гори. Људи гледе и веле:

— Биће сутра ветра.

Совра је била постављена пред кућом. Кад попа изађе — Нинко у једној чапи изнесе панајију и метну на совру да попа очита. Мојсило раздаваше људима „светњаке.“

Попалише се свеће, попа метну „петрајиљ“ на врат и очита панајију. Људи се молише богу. Онда се попа прекрсти, рече: бог да му душу прости! и узе зрно-два од панајије и пружи чашу оном до себе.

Људи узеше панајију, дадоше светњаке Мојсилу — који их све састави и прилепи за дрво изнад совре да гору — па онда заседоше за совру.

Нинко наслужи попи чашу.

— За испокој душе нашег доброг друга и пријатеља Стевана! Лака му земља, проста му душа!... Бог да му душу прости!

— Бог да му душу прости! — рече народ.

Попа испи чашу.

— Бог да му душу прости — рече попа.

— Бог да му душу прости.

— Бог да му душу прости — рече и по трећи пут попа.

— Бог да му душу прости — понови народ за њим.

Синови Стеванови и Нинко служаху гологлави дуж целе совре ракију. Жене изнеше јело на совру. Људи су јели и тијо разговарали и то само о покојнику... Никаке ларме не беше; сваки је пио умерено; а кад није више хтео само је не примивши више чашу рек'о: бог да му душу прости!

Кад је свршена вечера и кад Нинко опет наслужи попи чашу, попа рече:

— Ком је за душу — бог да му душу прости; остатку живот и здравље!

— Амин да бог да̑! — рече народ.

Пошто пише сви за живот и здравље остатка — Нинко насу чашу и пружи је попи. Овај је прими па је пуну спусти на совру.

— Пуно затекли — пуно и оставили — рече, и прекрсти се и устаде.

Сви се прекрстише и дигоше иза совре.

Онда је женскиње село да вечера....

Пошто је све вечерало — онда се разиђоше тијо, без икакве ларме. Нинко уђе у собу где је покојник умро, запали воштаницу и метну на оно место где је издануо — па се онда и укућани тужна срца разиђоше да спавају....

* * *

Сутра дан издали су чича Стевану трећину: у девети дан деветину а у четрдесети — четресницу.

Живана није дочекала полугодишњицу Стеванову. Нешто старост, нешто немоћ, а нешто и назеб на сами дан пратње — оборише је у постељу.

С дана на дан она биваше све слабија; већ не могаше ради себе ни на поље изаћи... А једног јутра пролетњег и она испусти душу.

Сахранили су је поред чича Стевана....

XV

Кућа Пантића поче опет живети својим животом. Нинко беше добар старешина. Он је наређив'о пос'о, а млађи су слушали. Само се није мог'о честито да навикне: да тумара око суднице и да тамо куповине уређује. Увек би у тим приликама рек'о:

— Еј, брато, брато!.... Нема твоје памети ни у царевини!....

Анђелија је много жалила свекра и свекрву, нарочито свекрву. К'о да јој је мајка умрла!.... Од онога вечера кад је Живана заварчила урок Лазару — она ју је сматрала за најпаметнију жену и нешто силно вукло ју је Живани. Нарочито је се сећала смрти њене.

— Оди де ћер'и! — рече јој Живана.... И тада јој је говорила о многом које чему што има да ради. Наређивала јој је да чува и слâже браћу да се не би изделила; поучавала ју је у свему а нарочито како ће да дете гаји и учи.

— Никад се, ћери, нећеш покајати ако ме послушаш! Може се богу прохтети да те и мучи — али му се ти само моли! Буди поштена и честита к'о што си и до сад била. Твој човек и твоје дете нек су ти највећа радост и брига!.... Ја сам те запазила још од првог дана, кад си у овај дом дошла; видела сам да си од моје сорте.... За то те и призивам и накричујем ти.... Ћери, да си благословена и срећна!.... опрости и — праштам ти!....

Анђелија је поштовала аманет. Миладин и Лазар и били су њена највећа брига. Нинку и деверима умаштала је што је боље могла....

А дете је расло.

Анђелија га је учила реду и пристојности. Он је љубио старије у руку; иш'о је из собе где су старији разговарали и слуш'о што су заповедали.

Био је пуначак к'о лâне. Његова злаћена косица добијаше смеђину; лице румено и лепо смешило је се на сваког — а био је увек чисто одевен.

Да сад кажем!....

Анђелији се заиста нису држала деца. Рађала је још осим Лазара, али увек умру у првој години. Неку није ни донела до вакта.

За то је склопила руке око Лазара и гледала га к'о божији благослов.

— Оно ће морати бити срећно: — Њега су сви благословили, — шапутала би она гледајући га где се игра.

И укућани су га радо гледали. Нинко, ваљда, што и сам не имађаше мушке деце, волео га је к'о очи....

Кад је дете поодрасло — Нинко дозва синовце и рече им:

— Ама како би било да дамо малог Лазарја (он га је и сад тако звао) у школу?

— Па добро чијо.

— Ја велим, и ред је. Овака кућа — к'о што је наша — па само један писмен.

— Нек буде и он — рекоше они.

И тако Лазара дадоше у школу.

Анђелији је играло срце од радости. Метнула му торбичицу на врат па стала на капију и гледа за њим.

„Ала ће то бити лепо! — мишљаше она. — Ала ће то бити красно!.... Мој Лаза ће да изучи књигу па ће знати све!....“

Па онда замисли: к'о он изучио већ а Нинко га зове да му види неке артије. Он се само намргоди мало па чита к'о воду, а, к'о, Нинко му вели: „алал вера!....“ Па, ко, он пише, пише све што год оћеш, и чита сваку књигу....

Па онда, ко, одрасто, па га опремају у Шабац да продаје рану. „Ти си — ко, веле му — писмен — умећеш израчунати....“ Па, ко, људи у селу оће да бирају кмета. „Кога ћемо, кога ћемо?....“ „А Лазара Пантића кога ћемо другог! Он је и писмен а, вала, и добар....“

Лепа је машта мајчина!....

Лазар већ псалтирац — па још најбољи ђак. Учитељ је се свуда с њиме хвалио и поносио — а Анђелија — у име благодарности — шиљаше учитељу увек лепу „реграцију“.

Баш, некако, при крају школовања једнога дана дође Лазар раније него што треба кући; нешто се покуњио.

— Шта је рâно; зар тако рâно пустио учитељ? — упита га Анђелија.

— Није нано — него сам болестан.

Анђелију нешто ледну.

— А шта ти је, кућо моја?

— Ево види.

И дете окрете главицу.

С десне стране испод ува скочила мицина, али тако велика да је се Анђелија уплашила.

— Боле ли те, рано моја?

— К'о у око! — рече Лазар.

Анђелија викну Марту.

— Јес видела ово кад год јетрвице — упита она.

— Нисам тако никад.

— Па шта да радим?

— Да му се чита молитва.

И Анђелија одведе дете попи.

Ту ноћ око на око. Дете се превијаше од бола к'о црв. У лицу позеленило к'о трава. Миладин сеђаше крај његове постеље; Анђелија лебдијаше над њим и мољаше се богу.

Свану. Ништа боље. Оно чудо дошло велико, па две главе у детета. Оно се са свим збунило па очију не отвара а једнако јечи.

— Шта да радимо? — питаше Анђелија Миладина.

— Ја не знам.

— Како би било да га носимо врачари? — упита она.

— То је још по најбоље — рече он.

Упрегнуше коње у кола. Анђелија спреми ракије и јестива; метнуше дете у кола — па у Црну Бару Цвети врачари....

* * *

Има врачарâ које живе од врачања, само да се лебом ране, али има их које су потпуно убеђене да је њима то Бог рек'о. Међу ове последње спада и Цвета врачара.

Она је била ћерка једне удовице сиротне, која је под старост врачала. Од ње је Цвета научила многе гатке. Она је помагала својој матери у прибирању разних трава и већ је к'о девојка знала које су траве лековите. Девојке су је још тада прозвале: врачаром.

Нешто то, нешто што је била сиромашна, а највише што је била ружна — нико је од момчади не хте ни погледати, а камо ли да је узме за жену.

У то време досељавали су се из Босне људи у Србију, који су бегали од турског зулума.

Елем, досели се и један бећар неки Богдан који је, веле, убио Турчина. Настани се крај „Студене Баре“, и ту, од прућа, оплете себи кућицу и покри кровином.... Е, али је за кућу требала и домаћица — и он се ожени Цветом.

Како је-тако је: тек је Цвета добила човека, и с њим је радила и кућила; а кад јој умре мати она се са Богданом пресели у своју кућицу.

Ту су они живели лепо. Цвета није рађала деце па им није много ни требало. Живели су тако око неких пестнаест година и тада Богдан умре.

Оставши сама — Цвета се баци на врачање. Из почетка то је радила, колико да не умре од глади, јер ју је мрзило радити; али! пошто излечи неколико болесникâ; пошто се увери да у том има среће — она се баци са свим на тај пос'о....

Купила је траве, учила је разне басме, трчала је на све стране и лечила све болести.

Свет јој је дав'о и јело и пиће тако, да је свега имала у изобиљу. Није више јела суву проју.

За кратко време она научи многе басме, упознаде непознате траве, и — кад виде да јој се може — она више не иђаше од куће.

Није била чистуница. Кућа јој је била и с поља и из нутра јадна и чемерна. Она је ишла дроњава и чупава — јер, мишљаше, и тим се свет навраћа.

Она имађаше неку срећу да су болесници оздрављали од њених лекова. И она сама вероваше да може што год оће.... За то се и прочула на далеко....

Била је малена раста. Лице јој беше округло и мрасаво од краста, очи зелене а коса бела. Било лето, била зима — она је носила неку кожушину на леђима.

Миладин заустави и Анђелија скочи с кола пред Цветином кућом.

Цвета је дочека седећи крај огњишта и само укрљешти своје зелене очи у њу.

Анђелију обузе неко непријатно осећање.

— Помоз бог!

— Бог помог'о!.... Које добро? упита Цвета.

— Па и није добро....

— Â, болест! — пресече је Цвета. — Па добро!.... То је божија воља. Он напушта болести, али он је дао и лека. Ако болесник има века — биће лека.... У мене има свега! Има трава „*бљӯшт*" коју сам брала између Госпођа. Она лечи од сваке болести око врата.... Има трава „*петлово перо*". Њу стуци ситно и саспи у комовицу — она лечи од костобоље.... Има трава „*прѐчица*" — она лечи од очију. Има „*сѝљевина*" и „*чибуковина*" — оне лече од грознице. Има „срце-пӯц" — од ѝзēди" њу треба укувати. Има „*оддлен*" и „*разбојник*" — од врућице, и то: одолен да једе са трнометом, а разбојник усећи ситно па пити у комовици. Има „*лѝнцура*" — од кашља. Има „*ре-*

вѐндија« — њу кад употреби човек ће бити здрав и јести к'о дете од 12 година. Има »*ӱступанӣк*« — то ти је трава за сваку болест.... Има....

— А има ли лека од мицине? — Прекиде јој набрајање Анђелија.

— А ко ти лежи мицину?

— Моје дете.

— Па где је?

— Ево га.

— Донеси га овамо.

Миладин унесе Лазара у кућу.... Дете беше у забуни. Цвета загледа.

— Ајој! — Ово је чудо!

Миладин и Анђелија ћутаху.

— Чек' да видим нешто.

И Цвета оде на бунар те донесе воде. Усу у чанак па онда узе жара на ватраљ и машицама спушташе жишку по жишку у чанак шапућући.... Онда диже главу.

— Ово је детету наметнуто! — рече.

— Наметнуто? — упиташе и Миладин и Анђелија у један глас.

— Jȃ!

— А ко бӣ таки душман.

— Једна жена зелених очију — рече Цвета.

— То је Петрија! — јекну Анђелија. — Па има ли помоћи?

— Која Петрија? — питаше Цвета.

— Та неког Митра Зељића.

— А знам је!.... Богме је она душман!

— Има ли лека?

— Биће. Спустите дете.

Анђелија простре по земљи шареницу и Миладин спусти Лазара.

Цвета оде у собу и изнесе отуда парче воска и једну суву шипчицу.

— Видиш дијете! Ово је »мртви восак« а ово ји »неприм калем«.

Онда уми руке и приђе детету. Засука леви рукав до лакта, па домалим прстом леве руке узе кружити око мицине говорећи:

— Лева рука крста нема — ова боља места нема. Без оца се родила, без попа крстила, без имена угинула: устук мицо, овде ти места нема!

И кружећи прстом изговори три пута ову басму.

Онда узе мртви восак опет у леву руку и поче кружити њим и говорити:

— Кад челе — што су овај восак носиле — оживеле — онда и ти, бољо! К'о што челе замрле — и ти, бољо, замрла!

И ову басму изговори три пута. Тада баци восак у ватру и рече:

— Колико овај восак горео — толико болело!

Сад узе неприм калем у леву руку. Окружи и њим, и рече три пута:

— Кад се овај калем примио — онда и ти бољо! Калем усануо — и ти усанула!

Онда остави калем па опет узе руком кружити:

— У мице деветоро деце: од девет — осам, од осам — седам, од седам — шест, од шест — пет, од пет — четри, од четри — три: једно Станко, једно Станоје, једно Станиша. Станко слеп, Станоје нем а Станиша глув. Слеп не види, нем не говори, глув не чује. устук мицо овде ти места нема!....

И онда се подиже.

— Сад сам обајала — рече.

— Нека бог помогне! — рече Миладин.

— Сад треба да му превијеш на мицину краставац печен у тију пепелу — рече Цвета.

— Добро, превићу.

— Шта је твоје? — упита Миладин.

— А шта ми дâш. Ја се никад не цењкам.

Миладин извади рубљу и даде јој, па онда онде и донесе с кола оно што је Анђелија спремила.

— Вала вам! — рече Цвета.

— Вала и теби! — рекоше они.

— А шта ћу? Бог нек помогне!

— Дете отвори очи.

— Шта ћеш, дико? — упита га Анђелија.

— Оћу воде — рече Лазар.

— Ево, ево, рано. Сад ће теби да да баја воде — рече Цвета.

И додаде детету воде.

Онда се дигоше да иду. Миладин доведе дете и препе га у кола. Онда се поздравише са врачаром, седоше на кола и кретоше се најлак кући.

— Е, зна много! — рече Миладин.

— А врачара је, брате!

— И баш то Петрија учини!

— Петрија! Како рече: „жена зелених очију“ — ја се одмах сетих.

— Треба њу измлатити, к'о бог ђавола, па, после, да се крсти! — рече Миладин.

— Платиће јој бог! Има и она својих.

— То је због оног, знаш?

— Знам....

Чим су стигли кући, Анђелија прво оде у башту те нађе крставац и запрета га у пепео.... Кад би печен, она га располути и преви Лазару на мицину.... Чим се топлота дотаче мицине — дете заплака.

— Скини, најо!

— Нека, рâно, биће боље!

— Али боле!

— То је за мало.

Наста ноћ. Укућани, који суваздан радили, поспаше; засна и Миладин. Само Анђелија сеђаше крај Лазара који мало очи сведе....

Она изађе на поље. Небо се осуло звездама. Тишина владаше селом. Никаког гласка осим тичијег, никаког шушња осим шапата лишћа што се на гранама лелујаше.... Из даљине се чујаше укање ћука и неки гласови што их само ноћ има.... Беше глуво доба....

Она се врати у собу. Седе опет на креветац крај детета.... Свећа је тињала и пуцкарала, а мали попак певаше своју песму у запећку.

Анђелија се замисли....

Сети се детињства. Све јој ситнице изађоше пред очи: играње, трчање, купљење иверја, прављење топова од блата.... ама све.... Па, онда, девовање, па прошевина, па свадба, па младовање.... Па отац и мајка, па свекар и свекрва, па рођење Лазарево, па Лепосавино, па Стеваново, па смрт овог двога....

Све јој то беше пред очима. Она се сети свог сна који је снила прво вече кад је у кућу дошла и.... угрози се.... добро се сећаше речи теткиних у томе сну.... „У деци нећеш срећна бити!“.... Па се сети како је онда мислила: „да је мени да се ја њима додворим — а за децу ми ни је брига“.... А сад, сад би дала све за ово дете и успомене на детињство, и на девовање, и живот и душу....

„Само да ми је жив и здрав, па да би просила па га лебом ранила“....

И погледа у дете. Онда се диже па се стаде молити богу:

„О Господе свемогући! Ја ти се молим: дај моме Лазару живота и здравља! И, ако му хтеднеш Господе живот укратити, онда одузми мени најпре!.... Ја сам се наживила, Господе: видела сам у мојим годинама и добра и зла; зазнала сам и за радост и за жалост.... А он, он је к'о млада травка. Не покоси је, Господе, док не сазре!.... Молим ти се Господе! Молим ти се оче небески!“....

Прекрсти се па се опет лагано спусти на креветац.

Свећа је опет пуцкарала; попак је опет пев'о; Миладин лагано ркаше а Лазар је дис'о равномерно.

На пољу се чуше петли.

„Зора већ“ — помисли она.

Дете се промешкољи, окрете на другу страну и — писну.

— Шта је, рано? — викну Анђелија поплашено и наже се те га диже.

Детету се низ образ цедила сукрвица.

— Увредих се нано!

— Вала Богу, дико моја, провалило се!

— Оће ли ме још болети?

— Неће, рано.

И Миладин се трже иза сна.

— Шта је; шта је?

— Добро је; провалило се! — рече она радосно.

И узе брисати детету обрасчиће.... —

Дете је кроз неколико дана опет пошло у школу. За увом му оста рупа, где је мицина била — али не мари ништа.

Анђелији лануло. Само се бојала да дете не би опет на шта нагазило, за то му рече:

— Рано моја! Пази кад идеш! Никад ништа немој узимати што на путу нађеш — не ваља се!

— Нећу, нано — обећа Лазар.

XVI.

Година за годином клизила је не осетно у послу и раду. Нинко много остарио; не беше више у стању да мане косом; Мојсило већ уд'о прву ћер; Лазар одраст'о момчина к'о тресак — већ му и цуру меркају.

И Анђелији прођоше године, али она ипак није изгубила много од свога здравља. Била је оно што у нас кажу: „држећа женска“. Радила је ко и пре. Кад је њен ред у кући — мог'о би, одакле ођеш меда лазнути — тако је чисто држала.

Истина, за то време помреше јој отац и мати — али је она опет била срећна. Да јој се не би замерило — казаћу да их је она ожалила к'о родитеље; али она не беше више само дете — она је била и мајка. По себи је знала како страхује за Лазара; а како би било њеном оцу и мајци кад би под старост дочекали да се њојзи што деси?....

Лазар је био њена срећа, њен понос и снага, њен разговор. Срце јој је играло од радости кад би видела, како Нинко много што шта поверава Лазару. На сваком кораку само би се њим хвалила.... А Лазар опет одаваше њојзи поштовање које је и заслужила. Ни-

куд не би он отиш'о да се њојзи не јави и ништа није хтео урадити а да то најпре њојзи не каже....

У томе дође несрећна 1866 г. кад поче морити колера.

Весели Глоговац и сувише је пропатио од Турака, али му би суђено да му и колера у пôде дође....

Болест поче узимати мâх. Свет падаше у постељу да се више не дигне. Гробље поста вашариште: једни излажаху — други улажаху. Селом се поче разлегати жалостивна песма. Мајке жаљаху децу, жене мужеве, људи породицу.... Ниси мог'о да нађеш трудбеникâ који ће гроб да копају, јер нема куће која не беше у црно завијена. Нема жене која не жали ја мужа, ја сина, ја свекра, ја девера, ја јетрвицу, ја заовицу....

А мора — мори. Свет падаше: — неко од болести — неко од стрâ.... Нема никога ко би овом јаду доскочио....

Попа тргоше на све стране. Он имађаше пуне руке посла.

За време колере највише платише задруге.

Тако и Пантићи.

Прво се разболе Нинко. укућани сви сколише његову постељу. Али и плаћаше за то.... За Нинком паде Марта за Мартом Мојсило; за њим Миладин, за Миладином Сава, за Савом Стана па деца....

— Склањајте се које је здраво! Зар не видите где изгибосмо? — викаше Нинко.

И Анђелија склони Лазара и остатак — а она сама тумараше око болесникâ.

Стрâ је овлад'о њоме. Она се није бојала за себе него за дете. Куд год је ишла само је се Богу молила:

„Боже очувај ми га! Боже очувај ми га!....

— Ј'ој, подигни ме!

— Ј'ој, окрени ме!

— Ј'ој, цркох!

— Ј'ој, умрех!....

— Ј'ој, помози, ако си брат!

Јаук и само јаук разлегаше се целом кућом.

Анђелију већ заглунуше уши; ноге је једва држаху: Надгледала је и здраве и болне. Није се имала кад бринути за ручак. На брзу руку утуче белог лука, па га помеша са сирћетом иједе са здравима; болесници нису ни тражили јела.

Жалосно је било погледати по великој соби: само се ваљало к'о снопље.

— О Боже! Или дај смрт или предижи!

— Дијете! — викну Нинко.

— Чујем.

— Зови попу нек чита што год макар!

Анђелија оде попу. За мало и дође с њим.

— Читај ми, попо, велику молитву.

Попа очита.

— Читај и Мојсилу! рече Нинко.

Попа очита.

— Деди Сави....

— Де и Миладину....

Попу проби зној, али очита.

— Дела и снаји Стани.

— Не могу! — рече попа а сав позеленио — не могу више ни речи, ни слова. Кад си тако хтео, што ниси каз'о, па да читам свима у један пут!

И посрћући изађе на поље....

Људи!.... Гроза ме вата кад причам. Перо ми дрхће — али ја вам причам целу истину!

Ни једно што је пало не диже се — све помре. Сандук за сандуком изношен је из куће....

Анђелија је само нарицала. Овде свекар — онде муж; овде девер — онде јетрвица; овде синовац — онде синовица.... Сви јој беху мили, драги. Све то беше њен народ, њен разговор, њено другованье и њена нега, њена љубав и њено поуздање.... Она и Миленија беху две кукавице које су кукале од јутра до мрака....

Шта да ради сада? Куда да се окрене? С ким да кући?.... Та ово беху све деца коју је она на рукама одржала. Шта ће с њима и како да их лебом рани?....

Оволики удари сатрли су је. Али она се не смеде подати. Ова деца искаху леба. И ако икад — сад је морала да живи....

Прође колера.... Народ се згледаше. Пребројаваху мртве.

— Што ли богу згрешисмо? — питаху се једни.

— Али нас и казни! — рекоше други.

— Укиде потоп а пусти колеру! — рекоше трећи.

— Ко ће к'о он!

— То је, браћо, због наше кавге! — рече један старац.

— И због псовке! — рече други.

— Е, његова воља!.... рекоше сељаци.

(Наставиће се)

СЛИВНИЦА

XVII
ТИМОЧКА ВОЈСКА*

У нашем војном устројству није познато ово име. Оно је у минулом рату наденуто оном делу активне наше војске, који је своје радове засновао на Тимоку, како је овај део самостално радио, и радом могао утицати у два супротна правца на догађаје, самим овим заслужио је да се и о њему поведе исти рачун као и о главној војсци. Но, осим овога, неправедно би било не оставити за собом исписане листове садашњости радовима савременика, нека их потомство чита, нека се на њих угледа, нека се клони свега што у њима нађе да није ваљало. Али исто тако и ружно и себично би било, не одати достојну пошту свачијем поштеном и добром раду.

Ниже изложени редови изложиће у кратким и главним цртама рад Тимочке војске у рату са Бугарима $188^5/_6$ године, па читаоци нека суде о њеном раду.

Мобилизација.

Под приликама, које су изазвале српско-бугарски рат год. 1885., а са устројством војске које је тек трећу годину живота узело, почела се збирати наша војска за тај рат.

Дуго је времена прошло, па је рођена *Тимочка Војска*. Пре ње постојала је само *Тимочка дивизија*. Земља је по новом устројству била подељена у пет дивизијских области, и ова је била петина целе активне војске, а пета и по реду.

Да се упознамо, ма и летимично, са новим устројством.

Принцип, кога је ново устројство војске узело, био је такав, да се кадар стајаће трупе, са ислуженицима из њега, резервистима, споји у једно, у одговарајуће органске јединице, и на тај начин направе *Активну војску*. Према овоме, кадар ове дивизије били су: тимочки пешад. пук од три батаљона: XIII. XIV и XV; тимочки артиљер. пук од 4 кадровске батерије; ескадрон коњице сталнога кадра; по једна пионерска и болничарска чета; један део понтонира сталн. кадра; један ескадрон возара. Спојен кадар са резервистима образује у свакој активној дивизији:

* У пређашњој свесци „Отаџбине" завршен је рад Нишавске војске у српско-бугарском рату од год. 1885.-6., а у овој свесци доносимо рад Тимочке војске на источној страни ратишта од другог сарадника „Отаџбине", који је тада у тимочкој војсци имао лична удела у свима њеним операцијама. Ур.

	Три пеш. пука од по 4 бат.	=12 бат.	=12.500 људи
	Арт. п. од 8 бат. са по 6 топ.	= 8 бат.	= 1.200 »
	Коњички пук од 4 ескад.	= 4 еск.	= 720 »
Див. инжинерија	1. Пионерска чета	= 1 чет.	= 280 »
	Један мостови полу-трен	= 1 »	= 140 »
	» див. инж. депо		= 40 »
Дивиз. санитет	Једна болнич. чета	=	= 250 »
	4 пољске болнице	=	= 228 »

Од ескадрона возар. сталног кадра образују се: штабне, стројне профијант. коморе; дивиз. профијант. колона; дивиз. мун. колона; даје неки део за резервну муниц. колону; возаре и возове за инжењерске и санитетске возове. Кад ово издвоји онда командир возарског ескадрона са дивиз. проф. колоном, пекарском и месар. четом и марвеним деповом, занатлијском четом и марвеном болницом — образује *возарски пук*. Бројно стање свију јединица возарског пука износи око 700 људи и око 460 кола.

Тако дакле активна дивизија броји свега око 17.000 људи, од који су у борби у опште 14.700 људи или најчистије око 15.000 по разним родовима, од којих тежина боја пада на 12.500 пешака.

Лепа идеја, само још времена па да постане дело. Да се оно изведе и да се од њега има она хасна која се тражи, поред силних жртава што их за напредак војске ваља поднети, за овај и за све будуће случаје, мобилисање је апсолутно немогуће, ако кадар није у одговарајућој територији; ако свака територија за себе не располаже свим среством нужним за правилан и брз прелаз на ратну ногу. Овако устројство неопходно тражи и оваке услове за живот.

И ово је предвиђено. За сваку дивизијску област *пројектована су и дивизијска слагалишта*. Ова су била: *убојно* за сав бојни материјал потребан активним трупама; *профијантско* за исхрану; *обмундировно* за одећу и остало; *санитетско* за лекарију; *инжињерско* за инжињерске послове уз војску.

Тимочка дивизијска област располагала је са пројектима.

Кад је пак наређено мобилисање, онда су њене кадровске трупе биле овако дислоциране:

Тимочки пешад. пук, тимочки дивизијски пук, ескадрон коњице сталн. кадра, пијонирска чета (ови нису стајали под непосредном командом дивизијског команданта), болничарска чета у Нишу. У дивизијској области били су: III бат. сталн. кадра (из састава морав. дивиз. области) и возарски ескадрон.

На основу највишег указа наређује Министар војни за ово извршење мобилизације:

I. За активну војску.

а) *Пешадија.*

„Од ове позваће се *сви резервисти који су служили у ст. војсци, који су уписани у I. позив као петомесечари, који су о доласку петомесечара сада отпуштени,* а и сви војници сталн. кадра који су на привременом отпусту.

б) *Коњица.*

„*Позваће се такође сви који су уписани у I. позив а служили у ст. војсци.*

Који немају коња, употребиће се у *перијоду* дотичне територије. Но да би они дошли лакше до коња, овлашћује команданте *да их приме са коњима и испод прописне мере, само ако су они добри и издржљиви.*

Од резервиста коњаника који су сада на скуповима без коња, пустиће се кући они, који изјаве да могу набавити себи коње, па ће као коњаници доћи на одређено место са осталима.

У пешадији и коњици да се по формацији формирају јединице у прописној јачини.“

в) *Артиљерија.*

И од ове позваће се *само њени резервисти који су служили у ст. војсци, а у I. позиву.* Од њих толико, да се у свакоме артилеријском пуку мобилишу само по 4 батерије у прописној јачини за активни састав са по 6 топова.

У колико не буде коња за запрегу, узеће се нужан број коња пописних за возове I позива.

г) *Брдска артиљерија.*

Од ње ће се мобилисати само три батерије *са резервистима I позива који су служили у ст. кадру,* а у јачини прописаној за активни састав.

д) *Градска и Пиротехничка чета.* Код њих позваће се *сви резервисти I позива који су служили у стал. кадру.*

е) *Ињжeнерија.*

1. *Пијонири.*

Пошто се из пијонирских чета ст. кадра издвоји кадар за образовање команде дивиз. инжењерског депова и телеграфских одељења, чете ће се попунити позивом резервиста најмлађих година *који су служили у ст. војсци* до прописног ратног комплекта.

Сви остали резервисти поделиће се равномерно по батаљонима пешадијским у дивизији *и то они резервисти који су служили у ст. војсци.*

2. *Понтонири.* Образовање мостовних тренова нарадиће се засебно.

ж) *Санитет.* Наредиће се засебно

з) *Остали делови,* који спадају у састав дивизијски, као и они, који нису напред поменути а спадају у састав активне војске, *саз-*

ваће се од прилике у половини прописаног састава, размерно трупама које се мобилишу и то у првом реду они који су служили у ст. војсци где их има. Но минерска и железничка чета неће се за сада образовати.

и) *Комора.* Оно кола што има државних, запрегнуће се коњима пописаним за ту цељ из народа и употребиће се у првом реду за муницијске колоне; *остала кола узеће се у најнужнијем броју из II позива.*

Трупе тимочке дивизије мобилисаће се: XIII пук у Књажевцу. Резервисти из крушевачког округа. XIV и XV пук, коњица, две батерије у Нишу, а по једна у Књажевцу и Зајечару. Резервисти из: крајинског, и црноречког, књажевачког, пиротског, алексиначког и неког дела нишког округа, XIII, XIV XV пукова окр. команда.

Брдска и градска артиљерија што се регрутује и попуњава из целе земље, мобилисаће се у Нишу и Београду и у Ћуприји.

Одело и остала спрема употребиће се: *парадно и обично чохано* и *бело одело*, но тако да у појединим јединицама не буде мешовитог одела.

Резервисти да понесу од куће: *2 пара кошуља, 2 пара опанака, 1 поњавицу за покривање, 1 торбу, 2 пара чарапа, једну тиквицу за воду и све ситнице.*

Хране да понесу до места мобилисања. У име резервне хране понеће: *суве сланине или кобасица или сира или кајмака за три дана по 75 грама дневно; или папуле од пасуља по 125 гр. дневно опет на три дана, по 10 гр. соли и 10 гр. црног лука.*

Са овим послом да се што пре похита.

Подробности мобилисања тешко је написати. Ми ћемо из до сада наведених разлога учинити само покушај, да их у гл. цртама додирнемо.

У очи дана мобилизације домаршовале су неке труппе стал. кадра у Књажевац и Зајечар. То беху по каснијем сазнању: XIII бат. ст. кадра, II и IV пољ. батерија.

Кад је заповест за мобилизацију добивена, онда су и налози што пре издати са препоруком и прописом како да се шта уради.

Трупе тимочке дивизије мобилисале се: XIV и XV активни пешад. пук, артил. пук. коњички пук, дивиз. инжењерија, санит.-болничарска чета и 2 пољ. болнице и цео возарски пук у Нишу. III акт. пешад. пук и IV пољ. батер. у Зајечару. XIII активни пешад. пук и II пољска батерија у Књажевцу. Како тимочку дивизијску област чине окрузи: крајински, црноречки, књажевачки, алексиначки, пиротски и један део нишког, и то тако: да војна подела за XIII пук. окр. команду обухвата цео крајински и половину црноречког округа, камо спада и Зајечар; XIV пукови окр. обухвата један део црноречког, један део алексиначког, један део књажевачког, један део пиротског окр.

и један део нишког. XV пукови округ обухвата књажевачки округ до Књажевца, пиротски округ; и, како су се сви резервисти у опште слали у Ниш, неки из крушевачког округа у Књажевац; неки из целе територије у Ћуприју, Београд и Ниш, дакле на све четири стране света, то је у неку руку лако замислити онај страшни хаос, који се развио.

Да се дакле изврши мобилисање не само правилно и уредно, но и брзо као што су прилике захтевале, — апсолутно је било немогуће. Шта је овоме сметало? Сем чисто војничких недаћа ужасно је сметала, управо главни узрок свим другим несрећама — била је полиција са њеним непрекидним рапортима. Она је у првом реду узрок овој мешавини и оваком безузрочном бацању људи с једног на други крај земље. Она је поткопала поверење између команданта и војске. А кад једна војска овако улази у рат, последице су јасне.

Ако би застали и продужили наш војнички живот истим васпитним путем, под истим умним, моралним и материјалним околностима; ако би се задовољавали и у будуће шупљим формама, а не би нашу војску напајали духом истините љубави према њеној служби и стварном обуком — неће далеко бити време, кад можемо доживети и горе последице.

Мобилисање је довршено како тако за 20 дана. *По његовом овршетку учињено је склапање оперативних јединица.* Ово повукло е за собом нову

Дислокацију трупа.

Концем септембра 1885 године упућено је у Књажевац: 1 брдска батерија, дивиз. инжењерија, дивиз. санитет, један део мун. колоне, возарски пук без профијанстке колоне.

1. и 3. батерија тимочког арт. пука прешли су у састав моравске дивизије. По овоме, две пољске и једна брдска батерија били су тимочки артиљеријски пук.

Књажевац беше велики логор, личаше на какву велику радионицу, но и не тако продуктивну као што су прилике захтевале. Узроци леже у општим узроцима.

Ефектива овако мобилисаних трупа тимочке акт. дивизије око 1. октобра била је:

III активни пешадијски пук	2700	бораца,	Зајечар
XIII » » »	2000	»	Књажевац
XIV » » »	2500	»	Ниш
XV » » »	2500	»	Ниш
Придати дотле гарнизонирајући			
XIX батаљ. стални кадра око	500	»	Пирот
	Свега 9700	бораца, пешака.	

Активни коњички пук	380 бораца,	Ниш
Артиљеријски »	380 »	Зајечар-Књажевац
Дивизијска инжењерија	280 »	Књажевац

Свега 10.740 бораца.

Од небораца:

Болничара са 2 пољ. болн.	300 људи,	Књажевац
Остали делови војске	1000 »	Зајечар-Књажевац

У почетку месеца октобра придат је I бат. VIII акт. пука = 700 бораца. Свега дакле бораца 11.440 људи, са 16 пољских топова (4 брдска).

Но услед дефинитивног решења Врх. команде о саставу оперативних јединица, тимочка акт. дивизија овако је изгледала око 5. октобра:

Пешадија III, XIII акт. пешадијски пукови у горњој јачини и у горњим местима.

1 бат. VIII акт. пеш. пука у Зајечару,

један активни ескадрон као дивизијска коњица, јак 200 бораца; станује у Књажевцу.

Артилерија и дивиз. инжењерија као и остали делови по реченој јачини и местима.

Остала пешадија прешла у шумадијску (XV) и морав. (XIV) дивизију.

Ефектива тимочке активне дивизије била је:

Пешадије	5400 бораца	
Коњице	170 »	
Артиљерије	380 »	(38 дивиз. инж. депо).
Дивиз. инжењерија	280 »	

Свега бораца 6230 људи.

Осталих делова са болничарима 1300 људи.

Тежина задатка наравно имала је да се наслони само на 5400 пешака или 7 актив. батаљона.

Ова дивизија и још неке трупе II позива које су од чести упоредо, а од чести и касније са активцима узете — чинили су *тимочку војску*, као што се види из овог

Ordre de bataille

(СТРОЈНИ РАСПОРЕД)

Тимочке војске.

Командант, почасни ађутант Његовог Величанства Краља, начелник гл. ђенералштаба, ђенерал, Милојко Лешјанин.

Начелник штаба, ђенералштабни пуковник, начелник географског одељења гл. ђенералштаба Радован Милетић.

Ађутант, ђенералштабни капетан I кл. Драгомир Вучковић.

Трупе II позива.

XIV пук II поз.	IX пук II поз.	VIII пук. II поз.	I п. II поз. (XIII)
—	м. М. Стојановић	ппук. Мл. Николић	ппук. Мих. Динић
4 3 2 1	4 3 2 1	4 3 2 1	4 3 2 1
батаљ.	батаљ.	батаљ.	батаљ.

Тимочка активна дивизија.

Командант, артиљеријски пуковник И. Ђукнић.

Начелник штаба, ђенералштабни кап. I кл. Светозар Радојичић.

Референт за артиљерију, мајор Панта Пејовић.

Командант инжењерије, мајор Светолик Протић.

Начелник санитета д-р потпуковник Радмило Лазаревић.

XIII актив. пешад. пук	III актив. пешад. пук
потпуковник Павле Најдановић	мајор Јован Станић.
3 2 1	3 2 1
батаљ.	батаљ.

Дивизијон коњички, командант резервни капетан I класе Дим. Димитријевић.

I. бат. VIII акт. пеш. пука, капетан I кл. Јев. Марковић.

Акт. ескадрон-дивиз. коњица капетан I кл. Макс. Жујовић.

Дивизијска артиљерија, командант мајор М. Опгркић

Дивизијска инжењерија

депо п. чета

Санитетска чета.

мајор д-р К. Гонсијоровски.

Дивизијска муницијска колона.

капетан I кл. Мил. Митровић.

Покретна артилер. радионица.

Возарски пук.

командант, капетан II кл. Тан. Ђокић.

4 3 2 1 одељење.

Пекарска чета Занатлијска чета. Месарска чета са депом

Дивиз. марвена болница

Пољске болнице

2 1ва

в. пошта.

NB. а) Од правог стројног распореда морало се одступити са оваког састава војске.

б) Уз све чести треба прибројати борне коморе, пртљажне (штабне) и стр. профијант. коморе.

в) XIII пук II позива добија произвољним одобрењем име I пука II позива. Становао је у Неготини.

IX пук II позива у Неготини. Ова два пука чине *тимочки одред*, под командом потпуковника Мих. Динића.

VIII пук II позива приспео на бојиште 4 Новембра.

XIV » » » мобилисан кад и активна дивизија и подељен на Кадибогазу три, код Св. Николе један батаљон.

Кад је акција наступила, придата је овом пуку брдска батерија и он овако подељен чинио је *Белоградчиски одред*.

Дивизион II позива становао у Зајечару.

15-ог октобра издат је указ о образовању Тимочке војске, која је овако састављена била.

Ваља овде додати, да је у граду кладовском била мобилисана градска артилерија, која се састојала из: два 15см. дугачка и два 15см кратка острагана, шест 12см спредњака и четири 12см мерзера, свега око 14 тешких топова, од којих њих четири вреде.

Од 23-ег септембра па до огласа непријатељства све се трупе тимочке активне дивизије вежбају пре и по подне у борним радњама по нарочитом програму команданта дивизије, који је обухватао периоде од седам дана због тадашњих прилика.

У току овога времена командант је разаслао свима командама упуте и прописе о дужностима свију старешина ма ког чина и положаја, како за мирне тако и ратне прилике.

Прописао је форме појединих ратних рапората, листе губитака и релације нижих команданата. Устројио је дневнике за вођење свакодневног рада. Устројио је дивиз. муниц., и дивиз. профијантску колону. Преустроио је стројне возове и број товарних коња од 16 повисио на 20. Устројио је ношење и повећао пијонирски алат код батаљона пешад. тако, да су 7 товарних коња на сваки батаљон носили око 25 пијукова и 250 великих ашова. Устројио је дивизијску интендантуру и осигурао начин снабдевања својих трупа нужним потребама.

Бугарска војска.

По прибављеним извешћима, Бугари су располагали са 14—15000 бораца.

Ова војска није била састављена у веће тактичке јединице од пука; било је и засебних — деташираних — батаљона и одреда.

Од ових познати су: *одред тимочки* од 3 батаљона с једном пољском батеријом, под једном командом; *одред бојнички* од 1 батаљона добровољаца; *одред кулски* са предњим стражама од 4—5 батаљона пешака; *одред раковички* од 1 батаљона пешака; *одред белоградчијски* од 2—3 батаљона и 2—3 градска топа.

Најпосле маса „видинске војске" налазила се Видину. Ње је било 4 ст. батаљона и 4 батаљона ополченаца, комбинованих са стајаћом војском под нарочитом командом капетана инжењерског Узунова, који је, у осталом, диспонирао и са свима споменутим одредима према општем стању ствари.

Артиљерије пољске било је 2—3 пољске батерије, градске у Видину 4 дугачка 15см острагана; два 12см кратка острагана: 10 до 15 комада 9см пољских острагана; 2—3 митраљеза. Коњице било 1—2 ескадрона комбинованих од добровољаца, запасних и војника ислуженика.

Ова војска налазила се на простору ограниченом с једне стране Тимоком, с друге Дунавом, са треће реком Ломом.

По сем свих ових трупа, они су у северној половини њихове кнежевине располагали готово у свима већим местима са једним резервним батаљоном. Како се по њиховој формацији од ових резервних батаљона праве пукови, увођењем у оваким приликама и запасних и прекобројних, и регрутованих, то су они у логору око села Извора а за овако изненадне прилике, скупили око неких 6—7 батаљона свакојако састављених и једну батерију од 8 острагана, са једним ескадроном.

У целом, Бугари су располагали са 16—18.000 људи.

Стајаће пешадије у реченој маси било је мало. Сем оног пука у Видину као целе тактичке јединице, било је свега на целом овом простору, које комбинованих, које иначе скупљених 2—3 ст. батаљона. У потоње доба слати су регрути и резервисти из Источне Румелије, који су били потпуно обучени.

Наоружање пешадијско било је тројако: Берданка модела 74-те године; њу су носили пешаци ст. кадра и добровољци. Крнкина острагуша; њу су носили комбиновани батаљони, а и ополченици. Спредњача руска, њу су носили у опште сви стражари на кордону и неки делови народних чета.

Бугарска војска стајала је са официрским кадром као српска у 1876-ој години, са том разликом, што је њен подофицирски кадар био прилично велики, и махом врло добри подофицири.

Бугарска војска у опште, посебно стајаћа, била је одлично снабдевена: оделом, обућом и муницијом. Пешадија није имала ранце. али зато сваки је пешак носио по 200—250 метака.

Бугарска војска оскудевала је у санитету и возовима.

Бугарску војску одушевљавала је једна мисао, она се борила за уједињење бугарско.

Војиште.

На овој страни оно је омеђено са истока, југа и запада водомеђом Тимока трговишког, сврљишког, црног, а са севера Дунавом. Просечено је средином водомеђом између великог Тимока и Дунава на овом делу. Овим, оно је природно било подељено у два дела: северни и јужни, а огранак Старе планине што се пружа од Св. Николе преко Заглавских планина између Тимока с једне и река: Тополовичке, Витбола, Чибрице и Лома с друге стране — чинио је офанзивној војсци јаку стратегијску барнјеру, која је само на извесним местима била пролазна. Ти дебушеји по њиховој овакој важности спадају и стратегијске тачке и њих је било главнијих седам, и то: *прелаз на св. Николи*, пут Пирот—Белоградчик—Лом, и Књажевац Св. Никола, Белоградчик—Лом. *Кадибогаз* везује Тимок и Лом преко Белоградчика. Седла на водомеђи Тимока и Раковачке реке прелази код *карауле Шашке* и на *Затвореној Пољани*. Најпосле прелази код *Вршке Чуке* и *Вел. Извора* за везу Црне Реке с Дунавом, и *онај што се налази на путу Неготина—Видин*. Од свију по правцу и обостраном утицају на обе половине војишта, највжнији је онај, што везује Црну Реку преко Куле с Видином, и по томе: овај правац био је главни операцијски правац нападној војсци и обратно. Остали су сви секундарне природе.

У стратегијске тачке првога реда за ово војиште долази Зајечар као стожер нападних операција и Видин као главни ослонац одбране војске. У оне другог реда долази: Књажевац и Неготин у односу на остале операције, и Белоградчик са Видином у односу на крила стратегијског фронта одбране војске. По томе и главни објекат за нападну војску био је Видин; све друге тачке посредно су утицале на ток операција.

Основица нападне војске био је Тимок од извора до увира. Одбране војске био је Дунав заштићен водомеђом Тимока, а наслоњен десним крилом на положаје код Гнзова и левим на Лом.

Обе војске ослањале су се на природну јачину својих субјеката.

Операције.

Како је политичка инцијатива условљавала и војну, то је на нашој страни изабрат нападни вид војне на целом стратегијском фронту. По томе и Тимочка војска, као део главне војске, морала је имати

некакву оваку директиву: прећи у напад на дотичном војишту, заузети најважније тачке и можда продужити своје операције по северној половини противног ратишта, упоредо са главном војском. Ако ово буди из којих узрока не би испало за руком, ограничити се строго на окупацију земљишта између Тимока, Дунава и Лома.

1. Новембра оглашен је рат Бугарској.

Овог истог дана наређено је, да се трупе приберу што ближе ка изабратом операцијском правцу. По томе, оне су 2-ог Новембра упућене и дислоциране на линији Велики Извор — Вратарница овако:

На десном крилу у селу Прлити XIII актив. пук; позади њега у селу Грљану II пољска батерија, болничарска чета. У средини, на путу Зајечар — Врпка Чука, у Зајечару: I бат. VIII актив. пука, 1 батаљ. XIII пука II позива, који је одређен да смени трупе III акт. пешад. пука, на положају Рајков Сават, Рунтава могила; ескадрон активни: дивизијон II позива; IV пољска батерија.

На левом крилу у Вел. Извору: III актив. пешад. пук, пијонирска чета, инжињерски депо

Сем овога возарски пук, дивиз. муницијска колона, артиљеријско радилиште и I пољска болница у Зајечару.

Трупе II позива налазиле се на напред поменутим местима.

Штаб команданта тимочке војске у Зајечару.

Штаб команданта тимочке дивизије у Грљану, камо је стигао 2. Новембра у $6^1/_2$ часова у вече.

2. Новембра у 12 часова ноћи, командант Тимочке војске издао је ову наредбу:

Маршева заповест.

Од Команданта тимочке војске за 3-ћи Новембар 1885 године.

„По добивеним извешћима главна сила непријатељске војске налази се у Видину. Непријатељ се повлачи са границе и концентрише код Куле, вероватно са намером, да ту борбу прими. Војска је његова у Кули — ополченије —, а има и добровољца, но по сазнању нема топова и каваљерије.

Према овоме решио сам се, да непријатеља код Куле нападнем, потучем и од одступнице (ка Видину) одсечем.

За ово наређујем следећи маршеви ред трупа:

1. *У авангарду* (ми ово званично зовемо предводница).

Командант, ђенералштабни капетан I кл. Драгомир Вучковић.

Тимочки активни ескадрон.

1. батаљон VIII актив. пука.

3. » III » »

II пољска батерија.

Један вод пијонира.

2. *Гл. трупа.*

Командант, артилеријски пуковник П. Ђукнић.

1. батаљон III акт. пука.

2. » » »

IV пољска батерија.

1.
2. батаљон XIII акт. пука.
3.

3 вода чете пијонерске.

Чета санитетска.

Возарски пук и муницијона колона остају у Зајечару до даље наредбе.

3. Авангарда марширa путем од Вршке Чуке на Кулу. Њена коњица, која ће бити напред, има задатак: да очисти од непријатељских мањих одељења цео простор шумовит у томе правцу — док се не дође у близину позиције противникове.

О свему тачно и непрекидно команданта авангарде извештавати. Даља радња управљаће се према околностима у терену, тек, главни ће задатак бити коњици авангарде, да за време најжешће борбе непријатеља схвати с крила или с леђа.

4. Командант 1. батаљона XIII пука (II позива) поручик г. Рака Кукић са четама које су му остале на расположењу поседће шанчеве на Могили и Рајковом Сувату, и тамо остати до даље наредбе.

5. Све трупе означене у маршевом реду имају бити постројене у 8 сах. између састанка Вршке Чуке и Рунтаве Могиле позади границе, XIII пук на десном крилу, а III на левом.

Коњица у средини, а артиљерија на путу од Зајечара за Вршку Чуку.

6. О извршењу свега овога има се старати командант дивизије, коме су и сви делови војске потчињени.

7. Ја долазим код трупе сутра у 8 сах. пре подне,

8 За време марша налазићу се код гл. трупе.

9. Војницима пре поласка, дакле до 8 сах у јутру, треба дати да што једу, а по могућству и да што пију.«

Из својих кантонмана пошле су трупе тако, да одређеног часа стигну на састанак. Јутро беше ведро и хладно. Иње је посребрило врхове дрва и као бисерни плашт покрило долину Тимока. Са свију

страна хитају борци да дужности одговоре, а нема тишина која у њиховим редовима владаше, давала је неку необичну тајанственост целој работи. Није шале! кроз који час, можда кроз који тренутак — пролиће се крв; многи од живих биће забележни у читуље упокојених. Какве ли се мисли роиле у главама војника? Страшан почетак, још страшнија средина! какав ће бити свршетак? — то је у Божјој руци. Тек, име, част, отаџбина захтевају жртве својих синова. У оваким приликама и црква прашта оне тешке грехове, што их сваки појединац крвљу пере.

У 9 часова пре подне сакупиле се све напред именоване труне десно од пута Зајечар — Вршка Чука. Закаснила је II пољска батерија, санитетска чета зато што их заповест за „збор“ упутила најкршевитијим путем.

У резервном поретку, где пешадија чињаше прву, артиљерија и коњица позади ње на крилима другу, а остале трупе трећу бојну линију — сачекале су трупе команданта тимочке војске.

Пред скупљеном војском прочитана је прокламација Врховнога Командата Краља, који српској војсци поверава судбину земље и част отаџбине, а у исто време и наредба команданта тимочке војске којом позива старешине и војнике на вршење њихових дужности. —

Сунце сијаше као у сред лета. Јата небеских светова беху са њим искупљена да буду сведоци заклетве војничке. Громко: „стараћемо се!“ проламало је јутарњу тишину.

После дате речи, трупе кренуше преко границе у напред означеном реду. Покрет је почео у 9 часова и 45 минута путем Вршка Чука — Кула. Кад се предводница развила, кренула се главна трупа у 10 часова и 25 минута.

Од Вршке Чуке идући Кули и Видину, спушта се земљиште веома благо, управо одатле па до Дунава земљиште је огроман висораван, просечен омањим речицама, десним уточицама Дунава. Цео простор од утока Тимока па скоро до Лома, нарочито у почетку ових река па и око њихових средина, обрастао је густом а младом шумом, да се лево и десно нигде не може кретати, нити у довољну даљину прегледност имати. Међу тим само је горе поменути пут којим се може угодније кретати. Но сем овога пута има још један, тежак за путовање и свакад непролазан, то је сеоски крчаник, пут, којим се такође некад за Кулу путовало и који полази из села Великога Извора, па преко Рајковог Савата левом обал. Тополовичке реке своди пред кулски положај. И овај се пут према владајућем времену могао користити.

Маршеви правац водио је правце на средину Кулског положаја.

Ваља нам још изнети ту карактеристику уточица Дунава с оне стране, што им се извори у почетку једва разазнају. Но, после неког километра низ њих, оне се тако дубоко усецају у земљиште којим теку, да чине веома озбиљне препоне покретима преко њих. Стране им јако стрме.

Земљиште је врло слабо насељено.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

Један Тимочанин.

ДОБРОВОЉАЦ

НАСТАВАК

ШЕСТА ПЕСМА

Три изасланика.

1. Кад се јарко сунце на небеса диже,
Неки крупан Турчин до табора стиже,
А још из далека викаше из гласа,
Да иде с поруком од бегова турских,
И, кад даде пушке и сабљу отпаса,
Он намрштен уђе у табор ђаурски.
А кад се пред младим четовођом јави,
Он га са селамом по турски поздрави.

2. „Шта ћеш?“ рече Ива, „шта би овде хтео?“
Бегови ме шаљу — алах ме довео!
Бегови ме шаљу, да им лепо кажеш:
Што се раја дигла против њине силе.
Хоће, да им узрок устанка покажеш —
Какве су је муке на то нагониле?
Шта би хтела раја, о чему то снива —
Што крв мусломанску по Босни пролива?

3. Шта би хтело робље против господара,
Што пљескањем руку градове обара?
Шта би хтео ветрић противу небеса?
Шта би хтела пушка противу громова,
Што им страшна јека сву Босну потреса,
Шта би хтели црви противу џинова?
Шта би једна звезда хтела против дана?
Шта би хтела раја противу Султана?

4. Алах, ком ће слава на векове сјати,
Хтео се на рају грешну смиловати,
Па умекша срца срдитих бегова,
Те посташе вољни да опросте раји,
Ако се поврати из својих збегова,
И ако се пушка из горе утаји.
Јест: ил' нек се раја окане недела.
Ил' нек' смерно каже, шта би жељно хтела!"

4. Намршти се Ива и лице му плану,
А сама му рука пријђе јатагану,
Па Турчину викну: „Поздрави ти аге,
Да не треба раји те милости њине!
Јоште раја има храбрости и снаге —
Не боји се целе турске царевине.
Залуду јој Султан беговима прети —
Кадра је се раја сили одупрети.

6. Питате: шта хоће? какве жеље има?
Ево њених жеља у мојим прсима:
Хоће стару славу; хоће земље своје;
Хоће ведро лице; хоће дично име;
Хоће, да јој цркве слободно пропоје;
Хоће стари понос и слободу с њиме;
Хоће своју децу, извор свога миља,
Хоће, да је гледа, да је благосиља.

7. Хоће у свом дому независност за се —
Неће, да јој кћери турски харем красе;
Хоће, да јој срце заигра у груди —
Хоће, да подгаји и жеље и наде;
Хоће, да запева, кад год се пробуди —
Хоће, да јој живот мили дани сладе;
Хоће своју срећу поклоњену с неба —
Ето, то би хтела, ето, то јој треба.

8. Хоће, да се мане трзања и страха —
Хоће, да се мане вечитих уздаха;
Хоће, да је њено, што на њиви роди,
Хоће, да се сама својим трудом слади;
Неће више турским агама да годи —
Хоће, да је њено, што знојем заради;
Хоће, да се мане робовања срамна —
Хоће, да је мине вечита ноћ тамна.

9. Не да више ником, да над њоме влада —
Неће више, неће ни под ким да страда;
Не да ни десетка ни трећине тешке,
Не да сербезије ни вергије саме;
Хоће, да се врати у дане витешке —
Хоће, да јој сине сунце у сред таме;

Не да жировнице, не да траварине —
Јест, не да кирије на своје долине.

10. Неће више муке, не трпи кулука,
Не трпи спахија, не трпи беглука;
Не да више другом своје дане лепе —
Неће више ником смерно да се клања;
Хоће, да јој жеље слатки снови крепе —
Сита је клањања и метанисања;
Неће да сам Турчин бритку сабљу паше —
И она би хтела коња да појаше.

11. Ни војнице неда — неће да се крије —
Хоће љута боја, хоће да се бије,
Али не за Турке и бегове њине,
Већ само за себе и слободу своју;
Не за љубав турске труле царевине —
За себе је рада да гине у боју.
Јест, хоће да дигне поносито главу,
Да освети Босну тужну и крваву.

12. Хоће, да оствари своје давне снове —
Хоће, да се слави што се Србин зове;
Неће, да јој звона закопана леже —
Хоће, да их диже у вишња небеса,
Па да им се звонки глас свуда разлеже,
Па да им се земља од јеке потреса;
Неће, да јој аге и кадије суде —
Хоће своје синке, хоће своје људе.

13. Хоће своје школе, извор свога знања,
Неће, да јој Турчин учитеље гања;
Хоће о свом добру сама да се стара,
Па да сама буде ковач своје среће;
Хоће сама себи да бира владара —
Хоће своје право, хоће своје веће;
Хоће у радости, хоће у милини,
Са слободним Српством да се уједини.

14. Неће, да зна више за турске санџаке,
Ни за турске паше ни потурчењаке.
Грози се од силе издајника клетих,
Што им самољубље Босну другом даде;
Што им властољубље веру обесвети;
Што с њих Босна позна невоље и јаде.
Хоће и слободу и једнакост свима —
Ето, то би хтела, кажи беговима!«

15. Док је гњеван Ива ове жеље број'о,
Претпашен је Турчин дрхтајући стој'о.
И кад Ива сврши и десницомману,
Турчин саже главу и на земљу клече —

Надао се ваљда оштром јатагану;
Ал га Ива није хтео да посече.
А Турчин, кад виде да му оста глава,
Учини му селам, па наже без јава.

16. Заборави обест, са којом је пош'о;
Заборави сабљу, са којом је дош'о
Излети из горе, па у поље слети,
И, кад стража викну, да му сабља оста,
Он се онда, тужан, свог оружја сети,
Али само викну: „нека вам је проста!“
Па побеже, јадан, без гласа и јава,
Само је се пип'о, да л' му стоји глава.

17. Минуло је за тим неколико дана
Без крваве борбе, без љута мегдана.
Ива је се само спуштао у села,
Да потраже Турке, да рају соколи;
Ал се борба није нигде заподела —
Нити пушка пуче нит се крвца проли,
Те се Ива често у премишљај дав'о,
А кашто га Триша књизи поучав'о.

18. Али једно јутро, на огранку дана,
Неки чудан сељак дође близу стана.
На њему је било сеоско одело,
Као што га носе хрватски сељаци,
Ал му лице беше и њежно и бело
Као да га нису пекли врели зраци;
Ко да није био на сунцу на раду —
Као да је вечно седео у хладу.

19. Млад изглед'о није, ал бејаше ћоса —
Ни длаке не беше испод дуга носа.
Питао је стражу: сме л' у гору ићи.
Тражи, вели, чету, што устанак диже —
Рад је пред њенога војводу изићи...
И стража га пусти, те пред Иву стиже.
Са њиме је Триша и Вукало био,
И чудни га странац вес'о поздравио.

20. „Дошао сам,“ рече, „да те срећом здравим —
Да те од свег пука Хрватског поздравим;
Доносим ти жеље свег хрватског рода.
Сав је пук хрватски обузела нада,
Да ће тужној Босни синути слобода,
И да ће се турска сила да надвлада.
Ал он у тој нади напразно не жуди —
Већ и помоћ своју твојој чети нуди.

21. Јест, он дав'о нађе бољитка и мира,
Мислећи на царство славна Звонимира,

Па му топле сузе од радости лете,
Кад му се у санку мила слика јави,
Како се Бошњаци турској сили свете,
И како им зора од слободе плави,
А Босна се сретна, крвљу искапана,
Придружује круни светога Стевана.

22. Па на њеном сјају по светлости ходи,
И надања слатким у слободи годи,
Под закриљем моћним светлога владара,
Под којим Хрватска у надежди живи —
Под закриљем моћног краља и ћесара,
Под ким се Хрватској просвећен свет диви.
Све то пук хрватски од вајкада снива,
И у своме санку весео ужива.

23. Слатки су то снови, ал је ваша јава,
Тешка, тужна, грозна, оскудна, крвава,
У гори се ране не подносе лако,
Кад лекара нема што лекове знају;
У гори је тешко боловања свако,
Јер се ране љуте лечити не дају.
Вама треба лека, завоја, лекара —
Вама можда треба и праха и пара.

24 И молитва сама, што иде до неба,
И она вам често у невољи треба,
Јест, и душа тужна потребује лека,
А очајни поглед тражи слику крста:
Кад код је човеку судба зла и прека,
Он се сећа Бога, сећа Исукрста,
И блажене деве што га чиста роди,
Да сав род човечи греха ослободи,

25. За то ће се вама и та помоћ дати —
Пук ће вам хрватски своје фратре, слати
Да се моле Богу за успехе војне;
Да утеше оне што их тиште ране;
Да опоје оног, ком сред клике бојне,
Синџрлија турска скрати лепе дане,
И да душу грешну препоруче Богу —
Јест, све то ја вама израдити могу.

26. Сав хрватски народ тешка туга тишти,
Што босански народ под Турцима пишти;
Сав хрватски народ једну жељу гаји,
Да и тужној Босни сунце среће сине,
И да се на небу над Босном засјаји,
Те да њена туга и јад одумине.
Та је жеља општа Хрватима свима —
Па и сам је папа поджиже из Рима.

27. И он жељан жуди, да благослов свети
И по целој Босни поносној полети;
И он давно жели, да она не тужи,
Но да топле молбе Богу мирно шаље,
И да вишњем творцу чистом вером служи...“
Тако рече сељак ал не може даље
Јер Вукало плану па га за врат стеже,
И јатаган оштри на њега потеже.

28. „Та, нисам се,“ грмну,„ никад шокцем звао —
Та нисам ни до сад за римпапу знао!
А, божја ми вера, ни од сада нећу!
Молитве нам богу и без њега стижу,
Те нам благослови са неба долећу,
И Срби се, ето, Богу хвала, дижу.
Нити траже пара од вашег ћесара,
Нити траже ваших лацманких владара.

29, Лек нам је од рана божја помоћ с неба,
А нож нам је благо — друго нам не треба —
Тим ћемо све стећи за чим срце жуди.
Тим ћемо свладати све препоне тешке:
Тим ћемо душманске пробијати груди;
Тим ћемо постићи све жеље витешке;
Тим ћемо све људске присојкиње сећи —
А и ти ми шале сад не ћеш утећи!„

30, Па га опет трести и дрмати стаде,
Те му једном капа на земљицу паде,
А на глави сину бела ћела нека.
Сви видеше таки, да то фратор беше,
Па је преобуче и дош'о из далека
Те Вукала гневна беси обузеше,
Па га тако стеже, да избечи очи,
Али млади Триша узнемирен скочи,

31, И, кад старац хтеде, да у гневној бури,
Малаксалом странцу нож у срце сјури,
Задржа му руку, па га молит' стаде,
Да не лије крвцу српкој крви сродну,
„Та, многе смо,“ вели, „дочекали јаде,“
Мрзећи због вере браћу неслободну;
Та и Срба има што за папу знају,
Та, и Срба има, што га припознају!

32. Неки дан смо, ето, баш добили писмо,
Те очима чисто веровали нисмо:
На Прологу гори према белом Хлевну,
Одавно се крећу устаничке чете,
Те чим бојна пушка за слободу севну,
И Кршћанин многи у помоћ долете —

Не води се брига о вери и папи,
Већ о братској крви до последње капи.

33. Не гледа се сада ко се како крсти —
Већ какве му жеље загревају прси.“
Не води се борба, да се вере ниште,
Него да се скине тешко турско иго,
Да се ослободе браћа која пиште, —
За то је се Србин на бојиште диг'о.
Сваки, што се бори против турске владе,
Потпомаже наше и жеље и наде.

34. И, ако се Босна сретно ослободи,
Нека сваки себи по свом срцу годи!
Нек верује веру, која му је драга!
Нека се за грехе својски исповеда!
Нека верској мржњи не остане трага!
Нек се о њој само прича приповеда!
Па кад ће нам љубав после бити дика,
Остави се, старче, и сад тог јадника.

35. Али Ива грмну: „Јест мржња нек пада,
Ал зложеља нек се одзиву не нада!
Не чудим се за то, што се папи моли
Његово је срце, његове су груди,
Па нека их бурне како знаде толи! —
Али се збор његов мора да осуди.
Зар кад Србин ради да слободу ствара
Да га он на ропство опет наговара?

36. Зар, када се Србин на устанак диг'о
Да збаци са себе клето турско иго —
Онда да га клетник другом јарму мами?
Онда да га зове под закриље стидно?
Онда да га круни туђинској примами
Не, тога се грозим видно и не видно
Нек Хрвати најпре себе ослободе —
Па тек онда срећи и другога воде!

37. Јест, тако ти, брате, поздрави Хрвате:
Да су њине жеље нама чудновате.
Србин је се диг'о, да слободу стече,
А не да другога господара тражи;
Србин се већ бије и крвца му тече,
Ал себе да диже, не другог да снажи.
Јест, Србин се диг'о, да ланац откива,
Ал не да га други у њега окива.

38. Јесу борбе наше очајне и тешке,
Ал су наше муке дичне и витешке.
Љуте су нам ране — куршум тупо пара —
Ал волимо мрети слободни у гори,

Нег' тражити лека од оног видара,
Што ће да нас робљем излечене створи.
Не тражмио блага до слободе само —
Нисмо ради другом за прах да се дамо!

39. Тако рече Ива, па га гњев савлада —
„Ето све си чудо, па се крећи сада.
Јер су пуне јада српске боне груди.
А гњев се уз јаде у потаји скрива,
Па се за час огањ у њима пробуди.
И полетна рука за час крв пролива!
Ми тежимо само срећи и слободи,
Те нам збор твој чудни не може да годи."

40. Окрете се фратор па из горе наже,
Али је се дуг'о осврт'о на страже,
А Ива са Тришом и Вукалом оста.
Сваки је се био некој сети пред'о —
Сваки тужан, ћутљив и замишљен поста.
Неки је пред собом црну земљу глед'о,
А неки је гледо и небо високо,
Па би тек уздан'о тешко и дубоко.

41. Мучно свима беше, што свештеник сами
Напаћени народ у нов оков мами.
Грозио се сваки од помисли сетне,
Како место богу тиранину служи,
И Триша наведе народе несретне,
Којима свештенство злостима дотужи,
Па помену с диком свештенике наше,
Како за слободу крвцу пролеваше.

42. Ох, многима Српство захвалити има —
Многи су, у борби с клетим душманима,
На бојноме пољу оставили главу;
Многи су за Српство мученици били.
Помену Рувима, боговађску славу,
Ког су Турци грозном смрћу уморили:
Живом су му месо кидали са тела,
Па му је тек онда глава одлетела:

43. Помену и Мату, протопопа славна,
Ком борца за народ не бејаше равна;
И архимандрита, Троношца Стевана,
Што је дух слободе знао да распали,
Што се није бој'о јуначких мегдана,
Али су га клети Турци отровали;
И Пајсија храбра, што устанак диже,
Али га на коцу смрт ужасна стиже.

44. Па и Хаџи-Ђеру, што га песма знаде —
И он теде Српству олакшати јаде;

И војводу храбра свих Студеничана,
Славнога јунака, поп — Филипа дична,
И смеоног проту Грбовић Стевана,
Колубарску дику, борца необична;
И Смиљанић проту, што је Турке тук'о
Те је многу каду у црно обук'о.

45. И врлог поп Живка и Максима с њиме,
Што стекоше себи мученичко име;
У сред Шапца бела допадоше јада:
Бесни су их Турци распорили живе,
Па их онда пољем одвели до града,
Да им главе падну испод сабље криве;
Помену поп — Луку, што би среће лоше,
Те му Турци сабљом теме откидоше.

46. И Боговађскога игумана дична,
Авакума храбра сваком јаду вична,
Коме света ватра обузима груди,
Када раји тешки јади додијаше,
Те јуначке борце, у сред зимске студи,
На бој за слободу смело заклињаше;
А и Нићифора каленићску славу
Коме Турци русу укидоше главу,

47. Помену и проту Гучанина славна,
Коме је јунака тешко наћи равна,
Који турску силу охоласту слама,
И разби Ђул — бега и с њим Мемед-бега,
Те осветла обаз свој на Пониквама,
А и Ђерасима, владику, уз њега,
Што опева грозе ратова крвавих,
Што у песми слаткој јунаке прослави.

48. И протопоп Арсу буковичку славу,
Што заклиња Србе на борбу крваву;
Па и Исаију, у Рачи крај Дрине,
Што га Момиш — ага закла у олтару,
И Црквенчанина славна са јачине —
Поп — Станишу храбра убојицу стару,
Па онда дубоко и тешко уздану:
Бог нек прости душу и проти Стојану!

49. И он беше витез — ал у Варварину.
На мукама страшним на колцу премину.
Јест, сврши на колцу ал му оста слава,
Да свштенству српском указује путе,
Кад се почне борба очајна крвава;
Кад се стану муке подносити љуте;
Кад се почне борба за свету слбоду —
Кад затреба живот поклонити роду.

50. А после се сети мученика врлих,
Што су заслободу јуначки помрли,
Код Србима нишким јади дојадише.
Сети се владике Милентија дична,
Што га на сред Ниша Турци обесише,
И Стојана проте духа необична,
Што под вешалима смело проговори:
Заман сила турска појединице мори!

51. Заман мени једном мучни живот крати —
Никад цело Српство неће повешати!«
Сети се се с уздахом и поп Ђорђа смела,
Што ја лесковчане на оружје диго,
Када је крв српска у земљи проврела,
Када је час суђен за освету стиго;
А и поп — Станоја Власотинчанина,
Што вођаше Србе у бој на Турчина.

52. И Јаковљевића Самуила дична,
Калуђера црна, али боју вична;
И Зелића вредна, калуђера врла,
Што са Бонапарта говорити знаде —
Оба су у робству туђинском помрла.
Што тежише Српству олакшати јаде;
Помену и храброг попа — Андровића,
Попа Андровића — новог Облића.

53. Сети се кукавног Српства у Крајини,
Мисао му оде тужној Лепавини,
Па и тамо српске сагледао јаде:
Сети се Кондрата игумана смела,
Што за српску веру мученички паде,
Кад је туђа обест уништити хтела;
Сети се и других свештеника дичних,
Што за српство беху умирати вични.

54. Помену и храбраг владику Данила,
Што га турска сила у томрук ставила.
Дању носа колац на коме ће мрети,
А ноћу је вешан под пазуха био
Ал га ни та мука не може сапрети —
Ни на тој се муци није потурчио,
Већ, избављен ропства, Црној Гори стиже,
Те на потурице мач освете диже.

55. Помену и проту, Аврамовић Стеву,
Што у своме светом, витешкоме гњеву
Не може јуначком срцу да одоли,
Већ босанску рају на оружје диже.
Те беговску крвцу на Орашју проли
Али га јунака коб ненадна стиже,

Хтедоше га Турци ухватити жива
Да на Шамцу Саву с коњем не преплива.

56. Помену поп-Јову, из места Оџака,
И он диже буну противу Турака,
Те босански народ поведе слободи:
И Зимонић Луку, гатачкога кнеза,
Што многога Срба коца ослободи,
Што од њега сами Ченгић-ага преза;
И дичнога попа, Зимонић Богдана,
Што подиза Србе противу султана.

57. Помену и име покојног поп-Симе,
Што се цео табор поносио њиме,
Што остави требник, па за пушку скочи,
Не би л' тужна Босна дошла до сл боде.
Кад помену Симу сви тргоше очи,
Те им тужан поглед једној јели оде,
Под којом му беху сахрањене кости,
Па викнуше тужно: „Бог нека га прости!„

58. Помену и друге српске дике редом,
Гледећи у прошлост мисленим погледом,
Рећ'о је заслуге наших свештеника,
Што су за слободу залагали главу,
Што су Српству били уздање и дика,
Те су, к'о јунаци, дочекали славу.
За дуго је тако с Ивом и Вукалом,
Помињао српске свештенике с хвалом.

59. Док тек у један пут чарна гора јекну,
А глас песме српске по њојзи одјекну,
Песма лепа беше из јуначка грла,
Помињаше много Старину Новака,
А и Краљевића Марка, неумрла,
И многога другог српскога јунака,
Па помену дично и слободу свету
И јуначког Иву и његову чету.

60. Сви видеше брзо — јунак даје гласе,
Не би л' њину пажњу обратио на се.
Посла Ива таки неколико људи,
Да потраже гором тог смелог јунака,
И не прође много, раздражених груди
Појави се нека Туркешања јака.
Носио је рухо ко Туркеша свака,
А на леђма брда од разбоја лака.

61. Весело по стану „помоз Бог!“ назива —
Зачуди се Триша, Вукале и Ива;
Ал он пред њих смело и весело ступи,
Па по српски Бога називаше свима,

А младоме Трипи најближе приступи,
А сузе му бистре трепте у очима.
Загрли се весʼо и пољуби с њиме,
Па му истом онда каза своје име.

62. „Бре, јуначе млади, зар не хајеш за ме?
Јеси лʼ кад и у сну помишљао на ме?
Ја се, море, зовем Даничићу Паја —
Официр сам био у сред Београда,
Па се жељан бојна света окршаја,
Подигох у Босну пун жеља и нада.
Идем тако самац од горе до горе,
Па поджижем Србе да слободу створе.

63. Носим голе груди пуне-српских жуди;
Носим мили абер, што уздање буди;
Носим златна новца што отвара путе;
Што набавља бојне пушке цевердаре;
Што набавља храну и ханџаре љуте;
Што набавља барут, топе и кумбаре.
Србија ме шаље глас је рада дати,
Да ће већ и она скоро ратовати.

64. Већ сам све планине по Босни обишʼо.
Ишʼо сам кʼо просјак-ко Турчин сам ишʼо!
С Пециом сам био сред Козаре горе,
Уз њега сам нашʼо Корманош Остоју.
Оба се за Босну и слободу боре —
Оба су витези у крвавом боју.
Нашʼо сам се после и са Буром Пиком
Разговарао сам и с Тркуљом Миком

65. Бејах у Тишковцу с учитељем дичним,
Милановић Видом, борцем необичним.
Он и књигом Српству помињао славу,
Да му живне мисли о златној слободи,
А сад је и русу заложио главу,
Па кʼо вођа смели устанике води.
Био сам и с Крецом и Алексић Стевом.
Сви дишу осветом и јуначким гњевом.

66. Видех брезовачку и грмећку чету —
И оне се дигле за слободу свету.
Бејах са Шурланом и Павловић Пером;
Бејах с Војновићем; бејах с ватром живом,
Што се бори храбро с дином и невером —
Бејах са јунаком Амелицом Тривом,
Ком белеге видне од витешких рана
Зборе да их носи јунак од мегдана.

67. Бејах и с Бундалом, Крајишником дичним,
И с Бишћанин Божом, борцем необичним;

Бејах и са храбрим Филиповић Видом;
Бејах са јунаком, са Јејићем Ристом,
Давао сам помоћ видом и невидом —
Сва се Босна дигла на оружје листом.
Видех и Јакшића, Невесињца дична,
Чета му је храбра и борбама вична.

68. Бејах и са оном љутом горском змијом,
Устаничком диком — Илијом Билбијом:
Бејах и са Ексом, врлим народњаком,
И с Митраковићем, слободњаком правим,
И Злојутром Глигом, поносним јунаком —
И од њих вас свију српском жељом здравим;
Бејах и с јунаком Видовићем Васом,
Сви једино слогу зову српским спасом.

69. Нашо сам се био и с попом Караном,
Јуначином старом, давно огледаном.
Турци су га били ухватили клети,
Па га у Азију у томруке слали,
Али он побеже, па им се сад свети,
И беговске дворе и чардаке пали.
Његова је чета велика и јака —
Четир' стотине је под њиме јунака.

70. Лутао сам много брдом и гудуром.
Био сам са фратром — са Бонавентуром,
Калуђером врлим у беломе Хлевну,
И он се у борбу са Турчином диже.
Чим џевердар српски у планини севну,
И он се са четом у гору подиже.
Јесте друге вере ал је Србин прави —
И он чека ускрс старој српској слави.

71. Био сам и с младим Маринковић Стевом —
И он гори српским осветничким гњевом.
Бејах и с Голубом, са Бабићем дичним,
Што се с браћом својом диже у бој свети
Видех се и с Чавком, борцем необичним,
И он за Голубом у крвав бој лети.
Сви Голуба цене к'о јунака права. —
Њему се свак диви, сваки покорава.

72. Сва се Босна дигла да слободу стече;
Око многе горе кр'в врела већ тече:
Свуд се диже раја, жељна старе славе —
Све то једва чека да слобода сине.
Борбе су крај Уне, борбе су крај Саве,
А и око Лима и Увца и Дрине.
И тамо већ српска бојна пушка сева —
Тамо је поп-Жарко и Митровић Стева.

73. Што је ближе нама, то Србија диже.
А што Црној Гори, то она поджиже.
И Херцеговина већ у пламу стоји,
И тамо одавна српска сабља сева;
И тамо се земља српском крвљу поји:
И тамо се срећа слободи осмева;
И тамо соколи одавно полећу;
И тамо већ давно турске главе лећу.

74. О Видову дану збор јуначки беше —
По Петрову дану борбе се почеше.
Прва пушка плану у сред Невесиња,
Па по целој земљи Херцеговој јекну.
А друга се з чу одма са Љубиња,
Те душмане српске у сред срца текну.
Усташи су сада по свим бреговима,
Па их ките српским дичним стеговима.

75. И напаћен народ на устанак дижу,
А и добровољци са Цетиња стижу.
Перовић се храбри већ одавна бије,
А Зупчани храбри у помоћ му лете;
И кршћанин Мусић турску крвцу лије,
Сви се срби листом душманима свете.
Бачевић се храбри диго из Бањана.
У крви је Дуга, у крви је Плана,

76. Бој је на Т оглаву — бој у Суторини —
Дични су јунаци у Херцеговини:
Зимонић је тамо, јунак необичан,
Што с Вукаловићем трза јатагане,
И с Ковачевићем, Пеко, вођа дичан,
Што познаје добро борбе и мегдане;
Па и Љубибратић што зна ратне муке,
Он секретар беше Вукаловић Луке.

77. Па Сочија храбри и борци остали,
Што им се витешство по свом Српству хвали;
Што им име српске усталаса груди;
Што им слава Српству горке дане слади
Што им срећа ратна слатке наде буди;
Што ће их потомство диком да награди.
О неким сам слуш'о, с неким сам се виђ'о,
Тек, таборе српске скоро све обиђох.

78. А сада се, ето, у Србију вратих,
Али чух и за вас, па и амо свратих;
А узех та брда, да Турке пометем;
Да се томе послу досетили не би:
Да ходању своме трагове заметем;
Да очувам тајну и Српству и себи.
Ето, идем тако, те Туркеше варам,
А с рајом се јадном свуда разговарам.

79. И до вас се, ето, у планину дигох,
Кажем: „суђен часак тек што није стиг'о!“
Весео му Триша полете на груди,
И радостан Пају за кућане пита.
А пред њим се прошлост у мислима буди,
Па га сретна гони, да за све распита.
Та, Паја му некад као отац био —
Ко ђак му је некад и децу учио.

80. Пита: „како госпа? како мали Рада?“
Пита: „како Мица? колика је сада?“
Сећао се деце, што му беху мила —
Међ њима је некад брат старији био;
Доста су му пута сету разгонила,
А сад их се свију у гори сетио.
Ал се Паји туга у очима свија:
„Е, то“ рече сетан, „не знам, богме, ни ја“!

81. Давно сам ја од њих, те по Босни скитам,
А никога за њих немам да упитам.
Остали су за мном у шабачком граду —
Тамо сам са службом, већ два лета има.
Тамо сам и малог сахранио Раду —
Али сада не знам ништа шта је с њима....“
И ту су му очи пуне суза биле,
А мисли му тужне говор уставиле.

82. А после упита, подигавши главу;
„Имате ли свега за борбу крваву?
Имате ли слоге, праха и пушака?
Имате ли ножа и љутих ханџара?
Имате ли срца, имате л' јунака?
Треба ли вам хране треба ли вам пара?
Окром лепих жеља и радосна гласа,
Носим ја и ћемер с благом око паса.

83. Али Иво рече: „има, има свега —
Од овога друштва не тражим бољега!
Има слоге, братства и јунаштва има;
Хранимо се махом упљачканом храном;
Боримо се махом турским ханџарима —
А и бијемо их све њином џебаном;
А и пара има — нек је богу хвала! —
И то нам је наша добра срећа дала“.

84. И ту му је вес'о казивати стао,
Како је са Луком благо ископао.
А после извади из својих недара
Неколико пара сребрних и златних:
„Ето, сад имамо доста таквих пара!“
А Паја му рече: „то су новци знатни!“
„Јесте“, рече Ива, „покојни поп-Сима
Много нам је пред смрт казив'о о њима.“

85. По некад нам добро пристану за храну
А по некад богме и саму џебану.
Када нема пљачке, ми их раји дамо,
Те нам даде брашна, смока и говеди.
А кашто преко ње и прах набављамо.
Јер она у нама свога спаса гледи.
Него чуо јесам — прич'о ми је Сима —
Да у Београду неки музеј има.

86. Ту се старе паре прикупљају сада....
Па ти, ево, дајем неколко комада.
Ти ћеш сада тамо пред господу ићи,
Па понеси ове старе српске паре
— Моћи ћеш, ваљада, до музеја стићи —
Па подај од мене ове новце старе.
Копане су, кажи, у сред Босне миле.
А турском су крвљу поквашене биле.

87. А господи реци: ништа нам не треба.
Него да се Српство цело усколеба,
И да већ један пут суђен часак стигне,
Да се цело Српство бојне пушке лати;
Да нам се тробојка поносна свуд дигне
Да се турска сила у Српству прекрати;
Да се српска слава иза сна пробуди —
Ето, за тим само моја чета жуди".

88. После му је прич'о с поносом и диком,
Шта је разговар'о с турским послаником;
И како је фратор у стан долазио,
Да их под закриље аустрйско мами:
Како им је помоћ и паре нудио,
Да их под туђ јарам на ново примами
Међу тим нареди да се ован пече,
А разговор братски и даље потече.

89. Те причаше своје милине и јаде;
А кад печен ован мирисати стаде,
Уморног су госта месом понудили,
А он није ум'о да им каже: „нећу"!
А кад су се љуте ракије напили,
И здравице српске сташе да полећу.
Ива диже пљоску, па овако рече:
„Желим, да се Српство све уједно стече!

90. Желим да у једном загрљају милу
Видим цело Српство и сву српску силу:
Желим, да се с Босне густа магла дигне;
Желим, да дочека ускрс славних дана:
Желим, да јој што пре братска помоћ стигне —
Наздрављам у здравље српског кнез Милана:

Нека буде дичан, нека буде славан —
Нека буде деди по витештву раван“!

91. А Вукало стари наздрави овако:
„Желим, да је славно српско племе свако!
Нек срећа обасја све српске брегове;
Нек олакша Српству дуговечне боље;
Нек ускори ускрс земље Херцегове —
Наздрављам у здравље дичног кнез-Николе:
Нек Бог дуго славом Петровиће краси“!
Па олакша пљоску, брка не окваси.

92. Подиже се Паја па овако рече:
Желим, да свуд крвца душманска потече;
Желим, српској војсци свуда успех сјајни;
Желим, до јој слава указује путе;
Желим, да нас мине вапај дуготрајни;
Желим, да све Српство мину муке љуте;
Желим, да је сваки Србин дичан, славан —
Желим, да је сваки Обилићу раван“!

93. Диже се и Триша, па овако збори:
„Желим, да се српска царевина створи;
Желим, да се врати што је негда било;
Желим, да све Српство до покоја дође;
Па да се накнади што се дангубило;
Желим, да све Српство слошки на рад пође;
Желим, да се знањем и просветом дичи —
Желим, да се слога крепи и челичи“!

94. И он спусти пљоску, а Паја ће рећи:
„Е сад мени ваља у напред потећи!
Српска ме је жеља у Босну довела
Ал ме кућа мила у Србију мами:
Збогом браћо мила, збогом војско цела,
Не ћете ви дуго војевати сами —
Скоро ћете чути Српству миле гласе“!

95. После се са свима опростио сретан.
„Поздравите дома“! рече Триша сетан:
„И госпу и Мицу“!.... — „Хоћу“ рече Паја,
Па се вес'о лати планине и горе,
А Ива је за њим гледао пун ваја,
Као да га неки тешки јади море;
Као да је неке тајне жеље крио —
Као да би и он неког поздравио.

Вл. М. Јовановић.

О ХИПНОТИЗМУ *

Размишљајући о томе, чиме бих вас могао позабавити ове вечери, дуго сам био у недоумици, какав бих предмет изабрао за своје предавање. Најближи, и по спреми мојој и по склоности, био би ми предмет из наука, које предајем на нашој Великој Школи; свака од њих има, уз то и свога особитог чара за мислећа човека: Психологија као наука, која нас упознаје са животом, којим живи душа човекова; Логика, јер нам показује, како се креће вечна мисао, тежећи да позна истину; а Историја Филозофије, јер нам износи оне узвишене идеје, које су стварали о свету, о човеку и о животу највећи умови минулих столећа. С те стране смео бих се, зар, надати, да придобијем вашу пажњу. Важност предмета и интересност његова, уз то би још, можда, прикрила и недовољност моје спреме и недостатке мојих извођења. Но ове науке, ма да их свако са поштовањем помиње, важе, опет, као сувише апстрактне и неразумљиве; отуда бих, бојао сам се, предавањем својим, пожњео само одговорност, што сам вам одузео нешто од вашег времена, које је у приликама, као што је ова, тако драгоцено, јер је намењено дружби и весељу, па је грехота прекратити га, кад је живот и онако пун збиље, и мало у њему веселих и задовољних часова.

Што ме је, при свему овоме, охрабрило, да вас замолим, да ми за неколико тренутака поклоните своју пажњу, то је, што знам, да ће после озбиљне речи, шала и забава слађе пасти; а што сам се, уз то, још одлучио и за предмет из апстрактне психолошке науке,

* Јавно предавање у Грађанској Касини држано 2-ог Априла 1888 год., у корист Фонда за потпомагање сиротних великошколаца.

долази отуда, што сам рад, да вас упознам, ма и сасвим површно, са једном врстом појава, који ће вас, уверен сам, и поред све невештине моје, да вам их верно и јасно прикажем, све живо заинтересовати.

Појави, о којима сам рад проговорити вам, овога вечера, неколико речи, то су појави такозваног животињског магнетизма или магнетског сна; они се данас у науци зову обично *хипнотизмом*, а често, нарочито у Енглеској, још о *месмеризмом*, по имену Месмерову, који их је први упознао, или и *Бредзмом*, по имену Бредову, са којим почиње право, научно испитивање њихово.

Појави животињског магнетизма, и ако их помињу неки медицински аутори средњег века, као Парацелс, познати су, управо, тек од друге половине прошлог столећа; а први, који их је ближе упознао, био је, као што вам поменух, *Месмер*. Антон Месмер био је по занату лекар, а рођен је 1734 год. у једној мањој вароши Јужне Немачке. Још као ђак на бечком свеучилишту, читајући старе астролошке књиге, у којима се прича, како планете утичу на судбину људску, он је дошао на мисао, да планете имају утицаја и на разне болести и њихово исцељење, и да то бива посредством неке флуjде, о којој је он предпостављао, да је има у телу човека и животиња и која се даје, разним начинима, преносити са једног лица на друго. Преношењем овога свога магнетизма на другог, могао би један човек дејствовати на другога, и тиме утицати на сокове у телу, од којих зависи здравље и болест. Ову своју мисао о примени животињског магнетизма на лечење болести, Месмер је, касније, даље развио и у нарочитом спису објавио, да је пронашао нов начин, лечења болести, магнетизмом. Одмах у почетку послужила га је срећа, те је излечио неколике људе од уплива и високих положаја и то га је изнело на глас. Све новине бечке писале су о њему и причале чуда о његовој новој методи, којом се све

болести дају исцелити. Он се, сада, обратио медицинском факултету и саопштио му свој проналазак, али овде није могао продрети; исто су тако безуспешни остали и његови покушаји, да заинтересује лекарске колегије на страни. Свуда је одбијан; нигде му нису хтели поклонити вере, а још мање упустити се у оцену његових навода.

Пошто је провео више година у Аустрији и Угарској, тумарајући од места до места и лечећи свет по својој новој методи, негде успешно, негде без успеха, у једнима слављен, из других протериван као варалица — напослетку смисли да оде у Париз, да и тамо окуша своју срећу. У Париз се тада стицало, са свију крајева образованог света, све што је носило славно име у науци и у књижевности; тамо су били управљени и погледи свију оних, који су, осећајући у себи генија или талента, жуделн да дођу до славе и имена, јер париско друштво онога времена, поред свега разврата и кварежи, која је њиме владала, знало је ценити заслуге стечене на пољу науке и књижевности. Уз то је њиме, као и духовима у опште, у другој половини просвећеног осамнаестог столећа, владао онај мистицизам, који је чинио, те су нарочито представници и адепти разних окултних вештина примани са раширеним рукама. Срећа, која није послужила Жана Жака, када је тамо однео свој нови систем музичних нота, одмах у почетку, насмешила се Месмеру. Чим је објавио свој проналазак, придобио је за њега Деслона, првог лекара војводе од Артоа, брата краљева, а глас Деслона био је од пресудна утицаја и у медицинском факултету и у краљевском лекарском друштву. Успевши овде, био му је осигуран успех и код публике. Са свију страна навалио је свет њему. Једни су тражили лека својој болести, друге је одводила радозналост, јер је свак желео, да види оно, о чему је цео Париз говорио и да се сам собом увери о чудесима, која су се причала о Месмеру и о животињском магнетизму. И доиста.

оно, што је се могло видети у салонима Месмеровим, превазилазило је свако веровање. Ево шта је се по причању једног очевидца догађало, приликом једне овакве магнетске седнице: «На средини велике, простране дворане, намештен је један дрвен ковчег (baquet), око кога седе болесници, држећи сваки по гвоздену жицу, која излази из ковчега. Прозори од дворане застрти су завесама, тако да светлост врло слабо продире унутра. У дворани је нема тишина. Само из оближње собе чује се тиха музика, коју покадшто прати тиха, монотона песма. На лицима болесника исписани су изрази очекивања, или зебње, или нестрпљења. Сви су мирни, непомични. Како струја почиње дејствовати, неки од њих почињу осећати болове, друге подузима нека унутарња ватра, као у грозници, трећи почињу удовима грчевито мицати, а неке опет тресе конвулсивна дрхтавица. Очи су им укочене, а усне грчевито стиснуте; само с времена на време отварају се, и онда се чује јецање или какав узвик бола, или очајан плач или неприродан, хистеричан смеј. Понеки болесник опет, у пароксизму своје нервне агитације, грува се у прси, или пада ничице на тле, као у неком наступу епилепсије. И кроз овај пандемонијум нечовечне дреке, кикота, јецања и плача, шета се мирно, у богатом оделу од плаве свиле, Месмер и прилази појединим болесницима, те их магнетише: једнима руком додирује болесне делове, другима само овлаш прелази руком преко њих, треће магнетише погледом, или дејствује на њих својом речју, да би их, као неком чаробном силом, исцелио.

Из дана у дан долазио је силан свет Месмеру, да се подвргне његовом начину лечења. Светом је овладала као нека манија за магнетисањем; свак је хтео, да се магнетише, те да на самом себи позна дејство животињског магнетизма. Стан његов на вандомском тргу није више био довољно простран, да у њему смести публику, која је врвела њему, и он је морао узети други, пространији

хотел. Сад већ није могао стићи, да сам собом магнетише силни свет, који се, са свију страна, код њега стицао, но је обучио свога момка, те је овај, по његовим упутствима, магнетисао један део публике. Напослетку је навала постала толика, да је прогласио једно дрво у ближњој улици као магнетисано, те је сиротнија класа ишла ономе дрвету и магнетисала се.

Ови огромни успеси Месмерови учинили су, те се и влада француска, напослетку, заинтересовала за његов проналазак, и понудила му, у име откупа тајне, 20.000 ливара. Месмер је ову понуду одбио. Влада је, касније, образовала и нарочиту комисију, којој је у задатак ставила, да испита Месмеров начин лечења и оцени, да ли његови експерименти не уде што здрављу оних, који се дају од њега магнетисати, као и да ли у раду његову нема чега, што би било противно јавном моралу, пошто се чуло било, да Месмерови салони служе и за галантне састанке. У овој комисији били су између осталих: *Франклин*, велики патриота Северне Америке, који се тада бавио у Паризу, да придобије владу француску за праведну ствар своје отаџбине, која се, у то време, борила за своју независност; знаменити хемичар *Лавоазије*, који је, у то време, отприлике, чинио оне експерименте, од којих почиње модерна Хемија; астроном *Баљи*, потоњи члан конвента и доктор *Гилотен*, онај исти, коме се, обично, приписује изналазак гилотине.

Извештај комисије испао је врло неповољно по Месмера. Чланови комисије нашли су, једногласно, да магнетска флуjда, какву је Месмер замишљао, није ничим доказана и да, према томе, не може ни бити речи о каквом магнетском лечењу. Оно што Месмер приписује животињском магнетизму, по мњењу комисије, долази једино од силног, вештачки изазваног уображења. Чланови комисије налазе, даље, да овакви магнетски експерименти, могу бити само штетни по здравље оних, који се њима излажу, јер изазивљу жестоке нервне кризе и

потресе. У једном другом, тајном извештају, који је комисија приложила, као допуну, овоме првом, јавности намењеном, она се најодсудније изразила против Месмерових експеримената и у погледу моралном. Чланови њени једногласно налазе, да су они и морално убитачни, пошто су болесници, у магнетисаном стању, остављени на милост и немилост магнетизеру, који може с њима чинити све, што је њему драго, јер они за све време трајања магнетског сна немају своје воље, но су слепо подчињени вољи његовој. Они се још боје, да оваки експерименти не отму маха и да се магнетизам не рашири и по другим градовима Француске, као каква зараза и тако не донесе штетних последица чак и будућим нараштајима. У истом смислу изразила се, при свему заузимању његовог пријатеља Деслона, о експериментима Месмеровим, и краљевска медицинска академија.

Не чекајући никаква решења, које је, према оваквим извештајима, могло испасти само неповољно по њега, Месмер који је, међутим, био стекао велико имање, напусти Париз и врати се у Немачку. То је било под јесен 1784 год. Од то доба, није се у Паризу више ништа чуло о њему. Он је живео још дуго, пошто је преживео своју славу, и умро је, незнан и заборављен, 1815 год. У њему је била чудна мешавина жеђи за славом и грамзивости за новцем. Природа га није била обдарила генијем, да је могао стећи славна имена, и он се задовољио варљивом и пролазном славом, коју су му донели његови експерименти, а не знајући друга начина, да до богатства дође, постао је варалицом. При свем том, припада му заслуга, што је, извесно, и сам не слутећи, отворио једно ново, плодно поље испитивањима физиолошким и психолошким, која ће једнога дана бацити са свим нову светлост на природу душевног живота човековог и односе њезине к телесној природи његовој.

Сувише би нас далеко одвело, ако би овде и даље пратили развиће чудних медицинских теорија и експери-

мената Месмерових. Не би било без интереса, испитати, како је могла једна теорија, погрешна у основној замисли својој, при свем томе као епидемија да овлада духовима; било би и врло поучно показати, како нова мисао може лако да заведе на странпутице, када се довољно не испита, но се одмах пође за тим, да се практички изведе и примени. Но ово не припада толико историји Науке, колико историји заблуда људских, а време, којим располажемо и сувише је кратко за оваква расматрања. За нас је довољно да знамо, да су теорије Месмерове о животињском магнетизму још задуго имале својих присталица и адепата, који су, махом, као и он сам, били варалице и ишли на то, да се користе лаковерношћу публике. Још у првим десетинама нашег столећа, било је нарочитих часописа, намењених искључно испитивању животињског магнетизма и примени његовој на лечење болести. Магнетизам је постао омиљеном забавом по салонима, упоредо са Френологијом, као што је у наше дане призивање духова, погађање мисли и друге беспослице.

Напослетку су заборављени експерименти са животињским магнетизмом, који су некада онолику сензацију учинили, и само с времена на време јављао се по какав адепат. Мало већу сензацију учинили су, око год. 1850., неки Американци, са својим представама из *Електробиологије*, како су они били назвали ову појаву, у очевидној намери, да овим необичним називом подејствују на радозналост публике. Но и њихови експерименти убрзо су заборављени; озбиљнији део публике је био навикао да у оваквим представама види само вешто удешену превару, а онај други део, који је веровао у надприродне, моћи и утицаје, налазио је хране за свој мистицизам у другим, модернијим празноверицама: да столови могу да погађају мисли и проричу будућност, да се духови јављају и преко својих медија доносе живима поруке од мртвих и т. д.

На десетак година од прилике пре овога, бавио се и један енглески лекар, по имену *Чарлс Бред* (Braid) испитивањем појава животињског магнетизма. Он је чешће имао прилике да буде при експериментима разних магнетизера, али је увек сумњао у истинитост њихову, мислећи да су магнетизер и његови субјекти у договору и да је све вешто удешена и изведена превара. Но ипак су му били пали у очи извесни појави, код којих је била искључена свака могућност намерне обмане, а које није умео себи никако протумачити. Са оном одлучношћу, и истрајношћу, које су тако карактерна црта његова племена, реши се Бред, да целу ту појаву животињског магнетизма, на први мах тако загонетну и тајанствену, испита и позна њене праве, природне узроке. Опазивши једном, како је момак његов био пао у неко буновно, летаргично стање, он је дошао на мисао, да је такозвани магнетски сан појава сродна природноме сну и да оно, што овај сан прати, има сличности са појавама обичнога сна. Отуда је он овој појави и дао име *хипнотизам*, под којим је она данас обично и позната. У томе правцу он је и развио своја испитивања, а плод тих својих испитивања, он је изнео у једном делу, које носи мало чудан наслов *Неврохипнологија* (1843). Но ово дело његово, и ако је било израђено на основу тачних и брижљиво изведених експеримената, као и неколика друга, посвећена истом предмету, прошло је неопажено. И научна публика је била навикла, да прима с неповерењем испитивања, која су се тицала једне појаве, коју су сви једногласно осудили били као заблуду.

Тако је, одприлике, стајало са познавањем појава хипнотизма, све до пре десетак година, када је се јавио један нов адепат животињског магнетизма, магнетизер *Хансен* и својим представама, које је приређивао у готово свима универзитетским градовима учене Немачке, оживео интерес за ову појаву. Одлични физиолози, као

професори *Хајденхајн* у Бреслави, и *Прајер* у Јени, које су били задивили експерименти Хансенови, предузели су сада, да ову појаву испитају ексактним методама физиолошке науке. Но публика је још с неповерењем примала хипнотичке експерименте, чему је, у многоме, допринела и та околност, што се, отприлике, у оно исто време, када је Хансен давао своје представе, јавио у Немачкој и један варалица, познати амерички спиритиста и медиум *След* (Slade), који је, у Лајпцигу, вешто успео, да обмане неке од највиђенијих преставника природне науке, као професора Астрофизике *Целнера* и славног творца Психофизике *Фехнера*. Са свим је природно, да се услед тога поколебана вера у носиоце науке у опште, пренела и на оне представнике њене, који су пристајали уз хипнотизам. Шира публика, која је вазда готова, да по чувењу суди о стварима, а није навикла, да пречишћује своје појмове о њима, гледала је и у хипнотизму неку врсту спиритизма, па је, осуђујући овај последњи као превару, уједно изрицала своју осуду и над хипнотизмом.

Ово је, у најкраћим потезима, историја хипнотизма. Време је сада, да видимо, какво је ово управо појава. Ја ћу вам овде, са свим укратко испричати, што сам сâм видео, приликом неколиких представа, што их је Хансен, пре неколико година, приредио у Лондону. То ће, мислим бити најзгоднији начин, да вас са њоме упознам.

У једној повећој дворани, у којој се обично приређују концерти или држе јавна предавања (која лондонска публика, тако исто марљиво похађа и тако исто пажљиво прати, као и београдска), појављује се, тачно у заказано време, магнетизер и пошто се, са неколико учтивих речи, представио, умољава господу и госпође, који би били вољни, да приђу њему, те да са њима покуша да изведе експерименте, које је намеран да прикаже публици. Неколико џентлмена и две-три госпође

одазивају се његој молби: свакоме од њих он даје по једну стаклену призму или кристал и позива их, да без прекида гледе у њих и да по могућству одврате своју пажњу од свега онога, што бива око њих или у публици, и да је, што им је више могуће, концентришу на светао предмет, који, на одстојању отприлике од једне стопе, држе у руци. Пошто је ово трајало неколико минута, магнетизер их обилази све редом и испитује, колико је које способно за хипнозу, а то познаје по томе, да ли им се очи почињу, као у сну склапати или су још отворене. Код оних првих ће, по својој прилици, убрзо моћи наступити хипнотско стање, а код оних других треба још причекати. После неколико даљих минута, он их поново обилази; неки су већ пали у онај занос, који уводи хипнозу, код других је хипнотисање мање напредовало, а трећи, било с тога, што нису примчиви за хипнозу, било с тога, што им је нешто скренуло пажњу, и узнемирило, их показују се као неспособни да се са њима предузму какви хипнотички експерименти. Ове последње магнетизар враћа на њихово место, а они други, пошто падну у потпуно стање хипнозе, послужиће му као резерва, да са њиме изводи оне експерименте, које неби изводио на првима, да ове не би морио.

Пошто је, овако, магнетисао неколико особа, мушкога и женскога пола, — женскиње је вазда више склоњено хипнози — магнетизер, са појединима од њих, чини своје експерименте. Он је у стању предузимати са њима, што год хоће. Може их напр. нагнати, да му, и против њихове воље, следују куда год пође, и онда треба видети, како се они, донекле, отимају, док напослетку, као опчарани његовим погледом, не устану и не пођу за њим. Они га морају, само ако он то хоће, пратити на сваком кораку; ако он брже пође, и они убрзају своје кораке, ако потрчи, они хитају, да стигну за њим, а све то чине са неком ревношћу, као да им од тога све зависи. Нарочито смешан утисак чини, видети

њихову забуну, ако магнетизер, при томе, нагло промени правац. Исто тако је он у стању одузети својим субјектима способност, да којим удом свога тела крећу. Интересно је видети њихова безуспешна напрезања, да напр. пруже руку или кроче ногом, пошто их је магнетизер озбиљно уверио, да то нису у стању. То исто важи и о умним радњама. Он треба само да им каже, да не знају свога имена, или првог писмена азбуке, па да се они сво вече узалуд напрежу, да се једнога или другога сете. Магнетизер им може наредити што год хоће и она ће све одмах и без премишљања извршити, не водећи ни најмање рачуна о могућим последицама. Ово може ићи чак дотле, да они учине, и на неколико дана касније, оно што им је он за време хипнозе наредио био, и то чине сасвим несвесно, не знајући, да им је то неко наредио.

То би била једна врста појава, што их је магнетизер изводио са својим субјектима. Они се тичу њихове воље, коју је он успео да потчини себи, тако да су они само слепа оруђа његове воље. Не мање интересни су и појави перцепције или чулног опажања у стању хипнозе. Онако исто, као што је магнетизер неограничени господар њихове воље, тако је он и једини тумач њихових утисака. Може им на пр. дати сиров кромпир, па им рећи, да је то крушка или јабука, и они ће га у сласт појести, мислећи да је доиста тако. Тако им се може ма какав предмет протурити под нешто од њега са свим различно. На тај начин сам ја добио, једне вечери, од једне хипнотисане даме, згужван број *Тајмса!* који ми је она понудила у уверењу, да је кита цвећа, као што јој је магнетизер рекао, кад јој га је давао. У опште све чулно опажање је измењено; чула не функционишу као обично, радња њихова је ослабљена. Ова неосетљивост чула зове се техничким језиком Патологије, *анестезијом*. Но не само, да су хипнотисане особе подчињене вољи магнетизера и да гледају, тако рећи, његовим очима, њима је лако доказати и да нису више исте личности, које

су биле. Они ће веровати да представљају сваку личност коју ви хоћете; чак ће веровати, да су и пол променили. На тај начин, гледали смо једнога господина, да као дадиља успављује — не дете, но лутку. Не би било краја, када бих вам хтео причати све различне и занимљиве, а често и шаљиве експерименте, што их је магнетизер изводио са својим субјектима. И ово што сам вам до сад навео довољно је, надам се, да створите себи извесну представу о хипнотским експериментима.

Још остаје. да потражимо објашњења овим колико занимљивим, толико, како изгледа, и загонетним појавима. Они су тако различни од свега онога што смо, баш и необичнога, слушали по кадкад о радњама душе, да смо на први мах склони предпоставити, или да је све вешта превара и да магнетизер, уз припомоћ неких особа из публике, обмањује остале или прибећи каквим надприродним силама и утицајима. Оном првом схватању нагињу особито људи скептици, који много полажу на њихов такозвани *здрави разум* и који ништа не признају, што превазилази моћ схватања овог њиховог здравог разума, — или и такви, који налазе, да имају и других пречих брига, него да разбијају главу о безмислицама, које су, у очима сваког паметног човека, т. ј. паметног као они што су — проста превара. Има опет људи који са Хамлетом мисле, да има много ствари међу небом и земљом, о којима наша школована памет и не сања: то су они што верују у духове и медије, визије и предсказања, у то, да не само људи, но чак и столови могу погађати мисли, људи, којима, опростите ми изразу, четврта димензија замењује — четврту даску.

Ни са једнима ни са другима није лако изаћи на крај. Ни ушта људи не верују тако тврдо као у свој здрави разум; ако људима, у којих је ова вера нарочито јака, узмете доказивати, да појаве хипнозе нити су што надприродно, ни проста обмана ви ћете рискирати, да ваше разлоге, или сматрају као атентат на њихов здрави разум

или да сажаљевају ограниченост *вашег*. Ни једно, ни друго није пријатно. С друге стране, склоност мистицизму урођена је човеку; она је једна црта људске природе. И где је јака склоност ка ономе што је тајанствено, ни најпозитивнија наука неће успети, да је искорени. Отуда и долази, да не само необразована маса и полуобразована интелигенција поклања вере свакојаким, спиритистичким гаткама, но да се и поједини умни људи и уважени научници дају завести с правога пута науке на странпутице мистицизма. Има и један други узрок, који чини те се исповеда вера у надприродне моћи, а то је *сујета*; има људи, који не верују у духове и медије, па опет исповедају у веру у њих, једино с тога што им годи сујети да се и овим разликују од обичних смртних.

Да испитамо, сада, ствар о хипнотизму строго и без предубеђења. На првом месту, могућност споразума између магнетизера и магнетисаних особа, на којима он изводи своје експерименте, није искључена. Он, истина, позива из публике свакога без разлике, али може и уклонити свакога, који не би био у договору с' њим, под изговором, да није способан за хипнотисање, а задржати само оне, са којима је у споразуму. На обману можемо, дакле, увек помишљати, све донде, док се не би уверили, да се појави које нам магнетизер изводи, не дају произвести у нормалном стању, да су дакле, такве природе, да о њима морамо предпоставити, да се разликују чиме од обичних, нормалних. У овоме последњем случају морале би бити наступиле какве промене у психичким функцијама хипнотисаних особа, а то би указивало на то, да су створени извесни абнормни услови и да по томе, у појавима, дакле, има нечега, што није обмана.

Да би, према овоме, створили себи правилно мнење о тим појавама, да испитамо одмах, могу ли они бити произведени *вољно* и *свесно*, у цељи обмане или не могу. Пропустио сам вам поменути стање такозване *каталепсије*,

т. ј. стање опште укрућености целог организма; које се такође може извести на субјектима; у таквом стању, магнетизер може поставити човека између две столице, тако да му је на једној потиљак, а на другој да су му пете, и он ће остати, у томе положају, докле га год не дигну. Физиолог ће вам казати, да је ово стање немогуће произвести вољно, но да оно наступа само у извесним патолошким случајевима, а најобичнији покушај поучиће нас, да је немогуће човеку, баш и гимнастички извежбаном, издржати и један тренутак, у оваквом положају. Појави хипнотизма праћени су, видели смо даље, такозваном *анестезијом* чула, т. ј. чула су или изгубила своју осетљивост, или је ова знатно мања, но обично. Отуда долази да се пацијенту може напр. пробости длан иглом, а да се на његовом лицу не примети ни најмањи израз бола; отуда бива да он у сласт поједе сиров кромпир, место крушке или јабуке. Међутим, у обичном, нормалном стању неда се прикрити израз бола или гађења, нити се може овом осећању дати супротни израз уживања и задовољства. Ко год познаје механику изразних покрета, знаће да су ови највећим делом невољни и несвесни; нико није у стању савладати израз напр. гнушања ни прикрити радост која му се огледа на лицу, у очима итд. Треба видети и онај израз побожности, који добија лице пацијента када се мислима његовим да побожан карактер, па одмах позната, да не може бити ни говора о томе, да је ово обмана. Такав израз не може, у тој чистоти, ни кичица сликара исписати, ни длето скулторово изрезати, ни вештина глумчева извести.

Сви појави, дакле, који се могу посматрати у стању хипнозе, доказују јасно за свакога онога, који хоће, да их разуме, да се пацијенат доиста налази у извесном абнормном стању и да експерименти хипнотски нису никаква обмана. С једне стране, по физиолошко-патолошка појава каталепсије, и анастезије, а с друге стране, читав

низ чисто психичких појава, јасан, доказ, да постоји хипнотско стање. Напослетку су и сама она тачност и одлучност, која одликује хипнотисане субјекте у вршењу и таквих радња, при којима би се и најобученији човек у њима морао премислити, и дао познати на лицу, или иначе, своју неодлучност и оклевање, показује још, да су у души њиховој морале наступити какве промене.

Појава хипнотизма, дакле, ван сваке сумње је истинита. Но како да се она протумачи? Како бива да се човеку, ма и за најкраће време, измени његов целокупан душевни живот? Како може бити да човек изгуби свест себи о самом, своју слободну вољу и да верује у све што му се каже, а заборави и најобичније ствари, па и своје рођено име? Ово је тешко веровати и када човек све то сам собом види, а још теже кад од другога чује, ма колико иначе вере полагао у речи његове. Ја ћу ипак покушати, да вам покажем сасвим укратко, јер време пролази, како све ове појаве ваља разумети. Када нисмо у стању да нешто схватимо и протумачимо онако како тумачимо друге ствари, ми се помажемо тиме, што тражимо сличности између тога и онога, што нам је јасно и што разумемо и када нађемо какве сличности између једнога и другога, онда смо и оно што нам је било нејасно примакли ближе нашем схватању. Логичари такво тумачење зову *аналогијама*. Послужимо се и ми, овде, аналогијама.

Појави хипнотизма нису тако осамљени, да не би имали својих аналогија у другим, нормалним и абнормним стањима душевним, т. ј. да не би чиме год подсећали на појаве душевног живота, који су сам нам и из обичног свакидањег опажања познати. Ако успемо, да за сваку врсту појава, што прате хипнотско стање нађено по какву овакву аналогију, ја мислим, да нам они неће више изгледати онако загонетни, као у први мах; а ако још знамо и законе који владају овим, нама познатим појавама.

онда ће и тумачење, које буде важило за ове, важити, извесно, и за оне.

Појава такозване каталепсије је физиолошка или управо патолошка појава; њој не би морали ни тражити аналогија, пошто нас и овде, у првом реду, интересује психолошка страна хипнотских експеримената. У осталом, није ништа необично, да се човек узме сав или да му се, темпорерно, узме који део. Довољно је подсетити у оном погледу, на појаве епилепсије, хистерије и других болести нервног система, код којих овакви симптоми нису ни најмање ретки. У сну често снивамо да су нам се узели руке или ноге; често сањамо да се узалуд отимамо од нечега, или да се трудимо да избегнемо од какве опасности. Ноге су нам се одузеле и ми стојимо као неком мађијском силом везани. Сетимо се само, колико и на јави значи и чини поуздање у своје силе; уздање у себе и вера у успех, ту је тајна половине успеха, што се у животу постизавају, као што, обрнуто, велики број неуспехаваља ставити на рачун недовољног уздања у себе. Оклевамо, не можемо да се одважимо на нешто, да одиграмо рецимо какав валцер, само смело напред, па ће ићи. Примените сад ово, на оно, што вам испричах, како хипнотисане особе нису у стању маћи ни једним делом тела: магнетизер их је уверио о њиховој немоћи, и ово уверење, према ономе, што вам мало час изведох, чини, те доиста и нису у стању. Један део појава био би, на тај начин, ако не потпуно протумачен, а оно бар јаснији.

Појави такозване анестезије чула имају још више својих аналогија. Нама изгледа чудно, када гледамо, како хипнотисан човек прима све под оно, под што му магнетизер то износи, те једе сиров кромпир место крушке или од каквог предмета мисли да је други, који, једва да има с њиме и најудаљеније сличности. Зар се, међу тим слични појави не дешавају посведневно у животу, па нам не изгледају ни мало не обични? Када смо нела-

годни или болесни, па нам се одбије јело, ми не кушамо храну као обично, те с тога и велимо, да не знамо шта једемо Дуван нам је као трава. И то су анестезије само у мањем степену. Или идемо у тамној ноћи, кроз шуму, стрепећи сваког часа, да не искочи пред нас какав разбојник, па нам се, нарочито ако нам је страх оживео фантазију, од каквог сувог, огорелог дрвета, учини, да овај стоји пред нама са напереном пушком. Рећи ћете, да то бива у мраку. То је истина. Али претпоставите сада, да мрак није *на пољу*, но *унутра*, у души, да су спуштени или засењени они прозори, кроз које гледамо напоље, у свет, и ствар је опет иста. Опет не видимо како треба. На жалост, врло често бива, да помрачи ум људски. То бива у душевној болести. Људи, који душевно оболе, гледају кроз овакву помрчину у свет. И као што ми, у мраку погрешно видимо предмете, тако и они, кроз онај мрак, који се спустио на душу њихову, гледају у свет за све време док траје њихова болест. и стварају себи погрешне представе, које после зовемо *фикс-идејама*. Између ових и наших погрешних перцепција, или *илузија* нема никакве основне разлике. Оне су једно исто. Само су ове пролазне, а оне трају. Оне су *перманентне* илузије. Из оваквих илузија састављају се и наши *снови*. Шта нам све не излази пред очи у нашим сновима? Какве чудне представе, тако противне, често пута, свему ономе, што бива на јави, и ми, при свему томе, верујемо у све то, за све време док сневамо; оно је за нас тако исто реално, као да бива на јави. Кад се пренемо иза сна, ми, истина, упознамо одмах, како су варљиве слике, што нам их је сан пред очи изнео, али у самој појави снова, не налазимо ничега необичног. То показује, да нам оне појаве анестезије у хипнотизму, само зато изгледају чудне и тајанствене, што су нам нове и необичне. У самој ствари, оне се ничим не разликују од појава природног сна, од фиксих идеја у душевној болести или

од оних илузорних перцепција, које су нам довољно познате и у стању здравља душевног.

Откуда долази, да видимо сада, да се поједини покрети, или афекти душе, које магнетизер изазива на својим хипнотисаним субјектима, јављају са оном чистотом и прецизијом израза, коју, рекосмо, нико није кадар вољно извести? Одкуда да се једно женско лице са сасвим обичним цртама претвори у лик светитељке и да је на њему исписан израз побожности, какав се, можда, само са изразом Сикстинске Мадоне може упоредити, или да се лицу може дати онај израз неисказаног бола, какав се може видити само на групи Лаоконовој? И то се лако даје протумачити. У обичном, свесном животу, мисли наше крећу се око најразноврснијих предмета; радње наше удешавамо према толиким обзирима, што нам их налажу обичаји друштвени, положај, који у друштву заузимамо и т. д. Отуда долази, да, баш и у стању најбурнијег афекта, као кад гњевом планемо на нанесену увреду, овај афект не долази до свога чистог, непомућеног израза, јер он никада не испуњава, као једина садржина, целу душу нашу, но је скучен свакојаким представама, које такође теже да добију свога израза, тако, да је израз лица управо резултанта свега онога, што нам душу покреће. Хипнотисан човек, на против, не зна ни за какве обзире; душа његова је, да се послужим једном класичном сликом из Историје Филозофије, као неисписан листак артије; у њој нема ничега, ван онога што се у њу унесе. Он је као дете; и као што безазлени израз детињег лица долази отуда, што је оно оскудно представама, које би дале други израз његовим цртама, тако се и на лицу хипнотисана човека огледа сваки афект у пуној чистоти својој; само с тога, што је он једино оно, што обузима душу његову у оном тренутку. Слично је и у сну. И снови су само зато по кадшто тако живи, што представе, које се јављају, испуњују сву душу нашу; из истог узрока до-

лази, да на јави никада не осећамо онога блаженства, које нам покадшто снови наши доносе, јер чистота радости наше увек је готово нечим помућена: «чашу меда нико не искапи, да је чашом жучи не загрчи», као што вели песник. И обрнуто, никада на јави не осећамо онај неисказани бол и тугу, што их покадшто осећамо у сну.

Тако би били протумачили, откуда долази она чистота израза појединих душевних покрета, која је својствена стању хипнозе, а која је, уједно, према ономе што смо напред казали, и доказ да оно доиста и постоји. Остаје, да потражимо објашњења још другим двама појавама, које изгледају далеко чудније и загонетније; а то су промењена свест о личности и обустављена радња воље за време трајања хипнотичног сна.[a] Што се оне прве појаве тиче, ја мислим, да у њој не можемо видети ничега необичнога, када се сетимо, како се свест наша мења са целокупним стањем нашег организма, а нарочито како промењена свест врло често прати душевну болест, у којој болесници могу уобразити себи, да представљају ма какву, њима познату или непознату личност, или, шта више, живети у уверењу да су — мртви! Уз то и појави такозване *двогубе свести*, где се, у једној личности, наизменце и периодички, јављају *две* различне свести, тако да њима, као што вели Фауст о себи, две душе у грудма бораве — пружају нам даљних аналогија овој појави, поред којих она губи свој загонетни карактер.

Теже је мало разумети, како се може човеку одузети његова слободна воља и он начинити слепим оруђем *туђе* воље. Поглавите тешкоће правилном разумевању ове појаве долазе отуда, што се сам израз *воља*, обично, погрешно схвата. Када би воља била нешто стварно, кад би она у нама доиста постојала као неко биће, које управља нашим радњама као што се обично узимље, извесно не би било лако представити себи, како

је могуће, да је други себи подчини. Ако би се рекло, да је воља у магнетизера јача, те јој воља његових субјеката подлеже, као што слабији човек подлегне јачему, онда би то имало извесна фигурна смисла, али ствар ни најмање не би учинило разумљивијом.

Откуда долази, да се одмах запитамо, остављајући на страну сва метафизичка расматрања о суштини воље и држећи се ствари, откуда долази, да хипнотисан човек безусловно слуша и врши све оно, што му се нареди? Да потражимо, у име одговора на ово питање, нећемо ли наћи и овој појави каквих аналогија у обичном животу. Седимо, рецимо, за столом, задубљени у читање каквог занимљивог романа или какве озбиљне научне расправе. Пријатељ какав, крај нас замоли нас, да му додамо какав предмет са стола и ми то чинимо са свим механички, не премишљајући се, да ли да учинимо или не. Зашто то? Зато, што смо навикли, кад нас неко замоли за сличну услугу, да му је и учинимо; с тога није ни потребно никакво посредовање воље. Да сад у нечему изменимо овај случај. Он нас замоли за другу какву услугу, коју му такође учинимо, али код које се предходно размислимо, да ли да му је учинимо или не. Напослетку узмимо, да нам учини некакав предлог и ми да му овај предлог не примимо. У првом случају, учинили смо нешто несвесно, без икаквог посредовања наше воље, у другом и трећем имала је и наша воља удела, само што смо се у једном случају одлучили у једном, а у другом у противном смислу. Прву услугу, коју смо му учинили, кад смо му додали предмет, који је, поред нас, на столу лежао, могли смо му и не учинити; услуга је могла бити и такве природе, да се после за њу покајемо, па смо је опет учинили. Зашто смо је онда учинили? Зато, што нисмо ништа мислили. Психолог би казао зато, што у нашој свести није било, у ономе тренутку, ничега, што би се таквој услузи противило, није дакле било, као у последњем случају, про-

тивна разлога. Другим речима, ми ћемо учинити све, што нам се каже, само ако немамо никаква разлога, да то не учинимо. Отуда и долази, да деца слушају и врше што им старији кажу, и онда, када се не боје, да ће их постићи каква казна, ако не ураде, но када од њихове воље зависи хоће ли што учинити или неће. Представе код њих још нису добиле карактер мотива, те и не не могу сметати, да се изврши оно, што се од њих тражи. Слично је и са хипнотисаним особама. Пошто ни они, у својој свести, немају никакве представе, која би се као противан мотив могла одупирати извршењу чега, што им магнетизер нареди, они следују његовим заповестима. Тако се, врло просто, тумачи појава, која нам се, на први мах, учинила онако законстном; то нам, у исто време, показује да магнетизер не подчињава вољу хипнотисана човека својој, но да овај сам, за време хипнозе нема своје воље.

Напослетку, остаје још да покажемо, како бива, да хипнотисане особе извршују и оно што им је магнетизер, за време хипнозе, наредио да учине тек касније, када буду у будном, свесном стању. Дозволите ми само да вам претходно, испричам, шта им се недавно десило. Ишао сам Књаз-Михајловом улицом и учинило ми се, да видим да, мало подаље, иде према мени један господин, са којим сам се био на неколико дана пре тога познао. Прва ми је помисао била, да не заборавим, јавити му се, када буде поред мене пролазио; после сам почео мислити о другим стварима. Када је господин био према мени, видео сам одмах, да сам се упознао, но ипак сам му се јавио, сасвим несвесно и готово против своје воље. Ја сам дакле извршио своју прву одлуку, и ако бих извесно био одустао од ње, да сам имао кад размислити о ствари. То показује, да ми можемо, кад нешто предузмемо, извршити то у време, које смо за то одредили, и да за то не само није потребно посредовање воље, но да се та одлука може извршити и против воље.

Има људи који могу да се пробуде, у који сат намисле. И то је само тако могуће, ако се наше одлуке, пошто смо их једном у себи донели, могу вршити после и без посредовања воље, *идеацијом,* да се послужим изразом једног енглеског психолога. Сравните сад радње, што их хипнотисане особе, по наредби магнетизера, и после хипнозе, у будном стању врше, са оним што вам испричах, да ми ће десило, као и са овом последњом појавом, која вам је, извесно, свима добро позната, и пресудите, имали између њих чега битно различног, осим, што смо, у последња два случаја, ми сами нешто предузели, па после несвесно и извели, а тамо нам је дао мисао о томе други. Ја мислим, да ћете се сложити са мном, да све ове појаве припадају једној истој категорији и у томе случају, оне ће изгубити у вашим очима онај загонетни карактер, који сте, по свој прилици, у први мах, били склони, да им придате.

Тако се, и врло просто и врло природно, тумаче појави хипнотизма, у које врло многи не верују, само зато, што неће да их познају како треба, а који другима изгледају нејасни и тајанствени само зато, што неће, да даду себи труда, да се обавесте и да их разумеју.

Појави, са којима сам имао и част и задовољство да вас, овога вечера, ма и сасвим површно упознам, пружају психологу много поуке и помажу му да реши његову тегобну задаћу да одгонене загонетку нашег душевног живота; они и свакога мислећег човека позивају, да размисли овој највећој загонетци, што ју је Провиђењу било угодно да стави слабим силама човековим.

Ми би појаве хипнотизма могли испитати још и са друге које, не мање интересне стране њихове, али ја се бојим, да сам и овако већ довољно злоупотребљавао ваше стрпљење. Време је да завршим. Ја то, ево и чиним, молећи вас, још, у име Одбора Фонда за

потпомагање сиротних великошколаца, да примите његову усрдну захвалност на прилозима, које сте принели једној племенитој цељи, а у име своје, ја вам благодарим на пажњи, коју сте имали доброту поклонити мојим невештим извођењима.

Др. Љубомир Недић.

ВЕРЕНИЦИ

Приповетка Алесандра Манцона

НАСТАВАК

ЧЕТРДЕСЕТ ЧЕТВРТА ГЛАВА

Што се тиче начина уласка у варош, Ренцо је био чуо, онако у опште, да су биле издате најстрожије наредбе, никога не пуштају без сведочанства о здрављу; али да се може са свим лепо ући, ако човек уме мало да се нађе и да улучи праву прилику. Тако је и било заиста: но да баш оставимо на страну опште узроке, због којих се у оно време свака наредба слабо вршила, да оставимо на страну посебне узроке, због којих су се наредбе тако тешко могле строго испуњавати. Милан је већ био у такву стању, да се није знало, шта ће помоћи таква наредба и нашто је, па онај, који је тамо дошао, пре је изгледао, да не мари за свој спас него ли да је био опасан по грађане.

Према овим извештајима Ренцо је намеравао да уђе на прва врата, на која буде наишао, а ако тамо буде каквих препона, да с поља иде даље поред зида, докле не нађе каква друга са лакшим уласком. А бог ће знати колико је он мислио да на Милану има врата. Кад дакле стиже до зида, застаде да погледа око себе, као што чини онај, који не зна, на коју ће страну, па као да чека и тражи ма какво знамење, али десно и лево не виде, до ли два комада од кривудава пута, пред собом комад зида, ни од које стране никакав знак од живе душе, ван ако то, што се са једнога места на шанцу дизаше ступ од црна и густа дима, који пењући се шираше се и увијаше у велике котурове, а затим се губљаше у непомичном сивоме ваздуху. То су спаљивали одело, постеље и друго заражено покућство; жалосне ватре палили су непрестано не само ту, но и на различним местима по зиду.

Време беше суморно, ваздух тежак, небо покривено неким једноставним непомичним облаком или маглом, која као да застираше сунце, а не обећаваше кишу; поље наоколо од части необделано, а сво спржено; сво зеленило ишчилело, на свелу и клонулу лишћу нигде ни капи росе. Сувише, ова тишина до саме велике вароши придаваше нову пренеражност Ренцову неспокојству, те му све његове мисли још црње дођоше.

Мало постаја ту, онда на сумце удари на десно, не знајући да иде к новим вратима која ако су и била близу, не могаше опазити, пошто их је заклањао један зид. После неколико корака зачу звуке од меденица, који престајаше и почињаше на размаке, а онда и неке људске гласе. Идући у напредак, прође рогаљ од зида и право угледа кућу, а на вратима стражара где се наслонио на пушку са лицем уморним и равнодушним; иза њега беше преграда од летава, а иза ове врата, т. ј. два велика крила са стрехом над њима да се крила могу наслонити која су била широм отворена исто као и врата у прегради. Али испред уласка беше на земљи жалосна препона: носила, на која два моната намешташе једнога бедника, да га носе даље. Беше то главни царинар на коме се мало пре појавила куга. Ренцо застаде чекајући на крај; кад оде пратња, а нико не дође да затвори врата, учини му се, да је згода ту, па се журно тамо упути; али му стражар горопадно привикну: „Стој!“ Ренцо наново се устави па намигнувши мало извуче пола дуката, и покаже му га. Било што је већ кугу прекужио или што се мање од ње бојао, него ли што је љубио полудукате, намигне на Ренца да му га добаци а кад га одмах виде да му долете пред ноге, промрмља:

„Брзо пролази!“

Ренцо не почека, да му се два пута каже! прође преграду, прође капију и пође напред а нити га ко опази нити га узимаше на ум до ли кад је већ прошао неких четрдесет корака, чу друго „Стој!“ које за тим повика један царинар. Овај пут учини се да не чује, па се и не осврну но ускори ход. „Стој!“ повика царинар наново али таквим гласом, да је више показивао нестрпљење него ли одлуку, да ће да га на послушност примора; а кад га не послушаше слеже раменима и врати се у своју кућу, као коме је више за тим стало, да се што мање приближује мимохотцима, него ли да пита за њихове послове.

Улица, којом је Ренцо био пошао, иђаше тада, као и сада, правце до чатрље назване *Новиљо*; с обе стране беху живике, или зидови од врхова, цркве и клоштри и мало кућа. На крају ове улице и на половини оне која води покрај чатрље, беше један ступ са

крстом који се звао крст светог Еузебија. И ма колико Ренцо гледао преда се, не виде друго до ли тај крст. Када дође до раскршћа, које дели улицу од прилике на половини, и погледа на обе стране угледа на десно у улици, која се зове друм свете. Терезе једнога грађанина, који управо на њега иђаше.

„Једва један пут крштена душа!“ рече у себи.

Па се одмах тамо окрене, мислећи да му овај покаже пут. И овај беше угледао странца да му прилази, па иђаше посматрајући га издалека сумњивим погледом и то тим више, кад примети, да му иде у сусрет, у место да иде својим послом. Кад му приђе близу, Ренцо скиде шешир, као учтив планинац, па држећи га у левици метну другу руку у шешир и упути се правце непознатом. Али овај се разрогачи, устукну један корак, подиже неку чворноваку, окрену јој шиљак који беше гвозден, на Ренца и стаде дерати се: „Даље! даље! даље!“

„О! о!“ продера се и момак, па натаче шешир на главу, те како му је сасвим што друго било на уму, као што касније рече, кад је ту ствар причао, а не да се с киме свађа, окрене леђа овом чудном човеку и настави свој пут, или боље да рекнем, пође даље улицом, у којој се нашао.

И онај други оде даље својим путем, сав дркћући и сваки час осврћући се. А када кући дође, причаше, како му се приближно један мазач са понизним и благим лицем а с изгледом подле варалице, држећи у руци кутицу с машћу, или замотуљак са прашком (није баш управо знао, које од тога двога), а рука му беше у шеширу, па хтеде да га обмане, да га није знао подаље задржати.

„Да ми је пришао још један карак,“ додаде, „бих га баш пробуразио, лупежа, пре што би имао каде да ми се прикучи. Зла срећа хоћаше, да смо били на тако пусту месту, јер да је то било усред Милана, бих викао људе, да ми помогну да га ухватимо. Зацело је имао у шеширу ону погану свињарију. Али овако сам са њим морао сам се задовољити да га поплашим, а да не ризиком да навучем беду на врат; јер мало прашка у часку је просуто а ти људи у томе су особито вешти; а онда у њима је сотона. Сад ће бити да тумара по Милану; ко зна, какво ће зло да почини!“ И докле је жив био, а то је било много године, кад год би се реч повела о мазачима, увек би поново своју приповест и додао би:

„Који још веле, да то није била истина, нека мени то не говоре; јер такве ствари ваља човек сам да види.“

Ни из далека не падаше Ренцу на ум, какве се беде опростио, па узбуђен више срџбом него ли страхом, мишљаше у ходу на овај дочек и од прилике се домишљаше ономе шта је о њему мислио

онај незнанко: али му ствар изледаше тако глупа, да је у себи закључивао, да онај није могао бити читав.

„Главно је зло," мишљаше ипак, „што у овоме Милану као да нада мном влада нека планета кад улазим уњ, све ми иде на руку а после, кад сам у њему, већ ме чекају спремљене неприлике. Доста.... бога молећи.... ако је нађем.... ако ми испадне за руком да је нађем.... ех! све то неће ништа рећи."

Када стиже на мост, не промишљајући окрене на лево, у улицу светога Марка, јер са разлогом чињаше му се, да ће она водити у унутрашњу варош. Па идући у напредак, осврташе се тамо и амо, еда би могао где угледати човечији створ; али никога не виде, до једну нагрђену лешину у малену јарку, који иде између оних неколиких кућа (а тада их још мање бејаше) и једнога комада од улице. Када мину тај комад, чу вику: „О, добри човече!" и кад погледа на страну, угледа мало даље на доксату од неке самохране куће једну жену и око ње гомилу дечице, а она вичући непрестано, махаше и руком нањ. Притрчи тамо, а када беше близу, рече му жена:

„О, добри момче, тако ти умрлих јадника, учини љубав и отиди до комисара, па му кажи, да су на нас овде заборавили. Овде су нас у кући закључали као сумњиве, јер ми је умро сиромах муж: као што видите, заковали су нам врата; а од јуче ујутру нико није дошао да нам донесе што за јело. За толико часова што смо овде, не могох наћи ни једнога хришћанина, да ми учини то добро, а ова јадна дечица скапавају од глади."

„Од глади!" викну Ренцо, па туривши руке у шпагове, извади оба сомуна говорећи: „Ево, ево! спустите ми што, у што би их могао метнути."

„Бог нека ти за то плати! Причекај мало," рече жена.

Па оде да тражи какву котарицу и поврз да је спусти: као што и учини. Међутим се Ренцо сети оних сомуна, које је нашао код крста, кад је оно пре био у Милану, па помисли:

„Ето, то је враћен зајам, и можда бољи, него да сам их вратио правоме власнику: јер ово је заиста дело милосрђа. — Што се тиче комисара, кога помињете, драга госпо," рече за тим, мећући сомуне у котарицу, „ту вам не могу ништа послужити, јер право да вам кажем, ја сам јабанац и нимало не знам ово место. Али ако нађем каквога доброга човека, да могу са њим говорити, хоћу му казати."

Жена га замоли да учини тако и означи му улицу, како би могао казати за њу.

„Ја мислим,“ на то ће Ренцо, „да би сте и ви мени могли учинити љубав, праву милост, а без својега труда. Да ли бисте ми могли казати, где је једна племићска кућа, господска кућа, овде у Милану, кућа . . . ?“

„Знам, да има та кућа,“ одговори жена, „али заиста не знам где је. Пођите даље одавде, шат нађете кога, ко ће вас упутити. Па немојте заборавити, да и за нас кажете.“

„Не брините се,“ рече Ренцо и оде даље.

Са сваким кораком чујаше, како расте и приближује се неки шум, који му је почео до ушију долазити још докле је стао да се разговара: шум од точкова и коња, уз то звонцад, а овда она праска од бича, праћена виком. Гледаше онамо, али ништа не виде. Када дође до на крај улице и изађе на пијацу светога Марка, прво што му тамо у очи паде, беху два усправљена балвана са једним ужетом и са неким чекрцима, и он одмах познаде (јер то беше обична ствар у оно време) гнусну справу за мучење. Подигли су је на том месту, па не само тамо, но и на свима пијацама и поширим улицама, како би је одборници од сваке четврти, који су тога ради имали неограничену власт, могли применити без оклевања, на свакоме, који би им се учинио да заслужује казну: било закључани, који би изашли из куће, било нижи чиновници, који нису вршили дужност, било ма ко други. Беше то један од оних чрезмерних а узалудних средстава онога времена, које су нарочито у онај пар без мере употребљавали.

Докле је тако Ринцо посматрао ову справу и мислио, на што ли је могла бити намештена на овом месту, чу, како се шум све боље примиче, и угледа, где иза цркве изађе човек један, који звоњаше у малу меденицу; беше то један апариторе; за њим два коња, који опружили врат, па тромим ходом једва се мицаше; они вукоше мртвачка кола, а за овима још једна, па још једна и опет једна; а ту и тамо поред коња монати, гурајући их, шибајући их, псовајући их. Ове лешине беху већином голе наге, гдекоје једва увијене у крпу какву, набацане једна на другу, испреплетане, као оно гомила змија које се на пролетњој топлоти полако одвијају; јер на свако дрмусање, на сваки потрес виђаху се ове грозне гомиле, како се тресу и гнусно се смештају, како им се главе нижу, а девојачке власи расплећу, руке дреше и по точковима ударају, показујући оку већ престрављену, како такав поглед може да буде жалоснији и гнуснији.

Младић застаде на рогљу од пијаце, близу наслона од чатрље, а међутим читаше молитве за непознате мртваце. Страшна мисао прође му кроз главу.

„Можда је ту, ту заједно, ту испод њих.... ох, застаде, не дај да буде истина! не дај да на то мислим!“

Када прође тужна пратња, Ренцо се опет крену и удари на лево дуж конака, не имајући за овај избор друга разлога, до ли што је пратња отишла другом страном. После неколико корака између цркве и чатрље, угледа на десно марчелински мост, пређе га и доспе у Борго Нуово. Па гледајући око себе, вазда са намером, еда би нашао кога, да му покаже улицу, угледа на крају свештеника једнога у кратку џубету, са штапићем у руци, који стајаше покрај одшкринутих врата, главу спустио, а ухо метнуо на отвор; а мало за тим виде га, како подиже руку и даде благослов. Отуда је изводио, а тако је и било, да је некога исповедио, па рече у себи:

„Овај ће бити за мене. Ако свештеник у свом свештеничком звању неће имати мало милосрђа, мало милоште и добре воље, онда ће се морати казати, да тога више и нема у свету.“

Међу тим се свештеник уклони од врата и пође према Ренцу, држећи се опрезно на среди улице. Кад га виде близу себе, Ренцо скиде шешир и даде му знак, да жели с њиме говорити, уставивши се у исти мах тако, да је онај могао разумети, да му неће ближе прилазити. И свештеник застаде, као да је вољан да га саслуша, али упре у земљу своју палицу пред собом, као да му буде неки заклон. Ренцо му изнесе своју молбу, коју свештеник задовољи, казавши му не само улицу, у којој је кућа, но га још и мало упути, видећи да је то сиромаху потребно, на име означи му помоћу левице и деснице, цркава и крстова оних осталих шест или осам улица, којима је требао да прође, да би тамо доспео.

„Бог вам дао здравља у ово време и свагда,“ рече Ренцо; а кад се онај крену да иде, додаде: „Још једну милост!“ па му рече за ону заборављену жену.

Добри свештеник захвали му, што му је дао прилику да учини тако потребно дело милосрђа, па оде даље, рекавши да ће да јави коме треба. И Ренцо се крену и идући гледаше да у себи понови упутство, како не би морао опет питати на свакоме рогљу. Али не можете замислити, како му је тај посао мучно ишао, и то не толико због тога, што је ствар била по себи тешка, колико што му се у души појави ново неспокојство. Ово име улице, онај правац пута некако га је узбудио. Беше то упуство, које је желео и тражио и без кога није ништа могао чинити; а није му било ништа друго речено, из чега би могао закључивати какву несрећу. Али што ћете? Ова мисао у неколико јаснија о блиској мети, где ће се опростити велике неизвесности, где ће моћи чути да му кажу: жива је, или: мртва је — ова мисао тако га је савладала, да би у онај пар волео био да

још ништа не зна, да је у почетку од путовања, коме је сада био на крају. Али он прикупи своју снагу и рече у себи:

„Но, ако ћу сад да почнем детињити, шта ће онда да буде?"

Тако се опет добро охрабри и пође даље, продирући у варош.

Каква варош! или шта је била према ономе, што је била лане поводом глади!

Таман пролазаше Ренцо у тај пар једним од оних крајева, који су били по најжалоснији и по највећма опустошени, оном раскрсницом, која се звала *каробио* (рогач) нове капије. (Ту беше тада на средини један крст, а преко од њега, онамо где је сада Сан Франциско ди Паола, стара једна црква свете Анастасије.) У том крају толико је беснила зараза и такав је смрад био од заосталих лешина, да оних неколико, који су остали живи, морадоше да се оданде одселе; за то уз жалост, коју мимоходцу задаваше овај поглед самоће и пустољине, долазаше ужас и гнушање од трагова и остатака недавнога становања. Ренцо ускори ход, храбрећи се мишљу, да мета неће бити тако близу, и надајући се, пре но што до ње дође, да ће сцену бар у неколико наћи промењену: и заиста, не далеко одатле доспе на место, које се ипак могаше назвати живом вароши; али и то каква варош и какав живот! Од сумње и страха позатварана сва врата на улицу, осим оних, која су била широм отворена, јер су куће биле пусте, или похаране; друга врата била су закована или запечаћена, јер је у кућама било мртвих или окужених људи: друга врата означена су крстом начињеним угљеном, да се монатима јави, да ту има мртвих да се однесе: све то више по случају, него иначе, већ како се раније нашао ту и тамо какав комисар од санитета, или други какав чиновник, који је хтео да врши наредбе, или да од људи што исцеди. Свуда крпе и гаднији од крпа завоји гнојавни, окужена слама или рите бачене кроз прозор: гдегде лешине од људи, који су умрли на пречац на улици, па су ту остављени, докле не прођу каква кола, да их носе оданде, или су спале са неких кола, или су их управо са прозора бацили: толико су због упорности и беснила несреће подивљала срца, да су заборавили свако старање и сажаљење, сваки друштвени обзир. Како је уз то престао сваки шум у радионицама, свака лупа од каруца, свака вика од продаваца, сваки разговор од мимохода̂ца, то се ретко догађаше, да је ову смртну тишину што друго покварило, до ли лупа од мртвачких кола, од лелека јадника од стењања болесничкога, од рике помамљених, од вике моната. Зором, у подне и у вече једно звоно са саборне цркве даваше знак, да се читају неке молитве, које је арцибискуп означио; на ово звоно одговараше звона на другим црквама, и тада би сте видели људе, који би дошли на прозоре, да се сложно богу

моле, чули би сте шапат од гласова и уздаха, који дисаше тугом помешани ипак са неком утехом.

Како је у то време умрло можда две трећине грађана, а отишао од остатка или се разболио велик део, како уз то скоро нико није долазио с њима, од оних неколиких, који би у великим размацима ишли улицом, зацело не случајно, не би се ни један нашао на коме није било што необично и што је показивало телесну промену стања. Видели су се најодличнији људи без кукуљице и огртача, што је тада било главно у грађанском оделу; попови без мантије, па и фратрови у џубету — једном речи, скинута свака хаљина, која би могла којим крајичком дотакнути се кога, или (чега су се већма но свега другог бојали) згоде дати мазачима. А осим овога настојавања, да иду задигнути и утегнути у колико се више може, сваки човек занемарен и аљкав; браде вазда дугачке у оних, који су их иначе носили; нарасле у оних, који су их пре бријали; и коса дуга и забарушена, не само због оне немарности, која долази од дуге клонулости, но што су бербери постали сумњиви, откако су једнога од њих, Џанџакома Мору, ухватили и осудили, као разглашена мазача; његово име остаде у вароши на гласу као срамно, а пре је заслуживано да се спомиње свуда и дуго по сажаљењу. Већина их држаше у једној руци батину, а други и пиштољ, да претећи буду опомена ономе, који би хтео сувише приближити се; а у другој имаше миришљаве смесе, или избушене лопте од меда или дрвета, а у лоптама сунђере наквашене у лековитом оцту, те би их сваки час под нос подносили, или их са носа никад и не скидаше. Гдекоји носише о врату стакленце и у њему нешто живе, уверени да она има моћ да усиса и да задржи сваки кужни задах, па су се старали, да је обнављају сваки дан-два. Племићи не само одоше без велике пратње, но сте их могли видети, како са котарицом на руци иду да сами купују што им треба за живот. Кад би се два пријатеља срела на улици, поздрављали би се из далека мучаљивим и наглим знацима. Сваки идући имао је доста посла да се уклања гадним и кужним сметњама, којима је пут био посут, а гдегде заиста био закрчен; сваки гледаше да буде на сред улице, бојећи се какве прљавштине, или какве горе беде, која могаше пасти са прозора; бојећи се отровних прашкова, за које говорише, да су почесто бацали са прозора на мимоходце; бојећи се зидова, који су могли бити намазани. Тако глупост, срчана и опрезна у невреме, придаваше сада страх на страх и одаваше се лажном страху, као у накнаду за оно разборито и спасоносно страховање, на које се није освртала у почетку.

Такво оно беше, што се могаше видети као мање гадно и мање жалосно: здрави, имућнији; а после толиких слика од јада и поми-

шљајући на оно још замашније, кроз које морамо да проведемо читаоца, нећемо се сада заузимати при казивању, какви су изгледали кужници, који се вукоше или лежаше по улицама, сиротиња, деца, жене. Беше тај поглед такав, да гледалац могаше да нађе неку као очајну утеху у томе, што у далеких и потоњих причињава најјачи и најбољнији упечатак, у помисли, велим, у погледу, у колико су се преостали у животу свели на мален број.

Усред ове пустоши беше Ренцо прешао већ подобар комад од свога пута, кад налазећи се још доста корака од улице, у коју је требало да сврне, чу да од ње долази смешана лупа, кроз коју се разазнаваше оно обично ужасно звонце.

Кад стиже на рогаљ од улице, која беше једна од најширих, угледа четвора кола, где се на средини зауставила, па као што се у каквој житној трговини види, како људи одлазе и долазе, како товаре вреће и стоварују их, тако беше и на овом месту: монати, који улазаху у куће, монати, који излазаше са бременом на рамену и меташе га на једна или друга кола, једни у црвену оделу, други без тога одликовани, многи у још мрскију руху, са шареним перјаницама и ројтама, које ови злосрећинци носише, као у знак радости у толикој општој жалости. Час са једнога, час са другога прозора чујаше се тужан глас: „Овде, монати!“ Па са још суморнијим звуком одазвао би се из ове жалосне вреве какав глас: „Таки, таки!“ Или су били закупници, који гунђаше и пожуриваше, а њима одговараше монати псовком.

Када уђе у улицу, ускори Ренцо ход, трудећи се да не гледа на ове препоне, до ли у колико је потребно било, да им се уклони, кад му поглед паде на предмет необичне жалости, жалости, која примораваше душу, да га гледа, тако да он застаде, тако рећи, и нехотице.

Преко прага једних врата прелазаше и прилазаше колима једна жена, на којој се виђаше зрелија, али не прошла младост, и разазнаваше се на њој лепота застрта и потамнела са велике боље и самртне малаксалости, она лепота мека и у исти мах величанствена, која сјаје у ломбардској крви. Ход јој беше мучан, али не клецав; очи јој не пушташе сузе, али носише знаке од многа плача; у тој тузи беше неко спокојство и дубљина, која показиваше душу сасвим свесну и присебиту у осећању. Но не беше само њен поглед, који у толику јаду њу нарочито означаваше сажаљењу и оживљаваше ово чувство, које у срцима беше већ отупело и умрло. Она носаше на рукама мртву девојчицу од својих девет годиница, али са свим опремљену: са косицом раздељеном на челу, у белој хаљиници, као да су је ове њезине руке окитиле за одавна обећану светковину, која

јој се у награду давала. Не носаше је лежећиву, но усправљену, седећиву на једној руци, са грудима наслоњенима на груди, као да је жива била, кад јој не би на једној страни ручица бледа као восак висила са неком бездушном тежином, а глава почивала на мајчину рамену са притиском јачим него од сна; мајка, рекох, јер ако сличност у лицу није потврђивала, али би говорило јасно оно од двају лица, које је још изражавало чуство.

Гнусан један монато оде да јој са наручја узме дете, али са неким необичним поштовањем, са механичним оклевањем. Али она уступи, но не показујући презирање или гађење, па рече:

„Не, немојте ми је сада дирати: ја је морам метнути на ова кола; ево“.

Па с тим речима отвори једну шаку, показа кесу и спусти је у руку, коју је монато био пружио. Онда настави:

„Обећајте ми, да ни конца једнога од ње нећете узети, нити допустити другоме да то дрзне, но да ћете је овако погрепсти“.

Монато метну једну руку на груди, а онда сав ужурбан и чисто послушан, више са нова чувства, које га као савладало беше, него ли са ненадане награде, потруди се, да мало места начини на колима за малу самртницу. Мати је целива у чело, метну је тамо, као на постељу, намести је, рашири по њој белу плахту и рече последње речи:

„Збогом, Чечилија! Почивај мирно! Вечерас ћемо и ми доћи, да вазда заједно будемо. А донде моли се Богу за нас, ја пак, молићу се за тебе и за друге“.

Онда се опет окрену монату и рече:

„Када пред вече будете овуда пролазили, попните се, да и мене повезете, па не само мене“.

Рекавши то, врати се у кућу и мало затим указа се на прозору, држећи на руци другу девојчицу, још мању, живу, али са знацима смрти на лицу. Стојаше да гледа овај тако недостојан погреб оне прве, докле се кола не кренуше, докле их могаше гледати; онда је нестаде. А шта је друго могла чинити, него да метне на постељу јединицу, која јој је остала, па да легне поред ње, да заједно умру? као што већ расцветани цвет на струку пада заједно са цветићем у пупољку, кад их дохвати коса, која коси све биљке на ливади.

„О, господе!“ викну Ренцо; „услиши је, узми је себи, њу и њено детенце; доста су се напатиле, доста препатиле!“

Кад дође себи од ове ванредне узбуђености и докле се труђаше да се сети на упутство, како би знао, да ли ће требати да сврне у прву улицу и да ли ће да држи десно, или лево, зачу и из

ове да долази смеса од луне, нејасан глас од заповедне вике, слаба јаука, женска плача, детиње дреке.

Пођe даље, у срцу са свикнутим жалосним и страшљивим очекивањем. Када стиже на раскршће, виде с једне стране да долази мешовита гомила, па се заустави, да је пусти да прође. То су били окужени, које су водили у лазарет; гдекоји, који су на силу потерани, залуду се противише, залуду викаше, да хоће да умру на својој постељи, па залудним проклињањем одговараше псовци и заповести моната, који их пратише; други гледаше ћутећи, не показујући бол, нити друго какво чуство, као сумануги; жене са децом на руци; деца усплахирена већма због вике, због тога заповедања, због друштва тога, него ли због нејасне мисли на смрт, па гласио дерући се искаше се матери и њеном поузданом наручју и својој кући. Авај! можда је мати, за коју су мислили да су је оставили заспалу на постељи, пала тамо савладана у један пут кугом, па је тамо ван себе лежала, да је на каквим колима одвуку у лазарет, или у јаму, ако се кола закасне. Можда је мати — ох несреће, достојније још грознијих суза! — обузета мукама, заборавила на све, па и на децу, па није на што друго мислила, но да умре у миру. Ипак и у толикој забуни виђаше се по гдекоји пример постојанства и милосрђа: оцеви, матере, браћа, деца, супружници, који подржаваше своје драге и пратише их са речима од утехе; не само одрасли, но и дечаци, девојчице, који водише још млађу браћу и сестре, па са разборитошћу и учешћем одраслих људи препоручиваше им да буду послушни, увераваше их да иду на место, где ће имати ко да их негује, те да се исцеле.

Усред жалости и разнежености оваквих призора, нашега путника држаше у узбуђености нека ствар још већма. Кућа је морала ту бити наблизу, па ко зна, ако међу овим људима.... Али када прође цела гомила и ова га сумња прође, окрену се једном монату, који за њима иђаше, и запита га за улицу и за кућу дон Феранта.

»Иди до беса, неотесанико!« одговори му овај.

Он се уздржа да ономе даде одговор, какав је заслуживао, али видећи одмах за тим комисара, који завршиваше пратњу, а имао је лице као крштен човек, запита га исто то. Овај показа палицом онамо, откуда је дошао, па рече:

»Прва улица на десно, последња велика кућа на лево«.

Са новим и још већим страхом у срцу упути се момак тамо. Ево га у улици: одмах угледа кућу између осталих нижих и незнатнијих; прићe вратима, која су закључана, метну руку на звекир и тамо је подржа, као у суду, пре но што ће извући коцку, на којој му пише живот или смрт. Најзад диже звекир и добро лупи.

После неколико тренутака отшкринуше прозор; женска једна промоли главу, гледајући, ко је, а са лицем усплахиреним, које као да питаше: монати? лупежи? комисари? мазачи? ђаволи?

„О, госпођо!“ проговори Ренцо гледајући горе и не са најпоузданијим гласом; „да ли овде служи једна девојка са села, по имену Лучија?“

„Није више ту; одлази!“ одговори женска и хтеде да затвори прозор.

„Још, мало, смилујте се! Није више ту? А где је?“

„У лазарету,“ па опет хоће да затвори.

„Тако вам бога, још само мало? Од куге?“

„Ја. Новина, а? Одлази!“

„Куку мени! Чекајте! Је ли врло болна била! Откада је то....?“

Али у то затворише прозор заиста.

„О, госпођо! госпођо! још једну реч, тако вам бога! тако вам умрлих драгих! Не тражим ништа од вас — oj!“

Али као да је зиду говорио.

Ожалошћен овим гласом и ражљућен због таква начина, дохвати Ренцо звекир још један пут, па наслонивши се тако на врата, окреташе га и стискиваше, подиже га да још једном очајно закуца, па га подржа у вис. У тој узбуђености осврну се да види, једа ли оданде каква суседа, од кога би добио можда какве јасније извештаје, каква кажипута, какве светлости. Али прво и једино лице које угледа беше друга женска, од њега на неких двадесет корака, са лицем, у коме беше изражен ужас, мржња, нестрпљење и пакост, са неким избеченим очима, које у исти мах хоћаху да гледају у њега и у даљину, са разваљеним устима, као да би да виче, колико је грло носи, али овамо уздржавајући дисање, издигнувши две мршаве руке, пружајући и купећи две збрчкане шаке згрчене као канџе, рекао би да виче људе, али да то нико не узима на ум. Кад им се погледи сукобише, она дође још гаднија и трже се, као кога су ухватили у чему.

„Који бес....?“ поче Ренцо, па и он подиже руку на жену.

Али кад ова изгуби наду, да ће се дати ухватити изненада, пусти крик, који је дотле уздржавала:

„Мазач! држ'те га! држ'те! држ'те мазача!“

„Шта? Зар ја? ао лажљива вештицо! ћути!“ продере се Ренцо.

Он скочи према њојзи, да би је поплашио и ућуткао. Али брзо виде, да ће боље бити, ако буде на себе мислио. На крештање бабино потрчаше тамо људи отуд и одуд; не беше то она светина, која би у таквој прилици била пре три месеца дана, ипак их беше више но довољно, да са једним човеком чине што им је воља. У

исти мах наново се отвори прозор и иста она пређашња неотесана жена појави се, па и она стаде викати:

„Држ'те га! држ'те га! то ће бити који од оних лупежа, који тумарају, па мажу врата поштеним људима!“

Ренцо не премишљаше дуго; њему се одмах свиде, да ће боље бити, ако очисти чуства, него ли да остане и да се правда; погледа на десно и на лево, где их има мање, па онамо полете. Поштено одгурне једнога, који му стаде на пут; на осам или десет корака даље удари једнога песницом у прси и отисну га, који му трчаше у сукоб, па онда терај колачки, са издигнутом песницом, стиснутом и тврдом, спремном за свакога, који би му дошао пред ноге. Улица пред њим беше непрестано празна, али за леђима чујаше бахат, а још већма од бахта онај љути крик: „Држ'те га! држ'те мазача!“ Не знаде, кад ће моћи зауставити се; не виде, где би могао спасти се. Гњев му пређе у јарост, страх у очајање, пред очима дође му све крваво, он дохвати своју ножину, трже га, заустави се, окрену се са страшним и помамним лицем натраг, да га таква свога века није имао, па опруживши мишицу и машући светлим ножем по ваздуху, продера се:

„Ко је јунак, нека дође, рито једна! оћу га заиста овим намазати!“

Али удивљен и са мешовитим чуством од утехе виде своје гонитеље, да су застали већ, па стоје недоумевајући, а дерући се и даље правише у ваздуху неке знаке на начин помамних, као некима, који издалека долазе за њим. Он се опет осврну и угледа (што у великој забуни мало час није опазио) једна кола да долазе, па и читав ред од оних познатих мртвачких кола уз обичну пратњу, а иза њих мало даље друга гомила људи, који би и од своје стране хтели да коју припију мазачу и да га на комаде растргну; али их задржаваше иста препона. Видећи се тако у две ватре, паде му на ум, да што је њима страшно могло би њему бити на спас; промисли, да није време да се ваздан кицоши; тури нож натраг у шпаг, повуче се на једну страну, залети се према колима, прође прва, а у другима угледа добро празно место. Измери растојање, скочи и ево га на колима, стојећи на десној нози, са левом у вис, а са издигнутим рукама

„Браво! браво!“ викнуше монати једно-гласно, од којих једни пратише кола пешке, други седеше на колима, а трећи, да страхоту кажемо, како је била, седеше на лешинама, пијући из велике боце, која иђаше из руке у руку. „Браво! то је било лепо!“

„Дошао си под окриље монатима; бићеш, као да си у цркви,“ рече му један од двојице, који стојаше на колима, на која је био скочио.

Кад се кола приближише, већина непријатеља дадоше плећи и одоше, непрестано деручи се: „Држ'те га! држ'те мазача!" Где-који се полако повлачише, сваки час застајући и окрећући се на Ренца претећи му, а он са кола им одговараше, млатајући песницама по ваздуху.

„Пусти само мене!" рече један монато.

Па стрже са једне лешине гнусну крпетину, на брзу руку уви је, па узевши је за један крај, издигне је као праћку према тима упорнима и као да је хоћаше да завитла вичући:

„Чекај рито!"

На ово сви утекоше ужаснути, и Ренцо не виде од својих противника, до ли леђа и пете које брзо ђипаше по ваздуху, као какви ваљци.

Међу монатима подиже се победна вика, грохотан смех, отегнуто уха! као да би да проπрате ово бегство.

„А! видиш ли, како знамо да бранимо добре људе?" рече Ренцу тај монато; „више вреди један од нас, него стотина оних кукавица."

„Заиста, могу казати, да сам вама дужан за мој живот," одговори Ренцо; „и ја вам захваљујем од свега срца."

„Немаш на чему," на то ће монато; „то си ти заслужио, јер се види, да си ваљано момче. Добро чиниш, што мажеш ове лоле; мажи их, тамани их, јер не вреде ништа, до ли када су мртви; јер у награду за овај наш живот проклињу нас и веле, да ће нас све повешати, када престане морија. Нека они пре сврше, него морија, а монати ваља да остану сами, да славе победу и да левентују по Милану."

„Да живи морија, а гад нека поцрка!" викну други; па са том красном здравицом натегну боцу и држећи је оберучке уз труцкање кола, добро повуче, а онда пружи Ренцу са речима: „Пиј у наше здравље!"

„Ја вам га свима од свега срца желим," рече Ренцо; „али нисам жедан; у овај пар немам праве воље на пиће."

„Ја бих рекао, ти си се добро поплашио," на то ће монато; „изгледаш ми, као убоги ђаво: мора се друкчије опасати ко хоће да је мазач.

„Па сваки ради, како му се може," примети други.

„Додај ми је," рече један од оних, који су пешице ишли поред кола; „јер и ја бих хтео још једном да повучем, у здравље овога господина, који се овде нашао у овом лепом друштву.... тамо, тамо, велим, у овом господском интову."

Па уз грозовито и паклено церекање показа на кола испред оних, на којима беше сиромах Ренцо. Онда намести лице на још пакоснију и поганију озбиљност, поклони се на ону страну, па поче наново:

„Хоћете ли допустити, господару, да један сиромах монатић окуша од онога из ваше пивнице? Ето видите, то је тако од неких лозица; ми смо они, што смо вас метнули у каруце, да вас водимо на миљак. А онда, таквој господи хоће у једанпут да позли од вина; сиромаси монати имају добар желудац.“

Па уз смех својих другова дохвати боцу и подиже је; али пре но што ће да пије, окрену се Ренцу, упр очи уњ, па са неким прозорним сажаљењем рече му:

„Мора да је ђаво још млад и зелан, с којим си се удружио, јер да нисмо ми ту били да ти се нађемо у невољи, би те лепо оставио на цедилу.“

Пак уз нов општи грохот натеже боцу.

„А ми? Хеј! а ми?“ повикаше неколико њих са предњих кола.

Пошто се лупеж нацвока по вољи, додаде оберучке велику боцу осталој својој дружини, који је додаваше редом један другоме, докле је један не испразни, дохвати је за грлић, завитла је и тресну је на комаде на калдрму, дерући се: „Да живи морија!“ После ових речи запева некакву њихову песму, а одмах пристадоше узањ сви остали од овога гнуснога лика. Паклена песма помешана са звуком меденица, шкрипом од кола, са коњским топотом, оријаше се у мучаљивој празнини улица, па одјекујући по кућама, горко стезаше срце оној малини, која се у њима још налазаше.

Али шта неће у прилици да се окрене на корист? Шта ли неће каткад да буде човеку на задовољство? Опасност је мало час учинила, те је друштво с овима мртвима и живима била Ренцу више но подношљиво, а сад му ово певање беше музика, право да кажем пријатна, јер га опрашташе неприлике од таква разговора. Још у пола престрављен и сав збуњен, захваљиваше међу тим промислу божјем, што се опростио толике беде, а нити је искусио, нити учинио, па му се мољаше, да му сада помогне и опрости га његових ослободилаца; у своме рогљу стојаше он на опрезу, час у њих гледајући, час на улицу, како би улучио прилику, да се полако спусти с кола, а да им неда прилике да праве какву ларму или призор, који би могао раздражити мимоходце.

У један пут на једноме рогљу учини му се да познаје место: погледа пажљивије и сасвим се о томе увери. А знате ли, где је био? На друму од источних врата, у оној улици, којом је био пре својих двадесет месеци ушао полако, а вратио се сасвим журно. Одмах му паде на ум, да се оданде иде правце у лазарет; па што је овако доспео на прави пут, не тражећи га, не распитујући, то сматраше

као нарочити прст божји и као добро знамење за будуће. У тај пар ево им на сусрет један комисар, вичући на монате да стану и не знам шта још; овамо — онамо, тек се кола зауставише и музика пређе у велику свађу. Један од моната, који су били на Ренцовим колима, скочи доле; Ренцо рече другоме: „Хвала вам на љубави; бог вам наплатио!“ па и он скочи доле од друге стране.

„Иди, иди, јадни мазаче“, одговори му овај; „зацело нећеш ти утаманити Милан.“

Срећом нико га на могаше чути. Кола су се зауставила на левој страни од друма; Ренцо брзо пређе на другу страну, па држећи се зида, покаса према мосту, пређе га, ухвати пут кроз предграђе, позна капуцински клоштар, ту је близу капије, угледа крај од лазарета, прође кроз летве, и сада је пред њим спољашњи део овога краја; једва неко наговешћивање и опит, а већ пространа, разнолика, неописана позорница.

Дуж обе стране, које се са тога места приказиваше оку, беше велика врева; беху ту окужени, који идоше гомилама у лазарет, други, који седеше или лежаше украј јарка око њега, било што их снага издаде да оду до у само уточиште, било што су оданде изашли у очајању, па им је исто тако понестало снаге да оду даље. Други несрећници идоше растркани, као заглупели, а многи заиста и ван себе; један сав разгрејан казиваше своја маштанија злосрећнику једном, који лежаше савладан од болетице; други маниташе; трећи звераше тамо амо смејући се, као да гледа неко весело позорје. Али најчуднија и најшумнија врста ове жалосне веселости беше гласно и непрекидно певање, које као да не долазаше од оне јадне гомиле, а ипак надмашиваше све друге гласове, песма нека народска о љубави веселој и несташној, што их зову *виланеле*, па кад би човек повео очима према гласу, да би нашао, ко ли то може да је тако весео у ово време и на такву месту, угледао би једнога бедника, који се мирно посадио на земљу поред јарка, па на сав глас пева, издигнувши главу.

Тек што је Ренцо пошао неколико дуж јужне стране од зграде, кад у оној гомили чу необичну грају и издалека гласове који викаше: пази! држи га! Он се испне на прсте и угледа коња у трку, а на њему необични коњаник: беше то један суманут који видећи поред једних кола коња испрегнута и без надзора, скочио је на њега неоседлана, па бубајући га песницама по врату и мамузајући га петама, гонио га је као помаман; а за њим монати ричући, а све то увијено у облак од прашине, која се на далеко раширила.

И тако већ пренеражен и уморан од погледа на невољу, стиже наш момак на врата од лазарета, где се можда више људи било искупило, него ли што их је било растрканих по целом оном простору, којим је био прошао. Он застаде пред овим вратима, уђе под свод, па један часак оста непомичан насред уласка.

(Наставиће се)

КАКВА ТРЕБА ДА БУДЕ ЖЕЛЕЗНИЧКА САОБРАЋАЈНА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ

као копча између Европе и Истока

СТУДИЈА

Ф. Г. Винтера

(СВРШЕТАК)

VI, Грађење оних споредних железничких пруга, које унутрашње округе земље везују са главном пругом као и оних, која увоз и извоз суседних земаља олакшавају.

У самоме приступу, ми смо говорили о систематичном уређењу румунских железничких мрежа и овде ћемо само напоменути, да су тамо главне пруге са нормалном ширином колосека (размаком шине) а споредне (секундарне) железнице индустријски и рудни колосеци напротив са узаним колосецима положене.

Истина, ова је земља због рђаво изведених првих железничких пруга, велике жртве поднети морала, и услед данашњег великог раширења железничхих мрежа јако се задужила, али саобраћајна политика ове земље дејствује непопустљиво и свесно своме циљу — да разгранатим мрежама својих железница, унапређује и подиже народно-економске интересе, и ту своју истакнуту циљ заиста ће и постићи на благо свога народа и државе.

И Србија је позвана, да у интересу своје не мало знатне трговачке будућности, даље с погледом на стратегијске и политичке обзире, ускори довршење својих транзитних линија са огранцима у унутрашњости земље, те да свима својим државњанима и општим захтевима саобраћаја одговори.

Употреба, односно извоз минерала који још леже у земљи не експлоатисани, корисна употреба тако великих шума, захтевају и даље гранање вициналних железница, којима би била циљ, да ове

сирове продукте превлаче данашњим главним пругама, као и Дунаву и Сави.

У старо доба, корисна употреба српских рудних производа била је најсилнији извор прихода државних.

И ако су тадање потребе земаљске биле мање но данас, то је и корисна употреба рудника била на много нижем ступњу, а данашње методе напротив ујамчавају много лакше и корисније копање руда.

Србија има гвожђа, олова, бакра, живе, антимона, молибдена, злата, сребра, никла, цинка, цина, угља и парафинског шкриљца, сем тога мермера, графита, цемента, порцуланске земље, креде, гипса, и т. д. па врло вероватно и соли у пределу око „Сабанте" код Крагујевца, Ваљева и Зајечара.

До скора простор под шумом у Србији стојао је у зразмери према целој површини као највећи у целој Европи и то око 48 процената.

Па шта више и данас површина под шумом износи око 35 до 40 процената, што према целој површини Србије — која 4,858.200 хектара има — износи још увек око 1,800.000 хектара.

Румунске шуме износе око 16 %, у Мађарској 29 % у Аустрији 31 %, у Шведској 3. %, у Русији 44 % површине дотичне земље.

Србија дакле има још увек колосалне шуме, које дају богат материјал за извоз, а без да штете земљи нанесу, ако се од стране народне привреде уведу такве наредбе за горосечу, које шумарство дозвољава, ако се оголићена места новом шумом засађују а подмладци од затирања стоком заштите.

У српским шумама има растовине, буковине, јаворовине, липовине, јасеновине, лужниковине, јеловине и т. д., има читавих шумаораових и другог корисног дрвећа.

Али су до сада оскудевали подесни путови за јевтино транспортовање за извоз, због чега се баш напротив тврдо и меко дрво сваке врсте из Аустрије, Крајнске, Горње Мађарске, Ердеља и из Славоније, довози к нама, у Србију, богату шумом, *и јевтиније дође но српско дрво.*

Шта више и дрво за гориво доноси се из иностранства.

Сем тога, Србија има много хладних и топлих минералних извора и индиферентне топле изворе, (терме), које — ако се споредним железницама споје са главном пругом — обећавају велику будућност.

Врањска сумпоровита бања 85·6° С (најтоплији извор у Европи), даље, сумпоровите бање: Рибарска 38·7 С., Брестовачка 40·0° С. Шарбаначка 28·7° С., Гамзиградска 40·0° С., Вишњичка, и они извори

код Текије, Гвожђане бање — Смрдан-бара, сумпоровита кисела вода у Врњцима 36° С., Кисела вода код Аранђеловца и Паланке и терме код Алексинца 46·5° С. и Ниша 26° С и т. д., подигле би се као корисни заводи за лечење чим би се приступни путови за путнике подеснији направили.

Болесници из Европе и са Истока поврвели би овим бањама.

Огромни слојеви угљена, који се свуда по Србији налазе, захтевају спојне пруге железничке, те да се корисно експлоатише, и да не само стане на супрот уношењу са стране, већ и да се српски угаљ извози.

Сем тога крајња је потреба вициналних железница и ради тога, да се богати предели у производњи цереалија и они са сточарством, за које по готову још комуникација није ни отворена, доведу у везу са главном железничком пругом, Савом и Дунавом, те да се извоз ових продуката олакша, нарочито у оним правцима да садањим железничким пругама и паробродским станицама доспе, куда данас само средством обичних путева, или у оскудици истих, никако и не може да приступи.

И најзад спојне железничке пруге треба да воде оним пределима и границама Србије, који стављају у изглед да ће давати транспорте у великим количинама за провоз кроз Србију.

У ову категорију долази н. пр. веза Параћина па на Исток до Дунава између Радујевца и Кусјака — евентуално Зајечар-Видин — те да се велике количине рускога петролеума и суве рибе у цељи тој, да се избегне несигурни саобраћај Дунавом кроз Ђердап, преносе кроз Србију и на тај начин да се створи могућност за извоз дрвета за грађевине низ Дунаво за Бугарску, куда сада Мађарска и Румунија са добром продајном ценом огромне количине транспортирају.

Ну пре него што пређемо на излагање оних железничких пруга, које су евентуално преко потребно, стављамо још у напред напомену, да с тиме неће да се каже то, да се све пројектоване железничке мреже морају у исто време и извршивати.

Потреба за њихово грађење наступаће сукцесивно — али у смислу разумне саобраћајне политике много лежи на томе, да се целокупна будућа мрежа железничка обележи, да се најподесније трасе ових споредних железница благовремено тахиометриским премеравањем земљишта одреде, да се врсте транспората и њихове количине оцене, па према томе да се на основу осигураних саобраћајних резултата, пројекти грађења израде.

На основу таквих рационалних предстудија, никада не може рентабилитет једне железнице доћи у питање, а начин израде конструкције, односно капитал који се има на то утрошити зависи са-

свим од тога, који се проценат тражи, од тако унапред израчунатога саобраћајног дохотка, на утрошени, односно уложени капитал за грађење.

Тиме је влада стављена у могућност да онима, који концесије траже, на основу приближно изнађенога прихода железничког изрече неку незнатну гарантију на име интереса на уложени капитал $2^1/_2 - 3^1/_2\,\%$, ако не би сама вољна била, да грађење железнице изврши срествима државним.

На случај тај, да се грађење железница да у путу концесија, тада је врло нужно, да се пре фиксирања целокупне мреже споредних железница, једна по једна пруга не даје концесионарима у извршење.

Као што смо казали, треба пројекте свију споредних железница, за сваки поједини правац, на основу претходних комерцијалних израчуњавања транспортних количина, унапред припремити, и при том за начин извршења и коштање грађења узимати за основу увек цифре локалног рентабилитета, те да коштање стоји у правој размери са величином саобраћаја, и да се осигура интерес на уложени капитал за грађење,

Са свим је погрешно и не целисходно приступати трасирању железнице онда, кад већ наступа случај преке потребе њеног грађења, јер се у таквим случајима често пута превиде они фактори, који се накнадно, при свршетку грађења као накнадни или непредвиђени радови из партије на дограде, преиначења и т. д. извршивати морају, а то све јако оптерећава саобраћај и чини га скупљим.

Споредне железнице које ми предлажемо јесу следеће:

1. *Жагубица-Петровац-Пожаревац-Дубравица* (млавском долином) око . . . . 89 км.

2. *Ваљево-Уб-Обреновац* око . . . . 62 »

3. *Мајданпек-Кучево-Градиште* (долином Пека) . . 83 »

4. *Параћин-Криви Вир-Зајечар-Неготин-Радујевац, евентуално Кусјак* (источна трансверзална железница) око 156 »

5. *Ужице-Чачак-Краљево-Крагујевац* (западна трансверсална железница) око . . . . 150 »

6. *Куршумлија-Прокупље- на пругу Ниш-Врања код км. 261/62 између Болетинаца и Брестовца* (долином Топлице) око . . . . 56 »

7. *Куршумлија кроз Јанкову Клисуру-Мајдево-Крушевац-Ђунис* одвајајући се од Тулара пруге Куршумље-Прокупље (долином реке Расине) око . . . . 83 »

8. *Рашка-Краљево* (долином реке Ибра) око . . . 73 »

9. *Лапово-Свилајнац* око . . . . 11 »

Свега око 763 км.

Сем горњих треба још имати на уму и железничке пруге угљених мајдана и то Ћуприја-Сење 22½ км. и оне отпочете пруге од Вршке Чуке до Радујевца 76 км.

У своје време можда ће се још јавити повреба везе железничке између Краљева и Крушевца (око 62 км.) да се железница моравском долином Ужице преко Крушевца веже код Ђуниса са главном пругом.

Даље, јавља се прека потреба да се етаблира краљев. срп. паробродска веза између Текије и Сиска, да се транспорти из продуктивних предела од дунавских и савских станица: Градишта, Дубравице, Смедерева, Обреновца и Шапца јевтино и директно за Београд и Сисак преносе, према томе како правац трговине њихове на Северу или Западу захтевао буде.

За ово би наш пароброд Делиград са својих 6 шлепова могао лепо да послужи ради пробе.

Од ових паробродских транспората искључио би се само извоз животиња са Дубравице из Градишта и Рама јер они због краће водене пруге теже ка Базјашу.

Под 1. наведена траса железничка од Жагубице ка Дубравици, превозила би велике количине стоке, вина и ране из предела око Мораве и Млаве, због чега би требало трасу још изнад Пожаревца из Млаве у моравску долину спровести.

Још године 1886 износио је увоз на дунав. паробродској станици

Дубравици	30.651 мет. центу	у вредности	1,099.310 дин.
извоз	42.744 »	» »	1,410.294 »
Свега	73.395 мет. цен.	у вредности	2,509.604 дин.

На увозу уделовала је: Аустро-Угарска у вредности 909.687 дин., Румунија 42.215, Инглеска 41.052, Русија 28.157, Немачка 29.898, Бразилија 27.322 — остатак долази на Италију, Грчку, Америку, Турску и Индију. Највише је увезено: соли, гвожђа, колонијалне робе, медецинско-хемијски препарати, боје, стакло, готове хаљине, камење и масти и т. д.

Извоз за Аустро-угарску: 13.321 ком. стоке у вред. 1,309.440 дин. и цереалије 67.476 динара, а сада ће се и извоз цереалија из Стига прикључити.

2. *Ваљево-Обреновац (извозна железница на Саву)*. Односно ове пруге ми смо још раније казали, да по нашем мњењу, није потребна железничка веза од Обреновца до Београда, јер трговина извозних производа: дрво, дуге, шљиве, вино, рана и стока из ваљевске околине и позадности тежи ка Сиску а за путнике стоји на расположењу возидба паробродима, јер се на Сави само у ретким годинама у зимско доба не може пловити.

У даљој тек будућности требало би узети на око и спојну пругу Ваљево-Међулужје преко Аранђеловца, која би због буковичке Киселе воде и због извоза гвожђа из Венчаца код Аранђеловца и дрвета, у правцу ка Београду и Нишу извесно лепе резултате давала.

3. *Мајдан Пек-Кучево-Градиште* (долином Пека). Ова би железница довозила бакар, олово, угаљ, рану, стоку и вино из голубачког, млавског и омољског предела.

Године 1886 увоз у Градиште износио је

		11.036 мет. цената у вред.	476.900 дин.
а извоз	36.633 к. стоке и	24.820 » » робе »	2,800.000 »
укупно	36.633 к. стоке	35.856 мет. цен. робе у вр.	2,979.000 дин.

Увежено је из Аустро-гарске за 400.000 дин., из Румуније за 30.000, из Русије за 17.000, из Енглеске 16.000, из Америке 12.400, а остатак из Немачке, Италије, највише соли, гвожђа, колонијалне робе, стакла и сувих риба.

Извежено је 36.633 ком стоке и то: волова 7016, крава 819, оваца и коза 15.920, јагањаца 3.762, дебелих свиња 3541, мршавих свиња 5284 и телади 291 комад, даље пшенице 9.998, ражи 7.090, кукуруза 4622, јечма 133, овса 102, пасуља 2540 свега 24.485 мет. цената све у вредности 2,400.000 дин. и то све у Аустро угарску.

Транспорт стоке остаће и од сада од Градишта за Базјаш, а напротив жито и други артикли тежиће за извозом у Ријеку.

4. *Паракин-Криви Вир-Зајечар-Неготин-Радујевац односно Кусјак (источна трансверзална железница).* Ова ће железница сем производа плодног предела између Бољевца и Неготине, провозити транзито кроз Србију поглавито руски петролеум, шпиритус и суве рибе. Русија извози годишње до 3 милиона метр. цената нафте и петролеума, од које количине готово десети део може доћи на нашу железницу.

У оно време, кад се због мале воде не може Дунавом кроз Ђердап да плови (што износи годишње скоро 5 месеци) транспорти жита који су намењени за отправљање Дунавом извесно ће се преносити нашом трансверзалном железницом за Београд, јер дужина пруге од Радујевца преко Параћина до Београда има само 311 километара, дакле нешто је краћа од дужине дунавске линије. А низ Дунаво отправљаће се велики транспорти дрва за бугарска пристаништа: Видин, Свиштово и Рушчук, јер су те вароши у великој оскудици у дрвима.

5. *Ужице-Чачак-Краљево-Крагујевац (западна трансверзална железница).* Ова је пруга врло важна за велике транспорте дрва, дуга за бурад, руде, дуван, стоку, сир, лој и т. д. а са стратегијског гледишта најважнија пруга српска.

Она пролази кроз моравски дефиле између Овчара и Каблара, води кроз дивне пределе и додирује непосредно важне минералне изворе.

6 и 7. *Железничке пруге од Куршумлије ка Ниш-Врањи duж долине реке Топлица,* и оне *кроз Јанкову клисуру ка Крушевцу* и њено *продужење ка Ћунису* (евентуално ка Сталаћу) важне су поглавито због експлоатације шума на Копаонику, Јастребцу, даље због отварања мајдана на Копаонику, и служиће за извоз стоке, сира, цереалија и вина из Жупе и из позадности топличког округа.

У планинама тамошњих предела због постојеће водене снаге, нониће ће стружнице, и друга уређења, која се водом покрећу.

8. *Што се тиче железничке пруге Рашка-Краљево (долином Ибра)* она ће због теренских тешкоћа у извршењу грађења бити готово последња у серији железничке мреже у Србији, које се извести имају, али због њене важности у стратегијском погледу ипак се извршити мора.

Од Рашке до Митровице, северној крајњој тачци маћедонске железнице за Солун има свега 50 км. отстојања.

9. *Спојна пруга Лапово-Свилајнац* због грађења моста преко Мораве — долази такође међу оне мреже железничке, које ће најскупље коштати, али с друге пак стране због везе трговине са продуктивном околином Свилајнца од великог је значаја, јер највећи део свињарске трговине онога краја, гравитираће ка Лапову.

Све именоване железнице долазе у ред секундарних железница, премда пруга од Ужица преко Краљева-Крагујевац у вези код Лапова и од Параћина преко Зајечара-Неготина, преставља важну трансверзалну железницу, која је од великог значаја са војничког и трговачко-политичког гледишта.

За извршење ових секундарних железница, могу се разни системи — односно ширине колосека и њихове конструкције саме — применити.

На секундарним железницама може се спорије возити, с тога се могу са оштријим кривинама и већим успонима градити. Товар је мањи, с тога и снага локомотива мања, па према томе и лакше локомотиве употребљавати, за које такође слабије — лакше шине требају, због чега су главни фактори, — трошкови око грађења и саобраћаја мањи.

Без претходних проучавања и теренских студија не може се никако унапред казати, које би конструкције ових железница и која ширина колосека најбоље одговарале т. ј. који би се систем конструкције, с погледом на важност пруге и њен рентабилитет, употребио.

Опредељење овога зависи од локалних односа и може се само од случаја на случај решавати.

Такве железнице другога реда — мањег значаја — данас се у Европи радо граде са узаним колосеком, и различним размаком шине.

Док нормалан размак Европских главних железница мери 1·436м. која је мера и код наших главних пруга употребљена, секундарне жељезнице напротив граде се са ужим колосеком и то од 0.750 м. до 1·106, при томе још за отправљање робе и путника граде се жељезнице са размаком: у Немачкој 0·75 до 1·0 м. у Америци од 0·916 м. у Италији 0·950 у Индији 1·00 у Русији, Норвешкој, Шведској и Аустралији 1·067 у Аустрији 1·106 и у Босни 0·76 метра.

За индустријске колосеке и жељезнице за мајдане употребљавају се размаци: у Аустро-Угарској 0·75 до 1·00 м. у Немачкој 0·75 у Француској 0·766—1·100 у Грчкој 1·000 метра.

Код жељезница са ужим колосецима та је добра страна што подносе оштрије кривине — т. ј. са мањим полупречником са радијусом до 50м; а код главних жељезничких пруга обично се не може мањи радиус од 300м. а у ређим случајима 250 м. употребити.

Жељезнице са узаним колосеком лако се прилагођавају ситуацији терена а потребују апсолутно мање трошка око грађења и експлоатације; оне носе мање корисног товара са појединим возовима и са њима се вози спорије.

Ови возови не могу непосредно прелазити на друге пруге са нормалним колосецима, и према томе потребују грађење нарочитих станица, претоваривање робе, а то причињава да је транспорт робе скупљи.

Дугачка дрва и стока не може да се транспортира овим жељезницама са узаним колосеком.

Брзина ових возова и то за робу износи 12—15 километра а за путничке 18—25 километра на сат, а на жељезницама са нормалним колосеком 35—60 километра па и више.

С тога гледишта а и с погледом на стратегијску употребу жељезница треба увек претпоставити оне са нормалним колосеком секундарне конструкције где су ма само у неколико повољни теренски односи.

Што се тиче способности пењања на веће висине, с те су стране жељезнице са узаним колосеком много повољније.

При великим успонима, као што је познато, обична адхезиона снага локомотива није довољна, с тога се употребљавају зупчасте жељезнице или са ланцима, а међу овима показао је се до данас као најбољи систем Ригенбахов.

Код ових локомотива закачиње зупчасти покретни точак у зупчасту шину са хоризонталним зупцима, која је намештена у средини између шина.

Најчувенија таква жељезница је она на Риги (Rigikulm) (1750 м. висине) са успоном 25 процената.

Код зупчасте жељезнице која се сада гради на Пилату код Луцерна са успоном од 42 процента, које је један део пруге већ предат саобраћају, употребљен је други систем.

Између шина на којима се воз покреће има још једна у средини с обе стране зупчаста шина, за коју се закачињу два хоризонтална зупчаста точка, даље на колима су намештене 2 канџе, које обухватају главу шина, да би на тај начин осигурана била од уплива великих олуја.

Брзина вожње износи $3^1/_2$ к. м. на сат.

Инжењер Абт прави сада нов систем железнице од Бланкенбурга за Тане.

Пруге са мањим успоном, на које локомотива са обичном адхезијом без тегобе ради, измењују се од једанпут са таквом, која потребују зупчасту шину. Локомотиве су начињене са два сасвим издвојена механизма, од којих један ради на обичним, т. ј. глатким шинама а на против при прелазу на јаке успоне, онда ступа у дејство механизам са зубчастим точком.

Брзина воза износи у првом случају 20 до 30 километара, а у последњем 12 километара на сат.

Абтово уређење врло је се добро показало, и за пруге по бреговитим пределима Србије могло би се топло препоручити.

Жељезнице са нормалном ширином колосека секундарне жељезнице и секундарног саобраћаја, у разним земљама, за разне су цене грађене, имено у Елсасу и Немачкој са 54000—78500 динара од километра — у великом просеку са 71,000 динар, са узаним колосеком по 25100—60,000 у великом просеку са 40,000 дин. од километра и то: Росток — Маркедорф 47.300 Брокліталван 28630, Окболт-Вестерстаде 34780, Пољска жељезница 35,000, Плетенберг — Хершајд 36750, АлтонаКолтенкирхен 25000, Отенсе — Ведел 47200, Норд Хаузен — Кведленбург 50750. Мансфелд — Бергвечкеберг76480 и Росах — Кобург — Росфелд 30,500 дин.

Према томе, ми предлажемо у опште не пуштајући се у појединости.

1. За пруге жељезничке, које у непосредној вези са главном пругом стоје, и имају да отправљају транспорте у великим количинама на велика одстојања, према иначе подесним теренским констелацијама, — са нормалним колосеком просте конструкције и секун-

дарни жељезнички саобраћај — *тако зване секундарне жељезнице* ако коштање не превазилази много суму од 70,000 од километра, јер и жељезница са узаним колосеком од 1 метра размака, стаје у Србији око 45000 – 50,000 заједно са експропријацијом и возним парком на 1 километар.

2, За жељезнице на тежем терену, које имају да транспортирају велике количине стоке и дрва, или да служе за војне цељи, а не могу да стоје у непосредној вези са главном пругом, пробитачан је систем са узаним колосеком са 1 метр. распона.

3. Само потпуно изоловане и од мање вредности жељезничке пруге за индустријске цељи и мајдане треба правити са размаком шина 0·750 м.

Како за обе прво наведене системе тако и безусловно за систем под 3. споредних жељезница, од особеног је значаја делимична употреба зубчастог система и то због смањења дужине пруга и одклањања скупог и тешког грађења пруге на косинама брегова, као и због јевтинијег коштања саобраћаја, што је од неоцењене важности, јер то јако утиче на рентабилитет жељезнице. С погледом на наша објашњења, и с резервом, да специјалне штудије терена неб идале друге директиве предложеним секундарним жељезничким мрежама, у колико нам опште познавање терена служи за оцену, ми смо мишљења да би требало извести:

I. Са нормалном ширином колосека (1·436 метр.) са секундарном конструкцијом и секундарним саобраћајем.

Ужице — Краљево — Крагујевац око	150	кил.	мет.
Параћин — Зајечар — Неготин — Радујевац	156	»	»
Куршумље — Прокупље до кил. 261 | 62	56	»	»
Куршумље — Јанкова клисура — Крушевац Ђунис	83	»	»
Лапово — Свилајенац	11	»	»
Свега	456	к.	м

Са распоном од 1 метри

Ваљево — Уб — Обреновац	око 62	к.	м.
Жагубица — Пожаревац — Дубравица	» 89	»	»
Мајданпек — Кучево — Градиште са зубчастим точковима)	» 83	»	»
Свега	234	к.	

III. Са 0·750 м. распона (систем Абтов)

Јасика — Краљево	око 73	»	»
Укупно	763		

Па и за пругу Параћин — Радујевац биће потребе системе зубчастог точка, у брдовитим партијама.

IV. Реорганизација трговачког суда.

Кад би домаћи и страни трговци могли њихове међусобне послове да врше као у стара добра времена. у готовом новцу или шта више променом робе, онда по готову неби ни требали трговачке судове; али како се у садање време трговање као и руковање са пословима у опште, не може ни да замисли без поверења па дакле и без кредита, то су конзеквенције несретњих а и са умишљајем изазвате лакомислене спекулације неизбежне, којима судски процеси узастопце следују.

Страни трговци често се жале, да се трговачке и меничке ствари у Србији због процедуре, беспримерно одуговлаче, да се менични процеси месецима продужавају, док се до осудног решења на плаћања или извршне наплате дође, а међутим меничне дугове треба наплатити за 3 дана од дана тужбе.

Кад већ по себи мора бити недогледна штета по трговца што због задоцњеног извршења његовог правног потраживања види осујећен намеравани улог својег капитала у друге које радње; — то ће бити прекор суду, кад је дужнику могућно да строгост меничног прступка свакојаким безузрочним и лакомисленим изговорима и разним ујдурмама толико побрка (задржи) те да се извршење судске просуде у границама закона на неодређено, свакојако пак на дуго време може да одложи.

Привременом забраном над дужником, одузима се повериоцу сасвим могућност накнаде. —

Извршење наплате не треба никад одуговлачити, нити би га требало на друго надлештво ради извршења преносити, него би требали нарочити судски извршитељи да извршују осуде трговачких судова.

Исто тако са више се страна препоручује, да би за судско оријентисање и решење подесније било, кад би се од грађанског — односно трговачког сталежа место три или четири члана трговачког сталежа, само један трговац, који је у дотичним питањита добро верзиран, придодао судији, и то са саветујућим а не решавајућим гласом.

Понављање оваких случајева где су извршења одуговлачена, на што се пословни свет жали, не води само поколебању пословног поверења, него има за последицу, да се роба, која се лиферује на менице, због страховања још у напред о сигурности наплате, шиље

у лошијој каквоћи, да би се на тај начин евентуална штета још за раније елиминирала.

Сада, пошто су главне пруге жељезничке у Србији довршене, развиће се млого живље пословне везе са иностранством, број придолазећих страних купаца и трговаца ће прирасти и трговина узети јак полет.

С тога је врло нужно да се овим о новим односима води рачун и предузме радикалан преображај трговачког судства на модерној основи и број судија и судова у толико повећати да се постигне брзо, уредно и строго правично извршење послова, те да трговачки процеси не морају проћи кроз све оне незгодне и отежавајуће инстанције.

VIII. Унапређење и потпомагање народне привреде у погледу земљорадње, винодеља, сточарства, заната и индустрије.

Ми смо у току ове наше штудије више пута указивали на тесну везу жељезничко-саобраћајних инереса са народном привредом, а сада хоћемо само у кратким потезима да дотакнемо неколико оних артикала, који захтевају озбиљније потпоре односно унапређења доходака од земље.

У првој линији треба помишљати на производњу цереалија, јер баш пољској привреди треба држава да обрати највећу пажњу и у критичним околностима да јој и са материјалним жртвама притиче у помоћ.

Из табеларног прегледа види се да је најживљи трговачки покрет између цереалија у пшеници а у овоме се одликује Русија и Румунија које око $^1/_3$, северна Америка $^1/_6$, Угарска и Србија око $^1/_7$ годишње жетве извозе. Из земаља које експортирају цереалије, извози се и на *пшенично брашно* у великим количинама и то из северне Америке 9.690700 хектолитра, из Угарске 4,428.000, из Русије 571000 и из Румуније 58200 хектолитара.

С тога је *од неоцењене вредности и јако се може препоручити, да се у Србији умножи производња пшенице као и израда бољих врста брашна*

Преглед производње цереалија у хектолитрима следећих држава, које експортирају :

ВРСТА	СЈЕДИЊ. ДРЖ. СЕВ. АМЕРИКЕ 1884	РУСИЈА 1885	КРАЉЕВИНА УГАРСКА 1886	РУМУНИЈА 1884	СРБИЈА ПО ПРИБЛИЖНОЈ ОЦЕНИ 1887
Пшенице	180,700.000	65,683.600	52,354400	11,900000	1,700000
Ражи	10,100.000	247,417000	21,639200	2,100000	200000
Јечма	21.600000	35,365000	19,909000	7,100.000	1,100000
Овса	205,600.000	137,02[illegible]700	18,279500	2,000000	200000
Кукуруза	632,700.000	6.079700	38,447000	25,000000	1,800000
Свега	1050,700000	491,668100	150,629100	48,100000	5.000000

ИЗВОЗ У ХЕКТОЛИТРИМА

ВРСТА	СЈЕДИЊ. ДРЖ. СЕВ. АМЕРИКЕ 1884	РУСИЈА 1885	КРАЉЕВИНА УГАРСКА 1886	РУМУНИЈА 1884	СРБИЈА ПО ПРИБЛИЖНОЈ ОЦЕНИ 1887
Пшенице	29,798200	23,877000	7,170200	3.545500	200000
Ражи	1,038700	16,09000	1,579000	1,107400	20000
Јечма	221400	8,906000	3,831,000	1,799700	15000
Овса	1,475600	21,309000	1,926000	264000	54000
Кукуруза	18,245,600	3,599000	1,750160	7,147200	37000
Свега	50,779500	73,781000	16,256360	13 863800	326000
вред. у дин.	708 милиона	729 милиона	228 милиона	100 милиона	$4^1/_4$ милиона

Као што се види из следеће табеле држава у које се цереалије увозе, Србија може свој сувишак жита да диригира директно за Швајцарску и јужну Немачку, а преко Ријеке и за Француску и Инглеску, пошто ове државе и ако имају сразмерно велике жетве ипак су упућене на увоз цереалија. Што је речено за жито, важи и за брашно.

Производња у хектолитрима сљедећих држава које увозе.

ВРСТА	ИНГЛЕСКА 1885	ФРАНЦУСКА 1884	НЕМАЧКА 1885	ШВАЈЦАРСКА ПО ОЦЕНИ СРЕД. ЖЕТВЕ
Пшенице . .	28,907780	114,230000	32,610000	756000
Ражи	—	26,256000	74,671000	3,060000
Јечма . . .	31,116720	19,442000	35,362000	504000
Овса	58,24000	88,079000	94,150000	1,872000
Кукуруза .	—	10,421000	—	—
Свега . . .	118,264.500	258,428000	236,793000	5,996000
УВОЗ У ХЕКТОЛИТРИМА				
Пшенице . .	41,800000	14,100000	7,806700	3,900000
Ражи	10,094800	46000	8,421220	53000
Јечма . . .	10,165000	2,239000	5,836830	222500
Овса	12,204000	5,300000	2,934060	566000
Кукуруза .	15,797000	2,736000	—	344400
Свега . . .	90,060800	24,421000	24,998820	5,085900
вред. у дин.	1446 милиона	360 милиона	426 милиона	86 милиона

За унапређење гајења жита, права је и највећа потреба постала да државна управа упливише на пољопривреднике, не само ради тога, да би се подстакли становници на обрађивање површина поља која су на расположењу, него да се и дубље ору, да се стока чува да не гази угаре, да поља ђубре: по потреби исушују, да одржавају право време жетве, и да се стара за добро чување доби еног производа, најзад пре засејавања њива предузимати брижљиво испитивање и избор семена пољских усева.

Ну да би се постигле издашније жетве најважније је примена правог и доброг начина газдовања, при коме ће мање теориска упућивања но очигледна настава најмеродавније и најуспешније утицати.

Српском земљораднику ни најмање не оскудева интелигенција, нити је оскудан са идејама и подузимљивсти, али му фали потребна енергија и непоколебљиво и тврдо држање прописаних наређења, која су обележена у законима са којима је се на добро смерало.

Теоријска упућивања земљорадника имаће добрих користи — и то од путујућих учитеља — кад се постигне, да се у сваком округу уреде угледна газдинства од 10—50 хектара, где ће очигледна настава ићи са поуком руку под руку.

Енглеска, Немачка и Аустро-Угарска имају захвалити на брзом ширењу вештачког ђубрења, с којим су у западној Европи постигнути колосални ресултати, једино установама ових опитних станица.

Али ми не смемо искључити ни потребу и могућност да се земља колонизацијом јаче насели, те да се на тај начин обради и култивише скоро половина утрина која данас бескорисно леже. Тиме би се довела нова радна снага у земљу, производња би се унапредила а и дохотци од порезе распоредили би се на већи број становника.

У следећој малој табели упоредно су преставлени дохотци од жетве у разним државама и то у килограмима и од хектара:

Средњи доходци жетве од хектара у килограмима

ВРСТА	ЕНГЛЕСКА	УГАРСКА	НЕМАЧКА	ФРАНЦУСКА	ГРЧКА	СРБИЈА СРЕД. ЖЕТВА	РУСИЈА
Пшеница . .	2100	1300	1290	1215	780	990	480
Раж	—	1000	930	1094	584	755	864
Јечам . . .	2060	1200	1290	1196	753	766	455
Овас	1836	1011	1120	1285	546	650	518
Кукуруз . ,	—	1372	—	—	1280	1200	800

У класичној земљи вештачког ђубрења — у Енглеској — у којој разуме се редовно наступајући и изобилни водени талози, условљавају уочљиво велику плодност земље, упућени су на то, да постигну богате жетве, те да се количина увоза жита за леб што могуће више умањи.

Али је и у Србији потребно да се проценат повећања жетве бољим и брижљивијим обрађивањем земље постигне, те да би се извоз цереалија повећао, а овај је износио године 1887 354.000 метарских цената.

Изложбе пољопривредних производа по један пут за неколико година узастопце, а у већим варошима у Србији, које на самим железничким станицама или у близини ове леже, привући ће стране купце, а домаће привреднике ће потстрекавати, јер ће се лиферације добре робе моћи непосредно закључивати без посредника — прекупаца.

Вино.

Производња вина биће од великог значаја за Србију и ако берба од хектара у великој сразмери код нас не износи више од 12—15

хектолитара, али би се могло дотерати на 18—20 хектолитара, Француска бере у средњу руку 18·7, Италија 18, Шпанија 17·5 а Угарска 16—17 хектолитара.

Производња вина рачуна се у Француској на $36^1/_2$ милиона хектолитара, у Италији $22^1/_2$, у Шпанији $20^1/_2$ и у Мађарској 8 милиона, а у Србији рачуна се и то као максимум 730.000 хектолитара.

Од прилике дванаести део вина извози се из Србије, до сада као максимум само 60.000, док међутим из Шпаније се извози 6·9 милиона хектолитара, из Угарске око 4 милиона, из Француске 2·6, из Италије 1·7 милиона хектолитара.

Страни стручњаци цене бербу вина у Смедереву и Неготини на 80.000 хектолитара, на пропланцима код Алексинца и на Ресави, виноградски предели Шумадије, у *лепеничкој* долини и *Морави* заједно на 150.000.

Али најважнији виноградски предео Србије као земље виноделља јесу виноградски предели на јужном крају Србије, који се почев на западу код северних изданака копаоничких висова испред Крушевца, једним делом шире до на косине старе планине код Пирота, с огранком с друге стране од Ниша до јужне границе код Врање, и годишње близу 500.000 хектолитара чувеног црног вина за трговину дати може.

Најјаче вино даје стара чувена „Жупа“ Немањића, висораван у округу крушевачком.

У добрим годинама сам предео око Ниша даје око 400.000 хектолитара вина.

Прекрасна боја нарочито одликује нишка вина, а букет истих то је нешто особито.

Косине суповачке и прокупачке, оне код Каменице, Матејеваца, Сићева и Јелашнице јесу најбогатије.

Ниш добија из својих винограда на Винику и Горици, бела са много алкохола асталска вина особите врсте.

Као средња годишња берба рачуна се са брда око самог Пирота на 40.000, око Власине 35.000 и најзад од винограда око Лесковца око 40.000 хектолитара.

Швајцарска и Бугарска биће добри предели за потрошњу нашег вина.

Године 1886 целокупан увоз вина у Швајцарску износио је 155.345 хектолитара од које количине долази на Италију 67.291, на Француску 51.612 и на Аустро-Угарску 25.543 хектолитра.

На западном крају бугарске вема винограда, али око Трнова, Рушчука, Плевне. Лом-Паланке и најзад у Источној Румелији, расте

добро и јако вино, и то од хектара земље даје 30 хектолитара (???) вина, што је врло невероватно.

Бугарска је извезла 1886 око 60.000 хектолитара вина. На 1 ђумен (дулум) земље под виноградом плаћа се порезе 3 динара и 1 динар таксе на фабрикацију вина, дакле на хектар се плаћа око 30 динара државних дажбина.

Цени се да у Бугарској има земље под виноградима око 60.000 хектара, према чему пореза на винограде износи 1½ милион.

У Србији има око 97.000 хектара земље засађене виновом лозом.

Појава филоксере у српским виноградима, која је већ знатне површине чувеног винодеља од Смедерева до Јагодине упропастила, утиче депримирајући на културу вина, и Србија ће морати озбиљније мере предузети за утамањивање филоксере, те да се њеном даљем ширењу на пут стане.

Сумпорни угљеник, које је овде онде успешно употребљаван за сузбијање филоксере, а на неким местима без добрих резултата, замењен је драконским средствима — потпуним уништавањем винограда и преоравањем земље и препоручује се сађење американских издржљивих лоза.

Између ових нарочито се одликују врсте Кипарија соваж, Жаксу, Јорк. Мадеира и т. д.

У интересу винодеља, због његовог доброг дохотка за народ и државу, као и прихода за железницу с погледом на извоз у великим количинама, не може се довољно речи наћи, којима би се исказало, како би оправдано било, да власти све и сва употребе око утамањивања филоксере, сем тога врло је нужно да саме власти утичу на произвођаче вина да на подрумарење а нарочито на чисто држање судова више пажње обраћају, чиме ће се производња добрих вина у великој мери унапредити, а добар глас српским винима у иностранству задобити.

Шљиве.

Што се производње и извоза овога артикла тиче, Србија стоји на висини.

Производња шљива показује се за 1887 на 500.000 метарских цената у вредности на 14½ милиона динара, а Босна око 400.000.

Из Србије извежено је 1887 не мање од 357.832 метар. центе сувих шљива и пекмеза у вредности 9½ милиона дин.

Од те количине пада на суве шљиве 216.700 мет. цената, у вредности 7,107.200 дин.

Производ овај транспортира се преко Трста и Фиуме морем за Француску око 1%, за Енглеску 5%, за Белгију и Холандску 3%, за Италију 9% и за Северну Америку 82%.

Пошто овај артикал српског порекла ужива у страном трговачком свету највећу наклоност због своје изврсне каквоће, те се с тога претпоставља и оним славонским и босанским, то је врло важно, да саме власти и земаљска управа нарочиту своју пажњу обрати нези шљивака, благовременом брању и сушењу, да би се тиме одржало у страном свету поверење у добру робу и трговина осигурала са истом.

Што се тиче неге шљивака, врло је важно да се сваке године дрвеће чисти од маховине и инсеката — гусенице — те тиме да се плодност повећа и дрвеће здраво очува.

Босанска управа у томе погледу понавља сваке године наредбу и води строгу контролу о томеда се шљи, ве намењене за извоз добро суше.

Сточарство.

Србија је била у ранијим столећима једна од првих земаља што се сточарства тиче, па и сада у погледу стања оваца, коза и свиња заузима скоро прво место међ суседним државама, само у погледу говедарства и коњарства ту се опажа неки назадак.

Ми нећемо да повлачимо упоређење са гигантским бројевима стоке у Америци или Аустралији, али нам је намера да следећом табелом покажемо, колики број појединих врста домаће стоке долази на 1000 становника, из чега излази да је Србија у производњи коња јако изостала, и да је у погледу гајења и производње рогате марве Румунија и Босна далеко надмашују.

У производњи и гајењу коза Грчка је много умакла унапред, али у интересу нашег шумарства, ми нећемо у овоме погледу завидети Грчкој, јер ми за сопствену потребу имамо у изобиљу.

Али нам је намера да покажемо то, да је у интересу народне привреде врло нужно, да сама земаљска управа треба нарочиту пажњу да обрати на гајење и производњу коња и рогате марве.

Кад помислимо да је још у доба Кара-Ђорђа Србија имала диван сој коња и у великој количини, с којима је стара јуначка кавалерија снабдевена била, онда из тога следује, да су у земљи природни услови за гајење коња, и да је потребна разграната ергела, те да се гајење поново оживи и унапреди тако, да немамо потребе куповати коње за војене цели у страним земљама, него да облагорођавањем соја и умножавањем помишљамо још и на извоз.

ДРЖАВЕ	БРОЈНО СТАЊЕ СТОКЕ ПО ПОПИСУ ГОДИНЕ 1880—1886.					БРОЈ СТАНОВНИКА	НА 1000 СТАНОВНИКА ДОЛАЗИ				
	КОЊА	ГОВЕДА	ОВАЦА	КОЗА	ОВИЊА		КОЊА	ГОВЕДА	ОВАЦА	КОЗА	СВИЊА
Русија	20,016.000	26,036.104	49,693.905	1,585.805	10,135.666	87,473.000	228	297	570	18	116
Немачка . . .	3,523.000	15,785.322	19,185.362	2,639.994	9,205.791	46,856.000	751	337	409	57	197
Француска . .	3,607.000	11,617.195	21,634.716	1,497.114	6,259.980	38,219.000	94	346	570	39	164
Вел. Британија	1,928.000	6,597.854	26,534.635	—	2,403.380	37,242.000	52	177	712	—	64
Угарска са Хрв. и Славонијом .	2,058.000	5,592,187	11,183.513	369.671	5,272.250	17,666.300	116	317	633	21	298
Шпанија . . .	1,833.000	2,353.247	16,939.288	3,813.000	2,348.602	16,952.000	108	139	999	224	138
Румунија . . .	600.000	3,600.000	6,180.000	423.077	2,310.000	5,376.000	111	669	1149	78	429
Србија . . .	123.000	827.000	3,620.750	725.700	1,067.940	1,952.000	63	424	1855	372	550
Босна	161.000	762.000	1,032.100	230.000	430.000	1,316.290	118	560	758	169	316
Грчка	240.000	373.654	3,464.954	2,510.970	175.050	2,019.000	188	185	1716	1243	86
Сједињ. држ. Сев. Америке .	14,614,000	45,510.600	48,322.300	—	46,092.000	57,000.000	256	799	848	—	808
Аустралија . .	?	8,153.340	86,352.000	—	936.200	4,888.000	—	1669	17666	—	171

Са облагорођавањем соја коња, установљавањем ергеле, иде и боља нега истих руку под руку. За коње потребне су топле стаје, добра храна и чистота, услови дакле, који у земљи, на жалост оскудевају на све стране.

За унапређење говедарства и уређење добрих млекарских газдинстава потребне су на првом месту и као први услов добре стаје и чисто држање стоке, а тога је у Србији најмање.

Млечност српских крава у односу количине могла би се много повећати, а тиме би се дао импулс фабрикацији сира узвеликом, који производ има знатну потрошњу у самој земљи, а могла би му се и извожња прибавити.

На босанској граници, у Параћину и Пироту пробе са фабрикацијом сира по швајцарском начину испале су сјајно.

Из Пирота отправљају се жељезницом *пуни вагони масла* — за Врању, намењени за Турску.

Па и из саме врањске околине извози се масло у Турску у великим количинама.

Србија извози у разним правцима а у знатном броју рогату марву и то за Аустро-Угарску, низ Дунаво па и за Турску преко врањске границе. Велика тражња и потреба ове врсте домаће стоке, стоји ван сваке сумње, према томе у интересу саме народне привреде и жељезничког саобраћаја, да се сваколика пажња обрати на бројно и добро стање говедарства.

Извоз живе стоке из Србије износи годишње око 484.000 ком. и то око 25.000 грла говеда, оваца и коза око 126.500 и 200.000 брава свиња, а ово ће се, услед бржег отправљања у подесније везе жељезничке и паробродске, моћи за 30-40 процента повећати.

За производњу боље и подесније вуне за фабрикације наше чохе, било би врло корисно укрштање нашег соја оваца из предела Кривог вира, Алексинца, Књажевца, Голупца, Хомоља, Пирота са бугарским и македонским сојем оваца. и нема сумње да би стрижење два пут преко године дало знатне количине залишне вуне за извоз.

Са умножењем сточарства добила би се и већа количина кожа за извоз.

Дакле са потпомагањем сточарства, постиже се четворострука директна корист: месо, сир, вуна и маст. Овим не само што се унапређује народно благостање, већ ће и сама држава, из партије наплате непосредне порезе а и из прихода повећања и унапређења жељезничког саобраћаја, имати већи добитак.

Кад погледнемо на велике цифре, које се ондосе само на продају кожа из Угарске, може се видети, колико се велика стална и

врло пробитачна трговина осигурава Србији при извозу још већих количина животињских кожа.

Угарска је године 1887 продала 667.000 овчијих, 363.000 јагњећих, 765.000 козијих и 284.000 јарећих кожа, заједно са оним из Србије, у вредности око $2^1/_2$ милиона динара.

Д р в о.

Раније смо већ напоменули, да је Србија до пре кратког времена била најбогатија са шумом, а да сада Босна у томе има првенство, јер мудрим и строгим шумарским законом стало је се на пут девастирању тамошњих шума.

Ну при свем том ми се можемо још и данас поносити нашим богатством шума, али систематично зирађење шума користило би како народној привреди тако и жељезничком саобраћају.

Услови за трговање са дрветом преко наших граница, не леже само у уређењу одговарајућих саобраћајних путова, ради доношења материјала до жељезничких станица, него и у постројењу добрих стружница, нарочито у оним пределима у којима има тако званог меког дрвета, јер баш трговина са јапијом — грађом — у дунавским крајевима игра знатну улогу.

Планинске партије на десној обали моравској од Ужица до Трстеника, као и један део планина лежећих источно од Ћуприје и Параћина, имају доста меког дрвета, и оно би конкурисало транспортима грађе гравитирајућим ка Бугарској из Угарске, Ердеља и Румелије.

Али у првој линији нужно је, да се стане на пут увозу дрвета и дрвене грађе из Угарске и Славоније у Србију, и да се ради извоза довуче претходно макар на сплавовима Дрином и Колубаром до на Саву и Моравом до Сталаћа због везе са жељезницом,

Босна има сада ради саобраћаја Дрином један пароброд, који врло плитко тоне, па како да неби могли сплавови пловити!?

Угарска је скоро трговала са дрветом са Србијом, Румунијом и Бугарском. — Сада пак трговина са Румунијом престала је, јер ова земља од 1886 наплаћује увозну царину на дрво 3 дин. за мет. центу дасака и 15 динара за кубни метар облица.

Румунија сада извози и сама своје дрво из северних планинских предела.

Ми радимо обратно, ми наплаћујемо извозну, царину те тако страна роба лакше продире у Србију.

Бугарска купује велике количине чамових дасака Угарског порекла, за подизање својих вароши на Дунаву, у Свиштову и др. по 42.30 дин. кубни метар. Румунско дрво плаћа се по 44·04 динара заједно са царином и таксом за галачки ке.

Савске даске — тако зване рајнице и полуцокле продају се у Нишу по 36—42 дин. метар, рачунајући и царину и жељезнички подвоз, а исте даске коштају на савској обали у Београду 20—25 дин.

Не подлежи никаквој сумњи да Србија неби била у стању извозити дрво у иностранство, кад би на подесним местима биле постројене парне стружнице, које би стругале равну и праву робу, кад би се усвојиле јевтиније тарифе за извоз и кад би се извозна царина укинула.

Односно извоза дуга из Србије, већ смо у ранијем одломку казали, да Србија око 1 милиона дуга извози годишње, највише за Француску, и то преко Трста и Ријеке. Ове две поморске вароши извезле су 1887 г. 51,607.600 комада дуга, и то из Ријеке 38·4 и из Трста 13·2 милиона.

Ствар је народне привреде, да се проучи у иностранству место за потрошњу древета, да се водени и сувоземски путови регулишу и поправе, да се жељезничке подвозне цене за дрво, за гориво и грађевинско, намењено за извоз — спусте, и да се против девастирања шума изда строг шумарски закон, јер од извоза древета и од такса за горосечу Србија би државнај благајници у опште прибавиле знатне изворе прихода, а специјално још за жељезницу.

Угаљ.

Што се варошког огревања тиче, Београд претходи у томе похвалним примером. Употреба каменог угља све се више шири, и ако истина само сопствени мрки угаљ млађе формације и лигнит.

Тек у последње време нешто смо мало живахније отпочели да поклањамо пажњу отварању старијег, фосилног угља у Србији. До сада смо се задовољавати мрким угљем из Сења, Алексинца, Јелашнице, Параћина и т. д. и лигнитом из Костолца и других, којих је употреба ограниченија због сувишног пепела.

У најновије доба отворени су и мајдани на Вршкој Чуки и код Добре — старије угљене формације, а исто тако откопава се и фосилни угаљ код Пожаревца, што даје велику наду. да ће Србија не само озбиљно конкурисати увозу страног угља, него да ће и извоз овог важног артикла осигурати, те да етаблира стабилну трговину са угљом и да га иностранству нуди.

У следећој табели износимо аналитичке податке неких наших важнијих и богатијих угљених мајдана и ради упоређења додајемо истој анализе неких иностраних врста угља, из које се може лако оценити каквоћа нашег угља односно угљеника и садржине пепела, а из исте табеле види се и то, да је Србија позвана да у најкраћем року ступи у конкуренцију са иностранством у погледу трговине са угљом.

	УГЉЕНИ МАЈДАНИ		УГЉЕНИК	ВОД НИК	АЗОТ	КИСЕОНИК	СУМПОР	ПЕПЕЛА	ВОДЕ	КАЛОРИЈЕ
СТАРИЈЕ УГЉЕНЕ ФОРМАЦ.	Вестфалски угаљ	ИН. УГАЉ	89.58	5.32	—	7.89	—	6.08	1.66	7500 до 7800
	Шлески »		82.72	5.63	—	13.76	—	4.91	4.06	
	Енглески »		80.53	5.39	1.34	8.40	1.49	4.34	—	
	Шкотски »		78.54	4.39	1.04	11.85	1.08	4.18	—	
	Вршка чука	СРП. УГАЉ	86.42	3.81	4 06		—	4.53	1.18	7600
	Брзо-паланачки		80.14	4.50	9.88		—	2.64	2.84	7524
	Добрањски		77.58	4.41	12.28		—	2.68	3.05	7168
	Кривовирски		77.35	4.53	12.83		—	3.82	1.47	7098
МРКИ УГАЉ ИЗ ФОРМ. КРЕДЕ	Петрошење (Угарски угаљ)	ИНОСТ.	75.00	5.30	0.50	10.50	1.10	7.20	0.40	?
	Сење	СРПСКИ УГАЉ	59.85	4.44	19.41		—	3.67	12.63	5285
	Сисевац (Параћин)		59.84	3.90	21.34		—	3.02	12.00	4987
	Сикоље		58.85	3.62	21.57		—	1.80	14.16	4865
	Лесковац		57.06	3.63	21.76		—	3.33	14.22	4715
	Суботинце (Алексинац)		69.67	4.18	18.90		1.30	4.45	1.50	5032*
	Ћићевац (Сталаћ)		53.89	3.80	19.74		—	9.32	13 25	4621
	Јелашница		45.20	3.51	20.18		—	10.11	21.00	4075

*) Најновија анализа из Фрајберга.

Слојеви нашег мрког угља, који се налазе свуда у планинама, млађе формације врло су снажни — до 5 и 8 м.

Фосилни угаљ старије формације налази се највише у прелазним планинама и у већој дубљини него наши до сада отворени угљени мајдани, и може се као врло вероватно узети да ће у источним и северним предалима, Србија још велика сложишта црног угља наћи.

Инглески угаљ, који се плаћа на самом руднику по 6 до 7 динара од тоне, ипак се продаје у Галацу по 25 динара од тоне без обзира на јевтин поморски подвоз, о ком смо већ више пута напомињали.

Мрки угаљ петрошењски из горње Угарске продаје се на обали у Београду по 26 динара.

Наш угаљ са Вршке чуке стоји по каквоћи између оба напоменута угља и вероватно је, да би на обали дунавској код Радујевца коштао по 8 до 10 динара од тоне, и према томе има наде да ће овај и други угаљ српски са великим ефектом калорија, овладати тргом и увоз страног угља потпуно потиснути.

Велика Британија вади сада око 159 милиона тона угља и од ове количине извози око 23 милиона тона. Сама варош Лондон са својим предграђима троши око 8 милиона тона, на коју се количину наплаћује трошарина од тоне 13 пенза = 1·36 динара што износи на 8 милиона тона око 11 милиона динара.

Што се угља па и других минерала тиче, ми мислимо да треба допустити страним предузећима, јер је према садањим околностима а за читав низ година немогуће ни мислити, да ће српска предузећа сама бити у стању да огромне трошкове око правилног експлоатисања минералних продуката земље поднесу, и да задобије право убеђење за добитак и потрошњу овог проивода, али ми мислимо да §. 97 српског рударског законика од 15 априла 1866 г. потребује промена — не би требало од продајне цене сваког рударског производа без разлике само *један проценат* наплатити, него треба од продајне цене *продуката веће вредности* сразмерно веће проценте наплаћивати по извесној степеници — скали.

Сада долазимо последњем одељку *на српске занате и индустрију.*

Ка врло интересантном излагању које професр Карић у своме најновијем делу „Србија“ о овој грани земаљске делателности доноси, ми додајемо само, да би било врло нужно, да се индустрија ланених — конопљаних, а нарочито фабрикација ћилимова потпомогне заводима за позајмицу и посредовањем за продају, те да данашња стагнација ове гране домаће индустрије не буде претходник потпуне

пропасти. Лепа и јединствена народна фабрикација српских ћилимова заслужује сваку потпору.

За предење вуне за ове ћилиме могли би се употребити прости ручни витлови, који не коштају више од 15—18 динара по комаду, и они би се требали дати на кредит онима, који се овом индустријом баве, јер предење слободном руком односи много времена, и према томе је заслуга појединих раденица сувише малена а да би се могла одржати индустрија ових ћилимова у интересу становништва пиротског и крушевачког округа.

Фабрикација грубље и тање чоје, сукна и шајака, за коју се употребљује јарина од коза и вуна од оваца, то је уникум прастаре отачаствене индустрије, и шајак би се могао топло препоручити за војничке шињеле, на који би се начин дала прилика за зараду хиљадама руку, а заштедело би се скупоцено набављање садањих војничких шињела.

Ништа не би стојало на путу, да се у Србији оснује фабрика хартије, јер су сви услови ту за таку једну фабрику.

Нема оскудице на јевтиној воденој снази, нарочито кад се помисли на јаке изворе Лига, Чемернице и других река, које у самом почетку и своме току имају снажне падове.

Најзад нишка бања у отоку своје термалне воде показује више од 40 метара висине, а само је $^1/_2$ км. удаљено од жалез. станице.

Лика и кукурузовина у Србији је јевтина и има је у изобиљу, а свакојаки отпадци од лана и других материја — крпе —, које сė сада ама баш ни зашто не употребљују, прекрасно би се могло употребљавати за фабрикацију артије.

Потрошња артије држала би пијацу за целу Србију, Бугарску и Маћедонију и пркосила би свакој страној конкуренцији.

Што се сада из иностранства доноси у Србију и преко Србије транзито отправља за источне и јужне суседне државе, то би све могла једна велика српска фабрика подмиривати.

Не може се ништа изнети, што би говорило против сјајног успеха и напредовања такве једне фабрике, јер је то такав артикал — што се тиче његове употребе — да сваки други надмаша.

Може се фактички рећи, да у цивилизованој Европи данас нема човека, коме артија не треба. Хартија је постала и општа потреба човечанства.

Исто то важи и за шећерне фабрике, која врло лукративна предузећа престављају, јер би одржале конкуренцију са иностранством у погледу подмирења потреба у Србији, Бугарској и Маћедонији.

Што се тиче малих занатлија и привреде безбројних професиониста у Србији, од чијег благостања зависи знатан део порезне

снаге, на жалост може се констатовати, да се у оскудици кредита, на њихово напредовање не може ни помишљати.

Док се у Србији закони интерес 12% на зајмове дозвољава — а и да не помишљамо много већи капшарски интерес, све дотле ће се готов новац само у спекулацијама и у узајамном пљачкању посвећивати а никада занатима и домаћој привреди.

Спекулација са високим интересом је сувише примамљива за оне, који новца, имају а пропаст за занатлију.

Жалосни процеси зеленашки, страних држава изнели су нам пред очи толико много страшних слика покварених карактера, у којима спекулација себи присваја највећи део, а часне занатлије изложене пропасти, и у замку разбојника бачени.

Смањивање законом признатог интереса и оснивањем занатлијских банака, из којих би се давали зајмови мањим занатлијама, потпомогле би се индустријске радње и послужиле би за благостање средњој класи.

Ми замишљамо ове занатлијске банке као заводе за позајмице, које би грађани оснивали на акције са пуном уплатом.

Из тог капитала давали би се зајмови малим занатлијама од 100, 200, 300 и т. д. до отприлике 1000 динара са месечном отплатом у дванаес пута и то подједнаке суме са урачунавањем интереса од 6—8%.

За осигурање позајмљеног капитала јамчила би два занатлије, који би за позајмљану суму, трећем солидарно одговарали.

За унапређење завода у већој мери, могла би народна банка припомоћи реескомптирајући заводу за позајмицу, тако да би и веће суме у обрт радње долазиле.

За јевтинију администрацију овога завода, који би у сваком округу морао имати своје филијале, појавила би се потреба да се овај завод смести у локале окружних надлештава и стави под управу једног дејствителног чиновника државног, коме би се за труд сем државне плате дала нарочита награда месечно од 100 динара из фонда кредитне и позајмичке банке.

Фондовни новац могао би се *само и искључиво давати на зајам занатлијама* а ни под којим условима не би се смео употребљавати за шпекулације, као што то на жалост може сада да се дешава код земаљских штедионица, и као што зли језици и тврде, да се тако што заиста и дешава, да се штедионички капитал узима на зајам са малим интересом, па се са зеленашким интерасом даје другима под интерес или са лакомисленим зајмом тражиоцима чине зајмови.

Патриотска цељ ових занатлијских банака побудила би хиљадама увиђавних грађана, да на остварењу предложеног завода нов-

чаним срествима притску у помоћ, те да својим новчаним прилозима дванаесто месечним уплатама образују фонд на акције.

Ми овим завршујемо нашу студију и молимо наклоне читатеље да благониклоно оцене наша излагања, која су само израз позитивног уверења и добронамерних поштених жеља, а у исто време и наша главна побуда била за израду овога списа.

Ми би били веома сретни кад би се у будуће личности од претежнијег уплива прихватили, да на овоме послу раде, чиме би се могло остварити цветање трговине и саобраћаја за благостање народа и привредне самосталности српске државе.

ЋИФТА

Слика из београдског живота

„Помаже бог, Јањо!“

„Бог и сви свеци! Од куд ти, Боро?“

„Из министарства финансије. Данас је било извлачење. Имам тридесет обвезница лутријскога зајма. Мишљах, ваљда ће сад упалити. И замисли ни једна не доби ни сто динара! Немам среће па то ти је!“

„Ја ти се у та посла не мешам!“ жмирне Јања.

„Готово имаш право. Но некако дужан си као грађанин ове земље, која те храни и од зла брани, да јој и ти што од свога сувишка позајмиш.“

„Тако је, са свим је тако! Ма ето стала радња, једва пазарим да платим кирију и повериоцима, а кад што претече на издржавање, кад не претече. Једва крај с крајем. И тако ти ја не узедох ни једне обвезнице.“

„Друго је, кад се нема. Камо среће, да је на моју, а ја бих већ ударио двадесет и пет свакоме Србину у Србији, који има пара‘ а нема бар десет државних обвезница. Мало више пожртвовања, па би се све обвезнице у Србији распродале. Е, али наше капиталисте хоће на свој новац петнаест и дваест на сто, а у овоме послу тога нема, па отуд ево већ не знам који пут неко из бела света извуче из наше земље 100.000 динара у злату. А колико времена треба, да српски производи ѕврате у Србију 100.000 динара из иностранства? И замисли, како су странци покуповали приличан број тих обвез-

ница, и како смо ти ми Срби худе среће, каква би несрећа за нас била, да слепим случајем сваке године странци добију све главне згодитке? За педесет година била би Србија исисана! Страшно, али и жалосно!"

„Тако је, тако!" жмирка Јања.

„Нема ти у нас родољубља ни а! Све ти је то себично. Све ти то тражи свој лични интерес, а општи нек иде под купус. — Него не вреди о томе говорити! Збогом!

„Ма стој, човече!" пробуди се Јања. „Да поручим каву. Нећеш?"

„Па и нећу. Чекају ме у радњи."

„Е де, де! Него јеси ли побележио бројеве, који су извучени?"

„Е? А што ће ти, кад немаш обвезница?"

„Та — знаш — није мене ради." Мало се збунио Јања. „Мој пашеног има неких пет шест — па да му кажем."

„Ево ти их!"

И Бора му даде листић с бројевима.

„У здрављу!"

„У здрављу — и хвала!"

И Јања некако чудновато жмирну па ће да шчепа хартијицу у исти мах трже се.

У дућану беху му млађи.

„Иди Јоване, до сарафа па питај, пошто су дукати."

Момак оде.

„А ти, Петре, отрчи до куће и реци госпођи, нека ми пошље мало дувана. Триста ће те врага однети, ако украдеш и једну цигару!"

Газда Јања обрете се сам.

Ради веће сигурности погледа на све стране око себе, па онда узеде листић с бројевима.

Нешто га боцну и он отиште хартијицу. За тим је опет принесе ближе и задуби се у један ред бројева.

Проучавао је цифру по цифру.

Окретао је главу и укочено гледао у страну.

Лице му биваше час бледо час румено.

Као да је двоумио.

Па онда се маши руком у џеп.

Дрхтала му је рука, кад је извадио кључеве од касе — једва је погодио браву.

У једноме куту под некаквим хартијама беше замотуљак, који је играо у руци, кад га је Јања с неком побожношћу дохватио.

Малко је застао.

Можда се у којој цифри преварио. Зар да отвори па да се разочара? Не би ли лепше било, да бар још мало ужива у томе можда тек уображењу, да је добио главни згодитак?

Случајно му паде поглед кроз прозор на улицу.

Иза рогља помоли се Јован.

Грчевито отвори Јања замотуљак. У њему беху две обвезнице. На једној беху и серија и њен број означени истим цифрама, које су стајале на Борином листићу.

Јања се ухвати за тезгу — беше посрнуо.

То је мало трајало.

Он брзо стрпа обе обвезнице у касу и, док си трснуо, кључ од касе беше му у џепу.

У том ево Јована.

„Дванаест и четрнаест пара!“ вели Јован.

„Шта дванаест и четрнаест?“ блесасто пита Јања.

„Па дукат. Слали сте ме сарафу!“ чуди му се момак.

„Знам, знам! Но је ли четрнаест динарских?“

„Па знате, да сарафи не говоре у чаршијским парама.“

„Та да како да знам!“ осече се Јања, а више се љути на себе него на момка. „Но останидер ти у дућану, а ја ћу се вратити кроз по сата.“

Јован зинуо. Нема тога момка у Београду, који је служио код Јање, па да га је газда десет минута сама оставио у дућану.

А шта то би Јањи сад?

Дошло му у главу: ако је Бора пречуо па погрешно забележио бројеве.

Пошао је у министарство финансије, да се увери својим рођеним очима и ушима.

Пошао, али не отишао.

Ја бих, мислио је Јања, морао питати којег чиновника за бројеве. Оно могу и њему казати: мој паша има обвезница. Но он би ми могао рећи: па што ти дође, што ти не дође паша? Оно баш ако и помисли, да је мој главни згодитак — што да се ја тога бојим? Ма не бојим се ја, што ће се то дознати, боже сачувај! Но кад се човек дубоко промисли, зашто да се зна? Треба дати који дукат деци, која су извлачила, па слугама, па на сиротињу — јок, јок. Лепо ћу се ја испавати, па ћу сутра читати бројеве у званичним новинама, а званичне новине имају ту добру страну, да не проказују онога, који је прочитао свој број — хе, хе! Па онда ћемо почекати дан два, да не буде штампарска погрешка, јер, знате, и државни је коректор грешан човек. После ћемо почекати још месец дана, па онда у управу зајма. Зар тамо? А сад баш порески одбор

разрезује нов данак? Хм! хм! Новине ће донети: тај и тај добио 100.000 динара, а порески одбор удри прирез — ух, ух! Мука ме спопада. „Нећете, бре, ви на мене, нећете! Идем ја у Беч, да дигнем паре!“

И он се врати у дућан на још веће чудо Јованово.

* * *

После две недеље отишао је газда Јања Ристић у Беч и дигао је за свој лоз 100.000 динара из Лондербанке.

Два три дана пробавио је у Бечу па се вратио у Београд.

За кратко време купи велико имање на једноме од најлепших места у Београду.

После године дана газда Јања гради кућу и какву кућу. На један бој па дуж целог имања!

Кућа је већ дограђивана.

Јања хода испред ње и разгледа.

Неко га потапше по рамену.

Он се окрете — Бора.

„Уживаш ли, уживаш!“ смеши се Бора.

„Море главобоља ти је то!“ жмирка Јања.

„Ако је, ја бих је једва дочекао! Но признајем, не бих био тако вешт, као ти.“

„А како то?“

„Не Београд, већ знала би ме цела Србија, да сам ја добио главни згодитак. Дао бих прилог друштву св. Саве, па фонду за сиротну и напуштену децу, па фонду великошколаца и већ свима добротворним задругама и друштвима, којих ми овако сиромашни имамо приличан број. А ти? Ћутиш и градиш.“

„Бог с тобом, добар човече, шта ти то говориш?“ чуди му се Јања, и све живље жмирка.

„Не бој се, нисам ја у пореском одбору. Нећу ти ја ударити већи прирез, и ако знам, да си добио на последњем извлачењу 100.000 динара.“

„Ма јеси ли ти при себи? Ја добио главни згодитак!“

„Од мене нећеш сакрити. Јуче сам дошао из Беча. Имам познаника у Лендербанци, он ми је причао.“

„Лаже, брате, лаже!“

„А ова зграда?“ и Бора намигне. „У средњу руку вредиће 10.000 динара.“

„Узајмио сам —“

„Коме ти то?“ пресече га Бора. „Узајмио си — на браду!“

„Имам брате познанства, јевтино ми дадоше паре па градим.“

Газда Јања је чисто и сам држао, да истину говори.

„А од кога си позајмио?"

„То је моја ствар. Не морам се ја свакоме исповедати."

„Оно тако је — само се повећи зајам даје на интабулацију. Да ли је ударена каква интабулација на твоју кућу?"

„А шта те се тиче? Баш си несносан!" и Јања се окрете па оде без збогом.

Бори на уснама заигра презоран осмех.

* * *

Јања је озидао кућу, од које вуче велику кирију.

Људи, који су се с њиме пређе познавали, поносили су се тим познанством, а који га пре нису знали, тражили су, да су с њиме упознају.

Бирали га у општински одбор и у све одборе, у које се бирају најугледнији грађани.

Постао је и посланик у скупштини.

А Бора?

Остао је обичан осредњи, али поштен трговац.

* * *

Чудан ти је свет!

Он *речима* узноси поштење и сваку врлину, а *делом* одаје част само — капиталу.

Свет признаје заслуге заслужноме, ученост ученоме, поштење поштеноме и способност способноме, али се тај свет поводи само за оним људима, чије су све заслуге, сва ученост, све поштење и сва способност — хиљаде дуката. Он усваја мишљење оних људи, којима су сви разлози то, што имају многе златне наполеоне.

М. Ж.

РАЗВИТАК ТЕОЛОГИЈЕ

(НАСТАВАК)

Маринер, у свом делу *Острва Тонга*, једном од најбољих, ако не, вели Хексли, баш најбољем извору за познавање овог предмета овако описује теолошке назоре Тонганаца. Душа је човечија, вели, по њихном веровању најфинији, најваздушастији део тела човекова: она је према телу онако нешто као што је цветни мирис према

цвету. Душа, пошто се одвоји од тела, постоји и даље као *атуа* (хотуа,) т. ј. бог, дух, у облику човечјем, Дух има исте склоности које је имао и за живота у телу, само што му их сада обуздава његов већи разум, помоћу кога може одмах да разликује добро од зла, истину од лажи, правду од неправде. Дух има све особине кој, имају богови само у мањој мери; станује на вечита времена у срет-ним пределима, у Болоту, задржавајући и тамо према осталим ду-ховима исти положај (ранг) који је имао амо на земљи за живота. Но дух тај може и да се врати у Тонгу, да надахњује свештеникее сроднике или и друге људе, или да се у сну јавља онима које жели за што да опомене; каткад баш излази пред очи у облику духа или призрака. Али ову моћ враћања с оног света нарочито имају душе старешинске а не толико и душе матабула.[1]

У даљем свом разлагању, Маринер изводи да Тонганци под именом „*Атуа* или натприродних разумних бића“ разумеју: 1) праве Богове; 2) душе умрлих племића (првака, старешина), које имају у главном исте особине које и богови само у мањој мери; 3) душе матабула, које су још нижег реда те се отуда не могу враћати у Тонгу да надахњују свештенике, ма да се, тако мисле, могу јављати својим сродницима; 4) слуге боговске, које и ако су и пореклом и од искони у Болоту, ипак су још нижи од поменутог трећег реда; 5) *Атуа-По* т.ј. зли богови и 6) *Муи*, т. ј. бог који одржава земљу а није у Болоту.

Из овога се види да појам „*Атуа*“ обухвати све врсте духова, да је дакле једнога истога значаја којега су и јеврејски Елохими — богови. И као год што се у теологији јеврејској из Елохима издваја *један* као Јехова, као Бог народа јеврејскога тако се у теологији Тонганској из богова, Атуа одваја *То-ли-и Тубо*, бог народа тон-ганског, моћнији и већи од свију осталих њихних и туђих богова, „поглавар од врха неба до дна земље“ како вели тонганска тео-логија.

Али појам о духовима вуче за собом корелативни појам о мо-гућности утицања духова на судбину људи и обратно: тежњу ових да утичу на духове у цељи да ови какво зло или добро не чине, Путови за ово јесу врачања, гатања, принашања жртве. Овим, и ве-ровањем у добре и рђаве „знаке“ (омене), у чаролије и исцрпљује се сва побожност.

[1] Под овим се именом разумеју опи Тонганци који у животу нису били потпуно слободни, него више штићеници појединих првака — управо нека врста римских клијената.

Као год Јевреји и Тонганци верују да дух може да походи да уђе у кога [1] и онда овај „надахнути," за време док је у њему дух, добија моћ прорицања. Ово надахнуће не ограничава се само на извесни ред људи; дух може ући у свакога; једини су изузетак духови највишег реда, богови, они искључно походе свештенике.

Призивање духова бива с неким припремама. Када тонгански свештеник, по жељи старешине да што дозна од богова преко проroштва, хоће да призива какво главније божанство, онда се најпре закоље и преко ноћ скува свинче и спреми од неког биља за тај посао потребно пиће познато под именом *кава*.

„Чим сви присутни поседају у круг — а старешине ван њега, у знак покорности боговима — свештеник као представник бога заузме угледно место у кругу и одмах је и „надахнут" т.ј. од тога је тренутка бог у њему. За неко време ћути, с прекрштеним рукама с погледом упртим у земљу и потпуно миран. За то се време жртвено јестиво дели и кава спрема, а матабули по кад што и запитају. Он им који пут и одговори а опет други пут ћути. Чешће неће ни речице прозборити док се с јелом и кавом не сврши. А кад већ стане говорити, отпочиње врло тихим и са свим промењеним, ниским гласом па га постепено подиже до своје обичне говорне висине или и нешто више. И све што он тада каже, држи се да је казао сам бог. Отуда и говори првим лицем као да сам бог говори."

У Старом Завету не налазимо овако тачног описа самог момента призивања духова, али нам Ендорка, жена „с духом врачарским" и начин говора јеврејских пророка довољно истичу сличност јеврејског и тонганског прорицања.[2]

Напред је неколиким примерима из св. писма, доказано да је јеврејска идеја о богу потпуно *антропоморфна*, да се, дакле, Бог замишља с особинама човечијим, разуме се веома потенцираним. Људски пак духови, задржавајући свој облик из тела, постају нека виша, *натчовечанска* бића, *нижа* врста *богова*. А богови су они који знају све, који могу да разликују зло од добра.[3] Тонганци тако исто верују да човеков дух, Атуа, по смрти постаје паметнији и може да зна шта је добро а шта је зло. А и код Јевреја и Тонганаца, реминерација је још на земљи. „Награда за врлине и казна

[1] „И уђе у ме дух" (књ. прор. Језекиља, II, 2).

[2] Пророци Старог Завета такође гворе у име Господа, првим лицем; т.ј. Бог говори на њихна уста.

[3] Змија хотећи да превари прве људе да окусе од забрањеног плода вели им: кад окусите, ви ћете постати *као богови изнати што је добро што ли је зло*. (Прва књ. Мојс. III, 5).

за грехе, вели Маринер за Тонганце, биће још на земљи, а дају их сами богови.“

Важан је и поучан факат да, по тонганском веровању, тежих и горих последица може бити по онога ко пропушта потребно одавање почасти боговима, заборављајући да уобичајеним начинима — жртвама и другим обредним прописима — одржава њихно добро расположење према себи, него ли онај ко се огреши о сам морал, дакле о оно што сами богови захтевају да се врши као „добро.“ И за ово ћемо такође наћи паралела и у јеврејском законику. *Случајно* убиство, вели Хексли, може остати и некажњено, а накнадом се измирује и *хотимична* крађа,[1] Али ко се огреши о обредни кодекс, — који свакојако није то исто што и „морал“ — у највише ће случајева за то платити животом. „Нека се истреби из народа својега“ вели строги законодавац, за све погрешке ове врсте. „Ко би јео сало од стоке коју приноси човек на жртву огњену Господу, нека се истреби из народа својега.“ — „Сваки који би јео какову крв, нека се истреби из народа својега“ (трећа књ. Мојс. VII, 25—27 и др.) Узу — у већ напред поменутом примеру — убија Господ само што се дотакао светиње.

Споменуто је напред како се загробни, духовни живот у основама својим замишља као и земски, телесни. Духови и богови јављају се с потребама чисто човечанским, са страстима људским. И принашањем жртве намирује се једна од најглавнијих, од најживотнијих потреба боговских — као и људских — потреба хране. Разуме се, да у храну духова и богова не иде баш онај материјални део жртве, него онај и онакав део хране који одговара финoм, духовитом стању њиховом, дакле онај задах, мирис, сажижане жртве. „На угодни мирис Господу“ понавља се на толико места у Левитској књизи Мојсејевој, где се год говори о принашању жртве богу,[1] и од које пуних десет глава довољно сведоче о важности овог начина умилошћавања богова.

Код аустралских острвљана жртве играју такође велику улогу. И за њих је жртва дар који се као храна и пића подноси духовима умрлих, Атуима. Пиће кава је главна боговска понуда у целој Полинезији, јер је и најомиљеније пиће тамошњим дивљацима. Прве капи увек су намењене боговима: њих или пљусну на тле или се

[1] „Ко украде вола или овцу или козу, и закоље или прода да врати пет волова за једнога вола и четири овце или козе за једну овцу или козу“ и много других примера (Друга књ. Мојс. XXII. 1, па даље).

[2] Хексли спомиње, по Липерту, овако исто мишљење и једног афричког црнца: Дух, вели овај, не може да једе телесну храну, него он извуче духовни део а материјални остави.

проспу у вис, а на част богова. Жртве се приносе при свакој, иоле важнијој прилици; чак и при свакодневним оброцима неће се пропустити да се најпре што боговима не принесе. Очевидно је да је све ово само последица веровања да бог, — богови — нису ништа друго до обоговљени дух каквог претка, старешине или у опште какве личности такве врсте. Избећи божји гњев, одржавати га увек у добром расположењу према себи и очувати његову наклоност, најбоље је и најсигурније честим понудама, дарима, даклѐ жртвама. А из свега казанога излази да жртве саме по себи немају никаквог моралног значења, ничега у себи што би им давало карактер чисто етички; оне су просто израз веровања у духове, у људскост њихне природе и тежње да се они задовоље.

Што код Полинезаца међу жртвама, боговима принашаним, налазимо и људе, не треба да је необично ни чудно, кад само узмемо на ум с једне стране значај жртвовања а с друге културни ступањ тих народа. Људма антропофагима или који су то бар у најближој прошлости били, људске су жртве са свим природна појава. Но мало би можда чудније изгледало да се трагови тога нађу и у споменицима културно одмаклих Јевреја. А ми их доиста налазимо. Јер шта је друго него принашање људских жртава, онај завет Јефтајев да ће принети на жртву паљеницу „што год му изиђе на врата из куће на сусрет.“ само ако победи Амонићане, што је доцније и извршио над кћери својом; или она Давидова предаја седам синова Сауловних Гаваоњанима те их ови обесише на гори „пред Господом.“[1] „Као да се не може, вели Хексли, ни мало сумњати да су стари Јевреји. и ако одани обожаватељи Јеховини, ипак сматрали људске жртве у извесним приликама не само дозвољене него и похвалне.“

Остаје нам још да потражимо сличности међу етичким појмима та два временом и простором тако удаљена народа, као што су стари Јевреји и данашњи Тонганци. Како је етички систем за то лако приступан, то ћемо ми овде изнети само нека морална начела тонганска, ради потребног поређења.

Имајући на уму културну висину полинеских народа, ми се нећемо чудити ако код Тонганаца нађемо таких моралних појмова друштвених односа који се не дају подвести под етичку систему културних народа. Ну ипак има мањих појава који сведоче о јако развијеном етичком осећању тога народа. Тако на прилику, необично су снажне везе међусобног пријатељства и верности за време

[1] Ми смо овде узели само ова два примера, Хексли их је навео више за потврду горње мисли. Касапљење заробљеног Агала „пред Господом,“ познати случај са Исаком Аврамовим, крвна операција обрезања и др. све су то само остатци или симболи људског жртвовања.

борбе. „Мало који народ да боље врши трећу и пету божју заповест: „не куни се у залуд“ и „поштуј родитеље.“ Они се грозе псовке, а њихна нежност, пуна поштовања према родитељима и у опште према старости, на гласу је.“ Но не може се рећи, вели даље Хексли, да Тонганци имају јаких скрупула о осмој заповести: „не укради,“ нарочито не наспрам Јевропљана, ма да ће добро васпитани Тонганац крађу увек сматрати као нешто ниско што он неће чинити. Што се тиче седме заповести, прељубе, за жене је сваки преступ у томе погледу, скандал, а за људе нешто што ваља избегавати; о „целомудрености“ пак међу нежењенима и неудатим или удовама, слабо се води рачун. А што се тиче других „неморалних особина, суровости, издајства, крвожедности итд. полинески острвљани нити су што бољи ни гори од многих античких народа.

Нека се сада, ради поређења с овим што рекосмо, прелистају старозаветне књиге о судијама и књиге Самуилове, па ће се видети да се — изузев можда само питање о поштењу неудатих — стари јеврејски морал у основама својим не разликује од тонганског или да је тек нешто од овога умакао.

Ми ћемо се овде уздржати од даљег излагања сличних појмова и појава јеврејске и полинеске теологије, него ћемо, ради потпуности саме слике, тек овлаш показати да и оним осталим, раније изнесеним карактерним цртама јеврејског теолошког схватања налазимо паралела у теологији полинеских народа. Тако, јевреска света места „по горама“ замењују амо, тако звани *морал* такође света места, где су биле неке зграде обичне конструкције а служиле као храмови, с олтарима као местима за приношење жртава; код многих племена се налазе мали кипови њихових богова т.ј. оно што су код Јевреја ликови (терафими); потребност извесног одела при богослужби, има код Полинезаца свога представника у некој врсти појаса украшеног разнобојним перјем (maro aurou) коме се придаје особита моћ при прорицању; јеврејском прорицању помоћу ждреба одговара тонганско ждребање кокосовом љуском; јевреска деоба ствари и лица на чисте и нечисте налази се и амо: строгој забрани и самог додира светих ствари (н. пр. ковчега), одговара таква иста забрана предмета обележених као свете (табу) и. т. д.

Овај паралелизам појмова, обичаја, обреда, па и морала дао би се још и даље изводити, али ми мислимо да је и оволико довољно[1]

[1] Ко се од читатеља не би задовољио овим и оволиким доказима из истакнуто тврђење, наћи ће их, унапред поменутом чланку Хекслијеву, а много више и много опширније изложене.

да се утврди факат да су теолошке идеје Јевреја Самуилова доба биле на оној висини на којој су сада оне код напреднијих полинеских народа, с јединим разликом можда да су они од ових, у неколико и одмакли својим етичким кодексом.

Пажљиви читатељ могао је опазити, да се у изложеним теолошким системима провлачи као црвени конац једна основна мисао — *веровање у духове*, око које се надовезују друге што из оне истичу и које се све да свести на — веровања у могућност узајамног утицања духова и људи, једних на друге. Сви до сад наведени примири, који су ово из даље или из ближе утврђивали, узети су из теологије старих Јевреја и данашњих Полинезаца, чије су теолошке системе упоређиване. Али ако бисмо добро разгледали теолошке системе и осталих, дивљачих културних народа нашли бисмо код њих ту исту основну идеју. Управо нема народа, ни племена од најнижих до највиших на културној лествици, ма како различних физичким карактерима и цивилизацијом, одвојених простором и временом, живих као и изумрлих — од којих су нам само остали споменици њихног живота и поимања, да се код свију тих народа теолошки системи на стичу у једну жижу: у веровање у бестелесне духове, у њихно мешање у људске послове и у могућност људског утицања, помоћу чарања и врачања, на делање духова. *Веровање у духове* или како оно Хексли назива *Скиотизам* је, дакле, уткан, у већој или мањој мери, у све ступње друштвене организације, и полако се, као и сама друштвена организација мења као скуп свега онога што расправља питања о почетку, развитку и опадању спекулација које се односе на биће, моћ и особине духовних створова, подлежи закону еволуције, чије ћемо мéне сада разгледати. Ст. Ловчевић.

(Свршиће се)

КЛЕТВА

Весеље је бурно било: певали смо, вино пили,
Цео свет је сном почив'о, али ми смо будни били.

И месец је с неба сјао, многобројне и звездице.
Ми смо пили а из горе певале нам мале тице.

И тада сам друштву прич'о: у давнашња још времена
Двоје су се миловали непознати — без имена —

И он јој је занет прич'о о верности и љубави
Али једног дана оде и презрену њу остави!

Она умре остављена од народа онда свега,
На самрти болна јако проклела је тада њега:

Нигде станка да не нађе, ма где да се залуд креће,
Уз то вечно још да живи међу светом ал' без среће!

И он живи — прича вели — ал' га слика гони њена,
И слатке му дане трује из прошлости успомена!

И у друштву при пехару залуд од те мисли бега,
И ја питам: да случајно ту међ нами нема њега?

Поглед'о сам: цело друштво занемило тужна лица,
У пехаре ронила са за сузицом све сузица!

И месец је с неба сјао, многобројне и звездице,
А из горе жалостиво певале су мале тице.

М. Ј. Илијћ.

КАРАЂОРЂЕ И ФРАНЦУСКА

ДОКУМЕНТА О ОДНОШАЈИМА СРБИЈЕ С НАПОЛЕОНОМ I.

(1809 1814)

Из франц. државних архива износи на јавност

ОГИСТ БОП.

(НАСТАВАК)

XXXIII

$^{12}/_{24}$ мај. 1810, Париз. (Турска, Сл. провинције I)

Српски посланик и пуномоћник, капетан Раде Вучинић Њег. Екс., г. Шампањи, војводи Кадорском.

Сходно овлашћењу које ми је изволела дати Ваша Екселенција преко г. пуковника барона Мериажа, који се налази у Љубљани, ја сам дошао у престоницу великог монарха и великог народа, по мисији коју су ми поверили Вођ и Савет српског народа. Узимам слободу да изложим Вашој Екселенцији, као нашем моћном посреднику код суверена ситуацију, вољу, жеље и потребе српског народа.

1. Српски народ и ако је морао да чини прошле године диверзију у корист Русијину и ако је непријатељска снага далеко

надмоћнија, умео је ватреном својом љубављу домовине и слободе, да се одржи до сад својим властитим силама у свим својих позицијама, као што је то детаљно изложено у ноти коју сам ја поднео г. барону Мериажу, приликом мојег бављења у Трсту $^{9}/_{21}$ последњег фебруара.

2. Србија је састављена данас из 15 округа и броји око по милиона становника.

3. Сваки српски грађанин (не изузимајући ни странце који су стално настањени у Србији) дужан је да се на први позив лати оружја и да се бори против непријатеља на сваком месту, где то буду захтевали интереси и потребе отаџбине.

4. Србија може у случају нужде извести на бојиште 100.000 бораца, који су као и у Француској организовани у народну гарду.

5. Сем тог броја својих трупа, Србија има многобројне потпоре у својим савезницима у Горњој Албанији, у Црној Гори, у Великој војводини Херцеговини и у Босни, који такође желе да се ослободе. Сви они имају са народом српским тајне савезне уговоре и обвезали су се да се дигну на непријатеља чим буду позвани. Крај свег надзора и тираније од стране Мусломана а нарочито од паше Бања-лучког, који је прошле године погубио преко 100 поглавица и свештеника, сви српски савезници у Босни имају скривеног оружја.

6. Бугарски народ који је истог порекла са Србима, изјавио је последњег месеца фебруара српском Савету преко тајних посланика жељу да се споји са Србима и да се бори против Турака ради одбране заједничких интереса у случају ако се рат продужи.

7. Руси изгледа нам да траже да олакшају своје ратне операције, па су у том циљу заузели месеца марта острво што лежи у сред Дунава крај Мале Влашке, а одатле управили један део своје војске ка Брзој Паланци у Србији, надајући се да ће Срби као и прошле године извршити свом својом снагом диверзију у њихову корист. Врховни вођ Кара-Ђорђе Петровић у сагласности са српским саветом, сећајући се понашања руског за време последње борбе и нехотећи више да излаже као прошле године интересе народа српског, решио је да се држи у дефансиви, у толико пре, што су Сенат и Вођ српски одлучили да очекују спас и срећу своје отаџбине из моћних руку Великог Наполеона. То је принудило Русе да се повуку на поменуто острво где се још и данас налазе.

8. Отоманска Порта имајући у виду садашње држање српско, није још ништа предузела против нас.

9. По гласима које је српски савет добио са свих страна Турци се оружају у Босни, у Горњој Албанија и у осталим покрајинама, а један део њихових трупа је управљен ка Хрватској, данас Илирској покрајини,

10. Познајући из искуства вероломност и свирепост турску и бојећи се да они из ненада не баце своју војску против њих, Срби су раније изложили у ноти од $^{9}/_{21}$ фебруара, коју сам ја предао г. барону Мериажу своје најпрече потребе: да имам част да то исто данас поновим Вашој Екселенцији, молећи је да изволи доставити Њег. Величанству и ону прву и ову ноту.

11. Сем потреба поменутих у тој ноти народ српски моли покорно Нег. Царско Величанство да му позајми сто хиљада златних дуката за пет година, за које ће гарантовати сва добра и сви приходи народни.

12. Он моли Великодушног Владара, да ако се углави мир или ако се заратн Француска и Турска подари вароши Београду једног својег конзула, који ће увек извештавати Њег. Величанство о сталности, о оданости и о ненарушној привржености српскога народа према његовој узвишеној особи, и који ће у исто време бдити да се изврше све обвезе које је Србија закључила према Француској и под њезиним високим покровитељством према Турској.

13. У случају да рат плане између Француске и Порте, српски се народ неће премишљати да пролије до последње капи своје крви за спас своје отаџбине и за интересе француске, као што је то већ изложено у ноти од $^{9}/_{21}$ фебруара.

14. Ако се пак мир закључи између Срба и Порте поменутим посредовањем Њег. Величанства, Француска ће вазда имати од Србије велике користи за своју трговину; тако н. пр. сав памук, свила и остали производи бугарски и македонски, који се преносе са великим трошковима и ризицима преко Видина или преко Одесе, па за тим прелазе преко Аустрије и Немачке да стигну у Француску, моћи ће да се из Београда врло јевтино пренесу Савом и Кулпом до Карловца у Илирији а одатле непосредно у Италију. Исто тако Србија богата стоком и стадима моћи ће јевтино да снабдева илирске провинције храном, вуном и осталим производима, као што је некада снабдевала млетачку републику. Најбоље доказује богатство Србијино у том погледу то што Аустрија и Угарска, које су и саме сточарске земље купују у Србији.

15. Српски народ моли Њег. Величанство да се споразуме са аустријском владом, те да се српској стоци и осталим производима остави слободан провоз сувим путем и водом, са напла-

том транзитне таксе, како би се отклонила свака препона трговини са илирским покрајинама, престала прекомерна скупоћа која тамо влада.

16. Да такође изради код аустријског двора слободан пролаз преко његове државе за све српске изасланике и курире који буду ишли за Француску.

17. Молим покорно Њег. Величанство да нам дозволи да из илирских покрајина и краљевине Италије шалитру, сумпор, олово, оружје и друге предмете који могу бити нужни Србији, а такође да доведе себи веште људе за државно уређење.

18. Ако политичке прилике не дозволе да Србија постане независном нити да се мир закључи под условима изложеним у горе поменутој ноти од $^{9}/_{21}$ фебруара, народ српски предаје са пуном вером своје најдрагоценије интересе и своју судбину у руке Великог Наполеона надајући се чврсто да ће га он учинити сретним, као што је усрећио све народе који су прибегли његовој племенитој сили.

Не остаје ми за сад ништа више до да замолим Вашу Екселенцију за ваше моћно посредовање код Његовог Величанства у корист моје отаџбине. Доброчинства којима нас будете обдарили пренеће се на наше потомство, и име Ваше Екселенције неће се никад избрисати у његовој успомени. Спас Србији зависи од брзе помоћи коју она очекује од Његовог Величанства.

Раде Вучинић.

XXXIV.

25 мај, 1810.

Рапорт г. Шампањијев Наполеону I.

Господару, ја сам известио Ваше Величанство о доласку у Париз једног српског посланика, оног истог који је за време последњег рата дошао био у Беч. Г. Мерназ дозволио му је на своју одговорност да учини тај пут, на што га ја не бих овластио, држећи да тај долазак не одговара смеровима Вашег Величанства. Али сад је већ он овде; ја нисам хтео да се упустим с њим у непосредне односе, пре него што ми то Ваше Величанство не дозволи. Ја сам га, ставио у односе са једним од подручних ми чиновника,[1] и сад ми је част поднети Вашем Величанству извод из

[1] Овај документ, извађен из Народних Архива (Archives Nationales) публиковао је г. Теста у својем делу «Recueil des Traités de la Porte Ottomane» св. II., стр. 331

разговора што их је српски посланик имао са тим чиновником [1] и различна акта која се односе на његову мисију. Захтеви су исти који су већ били поднети прошле године Вашем Величанству али предлог да се вама предаду извесне тврђаве није поновљен. Сем тога тражи се и новчана помоћ.

Шампањи.

XXXV.

23 јуна 1810, Париз.

Раде Вучетић г. Шампањи-у [2]

По захтеву Ваше Екселенције, част ми је поднети вам искрено и са пуно поверења мемоар о Србији који сте ми тражили. Узимам слободу да вас замолим да га изволите што је пре могуће поднети Њег. Цар. и Краљ. Величанству, и да се заузмете за срећу моје отаџбине. Сваки тренутак је за нас скупоцен, ја не тражим брзу одлуку из личних побуда, да би што пре могао отпутовати; бављење у Француској мени годи као и свакомe странцу, али дужа неизвесност може компромитовати судбину моје домовине, а то би ме учинило неутешним.

Част ми је итд....

XXXVI.

23 јуна. 1810.

Кратак мемоар о Србији од њезиног пропадања па до данас, који је изложио Раде Вучинић. [2]

Покрајине Србија, Босна, Велика Војводина Херцеговина, Далмација, Илирија, Дубровник, Дарданија, Расија, Тракија, Мезија, Албанија, Епир, Бугарска, не рачунајући ту друге освојене покрајине, образовале су некада српско царство под Стеваномназваним Великим.

[1] Г. Ру де Рошел (Roux de Rochelle).

[2] Народни Архив A. F. IV. 1689 n° 72. преписао и саопштио г. Иван Павловић.

[2] Народни Архиви A. F. IV. 1689 n° 72 pis. преписао и саопштио г. Иван Павловић.

Ти народи су непрестано ратовали са грчким царевима, који немогући их покорити, позову у помоћ Отомане непредвиђајући несретне последице тог позива.

Отомани им дођу у помоћ и после дугог и крвавог рата покоре Србе, али мало затим приграбе себи и царевину коју су дошли били да бране. Од тог доба постојала је и још постоји између Срба и Грка народна мржња, и ако су они једне исте религије. Сви Срби који нису хтели да приме отоманску религију били су или лишени својег имања и своје слободе, или су морали да би се спасли од смрти, да потраже прибежишта у Угарској, на обалама Далматинским и у Црној Гори. Ова последња шака људи, чувајући суревњиво своју слободу, борила је се са врхова својих планина стално за пуна четири века против силе отоманске. Они који су прешли били у Угарску и у Далмацију учинили су велике услуге Аустрији и Млетачкој републици; а још и данас они образују у корист оне прве једну војничку линију која се протеже од обала Јадранског мора до реке Дњестра на руској граници. Циљ Дома Аустријског био је да се служи њима како би одржао у послушности Маџаре, који су вазда гајили народну мржњу према Аустрији од како је она овладала Угарском. Крај свих тих услуга које су учинили Дому аустријском било они Срби који су под њезином владом, било они који су под Турцима, нарочито последњег века за време грађанског рата против маџарског кнеза Ракоца, нити су Срби у Турској добили обећану им независност нити Срби у Угарској грађанска права која уживају остали народи настањени у Угарској; напротив од овог последњег рата маџарски магнати мрзе Србе више но икад и опиру се у свакој прилици подизању Срба на какво више звање, Народ српски у Угарској је многобројан, не рачунајући ту Славонце, старе становнике у тој земљи, познате под именом Авара и Панонаца који су истог порекла, њега има на два милиона душа, и ако је много смањен религиозним гоњењима за владе Марије Терезије. Емиграција српска која је износила од прилике 400.000 породица отишла је у Русију, која им је дала прибежиште у Малој Русији и у Керопенији, откуд је ова последња и добила име Нова Србија. Та колонија је била за Русију од великог значаја; најпре је она образовала први хусарски пук руски, а затим је она прибавила Русији љубав свију хришћана под турским господарством у тој мери да су сви ти народи ишчекавали своју слободу и своју независност једино од Русије; нема пожртвовања које они не би учинили за интересе те силе коју су сматрали већ као своју ослободитељку, то је се мишљење укоренило у њиховим срцима и они

су дали о томе доказа својим држањем за време свију руско-турских ратова, а нарочито Срби за време садањег рата.

Да је Русија хтела, продужујући своју стару политику, да им помогне корисно и на време, она би већ била господар Цариграда. Али њезино држање према њима, нарочито према Србима у последњем рату, јако је разладило њихову приврженстт и оданост.

Добри људи прави пријатељи своје отаџбине, који су у српском савету и око вођа Кара-Ђорђа Петровића, давно су већ наслутили ово што је се догодило, али нису смели да подигну гласа против Русије, због општег предубеђења у њезину корист, али видећи јасно да су они жртва те силе они су објавили народу српском ову дуплу истину:

1°. Да је Русија вазда радила за своје властите а никад за Србијине интересе; да она никад није тражила слободне људе већ увек робове под изговором религиозним, и да следствено она не може усрећити Србију.

2°. Да само Француска, само Велики Наполеон може усрећити Србе, јер он сматра све народе као своју децу, ма које вероисповеди они били. Име Наполеоново већ је уписано у срцу нашег народа и његових суседа, који очекују само одлуку Србијину па да следују њезином примеру.

Ако се Француска користи овом приликом и помогне непосредно или посредно Србима да дођу до политичке егзистенције под њезином протекцијом, она може бити унапред убеђена да ће се на први сигнал рата између ње и Турске сви народи ових предела ставити њој на расположење, и да ће она њиховом помоћу са малим жртвама убрзо постати господарем све Европске Турске. Само име Илирија, које је француски цар васкрсао за те народе, толико им је поласкало, да су све очи управљење оа његову узвишену особу, као на обнављача њихове старе славе. Колика ли ће бити њихова приврженост, или боље њихово одушевљење, кад Наполеон буде њихов заштитник!

Али ако Француска пропусти ову прилику, па ако Русија поправи као што се даје претпоставити своје нелојално и неполитично понашање, дајући нам помоћи у новцу, у муницији и у мало војске, она ће учинити брзе и сигурне напретке у Турској, па кад једном буде доспели у Бугарску и у Србију биће већ доцкан да се ти народи отргну да не буду уз њу, па ако затим плане рат измеђ Русије и Аустрије, инвазија Угарске и осталих

покрајина аустријских биће лака ствар, и сила севера већ сад колосална постаће једног дана опасном за југ европски.

Ако ни Француска, ни Русија, ни Аустрија не узму Србију у своју заштиту, онда ће она, остављена себи самој и научена да не рачуна више ни на један хришћански народ, бити принуђена да оружјем у руци или победи или умре или да се измири са Портом, према својим интересима, која ако буде добро поступала са Србима и са осталим хришћанским народима и радећи заједнички с нама, моћи ће да истави јак отпор нападања ма које стране силе.

Има још једна тачка гледишта, која би се могла истаћи још пре неколико месеци, али на коју није дозвољено више мислити данас, после узвишене везе, коју је небо извршило за срећу народа. Али у сваком случају, политичка егзистенција Србијина под упливом Француске не може да не буде корисно за своју заштитницу и да не служи политичкој равнотежи с погледом на њезин положај између четири сила.

Сем своје властите снаге, Србија може да рачуна за случа рата на своје савезнике, који јој дају: Владика Црногорски 20.000 људи, који држе у шаху пашу скадарског; Горњи Црногорци и Климентинци, 12.000 људи, који секу комуникације са горњом Албанијом и са Босном и који одржавају везу са српском авангардом што стоји на четир миље од Новог Пазара, који су Срби за време последње борбе освојили и претворили у пепео; — Бугари Брђани иза Ниша, 40.000 људи, који прете паши Нишком а осујећавајући сваки његов покушај против Србије, као што је се то десило последњег рата, кад су Турци морали брзо да се повуку са великим губицима. — Народ у Босни и Херцеговини, који је окружен Турцима не може отворено да се дигне, али је с њим углављено: онај део који је близу границе да се дигне чим се Срби приближе и да се споји са њима; део који се налази у средини земље да се не креће док Турци не напусте своја огњишта и не крену се против Срба, те ће тако они пасти између две ватре. На тај начин су они били прошле године потпуно потучени на Дрини.

Како у Турској нема пописа становништва, не може се позитивно знати колики је број хришћана. Али приближно њих ће бити у Босни 700.000 — у Херцеговини 200.000 — у Горњој и доњој Албанији 300.000 — у Климентима 20.000 — у Бугарској на 2,000.000 — у Србији 500.000, свега 4,870.000.

На Румелију, Мореју и остале провинције грчке не може се без сумње рачунати у почетку, јер су оне окружене Турцима;

али чим им се Срби приближе сва је прилика да ће се и оне придружити општој ствари.

Ако буде дала своју протекцију Србији, Француска ће усвојити један народ радан, пун поштења и искрености, чија храброст не зна за препоне и чија се верност не да нарушити. Та су својства призната Србима у свим временима и од свију народа; Францеска ће видети, да ли је тако.

XXXVII

1810, 10 јула, Љубљана (Турска, слов. Пров. 1)

Барон Мериаж Министру.

..., Српски посланик Раде Вучинић сад је већ по својој прилици у Паризу и представио је се Вашој Екселенцији.

Један други српски посланик, капетан Никола Скуљевић још се бави овде очекујући писма од г. Вучинића па да се врати у Београд, и врло је узнемирен што још ништа није добио.

Из Србије немам никаквих вести које би заслужиле пажњу Ваше Екселенције. Они вазда још стоје у односима са Русима. Руси наговарају Србе да ступе у офансиву....

XXXVIII

1810, 15 јули, Париз.

Шампани Цару.[1]

Српски посланик који је још једнако у Паризу предао ми је други један мемоар, чију анализу мислим да ми је дужност да изложим Вашем Величанству.

XXXIX

1810, 27 јули, Париз.

Г. Шампани Цару.[2]

Господару, ја мислим да је сад тренутак да Вашем Величанству поднесем један нов рапорт о захтевима српског посла-

[1] Народна Архива А Т. IV 1689 n°85 преписао и саопштио г. Иван Павловић.

[2] Народна Архива А Т IV 1689 2°89 преписао и саопштио г. Иван Павловић

ника. Он је испунио своју мисију поднев и своја упуства и своје пуномоћије. Принуђен околностима он ће у скоро отпутовати, ако не добије никаква одговора.

Рапорт Његовом Величанству.

Црни Ђорђе и Савет Српски послали су Вашем Величанству, кад је оно било у Бечу, једног посланика, који је имао да му изјави жеље српског народа. Срби, којима је Русија често обећавала помоћи а није им је давала, имали су да издрже једино својом снагом више ратова са Турцима. Изгубив веру у руска обећања они су прибегли под заштиту Вашег Величанства и ставили су му се на расположење да по његовој вољи или продуже рат са Отоманском Портом или да оно милостиво изволи посредовати да им се осигура мир.

Ваше Величанство ми је тада наложило да дам српском посланику уверење о интересу, и да му изјавим да оно гледа с поштовањем један народ који се бори са толиком постојаношћу и храброшћу за своју независност, али Ваше Величанство није хтело да се Србима даду каква позитивна уверења да ће му се притећи у помоћ.

Исти посланик, г. Раде Вучинић, дошао је у Париз има два месеца, са новим писмима од Црног Ђорђа, која су доствљења Вашем Величанству. Предмет његове друге мисије је да поново тражи потпору Вашег Величанства, да моли за малу помоћ, ако оно жели да Срби наставе ратовање, или да га моли за посредовање ако хоће да се они одрже у миру. Ево какви су српски предлози за један и за други случај. Они су извађени из докумената којима је дано пуномоћије њиховом посланику и из примедаба и мемоара које је овај поднео.

Срби најпре моле да Ваше Величанство узме за се и за своје наследнике титулу Протектор српског народа.

Да Ваше Величанство прима Црног Ђорђа и његове наследнике за господаре Србије, са титулом коју оно буде означило.

Услови под којима они желе да закључе мир са Отоманском Портом јесу: признање њихиве независности и чување њихових садањих граница. Они би желели сем тога да им се врате места Фетислам и стара Оршава, која су пређе била иставни део Србије, кад је се ова простирала до утока Тимокова у Дунаво, али они не захтевају то враћање као неопходно, ако би оно изазвало тешкоће. Ако би под тим условима добили мир они нуде Вашем

Величанству као залогу своје верности, и шта више моле га да постави француске гарнизоне у њиховим тврђавама.

У случају да политичке прилике не дозволе да се Србији призна независност, они ће пристати да утврде мир под другим условима, само да тај мир буде под гаранцијом и под заштитом Вашег Величанства, и ако буде нужно они ће пристати да буду васали Отоманске Порте и да јој плаћају данак. Али ако буду сведени на ту крајност они ће тим више молити Ваше Величанство да постави своје гарнизоне у њихове тврђаве. Они моле такође да један консул Вашег Величанства стално пребива у Србији и да њему предају данак који се буду обвезали да годишње плаћају Отоманској Порти

Ако би Ваше Величанство заратило са Турцима и потражило од Срба суделовање у рату, они обећавају да уложе сву своју снагу, али за тај случај траже да Ваше Величанство придружи њиховим трупама неколико одељења Француске војске и да им изда за оружање њихових војника помоћ у оружју и у муницији.

Ако францеска не би имала никаковиx смерова против Порте Срби желе мира. Они би закључили мир под изложеним условима а док се он не закључи они желе да буде утврђено измеђ њих и Отоманске Порте примирје под гаранцијом Феанцеске.

Како се може десити да се Порта не покаже вољном да закључи мир са њима, они моле Ваше Величанство да им дозволи да извезу из његових држава двеста хиљада фуната барута, четири хиљаде квинтала олова, десет хиљада пушака са бајонетима двадесет топова са лафетима, а такође моле и за тополивничке раденике. Србија има много материје нужне за индустрију, али јој недостају фабриканти и раденици да их употребе.

Цена тих подавања биће плаћена ако хтедне Ваше Величанство у житу, стоци и другим српским производима, који могу бити корисном за потрошњу у илирским покрајинама.

Срби такође могле да им Ваше Величанство изволи дати барем на зајам који ће они у истом облику исплатити, помоћ од милион турских гроша (1,500.000 дин.). Ако углаве мир са Портом тај ће им новац послужити да се доведе у ред земља коју је осмогодишње ратовање упропастило.

Најзад они моле да Ваше Величанство изради код бечког двора слободан пролаз посланицима и курирама које буду слати у Францеску, а такође и трансит за њихове земаљске производе и друге еспапе које би слали у Илирске покрајине.

То су захтеви које је г. посланик српски имао да поднесе Вашем Величанству. Ма какву одлуку донело Ваше Величанство Срби ће се њој повиновати, али они желе да им Ваше Величанство изволи што пре обзнанити своје намере. Од како су се обратили Вашем Величанству, они не врше своје операције у споразуму са Русијом. Услед тога постоји шта више од прошле године измеђ њих и Турака обустава непријатељства; и једна и друга страна остале су у својим старим положајима. Али руски ђенерали чинили су често кораке код Црног Ђорђа да га побуде да наново отвори борбу. Они још више наваљују од како су имали успеха против Пеливан Оглу-а, — и послали су у Београд првих дана јула једно за другим два курира да се Црни Ђорђе реши да ради у споразуму са њима. До сад Срби нису дали никаква позитивна одговора: тражили су да добију времена докле им не буду познате одлуке Вашег Величанства. Али ако не могу да добију од њега никакве одлуке, прилике у којима се они налазе тако су хитне да неће моћи још дуго оклевати са својим решавањем; јер они се боје да не изгубе руску помоћ у рату и руско посредовање у преговорима за мир а међутим да им ни Францеска не да своју заштиту.

Ако Ваше Величанство не буде нашло за добро да се изјасни односно њих, г. посланик српски има намеру да се одмах врати у Београд према налогу који је примио.

Побуде које он истиче да добије брзу одлуку нису искључиво у интересима Србијиним; он мисли да уграбив ову прилику да утврди судбину његове земље, Ваше Величанство ће стећи нов уплив у Европској Турској. Срби говоре истим језиком којим и Бошњаци, Црногорци и Илирци. Са њима и са Бугарима они образују један исти народ. Ако Ваше Величанство буде што учинило за Србе придобиће му нарочито у Босни велики део становништва. Трговина са Србијом може бити од користи за покрајине Илирске. Комуникације измеђ двеју земаља су лаке, било Дунавом било преко Црне Горе. У будућим ратовима Србија би била нека врста предстраже: она би послужила да у даној прили сасвим изолује Босну од осталих турских покрајина.

У положају у којем се налазе Србима је потребна каква страна протекција. Ако не добију протекцију Францеску сва је прилика да ће се још јаче приљубити Русији и њихов посланик предвиђа да уплив који буде стекла данас код њих Русија може једног дана решити судбину њихове земље. Она ће постати оно што су постале Молдавија и Влашка, где је Русија најпре имала

само уплив, а где је мало по мало утврдила непосредно господарство.

Уплив који буде Русија стекла у Србији рашириће се и на Црну Гору, и приближиће на ново Русе обалама Јадранског мора од којих је Ваше Величанство хтело да их удали. Турска неће више имати против њих барijеру на Дунаву, кад Србија буде под њиховом зависношћу, а Аустрија ће можда узнемирено гледати како се они протежу на југу од Угарске.

Чинило ми је се да све примедбе које су изложене у мемоарима и разговорима г. српског посланика треба да буду достављене Вашем Величанству, како би, имајући у виду жеље положај Срба са свију тачака гледишта, оно могло да заузме према њима оно становиште које најбоље одговара његовој политици и његовим смеровима.

(Наставиће се)

DOCUMENTS INÉDITS

sur

LES RELATIONS DE LA SERBIE AVEC NAPOLÉON I.

(1809—1814)

publiés par **Auguste Boppe**

XXXIII

1810 $\frac{12}{24}$ mai, Paris (Turquie. Provinces slaves. 1)

Le député Servien et plénipotentiaire, capitaine Rado Wucsinics à son Exc. M[r]. de Champugny duc de Cadore.

Conformément à l' atorisation que Votre Excellence a bien voulu me donner par l'entremise de M[r]. l' Adjudant Com. Bon de Mériage, qui se trouve à Laybach, je me suis rendu dans cette capitale du grand Monarque et de la Grande nation, chargé d' une mission qui m' a été

confiée par le chef et le Sénat du peuple Servien. Je prends la liberté de soumettre à Votre Excellence, comme à notre puissant intercesseur auprès du Souverain, la situation, la volonté, les dèsirs, et les besoins du peuple Servien. —

1° Le peuple Servien malgre' la diversion qu' il a dû faire l'année passée en faveur de la Russie et malgré les forces supérieures de l' ennemi, par amour ardent pour la patrie et sa liberté a sçu jusqu'ici se soutenir par ses propres moyens dans toùtes ses positions ainsi qu' il a été détaillé dans la note que j'ai présentée à Mr le B.on de Mériage, lors de mon séjour à Trieste le 2|21 février dernier.

2° La Servie est aujourd'hui composée de 15 cercles et d' un demi million d' habitants.

3° Tout citoyen Servien (sans excepter les étrangers qui y sont domiciliés) est obligé au premier signal de prendre les armes pour combattre l'ennemi, partont où le besoin et les intérêts de la patrie l' exigent.

4° La Serbie peut an besoin mettre sur pied 100000 combattants qui se trouvent comme en France organisés en garde nationale.

5° Outre le nombre ci dessus de troupes que la Servie possède elle a de nombreux soutiens dans ses alliés qui se trouvent dans la Haute Albanie, à Monténégro, dans le Grand duché d' Herzégovine et dans la Bosnie, lesquels espèrent aussi un affranchissement. Jls ont tous avec le peuple Servien une secrète alliance et l' engagement de marcher à l' ennemi à la première réquisition. Malgré toute la surveillance et la tyrannie des Musulmans et particulièrement du pacha de Bagnaluka, qui l' année dernière a fait decapiter plus de 100 notables et religieux, tous les alliés des Serviens en Bosnie ont des armes cachées.

6° Le peuple bulgare de la même descendance que les Serviens, dans le mois de février dernier a manifesté par des députés secrets au Sénat Servien le désir bien

prononcé de se joindre joindre à lui pour agir ouvertement contre les Turcs en faveur de leurs intérêts communs dans le cas où la guerre se continuerait activement.

7° Les Rnsses paraissant désirer faciliter leurs opération dans cette campagne, en se jetant dans la Bulgarie inférieure se sont emparés daus le mois de mars derpeier de l' île située au milieu du Danube dans la petite Valachie et ont dirigé une partie do leurs forces du côté de Berza-Palanka en Servie, dans l' espoir que les Serviens opéreraient comme l' an passé une diversion en leur faveur en employant toutes leurs forces. Le Comt. en Chef Kara Georges Petrowitz d' un commun accord avec le Sènat Servien se rappelant la conduite des Russes dans la dernière campagne et ne voulant plus comme l' annèe passée compromettre les intérêts de la nation Servienne a décidé de n' agir que défensivement, d' autant plus que la résolution prise par le Senat et le chef des Serviens est de recevoir le salut et le bonheur de leur patrie des mains puissantes du Grand Napoléon. — Ce qui a obligé les Russes de se retirer dans la susdite île qu' ils occupent aujourd' hui.

8° La Porte Ottomane considérant la conduite actuelle des Serviens n' a encore fait aucun mouvement contre eux.

9° D'aprés les avis que le Sénat Servien a reçus de partout, les Turcs s' arment dans la Bosnie, dans la Haute Albanie, et dans d' autres provinces et une partie de ces troupes s' est dirigée vers la Croatie, aujourd'hui province illyrienne.

10° Le peuple Servien connaissant par expérience la manvaise foi et la cruauté des Turcs, et craignant qu'ils ne designent à l'improviste leurs forces contre eux, a fait connaitre dans le temps par la note du $^{9}/_{21}$ février, que j'ai remise à Mr le Bon Mériage ses urgents besoins: ce que j'ai l'honneur de renouveler encore aujourd'hui à vo-

tre Excellence en la suppliant de vouloir bien mettre la dite note ainsi que la presente sous les yeux de sa Majesté.

11° Outre les besoins mentionnés dans la susdite note le peuple Servien prie très respectueusement Sa Majesté Impériale de lui faire un emprunt de cent mille ducats d'or pour le terme de cinq ans, garantis sur tous les biens et revenus de la nation.

12° Il prie le Magnanime Souverain, lors de la paix ou dans le cas où la guerre eclaterait entre la France et la Turquie d'accorder à la ville de Belgrade un consul de sa part, lequel informerait toujours sa Majesté de la constance, de la soumission et de l'attachemant invioiable de la nation servienne pour son auguste personne, et qui en même temps veillerait a l'exécution de tous les engagements que la Servie contracterait envers la France ou sous sa haute protection envers la Turquie.

13° Le peuple Servien dans le cas où la guerre eclaterait entre la France et la Porte ne balancerait pas à verser jusqu' à la dernière goutte de son sang pour le bien de sa patrie et les intérêts de la France, ainsi qu'il l'a demontrê dans la susdite note du $^{9}/_{21}$ fevrier dernier.

14° Mais si la paix vient à se conclure entre les Serviens et la Porte par la génerense médiation de Sa Majesté. la France retirerait toujours de la Servie de grands avantages pour son commerce, par exemple tous les cotons, les soies, et autres productions de la Bulgarie et de la Macédoine qui avec de grands frais et risques se transportent tantôt par Widin, tantôt par Odessa, traversant l'Autriche et l'Allemagne pour se rendre en France, peuvent de Belgrade moyennant tres peu de dépenses se transporter sur la Sava et Culpa jusqu' à Carlstadt en Illyrie et de là directement en Italie. Egalement la Servie abondante en bestiaus et troupeaux peut fournir à bon marché aux Provinces Illyriennes les vivres, laines ét autres productions, comme elle le faisait autrefois pour les états de la République de Venise. Ce qui prouve la richesse de la Servie

en ce genre c'est que l'Autriche et la Hongrie qui elles mèmes sont abondantes viennent y faire des achats.

15° Le peuple Servien pris sa Majesté de s'entendre avce la cour d' Autriche pour que le passage des bestiaux et autres productions par terre et par eau, lui soit accordé moyennant le droit de transit, afinque ses envois pour les Provinces Illyriennes ne rencontrent aucun obstacle, ce qui ferait disparaître l'excessive cherté qui existe dans ces provinces.

16° D' obtenir également de la cour d'Autriche le libre passage par ses Etats à tous les députés ou courriers serviens qui seraient dans le cas de se rendre en France.

17° Nous supplions Sa Majesté de nous accorder aussi la faculté d'exporter des Provinces Illyriennes et du royaume d' Italie, le salpétre, le soufre, le plomb, les armes et autres objets qui peuvent être nécessaires à la Servie ainsi que de conduire dans son sein des articles pour les établissements publics.

18° Si les circonstances politiques ne permettent point que l'indépendance de la Servie puisse s'obtenir, ou la conclusion de leur paix avec la Porte aux conditions exprimées dans la susdite note du $^{9}/_{21}$ fevrier, alors la nation servienne remet avec confiance entre les mains du grand Napoléon tous ses plus chers intérêts et la destinée dans la pleine espérance qu'il fera son bonteur, comme il a fait celui de tous les peuples qui ont eu recours à sa génereuse puissance.

Il ne me reste pour le moment que de solliciter la puissante intervention de Votre Excellence auprès de Sa Majesté pour les intérêts de ma patrie. Les bienfaits qu'elle répandra sur nous se transmettront à nos descendants et le nom de Votre Excellence ne s'effacera jamais de leur mémoire. Le salut de la Servie depend de la promptitude des secours qu'elle attend de Sa Majasté.

Rado Wucsinics

XXXIV

1810 25 Mai.

Rapport de Mr. de Champagny á Napoléon I.

Sire, j'ai rendu compte à votre Majesté de l' arrivée à Paris d'un député servien, le méme qui est venu à Vienne pendant la dernière campagne. Mr de Mériage a pris sur lui de lui permettre de faire ce voyage que je n'aurais pas autorisé. ne pensant pas que telle fût l'intention de Votre Majesté. Enfin, il est ici; je n'ai pas jugé convenable d'avoir des rapports directs avec lui, avant que Votre Majeste ne l'eut permis. Je l'ai mis en relations avec un chef du mes bureaux,([1]) et jai l'honneur de soumettre à Votre Majesté le précis de l'entretien que le député servien a eu avec ce chef et les differentes pièces relatives a sa mission.([2]) Les demandes sont les mêmes que celles qui ont été faites l'année dernière à Votre Majesté mais la proposition de remettre a sa disposition certaines forteresses n' est pas renouvelée. Il y a de plus la demande d'un secours en argent.

Champagny.

XXXV

1810 23 juin Paris.

Rad Wucsinics à Mr. de Champagny [3])

D'après le consentement de Votre Excellence, j'ai l'honneur de lui adresser avec franchise et une pleine confiance le mémoire qu'elle m'a demandé sur la Servie. J'ose la prier

[1]) Cette pièce. tirée des Archives Nationales, a été publiée par Mr de Testa, Recueil des traités de la Porte Ottomane vol. II. p. 331.

[2]) Mr Roux de Rochelle.

[3]) Archives nationales AF IV 1689 Nr 72. Copiée et communiquée par Mr Ivan Pavlovitch.

avec instance de vouloir bien le mettre le plutôt qu'il lui sera possible, sous les yeux de Sa Majesté Impériale et Royale, et s'intéresser auprès d'elle pour le bien de ma patrie. Tous les moments sont précieux pour elle; ce n'est pas pour moi, ce n'est pas pour hater mon départ que je sollicite une prompte décision; le séjour de la France me plait comme il doit plaire à tout étranger; Mais une incertitude prolongée peut compromettre le sort de mon pays, et j'en serais inconsolable.

J'ai l'honneur de etre, etc...

XXXVI

1810 23 juin

Mémire abrégé sur la Servie depuis sa décadence jusqu'à l'époque présente; presenté par Rado Wucsinics[1])

Les provinces de Servie, Bosnie, Grand Duché d'Herzégovina, Dalmatie, Illyrie, Raguse, Dardanie, Rascie, Tricalie, Missie, Albanie, Epire, Bulgarie, sans y comprendre les autres provinces conquises, formaient autrefois l'empire des Serviens, sous Etienne dit le Grand.

Ces peuples faisaient continuellement la guerre contre les Empereurs Grecs, qui ne pouvant parvenir à les subjuguer appelèrent à leur aide les Ottomans, sans prévoir les funestes suites de cet appel.

Les Ottomans crrivèrent á leur secours et après une longue et sanglante guerre, ils soumirent les Serviens, mais peu de temps après, ils finirent par s'emparer de l'Empire qu'ils étaient venus défendre. Depuis cette epoque il a subsisté et subsiste encore aujourd' hui malgré l'identité de religion, une animosité nationale entre les Serviens et les Grecs. Tous les Serviens qui ne voulurent pas embrasser

[1]) Archives nationales AF IV 1689 Nr 72 bis copiée et communiquée par Mr Ivan Pavlovitch.

la religion ottomane, furent les uns privés de leurs biens et de leur liberté; les autres pour se soustraire à la mort, forcés de chercher un asile en Hongrie, sur les côtes de la Dalmatie, et sur le Monténégro. Cette dernière poignée d'hommes, jaloux de leur liberté, a, du sommet de ses montagnes, lutté constamment depuis quatre siècles, contre les forces ottomanes. Ceux qui passèrent en Hongrie et en Dalmatie, rendirent par la suite des services signalés à la maison d'Autriche, et à la république de Venise; et encore aujourd'hui, ils forment en faveur de la première de ces puissances une ligne militaire depuis les côtes Adriatiques jusqu' aux Bords du Dniester, frontière de la Russie. Le but de la maison d'Austriche a été de se servir d'eux pour tenir en respect les Hongrois, qui ont toujours conservé une haine nationale contre elle, depuis sa domination en Hongrie. Malgré tous les services rendus à cette maison, soit par les Serviens de sa domination, soit par ceux de la domination ottomane, notamment encore au siècle dermier dans la guerre civile contre le prince hongrois Rakotzi, les Serviens n'ont jamais pu obtenir, les derniers l'indépendance promise, les autres les droits civils dont jouissent les peuples de la Hongrie; est c'set au contraire depuis cette guerre que les magnats hongrois portent aux Serviens une haine plus particuliere et s'opposent constamment à leur élévation à toute fonction publique un peu importante. La population servienne en Hongrie est nombreuse, et sans compter les Slavons, anciens habitants du pays connus sous le nom d'Avares et Pannoniens de la même descendance, elle s'éléve encore à deux millions d'âmes, quoiqu'elle ait déjà été beaucoup diminuée par les persécutions religieuses sous le règne de Marie Thérèse. Cette émigration d'environ 400.000 familles se porta vers la Russie, qui eut la politique de lui offrir un asile dans la petite Russie, et dans la Cheronèse, qui a pris de là le nom de nouvelle Serbie. Cette colonie a été d'une haute importance pour la Russie; elle a commencé par former le pre-

mier régiment de hussards qui ait existé chez elle, et a fini par lui acquérir l'amour de tous les peuples chrétiens de la domination ottomane, au point que ces peuples n'attendaient plus leur liberté et leur indépndance que d'elle; aussi il n'est pas de sacrifices qu'ils n'aient faits pour les intérêts de cette puissance regardée déjà par eux comme leur liberatrice, opinion qui s'était enracinée dans leur coeur et qu'ils ont prouvée par leur conduite dans toutes les guerres de la Russie contre la Turquie, et particulièrement les Serviens pendant la guerre actuelle.

Si la Russie suivant son ancienne politique les eut secourus utilement et à propos, elle serait déja maîtresse de Constantinople. Mais sa conduite envers eux, et particuliérement envers les Serviens dans la dernière campagne, a singulièrement refrordi leur attachement et leur zèle.

Les gens de bien, les vrais amis de leur patrie, qui sont au Sénat de Servie et auprès du chef Kara George Petrovics, avaient depuis longtemps pressenti l'événement qui a eu lieu, sans avoir osé jusqu' à présent élever la voix contre la Russie, à cause de la prévention générale en sa faveur; mais se voyant décidément sacrifiés par cette puissance, ils viennent de faire entendre à la nation servienne cette double vérité :

1° que la Russie n'a jamais agi que pour ses intérêts et non pour ceux de la Servie; qu'elle n'a jamais cherché des hommes libres, mais toujours des esclaves sous le prétexte de la religion, et que par conséquent elle ne peut procurer le bonheur à la Servie.

2° que c'est la France, que c'est le Grand Napoléon seul qui peut rendre les Serviens heureux, lui qui regarde comme ses enfants tous les peuples, quelle que soit leur religion. Le nom de Napoléon est déjà gravé dans le coeur de cette nation, et des nations circonvoisines, qui n'attendent que la détermination de la Serbie pour suivre son exemple.

Si la France profite de cette circonstace, et veut aider directement ou indirectement les Serviens pour obtenir une existence politique sous sa protection, elle peut etre assurée d'avance qu'au premier signal de guerre entre la France et la Turquie, tous les peuples de ces contrées seront à sa disposition, et qu'avec eux, moyennant peu de sacrifices, elle se trouvera bientôt maîtresse de toute la Turquie européenne. Le nom seul d'Illyrie que l'Empereur des Français a ressuscité pour les peuples, les a tellement flattés que tous les yeux se tournent déjà vers son auguste personne, comme vers le restaurateur de leur antique gloire. — Quel sera donc leur attachement ou plustôt leur enthousiasme quand Napoléon sera leur protecteur!

Mais si la France laisse échapper cette occasion, et si la Russie vient comme il est trés présumable à rèparer sa conduite déloyale et impolitique, par des secours d'argent, de munitions, et de quelques troupes, elle fera des progrès assurés et rapides vers la Turquie, et quand une fois elle aura mis le pied dans la Bulgarie et la Servie, il ne sera plus temps alors de détacher ces peuples de son parti; et si par la suite, la guerre venait à éclater entre la Russie et l'Autriche, l'invasion de la Hongrie et autres états voisins deviendrait facile, et la puissance du nord déjà colossale pourrait devenir un jour redoutable au midi de l'Europe.

Si la Servie n'est protégée ni par la France, ni par la Russie, ni par l'Autriche, alors abandonnée à élle-même et ayant appris à ne plus compter sur aucun peuple de sa religion, elle sera forcée, les armes à la main, de vaincre ou mourir, ou de se réconcilier avec la Porte, conformément à ses intéréts, qui traitant bien les Serviens ainsi que les autres peuples chrétiens, et faisant cause commune avec eux, pourra opposer une résistance imposante aux efforts qu'une puissance quelconque voudrait tenter contre elle.

Il est une autre considération, qu'encore il y a peu de mois, on eut pu mettre en avant, mais dont il n'est plus

permis d'avoir aujourd'hui l'idée après l' Union Auguste, que le ciel vient d'opérer pour le bonheur des peuples. Mais dans tous les cas, l'existence politique des Serviens sous l'influence de la France, ne pourra qu'être utile à sa protectrice et servir à l'équilibre politique à raison de sa situation entre quatre puissances.

Outre ses propres forces, la Servie peut compter en temps de guerre sur celles de ses alliés, qui lui procurent: l'Evêque de Monténégro, 20.000 hommes, qui tiennent en respect la pacha de Scutari; — Les Haut-Monténégrins avec les Clémentins, 12.000 hommes, pui coupent la communication de la Haute Albanie avec la Bosnie, et qui prètent la main aux avant gardes Serviennes, stationnées à quatre lieues de Novi-Basar, conquis et réduit en cendres par les Serviens, dans la derniére campagne; — les Bulgares Montagnards, au delà de Nissa, 40.000 hommes, qui menacent le pacha de Nissa, pour rendre inutile toute tentative de sa part contre la Servie; comme il est arrivé dans la derniére campagne où les Tures ont été forcés de se retérer précipitamment avec une perte considérable. — Les peuples de Bosnie et du grand duché d'Herzégovine qui entourés de Turcs ne peuvent pas onvertement se declarer, sont convenus: la partie qui est au centre, de n'agir que lorsque les Turcs ayant quitté leurs foyers se seraient avancés contre les Serviens, et dèslors seraient placés entre deux foux. C'est ainsi qu'ils furent complètement battus l'an dernier, sur le Drina.

Le recensement n'ayant pas lieu dans la Turquie on ne peut énoncer positivement la population chrétienne; mais par approximation elle doit s'élever: dans la Bosnie, à 700.000 âmes — dans le grand duché d'Herzégovine, à 200.000 âmes, — dans les Haute et Basse Aibanie à 300.000 âmes; — dans le Clémentin à 20.000 âmes, — dans le Bulgarie, à 2,000.000 — dans le Servie 500.000. Total. 4,870.000 âmes.

Quant à la Romélie, à la Morée, et autres provinces greques, sans doute on ne pourrait pas compter d'abord sur elles, entourées qu'elles sont de Turcs; mais à l'approche des Serviens, on a tout lieu de croire qu'elles seréuniraient à la cause commune.

La France en donnant sa protection à la Servie, adoptera une nation laborieuse, d'une intacte probité, d'une grande franchise, d'une valeur à toute épreuve, et d'une fidélité inviolable. Dans tous les temps et par fons les peuples, elle fut reconnne telle, et la France l'éprouvera.

XXXVII

1810 10 juillet. Laybach (Turquie. Prov. Slaves. v l. I)

Bon Meriage au Ministre

....Le député servien Rado Wouschinitz doit étre maintenant à Paris et il a dù se presenter à Votre Excellence.

Un autre député Servien, le capitaine Nicolas Skuljewits se trouve encore ici en attendant des letres du Mr Wouschinitz pour retourner à Belgrade, et il est inquiet de n'en point recevoir.

Je n'ai point de la Servie de nouvelles qui puissent mériter l' attention de Votre Excellence. Les relations avec les Russes ont toujourr lieu. Ceux-ci excitent les Serviens à des mouvement offensifs....

XXXVIII

1810 15 juilles. Paris.

Champagny à l'Empereus [1])

Le député Servien, qui esi toujours à Paris, m'a remis un second mémoire dont je crois devoir mettre l'analyse sous les yeux de Votre Majesté.

[1]) Archives Nationales AF IV 1689 Nr 85 copiée et communiquée par Mr Ivan Pavlovitch.

XXXIX

1810 27 juillet. Paris.

Mr de Champagny à l' Empereur[1])

Sire, je crois que ce moment est celui où je dois faire à Votre Majesté un nouveau rapport sur les demandes du député Servien. Il a achevé de remplis sa mission en montrant et les instructions et les pouvoirs qui lui ont été donnés. Pressé par les circonstances, il partira bientot, s'il n'obsient pas de réponse.

Rapport à Sa Majesté

Czerni George et le sénat Servien envoyitent près de Votre Majesté lorsqu'elle était à Vienne, un député chargé de lui exprimes les voux de leur nation. Les Serviens à qui la Russie avait souvent promis des securs, n'en avaient reçu ancun, et ils avaient eu à soutenir avec leurs forces seules, plusieurs campagnes contre la Porte. Détrompês des promesses de la Russic, ils recouraient à la protection de Votre Majesté, et ils se mettaient à sa dispositions, soit qu'elle voulut qu'ils continuassent la querre contre la Porte Ottomane, soit qu'elle daignât employer sa médiation pour leur procurer la paix.

Votre Majesté me chargea alors dc faire donner au député Servien des témoignages d'intérèt, et de lui exprimer qu'elle ne pouvait voir qn'avec estime une nation qui combattait avec tant de perséverance et de courage pour son indépendance; mais votre Majesté ne fit donner aux Serviens aucune assurance positive qu'elle viendrait à leur secours.

Le méme député, M. Rado Wuczenis s'est rendu à Paris depuis deux mois, avec, de uouvelles lettres de Czerni

[1]) Archives nationales AF IV 1689 Nr 89, 90, copiée et communiquée par Mr Ivan Pavlovitch.

George, qui ont été mises sous les yeux de Votre Majesté. L'objet de sa seconde missïon a été de réclamer avec de mourelles instances láppui de Votre Majesté; de lui demander quelques secondes si elle desire que les Serviens continuent la guerre, ou de lui demander sa médiation si elle veut qu'ils fassent la paix. Voici, dans l'une et l'autre alternative les propositions des Serviens, Elles ont été extraites de la pièce qui renferme les pleins pouvoirs de leur député, et des observations et mémoires que celui-ci a présentés.

Les Serviens demandent d'abord que Votre Majesté prenne pour elle et successeurs le titre di Protecteur de la nation Servienne.

Que votre Majesté reconnaisse Czerni George et ses successeus pour Seigneurs de la Servie, sous le titre qu'il lui plaira d'indiquer.

Les conditions auxquelles ils désireraient faire la paix avec la Porte Ottomane, sont, la reconnaissance de leur indépendance et la conservation de leurs limites actuelles. Ils désireraient même qu'on leur rendit les places de Fetislan, et du Vieus Orsova, qui faisaient autrefois partie de la Servie, lorsqu'elle s'étendait jusqu'au confluent du Timok et du Danube; mais ils n'insisteraient pas sur cette restitution dans le cas où elle éprouvenait trop d'obstacles.

S'ils optenaient la paix à ces conditions; ils offrent à Votre Majesté, comme gage de leurs fidélité, et méme ils lui demandent d'établer des garnisons françaisa dans leure places.

Dans le cas où circonstances politiques ne permettraient pas que l'indipendance des Serviens pût être reconnue, ils se résigneront à faire la paix à d'autres conditions, pour vu qu'elle soit faite sous la garantie et sous la protection de Votre Majesté; et ils se reconnaitront s'il le faut, vassaux ou tributaires de la Porte Ottomane. Mais s'ils sont réduits à cette extremité, ils insisteront encore davantage pour que Votre Majesté place des garnisons dans

leurs forteresses. Ils demandent aussi qu'un Consul de Votre Majesté réside habisuellement en Servie, ce serait entre ses mains qu'ils remettraient le tribut qu'ils se seraient engagés à payer annuellement à la Porte Ottomane.

S'il entrait dans les vues de Votre Majesté de faire la guerre aux Turcs, et qu'elle demandás aux Serviens leur cooperation, ils promettent d'agir avec toutes leurs forces-mais alors ils demanneraient que Votre Majesté joignit à leurs troupes quelques détachements de troupes françaises, et qu'elle leur procurât pour armer leurs propres soldats des secours en armes et en munitions.

A moins que la France n'aît elle-mêmme des projets contre la Porte, les Serviens désirent la paix. Ils la feront aux conditions qui viennent d'être exprimées, et jusqu' à ce qu'elle puisse se conclure, ils désirent qu'il soit fait la garantie de la France un armistice entre eux et la Porte Ottomane.

Et comme il pourrait arriver que la Porte ne se montiàt pas disposée à faire la paix avec eux, ils demandent que Votre Majesté leur permette d'extraire de ses états deux cent millier de poudres, quatre mille quantaux de plomb, dix mille fusils avec leurs bayonnets, vingt canons avec leurs affuts, et ils demanders des ouvriers d'artillerie. La Servie a beau coup de matiéres premieres, mais elle manque de fabricants et d'ouvriers pour en faire usage.

Le prix de ces fournitures serait acquitté si Votre Majesté le demandait, en denrées, bestiaux, et autres productions de Servie, qui pourraient être utiles á la consommation des provinces Illyrienne. Les Serviens demandent encore que Votre Majesté daigne leur accorder au moins à titre d'avance et avec les même formes de remboursement, un secours d'un million de piastres turques (1,500.000 frs). S'ils font la paix avec la Porte Ottomane, ce secours les aidera à retablir un pays qu'une guerre de huit ans a ruiné.

Eufin, ils demandent que Votre Majesté obtienne de la cour de Viene le libre passage des députés et des cour-

riers qu'ils pourraient envoyer en France, ainsi que le transit des productions territoriales et des autres objets de commice qu'ils expédieraient dans les provinces Illyriennes.

Belles sont les demandes que M. le député Servien a été chargé de soumettre à Votre Majesté. Quelque decision qu'elle veiulle prendre, les Serviens s'y soumettront, mais ils désirent qu'elle daigne leur faire bientôt connaitre ses intentions. Depuis qu'ils ont eu recours à Votre Majesté, ils ont cessé de part et d'autre à conserver ses positions. Mais les généraux Russes ont souvent fait des démarches prés concerter leurs opérations avec la Russie. Il existe même par le fait, une suspension d'hostilités entre eux et les Turcs depuis l'année derniete, et l'on s'est borne de part et d'autre à conserve ses positions; Mais les generaux Russes ont souvent fait des démarches prés Czerni George encore plus presrouvrir la campagne. Ils sont devenus pour le déterminer à sants depuis leur dernier succès contre Pelivan Oglu-, et ils ont envoyé à Belgrade dans les premiers jours de juillet deux courriers consecutifs pour que Czerni George se decidât à agir de concert avec eux.

Jusqui ici les Serviens n'ont fait aucune réponse positive: ils ont cherché à gagner du temps, jusqu'à ce qu'ils pussent connaître les déterminations de Votre Majesté. Mais s'ils ne pouvaient obtenir de sa part aucune décision, les circonstances où ils se trouvent sont tellement urgentes qu'ils ne pourraient pas différer plus longtemps de se prononcer; car ils craignent de perdre les secours de la Russie dans la querre et ses bons offices dans les négociations de paix sans pourvoir cependant compter sur la protection de la France.

Si Votre Majesté ne juge pas à propos de s'expliquer à leur égard, M. le député des Serviens, se propose de retourner incessamment à Belgrade, d'aprés l'ordre qu'il en a reçu.

Les motifs qu'il fait valoir pour obtenis une prompte décision ne sont pas seulement pris dans l'intérèt de la Servie; il pense le sort de ce pays, Votre Majesté acquer-

rait dans la Turquie d' Europe un nouvel ascendant. Les Serviens parlent la même langue que les Bosniaques, les Monténégrios, et les Illyriens. Ils forment avec eux etavec les Bulgares un même peuple. Ce que Votre Majesté fera pour les Serviens lui attachera, surtout en Bosnie un parti nombreux. Le commerce de Servie peut être utile aux provinces Illyriennes. Les communications des deux pays sont faciles soit par le Danube, soit par le Monténégro. La Servie serait dans les guerres ultérieures une espèce de poste avancé: elle serviant dans l'occasion à isoler entierement la Bosnie des autres provinces ottomanes.

Les Serviens dans la position où ils sont placés ont besoin d'une protection étrangère. S'ils n'obtienneut pas celle de la France, il est piobable qu'iis s'attacheront davantage à la Russie, et leur député prévoit que l'influnce qu'elle acquérrait aujourd hui chez eux pourrait un jour décider du sort de leur pays. Il deviendrait ce que sont devenuer la Moldavie et la Valachie, où la Russie n'avait d'alord qu'une simple influence, et où elle a établi par degré sa domination directe.

L'ascendant que les Russes prendraient en Servie leur en donnerait sur les Montenegrins, il les rapprocherait de nouveau des rives de l'Adriatique dont Votre Majesté a voulu les écarter. La Turquie n'aurait plus contre eux la barriete du Danube quand la Servie serait sous leus dependance et l'Autriche les verrait deut être avec inquiétude se prolonges au midi de la Hongrie.

Toutes ces observations qui résultent des mémoires et des entretiens de M. le Député de Servie, m'ont paru devoir être mises sous les les yeux de Votre Majesté afin, qu'envisageant sour leurs différents rapports les veux et la position des Serviens, elle put prendre envers eux le parti qui entrerait le mieux dans sa politique et dans ses desseias.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Патница Роман *Јакова Игњатовића.* I, II и III књига. Мала 8-на, стр. 576.

(НАСТАВАК)

Од женских особа, изузевши Јелицу, као најбоља и најактивнија истиче се Серафима.

Јасно се види, да је писац у мадами Серафимки хтео изнети слику ваљане васпитатељке. На више места он хвали успех, који се постиже у њеноме заводу, и вели: како из њега излазе девојке спремне за честите домаћице и доста васпитане.

На пр. после свога разговора с Папастакиницом, кад је ова одвраћала да не пође за Шандора, ако би је запросио, мадама је рада да дозна каква је та Папастакиница. Ако је баш јако било стало до овога, могла се известити од којега од мештана Папастакинице, или преко ког свог пријатеља или пријатељице, или најпосле на какав згоднији начин од саме Јелице, али никако не приличи једној васпитатељци да одмах по одласку Папастакинице, позива Јелицу, и да јој саопштава како је просе за њена (Јеличина) ујака и како је Папастакиница у исти мах одвраћа да не пође, јер вели: да Шандор није добар човек. На то је Јелица салеће да пође и прича, како је Папастакиница завидљива.

Ова слика баца сенку на карактер мадаме, јер баш она на тај несмислен начин може рђаво утицати на своје васпитнице, кад им говорећи о својој удадби, и нехотице раширује још већма можда какве већ стечене девојачке фантазије.

У разговору са Шандором, мадама избаци по некада и такву реч, која озбиљној и образованој жени не приличи, као на пр. о младићима, који су се, док је била млада, гледали „као аласи".

Карактер Јуцике, кћери Јеличине, не може се подврћи стручној критици, с тога што сва њена делања почињу из необавештења, што су то дела самих непријатеља њене мајке.

Само би имали приметити да на једном месту пишчева психологиска студија изгледа невероватна. Јуцика најпре јако жуди за својом мајком, но доцније, утицајем околине, постаје упорна према њој, мрзи је и презире, а после тога у један мах спопада је толика грижа савести, да јој одлази и моли је за опроштај,

Ми са свим верујемо да је *врло могућ* овако нагли прелаз из мржње у љубав и обратно, али узроци томе морају бити веома силни и природни.

Међу тим код Јуцике тај изненадни прелаз извршен је услед једнога страшног сна, дакле због једне просте случајности. Тај је сан она снила у болести, и у њему јој се превидело како се врши над њом материна клетва, све до најмање појединости. Нама се чини, да би боље било, да је она природним путем дошла била до тога, да увиди да је на погрешном путу, да је је на то могла упутити здрава свест и кајање, или какав догађај, призор. Јер иначе шта би било кад би тако значајни психологиски процеси били остављени на милост и немилост тек каквим чудним случајностима?!

Између свих до сад поменутих карактера најзначајнији је Јеличин. Она је главни јунак овога романа. Писац тврди да је Јелици дато добро васпитање како у кући код Шандора, тако особито у кући мадаме. Ма да смо мало час односно тога изразили нашу сумњу у неколико, ипак смо склони да поверујемо писцу.

Очевидно је да је писац хтео представити своју јунакињу као модерно васпитану. Он јој је испрва дао васпитање за које, као да је доцније мислио, да јој је недовољно, те му је одмах придао допуну.

Прво је васпитање Јелице у кући мадаме Серафине. Писац је очито противан извештаченоме васпитању, које слабе користи доноси домовима, које често загорчава и разорава кућу, а таквог чега налази се у више завода. Њему најпре није потребно да Јелица знаде свирати на клавиру, да зна француски језик, већ да зна оно што је једној домаћици преко потребно и кући. Главна му је брига да Јелицу васпита за ваљану домаћицу, и односно њега мадама Серафима слабо је што могла привредити, особито у знању домаћих послова, јер је скоро све то Јелица била вична, још кад је ступила код мадаме.

По што је Јелица изашла већ из завода мадаме, писац се досећа, да јој је још потребно и даље васпитање, те је даје код мадаме Бонавентуре, а овај поступак овако је образложио: „Мадама је њој правац дала, да би покрај углађености знала на селу или у каквој варошици и кућу водити; али у већој вароши мора знати и обичаје вишега друштва, који се као „бонтон“ означује, а по том треба још да практикује“ (стр. 117). тако се је Јелица у том „вишем леру“ имала „даље дотерати“.

Што је потребно Јелици ово даље васпитање, која је већ за образовану домаћицу била довољно и лепо васпитана још онда, кад је изашла из завода мадаме Серафине. Њој није ни требало шта више, јер је писац није ни удавао за каквог грофа или барона, но за обичног једног доста образованог и имућног трговца. А баш да је ово последње и било, зар није и сувишна, а у исти мах и знатна таква допуна у васпитању, јер у чему се састоји тај „бонтон“, у чему су ти обичаји вишега друштва, ако не у опште у неприродноме

увијању и кочењу, гиздању, брбљању (а не знању) страних језика, једном речи свему што води раскошству и мекуштву? Овакав залепак васпитања не може бити никаква корисна допуна; његов се правац коси са оним првим, природним правцем, и писцу је потребно бирати или једно или друго, а никако оба, јер у последњем случају то се може узети као недоследност.

Срећом је ово последне васпитавање трајало мало времена, те није могло уништити благодетне творевине оног првог. Тако васпитана, Јелица је и добра домаћица, и честита жена, скоро узор женског карактера у свакоме погледу. Честитост њена нарочито пада у очи у оном призору, када кори Милана због његове љубавне изјаве и вели, да ће то казати своме мужу. Као што смо поменули, она то и чини, и као жена, у овај мах, праведно се осећа увређена поступцима Милановим.

Доцније оставши удова, живећи оно кратко време у једној кући с Миланом, познанство њихово претворило се у љубав, из које је произашао грех.

По нашем мишљењу, главни циљ онога пишчевога мота „премишљати, — па пресудити", као да се највише тиче ове тачке.

Нема сумње, питање што се у овоме роману расправља, у колико је значајно, у толико је тугаљиво. Средиште целога питања у овој је тачци. Од ње потиче највећи заплет; на њу се наслањају сви непријатељи Јеличини; због ње добијају они храбрости да је гоне; од ње започиње право патничарство Јеличино.

Размотрисмо како је немогуће извињавати Милана за ову погрешку учињену с Јелицом. Али исто је тако немогуће правдати Јелицу. Њихно чедо љубави, нека је ма колико плод слепе страсти ипак је терет, који свом тежином својом лежи и на Јелици. Јер кад би се оваки поступци удовица смели правдати, као што то изгледа да писац покушава у своме роману, онда би то ишло на супрот опћем сватању о моралу, којег се морају придржавати удовице, ако хоће да очувају своје поштено име. Истина може се рећи, да сама Јелица није изазвала овај грех. То су учиниле околности, у које је доведена, највише од стране свога свекра. Али по што се „на муци познају јунаци", честите удове тек онда могу светлити својим карахтером, кад се одрже изнад својих страсти. Таковиһ је истина ретко, али се не може порећи, да их није било, и да их и сада нема Само такве женске могу служити као угледи.

Предавање Јеличино својој смелој страсти, показује њену слабост карактера, те она тим самим својим пристанком на грех, о којем је могла бити довољно свесна, постаје, у неку руку, својим сопственим делањем, повод целе своје доцније патње, излази још и као

неразложена женска, која чини то у ономе часу, када зна да јој Мргодић са својима тражи трун у јајету.

И ето дакле због чега, по нашем мишљењу, Јелица не може бити оно што је писац хтео, то јест права патница. Јелица би требала да својом несрећом буди у нама сажаљење према својим несрећама, које је доцније постижу. То сажаљење морало би за собом довести наше презирање и гнушање према оним непријатељима Јеличиним, а овако пак, по што то није постигнуто, губи се главни ефекат, који би овај роман имао дати. Све патње Јеличине, истина могу у нама побудити саучешће према несрећној патници, али све њене поступке никад не би смо смели хвалити, а још мање за њих прстом указати као на угледе. Шта више, сажаљење не може бити ни у великој мери, по што је та патница толико васпитана женска, није каква проста и глупа удовица, па су њени рђави поступци више и за осуду.

Милош Н. П.јиновић.

(СВРШИЋЕ СЕ)

Графо-анализа, од Рад. Милетића пуковника.

Под насловом „Графо-анализа“ изнео је г. Милетић своју „нову науку“, којом намерава „хемијским сајузима дати математичан израз системом једначина“.... и „хемијску анализу основати на чистом темељу математичном.“

Прама овим речима изгледа, као да је писац неку реформу на пољу хемије учинио. За хемичара пак, смисао ових речи неразумљив је. Јер сав математичан израз хемијских сајуза исказан је већ познатим законом простих и умножених прапорција; основати пак хемијску анализу на чистом математичном темељу, без података аналитичне хемије, немогуће је. Но писац, у својој расправи, нити даје хемиским сајузима неки нови математичан израз, нити заснива хемиску анализу на чистој математици, већ изводи рачунским путем из података аналитичне хемије извесне константе хемиске — еквиваленте. У томе пак нема ничега новог, јер су еквиваленти израчунавати и до сада из хемиских анализа. Но писац држи, да он то питање решава чистом математиком; међу тим вредности *a*, *b*, *c*, које су основа рачуну његовом, јесу податци аналитичне хемије.

У овој расправи ново је једино то, што писац уводи неки врло компликован математичан метод израчунавања еквивалената. Ја се нећу упуштати у оцену тог математичног метода — то остављам стручнима — већ ћу само показати, како се то питање решава путем аритметике, и то са мање познатих, но што писцу требаше за његов математичан метод. У томе ћу ићи оним истим путем, кога се писац држао.

Узмимо 100 грама хлорида непознатог метала X, па заступимо у њему хлор кисеоником, и нека је тежина добивеног оксида 50·4. То ћу представити пишчевим једначимама:

$$X + Cl_x = 100$$
$$X + O_x = 50{\cdot}4.$$

Ми не знамо колико има од ког састојка у тим једињењима; али знамо то, да 100 г. хлорида и 50·4 г. оксида садрже исту количину непознатог метала. Према томе разлика између та два броја:

$$100 - 50{\cdot}4 = 49{\cdot}6,$$

преставља разлику између количина иступљеног хлора и количине пришавших кисеоника. Како се пак елементи заступају међусобно у сразмери њихових еквивалената, то онда разлика 49·6 стоји према количинама хлора и кисеоника, што се налазе у 100 г. хлорида и 50·4 г. оксида непознатог метала, као што стоји разлика еквивалената хлора и кисеоника (35·5 — 8 = 27·5) према истим еквивалентима. У погледу решења нашег задатка то значи: кад неки хлорид пређе у оксид, тада је за сваки 27·5 г. умањене тежине оксида пришло непознатом металу 8 г. кисеоника, а иступило је 35·5 г. хлора. По томе, кад је тежина нашег оксида мања за 49·6 г. од тежине хлорида, то је онда непознатом металу пришло кисеоника 14·4 г., а иступило је хлора 64 г. Из тих података можемо израчунати, да 100 г. хлорида садрже:

Хлора	64 г.
Непознатог метала	36 „
	100 г.

а 50·4 г. оксида садрже:

Кисеоника	14·4 г.
Непознатог метала	36·0 „
	50·4 г.

Из овога ћемо најзад израчунати, да се са једним еквивалентом хлора или кисеоника једини 20 дела непознатог метала, и то је његов еквиваленат.

То је дакле аритметичан пут, по коме се из супстатционих хемиских података израчунавају еквиваленти. И по томе, нико неће математиком решавати оно, што може да реши аритметиком; јер математичан резултат мора најзад аритметиком претворити у апсолутан број.

Према овоме нова наука г. Милетића није нова, а његов математичан метод израчунавања еквивалената нема за хемију ни теориске ни практичне вредности.

С. М. Лозанић.

МЕСЕЧНА ИЗВЕШЋА
о трговини Србије.

Април 1888.

Трговина. Ситуација, која се на боље окренула, одржала се у главном и овога месеца.

Извоз. — Шљиве. У почетку овога месеца тражња у овом артиклу није била врло велика: у Немачкој је само мало тражено, а Америка само по нижој цени. Осим тога и довожња шљива из унутрашњости није била велика нешто због празникâ, нешто што их је већ у стовариштима нестало, што је све учинило, да се није могла развити живља радња. Али при крају месеца радња ојача и из Америке појави се већа воља за куповање, тако да се цене за 1 динар повисише.

За извоз стигло је 35 вагона. Од њих 19 је упућено у Ријеку, 10 у Трст, 3 у Регенсбург, 2 у Пешту и 1 у Штетин. Лађом је отправљено 3800 q. у Регенсбург, 350 q. у Пасаву и 3600 q. у Сисак. Цена им је у бурадима 18 дин., боље врсте у џаковима 24 дин. мет. цента. По досадањим извештајима, нису најбољи изгледи за нову жетву, јер су шљивама још у цвету наудили нешто мразеви, нешто хладне кише.

Радња у *кожама* развила се живље него прошлога месеца, ма да није било много робе. Од овчијих кожа протурено 15—16.000 ком. по 3·40 до 3·60 дин. пар; сезона за ову робу може се сматрати за свршену до нове (у месецу августу). —

Обрт у кожама *козијим* износио је око 5000 ком. слабије каквоће, по цени од 2 дин. на оку. — Тражња у *јагњећим* кожама била је већа. Старије је робе нестало, а од нове продато је око 25.000 ком. и цене су, према прошлој години, за 10—15 проц. скочиле. Сада се продају јагњеће коже, према каквоћи, по 2·80 до 3.50 д.

Жива стока. — Говеда је извезено *преко* Београда 30 вагона (у прошлом месецу 21). Од ових је истоварено у Пешти 22, а у Земуну 8 вагона. — *Свиња* је извезено 75 вагона (у прошлом месецу 54). и то 71 у Штајнбрух, 2 у Еденбург и по 1 вагон у Винер-Најштат и Земун.

Треба поменути још и 600 q. *дуга за бурад.* 6 вагона *геожђарије* и 7 вагона *орахова древета,* што су у Земун извезени.

Увоз. — Прилично јака потреба у *колонијалној роби* повукла је већи обрт по јачој цени и у главном може се рећи, да су радње у овом месецу задовољавајуће. — У *шећеру* се показала већа тражња у след преговора о реформи пореза на шећер у Аустрији и Угар-

ској, али је на крају месеца тражња нешто попустила. Преко половине месеца јула аустријски фабриканти шећера неће да закључују продаје. Цене су скочиле за 2 фор. по мет. центи. — Стална нотирања *кафе* на свима европским пијацама изазвала су већу тражњу и промет је учињен за 600 бала Рио и Сантос боље каквоће по 75—90 фор. — *Пиринач* се у врстама Рангôн по сталној цени прилично тражио. Јапански пиринач се мало тражио, на против више слабије врсте италијанске. — *Зејтин* је остао без купаца, али изгледа, да ће у јесен бити веће радње у овом артиклу. — Услед мање потребе *петролеум* је показао мало обрта по несталној цени. Извоз је изнео 10 вагона руског петролеума у бурадима по цени од 7—7¹/₄ фор. из Трста.

Изгледа, да је велика вода потпомагала јаче кријумчарење у *жигицама*.

Радње у *мануфактурној роби* биле су слабе. Ма да месечни извештаји на ову врсту радње нису од особите важности, ипак ваља поменути, да је обрт био увек већи него овога месеца. Увоз ипак није био без значаја, пошто су сва стоваришта овакве робе радњама у месецу марту остала несортирана. За сада је живља тражња галантеријске и модне робе.

Радње с *древима*, нарочито за грађу, биле су без значаја, нарочито што се и грађевине слабо подижу. Стигло је око 18 лађа дрва за гориво из Славоније, 2 лађе дасака из Коморана и 15 сплавова за грађевину из Крањске и Штајермарка. Цене дрва за гориво осташе непромењене, а за грађевину опале.

Саобраћај. — *Линија* Београд-Солун отвориће се свечано 18 маја, а саобраћају предаће се 23 ист. м.

Ажио за злато износио је $4^1/_2$—$4^3/_4$ проц.

Народна банка спустила је дисконто за менице у сребру на 6 проц.

Мај 1888.

Земљорадња. — Изгледи на бољу жетву опали су, што услед топлог и сухог времена јако опада воће. И ако би киша, која је на крају месеца падала, у неколико подигла плодове, ипак влада опште мишљење, да ће овогодишња жетва изнети по количи трећину до половину од прошлогодишње.

Трговина. — И у овом месецу живља ситуација није се променула.

Извоз. — Радње с *шљивама* ојачаше и у главном беху већа пошиљања у Америку по бољој цени. Немачка је на против мање шљива тражила. Цене остадоше сталне и за сада се нотирају за робу у бурадима 21, за робу у џаковима према каквоћи 20—24 д. по мет. центи франко Београд. Стоваришта у унутрашњости већ су испражњена и само још у Београду има их неколико већих.

Коже. Извоз у *јагњеким* кожама износио је око 100.000 ком. по пар између 3—3·60 дин. *Јарећих* кожа, којима сезона сада тек почиње, продато је око 15.000 ком. по 5·50—6·20 дин. пар. *Овчијих* кожа продато је око 14.000 ком. за Пешту као последња партија ове сезоне.

Жива стока. — *Говеда* је извезено преко Београда 49 вагона (око 30 пр. месеца); од ових је 39 упућено у Пешту, 10 у Земун. *Свиња* је извезено преко Београда 115 вагона (пр. месеца 75.) и то 104 у Штајнбрух, 5 у Винер-Најштат, 4 у Беч и 2 у Земун.

Орахова дрвета било је натоварено 15 вагона за Земун и 180 q. лађом за Немачку. Даље извезено је 1400 q. *дуга за бурад* све за Пешту, а 4 вагона неизрађеног *мрамора* за Беч и Ријеку.

Увоз. — Радње с *колонијалном робом* не показују у овом месецу никакве промене. У *шећеру* је промет био жив, ма да су цене у неколико скочиле. Како се мислило, да аустријске шећерне фабрике преко месеца јула неће ништа издати за Србију, то су овдашњи импортери похитали да попуне своја стоваришта за месец август, септембар и октобар. Око 3300 коли у тежини око 2106 q. донесено је на овдашњу пијацу. Цене су бележене за коцкасти шећер у сандуцима 40—43 дин., пиле (Pilé) и мелис (Melis) у џаковима 72—75 дин., 15. маја дала је крал. срп. влада концесију овдашњем једном аустријском инжењеру и једном српском трговцу, који има парну воденицу у Пожаревцу, на подизање шећерне фабрике за 15 год., уз то дозволила им је набавку дрва за грађевину и у случају потребе и бесплатно доношење материјала за гориво из њихових угљених мајдана.

И с *кафом* је радња била прилична и промет с унутрашношћу земље био је жив. Донесено је око 527 бала у тежини 317 q. — Слабија је радња била с *пиринџом*, јер га има још доста непродатог у стовариштима. Цене су за рангон-пиринач 33—38 дин. по мет. центи, а за италијанску робу 45—53 дин. — Исто тако нема никакве радње са *зејтином*. Цене су за котон-зејтин 86—95 дин., далматински 115—130 дин. по мет. центи.

Гвожђе. — Тражња гвожђа у унутрашњости била је жива, Цене кованог гвожђа попеле су се за 75 кр. по мет. центи, док за лим и клинце остала је иста. Метали, као: бакар, цинк, месинг итд.. постају све јевтинији, па опет овој врсти робе нема великих наруџбина.

Дрво. — У овом месецу било је довезено у овдашње пристаниште око 15 лађа с дрвима за гориво и око 8 сплавова дрва за грађевину. За брест плаћано 20, за јасен 22, за храстовину 18 и за буковину 22 дин.

Заустављања плаћања није било од великог значаја.

Ажио злата за сребро спустио се и износи 4—4¼ проц.

Commercielle Berichte.